

टिळक-महाराष्ट्र-विद्यापीठ-

पदव्युत्तर-संशोधन-विभागस्य प्रकाशनम्

कौशिकमूत्रदारिलभाष्यम्

एकमात्रमूलपुस्तकस्याधारेण प्रथमत एव परिष्कृतम्
ऑफसेटपद्धत्या मुद्रितेन मूलपुस्तकेन सहितं च

संपादकाः

ह. रा. दिवेकर

वि. प्र. लिमये

रा. ना. दांडेकर

चि. ग. काशीकर

वि. वि. भिडे

पुणे

२०२९ विक्रमान्दे, १८९४ शकान्दे, १९७२ ख्रिस्तान्दे

Published by

**S. H. Dhupkar, Registrar,
Tilak Maharashtra Vidyapitha.
Poona (INDIA)**

✱

All rights reserved

✱

1000 copies

✱

Price : Rs. 50 £ 3 \$ 8

net.

✱

Printed by

**S. P. Barve,
Parashuram Process,
Shivaji Nagar, Poona-5
and
S. H. Dhupkar,
Tilak Vidyapitha Mudranalaya,
Gultekadi, Poona-9**

TILAK MAHARASHTRA VIDYAPITHA

Post-Graduate and Research Department Publication

KAUSIKASŪTRA - DĀRILABHĀṢYA

**Critically edited for the first time on the basis of a single codex
which is reproduced by offset process**

*

Edited by

H. R. DIWEKAR

V. P. LIMAYE

R. N. DANDEKAR

C. G. KASHIKAR

V. V. BHIDE

*

POONA

1972

CONTENTS

Preface	v
Abbreviations	vi
Introduction	vii-xvi
कौशिकसूत्रपाठः (कण्डिकाः १-४८)	१-३६
कौशिकसूत्रदारलिभाष्यम्	
— Offset pages	१-१३६
— Letter press pages	१-१३६
Appendix A (Critical notes)	1-46
Appendix B (Additional notes)	47-49
Appendix C (Indexes)	50-56
Corrigenda	57-59

PREFACE

The present edition of Dārila's Bhāṣya on the *Kauśika-sūtra* of the *Atharvaveda* is characterised by several noteworthy features. For one thing, this is the first time that the entire available text of the *Dārilaḥbhāṣya* has been critically edited and published. Further, this edition is based on a single traceable codex of the *Dārilaḥbhāṣya*, which is now deposited in the Tübingen University Library. And, it is perhaps for the first time in the history of Indological research that the entire original codex has been reproduced, in a critical edition, by offset process.

Our first word of thanks, in connection with this edition, is due to the authorities of the Tübingen University Library, Federal Republic of Germany, who, on our approaching them, made a microfilm of the so-called Berlin-codex available to us, with exemplary promptness. We should also like to record our appreciation of the efficient manner in which the Parashuram Process carried out the offset printing, as also of the patience with which the Tilak Vidyapitha Mudranalaya bore with our impatience. We are grateful to the Vaidika Saṁśodhana Maṇḍala, Poona, under whose auspices we initiated the project of a new critical and comprehensive edition of the *Kauśika-sūtra*, of which the publication of the *Dārilaḥbhāṣya* constitutes just one phase; to the Tilak Maharashtra Vidyapitha, which later adopted our project; and to the Government of India and the Government of Maharashtra who sponsored the project with financial assistance.

It is a matter of gratification to us that we have been able to publish our edition of the *Dārilaḥbhāṣya* on the occasion of the first ever International Sanskrit Conference which is being held at New Delhi, from the 26th to the 31st of March, 1972.

Poona

March 26, 1972

—Editors

ABBREVIATIONS

AB	Aitareya Brāhmaṇa
AV	Atharvaveda Śaunaka Saṁhitā
AVP	Atharvaveda Paippalāda Saṁhitā
B	Bloomfield
BCS	Baudhāyana Gṛhyasūtra
BhārŚS	Bhāradvāja Śrautasūtra
Br	Brāhmaṇa
DB	Dārilaḥṣya
Dhp	Dhātupāṭha
GB	Gopatha Brāhmaṇa
GDS	Gautama Dharmasūtra
GS	Gṛhyasūtra
HŚS	Hiranyakeśi Śrautasūtra
JS	Jaimini's Mīmāṃsāsūtra
Kāś	Kāśikā
KP	Keśavapaddhati
KS	Kauśikasūtra
Manu	Manusmṛti
MS	Maitrāyaṇī Saṁhitā
Nir	Nirukta
P	Pāṇini
RV	Rgveda Saṁhitā
S	Saṁhitā
ŚīkhBr	Śāikhāyana Brāhmaṇa
ŚB	Śatapatha Brāhmaṇa
ŚS	Śrautasūtra
TĀ	Taittirīya Āraṇyaka
TB, TBr	Taittirīya Brāhmaṇa
TS	Taittirīya Saṁhitā
Vār	Vārttika

INTRODUCTION

Under the auspices of the Tilak Maharashtra Vidyapitha, Poona, we have undertaken to prepare and publish a new critical and comprehensive edition of the *Kauṣika-Sūtra* of the *Atharvaveda*. This edition will consist of three parts : 1. The critically edited text of the *Kauṣika-Sūtra* and the *Paddhati* by Keśava; 2. Dārila's *Bhāṣya* on the *Kauṣika-Sūtra*; and 3. An English translation of the *Kauṣika-Sūtra*, with an exhaustive introduction and exegetical notes. Two *Sūtras* belonging to the *Atharvaveda* (*AV*) are known—the *Vaitāna-Sūtra*, which is of the nature of a Śrautasūtra, and the *Kauṣika-Sūtra* (*KS*), which is primarily a Gr̥hyasūtra and which, in view of the peculiar character of the contents of the *AV*, is the more important one of the two. The *AV*, which is essentially a Veda of "action" involving as it does various magical rites and practices, depends, for its proper understanding, on its ancillary texts, more particularly the *KS*. But the *KS* itself is by no means easily intelligible. For its adequate comprehension, one has to fall back on the two principal expository texts relating to it, namely, the *Bhāṣya* on it by Dārila (*DB*) and the *Paddhati* by Keśava, especially the former. The *DB* has not been published in extenso anywhere so far. We, therefore, decided—and, we believe, rightly—that the publication of the text of the *DB* should take precedence over everything else in our proposed edition of the *KS*. So we started work on it, and we have now great pleasure in being able to offer to the world of scholars the present edition of the *DB* representing the first phase of the bigger research project.

In the Introduction to his edition of the *KS*,¹ Bloomfield mentions the commentary of Dārila-bhaṭṭa "a single

1. *JAOS*, Vol. XIV.

fragmentary codex of which exists in Europe in the Royal Library at Berlin.”² He adds that “it forms part of a batch of Atharvan-texts, presented to that institution by Professor Eggeling.”³ Bloomfield further states: “The only printed notice of the existence in India of a commentary to the sūtra is found in Martin Haug’s report on his journey in Guzerat in the winter of 1863-64, an extract from which is printed in *Ind. Stud.* IX, p. 174. Haug simply mentions, that he saw in Broach a MS. of the sūtra with the commentary, without stating the name of the commentator. Through the kindness of the Oriental translator to the government, Rāo Bahadur Shankar Pandurang Pandit, an honorary member of the American Oriental Society the editor was enabled to compare a second MS. of the bhāṣya of Dārila. The owner is an Atharva-vaiddika named Venkaṇ Bhaṭṭji Gore, alias Venku Daji, who lives at Sangli in the South Marāṭha country. The MS. is modern, beautifully written, and carefully corrected, consists of 200 folios of 9 lines to the page, and goes just as far as the Berlin codex, namely, to the end of kaṇḍ. 48. Moreover it repeats with such absolute fidelity the portentous mass of corruptions, which characterize that codex, as to render certain the conclusion that both go back to the same source: they seem both to be very faithful copies of the same original. This MS. therefore in no way benefited the edition: there was no occasion to distinguish it from the preceding.”⁴ In his edition of the Śaunaka-Saṃhitā of the AV,⁵ Pandit mentions neither

2. p. xi.

3. p. xi. Bloomfield’s source of this information is *Die Handschriften-Verzeichnisse der Kgl. Bibliothek, Vol. V Verzeichniss der Sanskrit- und Prākṛit-Handschriften* von A. Weber, Vol ii, Nr. 1494 (p. 85). MS. or. oct. 343d.

4. pp. xii-xiii.

5. Vol. I, Bombay, 1895.

the *DB* nor the *KP*, though Bloomfield says : “ Mr. Shankar P. Pandit also has in use for his forthcoming edition of Sāyaṇa’s commentary to the Atharva Veda another MS. of Dārila, which he compared with the Sangli-MS. sent to me. This also ends at kaṇḍ. 48, and hails from the same source. ” ⁶

Four MSS of the *DB* are thus known to have existed: 1. the Berlin codex; 2. the commentary seen at Broach by Haug, which, presumably, was that of Dārila (Broach MS); 3. the Sangli MS sent to Bloomfield by Pandit; and 4. the Sangli MS, which, on Bloomfield’s testimony, was used by Pandit himself in connection with his edition of the *AV*. Again, three of these MSS, namely, Nos. 1, 3, and 4, are said to have been copies of the same original. For want of any definite information about it, we left the Broach MS out of consideration. But we made every possible effort to locate the two Sangli MSS. It was not known whether Bloomfield had returned the Sangli MS lent to him by Pandit. So we made inquiries as to whether Bloomfield’s papers were preserved in any of the libraries in the United States or elsewhere, but those inquiries failed to elicit any encouraging response. We then turned our attention to the Gore collection of Sangli⁷ and Pandit’s papers, but, there too, we were destined to draw a blank. Therefore, we finally decided to concentrate on the Berlin codex. We came to know that the collections of the former Preussische Staatsbibliothek, Berlin, were now transferred to the Universitätsbibliothek, Tübingen. We, therefore, got into touch with the authorities of the latter library, and, thanks to their kind courtesy and solicitous expeditiousness, were able to secure a microfilm of the Berlin codex of the *DB*, which, eventually, served as the solitary source for the present edition of the *DB*.

6. p. xiii.

7. Now deposited in the Vaidika Samsodhana Maṇḍala Library, Poona.

The MS of the *DB*, now preserved in the University Library at Tübingen, consists of 136 folios. The number of lines in each folio ranges between 22 and 25, each line containing between 32 and 37 letters. The MS is written on paper, in bold Devanāgarī characters, and the writing is generally clear and legible but exceedingly incorrect. The scribe, who must obviously have been an unlearned mercenary copyist, has hardly made any corrections; but, wherever he has been able to detect any repetitions, he has either crossed them or blackened them. Similarly, he has restored the omissions, whenever detected, either on the side-margin or above or below the lines, indicating by means of *kākapada* as to where they are to be actually read. No *avagraha* signs are used; two vertical strokes are uniformly used by way of punctuation-marks. The scribe has not generally distinguished the sūtras or sūtra-pratīkas from the commentary, though, in a few cases, he has underlined the sūtras. The numbers of the Adhyāyas and the Kaṇḍikās are invariably given either in words or in figures or in both. The MS begins simply with: ॥ श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीसरस्वत्यैनमः ॥ मेवैहितपुंसां ॥ अथवेदभाष्यलिख्यते⁸ ॥ It goes only up to the end of 48th Kaṇḍikā, and the concluding colophon reads: महावेदार्थविद उपाध्यायवत्सशर्मणः प्रपौत्रस्य भट्टदारिलकृती कौशिकभाष्ये षष्ठेऽध्याये द्वितीया कांडिका समाप्तः ॥ ७ ॥ भग्नपृष्टिकटिग्रीवास्तब्धदृष्टिरधोमुखं ॥ कष्टेन लिखितं ग्रंथयत्नेन परिपालयेत् ॥ १ ॥ शके १७६२ शार्वरीनामसंवत्सरे आषाढ-शुक्लत्रयोदशीरबीवासरे समाप्तोऽयं ग्रंथः ॥ ग्रंथसंख्या ॥ ३७९० शुभं भवतु ॥ ७ ७⁸ The date of the completion of the writing of the MS corresponds to Sunday, July 12, 1840.

It has been seen that the two MSS which were compared by Bloomfield as well as the third which was supposed to have been used by Pandit related only to the first 48 Kaṇḍikās of the *KS*. This raises the question as to whether Dārila's commentary on the *KS* remained incomplete for some reason or the other or whether

8. This is the unemended version.

Dārila actually wrote his commentary on the entire Sūtra but the portion dealing with the Kaṇḍikās subsequent to the 48th Kaṇḍikā was somehow lost. On the strength of the evidence that Keśava, in his *Paddhati*, refers to the views of Dārila on some of the topics not only covered by the first 48 Kaṇḍikās but also occurring in the following Kaṇḍikās, Bloomfield suggests⁹ that Dārila must have commented on the whole of the KS, that Keśava must have been familiar with this entire DB, but that the portion of the DB after the 48th Kaṇḍikā must have become lost after Keśava's time. On the face of it, such an assumption seems quite plausible. But the matter is not so simple as that. For, Keśava's references to Dārila's views are not always validated by the text of the DB which has become available. For instance, on sūtra 7 of Kaṇḍikā 31, Keśava says : शूलं लोहमणिः पाषाणो वा इति दारिलरुद्रमतम् ।¹⁰ On that sūtra, however, Dārila says : शूलमायुधविशेषः (p. 98, l. 9). Similarly, in connection with sūtra 10 in Kaṇḍikā 40, Keśava, after mentioning various views, says : समुच्चयो वा दारिलमतम् । But this does not conform to Dārila's view, for, Dārila does not mention *samuccaya* at all (p. 115, ll. 7-8). Is it possible that Keśava is referring to a version of the DB which is different from the one represented by the Berlin codex ? Or is he referring to some other work of Dārila ? Anyway, Keśava's testimony on which Bloomfield depends becomes susceptible to serious doubt.

Bloomfield did not possess a complete MS of the KP. The MS lent to him by S. P. Pandit and used by him ended abruptly

9. p. xiii.

10. Presumably, Keśava is referring to the views of two commentators of the KS, namely, Dārila and Rudra. As a matter of fact, he seems to have known three Bhāṣyas, for, in his *Paddhati* he says :

त्रयाणामपि भाष्याणां सारं जग्राह केशवः ।

तेन शिष्यहिताय कृता कौशिकपद्धतिः ॥ (Varanasi MS, folio 146)

with the passage relating to Kaṇḍikā 120.¹¹ But, in 1962, H. R. Diwekar, from amongst us, made the fortunate discovery of a complete MS of the *KP*. It was found in a bundle of MSS of Atharvanic texts which had lain unnoticed in the house of the well-known Atharvavedin of Gwalior the late Ganesh Bhat Dada Gore. This MS, unlike the one used by Bloomfield, not only covers all the 141 Kaṇḍikās of the *KS*, but it also contains about five folios in the end, which give useful information about the life of Keśava and the importance of the *AV* in general. In October 1967, Diwekar secured another complete MS of the *KP* from Pandit Narayan Shastri Ratate of Varanasi. This MS is better preserved and more legibly written than the Gwalior MS. A third MS of the *KP* is found in the Gore collection of Sangli mentioned above.¹² In the concluding part of his *Paddhati*, Keśava records the following tradition which must have been current in his time : कौशिको वत्सशर्मा च तत्प्रपौत्रश्च दारिलः । शास्त्रविज्ञानमेषां हि चतुर्थो नोपपद्यते ॥¹³ “Kauśika, Vatsaśarman, and his great-grandson Dārila— these (alone) possess the special knowledge of the (Atharvanic) lore; the fourth, verily, is not to be thought of (in this connection).” But Keśava hastens to add: तदसत् “this (tradition) is not valid.” For, he further says: बोद्धारः सन्त्यनेकशः “there are many (other) knowers (of the lore).” These observations of Keśava place the whole question of the relationship between him and Dārila in an altogether different perspective. However, further discussion of that question will have to await the publication of the critically edited text of the *KP*.

11. See p. 372 of B's text of the *KS*.

12. These complete MSS and a few fragmentary ones deposited in the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, are being used, among others, for our critical edition of the *KP*. It may be incidentally pointed out that one of the BORI MSS of the *KP* seems to be identical with the one used by Bloomfield.

13. Varanasi MS of the *KP*, folio 145,

To unravel the Berlin codex of the *DB*, which Bloomfield rightly characterizes as a "portentous mass of corruptions," to emend its readings, and thereby to make it yield some reasonable sense has been, as may be easily imagined, a formidable task. The editors had literally to wrestle with many passages for hours together—not unoften, in several sittings—before they could restore them to an intelligible form. We do not, by any means, claim that the text of the *DB*, as presented by us in this edition, cannot be further improved; but we do claim that, with the minimum possible emendation, we have sought to arrive at the maximum possible smoothness and understandability of the text. What has sustained us throughout this arduous task has been our belief that, in ventures such as this, what really matters is not whether one reaches the ultimate goal or not, but whether one is proceeding in the right direction. In order that discerning readers should be enabled to realise the veracity of Bloomfield's stricture about the Berlin codex, the serious difficulties involved in editing the *DB* on the basis of that codex, and the extent of the emendations made by us, we thought it fit to reproduce that codex itself by offset process and present the text as restored by us on the opposite side of each folio, line to line.

Attention may now be drawn also to certain other features of this edition. In our restored text, we have uniformly used the normal punctuation-mark of one *daṇḍa*, two *daṇḍas* having been used to distinguish the sūtras or sūtra-pratīkas from the text of the commentary as also to indicate the end of a Kaṇḍikā or an Adhyāya. The lines are numbered in multiples of five, and, in the upper left-hand corner of a page, the numbers of the sūtras in a Kaṇḍikā or Kaṇḍikās which are dealt with on that page are indicated. The sentences are clearly demarcated, and the sūtras and sūtra-pratīkas are printed in smaller type. Complex Sandhis are, as a rule, dissolved, while the simpler ones are generally retained. For the sake of facility

of reference, the text of the *KS* up to the end of the 48th Kaṇḍikā, to which the commentary of Dārila presented in this edition refers, is given at the beginning; wherever Bloomfield has adopted, in his edition, different readings, they are shown in the foot-notes. The notes appended at the end contain full references to the sūtras in the *KS* and the Mantras in the *AV* alluded to in the *DB* as also the sūtras of Pāṇini etc. The sūtras cited by Dārila from the portion beyond the 48th Kaṇḍikā are reproduced in full. The additional notes are intended as a further aid towards a better understanding of the text. Several indexes such as those of the names of authors and works, geographical localities, plants, etc., mentioned in the *DB*, which have been added, will, it is hoped, be found useful for a historical study of Dārila and his work.

As a Bhāṣyakāra, Dārila is generally true to the traditional definition of Bhāṣya.¹⁴ His style is fairly lucid and straightforward. He either reproduces the relevant sūtra in its entirety, or, if a sūtra is lengthy, cites only its beginning and end, and then comments upon it. In some cases, he has reproduced a sūtra in fractions and has commented on those fractions separately. With a view to carrying home any point effectively, Dārila adopts the method of first posing a question and then replying to it.¹⁵ Though the available portion of the *DB* extends only up to the end of Kaṇḍikā 48, even within these limits, Dārila is seen to be quoting freely from the entire *KS*. Similarly, as is but to be expected, Dārila cites such authorities as Pāṇini, Jaimini, etc., to support his explanation of a word or a passage. He evidently holds his great-grandfather Vatsāśarman in very high regard¹⁶

14 सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः ।

स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥

15. cf p. 6, l. 9. अथातः फलं कथम् । उच्यते । फलवचनात् ।

Sometimes, Dārila employs the word *āha* instead of *ucyate*. cf p. 8, l. 12.

16. Dārila refers to Vatsāśarman as *mahāvēdārthavid* and *upādhyāya*.

and quotes his views with respect and as authoritative¹⁷ But perhaps the **most** striking feature of Dārila's Bhāṣya is that he seeks to elucidate a sūtra not only verbally, but also from the point of view of its ritualistic relevance and significance. The DB thus serves the purpose both of a Bhāṣya and a Paddhati.

In the course of his commentary, Dārila mentions, in different contexts, the names of various persons, places, plants, etc.¹⁸ Some of these are specially noteworthy. In an exorcism-rite, the Mantras in AV VI.135 are prescribed to be employed (KS 47.20). It is enjoined (KS 47.21) that one should strike upon a vessel with the formula फड्ढतोऽसी, substituting for the word असी the name of the person against whom the exorcism is to be practised. Commenting on this sūtra, Dārila says (p. 130, ll. 14-15): यद् भोजनपात्रं तदाहन्ति । फड्ढतो राम इत्यमुना । “Whatever is the vessel used at a meal, that one strikes upon with this (that is, the formula such as) *phaṭ Rāma* is struck down.”¹⁹ According to the next sūtra (KS 47.22), one has to utter (also) the names of the father and the mother of the person against whom the exorcism is to be practised. Commenting on that sūtra, Dārila says (p. 130, ll. 16-17): दण्डं गृह्णाति । इदमहं रामस्य प्रच्छन्नायनस्य चेल्लमुखायाः पुत्रस्य प्राणापानावप्यायच्छामि । “One takes up a staff with the formula (such as), here do I take hold even of the *prāṇa* and *apāna* of Rāma, son of Pracchanna and of Cellamukhā.”²⁰ In another similar context, commenting on KS 44.33, Dārila says (p. 123, l. 3): इदमहमक्षस्य ब्राह्मणायनपुत्रस्य वेत्तिकापुत्रस्य प्राणापानावपकृन्तामि । Perhaps more intriguing is the mention of Rājyavardhana in the

17. cf p. 22, l. 14; p. 33, ll. 15-16; p. 73, l. 2; p. 84, l. 16; p. 101, l. 6; p. 107, l. 8; p. 128, l. 12; p. 133, l. 19.

18. Indexes of these have been given at the end of this edition.

19. Keśava illustrates this very formula as फड्ढतो महुमदः (Gwalior MS, folio 120).

20. Keśava illustrates this formula as इदमहं महुमदस्य तुलुष्यस्य सूति-कर्णपुत्रस्य (Gwalior MS, folio 120).

commentary on *KS* 3.15 (p. 22, l. 17) and on *KS* 8.22 (p.43, l. 18). Can any of these names be that of a historically known person? Among the plants, Dārila mentions *aḍolasā*, *avañi*, *vālā*, *śerañi*, *dhāyañi*, and *āptā*, whose names are almost identical with the Marathi names of the plants. But the discussion of the question as to whether and, if so, to what extent these names of persons and plants might help us in determining the age and provenance of Dārila will have to be deferred for the time being.

May we conclude with an appeal to all Vedic scholars to communicate to us their considered views regarding this edition of the *DB*? We need hardly assure them that such views are bound to prove helpful to us in connection with the remaining parts of our new critical and comprehensive edition of the *KS*.

॥ कौशिकसूत्रपाठः ॥

कण्डिका: १ - ४८

The Sūtra-text, given below, is based on Bloomfield's edition of the Kausika-sūtra. It is, however, modified in a number of places on the authority of the Dārila-bhāṣya. In such cases B's text is recorded in the foot-notes.

अथ विधिं वक्ष्यामः ॥१॥ स पुनरास्नायप्रत्ययः ॥२॥ आस्नायः पुनर्मन्त्राश्च ब्राह्मणानि च ॥३॥ तद्यथा ब्राह्मणविधिरेवं कर्मलिङ्गा मन्त्राः ॥४॥ तथाऽन्यार्थाः ॥५॥ तथा ब्राह्मणलिङ्गा मन्त्राः ॥६॥ तदभावे संप्रदायः ॥७॥ प्रमुक्त्वत्वात्, ब्राह्मणानाम् ॥८॥ यज्ञं व्याख्यास्यामः, देवानां पितॄणां च ॥ ९ ॥ प्राङ्मुख उपांशु करोति ॥ १० ॥ यज्ञोपवीती देवानाम् ॥ ११ ॥ प्राचीनावीती पितॄणाम् ॥१२॥ प्रागुदग्वा देवानाम् ॥ १३ ॥ दक्षिणा पितॄणाम् ॥ १४ ॥ प्रागुदगपवर्गं देवानाम् ॥ १५ ॥ दक्षिणाप्रत्यगपवर्गं पितॄणाम् ॥१६॥ सकृत् कर्म पितॄणां ज्यवरार्धं देवानाम् ॥ १७ ॥ यथादिष्टं वा ॥ १८ ॥ अभिदक्षिणमाचारो देवानाम्, प्रसव्यं पितॄणाम् ॥१९॥ स्वाहाकारवषट्कारप्रदाना देवाः ॥२०॥ स्वधाकारनमस्कारप्रदानाः पितरः ॥२१॥ उपमूललूनं बर्हिः पितॄणाम् ॥२२॥ पर्वसु देवानाम् ॥२३॥ प्र यच्छ पर्शुमिति दर्भाहाराय दात्रं प्रयच्छति ॥२४॥ ओषधीर्दान्तु पर्वन्मित्युपरि पर्वणां लूत्वा तूष्णीमाहृत्योत्तरतोऽग्नेरुपसादयति ॥२५॥ नाग्निं विपर्यावर्तेत ॥२६॥ नान्तरा यज्ञाङ्गानि व्यवेयात् ॥२७॥ दक्षिणं जानु प्रभुज्य जुहोति ॥२८॥ या पूर्वा पौर्णमासी सा नुमतिः, योत्तरा, सा राका ॥२९॥ या पूर्वाऽमावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुहूः ॥३०॥ अद्योपवसथ इत्युपवत्स्यङ्गकमश्नाति ॥३१॥ मधुलवणमांसमाषवर्जम् ॥३२॥ ममाग्ने वर्च इति समिध आधाय व्रतमुपैति

॥३३॥ व्रतेन त्वं व्रतपत इति वा ॥३४॥ ब्रह्मचारी व्रतो, अधः शयीत ॥३५॥ प्रातर्हुतेऽग्नौ कर्मणे वां वेषाय वां सुकृताय वामिति पाणी प्रक्षाल्यापरेणाग्नेर्दर्भानास्तीर्य तेषूत्तरमानदुहं रोहितं चर्म प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम प्रस्तीर्य पवित्रे कुरुते ॥३६॥ दर्भाविप्रच्छिन्न-प्रान्तौ प्रक्षाल्यानुलोममनुमर्ष्टि विष्णोर्मनसा पूते स्थ इति ॥३७॥ ॥१॥

त्वं भूमिमत्येष्योजसा त्वं वेद्यां सीदसि चारुध्वरे । त्वां पवित्रमृषयो भरन्तस्त्वं पुनीहि दुरितान्यस्मदिति पवित्रे अन्तर्धाय हविर्निर्वपति देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामीति ॥ १ ॥ एवमग्नीषो-माभ्यामिति ॥ २ ॥ इन्द्राग्निभ्यामित्यमावास्यायाम् ॥ ३ ॥ नित्यं पूर्वमाग्नेयम् ॥ ४ ॥ निरुप्तं पवित्राभ्यां प्रोक्षत्यमुष्मै त्वा जुष्टमिति यथादेवतम् ॥ ५ ॥ उत्लूखलमुसलं शूर्पं प्रक्षालितं चर्मण्याधाय व्रीहीनुलूखल ओष्यावघ्नस्त्रिहविष्कृता वाचं विस्जति हविष्कृदा द्रवेहीति ॥६॥ अवहृत्य सुफलीकृतान् कृत्वा त्रिः प्रक्षाल्य तण्डुलानग्ने चरुयज्ञियस्त्वाध्यरुक्षदिति चरुमधिदधाति ॥ ७ ॥ शुद्धाः पूता इत्युदकमासिञ्चति ॥ ८ ॥ ब्रह्मणा शुद्धा इति तण्डुलान् ॥९॥ परि त्वाग्ने पुरं वयमिति त्रिः पर्यग्नि करोति ॥१०॥ नेक्षणेन त्रिः प्रदक्षिणमुदायौति ॥ ११ ॥ अत ऊर्ध्वं यथाकामम् ॥ १२ ॥ उत्तरतोऽग्नेरुपसादयतीधमम् ॥१३॥ उत्तरं बर्हिः ॥१४॥ अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीतीधमम् ॥ १५ ॥ पृथिव्या इति बर्हिः ॥ १६ ॥ दर्भमुष्टिमभ्युक्ष्य पश्चादग्नेः प्रागग्रं निदधात्यूर्णम्रदं प्रथस्व स्वासस्थं देवेभ्य इति ॥ १७ ॥ दर्भानामपादाय ऋषीणां प्रस्तरोऽसीति दक्षिणतोऽग्नेर्ब्रह्मासनं निदधाति ॥ १८ ॥ पुरस्तादग्ने-रास्तीर्य तेषां मूलान्यपरेषां प्रान्तैरवच्छादयन् परिसर्पति दक्षिणेनाग्निमा पश्चमर्धात् ॥ १९ ॥ परि स्तृणीहीति संप्रेष्यति ॥ २० ॥ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रसूतः प्रशिषा परिस्तृणामीति ॥ २१ ॥ एवमुत्तरतो-ऽयुजो धातून् कुर्वन् ॥ २२ ॥ यत्र समागच्छन्ति तदक्षिणोत्तरं करोति ॥ २३ ॥ स्तीर्णं प्रोक्षति हविषां त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति ॥२४॥ नानभ्युक्षितं संस्तीर्णमुपयोगं लभेत ॥२५॥ नैधोऽभ्याधानम् ॥२६॥ नानुत्पूतं हविः ॥२७॥ नाप्रोक्षितं यज्ञाङ्गम् ॥२८॥ तस्मिन् प्रक्षालितोपवातानि निदधाति ॥२९॥ सुवमाज्यधानीं च ॥३०॥ विलीनपूतमाज्यं गृहीत्वाधिशृत्य पर्यग्नि

कृत्वोदगुद्रास्य पश्चादग्नेरुपसाद्योदगप्राभ्यां पवित्राभ्यामुत्पुनाति ॥ ३१ ॥ विष्णोर्मनसा पूतमसि ॥ ३२ ॥ देवस्त्वा सवितो-
त्पुनातु ॥ ३३ ॥ अच्छिद्रेण त्वा पवित्रेण शतधारेण सहस्रधारेण सुप्तोत्पुनामीति तृतीयम् ॥ ३४ ॥ तूष्णीं चतुर्थम् ॥ ३५ ॥ शृतं
हविरभिधारयति मध्वा समञ्जन् घृतवत् करायेति ॥ ३६ ॥ अभिधार्योदञ्चमुद्रासयत्युद्रासयाग्नेः शृतमकर्म हव्यमासीद पृष्ठममृतस्य
धामेति ॥ ३७ ॥ पश्चादाज्यस्य निधायालंकृत्य समानेनोत्पुनाति ॥ ३८ ॥ अदारसृदित्यवेक्षते ॥ ३९ ॥ उत्तिष्ठतेत्यैन्द्रम् ॥ ४० ॥ अग्नि-
र्भूम्यामिति तिसृभिरुपसमादधात्यस्मै क्षत्राण्येतमिध्ममिति वा ॥ ४१ ॥ ॥ २ ॥

युनज्मि त्वा ब्रह्मणा दैव्येन हव्यायास्मै वोढवे जातवेदः । इन्धानास्त्वा सुप्रजसः सुवीरा ज्योग्जीवेम बलिहतो वयं त
इति ॥ १ ॥ दक्षिणतो जाङ्मायनमुदपात्रमुपसाद्याभिमन्त्रयते तथोदपात्रं धारय यथाग्ने ब्रह्मणस्पतिः । सत्यधर्मा अदीधरद् देवस्य
सवितुः सव इति ॥ २ ॥ अथोदकमासिञ्चति इहेत देवीरमृतं वसाना हिरण्यवर्णा अनवद्यरूपाः । आपः समुद्रो वरुणस्य राजा
संपातभागान् हविषो जुषन्ताम् ॥ इन्द्रप्रशिष्टा वरुणप्रसूता आपः समुद्राद् दिवमुद्बहन्तु । इन्द्रप्रशिष्टा वरुणप्रसूता दिवस्पृथिव्याः
श्रियमा वहन्त्विति ॥ ३ ॥ ऋतं त्वा सत्येन परिषिञ्चामि जातवेद इति सह हविर्भिः पर्युक्ष्य जीवाभिराचम्योपोत्थाय वेदप्रपद्भिः
प्रपद्यत ओं प्रपद्ये भूः प्रपद्ये भुवः प्रपद्ये स्वः प्रपद्ये जनत् प्रपद्य इति ॥ ४ ॥ पश्चात् स्तीर्णस्य दर्भानास्तीर्याहे दैधिषव्योदतस्तिष्ठा-
न्यस्य सदने सीद योऽस्मत् पाकतर इति ब्रह्मासनमन्वीक्षते ॥ ५ ॥ निरस्तः पराग्वसुः सह पाप्मना निरस्तः सोऽस्तु योऽस्मान्
द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति दक्षिणा तृणं निरस्यति ॥ ६ ॥ तदन्वालय्य जपतीदमहमर्वाग्वसोः सदने सीदाम्यृतस्य सदने सीदामि
सत्यस्य सदने सीदामीष्टस्य सदने सीदामि पूर्तस्य सदने सीदामि मामृषदेव बर्हिः स्वासस्थं त्वाध्यासदेवमूर्णम्रदमनभि-
शोकम् ॥ ७ ॥ विमृग्वरीमित्युपविश्य, आसनीयं ब्रह्मजपं जपति बृहस्पतिर्ब्रह्मा ब्रह्मसदन आसिष्यते बृहस्पते यज्ञं गोपाय
यदुदुद्वत उन्निवतः शक्रेयमिति ॥ ८ ॥ दर्भैः स्तुवं निर्मृज्य निष्टुप्तं रक्षो निष्टुप्ता अरातयः प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इति

प्रतप्य ॥ ९ ॥ मूले क्षुवं गृहीत्वा जपति विष्णोर्हस्तोऽसि दक्षिणः पूष्णा दत्तो बृहस्पतेः । तं त्वाहं क्षुवमाददे देवानां हव्य-
वाहनम् ॥ अयं क्षुवो वि दधाति होमाञ्छतक्षरञ्छन्दसा^१ जागतेन । सर्वा यज्ञस्य समनक्ति विष्ठा बार्हस्पत्येन^२ शर्मणा दैव्येनेति
॥ १० ॥ ओं भूः शं भूत्यै त्वा गृह्णे भूतय इति प्रथमं ग्रहं गृह्णाति ॥ ११ ॥ ओं भुवः शं पुष्ट्यै त्वा गृह्णे पुष्टय इति द्वितीयम् ॥ १२ ॥
ओं स्वः शं त्वा गृह्णे सहस्रपोषायेति तृतीयम् ॥ १३ ॥ ओं जनच्छं त्वा गृह्णेऽपरिमितपोषायेति चतुर्थम् ॥ १४ ॥ राजकर्माभि-
चारिकेष्वमुष्य त्वा प्राणाय गृह्णेऽपानाय व्यानाय समानायोदानायेति पञ्चमम् ॥ १५ ॥ अग्नावग्निर्हृदा पूतं पुरस्ताद्युक्तो
यज्ञस्य चक्षुरिति जुहोति ॥ १६ ॥ पश्चादग्नेर्मध्यदेशे समानत्र पुरस्ताद्धोमान् ॥ १७ ॥ दक्षिणेनाग्निमुदपात्र आज्याहुतीनां
संपातानानयति ॥ १८ ॥ पुरस्ताद्धोमाज्यभागसंस्थितहोमसमृद्धिशान्तानामिति^३ ॥ १९ ॥ एतावाज्यभागौ ॥ २० ॥ ॥ ३ ॥

वृष्णे बृहते स्वर्विदे अग्नये शुल्कं हरामि त्विषीमते । स नः स्थिरान् बलवतः कृणोतु ज्योक् च नो जीवातवे दधात्वग्नये
स्वाहेत्युत्तरपूर्वार्धे आग्नेयमाज्यभागं जुहोति ॥ ११ ॥ दक्षिणपूर्वार्धे सोमाय, त्वं सोम दिव्यो नृचक्षाः सुगाँ अस्मभ्यं पथो अनु ख्यः ।
अभि नो गोत्रं विदुष इव नेषोऽच्छा नो वाचमुशर्ती जिगासि सोमाय स्वाहेति ॥ २ ॥ मध्ये हविः ॥ ३ ॥ उपस्तीर्योज्यं संहताभ्या-
मङ्गुलिभ्यां द्विर्हविषोऽवद्यति मध्यात् पूर्वार्धाच्च ॥ ४ ॥ अवत्तमभिघार्य द्विर्हविः प्रत्यभिघारयति ॥ ५ ॥ यतो यतोऽवद्यति
तदनुपूर्वम् ॥ ६ ॥ एवं सर्वाण्यवदानानि ॥ ७ ॥ अन्यत्र सौविष्टकृतात् ॥ ८ ॥ उदेनमुत्तरं नयेति पुरस्ताद्धोमसंहतां पूर्वाम् ॥ ९ ॥
एवं पूर्वोपूर्वां संहतां जुहोति ॥ १० ॥ स्वाहान्ताभिः प्रत्यूचं होमाः ॥ ११ ॥ यामुत्तरामग्नेराज्यभागस्य जुहोति रक्षोदेवत्या
सा यां दक्षिणतः सोमस्य पितृदेवत्या सा ॥ १२ ॥ तस्मादन्तरा होतव्या देवलोक एव ह्वयन्ते ॥ १३ ॥ यां हुत्वा पूर्वामपरां
जुहोति सापक्रामन्ती स पापीयान् यजमानो भवति ॥ १४ ॥ यां परांपरां संहतां जुहोति साभिक्रामन्ती स वसीयान् यजमानो भवति
॥ १५ ॥ यामनग्नौ जुहोति सान्धा तया चक्षुर्यजमानस्य मीयते सोऽन्धं भावुको यजमानो भवति ॥ १६ ॥ यां धूमे जुहोति सा

तमसि हवते सोऽरोचको यजमानो भवति ॥ १७ ॥ वां ज्योतिष्मति जुहोति तथा ब्रह्मवर्चसी भवति तस्माज्ज्योतिष्मति
होतव्यम् ॥ १८ ॥ एवमस्मै क्षत्रमग्नीषोमावित्यग्नीषोमीयस्य ॥ १९ ॥ ॥ ४ ॥

अग्नीषोमा सवेदसा सहृती वनतं गिरः । सं देवत्रा बभूवथुः ॥ युवमेतानि दिवि रोचनान्यग्निश्च सोम सकृत् अधत्तम् ।
युवं सिन्धूरमिशस्तेरवद्यादग्नीषोमावमुञ्चतं गृभीतान् ॥ अग्नीषोमा य आहुतिं यो वां दाशाद्भविष्कृतिम् । स प्रजया सुवीर्यं
विश्वमायुर्व्यभ्रवत् ॥ १ ॥ इन्द्राग्नी रोचना दिवः परि बाजेषु भूषथः । तद्वां चेति प्र वीर्यम् ॥ अथद् वृत्रमुत सनोति वाजमिन्द्रा
यो अग्नी सहुरी सपर्यात् । इरज्यन्ता वसव्यस्य भूरेः सहस्तमा सहसा वाजयन्ता ॥ इन्द्राग्नी अस्मान् रक्षतां यौ प्रजानां
प्रजावती । स प्रजया सुवीर्यं विश्वमायुर्व्यभ्रवत् ॥ गोमद्विरण्यवद्वसु यद्वामभ्यावदीमहे । इन्द्राग्नी तद्वनेमहि स्वाहेति ॥ २ ॥
वेन्द्राग्नस्य हविषोऽमावास्यायाम् ॥ ३ ॥ प्राक् स्विष्टकृतः पार्वणौ होमौ, समृद्धिहोमाः, काम्याश्च^१ ॥ ४ ॥ पूर्णा पश्चादिति पौर्णमा-
स्याम् ॥ ५ ॥ यत्ते देवा अकृण्वन् भागधेयमित्यमावास्यायाम् ॥ ६ ॥ आकृत्यै त्वा स्वाहा, कामाय त्वा स्वाहा, समृधे त्वा
स्वाहा, आकृत्यै त्वा कामाय त्वा समृधे त्वा स्वाहा, ऋचा स्तोमं समर्धय गायत्रेण रथन्तरम् । बृहद्गायत्रवर्तने स्वाहा ॥ ७ ॥
पृथिव्यामग्नये समनमन्त्रिति संनतिभिश्च ॥ ८ ॥ प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति च ॥ ९ ॥ उपस्तीर्याज्यं सर्वेषामुत्तरतः सकृत्सकृद-
वदाय, द्विरवत्तम्, अभिघारयति ॥ १० ॥ न हवींषि ॥ ११ ॥ आ देवानामपि पन्थामगन्म यच्छक्रवाम तदनु प्रवोढुम् । अग्निर्विद्वान्
स यजात् स इहोता सोऽध्वरान् स ऋतून् कल्पयात्यग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्युत्तरपूर्वाधेऽवयुतं हुत्वा सर्वप्रायश्चित्तीयान् होमा-
ज्जुहोति ॥ १२ ॥ स्वाहेष्टेभ्यः स्वाहा । वषट्निष्टेभ्यः स्वाहा । भेषजं स्विष्ट्यै स्वाहा । निष्कृतिर्दुरिष्ट्यै स्वाहा । दैवीभ्य-
स्तनूभ्यः स्वाहा । अथाश्वाग्रेऽस्यनमिशस्तिश्च सत्यमित्त्वमया असि । अथासा मनसा कृतोऽयास्य हव्यमूहिषे । आ नो
षेहि भेषजं स्वाहेत्यो स्वाहा ऋः स्वाहा भुवः स्वाहा स्वः स्वाहो भूर्भुवः स्वः स्वाहेति ॥ १३ ॥ ॥ ५ ॥

यन्मे स्कन्नं मनसो जातवेदो यद्वास्कन्दद्वविषो यन्न यन्न । उत्पुषो विपुषः सं जुहोमि सत्याः संन्तु यजमानस्य कामाः
 स्वाहेति ॥ १ ॥ यन्मे स्कन्नं यदस्मृतीति च स्कन्नास्मृतिहोमौ ॥ २ ॥ यदद्य त्वा प्रयतीति संस्थितहोमाः ॥ ३ ॥ मनसस्पत
 इत्युत्तमम्, चतुर्गुहीतेन ॥ ४ ॥ बर्हिराज्यशेषेऽनक्ति पृथिव्यै त्वेति मूलमन्तरिक्षाय त्वेति मध्यं दिवे त्वेत्यग्रम् ॥ ५ ॥
 ष्वं त्रिः ॥ ६ ॥ सं बर्हिरक्तमित्यनुग्रहरति यथादेवतम् ॥ ७ ॥ सुवमश्रौ धारयति ॥ ८ ॥ यदाज्यधान्यां तत् संस्त्रावयति,
 संस्त्रावभागास्तविषा बृहन्तः प्रस्तरेष्ठा बर्हिषदश्च देवाः । इमं यज्ञमभि विश्वे गृणन्तः स्वाहा देवा अमृता मादयन्तामिति ॥ ९ ॥
 सुवोऽसि घृतादनिशितः । सपत्नक्षयणोऽदिवि सीद' । अन्तरिक्षे सीद पृथिव्यां सीदोत्तरोऽहं भूयासमधरे मत्सपत्ना इति सुवं
 प्राग्दण्डं निदधाति ॥ १० ॥ विमुञ्चामि ब्रह्मणा जातवेदसमग्निं होतारमजरं रथस्पृतम् । सर्वा देवानां जनिमानि विद्वान् यथा
 भागं बहत्तु हव्यमग्निरग्नये स्वाहेति समिधमादधाति ॥ ११ ॥ एधोऽसीति द्वितीयां समिदसीति तृतीयाम् ॥ १२ ॥ तेजोऽसीति
 मुखं विमार्ष्टि ॥ १३ ॥ दक्षिणेनार्गिन् त्रीन् विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णोः क्रमोऽसीति दक्षिणेन पादेनानुसंहरति सव्यम् ॥ १४ ॥
 सूर्यस्यावृतमित्यभिदक्षिणमावर्तते ॥ १५ ॥ अगन्म स्वरित्यादित्यमीक्षते ॥ १६ ॥ इन्द्रस्य वचसा वयं मित्रस्य वरुणस्य च । ब्रह्मणा
 स्थापितं पात्रं पुनरुत्थापयामसीत्यपरेणाग्निमुदपात्रं परिहृत्योत्तरेणाग्निमापो हि ष्ठा मयोभुव इति मार्जयित्वा बर्हिषि पत्न्या
 अञ्जलौ' निनयति समुद्रं वः प्रहिणोमीतीदं जनास इति वा ॥ १७ ॥ वीरपत्न्यहं भूयासमिति मुखं विमार्ष्टि ॥ १८ ॥ व्रतानि व्रतपतय
 इति समिधमादधाति ॥ १९ ॥ सत्यं त्वर्तेनेति परिषिच्योदञ्चि हविरुच्छिष्टान्युद्वासयति ॥ २० ॥ पूर्णपात्रं दक्षिणा ॥ २१ ॥
 नादक्षिणं हविः कुर्वीत यः कुरुते कृत्यामात्मनः कुरुत इति ब्राह्मणम् ॥ २२ ॥ अन्वाहार्यं ब्राह्मणान् भोजयति ॥ २३ ॥
 यद्वै यज्ञस्यानन्वितं भवति तदन्वाहार्येणान्वाह्रियते ॥ २४ ॥ एतदन्वाहार्यस्यान्वाहार्यत्वम् ॥ २५ ॥ ईड्या वा अन्ये देवाः
 सपर्येण्या अन्ये देवा देवा ईड्या' ब्राह्मणाः सपर्येण्याः ॥ २६ ॥ यज्ञेनैवेड्यान् प्रीणात्यन्वाहार्येण सपर्येण्यान् ॥ २७ ॥ तस्योमे'
 प्रीता यज्ञे भवन्तीति ॥ २८ ॥ इमौ दर्शपूर्णमासौ व्याख्यातौ ॥ २९ ॥ दर्शपूर्णमासाभ्यां पाकयज्ञाः ॥ ३० ॥ अथाप्यपरो हवनयोगो

भवति ॥३१॥ कुम्भीपाकादेव व्युद्धारं जुहुयात् ॥ ३२ ॥ अधिश्रयणपर्यग्निकरणाभिधारणोद्वासनालंकरणोत्पवनैः संस्कृत्य ॥३३॥
अथापि श्लोकौ भवतः, आज्यभागान्तं प्राक्तन्त्रमूर्ध्वं स्विष्टकृता सह । हवींषि यज्ञ आवापो यथा तन्त्रस्य तन्तवः ॥ पाकयज्ञान्
समासाद्यैकाज्यानेकबर्हिषः । एकस्विष्टकृतः कुर्यान्नानापि सति दैवतेति ॥३४॥ एतेनैवामावास्यो व्याख्यातः ॥३५॥ पेन्द्राशोऽत्र
द्वितीयो भवति ॥३६॥ तयोर्व्यतिक्रमे त्वमग्ने व्रतपा असि कामस्तदग्र इति शान्ताः ॥३७॥ ॥ ६ ॥

अश्रात्यनादेशे स्थालीपाकः ॥ १ ॥ पुष्टिकर्मसु सारूपवत्से ॥ २ ॥ आज्यं जुहोति ॥ ३ ॥ समिध आदधाति ॥ ४ ॥
आवपति व्रीहियवतिलान् ॥ ५ ॥ भक्षयति क्षीरौदनपुरोडाशरसान् ॥ ६ ॥ मन्थौदनौ प्रयच्छति ॥ ७ ॥ पूर्वं त्रिषतीयम् ॥ ८ ॥
उदकचोदनायामुदपात्रं प्रतीयात् ॥ ९ ॥ पुरस्तादुत्तरतः संभारमाहरति ॥ १० ॥ गोरनभिप्रापाद्गनस्पतीनाम् ॥ ११ ॥ सूर्योदय-
नतः ॥ १२ ॥ पुरस्तादुत्तरतोऽरण्ये कर्मणां प्रयोगः ॥ १३ ॥ उत्तरत उदकान्ते प्रयुज्य कर्मण्यपां सूक्तैराप्लुत्य प्रदक्षिण-
मावृत्याप उपस्पृश्यान्वेक्षमाणा ग्राममुदाव्रजन्ति ॥ १४ ॥ आश्वयज्येऽप्लवनायानभक्ष्याणि संपातवन्ति ॥ १५ ॥ सर्वाण्यभिम-
न्ध्याणि ॥ १६ ॥ स्त्रीव्याधितावाप्लुतावसिक्तौ शिरस्तः प्रक्रम्या प्रपदात् प्रमार्ष्टि ॥ १७ ॥ पूर्वं प्रपाद्य प्रयच्छति ॥ १८ ॥
त्रयोदश्यादयस्तिक्तो दधिमधुनि वासयित्वा बध्नाति ॥ १९ ॥ आशयति ॥ २० ॥ अन्वारब्धायाभिमन्त्रणहोमाः ॥ २१ ॥
पश्चादग्नेश्चर्मणि हविषां संस्कारः ॥ २२ ॥ आनडुहः शकृत्पिण्डः ॥ २३ ॥ जीवघात्यं चर्म ॥ २४ ॥ अकर्णोऽश्मा ॥ २५ ॥ आप्लव-
नावसेचनानामाचामयति च ॥ २६ ॥ संपातवतामश्नाति न्यङ्क्ते वा ॥ २७ ॥ अभ्याधेयानां धूमं नियच्छति ॥ २८ ॥ शुचिना
कर्मप्रयोगः ॥ २९ ॥ ॥ ७ ॥

पुरस्ताद्धोमवत्सु निशाकर्मसु पूर्वाह्णे यज्ञोपवीती शालानिवेशनं समूहयत्युपवत्स्यद्भक्तमशित्वा स्नातोऽहृतवसनः
प्रयुङ्क्ते ॥ १ ॥ स्वस्त्ययनेषु च ॥ २ ॥ इज्यानां दिश्यान् बलीन् हरति ॥ ३ ॥ प्रतिदिशमुपतिष्ठते ॥ ४ ॥ सर्वत्राधिकरणं कर्तुर्दक्षिणा

॥ ५ ॥ त्रिरुदकक्रिया ॥ ६ ॥ अनन्तराणि समानानि युक्तानि ॥ ७ ॥ शान्तं संभारम् ॥ ८ ॥ अधिकृतस्य सर्वम् ॥ ९ ॥ विशये
यथान्तरम् ॥ १० ॥ प्र यच्छ पशुमिति दर्भलवनं प्रयच्छति ॥ ११ ॥ अरातीयोरिति तक्षति ॥ १२ ॥ यत्त्वा शिक इति प्रक्षालयति
॥ १३ ॥ यद्यत्कृष्ण इति मन्त्रोक्तम् ॥ १४ ॥ पलाशोदुम्बरजम्बुकाम्पीलस्रग्वह्वशिरीषस्रक्त्यवरणबिल्वजङ्घिडकुटकगर्हगलाव-
लवेतसशिम्बलसिपुनस्यन्दनारणिकाश्मयोक्ततुन्युपूतुदारवः शान्ताः ॥ १५ ॥ चितिप्रायश्चित्तिशमीशमकासवंशाशाम्यवाका-
तलाशापलाशवाशांशिशपाशिम्बलसिपुनदर्भापामार्गाकृतिलोष्टवल्मीकवपादूर्वाप्रान्तब्रीहियवाः शान्ताः ॥ १६ ॥ प्रमन्दोशीर-
शल्युपधानशकधूमा जरन्तः ॥ १७ ॥ सीसनदीसीसे अयोरजांसि कृकलासशिरः सीसानि ॥ १८ ॥ दधि घृतं मधूदकमिति
रसाः ॥ १९ ॥ ब्रीहियवगोधूमोपवाकतिलप्रियङ्गुद्वयामाका इति मिश्रधान्यानि ॥ २० ॥ ग्रहणमा ग्रहणात् ॥ २१ ॥ यथार्थम्^१ ।
यथार्थमुदर्कान् योजयेत् ॥ २२ ॥ इहैव ध्रुवामेह यातु यमो मृत्युः सत्यं बृहदित्यनुवाको वास्तोष्पतीयानि ॥ २३ ॥ दिव्यो
गन्धर्व इमं मे अग्ने यौ ते मातेति मातृनामानि ॥ २४ ॥ स्तुवानमिदं हविर्निस्सालामरायक्षयणं शं नो देवी पृश्निपण्या पश्यति
तान् सत्यौजास्त्वया पूर्वं पुरस्ताद्युक्तो रक्षोहणमित्यनुवाकश्चातनानि ॥ २५ ॥ ॥ ८ ॥

अम्बयो यन्ति शंभुमयोभू हिरण्यवर्णा निस्सालां ये अग्रयो ब्रह्म जज्ञानमित्येकोत देवा^१ मृगारसूक्तानि ॥ १ ॥ उत्सर्गं
वर्जयित्वाप नः शोशुचदधं पुनन्तु मा सस्रुषीर्हिमवतः प्र स्रवन्ति वायोः पूतः पवित्रेण शं च नो मयश्च नोऽनडुद्भ्यस्त्वं प्रथमं
मह्यमापो वैश्वानरो रश्मिभिर्यमो मृत्युर्विश्वजित् संज्ञानं नो यद्यन्तरिक्षे पुनर्मैत्विन्द्रियं शिवा नः शं नो वातो वात्वग्निं ब्रूमो
वनस्पतीनिति ॥ २ ॥ पृथिव्यै श्रोत्रायेति त्रिः प्रत्यासिञ्चति ॥ ३ ॥ अम्बयो यन्ति शंभुमयोभू हिरण्यवर्णाः शान्तातीयं शिवा नः शं
नो वातो वात्वग्निं ब्रूमो वनस्पतीनिति ॥ ४ ॥ पृथिव्यै श्रोत्रायेति त्रिः प्रत्यासिञ्चति ॥ ५ ॥ इति शान्तियुक्तानि ॥ ६ ॥
उभयतः सावित्र्युभयतः शंनोदेवी^१ ॥ ७ ॥ अहतवासाः कंसे शान्त्युदकं करोति ॥ ८ ॥ अतिसृष्टो अपां वृषभ इत्यपोऽतिसृज्य

सर्वा इमा आप ओषधय इति पृष्ट्वा सर्वा इत्याख्यात ओं बृहस्पतिप्रसूतः करवाणीत्यनुज्ञाप्यो सवितृप्रसूतः भवानित्यनुज्ञातः कुर्वीत ॥ ९ ॥ पूर्वया कुर्वीतेति गार्ग्यपार्थश्रवसभागलिकाङ्गायनोपरिबभ्रवकौशिकजाटिकायनकौरुपथयः ॥ १० ॥ अन्यतरया कुर्वीतेति युवा कौशिको युवा कौशिकः ॥ ११ ॥ ॥ ९ ॥

॥ इत्यथर्ववेदे कौशिकसूत्रे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

पूर्वस्य मेधाजननानि ॥ १ ॥ शुक्रसारिकृशानां जिह्वा बध्नाति ॥ २ ॥ आशयति ॥ ३ ॥ औदुम्बरपलाशकर्कन्धूनामादधाति ॥ ४ ॥ आवपति ॥ ५ ॥ भक्षयति ॥ ६ ॥ उपाध्यायाय भैक्षं प्रयच्छति ॥ ७ ॥ सुप्तस्य कर्णमनुमन्त्रयते ॥ ८ ॥ उपसीदञ्जपति ॥ ९ ॥ धानाः सर्पिर्मिश्राः सर्वहुताः ॥ १० ॥ तिलमिश्रा हुत्वा प्राश्नाति ॥ ११ ॥ पुरस्तादग्नेः कल्माषं दण्डं निहत्य पश्चादग्नेः कृष्णाजिने धाना अनुमन्त्रयते ॥ १२ ॥ सूक्तस्यान्तं^१ गत्वा प्रयच्छति ॥ १३ ॥ सकृज्जुहोति ॥ १४ ॥ दण्डधानाजिनं ददाति ॥ १५ ॥ अहं रुद्रेभिरिति शुक्लपुष्पहरितपुष्पे किंस्त्यनाभिपिप्पलयौ जातरूपशकलेन प्राक् स्तनग्रहात् प्राशयति ॥ १६ ॥ प्रथमप्रवदस्य मातुरुपस्थे तालुनि संपातानानयति ॥ १७ ॥ दधिमध्वाशयति ॥ १८ ॥ उपनीतं वाचयति, वार्षशतिकं कर्म ॥ १९ ॥ त्वं नो मेधे द्यौश्च म इति भक्षयति ॥ २० ॥ आदित्यमुपतिष्ठते ॥ २१ ॥ यदग्ने तपसेत्याग्रहायण्यां भक्षयति ॥ २२ ॥ अग्निमुपतिष्ठते ॥ २३ ॥ प्रातरग्निं गिरावरगराटेषु दिवस्पृथिव्या इति संहाय मुखं विमार्ष्टि ॥ २४ ॥ ॥ १० ॥

पूर्वस्य ब्रह्मचारिसांपदानि ॥ १ ॥ औदुम्बर्यादयः ॥ २ ॥ ब्रह्मचार्यावसथादुपस्तरणान्यादधाति ॥ ३ ॥ पिपीलिकोद्वापे मेदोमधुश्यामाकेषीकतूलान्याज्यं जुहोति ॥ ४ ॥ आज्यशेषे पिपीलिकोद्वापानोप्य ग्राममेत्य सर्वहुतान् ॥ ५ ॥ ब्रह्मचारिभ्योऽन्नं धानास्तिलमिश्राः प्रयच्छति ॥ ६ ॥ एतानि ग्रामसांपदानि ॥ ७ ॥ विकारः स्थूणामूलावतक्षणानि सभानामुपस्तरणानि ॥ ८ ॥ ग्रामीणेभ्योऽन्नम् ॥ ९ ॥ सुरां सुरापेभ्यः ॥ १० ॥ औदुम्बर्यादीनि भक्षणान्तानि सर्वसांपदानि ॥ ११ ॥ त्रिज्योतिष्कुरुते^२ ॥ १२ ॥

उपतिष्ठते ॥ १३ ॥ सव्यात् पाणिहृदयालोहितं रस मिश्रमश्नाति ॥ १४ ॥ पृश्निमन्थः ॥ १५ ॥ जिह्वाया उत्साद्यमक्ष्णोः^१ परिस्तरण-
मस्तृहणं हृदयं दूर्श उपनह्य तिस्रो रात्रीः पल्पूले वासयति ॥ १६ ॥ चूर्णानि करोति ॥ १७ ॥ मैश्रधान्ये मन्थ ओष्य दधि-
मधुमिश्रमश्नाति ॥ १८ ॥ अस्मिन् वसु यदाबध्नन् नव प्राणानिति मन्त्रोक्तं^२ युग्मकृष्णलं वासितं बध्नाति ॥ १९ ॥ सारूपवत्सं
पुरुषगात्रं द्वादशरात्रं संपातवन्तं कृत्वानभिमुखमश्नाति ॥ २० ॥ ॥ ११ ॥

कथं मह इति मादनकशृतं^३ क्षीरौदनमश्नाति ॥ १ ॥ चमसे सरूपवत्साया दुग्धे व्रीहियवावधाय मूर्च्छयित्वा मध्वा-
सिच्यशाशयति ॥ २ ॥ पृथिव्यै श्रोत्रायेति जुहोति ॥ ३ ॥ वत्सो विराज इति मन्थान्तानि ॥ ४ ॥ सहृदयं तदू शु सं जानीध्वमेह
यातु सं वः पृच्यन्तां सं वो मनांसि संज्ञानं न इति सांमनस्यानि ॥ ५ ॥ उदकुलिजं संपातवन्तं ग्रामं परिहृत्य मध्ये निनयति
॥ ६ ॥ एवं सुराकुलिजम् ॥ ७ ॥ त्रिहायण्या वत्सतर्याः शुक्तानि पिशितान्याशयति ॥ ८ ॥ भक्तं सुरां प्रपां संपातवन् करोति
॥ ९ ॥ पूर्वस्य ममाग्ने वर्च इति वर्चस्यानि ॥ १० ॥ औदुम्बर्यादीनि त्रीणि ॥ ११ ॥ कुमार्या दक्षिणमूरुमभिमन्त्रयते ॥ १२ ॥ वर्षां
जुहोति ॥ १३ ॥ अग्निमुपतिष्ठते ॥ १४ ॥ प्रातरग्निं गिरावरगराटेषु दिवस्पृथिव्या इति दधिमध्वाशयति ॥ १५ ॥ कीलालमिश्रं
क्षत्रियं कीलालमितरान् ॥ १६ ॥ ॥ १२ ॥

हस्तिवर्चसमिति हस्तिनम् ॥ १ ॥ हास्तिदन्तं बध्नाति ॥ २ ॥ लोमानि जतुना संदिह्य जातरूपेणापिधाप्य ॥ ३ ॥
सिंहे व्याघ्रे यशो हविरिति स्नातकसिंहव्याघ्रवस्तकृष्णवृषभराज्ञां नाभिलोमानि ॥ ४ ॥ दशानां शान्तवृक्षाणां शकलानि ॥ ५ ॥
एतयोः प्रातरग्निं गिरावरगराटेषु दिवस्पृथिव्या इति सप्त मर्माणि स्थालीपाके पृक्तान्यश्नाति ॥ ६ ॥ अकुशलं यो ब्राह्मणो
लोहितमश्नीयादिति गार्ग्यः ॥ ७ ॥ उक्तो लोममणिः ॥ ८ ॥ सर्वैरप्लावयति ॥ ९ ॥ अवसिञ्चति ॥ १० ॥ चतुरङ्गुलं तृणं
रजोहरणबिन्दुनाभिश्चोत्थोपमथ्य^४ ॥ ११ ॥ शुनि किलासमजे पलितं तृणे ज्वरो योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तस्मिन् राजयक्ष्म
इति दक्षिणा तृणं निरस्यति गन्धप्रवादाभिरलंकुरुते ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥

पूर्वस्य हस्तिव्रसनानि ॥१॥ रथचक्रेण संपातवता प्रतिप्रवर्तयति ॥२॥ यानेनाभियाति ॥३॥ वादित्रैः ॥४॥ इतिवस्त्यो-
 रोप्य शर्कराः ॥ ५ ॥ तोत्रेण नग्नप्रच्छन्नः ॥ ६ ॥ विद्या शरस्य मा नो विदन्नदारसृत् स्वस्तिदा अव मन्युर्निर्हस्तः परि वर्त्मन्य-
 भिभूरिन्द्रो जयात्यभि त्वेन्द्रेति सांग्रामिकाणि ॥ ७ ॥ आज्यसक्तुजुहोति ॥ ८ ॥ धनुरिध्मे धनुःसमिध आदधाति^१ ॥ ९ ॥
 एवमिध्मिध्मे ॥ १० ॥ धनुः संपातवद्विमृज्य प्रयच्छति ॥ ११ ॥ प्रथमस्येषुपर्ययणानि ॥ १२ ॥ द्रुघ्न्यात्नीज्यापाशतृणमूलानि
 बध्नाति ॥ १३ ॥ आरेऽसावित्यपनोदनानि ॥ १४ ॥ फलीकरणतुषबुसावतक्षणान्यावपति ॥ १५ ॥ अन्वाह ॥ १६ ॥ अग्निर्नः शत्रून्ग्नि-
 नो दूत इति मोहनानि ॥ १७ ॥ ओदनेनोपयम्य फलीकरणानुलूखलेन जुहोति ॥ १८ ॥ एवमणून् ॥ १९ ॥ एकविंशत्या शर्कराभिः
 प्रतिनिष्पुनाति ॥ २० ॥ अप्वां यजते ॥ २१ ॥ संशितमिति शितिपदीं संपातवतीमवसृजति ॥ २२ ॥ उद्वृधत्सु योजयेत् ॥ २३ ॥ इम-
 मिन्द्रेति युक्तयोः प्रदानान्तानि ॥ २४ ॥ दिग्युक्ताभ्यां नमो देववधेभ्य इत्युपतिष्ठते ॥ २५ ॥ त्वया मन्यो यस्ते मन्यो इति संरम्भ-
 णानि ॥ २६ ॥ सेने समीक्षमाणो जपति ॥ २७ ॥ भाङ्गमौञ्जान् पाशानिङ्गिडालंकृतान् संपातवतोऽनूक्तान् सेनाक्रमेषु वपति ॥ २८ ॥ एव-
 ममपात्राणि ॥ २९ ॥ इङ्गिडेन संप्रोक्ष्य तृणान्याङ्गिरसेनाग्निना दीपयति ॥ ३० ॥ यां धूमोऽवतनोति तां जयन्ति ॥ ३१ ॥ ॥ १४ ॥

ऋधङ्मन्त्रस्तदिदासेत्याश्वत्थ्यां पात्र्यां त्रिवृति गोमयपरिचये हस्तिपृष्ठे पुरुषशिरसि वामित्राञ्जुह्वदभिप्रक्रम्य निवपति
 ॥ १ ॥ वराहविंहताद्राजानो वेदिं कुर्वन्ति ॥ २ ॥ तस्यां प्रदानान्तानि ॥ ३ ॥ एकेष्वा^२ हतस्यादहन उपसमाधाय दीर्घदण्डेन
 स्तुवेण रथचक्रस्य खेन समया जुहोति ॥ ४ ॥ योजनीयां श्रुत्वा योजयेत् ॥ ५ ॥ यदि चिन्तु त्वा नमो देववधेभ्य इत्यन्वाह
 ॥ ६ ॥ वैश्याय प्रदानान्तानि ॥ ७ ॥ त्वया वयमित्यायुधिग्रामण्ये ॥ ८ ॥ नि तद्दधिष इति राज्ञोदपात्रं द्वौ द्वाववेक्षयेत् ॥ ९ ॥ यन्न
 पश्येन्न युध्येत् ॥ १० ॥ नि तद्दधिषे वनस्पतेऽया विष्टाग्न इन्द्रो दिशश्चतस्र इति नवं रथं राजानं ससारथिमास्थापयति ॥ ११ ॥
 ब्रह्म जज्ञानमिति जीवितविज्ञानम् ॥ १२ ॥ तिस्रः स्नावरज्जूरङ्गारेष्ववधाय ॥ १३ ॥ उत्कुचतीषु कल्याणम् ॥ १४ ॥ सांग्रा-

श्रीसू १५०१५

मिकमेता व्यादिशति मध्ये मृत्युरितरे सेने ॥ १५ ॥ पराजेष्यमाणान् मृत्युरतिवर्तते जेष्यन्तो मृत्युम् ॥ १६ ॥ अग्नेषूत्कुचत्सु
मुख्या हन्यन्ते मध्येषु मध्या अन्तेष्वचरे ॥ १७ ॥ एवमिषीकाः ॥ १८ ॥ ॥ १५ ॥

उच्चैर्घोष उप श्वासयेति सर्ववादित्राणि प्रक्षाल्य तगरोशीरेण संधाव्य संपातवन्ति त्रिराहत्य प्रयच्छति ॥ १ ॥
विहृदयमित्युच्चैस्तरां हुत्वा स्रुवमुद्वर्तयन् ॥ २ ॥ सोमांशुं हरिणचर्मण्युत्सीव्य क्षत्रियाय बध्नाति ॥ ३ ॥ परि वर्तमानोन्द्रो
जयातीति राजा त्रिः सेनां परियाति ॥ ४ ॥ उक्तः पूर्वस्य सोमांशुः ॥ ५ ॥ संदानं व आदानेनेति पाशैरादानसंदानानि ॥ ६ ॥
अर्माणि त इति क्षत्रियं संनाहयति ॥ ७ ॥ अभयानामप्ययः ॥ ८ ॥ इन्द्रो मन्थत्विति ॥ ९ ॥ पूतिरज्जुरिति पूतिरज्जुमवधाय
॥ १० ॥ अश्वत्थबधकयोरग्निं मन्थति ॥ ११ ॥ धूममिति धूममनुमन्त्रयते ॥ १२ ॥ अग्निमित्यग्निम् ॥ १३ ॥ तस्मिन् अरण्ये
सपत्नक्षयणीराधात्यश्वत्थबधकताजद्भङ्गपरुषाह्वदिरशराणाम् ॥ १४ ॥ उक्ताः पाशाः ॥ १५ ॥ आश्वत्थानि कूटानि भाङ्गानि
जालानि ॥ १६ ॥ बाधकदण्डानि ॥ १७ ॥ स्वाहैभ्य इति मित्रेभ्यो जुहोति ॥ १८ ॥ दुराहामीभ्य इति सव्येनेङ्गिडममित्रेभ्यो
बाधके ॥ १९ ॥ उत्तरतोऽग्नेर्लोहिताश्वत्थस्य शाखां निहत्य नीललोहिताभ्यां सूत्राभ्यां परित्य नीललोहितेनामूनिति दक्षिणा
ग्रहापयति ॥ २० ॥ ये बाहव उत्तिष्ठतेति यथालिङ्गं संप्रेष्यति ॥ २१ ॥ होमार्थे पृषदाज्यम् ॥ २२ ॥ प्रदानान्तानि वाप्यानि
॥ २३ ॥ वाप्यैस्त्रिषन्धीनि वज्ररूपाण्यर्बुदिरूपाणि ॥ २४ ॥ शितिपदीं संपातवतीं दर्भरज्ज्वा क्षत्रियायोपासद्भङ्गदण्डे बध्नाति
॥ २५ ॥ द्वितीयामस्यति ॥ २६ ॥ अस्मिन् वस्त्विति राष्ट्रवगमनम् ॥ २७ ॥ आनुशूकानां व्रीहीणामावस्कजैः काम्पीलैः शृतं सारूप-
वत्समाशयति ॥ २८ ॥ अभीवर्तनेनेति रथनेमिमणिमयः सीसलोहरजतताम्रवेष्टितं हेमनाभिं वासितं बद्ध्वा सूत्रोतं बर्हिषि कृत्वा
संपातवन्तं प्रत्यृचं भृष्टीरभीवर्तोत्तमाभ्यामाचृतति ॥ २९ ॥ अचिक्रददा त्वा गन्निति यस्माद्राष्ट्रादवरुद्धस्तस्याशायां शयनविधं
पुरोडाशं दर्भेषूदकेन निनयति ॥ ३० ॥ ततो लोष्ट्रेण ज्योतिरायतनं संस्तीर्य क्षीरौदनमश्नाति ॥ ३१ ॥ यतो लोष्ट्रस्ततः संभारा-
॥ ३२ ॥ तिसृणां प्रातरशिते पुरोडाशे ह्यन्यन्ते ॥ ३३ ॥ ॥ १६ ॥

१ B ताजदभङ्गाह्वदिर २ B दर्भेषूदके

भूतो भूतेष्विति राजानमभिषेक्ष्यन् महानदे शान्त्युदकं करोत्यादिष्ठानाम् ॥ १ ॥ स्थालीपाकं श्रपयित्वा दक्षिणतः
 शरिगृह्याया दर्भेषु तिष्ठन्तमभिषिञ्चति ॥ २ ॥ तत्पार्षभं चर्मारोहयति ॥ ३ ॥ उदपात्रं समासिञ्चेते ॥ ४ ॥ विपरिदधाते^१ ॥ ५ ॥
 सहैव नौ सुकृतं सह दुष्कृतमिति ब्रह्मा ब्रूयात् ॥ ६ ॥ यो दुष्कृतं करवत् तस्य दुष्कृतं सुकृतं नौ सहेति ॥ ७ ॥ आशयति ॥ ८ ॥
 अश्वमारोह्यापराजितां प्रतिपादयति ॥ ९ ॥ सहस्रं ग्रामवरो दक्षिणा ॥ १० ॥ विपरिधानान्तमेकराजेन व्याख्यातम् ॥ ११ ॥
 तल्पे दर्भेष्वभिषिञ्चति ॥ १२ ॥ वर्षीयसि वैयाघ्रं चर्मारोहयति ॥ १३ ॥ चत्वारो राजपुत्रास्ताल्पाः पृथक् पादेषु शयनं परामृश्य
 सभां प्रापयन्ति ॥ १४ ॥ दासः पादौ प्रक्षालयति ॥ १५ ॥ महाशूद्र उपसिञ्चति ॥ १६ ॥ कृतसंपन्नानक्षानातृतीयं विचिनोति ॥ १७ ॥
 वैश्यः सर्वस्वजयिनमुपतिष्ठत्^२ उत्सृजायुष्मन्निति ॥ १८ ॥ उत्सृजामि ब्राह्मणायोत्सृजामि क्षत्रियायोत्सृजामि वैश्याय धर्मो मे
 अनपदे चर्यतामिति ॥ १९ ॥ प्रतिपद्यते ॥ २० ॥ आशयति ॥ २१ ॥ अश्वमारोह्यापराजितां प्रतिपादयति ॥ २२ ॥ सभामुदायाति
 ॥ २३ ॥ मधुमिश्रं ब्राह्मणान् भोजयति ॥ २४ ॥ रसानाशयति ॥ २५ ॥ माहिषाण्युपयाति ॥ २६ ॥ कुर्युर्गामिति गार्ग्यपार्थश्रवसौ, नेति
 भागलिः ॥ २७ ॥ इममिन्द्र वर्धय क्षत्रियं म इति क्षत्रियं प्रातःप्रातरभिमन्त्रयते ॥ २८ ॥ उक्तं समासेचनं विपरिधानम् ॥ २९ ॥
 सविता प्रसवानामिति पौरोहित्यं^३ वत्स्यन् वैश्वलोषीः समिध आधाय ॥ ३० ॥ इन्द्र क्षत्रमिति क्षत्रियमुपनयति^४ ॥ ३१ ॥ तदाहुर्न
 क्षत्रियं सावित्रीं वाचयेदिति ॥ ३२ ॥ कथं नु तमुपनयीत यन्न वाचयेत् ॥ ३३ ॥ वाचयेदेव वाचयेदेव ॥ ३४ ॥ ॥ १७ ॥

॥ इत्यथर्ववेदे कौशिकसूत्रे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

पूर्वस्य पूर्वस्यां पौर्णमास्यामस्तमित उदकान्ते कृष्णचैलपरिहितो निर्ऋतिकर्माणि प्रयुङ्क्ते ॥ १ ॥ नाव्याया दक्षिणा-
 वर्ते शापेटं निखनेत् ॥ २ ॥ अपां सूक्तैरवसिञ्चति ॥ ३ ॥ अप्सु कृष्णं जहाति ॥ ४ ॥ उपमुच्योपानहौ^५ जीवघात्याया उदाव्रजति
 ॥ ५ ॥ प्रोष्य तामुत्तरस्यां सांपदं कुरुते ॥ ६ ॥ शापेटमालिण्याप्सु निबध्य तस्मिन्नुपसमाधाय संपातवन्तं करोति ॥ ७ ॥

१ B विपरिदधाने २ B 'स्वर्जनमुद' ३ B पौरोहित्ये ४ B 'नयीत ५ B अहतवसन उप'

अश्नाति ॥ ८ ॥ आधाय कृष्णं प्रवाहयति ॥ ९ ॥ उपमुच्य जरदुपानहौ सव्येन जरच्छत्रं दक्षिणेन शालातृणान्यादीप्य जीर्णं
वीरिणमभिन्यस्यति ॥ १० ॥ अनावृतमावृत्य सकृज्जुहोति ॥ ११ ॥ सव्यं प्रहरति, उपानहौ च ॥ १२ ॥ जीर्णं वीरिण उपसमाधायार्थं ते
योनिरिति जरत्कोष्ठाद्वीहीच्छर्करामिश्रानावपति ॥ १३ ॥ आ नो भरेति धानाः ॥ १४ ॥ युक्ताभ्यां सह कोष्ठाभ्यां तृतीयाम् ॥ १५ ॥
कृष्णशकुनेः सव्यजङ्घायामङ्कमनुबध्याङ्के पुरोडाशं प्र पतेत इत्यनावृतं प्रपातयति^१ ॥ १६ ॥ नीलं संधाय लोहितमाच्छाद्य
शुक्लं परिणह्य द्वितीययोष्णीषमङ्केनोपसाद्य सव्येन सहाङ्केनावाङ्गसु प्रविध्यति^२ ॥ १७ ॥ तृतीयया छन्नं चतुर्थ्या
संवीतम् ॥ १८ ॥ पूर्वस्य चित्राकर्म ॥ १९ ॥ कुलायशृतं^३ हरितबर्हिषमश्नाति ॥ २० ॥ अन्वक्ताः प्रादेशमात्रीरादधाति ॥ २१ ॥ नाव्ययोः
सांवैद्ये पश्चादग्नेर्भूमिपरिलेखे कीलालं मुखेनाश्नाति ॥ २२ ॥ तेजोव्रतं त्रिरात्रमश्नाति ॥ २३ ॥ तद्भक्षः ॥ २४ ॥ शंभुमयोभुभ्यां ब्रह्म
जज्ञानमस्य वामस्य यो रोहित उदस्य केतवो मूर्धाहं विषासहिमिति सलिलैः क्षीरौदनमश्नाति ॥ २५ ॥ मन्थान्तानि ॥ २६ ॥
द्वितीयेन प्रवत्स्यन् हविषामुपदधीत ॥ २७ ॥ अथ प्रत्येत्य ॥ २८ ॥ अथ प्रत्येत्य ॥ २९ ॥ अथ प्रार्थयमाणः ॥ ३० ॥ अथ प्रार्थयमाणः
॥ ३१ ॥ चत्वारो धायाः पलाशयष्टीनां भवन्ति ॥ ३२ ॥ दर्भाणामुपोलवानां चत्वारः ॥ ३३ ॥ तं व्यतिषक्तमष्टावरमिधं सात्त्रिके-
ऽग्नावाधायज्येनाभिजुहुयात् ॥ ३४ ॥ धूमं नियच्छेत ॥ ३५ ॥ लेपं प्राश्नीयात् ॥ ३६ ॥ तमु चेन्न विन्देत्, अथ सत्त्रस्यायतने,
यज्ञायतनमिव कृत्वा ॥ ३७ ॥ समुद्र इत्याचक्षते कर्म ॥ ३८ ॥ ॥ १८ ॥

अम्बयो यन्ति शंभुमयोभुभ्यां ब्रह्म जज्ञानमा गाव एका च म इति गा लवणं पाययत्युपतापिनीः ॥ १ ॥ प्रजननकामाः
॥ २ ॥ प्रपामवरुणद्वि ॥ ३ ॥ सं सं स्रवन्तिवति नाव्याभ्यामुदकमाहरतः सर्वत उपासेचम् ॥ ४ ॥ तस्मिन् मैश्रधान्यं शृतमश्नाति
॥ ५ ॥ मन्थं वा दधिमधुमिश्रम् ॥ ६ ॥ यस्य श्रियं कामयते ततो ब्रीह्याज्यपय आहार्यं क्षीरौदनमश्नाति ॥ ७ ॥ तदलाभे
हरितगोमयमाहार्यं शोषयित्वा त्रिवृति गोमयपरिचये शृतमश्नाति ॥ ८ ॥ शेरभकेति सामुद्रमप्सु कर्म व्याख्यातम् ॥ ९ ॥
अनपहतधाना लोहिताजाया द्रप्सेन संनीयाश्नाति ॥ १० ॥ एतावदुपैति ॥ ११ ॥ तृणानां ग्रन्थीनुद्ग्रथनन्नपक्रामति ॥ १२ ॥ तानुदा-

१ B प्रपादयति २ B ङ्गस्वपविध्यति ३ B कुलाय शृतं

व्रजन्नुदपात्रस्योदपात्रेणामिप्लावयति मुखं विमार्ष्टि ॥१३॥ एह यन्तु पशवः सं वो गोष्ठेन प्रजावतीः प्रजापतिरिति, गोष्ठ-
कर्माणि ॥१४॥ गृष्टेः पीयूषं श्लेष्ममिश्रमश्नाति ॥१५॥ गां ददाति ॥१६॥ उदपात्रं निनयति ॥१७॥ समुह्य सव्येनाधिष्ठायार्थं
दक्षिणेन विक्षिपति ॥१८॥ सारूपवत्से शकृत्पिण्डान् गुग्गुलुलवणे प्रतिनीय पश्चादग्नेर्निखनति ॥१९॥ तिसृणां प्रातरश्नाति ॥२०॥
विकृते संपन्नम् ॥२१॥ आयमगन्नयं प्रतिसरोऽयं मे वरणोऽरातीयोरिति मन्त्रोक्तान् वासितान् बध्नाति ॥२२॥ उत्तमस्य चतुरो
जातरूपशकलेनानुसूत्रं गमयित्वावभुज्य त्रैधं पर्यस्यति ॥२३॥ एतमिधममित्युपसमाधाय ॥२४॥ तमिमं देवता इति वासित-
मुल्लुप्य ब्रह्मणा तेजसेति बध्नाति ॥२५॥ उत्तमो असीति मन्त्रोक्तम् ॥२६॥ अक्षितास्त इति यवमणिम् ॥२७॥ प्रथमा ह व्युवास
सेत्यष्टक्याया वपां सर्वेण सूक्तेन त्रिजुहोति ॥२८॥ समवत्तानां स्थालीपाकस्य ॥२९॥ सहहुतानाज्यमिश्रान् हुत्वा पश्चादग्ने-
र्वाग्यतः संविशति ॥ ३० ॥ महाभूतानां कीर्तयन् संजिहीते ॥ ३१ ॥ ॥ १९ ॥

सीरा युञ्जन्तीति युगलाङ्गलं प्रतनोति ॥ १ ॥ दक्षिणमुष्टारं प्रथमं युनक्ति ॥ २ ॥ एहि पूर्णकेत्युत्तरम् ॥ ३ ॥ कीनाशा
इतरान् ॥ ४ ॥ अश्विना फालं कल्पयतामुपावतु बृहस्पतिः, यथासद् बहुधान्यमयक्ष्मं बहुपूरुषमिति फालमतिकर्षति ॥ ५ ॥ इरावा-
नसि धार्तराष्ट्रे तव मे सत्त्वे राध्यतामिति प्रतिमिमीते ॥ ६ ॥ अपहृताः प्रतिष्ठा इत्यपूपैः प्रतिहत्य कृषति ॥ ७ ॥ सूक्तस्य पारं
गत्वा प्रयच्छति ॥ ८ ॥ तिस्रः सीताः प्राचीर्गमयन्ति कल्याणीर्वाचो वदन्तः ॥ ९ ॥ सीते वन्दामहे त्वेत्यावर्तयित्वोत्तरस्मिन् सीता-
न्तेपुरोडाशेनेन्द्रं यजते ॥ १० ॥ अश्विनौ स्थालीपाकेन ॥ ११ ॥ सीतायां संपातानानयति ॥ १२ ॥ उदपात्र उत्तरान् ॥ १३ ॥ शष्प-
हविषामवधाय ॥ १४ ॥ सर्वमनक्ति ॥ १५ ॥ यत्र संपातानानयति ततो लोष्टं धारयन्तं पत्नी पृच्छत्यकृक्षतेति ॥ १६ ॥ अकृक्षामेति
॥ १७ ॥ किमाहार्षीरिति ॥ १८ ॥ वित्तिं भूतिं पुष्टिं प्रजां पशून्नाद्यमिदमिति ॥ १९ ॥ उत्तरतो मध्यमायां निवपति ॥ २० ॥ अभ्यज्यो-
त्तरफालं प्रातराजोचनाय निदधाति ॥ २१ ॥ सीताशिरःसु दर्भानास्तीर्थं, लक्षोदुम्बरस्य, त्रीर्लींश्चमसान्निदधाति ॥ २२ ॥ रस-

वतो दक्षिणे शष्पवतो मध्यमे पुरोडाशवत उत्तरे ॥२३॥ दर्भान् प्रत्यवभुज्य संवपति ॥२४॥ सारूपवत्से शकृत्पिण्डान् गुग्गुलु-
लवणे अतिनीयाश्नाति ॥ २५ ॥ अनडुत्सांपदम् ॥ २६ ॥ ॥ २० ॥

पयस्वतीरिति स्फातिकरणम् ॥ १ ॥ शान्तफलशिलाकृतिलोष्टवल्मीकराशिवापं त्रीणि कूदीप्रान्तानि मध्यमपलाशे
दर्भेण परिवेष्ट्य राशिपल्येषु करोति ॥ २ ॥ प्रतिसायं^१ भुञ्जते ॥ ३ ॥ प्रत्यावपन्ति शेषम् ॥ ४ ॥ आ भक्तयातनात् ॥ ५ ॥
अनुमन्त्रयते ॥ ६ ॥ अयं नो नभसस्पतिरिति, पल्येऽश्मानं संप्रोक्ष्यान्वृचं काशीनोप्यावापयति ॥ ७ ॥ आ गाव इति गा आयतीः
प्रत्युत्तिष्ठति ॥ ८ ॥ प्रावृषि प्रथमधारस्येन्द्राय त्रिजुहोति ॥ ९ ॥ प्रजावतीरिति प्रतिष्ठमाना अनुमन्त्रयते ॥ १० ॥ कर्कीप्रवाशानां
द्वादशदाम्न्यां संपातवत्यामयं घास इह वत्सामिति मन्त्रोक्तम् ॥ ११ ॥ यस्ते शोकायेति वस्त्रसांपदी ॥ १२ ॥ तिस्रः कूदीमयीरूप-
नाभिकुलायपरिहिता अन्वक्ता आदधाति ॥ १३ ॥ अत्यन्तेषीका मौञ्जपरिहिता मधुना प्रलिप्य चिक्लशेषु पर्यस्य ॥ १४ ॥ उत पुत्र
इति ज्येष्ठं पुत्रमवसाययति ॥ १५ ॥ मितशरणः सांपदं कुरुते ॥ १६ ॥ अर्धमर्धेनेत्यार्द्रपाणी रसं ज्ञात्वा प्रयच्छति ॥ १७ ॥ शान्त-
शाखया प्राग्भागमपाकृत्य ॥ १८ ॥ प्रत्यग्नि परिचृतति ॥ १९ ॥ तस्या अमावास्यायां तिस्रः प्रादेशमात्रीरादधाति ॥ २० ॥ त्वे क्रतु-
मिति रसप्राशनी ॥ २१ ॥ रसकर्माणि कुरुते ॥ २२ ॥ स्तुष्व वर्ष्मन्निति प्राजापत्यामावास्यायामस्तमिते वल्मीकशिरसि दर्भा-
वस्तीणं^२ अध्यधि दीपं धारयंस्त्रिजुहोति ॥ २३ ॥ तण्डुलसंपातानानीय रसैरुपसिच्ययाश्नाति ॥ २४ ॥ एवं पौर्णमास्याज्यो-
पसिक्तान्^३ ॥ २५ ॥ ॥ २१ ॥

ऋधङ्मन्त्रस्तदिदासेति मैश्रधान्यं भृष्टपिष्टं लोहितालंकृतं रसमिश्रमश्नाति ॥ १ ॥ अभृष्टं प्लक्षोदुम्बरस्योत्तरतोऽग्नेस्त्रिषु
चमसेषु पूर्वाह्नस्य तेजसाग्रमन्नस्य प्राशिषमिति पूर्वाह्ने ॥ २ ॥ मध्यंदिनस्य तेजसा मध्यमन्नस्य प्राशिषमिति मध्यंदिने ॥ ३ ॥
अपराह्नस्य तेजसा सर्वमन्नस्य प्राशिषमित्यपराह्ने ॥ ४ ॥ क्रतुमत्याः स्त्रिया अङ्गुलिभ्यां लोहितम् ॥ ५ ॥ यत् क्षेत्रं कामयते

तस्मिन् कीलालं दधिमधुमिश्रम् ॥ ६ ॥ संवत्सरं स्त्रियमनुपेत्य शुक्त्यां रेत आनीय तण्डुलमिश्रं सप्तग्रामम् ॥ ७ ॥ द्वादशीममा-
वास्येति क्षीरभक्षो भवत्यमावास्यायां दधिमधुभक्षस्तस्य मूत्र उदकदधिमधुपल्पूलनान्यासिच्य ॥ ८ ॥ कव्यादं नाडी
प्र विवेशाग्निं प्रजाभाङ्गिरतो माययैतौ । आवां देवी जुषाणे घृताची इममन्नाद्याय प्र विशतं स्वाहेति ॥ ९ ॥ निशायामाग्रयण-
तण्डुलानुदङ्क्यां^१ मधुमिश्रान् निदधात्या यवानां पक्तेः^२ ॥ १० ॥ एवं यवानुभयान् समोष्य ॥ ११ ॥ त्रिवृति गोमयपरिचये
शृतमश्नाति ॥ १२ ॥ समृद्धमिति काङ्कयनः ॥ १३ ॥ ममाग्ने वर्च इति सात्त्रिकानग्नीन् दर्भपूनीकभाङ्गाभिः परिस्तीर्य गार्हपत्यशृतं
सर्वेषु संपातवन्तं गार्हपत्येऽश्नाति^३ ॥ १४ ॥ एवं पूर्वस्मिन्नपरयोरुपसंहृत्य ॥ १५ ॥ एवं द्रोणकलशे रसानुक्तम् ॥ १६ ॥ ॥ २२ ॥

यजूंषि यज्ञ इति नवशालायां सर्षिर्मधुमिश्रं जुहोति^४ ॥ १ ॥ दोषो गायेति द्वितीयाम् ॥ २ ॥ युक्ताभ्यां तृतीयाम् ॥ ३ ॥
आनुमतीं चतुर्थीम् ॥ ४ ॥ शालामङ्गुलिभ्यां संप्रोक्ष्य गृहपत्यासाद् उपविश्योदपात्रं निनयति ॥ ५ ॥ इहैव स्नेति वाचं
विसृजते ॥ ६ ॥ ऊर्ध्वा अस्येति वार्ष्णेममौदुम्बरं मन्थप्रतिरूपमभिजुहोति ॥ ७ ॥ असंख्याता अधिकृत्य सप्तागमशकुलीः ॥ ८ ॥
त्वष्टा म इति प्रातर्विभङ्क्ष्यमाणोऽश्नाति^५ ॥ ९ ॥ ज्यायुं बध्नाति ॥ १० ॥ दण्डं संपातवन्तं विमृज्य धारयति ॥ ११ ॥ वायुरेना
इति युक्तयोश्चित्राकर्मनिशायां संभारान् संपातवतः करोति ॥ १२ ॥ अपरेद्युर्वायुरेना इति शाखयोदकधारया गाः परिक्रामति
॥ १३ ॥ प्रथमजस्य शकलमवधायौदुम्बरेणासिना लोहितेनेति मन्त्रोक्तम् ॥ १४ ॥ यथा चकुरितोश्चुकाशकाण्ड्या लोहितं
निर्मृज्य रसमिश्रमश्नाति ॥ १५ ॥ सर्वमौदुम्बरम् ॥ १६ ॥ यस्येदमा रज इत्यायोजनानामप्ययः ॥ १७ ॥ ॥ २३ ॥

उच्छ्रयस्वेति बीजोपहरणम् ॥ १ ॥ आज्यमिश्रान् यवानुर्वरायां कृण्वे फालेनोदुह्य^६ काशीन् निनयति निवपति ॥ २ ॥ अभि-
त्यमिति महावकाशेऽरण्य उन्नते विमिते प्राग्द्वारे प्रत्यग्द्वारे वाप्सु^७ संपातानानयति ॥ ३ ॥ कृष्णाजिने सोमांशून् विचिनोति ॥ ४ ॥
सोममिश्रेण संपातवन्तमश्नानि ॥ ५ ॥ आदीप्ते संपन्नम् ॥ ६ ॥ तां सवितरिति गृष्टिदाम बध्नाति ॥ ७ ॥ सं मा सिञ्चन्विति
सर्वौदके मैश्रधान्यम् ॥ ८ ॥ दिव्यं सुपर्णमित्यृषभदण्डिनो वपयेन्द्रं यजते ॥ ९ ॥ अनुबद्धशिरःपादेन गोशालां चर्मणावच्छाद्य,

१ B °नुदङ्क्यान् २ B पङ्क्तेः ३ B गार्हपत्यदेशेऽश्नाति ४ B °श्रमश्नाति ५ B प्रातर्विभुङ्क्ष्य ६ B °दुह्यान्वृचं ७ B प्राग्द्वारप्रत्यग्द्वारेण्वप्सु

अवदानकृतं ब्राह्मणान् भोजयति ॥ १० ॥ प्रोष्य समिध आदायोर्जं बिभ्रदिति गृहसंकाशे जपति ॥ ११ ॥ सव्येन समिधो दक्षिणेन शालावलीकं संस्तभ्य जपति ॥ १२ ॥ अतिव्रज्य समिध आधाय, सुमङ्गलिं प्रजावति सुसीमे अहं वां गृहपतिर्जीव्यासमिति स्थूणे गृह्णाति, उपतिष्ठते ॥ १३ ॥ यद्वदामीति मन्त्रोक्तम् ॥ १४ ॥ गृहपत्यासाद् उपविश्योदपात्रं निनयति ॥ १५ ॥ इहैव स्तेति प्रवत्स्यन्नवेक्षते ॥ १६ ॥ सूयवसादिति सूयवसे पशून् निष्ठापयति ॥ १७ ॥ दूर्वाग्रैरञ्जलावप आनीय दर्शं दार्शीभिरुपतिष्ठते ॥ १८ ॥ इन्द्रस्य कुक्षिः साहस्र इत्यृषभं संपातवन्तमतिस्त्रजति ॥ १९ ॥ रेतोधायै त्वातिसृजामि वयोधायै त्वातिसृजामि यूथत्वायै त्वातिसृजामि गणत्वायै त्वातिसृजामि सहस्रपोषायै त्वातिसृजाम्यपरिमितपोषायै त्वातिसृजामि ॥ २० ॥ एतं वो युवानमिति पुराणं प्रवृत्त्य नवमुत्सृजते संप्रोक्षति ॥ २१ ॥ उत्तरेण पुष्टिकाम ऋषभेणेन्द्रं यजते ॥ २२ ॥ संपत्कामः श्वेतेन पौर्णमास्याम् ॥ २३ ॥ सत्यं बृहदित्याग्रहायण्याम् ॥ २४ ॥ पश्चादग्नेर्दर्मेषु खदायां सर्वहुतम् ॥ २५ ॥ द्वितीयं संपातवन्तम्, अश्नाति ॥ २६ ॥ तृतीयस्यादितः सप्तभिर्भूमे मातरिति त्रिर्जुहोति ॥ २७ ॥ पश्चादग्नेर्दर्मेषु कशिष्वास्तोर्यं विमृग्वरीमित्युपविशति ॥ २८ ॥ यास्ते शिवा इति संविशति ॥ २९ ॥ यच्छयान इति पर्यावर्तते ॥ ३० ॥ नवभिः शन्तिवेति दशम्योदायुषेत्युपोत्तिष्ठति ॥ ३१ ॥ उद्वयमित्युत्कामति ॥ ३२ ॥ उदीराणा इति त्रीणि पदानि प्राङ्वा, उदङ्वा, बाह्येनोपनिष्कम्य यावत्त इति, वीक्षते ॥ ३३ ॥ उन्नताञ्च ॥ ३४ ॥ पुरस्तादग्नेः सीरं युक्तमुदपात्रेण संपातवतावसिञ्चति ॥ ३५ ॥ आयोजनानामप्ययः ॥ ३६ ॥ यस्यां सदोहविधाने इति जुहोति वरो म आगमिष्यतीति ॥ ३७ ॥ यस्यामन्नमित्युपतिष्ठते ॥ ३८ ॥ निधिं बिभ्रतीति मणिहिरण्यकामः १ ॥ ३९ ॥ एवं वित्त्वा ॥ ४० ॥ यस्यां कृष्णमिति वार्षकृतस्याचामति शिरस्यानयते ॥ ४१ ॥ यं त्वा पृषती रथ इति द्यौः पृषत्यादित्यो रोहितः ॥ ४२ ॥ पृषतीं गां ददाति ॥ ४३ ॥ पृषत्याः क्षीरौदनं सर्वहुतम् ॥ ४४ ॥ पुष्टिकर्मणामुपधानोपस्थापनम् ॥ ४५ ॥ सलिलैः सर्वकामः सलिलैः सर्वकामः ॥ ४६ ॥ ॥ २४ ॥

इत्यथर्ववेदे कौशिकसूत्रे तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ भैषज्यानि ॥ १ ॥ लिङ्गयुपतापो भैषज्यम् ॥ २ ॥ वचनादन्यत् ॥ ३ ॥ पूर्वस्योदपात्रेण संपातवताऽङ्कते ॥ ४ ॥ वली-
विमार्ष्टि ॥ ५ ॥ विद्या शरस्यादो यदिति मुञ्जशिरो रज्ज्वा बध्नाति ॥ ६ ॥ आकृतिलोष्ट्रवल्मीकौ परिलिख्य पाययति ॥ ७ ॥ सर्पिषा-
ऽऽलिम्पति ॥ ८ ॥ अपिधमति ॥ ९ ॥ विद्या शरस्येति प्रमेहणं बध्नाति ॥ १० ॥ आखुकिरिपूतीकमथितजरत्प्रमन्दसावस्कान् पाययति
॥ ११ ॥ उत्तमाभ्यामास्थापयति ॥ १२ ॥ यानमारोहयति ॥ १३ ॥ इष्टुं विसृजति ॥ १४ ॥ बस्ति विष्यति ॥ १५ ॥ वर्त्रं भिनत्ति ॥
॥ १६ ॥ एकविंशतिं यवान् दोहन्यामद्भिरानीय द्रुम्रीं जघने संस्तभ्य फलतोऽवसिञ्चति ॥ १७ ॥ आलबिसोलं फाण्टं पाययति
॥ १८ ॥ उदावर्तिने च ॥ १९ ॥ अम्बयो यन्ति वायोः पूत इति च शान्ताः ॥ २० ॥ उत्तरस्य ससोमाः ॥ २१ ॥ चातनानामपनोदनेन
व्याख्यातम् ॥ २२ ॥ त्रपुसमुसलखदिरतार्ष्टाघानामादधाति ॥ २३ ॥ अयुग्मान् खादिराञ्छङ्कूनक्ष्यौ निविध्येति पश्चादग्नेः
समंभूमि निहन्ति ॥ २४ ॥ एवमायसलोहान् ॥ २५ ॥ तप्तशर्कराभिः शयनं राशिपल्यानि^२ परिकिरति ॥ २६ ॥ अमावास्यायां
सकृद्गृहीतान् यवाननपहतानप्रतीहारं पिष्टानाभिचारिकं^३ परिस्तीर्य तार्ष्टाघेधम आवपति ॥ २७ ॥ य आगच्छेत् तं ब्रूयाच्छण-
शुल्बेन जिह्वां निर्मृजानः शालायाः प्रस्कन्द इति^४ ॥ २८ ॥ तथा कुर्वन्नना, आद्ये हनुवाने ॥ २९ ॥ वीरिणतूलमिश्रमिङ्गिडं
प्रपुटेन^५ जुहोति ॥ ३० ॥ इध्माबर्हिः शालायामासजति ॥ ३१ ॥ अपरेद्युर्विकृते पिशाचतो रुगिति^६ ॥ ३२ ॥ उक्तो होमः ॥ ३३ ॥
वैश्रवणायाञ्जलिं कृत्वा जपन्नाचामयत्यभ्युक्षति^७ ॥ ३४ ॥ निश्युल्मुके संकर्षति ॥ ३५ ॥ स्वस्त्याद्यं कुरुते ॥ ३६ ॥ अयं देवाना-
मित्येकविंशत्या दर्भपिञ्जलीभिर्वलीकैः सार्धमधिशिरोऽवसिञ्चति ॥ ३७ ॥ ॥ २५ ॥

जरायुज इति मेदो मधु सर्पिस्तैलं पाययति ॥ १ ॥ मौञ्जप्रश्नेन शिरस्यपिहितः सव्येन तितउनि पूल्यानि धारयमाणो
दक्षिणेनावकिरन् व्रजति ॥ २ ॥ सव्येन तितउप्रश्नौ, दक्षिणेन ज्यां द्रुध्नीम् ॥ ३ ॥ प्रैषकृदग्रतः ॥ ४ ॥ यत्रैतं व्याधिर्गृह्णाति तत्र
तितउप्रश्नौ निदधाति ॥ ५ ॥ ज्यां च ॥ ६ ॥ आव्रजनम् ॥ ७ ॥ घृतं नस्तः ॥ ८ ॥ पञ्चपर्वणा ललाटं संस्तभ्य जपति, अमूर्या
इति ॥ ९ ॥ पञ्चपर्वणा, पांसुलिकताभिः परिकिरति ॥ १० ॥ अर्मकपालिकां बध्नाति ॥ ११ ॥ पाययति ॥ १२ ॥ चतुर्भिर्दूर्वाभिः^८

१ B वर्ति विभेति २ B 'ल्याणि ३ B 'हारपिष्टा' ४ B प्रस्कन्देति ५ B प्रपुटे ६ B रुजति ७ B जपन्नाचमय' ८ B

दधिपललं पाययति ॥१३॥ अनु सूर्यमिति मन्त्रोक्तस्य लोममिश्रमाचामयति ^१ ॥१४॥ पृष्ठे चानीय ॥१५॥ शङ्कुधानं चर्मण्या-
सीनाय दुग्धे संपातवन्तं बध्नाति ॥१६॥ पाययति ॥१७॥ हरिद्रौदनभुक्तमुच्छिष्टानुच्छिष्टेना प्रपदात् प्रलिप्य मन्त्रोक्तान-
धस्तल्पे हरितसूत्रेण सव्यजङ्घासु बद्ध्वावस्त्रापयति ॥१८॥ प्रपादयति ॥१९॥ वदत उपस्थापयति ॥२०॥ क्रोडलोमानि जतुना
संदिह्य जातरूपेणापिधाप्य ॥२१॥ नक्तं जाता सुपर्णो जात इति मन्त्रोक्तं शकृताऽऽ^२ लोहितं प्रकृष्यालिम्पति^३ ॥२२॥
पलितान्याच्छिद्य ॥२३॥ मारुतान्यपीतः^४ ॥२४॥ यदग्निरिति परशुं जपंस्तापयति काथयत्यवसिञ्चति ॥२५॥ उप प्रागादित्यु-
द्विजमानस्य शुक्लप्रसूनस्य वीरिणस्य चतसृणामिषीकाणामुभयतः प्रत्युष्टं बध्नाति ॥२६॥ त्रिविदग्धं काण्डमणिम् ॥२७॥
उल्मुके स्वस्त्याद्यम् ॥२८॥ मातृनाम्नोः सर्वसुरभिचूर्णान्यन्वक्तानि हुत्वा शेषेण प्रलिम्पति ॥२९॥ चतुष्पथे च शिरसि
दर्भेण्डवेऽङ्गारकपाले अन्वक्तानीति^५ ॥३०॥ तितउनि प्रतीपं गाहमानो वपतीतरोऽवसिञ्चति पश्चात् ॥३१॥ आमपात्र
ओष्यासिच्य मौञ्जे त्रिपादे वयोनिवेशने प्रबध्नाति ॥३२॥ अघद्विष्टा शं नो देवी वरणः पिप्पली विद्रधस्य या बभ्रव इति
॥३३॥ उपोत्तमेन पलाशस्य चतुरङ्गुलेनालिम्पति ॥३४॥ प्रथमेन मन्त्रोक्तं बध्नाति ॥३५॥ द्वितीयेन मन्त्रोक्तस्य संपात-
वतानुलिम्पति ॥३६॥ तृतीयेन मन्त्रोक्तं बध्नाति ॥३७॥ चतुर्थेनाशयति ॥३८॥ पञ्चमेन वरुणगृहीतस्य मूर्ध्नि संपातानान-
यति ॥३९॥ उत्तमेन शाकलम् ॥४०॥ उदगातामित्याप्लावयति बहिः ॥४१॥ अपेयमिति व्युच्छन्त्याम् ॥४२॥ बभ्रोरिति
मन्त्रोक्तमाकृतिलोष्टवल्मीकौ परिलिख्य जीवकोषण्यामुत्सोव्य बध्नाति ॥४३॥ ॥२६॥

नमस्ते लाङ्गलेभ्य इति सीरयोगमधिशिरोऽवसिञ्चति ॥ १ ॥ नमः सनिस्त्रसाक्षेभ्य इति गून्धशालायामण्डु संपाता-
नानयति ॥ २ ॥ उत्तरं जरत्खाते सशालातृणे ॥ ३ ॥ तस्मिन्नाचामयति,^१ आप्लावयति ॥ ४ ॥ दशवृक्षेति शाकलः ॥ ५ ॥ दश
सुहृदो जपन्तोऽभिमुशन्ति ॥ ६ ॥ क्षेत्रियात्वेति चतुष्पथे काम्पोलशकलैः पर्वसु बद्ध्वा पिञ्जलीभिराप्लावयति ॥ ७ ॥ अव-
सिञ्चति ॥ ८ ॥ पार्थिवस्येत्युच्यति पृष्ठसंहितावुपवेशयति ॥ ९ ॥ प्राङ्मुखं व्याधितं प्रत्यङ्मुखमव्याधितं शाखासूपवेश्य वैतसे

खमस उपमन्थनीभ्यां तृष्णागृहीतस्य शिरसि मन्थमुपमथ्यातृषिताय प्रयच्छति ॥१०॥ तस्मिंस्तृष्णां संनयति ॥ ११ ॥ उद्धृत-
मुदकं पाययात ॥१२॥ सवासिनाविति मन्त्रोक्तम् ॥१३॥ इन्द्रस्य या महीति खल्वानलगण्डुहननान्' घृतमिश्राञ्जुहोति ॥१४॥
बालान् कल्माषे काण्डे सव्यं परिवेष्ट्य संभिनत्ति ॥१५॥ प्रतपति ॥१६॥ आदधाति ॥ १७॥ सव्येन दक्षिणामुखः पांसूनुपमथ्य
परिकिरति ॥ १८॥ संमृद्वनाति ॥ १९॥ आदधाति ॥२०॥ उद्यन्नादित्य इत्युद्यति गोनामेत्याहासाविति ॥ २१ ॥ सूक्तान्ते ते हता
इति ॥२२॥ प्राचीं दमैरभ्यस्यति ॥२३॥ मध्यन्दिने च ॥२४॥ प्रतीचीमपराह्णे ॥२५॥ बालस्तुकामाच्छिद्य खल्वादीनि ॥२६॥
अक्षीभ्यां त इति वीर्बहम् ॥२७॥ उदपात्रेण संपातवतावसिञ्चति ॥२८॥ हरिणस्येति बन्धनपायनाचमनशङ्कुधानावज्वाले-
नावनक्षत्रे'ऽवसिञ्चति ॥२९॥ अमितमात्रायाः सकृद्गृहीतान् यवानावपति ॥३०॥ भक्तं प्रयच्छति ॥ ३१ ॥ मुञ्चामि त्वेति
ग्राम्ये पूतिशफरीभिरोदनम् ॥३२॥ अरण्ये तिलशणगोमयशान्तावज्वालेनावनक्षत्रे'ऽवसिञ्चति ॥३३॥ मृगारैर्मुञ्चेत्याप्ला-
वयति ॥ ३४ ॥ ॥ २७ ॥

ब्राह्मणो जज्ञ इति तक्षकायाञ्जलिं कृत्वा जपन्नाचमयत्यभ्युक्षति ॥ १ ॥ कुमुकशकलं संक्षुद्य दूर्शजरदजिनावकराव-
ज्वालेन' ॥ २ ॥ संपातवन्त्युदपात्र ऊर्ध्वफलाभ्यां दिग्धाभ्यां मन्थमुपमथ्य रविधारणापिण्डानन्वृचं' प्रकीर्य छर्दयते ॥ ३ ॥
हरिद्रां सर्पिषि पाययात ॥ ४ ॥ रोहिणीत्यवनक्षत्रे'ऽवसिञ्चति ॥ ५ ॥ पृषातकं पाययति, अभ्यनक्ति ॥ ६ ॥ आपश्यतीति
सदंपुष्पामणिं बध्नाति ॥ ७ ॥ भवाशर्वाविति सप्त काम्पीलपुटानपां पूर्णान् संपातवतः कृत्वा दक्षिणेनावसिञ्च्य पश्चादपविधयति
॥ ८ ॥ त्वया पूर्वमिति कोशेन, शमीचूर्णानि भक्ते ॥ ९ ॥ अलंकारे ॥१०॥ शालां परितनोति ॥११॥ उतामृतासुरित्यमति-
गृहीतस्य भक्तं प्रयच्छति ॥ १२ ॥ कुष्ठलिङ्गाभिर्नवनीतमिश्रेणाप्रतीहारं प्रलिम्पति ॥१३॥ लाक्षालिङ्गाभिर्दुग्धे फाण्टान् पाययति

१ B खल्वङ्गानलगण्डुन् हननान् २ Wantig in B ३ B शङ्कुधानज्वाले ४ B शान्ताज्वाले ५ B नावकरज्वालेन
६ B धारणापिण्डा ७ B रोहिणी

॥१४॥ ब्रह्म जज्ञानमिति सूतिकारिष्टकौ प्रपादयति ॥ १५॥ मन्थाचमनोपस्थानमादित्यस्य ॥१६॥ दिवे स्वाहेमं यवमिति चतुर उदपात्रे संपातानानयति ॥१७॥ द्वौ पृथिव्याम् ॥१८॥ तौ प्रत्याहत्याप्लावयति ॥१९॥ सयवे चोत्तरेण यवं बध्नाति ॥२०॥ ॥२८॥

ददिर्हीति तक्षकायेत्युक्तम् ॥ १ ॥ द्वितीयया ग्रहणी ॥ २ ॥ सव्यं परिकामति ॥ ३ ॥ शिखां सिचि' स्तम्बानुद्ग्रथ्नाति ॥ ४ ॥ तृतीयया प्रसर्जनी ॥ ५ ॥ चतुर्थ्या दक्षिणमपेहीति दंश्म तृणैः प्रकर्ष्याहिमभिनिरस्यति ॥ ६ ॥ यतो दष्टः ॥ ७ ॥ पञ्चम्या वलीकपललावज्वालेन' ॥ ८ ॥ षष्ठ्यातर्नीज्यापाशेन ॥ ९ ॥ द्वाभ्यां मधुद्रापान् पाययति ॥१०॥ नवम्या श्वावित्पुरीषम् ॥११॥ त्रिःशलल्या' मांसं प्राशयति ॥१२॥ दशम्यालाबुनाचमयति ॥१३॥ एकादश्या नाभिं बध्नाति ॥१४॥ मधुलावृषलिङ्गाभिः खलतुलपर्णीं संक्षुद्य मधुमन्थे पाययति ॥१५॥ उत्तराभिर्भुङ्क्ते ॥१६॥ द्वारं सृजति ॥१७॥ अग्निस्तक्मानमिति लाजान् पाययति ॥१८॥ दावे लोहितपात्रेण मूर्ध्नि संपातानानयति ॥१९॥ ओते म इति करीरमूलं काण्डेनैकदेशम् ॥२०॥ ग्रामात् पांसून् ॥२१॥ पश्चादग्नेर्मातुरुपस्थे मुसलबुध्नेन नवनीतान्वक्तेन त्रिः प्रतीहारं तालुनि तापयति ॥२२॥ शिशुभिर्नवनीतमिश्रैः प्रदेग्य ॥२३॥ एकविंशतिमुशीराणि भिनद्नीति मन्त्रोक्तम् ॥२४॥ उशीराणि प्रयच्छति ॥२५॥ एकविंशत्या सहाप्लावयति ॥२६॥ आ यं विशन्तीति वयोनिवेशनशृतं क्षौरौदनमभ्नाति ॥२७॥ परि द्यामिवेति मधुशीपं' पाययति ॥२८॥ जपञ्च ॥२९॥ अस्थिखंसमिति शकलेनाप्स्विटे संपातवताऽवसिञ्चति ॥ ३० ॥ ॥ २९ ॥

आबयो इति सार्षपं तैलं संपातवन्तं' बध्नाति ॥ १ ॥ काण्डं प्रलिप्य ॥ २ ॥ पृक्तं शाकं प्रयच्छति ॥ ३ ॥ चत्वारि शाकफलानि प्रयच्छति ॥ ४ ॥ क्षीरलेहमाङ्क्ते ॥ ५ ॥ अभ्नाति ॥ ६ ॥ अग्नेरिवेत्युक्तं दावे ॥ ७ ॥ इमा यास्तिस्र इति वृक्ष-भूमौ जातावज्वालेनावसिञ्चति' ॥ ८ ॥ शीर्षफाण्टाक्षैः ॥ ९ ॥ निकटाभ्याम् ॥१०॥ कृष्णं नियानमित्योषध्याभिश्चोतयते ॥११॥ मारुतानामप्ययः ॥ १२ ॥ हिमवत इति स्यन्दमानादन्वीपमाहार्यं वलीकैः ॥ १३ ॥ पञ्च च या इति पञ्चपञ्चाशतं परशुपर्णान्

काष्ठैरादीपयति ॥ १४ ॥ कपाले प्रभृतं काष्ठेनालिम्पति ॥ १५ ॥ किंस्त्यश्वजाम्बीलोदकरक्षिकामशकादीभ्यां^१ दंशयति ॥ १६ ॥
निश्यव मा पाप्मन्निति तितउनि पूल्यान्यवसिच्यापविध्य ॥ १७ ॥ अपरेद्युः सहस्राक्षयाप्सु बलींस्त्रीन् पुरोडाशसंवर्ताश्चतुष्पथे-
ऽवक्षिप्यावकिरति ॥ १८ ॥ ॥ ३० ॥

यस्ते मद इति शमीलूनपापलक्षणयोः शमीशमकेनाभ्युद्य^२ वापयति ॥ १ ॥ अधिशिरः ॥ २ ॥ अन्तर्दाव इति समन्तमग्नेः
कर्वा^३मुष्णपूर्णायां जपंस्त्रिः परिक्रम्य पुरोडाशं जुहोति ॥ ३ ॥ प्राग्नये प्रेत इत्युपदधीत ॥ ४ ॥ वैश्वानरीयाभ्यां पायनानि ॥ ५ ॥ अस्थाद्
द्यौरित्यपवातायाः स्वयंस्त्रस्तेन गोशृङ्गेण संपातवता, जपन् ॥ ६ ॥ यां ते रुद्र इति शूलिने शूलम् ॥ ७ ॥ उत्सूर्य इति शमी-
विम्बशीर्षपर्ण्यावधि^४ ॥ ८ ॥ द्यौश्च म इत्यभ्यज्यावमार्ष्टि ॥ ९ ॥ स्थूणायां निकर्षति ॥ १० ॥ इदमिद्रा इत्यक्षतं मूत्रफेनेनाभ्युद्य
॥ ११ ॥ प्रक्षिपति ॥ १२ ॥ प्रक्षालयति ॥ १३ ॥ दन्तरजसावदेग्धि ॥ १४ ॥ स्तम्बरजसा ॥ १५ ॥ अपचित आ सुद्यस इति किंस्त्यादीनि
॥ १६ ॥ लोहितलवणं संश्रुद्याभिनिष्ठीवति ॥ १७ ॥ अन्तरिक्षेणेति पक्षहतं मन्त्रोक्तं चङ्क्रमया ॥ १८ ॥ कीटेन धूपयति ॥ १९ ॥
ग्लौरित्यक्षतेन ॥ २० ॥ वीहि स्वामित्यज्ञातारुः शान्त्युदकेन प्रक्षाल्य^५ मनसा संपातवता ॥ २१ ॥ या ओषधय इति मन्त्रोक्त-
स्यौषधीभिर्धूपयति ॥ २२ ॥ मधूदश्वित् पाययति ॥ २३ ॥ क्षीरोदश्वित् ॥ २४ ॥ उभयं च ॥ २५ ॥ देवा अदुरिति वल्मीकेन बन्धन-
पायनाचमनप्रदेहनमुष्णेन ॥ २६ ॥ यथा मनोऽव दिव इत्यरिष्टेन ॥ २७ ॥ देवी देव्यां यां जमदग्निरिति मन्त्रोक्ताफलं जीव्यलाका-
भ्याममावास्यायां कृष्णवसनः कृष्णभक्षः पुरा काकसंपातादवनक्षत्रेऽवसिञ्चति ॥ २८ ॥ ॥ ३१ ॥

यस्ते स्तन इति जम्भगृहीताय स्तनं प्रयच्छति ॥ १ ॥ प्रियङ्गुतण्डुलानभ्यवदुग्धान् पाययति ॥ २ ॥ अग्नाविष्णू सोमा-
रुद्रा सिनीवालि वि ते मुञ्चामि शुम्भनी इति मौञ्जैः पर्वसु बद्ध्वा पिञ्जलीभिराप्लावयति ॥ ३ ॥ अवसिञ्चति ॥ ४ ॥ तिरश्चि-
राजेरिति मन्त्रोक्तम् ॥ ५ ॥ आकृतिलोष्टवल्मीकौ परिलिख्य ॥ ६ ॥ पायनानि ॥ ७ ॥ अपचितामिति वैणवेन दार्भ्यूषेण कृष्णोर्णा-

ज्येन कालबुद्धैः स्तुकाग्रैरिति मन्त्रोक्तम् ॥८॥ चतुर्थ्याभिनिधायाभिविध्यति ॥९॥ ज्यास्तुकावज्जालेन^१ ॥१०॥ यः कीकसा इति पिशीलवीणातन्त्रीं बध्नाति ॥११॥ तन्त्र्या क्षितिकाम् ॥१२॥ वीरिणवध्नं^२ स्वयंम्लानं त्रिः समस्य ॥१३॥ अप्सु त इति वहन्त्योर्मध्ये विमिते पिञ्जूलभिराप्लावयति ॥१४॥ अवसिञ्चति ॥१५॥ उष्णाः संपातवतीरसंपाताः ॥१६॥ नमो रूरायेति शङ्कनोनिवेशिकाञ्जिमण्डूकं नीललोहिताभ्यां सूत्राभ्यां सकक्षं बद्ध्वा ॥१७॥ शोषक्तिमित्यभिमृशति ॥१८॥ उत्तमाभ्यामादित्यमुपतिष्ठते ॥१९॥ इन्द्रस्य प्रथम इति तक्षकायेत्युक्तम् ॥२०॥ पैद्वस्य^३ प्रकर्ष्य दक्षिणेनाङ्गुष्ठेन दक्षिणस्यां नस्तः ॥२१॥ अहिभये सिच्यवगूहयति ॥२२॥ अङ्गादङ्गादित्या प्रपदात् ॥२३॥ दंश्मोत्तमयाऽभिताप्याहिमभि निरस्यति^४ ॥२४॥ यतो दष्टः ॥२५॥ ओषधिवनस्पतीनामनूक्तान्यप्रतिषिद्धानि भैषज्यानाम् ॥२६॥ अंहोलिङ्गाभिः ॥२७॥ पूर्वस्य पुत्रकामावतोकयोरुदकान्ते शान्ता अधिशिरोऽवसिञ्चति ॥२८॥ आव्रजितायै पुरोडाशप्रमन्दालंकारान् संपातवतः प्रयच्छति ॥ २९ ॥ ॥ ३२ ॥

वषट् ते पूषन्निति चतुर उदपात्रे संपातानानीय, चतुरो मुञ्जान् मूर्ध्नि विवृहति प्राचः ॥ १ ॥ प्रतीचीरिषीकाः ॥ २ ॥ छिद्यमानासु संशयः ॥ ३ ॥ उष्णेनाप्लावयति दक्षिणात् केशस्तुकात् ॥ ४ ॥ शालाग्रन्थीन् विचृत्तति ॥ ५ ॥ उभयतःपाशं^५ योक्त्रमाबध्नाति ॥ ६ ॥ यदि सोमस्यासि राज्ञः सोमात् त्वा राज्ञोऽधिक्रीणामि । यदि वरुणस्यासि राज्ञो वरुणात् त्वा राज्ञोऽधिक्रीणामीत्येकविंशत्या यवैः स्रजं परिकिरति ॥ ७ ॥ अन्या वो अन्यामवत्वन्यान्यस्या उपावत । सध्रीचीः सव्रता भूत्वास्या अवत वीर्यमिति संनयति ॥ ८ ॥ मा ते रिषत् खनिता^६ यस्मै च त्वा खनामसि । द्विपाञ्चतुष्पादस्माकं मा रिषद् देव्योषधे । स्रजो नामासि प्रजापतिष्वामखनदात्मने शल्यस्रंसनम् । तां त्वा वयं खनामस्यमुष्मै त्वा शल्यस्रंसनमित्यस्तमिते छत्रेण चान्तर्धाय फालेन खनति ॥ ९ ॥ अत्र तव राध्यतामित्यग्रमवदधाति ॥ १० ॥ इह ममेति मूलमुपयच्छति ॥ ११ ॥ एकसरेऽनुपलीढे कुमारः ॥ १२ ॥ दर्भेण परिवेष्ट्य केशेषूपचृत्तति ॥ १३ ॥ एवं वृषाशाकवृषे^७ ॥ १४ ॥ अवपन्ने जरायुण्युपोद्धरन्ति ॥ १५ ॥

१ B ज्यास्तुकाज्जालेन २ B वध्नीं ३ B पैद्वं ४ B मया निताप्याहिमभिनिरस्यति ५ B उभयतः पाशं ६ B रिषन्खनिता

७ B ह विवृहशाकवृषे

स्रजेनौषधिलननं व्याख्यातम् ॥ १६ ॥ चत्वार्युमाफलानि पाणावद्धिरभिश्चोतयते ॥ १७ ॥ संवर्तमानेषु कुमारः ॥ १८ ॥
ब्राह्मणायनोऽङ्गान्यभिमृशति ॥ १९ ॥ पुंनामधेये कुमारः ॥ २० ॥ ॥ ३३ ॥

इदं जनास इत्यस्यै शिशपाशाखासूदकान्ते शान्ता अधिशिरोऽवसिञ्चति ॥ १ ॥ आब्रजितायै ॥ २ ॥ निःसालामित्यव-
तोकायै कृष्णवसनायै त्रिषु विमितेषु प्राग्द्वारप्रत्यग्द्वारेष्वप्सु संपातानानयति ॥ ३ ॥ पालाशे सीसेषूत्तरान् ॥ ४ ॥ सीसान्य-
धिष्ठाप्याप्लावयति ॥ ५ ॥ निधाय कृष्णं व्रजति ॥ ६ ॥ आदीप्य ब्रह्मा ॥ ७ ॥ एवं पूर्वयोः पृथक् संभार्यै ॥ ८ ॥ शाखासूक्तम्
॥ ९ ॥ पश्चादग्नेरभितःकाण्डे^१ इषीके निधायाध्यधि धायिने औदुम्बरीराधापयति ॥ १० ॥ उत्तमाब्रजितायै ॥ ११ ॥ पतिवेद-
नानि ॥ १२ ॥ आ नो अग्न इत्यागमकृशरमाशयति ॥ १३ ॥ मृगाखराद्वेद्यां मन्त्रोक्तानि संपातवन्ति द्वारे प्रयच्छति ॥ १४ ॥
उदकंसे व्रीहियवौ जाम्यै निशि हुत्वा दक्षिणेन प्रक्रामयति ॥ १५ ॥ पश्चादग्नेः प्रक्षाल्य संधाव्य संपातवतीं भगस्य नावमिति
मन्त्रोक्तम् ॥ १६ ॥ सप्तदाम्भ्यां संपातवत्यां वत्सान् प्रत्यन्तान् प्रचृतन्तो वहन्ति ॥ १७ ॥ अहतेन संपातवता ऋषभमभ्यस्यति
॥ १८ ॥ उदर्ययति यां दिशम् ॥ १९ ॥ जाम्यै प्र यदेत इत्यागमकृशरम् ॥ २० ॥ इमा ब्रहेति स्त्रस्त्रे ॥ २१ ॥ अयमा यातीति
पुरा काकसंपातात्, अर्यम्णे जुहोति ॥ २२ ॥ अन्तःस्रक्तिषु बलीन् हरति ॥ २३ ॥ आपतन्ति यतः ॥ २४ ॥ ॥ ३४ ॥

पुंसवनानि ॥ १ ॥ रजउद्वासायाः पुंनक्षत्रे ॥ २ ॥ येन वेहदिति बाणं मूर्ध्नि विवृहति बध्नाति ॥ ३ ॥ फालचमसे
सरूपवत्साया दुग्धे व्रीहियवाववधाय मूच्छयित्वाध्यण्डे बृहतीपलाशविदार्यौ^१ वा प्रतिनीय पैद्वमिव ॥ ४ ॥ पर्वतादिव इत्या-
गमकृशरमाशयति ॥ ५ ॥ युगतर्जना संपातवन्तं द्वितीयम् ॥ ६ ॥ खे लूनांश्च पलाशत्सरून् निवृत्ते निघृष्याधाय शिश्रे ग्रामं
प्रविशति ॥ ७ ॥ शमीमश्वत्थ इति मन्त्रोक्तेऽग्नं मथित्वा पुंस्याः सर्षिषि पैद्वमिव ॥ ८ ॥ दधिमन्ये^२ पाययति ॥ ९ ॥ कृष्णोर्णाभिः
परिवेष्ट्य बध्नाति ॥ १० ॥ यन्तासोति मन्त्रोक्तम् ॥ ११ ॥ ऋधङ्मन्त्र इत्येका यथेयं पृथिव्यच्युतेति गर्भदंहणानि ॥ १२ ॥

१ B °वदभिःचोतयते २ B पलाशे ३ B °रभितः काण्डे ४ B प्रक्रामति ५ B हरन्ति ६ B °विदयो ७ B मधुमन्ये ८ B मन्त्रोक्तं बध्नाति

जम्भगृहीतायाः' प्रथमावर्जं ज्यां त्रिरुद्रग्रथ्य बध्नाति ॥ १३ ॥ लोष्टानन्वृचं प्राशयति ॥ १४ ॥ श्यामसिकताभिः शयनं परिकिरति ॥ १५ ॥ यामिच्छेद्वीरं जनयेदिति धातुव्याभिरुद्रमभिमन्त्रयते' ॥ १६ ॥ प्रजापतिरिति प्रजाकामाया उपस्थे जुहोति ॥ १७ ॥ लोहिताजापिशितान्याशयति ॥ १८ ॥ प्रपान्तानि ॥ १९ ॥ यौ ते मातेति मन्त्रोक्तौ बध्नाति ॥ २० ॥ यथेयं भूम्या अधि यथा वृक्षं वाञ्छ' मे यथायं वाह इति संस्पृष्टयोर्वृक्षलिबुजयोः शकलावन्तरेषुस्थगराञ्जनकुष्ठमदुघरेष्प्रमथिततृणमाज्येन' संनीय संस्पृशति ॥ २१ ॥ उत्तुदस्त्वेत्यङ्गुल्योपनुदति ॥ २२ ॥ एकविंशतिं प्राचीनकण्टकानलंकृताननूक्तानादधाति ॥ २३ ॥ कूदीप्रान्तानि ससूत्राणि ॥ २४ ॥ नवनीतान्वक्तं कुष्ठं त्रिरह्नः प्रतपति त्रिरात्रे ॥ २५ ॥ दीर्घोत्पलेऽवगृह्य संविशति ॥ २६ ॥ उष्णोदकं त्रिपादे पततः प्रबध्नाङ्गुष्ठाभ्यामर्दयञ्छेते' ॥ २७ ॥ प्रतिकृतिमावलेखनीं दार्भ्यूपेण भाङ्गज्येन कण्टकशल्ययोलूकपत्रयासिताल-काण्ड्या हृदये विध्यति ॥ २८ ॥ ॥ ३५ ॥

सहस्रशृङ्ग इति स्वापनम् ॥ १ ॥ उदपात्रेण संपातवता शालां संप्रोक्ष्यापरस्मिन् द्वारपक्षे न्युञ्जति ॥ २ ॥ एवं नशः ॥ ३ ॥ उलूखलमुत्तरां स्रक्तिम्, दक्षिणशयनपादम्, तन्तूनभिमन्त्रयते ॥ ४ ॥ अस्थाद् द्यौरिति निवेष्टनम् ॥ ५ ॥ आवेष्टनेन वंशाग्रमवबध्य मध्यमायां बध्नाति ॥ ६ ॥ शयनपादमुत्पले च ॥ ७ ॥ आकृष्टे च ॥ ८ ॥ आकर्षेण तिलाञ्जुहोति ॥ ९ ॥ इदं यत् प्रेष्य इति शिरःकर्णमभिमन्त्रयते ॥ १० ॥ केशान् धारयति ॥ ११ ॥ भगेन मा न्यस्तिकेदं खनामीति सौवर्चलमोषधिवत्, शुक्लप्रसूनम्, शिरस्युपचृत्य ग्रामं प्रविशति ॥ १२ ॥ रथजितामिति माषस्मरान् निवपति ॥ १३ ॥ शरभृष्टीरादीप्ताः प्रतिदिशमभ्यस्यत्यर्वाच्या आवलेखन्याः ॥ १४ ॥ भगमस्या वर्च इति मालानिष्प्रमन्ददन्तधावनकेशमीशानहताया अनुस्तरण्या वा कोशमुलूखलदरणे त्रिशिले निखनति ॥ १५ ॥ मालामुपमध्यान्वाह ॥ १६ ॥ त्रीणि केशमण्डलानि कृष्णसूत्रेण विग्रथ्य त्रिशिलेऽश्मोत्तराणि व्यत्यासम् ॥ १७ ॥ अथास्यै भगमुत्खनति यं ते भगं निचख्नुस्त्रिशिले यं चतुःशिले । इदं तमुत्खनामि प्रजया च

धनेन चेति ॥ १८ ॥ इमां खनामीति बाणापर्णी लोहिताजाया द्रप्सेन संनीय शयनमनु परिकिरति ॥ १९ ॥ अभि तेऽधामित्य-
धस्तात् पलाशमुपचृतति ॥ २० ॥ उप तेऽधामित्युपर्युपास्यति ॥ २१ ॥ कामं विनेष्यमाणोऽपाघेनासंख्याताः शर्कराः परिकिरन्
व्रजति ॥ २२ ॥ संमृद्नञ्जपति ॥ २३ ॥ असंमृद्नन् ॥ २४ ॥ ईर्ष्याया भ्राजि जनाद्विश्वजनीनात् त्वाष्ट्रेणाहमिति प्रतिजापप्रदा-
नाभिर्मर्शनानि ॥ २५ ॥ प्रथमेन वक्षणासु मन्त्रोक्तम् ॥ २६ ॥ अग्नेरिवेति परशुफाण्टम् ॥ २७ ॥ अव ज्यामिवेति दृष्ट्वाश्मान-
मादत्ते ॥ २८ ॥ द्वितीयया निदधाति ॥ २९ ॥ तृतीययाभिनिष्ठीवति ॥ ३० ॥ छायायां सज्यं करोति ॥ ३१ ॥ अयं दर्भ
इत्योषधिवत् ॥ ३२ ॥ अग्ने जातानिति न वीरं जनयेत् प्रान्यानिति न विजायेतेत्यश्वतरीमूत्रमश्ममण्डलाभ्यां संघृष्य भक्तेऽलंकारे
॥ ३३ ॥ सीमन्तमन्वीक्षते ॥ ३४ ॥ अपि वृश्चेति जायायै जारमन्वाह ॥ ३५ ॥ क्लीबपदे बाधकं धनुर्वृश्चति ॥ ३६ ॥ आशयेऽश्मानं
प्रहरति ॥ ३७ ॥ तृष्टिक इति बाणापर्णीम् ॥ ३८ ॥ आ ते दद इति मन्त्रोक्तानि संस्पृशति ॥ ३९ ॥ अपि चान्वाहापि
चान्वाह ॥ ४० ॥ ॥ ३६ ॥

॥ इत्यथर्ववेदे कौशिकसूत्रे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

अम्बयो यन्तीति क्षीरौदनोत्कुचस्तम्बयाटाविज्ञानानि ॥ १ ॥ साङ्गग्रामिकं वेदिविज्ञानम् ॥ २ ॥ वेनस्तदिति
पञ्चपर्वेषु कुम्भकमण्डलुस्तम्बकाम्पीलशाखायुगेध्माक्षेषु पाणयोरेकत्रिंशत्यां शर्करास्वीक्षते ॥ ३ ॥ कुम्भमहतेन परिवेष्ट्याधाय
शयने विकृते संपातानतिनयति ॥ ४ ॥ अनतीकाशमवच्छाद्यारजोवित्ते कुमार्यौ येन हरेतां ततो नष्टम् ॥ ५ ॥ एवं सीरे साक्षे
॥ ६ ॥ लोष्टानां कुमारीमाह यमिच्छसि तमादत्स्वेति ॥ ७ ॥ आकृतिलोष्टवल्मीकौ कल्याणम् ॥ ८ ॥ चतुष्पथाद् बहुचारिणी
॥ ९ ॥ श्मशानाच्च चिरं जीवति ॥ १० ॥ उदकाञ्जलिं निनयेत्याह ॥ ११ ॥ प्राचीनमपक्षिपन्त्यां कल्याणम् ॥ १२ ॥ ॥ ३७ ॥

जरायुज इति दुर्दिनमायन् प्रत्युत्तिष्ठति ॥ ११ ॥ अन्वृचमुदवज्रैः ॥ १२ ॥ अस्युल्मुककिष्कुरुनादाय ॥ ३ ॥ नशो ललाटमुन्मृ-
जानः ॥ ४ ॥ उत्साद्य बाह्यतोऽङ्गारकपाले शिशुशर्करा जुहोति ॥ ५ ॥ केराकांवादधाति ॥ ६ ॥ वर्षपरीतः प्रतिलोमकर्षितस्त्रिः

१ B प्रतिजापः प्रदा २ B द्वितीययाभिनिदधाति

परिक्रम्य खदायामर्कं क्षिप्रं संवपति ॥ ७ ॥ नमस्ते अस्तु यस्ते पृथुः स्तनयित्नुरित्यशनियुक्तमपादाय ॥ ८ ॥ प्रथमस्य सोम-
दर्भकेशानीकुष्ठलाक्षामजिष्ठीवदरहरिद्रं भूर्जशकलेन परिवेष्टयाधःशिरस्युर्वरामध्ये^१ निखनति ॥ ९ ॥ दधिनवे नाश्रात्या^२ संहर-
णात् ॥ १० ॥ आशापालीयं तृतीयावर्जं वृंहणानि ॥ ११ ॥ भौमानि कर्माणि^३ ॥ १२ ॥ पुरोडाशानश्मोत्तरानन्तःस्फितिषु
निदधाति ॥ १३ ॥ उभयान् संपातवतः ॥ १४ ॥ सभाभागधानेषु च ॥ १५ ॥ असंतापे ज्योतिरायतनस्यैकतोऽन्यच्छयानो^४
भौमं जपति ॥ १६ ॥ इयं वीरुदिति मदुधं खादन्नपराजितात् परिषदमाव्रजति ॥ १७ ॥ नेच्छद्भुरिति पाटामूलं प्रतिप्राशितम्
॥ १८ ॥ अन्वाह ॥ १९ ॥ बध्नाति ॥ २० ॥ मालां सप्तपलाशीं धारयति ॥ २१ ॥ ये भक्षयन्त इति परिषद्येकभक्तमन्वीक्षमाणो
भुङ्क्ते ॥ २२ ॥ ब्रह्म जज्ञानमित्यध्यायानुपाकरिष्यन्नभिव्याहारयति ॥ २३ ॥ प्राशमाख्यास्यन् ॥ २४ ॥ ब्रह्मोद्यं वदिष्यन्
॥ २५ ॥ ममाग्ने वर्च इति विभङ्क्ष्यमाणः^५ प्रमत्तरज्जुं धारयति^६ ॥ २६ ॥ सभा च मेति भक्षयति ॥ २७ ॥ स्थूणे गृह्णाति, उप-
तिष्ठते ॥ २८ ॥ यद्वदामीति मन्त्रोक्तम् ॥ २९ ॥ अहमस्मोत्यपराजितात् परिषदमाव्रजति ॥ ३० ॥ ॥ ३८ ॥

दूष्या दूषिरसीति स्नाक्त्यं बध्नाति ॥ १ ॥ पुरस्तादग्नेः पिशङ्गं गां कारयति ॥ २ ॥ पश्चादग्नेर्लोहिताजम् ॥ ३ ॥
यूषपिशितार्थम् ॥ ४ ॥ मन्त्रोक्ताः ॥ ५ ॥ वाशाकाम्गोलसिनीवारसदंपुष्पमवधाय^७ ॥ ६ ॥ दूष्या दूषिरसि ये पुरस्तादी-
शानां त्वा समं ज्योतिरुतो अस्य बन्धुकृत् सुपर्णस्त्वा यां ते चकुरयं प्रतिसरो यां कल्पयन्तीति महाशान्तिमावपते ॥ ७ ॥
निदयवमुच्योष्णीष्यग्रतः प्रोक्षन् व्रजति ॥ ८ ॥ यतायै यतायै शान्तायै शान्तिवायै भद्रायै भद्रावति स्योनायै शग्मायै शिवायै
सुमङ्गलि प्रजावति सुसीमेऽहं वामाभूरिति ॥ ९ ॥ अभावादपविध्यति ॥ १० ॥ कृत्ययामित्रचक्षुषा समीक्षन् कृतव्यधनीत्यवल्लिप्तं
कृत्यया विध्यति ॥ ११ ॥ उक्तावलेखनीम् ॥ १२ ॥ दूष्या दूषिरसीति दर्व्या त्रिः सारूपवत्सेनापोदकेन मथितेन गुल्फान् परि-
विश्र्वति ॥ १३ ॥ शकलेनावसिच्य यूषपिशितान्याशयति ॥ १४ ॥ यष्टिभिश्चर्मं पिनह्य प्रैषकृत् परिक्रम्य बन्धान्मुञ्चति

१ B परिवेष्ट्य मन्यशिरः २ B दधि नवेनाश्रात्या ३ B भौमस्य दृतिकर्माणि ४ B न्यं शयानो ५ B विभङ्क्ष्यमाणः ६ B बध्नाति

७ B 'सदंपुष्पा अवधाय

संदंशेन ॥ १५ ॥ अन्यत्पाश्वी संवेशयति ॥ १६ ॥ शकलेनोक्तम् ॥ १७ ॥ अभ्यक्तेति नवनीतेन मन्त्रोक्तम् ॥ १८ ॥ दर्भरज्ज्वा
 संनद्योत्तिष्ठैवेत्युत्थापयति ॥ १९ ॥ सव्येन दीपं दक्षिणेनोदकालाव्वादाय वाग्यताः ॥ २० ॥ प्रैषकृदग्रतः ॥ २१ ॥ अनावृतम्
 ॥ २२ ॥ अगोष्पदम् ॥ २३ ॥ अनुदकखातम् ॥ २४ ॥ दक्षिणाप्रवणे वा, स्वयमवदीर्णं^१ वा, स्वकृते वेरिणे, अन्यशालायां^२
 वा निदधाति ॥ २५ ॥ अलाबुना दीपमवसिच्य यथा सूर्य इत्यावृत्याव्रजति ॥ २६ ॥ तिष्ठंस्तिष्ठतो^३ महाशान्तिमुच्चैरभि-
 निगदति ॥ २७ ॥ मर्माणि संप्रोक्षन्ते ॥ २८ ॥ कृष्णसीरेण कर्षति ॥ २९ ॥ अधि सीरेभ्यो दश दक्षिणाः^४ ॥ ३० ॥ अभिचारदेशा
 मन्त्रेषु विज्ञायन्ते तानि मर्माणि ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥

यददः संप्रयतीरिति येनेच्छेन्नदी प्रतिपद्येतेति प्रसिञ्चन् व्रजति ॥ १ ॥ काशदिविधुवकवेतसान् निमिनोति ॥ २ ॥ इदं व
 आप इति हिरण्यमधिदधाति ॥ ३ ॥ अयं वत्स इतीषीकाञ्जिमण्डूकं नीललोहिताभ्यां, सकक्षं बद्ध्वा ॥ ४ ॥ इहेत्थमित्यवकया
 अच्छादयति ॥ ५ ॥ यत्रेदमिति निनयति ॥ ६ ॥ मारुतं क्षीरौदनं मारुतशतं मारुतैः परिस्तीर्य मारुतेन स्तुवेण मारुतेनाज्येन
 ब्रूणाय त्रिजुहोति ॥ ७ ॥ उक्तमुपमन्थनम् ॥ ८ ॥ दधिमन्थं बलिं हत्वा संप्रोक्षणीभ्यां प्रसिञ्चन् व्रजति ॥ ९ ॥ पाणिना वेत्रेण
 वा प्रत्याहृत्योपरि निपद्यते ॥ १० ॥ अयं ते योनिरित्यरण्योरग्निं समारोपयति ॥ ११ ॥ आत्मनि वा ॥ १२ ॥ उपावरोह
 आतवेदः पुनर्देवो देवेभ्यो हव्यं वह प्रजानन् । आनन्दिनो मोदमानाः सुवीरा इन्धीमहि त्वा शरदां शतानीत्युपावरोहयति
 ॥ १३ ॥ यां त्वा गन्धर्वो अखनद्वृषणस्ते खनितारो वृषा त्वमस्योषधे । वृषासि वृषण्यावति वृषणे त्वां खनामसीति,
 उच्छुष्मापरिव्याधावायसेन खनति ॥ १४ ॥ दुग्धे फाण्टावधिज्योपस्थ आधाय पिबति ॥ १५ ॥ मयूखे मुसले वासीनः,
 अथासित इत्येकार्कसूत्रमार्कं बध्नाति ॥ १६ ॥ यावदङ्गीनमित्यसितस्कन्धमसितवालेन ॥ १७ ॥ आ वृषायस्वेत्युभय-
 अज्येति ॥ १८ ॥ ॥ ४० ॥

समुत्पतन्तु प्र नभस्वेति वर्षकामो द्वादशरात्रमनुशुष्येत् ॥ १ ॥ सर्वव्रत उपश्राम्यति ॥ २ ॥ मरुतो यजते यथा

१ B स्वयंदीर्णं २ B अन्याशायां ३ B तिष्ठंस्तिष्ठन्ती ४ B दक्षिणा

वरुणं जुहोति ॥ ३ ॥ ओषधीः संपातवतीः प्रवेश्याभिन्त्युज्जति ॥ ४ ॥ विप्लावयति^१ ॥ ५ ॥ श्वशिरएडकशिरःकेशजरदुपानहं^२
वंशाग्रे प्रबध्य योधयति ॥ ६ ॥ उदपात्रेण संपातवता संप्रोक्ष्यामपात्रं त्रिपादेऽश्मानमवधायाप्सु निदधाति ॥ ७ ॥ अयं ते
योनिरा नो भर धीती वेत्यर्थमुत्थास्यचुपदधीत ॥ ८ ॥ जपति ॥ ९ ॥ पूर्वास्वषाढासु गतं खनति ॥ १० ॥ उत्तरासु संचिनोति
॥ ११ ॥ आदेवनं संस्तीर्य ॥ १२ ॥ उद्भिन्दतीं संजयन्तीं यथा वृक्षमशनिरिदमुग्रायेति वासितानक्षान् निवपति ॥ १३ ॥ अम्बयो
यन्ति शंभुमयोभू हिरण्यवर्णा यददः पुनन्तु मा सन्नुषीर्हिमवतः प्र स्रवन्ति वायोः पूतः पवित्रेण शं च नो मयश्च नोऽनङ्गु-
ल्लयस्त्वं प्रथमं मह्यमापो वैश्वानरो रश्मिभिरित्यभिवर्षणावसेचनानि^३ ॥ १४ ॥ उत्तमेन वाचस्पतिलिङ्गाभिरुद्यन्तमुपतिष्ठते
॥ १५ ॥ स्नातोऽहृतवसनो निक्त्वाहतमाच्छादयति ॥ १६ ॥ ददाति ॥ १७ ॥ यथा मांसमिति वननम् ॥ १८ ॥ वत्सं संधाव्य
गोमूत्रेणावसिच्य, त्रिः परिणीयोपचृतति ॥ १९ ॥ शिरःकर्णमभिमन्त्रयते ॥ २० ॥ वातरंहा इति स्नातेऽश्वे संपातानभ्यतिनयति
॥ २१ ॥ पलाशे चूर्णेपूतरान् ॥ २२ ॥ आचमयति ॥ २३ ॥ आप्लावयति ॥ २४ ॥ चूर्णैरवकिरति ॥ २५ ॥ त्रिरेकया
चेति ॥ २६ ॥ ॥ ४१ ॥

भद्रादधीति प्रवत्स्यन्नुपदधीत ॥ १ ॥ जपति ॥ २ ॥ यानं संप्रोक्ष्य विमोचयति ॥ ३ ॥ द्रव्यं संपातवदुत्थापयति
॥ ४ ॥ निर्मृज्योपगच्छति ॥ ५ ॥ उभा जिग्यथुरित्यार्द्रपाणिपादाभ्यां^४ सांमनस्यम् ॥ ६ ॥ यानेन प्रत्यञ्चो ग्रामान् प्रतिपाद्य
प्रयच्छति ॥ ७ ॥ आयातः समिध आदायोर्जे बिभ्रदित्यसंकल्पयन्नेत्य सकृदादधाति ॥ ८ ॥ ऋचं सामेत्यनुप्रवचनीयस्य जुहोति
॥ ९ ॥ युक्ताभ्यां तृतीयाम् ॥ १० ॥ आनुमतीं चतुर्थीम् ॥ ११ ॥ समावर्तनीयसमापनीययोश्चैषेज्या ॥ १२ ॥ अपो दिव्या
इति पर्यवेतव्रत उदकान्ते शान्त्युदकमभिमन्त्रयते ॥ १३ ॥ अस्तमिते समित्पाणिरेत्य तृतीयावर्जे समिध आदधाति ॥ १४ ॥
इदावत्सरायेति व्रतविसर्जनमाज्यं जुहुयात् ॥ १५ ॥ समिधोऽभ्यादध्यात् ॥ १६ ॥ इदावत्सराय परिवत्सराय संवत्सराय
प्रतिवेदयाम एनत् । यद्व्रतेषु दुरितं निजग्निमो दुर्हार्दं तेन शमलेनाञ्ज्मः ॥ यन्मे व्रतं व्रतपते लुलोभाहोरात्रे समधातां म एनत् ।

१ B विप्लावयेत २ B श्वशिरएडकशिरःकेशजरदुपानहो ३ B 'सेचनानाम् ४ B 'त्यार्द्रपादाभ्यां

उद्यन् पुरस्ताद्विषगस्तु चन्द्रमाः सूर्यो रश्मिभिरभिगृणात्वेनत् ॥ यद्व्रतमतिपेदे चित्या मनसा हृदा । आदित्या रुद्रास्तभ्यधि
वसवश्च समिन्धताम् ॥ व्रतानि व्रतपतय उपाकरोम्यग्नये । स मे द्युम्नं बृहद्यशो दीर्घमायुः कृणोतु म इति व्रतसमापनीरादधाति
॥ १७ ॥ त्रिरात्रमरसाशी स्नातव्रतं चरति ॥ १८ ॥ निर्लक्ष्यमिति पापलक्षणाया मुखमुक्षत्यन्वृचं दक्षिणात् केशस्तुकात्
॥ १९ ॥ पलाशेन फलीकरणान् हुत्वा शेषं प्रत्यानयति ॥ २० ॥ फलीकरणतुषबुसावतक्षणानि, सव्ययां पादपाण्यां निदधाति
॥ २१ ॥ अपनोदनापाद्याभ्यामन्वीक्ष्यान्^१ प्रतिजपति ॥ २२ ॥ दीर्घायुत्वायेति मन्त्रोक्तं बध्नाति ॥ २३ ॥ ॥ ४२ ॥

कर्शफस्येति पिशङ्गसूत्रमरलुदण्डं यदायुधम् ॥ १ ॥ फलीकरणैर्धूपयति ॥ २ ॥ अतिं धन्वानीत्यवसाननिवेशनानुचरणं
निनयनेज्याः^३ ॥ ३ ॥ वास्तोष्पतीयैः कुलिजकृष्टे दक्षिणतोऽग्नेः संभारमाहरति ॥ ४ ॥ वास्तोष्पत्यादीनि महाशान्तिमावपते ॥ ५ ॥
मध्यमे गते दर्भेषु व्रीहियवमावपति ॥ ६ ॥ शान्त्युदकशष्पशर्करमन्येषु ॥ ७ ॥ इहैव ध्रुवामिति मीथमानामुच्छ्रीयमाणामनु-
मन्त्रयते ॥ ८ ॥ अभ्यज्य ऋतेनेति मन्त्रोक्तम् ॥ ९ ॥ पूर्णं नारीत्युदकुम्भमग्निमादाय प्रपद्यन्ते ॥ १० ॥ ध्रुवाभ्यां दंहयति ॥ ११ ॥
शंभुमयोभुभ्यां विष्यन्दयति ॥ १२ ॥ वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान् स्वावेशो अनमीवो न एधि । यत्स्वेमहे प्रति नस्तज्जुषस्व
चतुष्पदो द्विपद आवेशयेह ॥ अनमीवो वास्तोष्पते विश्वा रूपाण्याविशन् । सखा सुशेव एधि न इति वास्तोष्पतये क्षीरौदनस्य
जुहोति ॥ १३ ॥ सर्वाज्ञानि ब्राह्मणान् भोजयति ॥ १४ ॥ मङ्गल्यानि ॥ १५ ॥ ये अग्नय इति ऋग्यादुपहृत^३ इति पालाशं बध्नाति
॥ १६ ॥ जुहोति ॥ १७ ॥ आदधाति ॥ १८ ॥ उदञ्चनेनोदपाज्यां यवानद्भिरानीयोल्लोपम् ॥ १९ ॥ ये अग्नय इति पालाश्या दव्या
मन्थमुपमथ्य काम्पीलीभ्यामुपमन्थनीभ्याम् ॥ २० ॥ शमनं च ॥ २१ ॥ ॥ ४३ ॥

य आत्मदा इति वशाशमनम् ॥ १ ॥ पुरस्तादग्नेः प्रतीचीं धारयन्ति ॥ २ ॥ पश्चादग्नेः प्राङ्मुखं उपविश्यान्वारब्धायै
शान्त्युदकं करोति ॥ ३ ॥ तत्रैतत् सूक्तमनुयोजयति ॥ ४ ॥ तेनैनामाचामयति च संप्रोक्षति च ॥ ५ ॥ तिष्ठंस्तिष्ठन्तीं महाशान्ति-
मुच्चैरभिनिगदति ॥ ६ ॥ य ईशे पशुपतिः पशूनामिति हुत्वा वशाशमनं कित शिरसि ककुदे जघनदेशे ॥ ७ ॥ अन्यतरां स्वधिति-

१ B 'मन्वीक्षं' २ B 'नुचरणानि निनयनेज्या' ३ B 'ऋग्यादुपहृत'

धारामनक्ति ॥ ८ ॥ अक्तया वपामुत्खनति ॥ ९ ॥ दक्षिणे पार्श्वे दर्भाभ्यामधिक्षिपत्यमुष्मै त्वा जुष्टमिति यथादेवतम् ॥ १० ॥
 निःसालामित्युल्मुकेन त्रिः प्रसव्यं परिहरत्यनभिपरिहरन्नात्मानम् ॥ ११ ॥ दर्भाभ्यामन्वारभते ॥ १२ ॥ पश्चादुत्तरतोऽग्नेः
 प्रत्यक्शीर्षीमुदक्पादीं निविध्यति ॥ १३ ॥ समस्यै तन्वा भवेत्यन्यतरं दर्भमवास्यति ॥ १४ ॥ अथ प्राणानास्थापयति प्रजानन्त
 इति ॥ १५ ॥ दक्षिणतस्तिष्ठन् रक्षोहणं जपति ॥ १६ ॥ संज्ञतायां जुहोति यद्वशा मायुमक्रतोरो वा पद्भिराहत । अग्निर्मा तस्मादेनसो
 विश्वान्मुञ्चन्वहस इति ॥ १७ ॥ उदपात्रेण पत्न्यभिव्रज्य मुखादीनि गात्राणि प्रक्षालयति^१ ॥ १८ ॥ मुखं शुन्धस्व देवयज्याया
 इति ॥ १९ ॥ प्राणानिति नासिके ॥ २० ॥ चक्षुरिति चक्षुषी ॥ २१ ॥ श्रोत्रमिति कर्णौ ॥ २२ ॥ यत्ते क्रूरं यदास्थितमिति समन्तं
 रज्जुधानम् ॥ २३ ॥ चरित्राणीति पादान् समाहृत्य ॥ २४ ॥ नाभिमिति नाभिम् ॥ २५ ॥ मेढ्रमिति मेढ्रम् ॥ २६ ॥ पायुमिति पायुम्
 ॥ २७ ॥ यत्ते क्रूरं यदास्थितं तच्छुन्धस्वेत्यवशिष्टाः पार्श्वदेशेऽवसिच्य यथार्थं व्रजति ॥ २८ ॥ वपाश्रपण्यावाज्यं स्तुवं
 स्वधितिं दर्भमादायामिव्रज्योत्तानां परिवर्त्मानुलोमं नाभिदेशे दर्भमास्तृणाति ॥ २९ ॥ ओषधे त्रायस्वैनमिति, स्वधिते^२ मेनं हिंसी-
 रिति शस्त्रं प्रयच्छति ॥ ३० ॥ इदमहमामुष्यायणस्यामुष्याः पुत्रस्य प्राणापानावपकृन्तामीत्यपकृत्य ॥ ३१ ॥ अधरप्रवस्केन
 लोहितस्यापहत्य ॥ ३२ ॥ इदमहमामुष्यायणस्यामुष्याः पुत्रस्य प्राणापानौ निखनामीत्यास्ये निखनति ॥ ३३ ॥ वपया द्यावा-
 पृथिवी प्रोर्णुवाथामिति वपाश्रपण्यौ वपया प्रच्छाद्य ॥ ३४ ॥ स्वधितिना प्रकृत्योत्कृत्य ॥ ३५ ॥ आव्रस्कमभिघायं ॥ ३६ ॥
 वायवे स्तोत्रानामिति दर्भाग्रं प्रास्यति ॥ ३७ ॥ प्रत्युष्टं रक्ष इति चरमाङ्गारे^३ निदधाति ॥ ३८ ॥ देवस्त्वा सविता श्रपयत्विति
 श्रपयति ॥ ३९ ॥ सुशृतां करोति ॥ ४० ॥ ॥ ४४ ॥

यद्यष्टापदी स्याद्दर्भमञ्जलौ सहिरण्यं सयवं वा य आत्मदा इति खदायां ज्यरत्नावज्ञौ सकृज्जुहोति ॥ १ ॥ विशस्य
 समवत्तान्यवद्येत् ॥ २ ॥ हृदयं जिह्वा श्येनश्च दोषी पार्श्वे च तानि षट् । यकृद्वृक्कौ गुदश्रोणी तान्येकादश दैवतानि ॥ ३ ॥
 दक्षिणः कपिललाटः सव्या श्रोणिर्गुदश्च यः । एतानि त्रीणि ज्यङ्गानि स्विष्टकृद्भाग एव सः^४ ॥ ४ ॥ तदवद्य प्रज्ञातानि

श्रपयेत् ॥ ५ ॥ होष्यन् द्विर्द्विदैवतानामवचेत् ॥ ६ ॥ सकृत् सकृत् सौविष्टकृतानाम् ॥ ७ ॥ वपायाः समिद्ध ऊर्ध्वा अस्येति जुहोति ॥ ८ ॥ युक्ताभ्यां तृतीयाम् ॥ ९ ॥ आनुमतीं चतुर्थीम् ॥ १० ॥ जातवेदो वपया गच्छ देवांस्त्वं हि होता प्रथमो बभूथ । घृतस्याग्ने तन्वा संभव सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः स्वाहा ॥ ११ ॥ ऊर्ध्वनभसं^१ मारुतं गच्छतमिति वपाश्रपण्यावनु-
प्रहरति ॥ १२ ॥ प्राचीमेकशृङ्गां प्रतीचीं द्विशृङ्गाम् ॥ १३ ॥ पित्र्येषु वह वपां जातवेदः पितृभ्यो यत्रैतान् वेत्थ निहितान् पराके । मेदसः कुल्या उप तान् स्रवन्तु सत्या एषामाशिषः सन्तु कामाः स्वाहा स्वधेति वपायास्त्रिर्जुहोति ॥ १४ ॥ समवत्ता-
नाम् ॥ १५ ॥ स्थालीपाकस्य सम्राडस्यधिश्चयणं नाम सखीनामभ्यहं विश्वा आशाः साक्षीय । कामोऽसि कामाय त्वा सर्ववीराय सर्वपुरुषाय सर्वगणाय सर्वकामाय जुहोमि । अन्वद्य नोऽनुमतिः पूषा सरस्वती मही । यत् करोमि तदध्यतामनु-
मतये स्वाहेति जुहोति ॥ १६ ॥ क इदं कस्मा अदात् कामस्तदग्रे यदन्नं पुनर्मैत्विन्द्रियमिति प्रतिगृह्णाति ॥ १७ ॥ उत्तमा सर्वकर्मा ॥ १८ ॥ वशया पाकयज्ञा व्याख्याताः ॥ १९ ॥ ॥ ४५ ॥

उतामृतासुः शिवास्त इत्यभ्याख्याताय प्रयच्छति ॥ १ ॥ द्रुघण शिरो रज्ज्वा बध्नाति ॥ २ ॥ प्रतिरूपं पलाशायोलोह-
हिरण्यानाम् ॥ ३ ॥ येन सोमेति याजयिष्यन् सारूपवत्समश्नाति ॥ ४ ॥ निधने यजते ॥ ५ ॥ यं याचामि यदाशसेति याचिष्यन् ॥ ६ ॥ मन्त्रोक्तनिपतितेभ्यो^१ देवाः कपोत ऋचा कपोतममून हेतिरिति महाशान्तिमावपते ॥ ७ ॥ परीमेऽग्निमित्यग्निं गामा-
दाय निशि कारयमाणस्त्रिः शालां परिणयति ॥ ८ ॥ परोऽपेहि यो न जीव इति स्वप्नं दृष्ट्वा मुखं विमार्ष्टि ॥ ९ ॥ अतिघोरं दृष्ट्वा मैश्रधान्यं पुरोडाशमन्याशायां वा निदधाति ॥ १० ॥ पर्यावर्त इति पर्यावर्तते ॥ ११ ॥ यत् स्वप्न इत्यशित्वा वीक्षते ॥ १२ ॥ विद्या ते स्वप्नेति सर्वेषामप्ययः ॥ १३ ॥ नहि ते अग्ने तन्व इति ब्रह्मचार्याचार्यस्यादहन उपसमाधाय त्रिषपरिक्रम्य^३ पुरोडाशं जुहोति ॥ १४ ॥ त्रिरात्रमपर्यावर्तमानः शयीत ॥ १५ ॥ नोपशयीतेति कौशिकः ॥ १६ ॥ स्नानीयाभिः स्नायात् ॥ १७ ॥ अपर्यवेतव्रतः प्रत्युपेयात् ॥ १८ ॥ अवकीर्णिने दर्भशुल्बमासज्य यत्ते देवीत्यावपति ॥ १९ ॥ एवं संपातघतोदपात्रेणावसिच्य ॥ २० ॥ मन्त्रोक्तं शान्त्युदकेनोपसिच्य^४ ॥ २१ ॥ सं समिदिति स्वयंप्रज्वलितेऽग्नौ ॥ २२ ॥ अग्नी रक्षांसि सेधतीति सेधन्तम्

१ B ऊर्ध्व नभसं २ B मन्त्रोक्तानि पतितेभ्यो ३ B त्रिः परिक्रम्य ४ B केन संप्रोक्ष्य

॥ २३ ॥ यदस्मृतीति संदेशमपर्याप्य ॥ २४ ॥ प्रत्नो हीति पापनक्षत्रे जाताय, मूलेन ॥ २५ ॥ मा ज्येष्ठं त्रिते देवा इति परिवर्त्तिपरिविविदानाबुदकान्ते मौञ्जैः पर्वसु बद्ध्वा पिञ्जलीभिराग्रावयति ॥ २६ ॥ अवसिञ्चति ॥ २७ ॥ फेनेषूत्तरान् पाशानाधाय नदीनां फेनानित्याप्लावयति ॥ २८ ॥ सर्वैश्च प्रविश्यापां सूक्तैः ॥ २९ ॥ देवहेडनेन मन्त्रोक्तम् ॥ ३० ॥ आचार्याय च ॥ ३१ ॥ उपदधीत ॥ ३२ ॥ खदाशयस्यावपते ॥ ३३ ॥ वैवस्वतं यजते ॥ ३४ ॥ चतुःशरावं ददाति ॥ ३५ ॥ उत्तमर्णे मृते तदपत्याय प्रयच्छति ॥ ३६ ॥ सगोत्राय ॥ ३७ ॥ श्मशाने निवपति ॥ ३८ ॥ चतुष्पथे च ॥ ३९ ॥ कक्षानादी-
पयति ॥ ४० ॥ दिवो नु मामिति वीध्रविन्दून् प्रक्षालयति ॥ ४१ ॥ मन्त्रोक्तैः स्पृशति ॥ ४२ ॥ यस्योत्तमदन्तौ पूर्वौ जायेते यौ व्याघ्रावित्यावपति ॥ ४३ ॥ मन्त्रोक्तान् दशयति ॥ ४४ ॥ शान्त्युदकशतमादिष्टानामाशयति ॥ ४५ ॥ पितरौ च ॥ ४६ ॥ इदं यत् कृष्ण इति कृष्णशकुनिनाधिक्षिप्तं प्रक्षालयति ॥ ४७ ॥ अपमृष्टं^१ पर्यग्नि करोति ॥ ४८ ॥ प्रतीचीनफल इत्यपामार्गे-
ध्मेऽपामार्गीरादधाति ॥ ४९ ॥ यदर्वाचीनमित्याचामति ॥ ५० ॥ यत्ते भूम इति विखनति ॥ ५१ ॥ यत्त ऊनमिति संव-
पति ॥ ५२ ॥ प्रेहि प्र हरेति कापिञ्जलानि स्वस्त्ययनानि भवन्ति ॥ ५३ ॥ प्रेहि प्र हर वा दावान् गृहेभ्यः स्वस्तये । कपिञ्जल
प्रदक्षिणं शतपत्राभि नो वद । भद्रं वद दक्षिणतो भद्रमुत्तरतो वद । भद्रं पुरस्तान्नो वद भद्रं पश्चात् कपिञ्जल ॥ शुनं वद
दक्षिणतः शुनमुत्तरतो वद । शुनं पुरस्तान्नो वद शुनं पश्चात् कपिञ्जल ॥ भद्रं वद पुत्रैर्भद्रं वद गृहेषु च । भद्रमस्माकं वद
भद्रं नो अभयं वद ॥ आवदस्त्वं शकुने भद्रमावद तूष्णीमासीनः सुमतिं चिकिद्दि नः । यदुत्पतन् वदसि कर्करिर्यथा
बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ यौवनानि महयसि जिग्युषामिव दुन्दुभिः । कपिञ्जल प्रदक्षिणं शतपत्राभि नो वदेति कापि-
ञ्जलानि स्वस्त्ययनानि भवन्ति ॥ ५४ ॥ यो अभ्यु बभ्रूणायसि स्वपन्तमत्सि पुरुषं शयानमगतस्वलम् । अयस्मयेन
ब्रह्मणाश्ममयेन वर्मेणा पर्यस्मान् वरुणो दधदित्यभ्यवकाशे संविशत्यभ्यवकाशे संविशति ॥ ५५ ॥ ॥ ४६ ॥

॥ इत्यथर्ववेदे कौशिकसूत्रे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

१ B फेनानिति प्रप्लावयति २ Wanting in B ३ B उपमृष्टं

उभयतःपरिच्छिन्नं^१ शरमयं बर्हिराभिचारिकेषु ॥ १ ॥ दक्षिणतः संभारमाहृत्याङ्गिरसम् ॥ २ ॥ इङ्गिडमाज्यम् ॥ ३ ॥
 सव्यानि ॥ ४ ॥ दक्षिणापवर्गाणि ॥ ५ ॥ दक्षिणाप्रवण इरिणे^२ दक्षिणामुखः प्रयुङ्क्ते ॥ ६ ॥ साग्रीनि ॥ ७ ॥ अग्ने यत्ते तप इति
 पुरस्ताद्धोमाः ॥ ८ ॥ तथा तदग्ने कृणु जातवेद इत्याज्यभागौ ॥ ९ ॥ निरसुं नुद इति संस्थितहोमाः ॥ १० ॥ कृत्तिकारो-
 कारोधावाप्येषु ॥ ११ ॥ भरद्वाजप्रवस्केनाङ्गिरसं दण्डं वृश्चति ॥ १२ ॥ मृत्योरहमिति बाधकीमादधाति ॥ १३ ॥ य इमामयं
 वज्र इति द्विगुणामेकवीरां संनह्य^३ पाशान् निमुष्टितृतीयं दण्डं संपातवत् ॥ १४ ॥ पूर्वाभिर्बध्नीते ॥ १५ ॥ वज्रोऽसि सपत्नहा त्वयाद्य
 वृत्रं साक्षीय । त्वामद्य वनस्पते वृक्षाणामुदयुष्महि ॥ स न इन्द्र पुरोहितो विश्वतः पाहि रक्षसः । अभि गावो अनूषताभि द्युम्नं
 बृहस्पते ॥ प्राण प्राणं त्रयस्वासो असवे मृड । निर्ऋते निर्ऋत्या नः पाशेभ्यो मुञ्च इति, दण्डमादत्ते ॥ १६ ॥ भक्तस्याहुतेन
 मेखलाग्रन्थिमालिम्पति^४ ॥ १७ ॥ अयं वज्र इति बाह्यतो दण्डमूर्ध्वमवाग्रं तिसृभिरन्वृचं निहन्ति ॥ १८ ॥ अन्तरुपस्पृशेत्
 ॥ १९ ॥ यदश्वामीति मन्त्रोक्तम् ॥ २० ॥ यत् पात्रमाहन्ति फड्ढतोऽसाविति ॥ २१ ॥ इदमहमामुष्यायणस्यामुष्याः पुत्रस्य प्राणापाना-
 वप्यायच्छामीत्यायच्छति ॥ २२ ॥ येऽमावास्यामिति संनह्य सीसचूर्णानि भक्तेऽलंकारे ॥ २३ ॥ पराभूतवेणोर्यष्टया बाहुमात्रा-
 लंकृतयाऽऽहन्ति ॥ २४ ॥ द्यावापृथिवी उर्विति परशुपलाशेन दक्षिणा धावतः पदं वृश्चति ॥ २५ ॥ अन्वक् त्रिः, तिर्यक् त्रिः ॥ २६ ॥
 अक्षण्या संस्थाप्य ॥ २७ ॥ आब्रस्कात् पांशून्^५ पलाश उपनह्य^६ भ्राष्ट्रे^७ऽभ्यस्यति ॥ २८ ॥ स्फोटत्सु स्तुतः ॥ २९ ॥ पश्चादग्नेः कर्ष्वी
 कूचुपस्तीर्णायां द्वादशरात्रमपर्यावर्तमानः शयीत ॥ ३० ॥ तत उत्थाय त्रिरह उदवज्जान् प्रहरति ॥ ३१ ॥ नद्या अनामसंपन्नाया
 अश्मानं प्रास्यति ॥ ३२ ॥ उष्णेऽक्षतसक्तूननूपमथिताननुच्छ्वसन् पिबति ॥ ३३ ॥ कथं त्रींस्त्रीन् काशींस्त्रिरात्रम् ॥ ३४ ॥ द्वौ द्वौ
 त्रिरात्रम् ॥ ३५ ॥ एकैकं षड्रात्रम् ॥ ३६ ॥ द्वादश्याः प्रातः क्षीरौदनं भोजयित्वोच्छिष्टानुच्छिष्टं बहुमत्स्ये प्रकिरति ॥ ३७ ॥
 संधावत्सु स्तुतः ॥ ३८ ॥ लोहितशिरसं कृकलासममून् हन्मीति हत्वा सद्यः कार्यो भाङ्गे शयने ॥ ३९ ॥ लोहितालंकृतं कृष्णवसनम्,
 अनूक्तं दहति ॥ ४० ॥ एकपदाभिरन्योऽनुतिष्ठति ॥ ४१ ॥ अङ्गशः सर्वहुतमन्यम् ॥ ४२ ॥ पश्चादग्नेः शरभृष्टीर्निधायोदग्वज्रत्या
 स्वेदजननात् ॥ ४३ ॥ निवृत्य स्वेदालंकृता जुहोति ॥ ४४ ॥ कोश उरःशिरोऽवधाय, पदात् पांसून् ॥ ४५ ॥ पश्चादग्नेः, लवणमृडी-
 चीस्तिस्त्रोऽशीतीर्थिकर्णाः शर्कराणाम् ॥ ४६ ॥ विषं शिरसि ॥ ४७ ॥ बाधकेनावगरेण प्रणयन्नन्वाह ॥ ४८ ॥ पाशे स इति

१ B उभयतः परिच्छिन्नं २ B ईरिणे ३ B वीरान्संनह्य ४ B मेखलाया ग्रन्थि ५ B आब्रस्कान्पांशून् ६ B पलाशमुपनह्य ७ B भ्राष्ट्रे

कोशे ग्रन्थीनुदग्रन्थाति ॥ ४९ ॥ आमुमित्यादत्ते ॥ ५० ॥ मर्माणि^१ खादिरेण स्रुवेण गर्तं खनति ॥ ५१ ॥ बाहुमात्रम्, अतीव य
इति शरैरवज्जालयति ॥ ५२ ॥ अवधाय, संचित्य लोष्टम्, स्रुवेण समोप्य ॥ ५३ ॥ अमुमुन्नैषमिति, उक्तावलेखनीम् ॥ ५४ ॥ छायां
वा ॥ ५५ ॥ उपनिनयते ॥ ५६ ॥ अन्वाह ॥ ५७ ॥ ॥ ४७ ॥

आतृव्यक्षयणमित्यरण्ये सपत्नक्षयणीरादधाति ॥ १ ॥ ग्राममेत्यावपति ॥ २ ॥ पुमान् पुंस इति मन्त्रोक्तमभिहुतालंकृतं
बध्नाति ॥ ३ ॥ यावन्तः सपत्नास्तावतः पाशानिङ्गिडालंकृतान् संपातवतोऽनूक्तान् ससूत्रांश्चम्वं मर्माणि^१ निखनति ॥ ४ ॥ नावि
प्रणान्नुदस्रव कामेति मन्त्रोक्तं शाखया प्रणुदति ॥ ५ ॥ तेऽधराश्च इति प्रप्लावयति ॥ ६ ॥ बृहन्नेषामित्यायन्तं शप्यमानमन्वाह
॥ ७ ॥ वैकङ्कतेनेति, मन्त्रोक्तम् ॥ ८ ॥ ददिर्हीति साम्रीनि ॥ ९ ॥ देशकपटु प्रक्षिणाति ॥ १० ॥ तेऽवदन्निति नेतृणां पदं वृश्चति
॥ ११ ॥ अन्वाह ॥ १२ ॥ ब्रह्मगवीभ्यामन्वाह ॥ १३ ॥ चेष्टाम् ॥ १४ ॥ विचृतति ॥ १५ ॥ ऊवध्ये ॥ १६ ॥ श्मशाने ॥ १७ ॥
त्रिरमून हनस्वेत्याह ॥ १८ ॥ द्वितीययाश्मानमूवध्ये गूहयति ॥ १९ ॥ द्वादशरात्रं सर्वघ्नत उपश्राम्यति ॥ २० ॥ द्विरुदिते
स्तृतः ॥ २१ ॥ अवागग्रेण निर्वर्तयति ॥ २२ ॥ उप प्रागादिति शुने पिण्डं पाण्डुं प्रयच्छति ॥ २३ ॥ ताच्छं बध्नाति ॥ २४ ॥
जुहोति ॥ २५ ॥ आदधाति ॥ २६ ॥ इदं तद्युजे यत्किं चासौ मनसेत्याहिताग्निं प्रति निर्वपति^३ ॥ २७ ॥ मध्यमपलाशेन फली-
करणाञ्जुहोति ॥ २८ ॥ निरमुमित्यङ्गुष्ठेन त्रिरनुप्रस्तृणाति ॥ २९ ॥ शरं कध्विण्डकोष्ठैरनुनिर्वर्तयति^४ ॥ ३० ॥ लोहिताश्वत्थ-
पलाशेन विषावध्वस्तं जुहोति ॥ ३१ ॥ त्वं विरुधामिति मूत्रपुरीषं वत्सशेष्यायां कक्रचैरपिधाप्य^५ बाधकेन^६ संपिष्य निखनति
॥ ३२ ॥ शेष्यायाम् ॥ ३३ ॥ शेष्यायाम् ॥ ३४ ॥ यथा सूर्य इत्यन्वाह ॥ ३५ ॥ उत्तरया आयांस्तान्^७ पश्यति ॥ ३६ ॥ इन्द्रोति-
भिरग्रे जातान् यो नः स्तायद्द्विपसति यो नः शपादिति वैद्युद्धतीः ॥ ३७ ॥ सांतपना इत्यूर्ध्वशुषीः ॥ ३८ ॥ ग्रंसशृतं पुरोडाशं
ग्रंसविलीनेन सर्वहुतम् ॥ ३९ ॥ उदस्य श्वावावितीषीकाञ्जिमण्डूकं नीललोहिताभ्यां सूत्राभ्यां सकक्षं बद्ध्वोष्णोदके व्यादाय
प्रत्याहुति मण्डूकमपनुदत्यभिन्त्युज्जति ॥ ४० ॥ उपधावन्तमसदन् गाव इति काम्पीलं संनह्य क्षीरोत्सिक्ते पाययति लोहितानां^८
चैकशम् ॥ ४१ ॥ अशिशिषोः क्षीरौदनम् ॥ ४२ ॥ आसपात्रमभ्यवनेनेक्ति ॥ ४३ ॥ ॥ ४८ ॥

१ B मर्मणि २ B इचम्व मर्मणि ३ B प्रतिनिर्वपति ४ B कद्विन्दुकोष्ठैरनुनिर्वपति ५ B ककुचै ६ wanting in B ७ B यांस्तान्

कौशिकसूत्रदारिलभाष्यम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ भवेदितपुंसो ॥ ॥ अथ वेदभाष्यलिख्यते ॥ अथ विधि
 चक्ष्यामः ॥ अत्र हतुर्न च दलस्य मया भ्रमति प्रकाशने ॥ क्रियानशेषो धाय उरारि यदा तत्स्थामा
 गत्वा धिसमीभयच्छते ॥ परार्थे पूर्वकोयदुक्ते नैमिक्तिकानां विधिः ॥ तस्मात्पदविवादागोत्रप्रथ
 मं प्रनिरच्यते ॥ पुत्राविधिं वक्ष्यामः ॥ रोमनः शङ्खरूपाणितदर्थं चापि -- वस्तुतुभ्यं शङ्खतुभ्यं
 शङ्खं चात्र प्रश्नान्न विचार्यते ॥ त्रिपदसूत्रं ननु धिपदे मेव वक्तव्यं भिषत्वादि सूत्रवत् ॥ आख्या
 नस्य सामर्थ्यं लभ्यत्वात् ॥ त्रिप्रकारादिकल्पकारादिसूचनार्थः ॥ मंत्राधिकारेण फलाधि
 कारेण च संस्कारकृतिर्नैराणां ॥ इति विधा वा सूत्रे ह्येतिः श्रुतायुक्त्या युक्ता त्वत्र विचार्यते न
 त्रामंत्राधिकारेण विधि आह किं फलाधिकारेण पेदीनसस्य स्वरूपं संस्कारक्रमेण मन्नादिनां गोत्रिप
 स्येति ॥ अत्राधिकारेणात्रोषविधिवचनमस्य न्यायं ग्रथयोरवान् ॥ माह विधिग्रंथस्य वस्तुसं
 स्कारक्रमेणापि नैमिक्तिकाधानामप्रसंगः ॥ प्रमापि न स्युत च वस्तुवचनं पुनः पुनः क्रियते ॥ कला
 धिकारेण तु विधूय पूर्वदोषप्रसंगः ॥ वाचवगुणेष्टेष्टानामनःशुण फले समाज्येन मंत्रग्रहणेभि
 स्साविधिराश्रितः ॥ कौशिकेन अथवा त्रिविधा संहिता आचार्यसंहिता आर्षीसंहिता विधिप्र
 योगसंहिता केन उपनीयत्रिष्यं पाठयति ॥ स आचार्यसंहिता ॥ पितरं भित्तवान् दृष्ट्वा ॥ ऋषि
 णा इष्टा ऋषिसंहिता या विद्याशरस्य पितरमित्रं वान् दृष्ट्वा ॥ ते नानेतन्ने १ शंकरं दृष्ट्व्यां ते नि
 षेचनं वदितुं अस्तु वा ॥ इतीत्येवमाषी ॥ आर्षी पार्षदे पूर्वोक्तं इति सा सूचिता विधिप्रयोगसंहि
 ता विधौ प्रयुज्यते ॥ ऋतुभ्यस्त्याजस्वहेति केन शीर्ष्णो ब्राह्मी ॥ ज्येष्ठे ते स्त प्रजामरिष्यतीत्ये
 न माह तितं वा भद्वर्वाचनं पराचनं प्रत्येचादृहस्यति ना शीर्ष्णो ते नै नं ब्राह्मिणं ते नै नं मजी
 गमं उतरयोगप्रयोरयोगः ॥ अग्निब्रूमायन्मानलो रथं क्रीतुं ब्रूमा राजानं यन्मानलो त्येवं स

- श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । ओमेव हितः पुंसाम् । अथ विधिभाष्यं लिख्यते ॥ अथ विधिं वक्ष्यामः ॥ १ ॥ अत्र हेतुर्न शब्दलक्षणतया स्वमतिप्रकाशनम् । क्रियाविशेषबोधाय गुरोरियं कृतिः । तस्या मानत्वाद्धि समभिहित्यते । पदार्थपूर्वको यदुक्तं नैमित्तिकानां विधिः । तस्मात् पदविभागोऽत्र प्रथमं प्रतिरच्यते । सूत्रविधिं वक्ष्यामः । 'लोकतः शब्दरूपाणि तदर्थाश्चापि योजयेत् । सूत्रतुल्यं शब्दतुल्यं शब्दश्चात्र (पश्चान्न) विचार्यते' । त्रिपदसूत्रे न वचिपदमेव वक्तव्यं भिषक्त्वादिसूत्रवत्^१ । आख्यातस्य सामर्थ्यलभ्यत्वात् । त्रिप्रकारा हि कल्पकारा इति सूचनार्थः । मन्त्राधिकारेण फलाधिकारेण च संस्कारकृतेर्नराणामिति त्रिधा वा सूत्रकृतिः कृता गुरुणा । युक्ता त्वत्र विचार्यते । तत्र मन्त्राधिकारेण विधिमाह किं वा फलाधिकारेण पैठीनसस्य स्वरूपसंस्कारक्रमेण मन्वादीनां गोत्रिकस्य वेति । मन्त्राधिकारेणाशेषविधिवचनमस्य न्याय्यं ग्रन्थगौरवान्नाह । विधिग्रन्थस्येव पुरुषसंस्कारक्रमेणापि नैमित्तिकविधीनामप्रसङ्गः । मन्त्रा अपि च स्युः । तत्र च फलवचनं पुनः पुनः क्रियते । फलाधिकारेण तु विधाने पूर्वदोषप्रसङ्गः । लाघवं गुणेष्विष्टो नाम । अतः गुणफलसाजात्येन मन्त्रग्रहणे शिश्नाविधिराश्रितः कौशिकेन । अथवा त्रिविधा संहिता । आचार्यसंहिता आर्षी संहिता विधिप्रयोगसंहिता । येन उपनीय शिष्यं पाठयति सा आचार्यसंहिता । 'पितरं पर्जन्यं शतवृष्ण्यम्'^२ । ऋषिणा दृष्टा आर्षी संहिता । यथा 'विज्ञा शरस्य पितरं मित्रं शतवृष्ण्यम् । तेना ते तन्वेदे शं करं पृथिव्यां ते निषेचनं बहिष्ठे अस्तु बालिति'^३ इत्येवमार्षी । 'आर्षी पार्षदे पूर्वप्रोक्ता' इति सा सूचिता । विधिप्रयोगसंहिता विधौ प्रयुज्यते । 'ऋतुभ्यद्वा यजे स्वाहा'^४ इति । 'केन शीष्णां प्राशीः । ज्येष्ठतस्ते प्रजा मरिष्यतीत्येनमाह' । अन्ते 'तं वा अहं नार्वाञ्चं न पराञ्चं न प्रत्यञ्चम् । बृहस्पतिना शीष्णां तेनैनं प्राशिषं तेनैनमजीगमम्'^५ उत्तरयोगप्रयोगः । 'अग्निं ब्रूमो' 'यन्मातली रथक्रीतं' 'ब्रूमो राजानं' 'यन्मातली' इत्येवं स-

नीमांदिनीया॥ षड्वचत्तरिंशद्वचः विधिः मषिसंहिता आयमगभनूनय तद्वद्वपुत्रकाष्टकेविधि
 प्रयोगसंहिताद्वयैजमकारादित्यनयोपपन्नप्रसालयति॥ जिष्णुवैयोगायेत्यपोयुनक्तिपुनरि
 द्वयैजद्विप्रसालयति॥ जिष्णुवैयोगायेत्यपोयुनक्तिपुनरायान्यासिन्यासिनप्रसालनयोगेएता
 श्रेकावसानायुकाचनुमितिविधिप्रयोगसंहिताप्रदर्शने॥ अथवाप्रयोगधर्मवादिनर्दने
 मूननापरस्परनासुदेवबु स्वेरिषभायः तथाचोदेवकप्रमाणवादनः व्यासमनुजेमिश्रादयः न
 यालोकानयतेकायेधर्माधिगमप्रणामवादिनोनेलुंछति॥ आह चर्या॥ स्वतो नजानंति शनंम
 नुष्यानरुतंवाच्यमिहास्ति किंचित्॥ अनो धर्मास्मिहैतैः प्रणामैः स्वरेतद्विद्वान्विपयानि शक्तिः
 ॥ तत्राद्योतमाना प्रतिषेधः क्रमोक्तः संपुनराभायः प्रत्ययदति॥ अथवा त्रिविधपुरुषार्थः॥ सुखो
 पभोगः स्वर्गदुःखोपभोग उपपन्नस्येह मोक्षश्चेति॥ तद्वद्वपुत्रकालैः स्वर्गप्राप्यते॥ धर्मो धर्माभ्या
 मुभाभ्यां विविच फलतां ध्यानाद्यो सस्तथा चोक्तैर्कोशिकेन॥ तदभावसंप्रदायः प्रमुक्तत्वात्॥ ब्राह्मणा
 नामितिनरकोपभोगसुनमा मुगाचुरः कथं नृहं मन्त्रागम उच्यते॥ प्रतिषेधानि क्रमात्॥ मनसाप्य
 नसीयते॥ तथा गोतुमः॥ सजगादधिष्ठतो विपरीतारति अथवा त्रिविधान्यत्र क्रमाणि मेधाजन
 नादीनि अविधिकर्माणि परिशिष्टे क्रमाणि विध्यविधिकर्माणि भेषज्यनाम करणा विवाहादीनि
 सर्वोदिकर्मलापमावात्॥ अथवा त्रीणि प्रमाणां नि अवप्रत्यक्षमनुमानमागतदति॥ अथेति संहि
 तासंबंधार्थः॥ सामर्थ्याक्षिप्तायाः॥ तथाच संहिता विधिरिति॥ नाम प्रत्यक्षसंहिता त्राह
 विवित्रोषवद्वचनोपात्रवियब्राह्मणसंहितास्वेतो विधायकार्यत्वात्॥ मध्वसंहितायाः कर्म
 वचनात्॥ प्रतिकोपलक्षणाथः संहिता त्राहः षष्ठ्यपि च प्रतिकान् निगतं कर्म नीक निदिष्ट
 स्य विधिप्रतिप्रतीकविधिः संबधः॥ नच पदक्रमयो विधिस्वरूपसंहिता विध्युपकारत्वात्॥ तथा
 च संहिता विधिरिति ग्रथनामलाघवाथ त्वन्तामेधेद्योश्च मरनिमसयतो नितयान्ता नंतराणि स

वासां द्वितीया । षट्चत्वारिंशद्वचो विधिसंहिता । 'आयमगन्' ^१ 'ऋतून् यजे' ^२ 'इन्द्रपुत्रे' ^३ 'एकाष्टका' ^४ इति विधि-
प्रयोगसंहिता 'इन्द्रस्यौज' ^५ इत्यनयावपन्नं प्रक्षालयति । जिष्णवे योगाय ^६ इत्यपो युनक्ति' ^७ । पुनः 'इ-
न्द्रस्यौज इति प्रक्षालयति । जिष्णवे योगाय इत्यपो युनक्ति' । एतद् न्यासेन न्यासेन प्रक्षालनयोगैः एता-
श्चैकावसाना युक्ता वक्तुमिति विधिप्रयोगसंहिताप्रदर्शनम् । अथवा प्रयोगधर्मवादिन इति

५ सूचनाय । ईश्वरवासुदेवबुद्धऋषभादयः । तथा चोदनैकप्रमाणवादिनो व्यासमनुजैर्मिन्यादयः । त-
था लोकायतिका येऽधर्माधिगमप्रमाणवादिनोऽन्यान् लुञ्चन्ति । आह च - 'स्वतो न जानन्ति शिवं म-
नुष्या न तत् कृतं वाच्यमिहास्ति किञ्चित् । अतो न धर्मोऽस्ति हतैः प्रमाणैः स्वरेदविद्वान् विषयातिशङ्कितः' ।
तत्राद्योत्थमानः प्रतिषेधः क्रमोक्तः 'स पुनराग्नायप्रत्ययः' ^८ इति । अथवा त्रिविधः पुरुषार्थः । सुखो-

पभोगः स्वर्गो दुःखोपभोगो नरकः उपपन्नस्येह मोक्षश्चेति । तत्र अदृष्टफलैः स्वर्गः प्राप्यते । धर्माधर्माभ्या-
१० मुभाभ्यां विचित्रफलता । ज्ञानान्मोक्षः । तथा चोक्तं कौशिकेन 'तदभावे संप्रदायः । प्रमुक्तत्वाद् ब्राह्मणा-
नाम्' इति । नरकोपभोगस्तु तेषामगोचरः । कथं तर्हि मन्त्रागमः । उच्यते । प्रतिषेधातिक्रमात् मनसाध्य-
वसीयते । तथा गौतमः संजगाद- 'विधिस्ततोऽविपरीतः' इति । अथवा त्रिविधान्यत्र कर्माणि मेधाजन-
नादीनि विधिकर्माणि अविधिकर्माणि परिशिष्टकर्माणि विध्यविधिकर्माणि भैषज्यनामकरणविवाहादीनि
सर्वाणि कर्मलोपभावात् । अथवा त्रीणि प्रमाणान्यत्र प्रत्यक्षमनुमानमागम इति । अथेति संहि-

१५ तासंबन्धार्थः । सामर्थ्याक्षिप्तायाः । तथा च संहिताविधिरिति नाम ग्रन्थस्य । संहिताशब्दश्चा-
पि विशेषवचनतो मन्त्रविषयः । ब्राह्मणसंहिताः स्वतो विधायकार्थत्वात् । समाश्च संहितायाः कर्म-
वचनात् । प्रतीकोपलक्षणार्थः संहिताशब्दः । षष्ठ्यपि च । प्रतीकानुगतानेकप्रतीकनिर्दिष्ट-
स्य विधिः । प्रतिप्रतीकं विधिसंबन्धः । न च पदक्रमयोर्विधिस्वरूपं संहिताविध्युपकारकत्वात् । तथा
च संहिताविधिरिति ग्रन्थनाम लाघवार्थम् । 'त्वं नो मेधे' द्यौश्च म' इति भक्षयति' ^९ इति । तथा च 'अनन्तराणि स-

[illegible]

- मानानि युक्तानि' ^१ । योगवचनं विकल्पप्रसङ्गात् । तत्र चापि विहितविधानार्थं योगवचनमुच्यते ।
 'त्वया मन्यो यस्ते मन्यो' ^२ इति उत्तरसूक्तमनर्थकम् । नानर्थकम् । यतः गृह्यमाणानामेव योगार्थेयं परिभाषा । य-
 चेवं 'वारिदम्' ^३ इत्येवमादीनां विध्यभावः प्रसज्येत । तथा च प्रतिज्ञाहानिः स्यात् । 'संहिताविधिं वक्ष्यामः'
 इति कल्पान्तरे च विधिदर्शनात् परिभाषा चार्थवती । वारिदमिति कल्पकारेणागृहीतानां विधि-
 ५ संबन्धार्थत्वात् । यदि प्रतिप्रतीकविभक्तयोगो यथानिर्दिष्टानां प्रतिप्रतीकं कर्मसंयोगार्थः । एका-
 र्थस्य षष्ठीसंबन्धः कर्मार्थः । यथा 'पूर्वस्य मेधाजननानि' ^४ इत्यादिकेषु भेदवादार्थिकायाः षष्ठीवि-
 भक्तेराद्यादि कर्म प्रत्येतव्यम् । इदं सूत्रं 'आश्रयबन्ध्याप्लवनयानभक्ष्याणि संपातवन्ति' ^५ इति
 अत्र विनियोज्यम् । इतरथा हि विधिवाक्येन च मन्त्रविधिः स्यात् । 'अघद्विष्टा' ^६ शं नो देवी' ^७ वर-
 णः' ^८ पिप्पली' ^९ विद्रधस्य' ^{१०} या बभ्रव' ^{११} इति' ^{१२} कर्म । अयं पाठ उत्तमो अस्ति । एवमर्थवान् भवति । नन्वेवमत्र
 १० होमः सूक्तेन कर्तव्यः । उच्यते । न सूक्तेन होमः । 'स्वाहान्ताभिः प्रत्यूचं होमाः' ^{१३} इति सर्वार्थ-
 त्वात् । क्वचिच्च सर्वेण सूक्तेनेति वचनात् । 'अष्टक्याया वपां सर्वेण सूक्तेन त्रिर्जुहोति' ^{१४} इति यथा ।
 ननु ऋक्समुदायेन होमः श्रुतः । उच्यते । ऋक्समुदायो हि एककर्मप्रयोगार्थः । तस्मा-
 त् प्रत्यूचं न कर्मभेदः । अतश्च यत्र न दोषः तत्रैवावाप्तिः । अथ विकल्पः । 'ग्रहणमा ग्रहणात्' ^{१५} इ-
 ति वचनात् । उपस्थानाभिमन्त्रणादिषु ^{१६} च प्रतिवाक्यमर्थभेदादिति अथशब्दार्थः कथि-
 १५ तः । विधिशब्दः कथ्यते । विधीयते तदिति विधिः । कर्मसाधनो विधिशब्दः । यदी-
 प्सिततमो' ^{१७} विधिशब्दः ततः प्रतीकानि गुणभूतानि ततश्च प्रतीकसमुच्चयः । उच्यते ।
 तेषामिदमिति न दोषः । यथानादिष्टफलानां 'स स्वर्गः' ^{१८} इति । अथवा विधीयतेऽनेन वाक्ये-
 नेति विधिर्वाक्यम् । यश्च प्रतिप्रतीकं विधायैकवाक्यवृत्तिः । ननु च कर्म विधाय वाक्यं
 कृतार्थमिति नावर्तेत । उच्यते । किमिति । यदपेक्षितं प्रतीकैस्तदन्यैर्न शक्यते संब-

धनं नमिति वाक्यमावर्तने ॥ अत्रापि नवनवसांदिता विधीयते कर्मणा विधेयत्वात् ॥ अथवा विधि
 न विधि विधाना क्रियासूत्रं वाक्यमावर्तने ॥ इति वादिनिशब्दाद्यः कथितः ॥ १ ॥ नित्यामरुति ॥
 प्रान्तावक्ययिष्यामरुतियावत् ॥ इति वचनमनर्थकत्वाभ्यां क्षिप्तं च ॥ अथ भेषज्यानी
 नित्यया उच्यते ॥ इति वचनमनार्थकत्वाभ्यां सहिता विधि संबंधार्थः ॥ अत्रान्यनारुद्राख्या
 भाषाकड्यादिबुद्धिभाषा विधिदृष्टिः ॥ आह कथितं हि विधौ तत्र प्रान्तावनवरकं विधीना
 यदनाभ्युपकथ्यते ॥ तद्विधानतः रक्षाभिश्च तत्त्वविधिकर्माभिरुक्तं ॥ नयानां विधिकर्मा ॥ अग्नि
 भूत्यामिति निरुधिरिति ॥ निरुधरणा ॥ अथायादिते निरुधरणा ॥ यदावल्लराणि निरुधरं वि
 सर्जनमाच्यं दद्यात् ॥ समिधोभ्यादध्यादिनि ॥ सुवार्थं च विनिविष्टा धानां संख्या ॥ भाष्यमभि
 द्रव्यान्वनयकानि स्थुरिति स्थुरिति विधिसंबंधेनेन ननु कोऽत्रिकिनसाजात्येन चैकवित्रातिवि
 धिमंत्रगणं प्रविभज्य विधिः कथितः ॥ नद्यथा ॥ मंत्रयोयतीति विज्ञान्फदकेसदिना ॥ पूर्वस्य मे
 धाजननानि पूर्वस्य ब्रह्मचारी संपदानीति एतानि ग्रामसांपदानि ॥ षोडशयौ दानेन दद्यात् ॥
 निरुधसांपदानां निरुधसांपदानि ॥ सहस्रयुग्मिनां समनस्यमि ॥ पूर्वस्य समाग्रवर्चसं निवर्चस्याभि
 पूर्वस्य रत्नवसनानि निरुधराजं ॥ पूर्वस्य पूर्वस्य निरुधराजं ॥ पूर्वस्य पूर्वस्य निरुधराजं ॥
 नोक्त्या रिति न्क्राशुकमीणीति ॥ मंत्रयोयतीति विज्ञाना ॥ १ ॥ जरायुजडां नरदिनरदिप्रायश्चिनी
 यानि ॥ उभयतः परिच्छिन्नमित्याभिचारिकाणि ॥ स्वस्मिदायतपशानरतिस्वस्ययनानि ॥ निश्चरे
 वादत्यायुष्ठाणि ॥ विविधेदेवा इति विज्ञाना ॥ कामी रतिकाम्यानि ॥ अग्नीनाभास्यमानसनां
 निसर्वाः ॥ पित्र्यमग्निं रामयिष्यन्ति ॥ कल्याष्ठमने ॥ अथ विचारदने ॥ वाहः ॥ अथपितृमंधर
 निपितृमंधरः ॥ एवंसाजान्यभेदानामंत्राणामेकां वडां निवधयुः ॥ यत्रानारभ्यवादाः ॥ गणपसंदि
 ताविधिविज्ञाषुः ॥ परिच्छिन्नसहिता प्रतीकक्रमाविधावनराक्षसुः ॥ पुनः पुनश्च धाजननारिः ॥
 ग्रहणानु ॥ ग्रथगावर्मिति ॥ न चार्थसंहिताक्रमणाश्चिनः ॥ प्रथमप्रतीकानामभिप्रतिप्रतीकसं
 हितानामपिक्रमसंक्रमार्थसंग्रहानु ॥ अथयदुक्ते अत्र त्रीण्येव प्रमाणानि प्रत्यक्षना मां किमुप्या
 ने ॥ इन्द्रियविषयसंप्रयोगज्ञाने प्रत्यक्षप्रमाणोतीति प्रमाणप्रमेयं गवीत ॥ तस्य ग्राहिप्रमाणमपि ॥

- न्धं नेतुमिति वाक्यमावर्तते । अत्रापि वचनसंहिता विधीयते कर्मणो विधेयत्वात् । अथवा विधानं विधिः । विधानक्रियामूलं वाक्यमावर्तते । पूर्ववद् विधिशब्दार्थः कथितः । वक्ष्याम इति प्रतिज्ञां कथयिष्याम इति यावत् । प्रतिज्ञावचनमनर्थकं सामर्थ्याक्षितत्वात् । 'अथ भैषज्यानि' इति यथा । उच्यते । प्रतिज्ञावचनमनारभ्यविधेः संहिताविधिसंबन्धार्थम् । 'अश्रात्यनादेशे स्था-
लीपाकः' इत्यादिवद्विधावेव परिशिष्ट इति । आह-कथिते हि विधौ तस्य प्रतिज्ञानेन एकविधौ वा यदनारभ्य कथ्यते तद्विज्ञानतः एकाग्रिश्चात एव विधिकर्मार्थ एव । तथा चाविधिकर्म । 'अग्नि-
भूम्याम्' इति तिसृभिः' इति तिसृग्रहणम् । 'श्रद्धाया दुहिता' इति' द्विग्रहणम् । 'इदावत्सराय' इति व्रतवि-
सर्जनमाज्यं जुहुयात् । समिधोऽभ्यादध्यात्' इति । सर्वार्थेष्वपि परिभाषायां संख्या-आज्य-समिद्ग्र-
हणान्यनर्थकानि स्युरिति । विधिसंबन्धेऽनेन तु कौशिकेन साजात्येन चैकविंशतिवि-
धिमन्त्रगणं प्रविभज्य विधिः कथितः । तद्यथा 'अम्बयो यन्ति' इति शान्त्युदकसंहिता । 'पूर्वस्य मे-
धाजननानि' इति । 'पूर्वस्य ब्रह्मचारिसांपदानि' इति । 'एतानि ग्रामसांपदानि' इति । 'औदुम्बर्यादीनि भक्षणान्ता-
नि सर्वसांपदानि' इति । * 'सहृदयम्...इति सांमनस्यानि' इति । 'पूर्वस्य ममाग्ने वर्च इति वर्चस्यानि' इति ।
'पूर्वस्य हस्तित्रसनानि' इति राजकर्माणि । 'पूर्वस्य पूर्वस्याम्' इति निर्ऋतिकर्माणि । 'पूर्वस्य पुत्रकामाव-
तोकयोः' इति स्त्रीषु कर्माणीति । 'अम्बयो यन्तीति...विज्ञानानि' इति । 'जरायुज इति दुर्दिनम्' इति प्रायश्चित्ती-
यानि । 'उभयतः परिच्छिन्नम्' इत्याभिचारिकाणि । 'स्वस्तिदा ये ते पन्थान इति' स्वस्त्ययनानि । 'विश्वे दे-
वा इति आयुष्याणि' इति । 'विश्वे देवा इति विश्वानायुष्कामो' इति काम्यानि । 'अग्नीनाधास्यमानः सवान्' इति सवाः । 'पित्र्यमग्निं शमयिष्यन्' इति ऋष्याच्छमनम् । 'अथ विवाहः' इति विवाहः । 'अथ पितृमेधम्' इति पितृमेधः । एवं साजात्यमेदानां मन्त्राणामेकविंशतिविधयः । नात्रानारभ्यवादाः । एष संहि-
ताविधिविशेषः । परिशिष्टसंहिताप्रतीकक्रमविधावन्तरालेषु पुनःपुनर्मैधाजननादि-
ग्रहणात् ग्रन्थगौरवमिति न चार्षसंहिताक्रम आश्रितः । प्रथमप्रतीकानामिति प्रतिप्रतीकसं-
हितानामपि क्रमः संक्रमार्थसंग्रहात् । अथ यदुक्तम् 'अत्र ग्रीण्येव प्रमाणानि' इति । प्रत्यक्षं नाम किमु ज्ञा-
नम् । इन्द्रियविषयसंयोगजं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । प्रमिनोतीति प्रमाणम् । प्रमेयं भवति तस्य ग्राहि प्रमाणमिति ।
* 'वत्सो विराज इति मन्थान्तानि' इति ।

अविभाषनमेवेधमेवउमयजसुपलस्यसन्निहृदेज्ञानमनुमानेधूमविज्ञानादधिभिज्ञाने॥उमयत्र
विपर्यसज्ञानतदाभास॥ज्ञानमपिब्रह्मवाक्यानुपरोक्षेविज्ञाने॥आहचलोपायवाधि॥शब्द
ज्ञानापरोक्षेहृदकिंनवर्जिते॥यज्ञानेजायतेनर्दप्रमाणशब्दउच्यतेनर्दनि॥इतिउदाहरणे॥अ
प्रिहोक्तेनुदुयातूस्मर्गकामइति॥आदिप्रत्यक्षादीनामसंज्ञावचनममयतत्तावधारणार्थ॥उप
मानायापान्तमेवभावेनित्येति केचित्तमाणांनराण्यभिदधति॥मदुतज्ञायउपमानस्यावगते
विषयत्वात्॥प्रमेयशून्यमयीपनेरनुमानलक्षणत्वात्॥अनुमानानेवे॥अभावाप्यन्यतातस्य
किमवेधनाप्रशोकस्यविदित॥एवेवचनेमन्तामनुराह॥प्रत्यक्षमनुमानेवाच्येविविधागम
॥यत्रस्तुविदितंकार्यधमेत्युक्तिमभिहिते॥क्रियावचोदिनाइव्यमाक्षयनिरूपणनिष्पत्यर्थ॥
नव्रजानिगुणलिंगसंख्याक्रियासाधनसोमापिभुताइव्यविशेषुतात्वेनाभावइव्यमाक्षयपति॥
स्वरूपनिष्पत्यर्थभावंयाति॥क्रियाणांइव्यमयत्वात्॥तस्यात्युष्टिकर्मसुमासुरूपवत्तः॥अ
यंगुणः॥इव्यस्यनारुतेः॥तथात्वेनेनपौष्णीमास्यायेनेतास्वनताइव्यस्थनारुतेः॥तथा
श्चव्याहृतनयानभक्षाणिसंपातवतीतिइव्यस्यसंपातनानारुतेः॥तथादितीयसंपातवन्तमितिइ
व्यस्यादितीयरुत॥नारुतेःअनश्चनद्रव्यविधातुत्राव्यतकतवत्॥एवंचरुतालिंगमपिभुतव्य
क्तिविशेषणत्वेनैकवाक्यतायानि॥यथाभीषोभीयंपशुमालभेनेति॥अतएवचनेकसाधनश्रव
णेनषाविकल्पःयथा
भुक्तसारिकृत्तानाजिह्वावध्नातीति॥तथाचस
वेदत्याख्यानेपममुच्चर्षालिंगयद्येवमवचयथाभुतानांलिंगसंख्यानामुपादानमुच्यते॥यत्रमनु
पादेयंतन्लिंगमपिवचनामविवक्षायास्त्यवेध्यापूवचयानभक्षाणिसंपातवतीति॥उच्यते
वस्यालिंगसंख्यानिवक्ष्यथास्त्यवेधनूपायनभक्षाणिसंपातवतीति॥उपादेयस्यलिंगसंख्या
विवक्षायथारथचक्रणसंपातवनाप्रतिवनेयतिर्यानेभियातिवदित्रैरितिउत्पाद्यते॥साधनक
र्मग्रहणाभूतयथाब्रह्मिनवहतीतिदिःप्रकाराणिकर्माणिप्रधानानिगुणभूतानिचप्रधानभावःफ
लभावानां॥विषेदेनाइतिविधानाद्युक्तमोयनइति॥अनद्रव्यगुणभूतसंपातानांनिगुणभूतानि
इव्यप्रधानान्॥दाहनेचद्रव्यात्तैर्येवचोभनिःक्रियते॥यूयेछिन्ननीयचचसंक्रियनद्रव्यनत्र

- अविनाभावसंबन्धमेव उभयत्र उपलभ्य असंनिकृष्टं ज्ञानमनुमानम् । धूमविज्ञानादग्निविज्ञानम् । उभयत्र विपर्ययज्ञानं तदाभासम् । शाब्दमपि अकृतवाक्यात् परोक्षविज्ञानम् । आह च लोपालम्बायनिः-‘ शब्द-ज्ञानात् परोक्षं तु पूर्वदर्शनवर्जितम् । यज्ज्ञानं जायते तद्वै प्रमाणं शब्द उच्यते ’ इति । उदाहरणम्- ‘अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः’ इत्यादि । प्रत्यक्षादीनां लक्षणवचनं प्रमेयतत्त्वावधारणार्थम् । उप-
- ५ मानार्थापत्तिसंभवाभावैतिह्यानि^१ केचित् प्रमाणान्तराण्यभिदधति । अद्भुतं विज्ञाय उपमानस्यावगत-विषयत्वात् प्रमेयशून्यत्वम् । अर्थापत्तेरनुमानलक्षणत्वात् अनुमानानन्यत्वम् । अभावः शून्यता । ऐतिह्यस्य किंसंबन्धिता । अथो कस्य विदितम् । एवं वचनं मत्वा मनुराह-‘ प्रत्यक्षं चानुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् । त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ’ इति । क्रिया च चोदिता द्रव्यमाक्षिपति स्वरूपनिष्पत्त्यर्थम् । तत्र जातिगुणलिङ्गसंख्या क्रियासाधनक्षमा विश्रुताः । द्रव्यविशेषता त्वेषां द्रव्यभावमाक्षिपति ।
- १० स्वरूपनिष्पत्त्यर्थं भावं याति । क्रियाणां द्रव्याश्रयत्वात् । तस्मात् ‘पुष्टिकर्मसु सारूपवत्से^२’ । अयं गुणः द्रव्यस्य नाकृतेः । तथा हि ‘एतेन पौर्णमास्यां यजेत’ इति साधनता द्रव्यस्य नाकृतेः । तथा ‘आश्रयबन्ध्याप्लवनयानभक्ष्याणि संपातवन्ति’^३ इति द्रव्यस्य संपातता नाकृतेः । तथा ‘द्वितीयं संपातवन्तम्’^४ इति द्रव्यस्य द्वितीयकृतं नाकृतेः । अतश्च द्रव्यं विधातुं शक्यते क्रतुवत् । एवं च कृत्वा लिङ्गमपि श्रुतं व्यक्तिविशेषणत्वेनैकवाक्यतां याति । यथा ‘अग्नीषोमीयं पशुमालभेत्’^५ इति । अत एव च नैकसाधनश्रवणे तेषां विकल्पः । यथा ‘शुकसारिकृशानां जिह्वा बध्नाति’^६ इति । तथा च ‘सर्वा इत्याख्याते’^७ ससमुच्चयं लिङ्गम् । यद्येवं सर्वत्र यथाश्रुतानां लिङ्गसंख्यानामुपादानम् । उच्यते । यत्र अनुपादेयं तत्र लिङ्गवचनानामविवक्षा । यथा ‘आश्रयबन्ध्याप्लवनयानभक्ष्याणि संपातवन्ति’^८ इति । उपादेयस्य लिङ्गसंख्याविवक्षा । यथा ‘रथचक्रेण संपातवता प्रतिवर्तयति । यानेनाभियाति । वादित्रैः’^९ इति उपादीयते । साधनं कर्मग्रहणभूतम् । यथा ‘व्रीहीन् अवहन्ति’ इति । द्विप्रकाराणि कर्माणि प्रधानानि गुणभूतानि च । प्रधानभावः फलानाम् । ‘विश्वे देवा’^{१०} इति विश्वानाशुष्कामो यजते’^{११} इति । अत्र द्रव्यं न गुणभूतं संपाता इति गुणभूता द्रव्यप्राधान्यात् । अवहननं च द्रव्याप्तेरर्थं । न चोत्पत्तिः क्रियते । ‘यूपं छिनत्ति’ इति । यत्र च संस्क्रियते द्रव्यं तत्र

चक्रं युगाभूतं यथा ब्रह्मिनः वहेतीति ॥ तत्र युगाभूतं अस्य प्रयोजनमिति देवान् इति देवोऽयं विधि
 यत्किं प्रमाणमुच्यते ॥ आख्यानभेदे यथा ब्रह्मनिमज्जातिमादधानि साधने भेदाच्च भेदः सु
 कमारिह ज्ञानो जिह्वा ब्रह्मनिमज्जातिमादधानि साधने भेदे पिबेत् प्रतीकभेदे दाहः यथा ॥
 ज्ञानं भेदेऽयं मज्जातिमस्युतेति ॥ आख्यानसाधनप्रतीकाभेदे विफलादरः ॥ यथा देवगोदीनि
 गर्वमापदानो निफलं विज्ञायागश्च फलं विज्ञायाधिकारान् ॥ अर्थमुपस्थापित्यतः प्रभृत्ययमु
 थास्यमानस्ययत्र प्रतीकानं नरसंबंधार्थः उपदेष्टाः तत्र न फलानंतरं यथा स्वयं यतो निहीति रजान्
 उर्दानं संख्यात्तभेदयनीयथा योजनानामप्यय रनियथा तमा सर्वकर्मैतिस कर्मत्राद्यभिन्नानि
 कर्माण्यस्यामादय नामभेदाच्च कर्मभेदाच्च कर्मभेदः यथा दत्ता पूर्णमास्मादप्रिहात्रे विभेदं वा
 आश्रयणं विवाह इति जथात फलं कथमुच्यते फलवचनान् ॥ यथा जननानीति क्वचिन्मन्त्राङ्गा
 न् ॥ यथा सर्वेषु क्वचिदधिकारान् ॥ यथा हं रुद्रे भूरिति ज्ञानकर्माणि अथ यत्र न वने न मन्त्रो
 नाधिकारस्तत्र कथमुच्यते तत्र सर्वकामसंप्रत्यया यथा प्रजापतयश्चेत्यनङ्गाहमिति ॥ नित्येषु
 कर्मसु किं फलमुच्यते ॥ नित्यान्त फलानि नित्यवचनान् ॥ स्वर्ग इति ॥ केचिद्राज्यमानान् ॥ माया
 नस्याश्रुपयतिः फलवचनमात्रवर्णिक फलमत्राधिकारो हि मानससंबंधः ॥ जानुस्थानां पुरा
 संस्कारमन्त्रादिस्मरणान् ॥ मात्रवर्णिके हि कल्पमाने अनित्यता स्यात् ॥ फलानधिकारे किम
 र्थं विधानं युरुणास्फुटार्थः ॥ अथ सवानुदत्ताधीनारधीते न स्यात्तोदनो यामग्रेः संस्कारफ
 लतदंगत्वात् ॥ ब्रह्मोदनवत् ॥ अनेगभूतानो स्वर्गः ॥ अन्यमात्रवर्णिक फलमिति ॥ पुष्टिग्रहणा
 त् ॥ जरायुजरत्सादीनादोषोपद्रामनमात्रवर्णिक फलदोषेण संयुज्यविधानात् ॥ किंपुपता इति
 भेषज्येषु वचनान् ॥ यथा शोषो युत्तायेति मन्त्रोक्तवर्णानीति इत्यत्र प्रणायुषितारिषदिनि ॥
 अथानिर्वातकर्मपिंडपितृयज्ञमधुपर्कं षण्णो उपकार सर्ववत् ॥ प्रोक्षतामुत्तरस्यां सांपदं कुरु
 तेया पूषा मावास्यासां सनीवाली एष विवाह इति सर्वकर्माणी चैको ग्नेयः स्युस्मस्य नारभ्यविधा
 नान् ॥ तस्मिन् राणिना विज्ञाषः स्मरणान् ॥ तथा चानिथ्ये त्रेनासंपदहचनं योतिथीनामिति जा
 ठरोत्थेतिथीनामाहवनीयेतिथीनां चैत्रमनिअग्निः सगर्हपत्यः अनिथीनां यस्मिन् रूपं च निसरक्षि

- चक्रं गुणभूतम् । यथा व्रीहीनवहन्तीति अत्र गुणभूतम् । अस्य प्रयोजनमतिदेशानतिदेशौ । अथ विधे-
रेकत्वे किं प्रमाणम् । उच्यते । आख्यातमेदे विधिमेदः । यथा बध्नाति अश्नाति आदधाति । साधनमेदाच्च मेदः । 'शु-
कसारिकृशानां जिह्वा बध्नाति' ^१ इति यथा । आख्यातसाधनामेदेऽपि स्पष्टं च प्रतीकमेदाद् मेदः यथा
'त्वं नो मेधे' द्यौश्च म^३ इति भक्षयति' ^४ इति । आख्यातसाधनप्रतीकामेदेऽपि फलाद् मेदः । यथा 'औदुम्बर्यादीनि ...
५ सर्वसांपदानि' ^५ इति । फलविशेषयोगश्च फलविशेषाधिकारात् । 'अर्थमुत्थास्यन्' ^६ इति । अतःप्रभृत्यर्थमु-
त्थास्यमानस्य । यत्र प्रतीकान्तरसंबन्धार्थः उपदेशः तत्र न फलान्तरम् । यथा 'अम्बयो यन्तीति क्षीरौदनोत्कु-
च...' ^७ इति । संख्या च भेदयन्ती यथा 'आयोजनानामप्ययः' ^८ इति । यथा 'उत्तमा सर्वकर्मा' ^९ इति सर्वकर्मशब्दो भिन्नानि
कर्माण्यस्यासादयति । नाममेदाच्च कर्ममेदः । यथा दर्शपूर्णमासौ ^{१०} अग्निहोत्रं ^{११} विश्वे देवा ^{१२}
आग्रयणं ^{१३} विवाहः ^{१४} इति । अथातः फलं कथम् । उच्यते । फलवचनात् । यथा मेधाजननानीति ^{१५} । क्वचिन्मन्त्रलिङ्गा-
१० त् यथा सवेषु ^{१६} । क्वचिदधिकारात् यथा 'अहं रुद्रेभिः' ^{१७} इति जातकर्मणि ^{१८} । अथ यत्र न वचनं न मन्त्रो
नाधिकारस्तत्र कथम् । उच्यते । तत्र सर्वकामसंप्रत्ययः । यथा 'प्रजापतिश्चेत्यनङ्वाहम्' ^{१९} इति । नित्येषु
कर्मसु किं फलम् । उच्यते । नित्यान्यफलानि नित्यवचनात् । स्वर्ग इति केचित् । भाव्यमानत्वात् । आधा-
नस्याग्न्युत्पत्तिः फलम् । फलवचनं मान्त्रवर्णिकम् । मन्त्राधिकारो हि मानसः संबन्धः । जातिस्थानां पुरुष-
संस्कारः मन्वादस्मरणात् । मान्त्रवर्णिके हि कल्प्यमाने अनित्यता स्यात् । फलाधिकारे किम-
१५ थं विधानं गुणात् फलार्थः । अथ 'सवान् दत्वाग्नीनादधीत' ^{२०} इत्यस्यां चोदनायामग्नेः संस्कारः फ-
लं तदङ्गत्वात् । ब्रह्मौदनवत् ^{२१} । अनङ्गभूतानां स्वर्गः । अन्ये मान्त्रवर्णिकं फलमिच्छन्ति । पुष्टिग्रहणा-
त् । 'जरायुज' ^{२२} इत्यादीनां दोषोपशमनं मान्त्रवर्णिकं फलम् । दोषेण संयुज्य विधनात् । 'लिङ्गयुपतापः' ^{२३} इति
भैषज्येषु वचनात् । यथा 'दीर्घायुत्वाय' ^{२४} इति मन्त्रोक्तं बध्नाति ^{२५} इत्यत्र 'प्र ण आयूंषि तारिषत्' ^{२६} इति ।
अथ निर्ऋतिकर्म-^{२७} पिण्डपितृयज्ञ-^{२८} मधुपर्केषु ^{२९} अङ्गेन उपकारः सववत् । 'प्रोष्य तामुत्तरस्यां सांपदं कुरु-
२० ते' ^{३०} या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली ^{३१} 'एष विवाहः' ^{३२} इति सर्वकर्माणि चैकाग्र्येण यस्य स्युस्तस्यानारभ्यविधा-
नात् । 'तस्मिन् गृह्याणि' ^{३३} विशेषस्मरणात् । तथा चातिथ्ये त्रेतासंपद्वचनं 'योऽतिथीनाम्' ^{३४} इति । जा-
ठरो ह्यतिथीनामाहवनीयोऽतिथीनां वेदमनि अग्निः स गार्हपत्यः अतिथीनां यस्मिन् पचन्ति स दक्षि-

णाधिपतिः॥संचेकाग्रस्तस्यसर्वार्थवन्॥अन्येकुंडस्थमेकाग्रिवेश्मनीतृचानेनासंबंधेनानिश्चोक्ताः
 मनेधारेयः ननुविधितुमिमात्रस्यफलस्यविशेषाग्निनादृष्टःसाधकेनाग्निनाचनभ्यापाकरोतीत्य
 नुप्रमाणमस्ति॥उच्यते॥आतिथ्यमनतृकृष्टंयथाचोदितंतत्रेकाग्रिरूपकरिष्यति॥उत्तरवलमु
 संकंप्राप्तवान्॥चोदितं चमोजयतपूर्वमतिथिकुमारव्याविगर्भिणीस्ववासिनीस्त्रीवराजघ
 न्याम्रतिपाकोविहिमःमोघविद्यादित्यात्रानिश्चयःयद्वानंरुनदयंतीत्यादिनाआत्मार्यवापा
 कःप्रतिषेधान्॥इष्टचचारणपूर्तेचेत्यादिनाआतिथिभोजनविधिश्च॥अग्निनावत्पतिथावशी
 याद्यत्तस्यमात्मेत्वाययत्तस्याविष्टेरायतद्वने॥शमितेचक्रव्यादिकुतोऽन्यास्याग्निःयत्रपाकप्र
 संगम्यान्॥तस्मिन्निदं वचनं॥अभिचारिकेषुचाध्यंतरदक्षिणतःसंभारमाहृत्यागिरवच
 नेमवानोच्चाध्यंतरनिवृत्तिः॥तस्मिन्यथाकामंसंचादरातीतिवचनान्॥पुरस्तात्सोमादी
 नांफलवरंगचप्रकरणात्॥अगानोचदृष्टायानासंगमबंधः॥प्रकरणात्॥श्रुत्यागमंगद्वय
 जनमुपनिष्ठतेतिद्विधाविभक्तिस्रुतिः॥कचिच्छेदेनविशेषः॥यथाभायेत्तोऽनुष्टोमोऽस्मीतिर
 भूमितिक्वचिद्वावेयनविशेषःपरिमृष्टेपरिलिप्तेचक्रमाग्निनिचेद्योन्वाहार्यभोजनानांनप्रकर
 णेनरुक्मक्रमेणविशेषःक्वस्थश्चजाबोलादकरसिकादिर्मांदरायतीतिक्वस्थनाभिलिप्युदरक
 रक्षकायादंशानंस्वत्वालंयत्तिपुनर्मशकादिभ्यांदंशानमिति॥कश्चात्मीर्यविशेषःत्रनादानीयाः
 सर्वप्रायश्चिनीयाइत्यादिदृष्टोपणमासहविषामाग्नेयादयएवप्रयोजनसिष्टकृतादयःप्रतिक
 मत्तान्॥अनेकशेषसन्निपातेक्वचिच्छेदतत्रक्रमःअहोरात्राभ्यामित्यूनाविश्रीमिति॥यथा कचि
 दर्थेनक्रमःयथाव्यहविष्टुआज्यात्यवनकावेपवित्रोत्पतिःकचिन्नुपाठक्रमः॥यथाविदीपयः
 वेदिपदार्थोदयःवेदिपदःवेदिपदार्थोदयःकचित्प्रदानाक्रमः॥यथाग्नेयादीनांदविष्मनिर्वा
 पादयःकचिन्नुष्ठानक्रमनियमः॥यथाउत्तरतोऽग्नेःसमलेखास्त्रिषान्यःस्तासुपदान्युक्ता
 मति॥अथमायाप्रथमंपदंअथमेनमंत्रेणैवसर्वसुक्चित्प्रष्टव्यापथाष्टकाहविषां॥एभिश्चक
 र्मेभिरधिकारःशास्त्रार्थत्वसामर्थ्यैःसमस्तैःपूर्वस्यब्रह्मचारीब्राह्मणस्याधिकारःयदिचब्र
 ह्मचारीरभिरर्थ्यभवतिर्थादेचाध्यापयनसामर्थ्यैर्भवतिएवमन्यत्रापियाज्य॥इत्याधिकारश्रु

- णाग्निरिति । स चैकाग्निस्तस्य सर्वार्थत्वात् । अन्ये कुण्डस्थमेकाग्निं वेदमग्निं^१ इत्युक्त्वा तेन संबन्धेनातिथ्योक्ताः संबन्धादयः । ननु विधिः तृप्तिमात्रस्य फलस्य विशेषाग्निना दृष्टः । साधकेनाग्निना न च तेभ्योऽपाकरोतीत्यनुप्रमाणमस्ति । उच्यते । आतिथ्यमत उत्कृष्टं यथाचोदितम् । तत्रैकाग्निरुपकरिष्यति । उल्लूखलमुसलप्रोक्षणवत् । चोदितं च 'भोजयेत् पूर्वमतिथिकुमारव्याधितगर्भिणीस्ववासिनीस्थविराज्जघ-
 ५ न्यांश्च'^२ इति । पाको विहितः 'यो विद्यात्'^३ इत्यत्रातिथ्यार्थः 'यदशनं कृतं ह्वयन्ति'^४ इत्यादिना आत्मार्थं वा पाकप्रतिषेधात् । 'इष्टं च वा एष पूर्तं च'^५ इत्यादिना अतिथिभोजनविधिश्च । 'आशितावत्यतिथावश्री-
 याद्यज्ञस्य सात्मत्वाय यज्ञस्याविच्छेदाय तद्व्रतम्'^६ । शमिते च कव्यादि कुतोऽन्योऽस्याग्निः । यत्र पाकप्रसङ्गः स्यात् तस्मिन्निदं वचनम् । आभिचारिकेषु^७ चाग्न्यन्तरम् । 'दक्षिणतः संभारमाहरत्याङ्गिरसम्'^८ वचनम् । सवानां चाग्न्यन्तरनिवृत्तिः । 'तस्मिन् यथाकामं सवान् ददाति'^९ इति वचनात् । पुरस्ताद्धोमादी-
 १० नां फलवदङ्गं च प्रकरणात् । अङ्गानां च दृष्टार्थानामङ्गिसंबन्धः । प्रकरणात् । श्रुत्या 'अङ्गमङ्गमिन्द्रं यजते'^{१०} उपतिष्ठते इति द्वितीयाविभक्तिश्रुतिः । क्वचिल्लिङ्गेन विशेषः । यथा 'अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीती-
 धमम्'^{११} इति । क्वचिद् वाक्येन विशेषः । 'परिमृष्टे परिलिप्ते च पर्वणि'^{१२} इति च यज्ञेऽन्वाहार्यभोजनानां^{१३} न प्रकरणेन । क्वचित् क्रमेण विशेषः । 'किंस्त्यश्वजाम्बीलोदकरक्षिकामशकादिभ्यां दंशयति'^{१४} । किंस्त्येनाभिलिप्य उदकरक्षिकया दंशनं श्वलालया लेपनं मशकादिन्या दंशनमिति । क्वचिद् आख्याविशेषः । व्रतादानीयाः^{१५}
 १५ सर्वप्रायश्चित्तीया^{१६} इत्यादि । दर्शपूर्णमासहविषामाग्नेयादय एव प्रयोजनम् । न स्विष्टकृतादयः प्रतिकर्मत्वात् । अनेकविशेषसंनिपाते क्वचिच्छ्रौतक्रमः । 'अहोरात्राभ्याम्'^{१७} इत्यूनविंशीम्^{१८} इति यथा । क्वचिदर्थेन क्रमः । यथाज्यहविषद्व आज्योत्पवनकाले^{१९} पवित्रोत्पत्तिः । क्वचित् पाठक्रमः । यथा वेदिपदाद् वेदिपदार्थोदयः । क्वचित् प्रदानक्रमः । यथाग्नेयादीनां हविषां निर्वापादयः । क्वचित् स्थानक्रमनियमः । यथा 'उत्तरतोऽग्नेः सप्त लेखा लिखति प्राच्यः । तासु पदान्युक्ता-
 २० मयति'^{२०} इति । प्रथमायां प्रथमं पदं प्रथमेन मन्त्रेणैवं सर्वासु । क्वचित् प्रवृत्त्या यथाष्टकाहविषाम्^{२१} । एभिश्च कर्मभिरधिकारः शास्त्रार्थत्वसमर्थैः समस्तैः । 'पूर्वस्य ब्रह्मचारी'^{२२} इति ब्राह्मणस्याधिकारः । यदि च ब्रह्मचारी एभिरर्थी^{२३} भवति यदि चाध्ययने समर्थो भवति । एवमन्यत्रापि योज्यम् । द्रव्याधिकारः श्रु-

निसामर्थ्याभ्यां त्रीहो नृवलज्जाप्यचरुनिष्पादनसामर्थ्याः प्रायश्चिनाधिकारः वाक्यप्रकरणे सवे प्राय
 चिनायां नुहो निवहनां प्रधानमिति कर्तव्यता र्थानामेकवाक्यचोदितानां प्रकृत्या देवाकर्तृसामान्य
 एकस्य सदृशप्रतिः ॥ आग्नेयाग्नीषोमयोः चोर्णमास्यामि नरयोरमावास्या न इदं आवापः दृष्टा पूर्णमा
 सादीनां वज्रायां स्खलीपाकस्य वज्राधर्म एव कुतः ॥ परं नत्र मध्ये विधाने परिकीर्तयोरुपकारादात्मी
 यानां निवृत्तिप्रसंगः ॥ प्रकृतानामेगानां कुतो निवृत्तिः ॥ आह निवृत्तिः प्रत्यागमार्थलोपाविरोधेन
 जकर्मभिचारिकेषु ग्रहपुरस्तात्त्वोमादिप्रत्यागमानी आधादुतिस्तु वद्यारथलोपाविरोधाददृष्टका
 यां पारास्यवधानः तिलोदनेनेति तिलानां अवधानः इह वचनमिदं दृष्टः कथमात्रे समानमापरिधा
 निदेष्टाः ॥ दृष्टा पूर्णमासाभ्यां पाकयज्ञाः वज्रापाकयज्ञित्याख्यातः व्याख्यातं सर्वपाकयज्ञित्यनेत्रे ॥
 समानमापरिधानात् ॥ अग्नीनां वास्यमानः पर्यदेयव्रतदीक्षित्यमाणानां सोष्णादकं शस्युरके
 षमर्चानां संस्कारः ॥ इति विज्ञेयानि देवाः ॥ कथं आह देवनाहविः सामान्याद्विज्ञेयानि देवाः नु
 षधर्मानुपधि आज्यधर्मा आज्यपशुधर्मा पशोः ॥ अर्थावच्छेदे वा इति विज्ञानायुः कामोयजनरतिष
 च निर्वोपादिमंत्राणां कथं प्रयोगः ॥ आह प्रकृते प्रयावेकतोनाह विष्पेदे वेभ्यो जुष्टं निर्वपामीति इत्यादि ए
 वे समान्येन धर्माः कथिताः प्रतिस्त्वे विज्ञेयविधिर्वक्ष्यते ॥ आचार्यसंहिता मन्त्रयो विज्ञेयानि विधौ साजो
 स्थिने वमंत्राणां लोपी भवतीति संहिताक्रममात्रेण विधिकर्मयदीक्षते न याविधिः सदोषस्यात् ॥ अ
 नेभेदः प्रदृश्यते ॥ त्वत्तोमेधेद्योमम इति मक्षयतीत्युक्तस्य क्रमभेदः ॥ लाघवान्यथा सूक्रमे पुनरेतत्
 यविधिमाक्षिपत् इति ॥ अतश्चात्रानारभ्यविधिर्भावेन स्य च विधित्वं ज्ञापकं ममात्रेन च इति समिध
 आदधानि व्रतमुपेतीति लाघवान् ॥ यद्येवमुच्यते ॥ गूरस्य विधिकर्मत्वात् पूर्वस्यापि विधिकर्मत्वं स्यात् ॥
 नतश्च ग्रहणमाश्रयणादिति पूर्ववत्त्रापि सूक्तस्यादेकवाक्यचोदितत्वादिति ॥ मानोदवा अहिर्वधीदस्से
 स्वशर्कोरुस्थे इत्यप्रथमोरयो यस्ते स पौष्टिभिरवस्तुष्टं दंष्टमानमस्ते अस्तु विद्युत -- चांता पवमेव किल
 वक्तव्यममात्रेन चोदनेन त्वान्न पने इति वा समिध आधाय व्रतमुपेतीति ॥ अरेसावस्मदस्तु यस्तेष्ट
 युस्मन यित्पुनरिति यथेष्टविधिकर्मत्वं संहिताक्रमबाधमभिविकल्पे सति कारणे यथापेहिष्ठामयोगुव
 इति मार्जयित्वा बर्हिषे पत्यं जलौ निनयति समुद्रं वः ग्रहिणो मीतीदं जनासमिति वा इत्यापेहिष्ठाय

- तिसामर्थ्याभ्याम् । 'व्रीहीनुलूखल ओप्य' ^१ चरुनिष्पादने सामर्थ्यम् । प्रायश्चित्ताधिकारः । वाक्यप्रकरणे सर्वप्रायश्चित्तीयाञ्जुहोति ^२ । बहूनां प्रधानानामितिकर्तव्यतार्थिनामेकवाक्यचोदितानां फलकालदेशकर्तृसामान्य एकत्र सहप्रवृत्तिः ^३ । आग्नेयाग्नीषोमीययोः पौर्णमास्यामितरयोरमावास्यायाम् । तद्भेद आवापः दर्शपूर्णमासादीनाम् । वशायाः स्थालीपाकस्य वशाधर्मा एव । कुतः । परतन्त्रमध्ये विधाने परकीयैरूपकारादात्मीयानां निवृत्तिप्रसङ्गः । प्राकृतानामङ्गानां कुतो निवृत्तिः । आह । निवृत्तिः प्रत्याम्नायार्थलोपविरोधैः ^४ । राजकर्माभिचारिकेषु ग्रहपुरस्ताद्धोमादिप्रत्याम्नायात् ^५ । आज्याहुतिस्तु आधारोऽर्थलोपात् । विरोधादष्टकायां धानाद्यवघातः ^६ । तिलौदनेनेति तिलानामवघातः । इह वचनातिदेशः । कथम् अत्र 'समानमा परिधानात्' ^७ अतिदेशः । 'दर्शपूर्णमासाभ्यां पाकयज्ञाः' ^८ । 'वशाया पाकयज्ञा व्याख्याताः' ^९ । व्याख्यातं सवपाकयज्ञिर्यं तन्त्रम् ^{१०} । 'समानमा परिधानात् । अग्नीनाथास्यमानः पर्यवेतव्रतदीक्षिष्यमाणानां सोष्णोदकं शान्त्युदकम्' ^{११} । ए-
- १० ष सवानां संस्कारः' ^{१२} इति विशेषातिदेशः । कथम् । आह- देवताहविःसामान्याद्विशेषातिदेशः । ओषधिधर्मा ओषधिषु, आज्यधर्मा आज्ये, पशुधर्माः पशौ । अथ 'विश्वे देवा इति विश्वानायुष्कामो यजते' ^{१३} इति अत्र निर्वपादिमन्त्राणां कथं प्रयोगः । आह- प्राकृतेऽस्य वैकृतानाह विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं निर्वपामीत्यादि । एवं सामान्येन धर्माः कथिताः । प्रतिसूत्रं विशेषविधिर्वक्ष्यते । आचार्यसंहिता च त्रयोविंशतिविधौ साजात्येनैव मन्त्राणां लघीयसी भवतीति । संहिताक्रममात्रेण विधिकर्म यदीष्यते तदा विधिः सदोषः स्यात् । अ-
- १५ तो भेदः प्रदर्श्यते । 'त्वं नो मेधे' ^{१४} द्यौश्च म' ^{१५} इति भक्षयति ^{१६} इत्युक्तस्य क्रमभेदः लाघवात् । अन्यथा स्वक्रमे पुनरेतत्कर्म विधिमाक्षिपत इति । अतश्चात्रानारभ्यविधिभावः । अस्य च विधित्वज्ञापकं 'ममाग्ने वर्च' ^{१७} इति समिध आदधाति व्रतमुपैति' ^{१८} इति लाघवात् । यद्येवं उच्यते । उत्तरस्य विधिकर्मत्वात् पूर्वस्यापि विधिकर्मत्वं स्यात् । ततश्च 'ग्रहणमा ग्रहणात्' ^{१९} इति पूर्वस्यापि सूक्तं स्यादेकवाक्यचोदितत्वादिति । 'मा नो देवा अहिर्वधीत्' ^{२०} अरस-
- २० वक्तव्यम् । 'ममाग्ने वर्चो व्रतेन त्वां व्रतपत इति वा समिध आधाय व्रतमुपैति' इति । 'आरेऽसावसदस्तु' ^{२१} यस्ते पृथुः स्तनयित्तुः' ^{२२} इति यथा । एषां विधिकर्मत्वं संहिताक्रमबाधश्च विकल्पे सति कारणम् । यथा 'आपो हि ह्य मयोभुवः' ^{२३} इति मार्जयित्वा बर्हिषि पत्न्यञ्जलौ निनयति समुद्रं वः प्र हिणोमि' ^{२४} इति इदं जनास' ^{२५} इति वा' ^{२६} इत्यापो हि छेत्य-

तस्यविधिकर्मत्वकथंम्यादित्यनरस्यचविधिकर्मणांविषयमानत्वात्॥नथास्वक्रमेकमाभावाद्य
 त्रिविधिकर्मत्वे॥नद्यथाउनिष्ठेत्येदंअदारस्यदित्येनचविधिकर्मत्वमंत्रणाबाध्यमानत्वात्॥नाप
 कस्यविधिकर्मत्वमन्यक्तत्वात्॥प्रायाक्वचिद्विधिकर्मत्वमित्येवीरुदितिमुदुषमणिष्टथियेप्रोत्रायनि
 विःप्रत्यासिंचनीनियथा॥संज्ञायांचविधिकर्मविष्णुक्रमाउदवज्जादिति॥दक्षिणाग्नित्रोत्रविष्णु
 क्रमानुक्रमे॥अनृचमुदवज्जेरिति॥नथाप्रयोगक्रमार्थः॥क्रममेदेनविधानात्॥विधिक
 र्मत्वकारणंप्रानुरभिगिरावरगराटेषुदिवस्थथिव्यादिसंहायमुखंविमाष्टिर्हतिनियथा॥संज्ञा
 यांचविधिकर्मोतथाप्रतीकक्रमेणविधिसुक्ताक्तचोचक्रमेविधिर्यथा॥क्रमश्चनृस्मृदिदासेत्या
 म्यध्यापन्यामिनिर्यवधाययदिचिनुत्तानमोदिववधेभ्यस्त्य-----हिनिविधिकर्मतुदिरासित्य
 त्रितस्तु क्रचोग्रहणमाग्रहणादितिबचनान्॥यत्रतुपूर्वमुष्टियक्रमेविधिःपश्चात्सक्तुनक्रमेवि
 धिःतत्रक्रमेणामविधिकर्मत्वे॥यथायस्तेशोकायेतिवस्त्रसांपरीत्येनान्यविधिकर्माणि॥अन
 श्रक्रमश्चनृस्मृदिदासमितिमेध्रधान्यमित्येननसूक्तग्रहणमाग्रहणादितिचिधिकर्मप्रतीकग्रह
 णमानात्॥विधिकर्मनृसत्राहनिर्देशात्त्वविधिकर्मयथात्वमग्रव्रतपाभसिकामस्तदग्रनिशाना॥
 श्रानाशनिविधिकर्मकथंश्राहोदृष्टः॥वायाःपूतश्चिन्नश्रानाःस्तथाचक्रमेनोयानुपिसमुच्चया
 येन्नात्॥यथासहितेसर्वकामरुनि॥तृतीययाह्यत्रसमुच्चयार्थःस्वक्रमपिविधिकर्मत्वमवमानश्र
 ग्रहणमाग्रहणादिति॥परिभाषासंबधः॥दरदोनिनेशकायत्कर्मित्यत्रसूक्तस्यविधिकर्मत्वेनउत
 रासांतृतीयानत्वात्॥चतुर्थ्यादक्षिणमपेहानिदस्यतृणेःप्रकृत्यादिमाभिनिरस्यति॥आपहोम्यसा
 धिकर्मत्वादक्षिणश्राह्येनव्यवचनान्॥चतुर्थ्याश्रास्तुक्रमोगत्वंतृतीयानिर्देशान्॥यदिषष्ठीनिर्देशा
 चांविक्तः॥कर्मप्रवदानाद्वाह्रानोममित्यत्रकथं॥तृतीयानिर्देशायत्रप्रतीकसमुच्चयाप्यदि
 दृष्टः॥क्रमसमुच्चयहोमस्यात्॥षष्ठीनुसंबधमात्रार्थानस्मानुप्रपंचेहोमः॥विधिकर्मत्वेनिर्देशा
 धिकर्मत्वममाग्रवचनैरितित्रिरसष्टपानकनापसिन्यनिममाग्रवचनैरित्यस्यविधिकर्मत्वपूर्वमत्र
 मिधायकर्मविधानात्॥मंत्राणामपादाद्विधिकर्मनामत्यामरस्यमेनियथोक्तंहोहयित्वापसिंच
 नीनियथाश्राह्यमान्याच्चविधिकर्मउपेक्षायवेदप्रपंचनरुनि॥अथपूर्वणाग्रहणादन्यत्राविधि

- स्य विधिकर्मत्वं कथं स्यादिति । उत्तरस्य च विधिकर्मणां विकल्प्यमानत्वात् । तथा स्वक्रमे कर्माभावादप्य-
त्र विधिकर्मत्वम् । तद् यथा 'उत्तिष्ठत इत्यैन्द्रम्, अदारस्तु' इति ^{१३} । एतस्य विधिकर्मत्वं मन्त्रेणाबाध्यमानत्वात् । बाध-
कस्य विधिकर्मत्वमन्यकृतत्वात् । प्रायः क्वचिद्विधिकर्मत्वम् । 'इयं वीरुद्' इति मधुघमणिम् ^{१४} 'पृथिव्यै श्रोत्राय' इति
त्रिः प्रत्यासिञ्चति ^{१०} इति यथा । संज्ञायां च विधिकर्म विष्णुकर्मा उदवज्रा इति । 'दक्षिणेनाग्निं त्रीन् विष्णु-
५ क्रमान् क्रमते' ^{१५} । 'अन्वुचमुदवज्रैः' इति । तथा प्रयोगकर्माथं क्रमभेदेन विधानात् विधिक-
र्मत्वे कारणम् । 'प्रातरग्निं' ^{१०} गिरावरगराटेषु ^{११} दिवस्पृथिव्या ^{१२} इति संहाय मुखं विमार्ष्टि ^{१३} इति यथा । संज्ञा-
यां च विधिकर्म । तथा प्रतीकक्रमेण विधिमुक्त्वा ऋचां च कर्मविधिः । यथा 'ऋधङ्मन्त्रस्तदिदास' ^{१४} इत्या-
श्वध्यां पात्र्याम् ^{१५} इत्यवधार्य 'यदि चिन्तु त्वा नमो देववधेभ्यः' ^{१६} इत्यन्वाह ^{१७} इति विधिकर्म । तदिदासेत्य-
त्र तिस्र ऋचो 'ग्रहणमा ग्रहणात्' ^{१८} इति वचनात् । यत्र तु पूर्वमुच्छ्रयकर्मविधिः पश्चात् सूक्तेन कर्मवि-
१० धिः तत्र ऋक्कर्मणामविधिकर्मत्वम् । यथा 'यस्ते शोकाय' ^{१९} इति वस्त्रसांपदी ^{२०} इति । एतान्यविधिकर्माणि । अत-
श्च 'ऋधङ्मन्त्रस्तदिदास इति मैश्रधान्यम्' ^{२१} मित्येते न सूक्ते । ग्रहणमा ग्रहणादिति ^{१८} विधिकर्म । प्रतीकग्रह-
णाभावात् विधिकर्म । तुल्यशब्दनिर्देशाच्च विधिकर्म । यथा 'त्वमग्ने व्रतपा असि' ^{२२} कामस्तदग्र ^{२३} इति शान्ताः ^{२४} ।
शान्ता इति विधिकर्मण्ययं शब्दो दृष्टः । 'वायोः पूत' ^{२५} इति च शान्ताः ^{२६} । तथा स्वक्रमे तृतीयान्तेनापि समुच्चया-
र्थत्वात् । यथा 'सलिलैः' ^{२७} सर्वकामः ^{२८} इति । तृतीयया ह्यत्र समुच्चयोऽर्थः । स्वक्रमेऽपि विधिकर्मत्वमेव । अतश्च
१५ ग्रहणमा ग्रहणादिति ^{१८} परिभाषासंबन्धः । 'ददिहि' ^{२९} इति तक्षकायेत्युक्तम् ^{३०} इत्यत्र सूक्तस्य विधिकर्मत्वम् । उत्त-
रासां तृतीयान्तत्वात् । 'चतुर्थ्या दक्षिणमपेहीति दंश्म तृणैः प्रकर्ष्याहिमभिनिरस्यति' ^{३१} । अपेहीत्यस्यावि-
धिकर्मत्वम् । दक्षिणशब्देन व्यवधानात् । चतुर्थ्याऽशस्तु कर्माङ्गत्वं तृतीयानिर्देशात् । यदि षष्ठीनिर्दिष्टा-
नां विकल्पः । 'कर्कषीप्रवादानां' ^{३२} द्वादशदाम्न्याम् ^{३३} इत्यत्र कथम् । तृतीयानिर्देशो यत्र प्रतीकसमुच्चयोऽप्यादि-
ष्टः । ऋक्समुच्चये होमः स्यात् । षष्ठी तु संबन्धमात्रार्था । तस्मात् 'प्रत्युचं होमाः' ^{३४} विधिकर्मनिर्देशा-
२० द्विविधिकर्मत्वम् । 'ममाग्ने वर्च' ^{३५} इति बृहस्पतिशिरसं पृषातकेनोपसिञ्च्य ^{३६} इति ममाग्ने वर्च इत्यस्य विधिकर्मत्वम् । पूर्वं मन्त्र-
मभिधाय कर्मविधानात् । मन्त्राणामपाठाद्विविधिकर्म । 'तामत्यासरतप्रथमा' ^{३७} इति यथोक्तं दोहयित्वोपसिञ्च-
ति ^{३८} इति यथा । शब्दसामान्याच्च विधिकर्म । 'उपोत्थाय वेदप्रपङ्क्तिः प्रपद्यते' ^{३९} इति । अथ पूर्वेणाग्रहणादन्यत्र विधि-

कर्मत्वं भगन्मस्वस्वित्यादित्यमीहानेतिपरितन्त्रनिर्देशान्॥ तच्चविधिकर्मनयोर्व्यतिक्रमेनमयेव
 णाप्रमिकामस्मदप्रदानेनाहृत्यवमेवपैठानमेनापिविधिनिर्देशाकृताविधिकर्मण्यनर्हदविधि
 कर्मनैश्वसूक्तनसमुच्चयसूक्तयोः संहिताक्रमकर्मसुनानामन्नाणामन्यकर्मस्थायिआदीन्युरा
 हरणानि॥ परिभाषिकेविधिकर्मसर्वाण्यभिमन्त्रिणीतिप्रगाद्यप्रदानेचविधिकर्मपृथग्रहणा
 न्॥ अतश्चप्रदानेत्संज्ञे॥ अतश्चमथोदनसंबधः प्रतिदशायुर्पातुष्टेतिविधिकर्म॥ मंत्रकरण
 त्वाद्वास्मात्प्राशनामर्थसूक्तेविधिकर्मत्वात्॥ मन्त्रविधिकर्मस्वइकेषु मयेसूक्तत्वात्तुल्यसंज्ञाभिधा
 नान्॥ इत्यस्यसूक्तानुल्यसंज्ञाभिधान्॥ इत्यस्यसूक्ताविधान्॥ विधिकर्मत्वेहहस्त्यग्निद्वारसमि
 तिनन्वेषपाकयज्ञादनेव्याख्यास्यामर्हतिवक्तव्यंनस्यउत्तरवचनात्॥ उच्यतेसामान्यप्रतिज्ञा
 नसुभयानिहृतिः प्रतिज्ञाथीविवाहारिक्यापाकयज्ञादने॥ तथाचमवेदत्वाग्नादधीताउ
 तरेणदक्षितस्यवात्रसत्त्वारिणावादेउप्रदानंमन्त्रादास्यनाशनाशस्यमानः॥ यथेवनेव्रत
 दक्षिण्यमाणानामोष्णोदकंशाल्युदकं॥ अथपितृमधेव्याख्यास्यामः॥ आदिताप्रिमि
 भिर्हृता॥ यज्ञपत्रेधितिश्रुतेः॥ दक्षिणाग्नेतेतदादिनाग्नेरेषकृत्तिकृत्स्नः॥ महन्वासाः कंसेत्रात्करुके
 करोति॥ नानाविमानानामनिरुपादायविद्विद्यमाप्रत्यक्षेत्यनुमानमेव॥ सद्यगानीद्विद्यशास्त्रमि
 निमत्तानदभ्याधानात्॥ ई॥ सधुनः आम्नायप्रत्ययः॥ एवमनरुष्टयोदिविधिविशेषज्ञान्॥ म
 यवासावाग्नायप्रमाणे॥ किमितिददानेनस्यानुपलब्धिमाह प्रमुक्तत्वात्त्रासणानानुचनथानार
 भ्यवादानाविधिसंप्रत्ययएवमन्त्रापिविधिसंप्रत्ययः॥ नार्यसंग्रहणेन॥ उच्यतेविधिबोधेयस्य
 नप्रतिज्ञातः तस्यानरयोगार्थः सत्राह आधिकारानेहतिराग्नायप्रमाणत्वमर्थानरनाथप्रत्य
 क्षानुमानाभ्यास्वरूपमुपलभ्यमयाकथितंयथाबोधानिप्रत्यक्षपूर्वाणीति॥ अनरित्यवधारणा
 र्थः॥ आम्नायप्रमाणकपवनानाम्नायप्रमाणकोपीति॥ ननुचतुश्चनदाग्नायप्रमाण्यमित्या
 हकरोसेनएतन्निहृत्यर्थमाह॥ आम्नायप्रत्ययदतिअभिमुख्येनाभ्यस्यतदतित्रिष्टिः॥ सर्वे
 पितृवचनत्वंतदानत्यास्यसर्वदायमभ्यतेनकदाचिदधयनासीर्दितिप्रत्ययः प्रमाणमित्यर्थो
 मरसमासवचनमुभयावधारणार्थेविधिनाम्नायप्रमाणएकएवाग्नायोविधिप्रमाणमेवार्थवा

- कर्मत्वं 'अगन्म स्वः' इत्यादित्यमीक्षते^{१२} इति । परतन्त्रनिर्देशात् तच्च विधिकर्म । 'तयोर्व्यतिक्रमे त्वमग्ने व्रत-
पा असि^३ कामस्तदग्र' इति शान्ताः^{१३} इति । एवमेव पैठीनसेनापि विधिनिर्देशः कृतो विधिकर्मणि । अत इदं विधि-
कर्म । तैश्च सूक्तेन समुच्चयः । सूक्तयोः संहिताक्रमः । कर्मसु नानामन्त्राणामन्यकर्माणि 'आश्रयबन्ध्यादीनि'^{१४} उदा-
हरणानि । पारिभाषिकं विधिकर्म । 'सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि'^{१५} इति । प्रपाद्य प्रदानं च विधिकर्म पूर्वग्रहणात् ।
- ५ अतश्च प्रदानमित्युक्तम् । अतश्च मन्थौदनसंबन्धः^{१६} । 'प्रतिदिशमुपतिष्ठते'^{१७} इति विधिकर्म मन्त्रकरण-
त्वात्^{१८} । वास्तोष्पत्यादीनाम्^{१९} अर्थसूक्तत्वात् विधिकर्म । अविधिकर्म स्याद् भाक्तेषु अर्थसूक्तत्वं तुल्यसंज्ञाभिधा-
नात् । द्रव्यस्य अर्थसूक्तत्वं तुल्यसंज्ञाभिधानात् । द्रव्यस्य सूक्ताविधानात् विधिकर्मत्वं 'बृहस्पतिशिरसम्'^{२०} इति ।
नन्वेवं पाकयज्ञविधिं व्याख्यास्याम इति वक्तव्यं तस्य उत्तरत्र वचनात् । उच्यते । सामान्यप्रतिज्ञा-
नतस्तूभयनिर्वृत्तिः प्रतिज्ञार्था । विवाहादिकस्य पाकयज्ञविधेश्च^{२१} । तथा च 'सवान् दत्त्वाग्नीनादधीत'^{२२} । 'उ-
त्तरेण दीक्षितस्य वा ब्रह्मचारिणो वा दण्डप्रदानम्'^{२३} । 'सवान् दास्यतोऽग्नीनाधास्यमानः पर्यवेतव्रत-
दीक्षिष्यमाणानां सोष्णोदकं शान्त्युदकम्'^{२४} । 'अथ पितृमेधं व्याख्यास्यामः'^{२५} । 'आहिताग्निमग्नि-
भिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्च'^{२६} इति श्रुतेः । दक्षिणाग्नौ त्वेतत् । आहिताग्नेरेष ऋत्विक्कल्पः । 'अहतवासाः कंसे शान्त्युदकं
करोति'^{२७} । 'चातनानि मातृनामानि'^{२८} । उपादाय इन्द्रियं प्रत्यक्षम्, अनुमानं भवेत् यद्यङ्गानि, अतीन्द्रियं शास्त्रम्^{२९}
इति मत्वा तदभिधानात् ॥ स पुनराग्नायप्रत्ययः ॥ २ ॥ स एव न सृष्ट्यादिविधिः विशेषत्वात् । अ-
थवा स एवाग्नायप्रमाणकः । किमिति । इदानीं तस्यानुपलब्धिः । आह- 'प्रमुक्तत्वाद् ब्राह्मणानाम्'^{३०} । ननु च यथाऽनार-
भ्यवादानां विधिसंप्रत्ययः, एवमत्रापि विधिसंप्रत्ययः । नार्थः संग्रहणेन । उच्यते । विधिर्विधेयस्य
च प्रतिज्ञातः । तस्यानन्तरयोगार्थः सशब्दः । सशब्दाच्चाधिकारनिवृत्तिः । आग्नायप्रमाणत्वमित्यनर्थान्तरम् । नात्र
प्रत्यक्षानुमानाभ्यां स्वरूपमुपलभ्य कथितं यथा बौद्धानि प्रत्यक्षपूर्वाणीति । पुनरित्यवधारणा-
र्थः । आग्नायप्रमाणक एव । नानाग्नायप्रमाणकोऽपीति । ननु च 'तद्वचनादाग्नायस्य प्रामाण्यम्'^{३१} इत्या-
ह कणाश इति । एतद्विनिवृत्त्यर्थमाह- आग्नायप्रत्यय इति । आभिमुख्येनाभ्यस्यते इति आग्नायः । शिष्टैः सर्वै-
रेतद्वचनं यदानन्त्याय । सर्वदाऽयमभ्यस्यते न कदाचिदनध्याय आसीदिति । प्रत्ययः प्रमाणमित्यनर्था-
न्तरम् । समासवचनमुभयावधारणार्थम् । विधिराग्नायप्रमाणः । एक एवाग्नायो विधिप्रमाण एव अर्थवा-

दानां विधिशेषत्वप्रतिपत्तिरित्यर्थः । अतश्च द्रव्यगुणकर्मफलनिदानस्वरूपाणि लोकतः । ननु चाम्ना-
यः कृतको वर्णात्मकत्वात् । पृथिवीविजयवत् । यश्च स कर्ता स विधेरज्ञातः ज्ञाता । किं च तदन्यप्रत्य-
क्षम् । तत् वर्णात्मकत्वं हि यथैव कृतकत्वं साधयति । एवं हरिर्हरिण्यगर्भोदरस्थः स्मरः कृत्स्नं बन्धनमपि साधय-
ति । अपि च प्रत्यक्षानुमानमन्यदप्यत्रास्ति । नेश्वरादिः कर्ता वेदस्य कर्तृत्वात् । द्रव्यपुरुषवदित्यत आ-

- ५ ह- 'वक्त्रा चोच्चार्यते शब्दः कथं तस्य क्रिया भवेत् । उपलब्धिप्रयत्नो हि वक्ता शब्दस्य गम्यते । तत्र ल-
क्षणवाक्यानि न वक्त्रा क्रियते च सः' । अतस्तस्य साध्यानन्वितो दृष्टान्तः ॥ आम्नायशब्दार्थमा-
ह । आम्नायः पुनर्मन्त्राश्च ब्राह्मणानि च ॥ ३ ॥ सर्वदाऽभ्यासयोगाच्चाम्नायः । पुनरित्यवधारणार्थः ।
मन्त्रा इति ये व्यवसितैः स्मृत्यन्ताः । ब्राह्मणानि 'ब्रह्म ह वा इदमग्र आसीत्' इत्येवमादीनि । असमा-
समन्त्रवचनं मन्त्रमध्यगतानां मा भूत् । बहुवचनं वेदकल्पजप्रायोगिकाणां मन्त्राणामर्थम् । ब्राह्मणा-
१० नीति बहुवचनं 'यद् वीधे' 'विराड् वा इदं' 'ब्रह्म ह वा इदं' इति सर्वसंप्रत्ययार्थम् । कर्मचोदना मन्त्रब्रा-
ह्मणादिति । अपरचोदना लिङ्गाच्च । विशेषात् क्लृप्तेः । पुनरिति पूर्ववत् । मन्त्रा इति बहुवचनं क-
ल्पजशाखामन्त्रापेक्षम् । द्विश्च श्रुतिः । आम्नायशब्दश्चोभयाभिधानार्थो मन्त्रब्राह्मणानामभिधेयविधायकः ॥
आह । तद्यथा ब्राह्मणविधिरेवं कर्मलिङ्गा मन्त्राः ॥ ४ ॥ तत्राप्ताये यथा ब्राह्मणं विदधाति एवं कर्माभिधा-
तारः मन्त्रा विदधति । अथ प्रतीकमेव कस्मान्न भवति । मन्त्रा एव विधायकाः । तद्ब्राह्मणमेव विधायकम् ।
१५ उच्यते । ब्राह्मणे विधायकः प्रत्यक्षप्रभूतश्च ब्राह्मण एवेति । अतो ब्राह्मणानि विधायकानि । तद्वदवगतार्थो विधिर्विधा-
यक इति । 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः' इति । 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जु-
ष्टं निर्वपामि' इति । 'अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि' इति । 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे' इति परिस्तरणमन्त्रश्चोदाहरणानि ।
यदि मन्त्रा विधायका ब्राह्मणवाक्यवद्, अमीषां कर्मानुबोधेन कृतार्थत्वात् प्रयोगवचनाद् अङ्गमभिधेयप्रयो-
जनम् । अभिधेयमाक्षिप्य तत्क्रमविधिकल्पनात् । एवं तु सवे 'तामत्यासरत् प्रथमा' इति यथोक्तं दोहयित्वोपसि-
२० श्रुति' मन्त्रोक्तग्रहणात् । 'महानदे शान्त्युदकं करोत्यादिष्टानाम्' इत्येवमादीनां प्रयोजनं वक्तव्यम् । मन्त्रा इ-
ति प्रयोगार्थाः ॥ तथाऽन्यार्थाः ॥ ५ ॥ यथा ब्राह्मणमन्यार्थं तथा मन्त्रा अन्यार्था भवन्ति । अन्यार्थत्वं प्रायेण
स्तुतिनिन्दाप्रत्यगाशिषाम् अभिधानम् । ग्रन्थगौरवभयाच्च भेदवचनम् । उदाहरणवचनमेव । एवंप्रकारेषु मन्त्रोक्ता-
नि ग्रहणानि ॥ तथा ब्राह्मणलिङ्गा मन्त्राः ॥ ६ ॥ ब्राह्मणं लिङ्गमभिधेयं येषां ते ब्राह्मणलिङ्गा मन्त्राः । नत्वि-

दंप्रजापदान्तरत्कदाहरणेयएवंवेदेनि॥ ब्राह्मणलिङ्गं ब्राह्मणमर्थवादश्चिन्त्यार्थः॥ यएनंवेदेतिप
 दार्थविज्ञानुब्राह्मणलिङ्गेनयान्ब्राह्मणमेतावत्त्वोभिप्रवदंतीतिआहकौस्तुभस्तन्निप्रवया
 ब्राह्मणेअपश्येगोपामपासास्ताहपादयरीनृपयानयेतिप्रकारनिर्देशः॥ ब्राह्मणस्यब्राह्मणलि
 गत्वागत्वात्॥ विराड्वेयोविद्याद्व्यात्मसीदित्तिब्राह्मणानान्यर्थसामान्योच्छिष्टस्मृतेभ्रमंनमय
 पात्रान्तरद्वयपचारः॥ नत्वेमाच्योद्विराडिति॥ मंत्रानस्रवकल्पेविधानात्॥ अथयत्रेनडावडप
 नापिन्याअत्रकमाणि कुतस्वो जातो कनमः सएजायकानोविधिरस्मृतनेतिआहकुतस्वोवेनपा
 र्णीकस्मिन्नेगोपभूतेचब्रह्मचायुच्छिष्टेयन्मन्त्रैरित्यन्यप्रकरणगनानामितेः तरेः समभिहा
 रादात्मदेवतानुसंबंधात्तुनिरुक्तेत्तुअविद्वेषिणचक्रमसंबंधात्॥ सर्वक्रमसंयोगः॥ संहिता
 पाविधिसंबंधात्॥ अथविधिमितिमंत्रग्रहणप्रयोगार्थप्रमाणेकथितधर्मप्रमाणविषयः
 ॥ क्रतुस्मानेअपिभवेति॥ अत्रतदर्थमदमभ्यधानात्॥ छ॥ तदभाविसेप्रदायः॥ तस्यास्मायस्या
 भविसेम्यक्रुप्रदायरागाधंसंस्पृष्टप्रमाणविधिसंबंधेमन्नादिस्थतयोयन्नप्रमाणमितिज्ञानतः
 क्रतुः॥ प्रमुक्तेत्तात्॥ तत्प्रमाणस्याथेदृभिः प्रमुक्तेत्तात्प्रखिनत्वादित्यर्थः॥ तदभावश्चिन्तानिकीवे
 रोधेनापेक्षितान्मृतेः कथयति॥ अथवातस्याभावः प्रत्यक्षश्रुतस्य अनुमानिकस्याभावसत्ययः
 आत्मानोपदेशः प्रमाणं कुतः प्रमेयत्वात्॥ मोक्षगतत्वात्॥ छ॥ ब्राह्मणानाशिष्टानामित्यर्थः॥ आ
 न्नायमूलकोधुर्मः स्मृतिमूलएकएवचनंइतिस्थितेनिधिरियंउत्तरपरिभाष्यते॥ छ॥ यत्तव्याख्या
 स्यामः॥ यत्ताथेकयथिष्यामोक्तोक्तित्वात्॥ दर्शादिप्रतिज्ञार्थेअतश्चेताः परिभाषाः सरीयोः॥ ॥
 देवानापिपूणांच॥ अत्राग्निः षष्ठीचतुर्थ्येअत्राग्निं चराक्षस्यदेवतायाश्चराक्षेनोपकारेनोप
 कारत्वात्॥ यतोदानींराक्षसिस्मरणात्॥ तद्वानंदेवाग्रायः राक्षः पितृणांचतेनसंयोगयाणइत्युच्य
 ते॥ अयमेवयैकिकरतिक्त्वात्॥ वेदिसमावतनीयोश्चैषैतियवमादिषुदेवराक्षसंकल्पः
 प्रयाननपिरपितुयज्ञरतिअत्रनाप्रयेक्यवाहनायस्वधापितृभ्यश्चिन्तित्तुहोति॥ अन्नंचरा
 क्षः संकल्परतिसंप्रदानविधितेअदनाधिगमः॥ देवेभ्यः पितृभ्यश्चयोद्व्यपूरित्यागः सयज्ञ
 इति॥ ॥ प्राड्युवडपाशुकरोति॥ वितानमगनमुखपाशुभ्रमंत्रानुप्रयुजीतसर्ववन्नचत्तिद्विगान

- दम् 'अप्रियो भ्रातृव्यः' इत्युदाहरणे 'य एवं वेद' इति ब्राह्मणलिङ्गम् । ब्राह्मणमर्थवाद इत्यर्थः । 'य एवं वेद' इति प-
दार्थविज्ञानात् ब्राह्मणलिङ्गम् । तथा च ब्राह्मणम् - 'एता ऋचोऽभिवदन्ति' इति । आह च स्थित्युत्पत्तिप्रलय^१ (न्यायेन)
ब्राह्मणे 'अपश्यं गोपाम्'^२ 'अपाङ् प्राङ्'^३ 'तदिदास'^४ इति यथा । तथेति प्रकारनिर्देशः ब्राह्मणस्य । ब्राह्मणलि-
ङ्गत्वात् । 'विराङ् वै'^५ 'यो विद्यात्'^६ 'ब्राह्म आसीत्'^७ इति ब्राह्मणान्यर्थसामान्याच्छिष्टस्मृतेश्च । मन्त्रमध्य-
५ पाठात् तद्वदुपचारः । 'तस्मै प्राच्या दिशः'^८ इति मन्त्राणां नक्षत्रकल्पे विधानात् । अथ यत्रैतद् गाव उप-
तापिन्यो^९ अत्र कर्माणि । 'कुतस्तौ जातौ कतमः सः'^{१०} एवं जायमानविधिरस्त्युत नेति । आह 'कुतस्तौ' 'केन पा-
ष्णी'^{११} 'कस्मिन्नङ्गो'^{१२} 'यो भूतं च'^{१३} 'ब्रह्मचारी'^{१४} 'उच्छिष्टे'^{१५} 'यन्मन्युः'^{१६} इत्यन्यप्रकरणगतानामितीतरैः समभिहा-
रादात्मदेवतासंबन्धात् निरुक्तत्वम् । अविशेषेण च कर्मसंबन्धात् सर्वकर्मसंयोगः संहिता-
या विधिसंबन्धात् । 'अथ विधिम्' इति मन्त्रग्रहणं प्रयोगार्थम् । प्रमाणं कथितम् । धर्मे प्रमाणविषयः
१० श्रौतः स्मार्तोऽपि भवति । अत्र तदर्थमिदमभिधानात् ॥ तदभावे संप्रदायः ॥ ७ ॥ तस्याम्नायस्या-
भावे सम्यक् प्रदायः । रागाद्यसंस्पृष्टः प्रमाणं विधिसंबन्धे । मन्वादिस्मृतयोऽप्यत्र प्रमाणमिति जानीत ।
कुतः । प्रमुक्तत्वात्^{१७} । तत्प्रमाणस्याध्येतुमिः प्रमुक्तत्वात् प्रलीनत्वादित्यर्थः । तदभाव इति चानेकवि-
रोधे नापेक्षिते स्मृतिः^{१८} कथयति । अथवा तस्याभावः । प्रत्यक्षश्रुतस्यानुमानिकस्याभावे संप्रत्यय
आत्मनोपदेशः प्रमाणम् । कुतः ॥ प्रमुक्तत्वात् । मोक्षगतत्वात् । ब्राह्मणानाम् ॥ ८ ॥ शिष्टानामित्यर्थः । 'आ-
१५ म्नायमूलको धर्मः स्मृतिमूलक एव च । इति स्थिते विधिरयमुत्तरं परिभाष्यते' ॥ यज्ञं व्याख्या-
स्यामः । यज्ञार्थं कथयिष्यामोऽलौकिकत्वात् । दर्शादिप्रतिज्ञार्थम् । अतश्चैताः परिभाषाः सर्वार्थाः ।
देवानां पितॄणां च ॥ ९ ॥ अप्राणिनः षष्ठी चतुर्थ्यर्थे^{१९} । अप्राणित्वं च शब्दस्य । देवतायाश्च शब्देनोप-
कारकत्वात् । यज्ञो दानं शब्दस्मरणात्^{२०} तद्दानम् । देवानां यः शब्दः पितॄणां च तेन संयोगयाग इत्युच्य-
ते । अयमेवालौकिक इति कृत्वा तत् कथितम् । 'समावर्तनीय (समापनीय) योश्चैषेज्या'^{२१} इत्येवमादिषु देवशब्दसंकल्पः
२० प्रयोजनम् । 'पिण्डपितृयज्ञः'^{२२} इति । अत्र च 'अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा पितृभ्यः'^{२३} इति जुहोति । अत्र च (पितृ)श-
ब्दसंकल्प इति । संप्रदानविभक्तेश्च दानाधिगमः । देवेभ्यः पितृभ्यश्च यो द्रव्यपरित्यागः स यज्ञ
इति ॥ प्राङ्मुख उपांशु करोति ॥ १० ॥ वितानप्रगतमुख उपांशु मन्त्रान् प्रयुज्जीत सर्वत्र । न चात्र दिग्वाच-

कउत्तरत्रादिस्थित्यवचनानां॥यतोपवीतदेवानां॥यतोपवीतंयस्यसयतोपवीति॥कर्म
 जाभिलादिस्मरणानां॥स्मृतिस्मिन्मयदेव्यति॥आक्रियायोस्वप्रवतोप्रायश्चित्ताथ॥६॥प्राची
 नावीतीपितृणां॥प्राचीनावीती॥तथस्यसःपित्र्युपवीतीदृक्वचनमुक्तप्रयोजनप्रायुद्वादेवानां
 प्रकउदसुखंवेतिविकल्पाथंनववस्तुप्राच्यैवचवेदेमाच्यैरुतिपचनानां॥पुरस्तात्प्रामसहो
 र्वातिनि॥६॥दक्षिणापितृणां॥दक्षिणाभिमुखःपित्र्येषुकती॥प्रायुद्गपवर्गेदेवानां॥पूर्व
 स्थादिशिदेवानांकर्मपरिसमापनीयं॥उत्तरस्थांवाकर्मधर्मत्वेनास्यकर्तुरभिहितत्वान्॥नचो
 त्तरालसंप्रत्ययुद्वाच्योरत्यंतःपराथंप्रसंगान्॥आज्यंनवेचर्त्तानरनःसंस्थाप्येतिवचनान्॥
 अपवर्गेप्रत्येकमभिवध्यते॥अस्येयंपरिसमाप्तिः॥आह॥मानविषंवननसिंचयेनोत्तरवेदि
 निनयनपरिग्रहणाद्यनचतुरस्त्रीकरणस्तरणपर्युक्षणादिनि॥६॥दक्षिणाप्रत्यगपवर्ग
 पितृणां॥अपवर्गःपरिसमाप्तिदेवानां॥नियमादनियमनिवृत्त्यर्थः॥प्रारंभः॥सकृत्कर्मपि
 तृणांअवराधेदेवानां॥नियमान्॥अनियमनिवृत्त्यर्थंसकृदनाद्यत्तद्वृत्त्यर्थंकर्ममात्रंकर्म
 ग्रहणान्॥अवधानस्यानंदुल्लेखितेः॥कार्यात्रिरुदकक्रियेतिनस्यचविधिकमसुनिवृत्त्यर्थः॥
 आरंभविषययणापितृधर्माभिधाननियमार्थेपितरएवपितरः॥यत्रतुप्रपितामहाःपितरएवदेव
 ना॥तत्रचायनियमइति॥सर्वाएव्यज्ञतनुःपितरउपजीवति॥पितरइतिअवराधेदेवानांकर्मस
 र्वीत्यान्वाएवत्रिरभ्यसितव्ये॥कर्मग्रहणान्॥पूर्वस्मृतिदृष्ट्यागकर्मणएवाभ्यासः॥नप्रधानस्यया
 गादेवधानफलकरणावित्तयनादिषुत्वभ्यासआफलान्वेति॥यथादिष्टानांदेवानामयोपदिष्टयथा
 वासंरुदिये॥कानिपुनस्तानि॥आह॥पाणिप्रक्षालनास्तरणानिरुक्ताप्राक्षणात्तुरवलमुसल्लदि
 प्राक्षणाद्विरत्नवनयज्ञांगप्राक्षणापुयेभिकरणभृताभिधारणालंकरणविक्षणादीनिदृष्टफल
 भावान्॥नचमंत्रादीनि॥सकृत्कर्मपितृणामिति॥कर्मग्रहणान्॥॥अभिरक्षिणप्राचारेदेवानां॥द
 क्षिणहस्तमभिमुखेआवरणआगमनंदेवानांकार्यं॥वेदीपरिग्रहणादिषु॥प्रसव्यपितृणां॥आवर
 णंकर्मणःप्रगतसव्यहस्तंकर्त्ये॥एवमग्निपारिणीत्येतयथा॥स्नाहोकारवषट्कारप्रदानादवाः॥स्वा
 हात्राहमुच्चार्यदेवेभ्योदीर्घं॥वषट्कारंचोच्चार्यप्रदानं॥स्नाहोकारप्रदानादनिबहुव्रीहिःस्नाहो

- क उत्तरत्र दिग्विकल्पवचनात् ॥ यज्ञोपवीती देवानाम् ॥ ११ ॥ यज्ञोपवीतं यस्य स यज्ञोपवीती कर्मसु गोभिलादिस्मरणात्^१ । स्मृतिसिद्धमपीहोच्यते । अक्रियायां तूपवीती प्रायश्चित्तार्थम् ॥ प्राची-
नावीती पितृणाम् ॥ १२ ॥ प्राचीनावीतम् । तद्यस्य स पित्र्युपवीती^२ । इह वचनमुक्तप्रयोजनम् ॥ प्रागुदगा देवानाम् ॥ १३ ॥ प्रा-
ङ्मुख उदङ्मुखः । वेति विकल्पार्थम् । तत्र वस्तुतः प्राच्येव वेदे 'प्राच्ये'^३ इति वचनात् । 'पुरस्ताद्धोमसंहतां पू-
५ र्वाम्'^४ इति च ॥ दक्षिणा पितृणाम् ॥ १४ ॥ दक्षिणाभिमुखः पित्र्येषु कर्ता ॥ प्रागुदगपर्वणं देवानाम् ॥ १५ ॥ पूर्व-
स्यां दिशि देवानां कर्म परिसमापनीयमुत्तरस्यां वा । कर्मधर्मत्वं चास्य कर्तुरभिहितत्वात् । न चा-
न्तरालसंप्रत्ययः^५ । शब्दयोरत्यन्तपरार्थप्रसङ्गात् । आज्यतन्त्रे च 'पूर्वोत्तरतः संस्थाप्य'^६ इति वचनात् ।
अपवर्गं प्रत्येकमभिसंबध्यते । अस्येयं परिसमाप्तिः । आह मानं-विखननं-सेचन-उत्तरवेदि-
संवपनं-परिग्रहणं-प्रथनं-चतुरस्त्रीकरणं-स्तरणं-संप्रोक्षणादीनि^७ ॥ दक्षिणाप्रत्यगपवर्गं
१० पितृणाम् ॥ १६ ॥ अपवर्गः परिसमाप्तिः । देवानां नियमादनियमनिवृत्त्यर्थः प्रारम्भः ॥ सकृत्कर्म पि-
तृणां ज्यवरार्धं देवानाम् ॥ १७ ॥ सकृत् अनावृत्तम् । अदृष्टार्थं कर्ममात्रं कर्म-
ग्रहणात् । अवघातस्या तण्डुलनिवृत्तेः । कार्या 'त्रिरुदकक्रिया'^८ इति । तस्य च विधिकर्मसु निवृत्त्यर्थं
आरम्भः । विपर्ययेण पितृधर्माभिधानं नियमार्थम् । पितर एव पितरः । यत्र तु प्रपितामहाः पितर एव देव-
ता तत्र चायं नियम इति । 'सर्वा एव यज्ञतनूः पितरमुपजीवन्ति'^९ इति पितरः । ज्यवरार्धं देवानां कर्म स-
१५ र्वीक्षणा एव त्रिरभ्यसितव्यं कर्मग्रहणात् । पूर्वसूत्रे इहाप्यङ्गकर्मण एवाभ्यासः न प्रधानस्य । या-
गादाववघातफलीकरणविलयनादिषु त्वभ्यास आ फलनिवृत्तेः ॥ यथादिष्टं वा ॥ १८ ॥ देवानां यथोपदिष्टं
वाऽसकृदित्यर्थः । कानि पुनस्तानि । आह- पाणिप्रक्षालनास्तरणनिर्वपणप्रोक्षणोलूखलमुसलादि-
प्रोक्षणहविरूपवनयज्ञाङ्गप्रोक्षणपर्यग्निकरणश्रुताभिधारणालंकरणवेक्षणादीनि दृष्टफल-
भावात् । न च मन्त्रावृत्तिः । 'सकृत्कर्म पितृणाम्'^{१०} इति कर्मग्रहणात् । अभिदक्षिणमाचारो देवानाम् । द-
२० क्षिणहस्तमभिमुखमाचरणमागमनं देवानां कार्यं वेदिपरिग्रहणादिषु । प्रसव्यं पितृणाम् ॥ १९ ॥ आचर-
णं कर्मणः प्रगतसव्यहस्तं कार्यम् । 'अग्निं परिणीय'^{११} इति यथा ॥ स्वाहाकारवषट्कारप्रदाना देवाः ॥ २० ॥ स्वा-
हाशब्दमुच्चार्य देवेभ्यो हविर्देयम् । वषट्कारं चोच्चार्य प्रदातव्यम् । स्वाहाकारप्रदाना इति बहुव्रीहिः ।

कारवषट्कारप्रदानादनि॥ वषट्कारवचं विष्णुवर्चः क्रतोरहसमुच्चयोनयोः कार्याभेदाद्यथाशास्त्रं
 रम्भाहोताभिरित्यनुवचनात्॥ क्रतुमध्यमत्यंतस्थाभावः तेन प्रदानात्॥ ॥ स्वाहाकारनमस्कारप्रदानाः पि
 नरः पूर्वमनुवचनं सर्वे वाच्ये॥ अग्रयंकव्यवाहनाय स्वयंपितृभ्य इति उदाहरणं॥ उपमूलत्वेन बर्हिः पि
 तृणां॥ मूलानां समीपमूलादभीः पितृणां कर्माणि कार्याः॥ लवने देवपितृविपर्ययः॥ उत्तरस्य देववि
 पेः देवसर्वे जायते॥ इतरथा हि पितृणां माधिकारस्यात्॥ पर्वसु देवानां॥ यथिषु छन्नबर्हिरेवानां कर्मसु
 कार्यदेवानां॥ ॥ प्रयच्छपशुभिनिर्द्धाराराय रात्रिप्रयच्छति॥ कर्त्ता हर्द्धाराय त्यनेन मे त्रेण ग्रहणा
 वच्छिन्नरात्रिप्रमित्ये॥ तत्प्रयच्छति॥ दर्भाहरणयोगादर्द्धारः॥ पावकवतु॥ तथापि यजमान एव लव
 नमन्वजरी॥ अवणान्॥ विधिकर्मपरिभाषालवन्द्रव्याण्यथार्थं॥ ॥ जोषधीर्द्वातुपर्वन्निष्कपरि
 पूर्वणां लुत्वात्॥ माहृत्योनरतो मेरुपसादयति॥ ऋक् ऋषिण उपरिग्रंथीतां लुत्वात्॥ स्त्रीर्द्धार
 आनीय उत्तरदेवो अथैरुपसादयति॥ नृष्णीभिनिवचनेत्तरयाहरेत्यथमाहरेणो लिंगाभ्यात्॥ अथमो
 मुष्टिः पृथक् चैव्यमनोवेदिस्मरणार्थं मूलस्तनः परिभाजनीयमूलः प्रतिमूलं मेत्राद्यनिः सर्वेषामेव त्रसं
 स्कारोपेक्षितत्वात् पृथग्मागविशेषत्वाच्च॥ आज्यनं त्रेषु सुष्टाभावः प्रयोगाभावात्॥ नाग्निविपर्यावर्तेता॥
 अग्निप्राथम्यनिवर्तमानः कर्त्ता त्रहोयजमानपत्नीनां प्रतीपमुखानावर्तेता॥ शरीरेण च सर्वानुपूर्वीयथा
 तुरावर्धनार्थः॥ कस्य प्रतिषेधः गामयवजनावश्यकृत्यविमनादिकार्येणावर्तमानेषु कार्यपेरिस
 मासेः धूमोदेगकरणतुविनानमप्रसयः शिष्टः स्मृतेः॥ नान्तरायज्ञागानियवेयात्॥ सव्येनान्यो
 न्यस्य नयेत्॥ यज्ञां यज्ञीस्तुवादीनीदृग्गसाधनानि॥ दक्षिणं जानुप्रभुज्जुहोति॥ दक्षिणं जान
 भूमिस्थितं रुत्वा उदुयात्॥ भुजकोटित्यप्रकर्षेण यजुर्नो जुहोति॥ च एवं पूर्वी पूर्वी संहता जुहोती
 यजता वसिष्ठो जुहोति प्रयोगादिधाप्रमाणं कथितं स्मृतेन ततश्च साधारणं धर्मउक्तः॥ उवाच चोर्षो
 धिगते निषेधं विष्णुं भावात्॥ परिशिष्टभाह॥ या पूर्वी योर्णमासीमाजमनिर्द्वाग्निनाम्ना यानुतरा
 पूर्णमासी योर्णमास्याः साराका॥ पूर्वी योर्णमासी पूर्वी च दशान्तस्यामख्यायं च विरोधानावात्॥
 योर्णमासी सिद्धयं च विधिने देन कर्माप्नानात्॥ उत्तरायोर्णमासी प्रतिपत्॥ उत्तरासंबंधात्॥

- वषट्कारप्रदाना इति (बहुव्रीहिः) । वषट्कारवचनं विकल्पार्थम् । ऋचा सह समुच्चयो नानयोः कार्याभेदात् । यथाशास्त्रं स्व-
रः । 'स्वाहान्ताभिः' इत्यनुवचनात् । ऋद्धमध्यसत्त्वे तस्याभावः । तेन प्रदानात् ॥ स्वधाकारनमस्कारप्रदानाः पि-
तरः ॥ २१ ॥ पूर्वसूत्रवत् सर्वं वाच्यम् । 'अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा (नमः) पितृभ्यः...' इत्युदाहरणम् ॥ उपमूललूनं बहिः पि-
तृणाम् ॥ २२ ॥ मूलानां समीपे लूना दर्भाः पितृणां कर्मणि कार्याः । लवने देवपितृविपर्ययः । उत्तरस्थ देववि-
धिर्देवसंबन्धार्थः । इतरथा हि पितृणामधिकारः स्यात् ॥ पर्वसु देवानाम् ॥ २३ ॥ ग्रन्थिषु छिन्नं बहिर्देवानां कर्मसु
कार्यम् ॥ प्र यच्छ पशुमिति दर्भाहाराय दात्रं प्रयच्छति ॥ २४ ॥ कर्ता दर्भाहाराय 'प्र' इत्यनेन मन्त्रेण । ग्रहणा-
वच्छिन्नं दात्रं प्रसिद्धं तत् प्रयच्छति । दर्भाहरणयोगाद् दर्भाहारः पावकवत् । तथापि यजमानस्य एव लव-
नमन्त्र आशीःश्रवणात् । विधिकर्मपरिभाषा । लवनद्रव्याणि यथार्थम् ॥ ओषधीर्दान्तु पर्वन्तित्युपरि
पर्वणां लूत्वा तूष्णीमाहुःत्योत्तरतोऽग्नेरुपसादयति ॥ २५ ॥ ऋक्शेषेण उपरि ग्रन्थीनां लूत्वा तूष्णीं दर्भाहार
१० आनीय उत्तरदेशे अग्निरुपसादयति । तूष्णीमिति वचनं 'त्वरया हर' इत्ययमाहरणलिङ्गात् मा भूत् । प्रथमो
मुष्टिः पृथक् बन्ध्यस्ततो वेदिस्तरणार्थं लूनस्ततः परिभोजनीयलूनः । प्रतिलूनं मन्त्रावृत्तिः सर्वेषां मन्त्रसं-
स्कारापेक्षितत्वात् गृह्यमाणविशेषत्वाच्च । आज्यतन्त्रेषु मुष्ट्यभावः प्रयोगाभावात् ॥ नाग्निं विपर्यावर्तेत ॥ २६ ॥
अग्निं प्राप्य निवर्तमानः कर्ता ब्रह्मा यजमानः पत्नी वा प्रतीपमुखा नावर्तेत शरीरेण । सर्वानुपूर्व्योऽयं धा-
तुरावर्तनार्थः । नायं प्रतिषेधो गोमयावर्जनावश्यकायविनमनादिकार्येष्वनावर्तमानेष्वेव कार्यपरिस-
१५ माप्तेः । धूमोद्वेगकरणे तु वितानसंप्रत्ययः शिष्टस्मृतेः ॥ नान्तरा यज्ञाङ्गानि व्यवेष्यात् ॥ २७ ॥ सव्येनान्यो-
न्यस्य नेयात् । यज्ञाङ्गानि सुवादीनि यागसाधनानि ॥ दक्षिणं जानु प्रभुज्य जुहोति ॥ २८ ॥ दक्षिणं जानु
भूमिस्थितं कृत्वा जुहुयात् । भुजो कौटिल्ये । प्रकर्षेण । यजतौ जुहोतिश्च । 'एवं पूर्वा पूर्वा संहतां जुहोति' इति
यजतावपि जुहोतिप्रयोगात् । 'द्विधा प्रमाणे कथितं स्मृतेश्च ततश्च साधारणधर्म उक्तः । उवाच चार्था-
धिगतेर्निषेधं विध्यङ्गभावात् परिशिष्ट आह' ॥ या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिः । इति नाम्ना । योत्तरा ।
२० पौर्णमासी पौर्णमास्याः । सा राका ॥ २९ ॥ पूर्वा पौर्णमासी पूर्वा पञ्चदशी तस्या मुख्यार्थत्वं विरोधाभावात् ।
पौर्णमासीद्वयं च विधिभेदेन कर्मात्मनात् । उत्तरा पौर्णमासी प्रतिपत् । उत्तरासंबन्धात् ।

संयवहाराभावाच्चानर्थकंसंज्ञावनं॥अथयत्तं चाक्रियानिमित्तत्वात्॥ नित्यकालस्यतत्क्रिया
 धारणार्थत्वात्॥ इतग्रहणादिक्रियामनुमन्यते॥ उत्तराच्चेदेवभ्योदरातिद्विरित्येवविधानात्रोक्त
 काले विशेषसंप्रत्ययार्थत्वात्॥ पूर्वस्याप्योर्णमास्यामनुमननेउत्तरस्यादानमिति यत्त्वत्परमच्य
 ते॥ यस्यायस्यास्तियेउत्तरभागेमध्यान्देयोर्णमासीत्यानत्रलोकप्रसिद्धाभाभूत्॥ अनुमानमिति॥
 उत्तरस्यापूर्वस्यावथास्यादिति॥ अयंचकौशिकामिन्नेतार्थइत्याह॥ तथावायोपस्यसथरत्कपव
 सयस्यानवधारणारांकाकान्तिः निवेशस्यानुत्पन्न्यतेस्वागर्थेसंप्रत्ययः॥ प्रतयनयनुमन्यतेने
 शीयमानंगतेसुहविषः संप्रदानं प्रधानहविषः॥ लयापूर्वमावास्यासासिनीवालीयात्तरासाकुहः॥ १
 र्वस्त्ववत्॥ अस्यार्थः सूर्याचंद्रमसोः परोविप्रकर्षः षोर्णमासीविपरीनामावास्यासासिनीवालीअउ
 मनीतिनस्यास्तत्त्वानालशब्दस्यचमन्वर्थत्वात्॥ तस्माद्यसिंडयितुयज्ञः पूर्वस्याश्चाइत्यतदत्ता
 ज्ञयिंडयितुयज्ञांगंआइंकरेतुदानार्थस्याहविः संप्रदानात्॥ एककार्यसंबंधपूर्वात्तरभावेपप
 ते॥ पूर्वस्यामुपवसथउत्तरस्यायागः॥ अस्यापवसथइत्कपवसथ्यभक्तमश्रानि॥ चतुर्हया
 सहसंयुक्तापूर्वेति॥ अस्मिन्नहतिउपवसथः॥ योग्यइति॥ अवधीर्यतत्रापवसस्यभक्तमश्रानि
 यजमानउपवसतभक्तउपवत्यइत्ते॥ ६॥ मधुलवणमांसमापवर्जं॥ मधुमाक्षिकमाथीक
 स्यात्यन्नाप्रतिषेधात्॥ लवणसर्वप्रकारमांसत्राहणं ब्राह्मणकामेनावियजमानभागादि
 दहाभक्षंशस्त्रचोदितत्वात्॥ सर्वतुपरिलोपप्रसंगात्॥ माषानुपसवनेर्थतश्चवर्जयेत्॥ सु
 रादीनिनित्यप्रविदानीतिकत्वानेहप्रतिषेधादीर्णानिनिप्रतिषेदानि॥ उपवसनउपवसथः
 यद्यश्नानितेतएतदश्रानिग्रहणात्॥ अथोपवसथइत्यनवधारितवचनकस्मात्॥ भाह॥ पूर्व
 ःगित्योत्तरभागिकत्वात्॥ पूर्वाभावास्यमावास्यायोर्विक्रमसंज्ञिपातयोश्चयागसंबंधात्॥ पूर्वा
 ण्हेचकर्मसुतेउत्तरभागिक्वाउपवसनकर्मणाविक्रमसंज्ञिपातयोः कर्ममध्यभवसथ्याउप
 रोधात्॥ अथोपवसथेयसवधारित उत्तरभागिक्वामवसथः प्रत्येतल्यइति॥ असि क्रियायार्थ

- संव्यवहाराभावाच्चानर्थकं संज्ञावचनम् । अर्थवत्त्वं च क्रियानिमित्तत्वात् । नित्यं कालस्य तत्क्रिया-
योगार्थत्वात् । व्रतग्रहणादिक्रियामनुमन्यते । उत्तराच्च देवेभ्यो ददाति हविः^१ इत्येवं विधानाच्चास्याः
कालविशेषसंप्रत्ययार्थत्वात् । पूर्वस्यां पौर्णमास्यामनुमननम् । उत्तरस्यां दानमिति यत् तत् परमुच्य-
ते । यस्यास्तित्थेरुत्तरभागे मध्याह्ने पौर्णमासी स्यात् तत्र लोकप्रसिद्धा मा भूत् । अनुमननमिति
- ५ उत्तरस्याः पूर्वस्यां यथा स्यादिति । अयं च कौशिकान्न भिद्येतार्थ इत्याह । तथा च 'अद्योपवसथ'^२ इत्युपव-
सथस्यानवधारणाशङ्का । यस्यां विनिवेशः स्यात् तस्या मन्यते यागार्थसंप्रत्ययः । व्रतोपायनं तु मन्यतेऽन्नं
दीयमानं व्रतेऽस्तु । हविषः संप्रदानं प्रधानहविषः ॥ या पूर्वाऽमावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुहूः ॥ ३० ॥ पू-
र्वसूत्रवद् अस्थार्थः । सूर्याचन्द्रमसोः परो विप्रकर्षः पौर्णमासी । विपरीतामावास्या । सा सिनीवाली अन्न-
वतीति । तस्यां स्मृत्यां^३ बालशब्दस्य चान्वर्थत्वात् । तस्मात् पिण्डपितृयज्ञः पूर्वस्याम् । श्राद्धस्य तद्वृत्तत्वा-
- १० च । पिण्डपितृयज्ञाङ्गं श्राद्धम् । कुहेस्तु दानार्थस्य हविःसंप्रदानात् । एककार्यसंबन्धः पूर्वोत्तरयागोपप-
त्तेः । पूर्वस्यामुपवसथ उत्तरस्यां यागः ॥ अद्योपवसथ इत्युपवत्स्यद्भक्तमश्नाति ॥ ३१ ॥ चतुर्दश्या
सह संयुक्ता पूर्वैति । अस्मिन्नहन्युपवसथो योग्य इत्यवधार्य तत्रोपवत्स्यद्भक्तमश्नाति
यजमानः । उपवत्स्यतः भक्तम् उपवत्स्यद्भक्तम् ॥ मधुलवणमांसमाषवर्जम् ॥ ३२ ॥ मधु माक्षिकं माध्वीक-
स्यात्यन्तप्रतिषेधात् । लवणं सर्वप्रकारम् । मांसं बृंहणम् । बृंहणकामेनापि यजमानभागादि
- १५ इडाभक्षं शास्त्रचोदितत्वात्^४ । सर्वं तु परिलोपप्रसङ्गात् । भाषानुपवसनेऽर्थतश्च वर्जयेत् । सु-
रादीनि तु नित्यप्रतिषिद्धानीति कृत्वा नेह प्रतिषेधार्हाणीति न प्रतिषिद्धानि । उपवसने उपवसथः ।
यदश्नाति तेन एतद् अश्नातिग्रहणात् । अद्योपवसथ इत्यनवधारितवचनम् । कस्मात् । आह । पूर्व-
भागिक्युत्तरभागिकीत्वात् । पूर्वामावास्योत्तरामावास्ययोः विक्रमसंनिपातयोश्च यागसंबन्धात् । पूर्वा-
ह्ने च कर्म । नोत्तरभागिक्यामुपवसनकर्म । विक्रमसंनिपातयोः कर्म । अद्योपवसथस्यानुप-
- २० रोधात् । अद्योपवसथ इत्यवधारित उत्तरभागिक्यामनुपवसथः प्रत्येतव्य इति । अशिक्रियाया अर्थ-

सांवातनार्थः तत्स्मात्सद्याः कालानामाप्रयुणीदीनामुपवसनक्रियायाश्च भावात्॥ अस्मिन्नि
 याया अभावउपवस्य इतरेवचने॥ संव्यवहारार्थमपराणेरभोजनवचनात्॥ ॥ ममावेवैवैरिति
 समिधभाषायव्रतमुपैति॥ एकाक्रतुविधिकर्मत्वद्वयः समिधभाददातिममिद्गृहणविधिकर्म
 त्वान्॥ यजमानभाषावैवचनात्॥ अग्न्याधानमग्नीषोमाभ्यां दर्शनं दर्शयिभ्यामदर्शनं इति वच
 नात्॥ नियमग्रहणमभाषे॥ ३६॥ व्रतेन त्वां व्रतयत इति वा॥ अस्याविधिकर्मक्रमेकर्म भावात्॥ ममा
 ध्वरचौ व्रतेन त्वां व्रतयत इति समिधभाषायव्रतमुपैतीवक्रव्य॥ एवमुच्यमानमुभयविधिकर्म
 त्वं स्यात्॥ नतश्च संस्तुतं स्यात्॥ अत्रवस्वाहाकारेण प्रवहोमत्वान्॥ व्रतादानीयमुपैति वचनात्॥
 किंसुवर्तते॥ त्रस्य चारीत्यादिति शेषः॥ त्रस्य चारीति मियुन प्रतिषेधः॥ अयः शयीत॥ भस्मावने
 तर्दितयं वेदिकरणादिशयनान्तं पूर्वस्यातिथौ॥ प्रातर्हुतिग्नौ कर्मणे वा वेषायं संसृजनामिति
 पाथीपस्यात्यापरेणाग्नेर्दमीनास्तीर्यनेष्टुत्तरमाजुहोरोहितं चर्मग्राग्रीरमुत्तुजोमपस्तीर्यप
 विवेकुरुते प्रातर्हुते ग्नौ नमांयहोमसि त्वार्थं नृस्यपचारं मयित्वा च नदपि नृस्यमेव होतव्यं॥ ननः कर्तुं कर्म
 णे वा मिति हस्तो प्रसात्तयत्युदकं॥ ननः पारिमौजं भेषान् दामानां रायपश्चात् कृत्यं प्रसन्नामृणातिनेषां
 पारिश्चान्दुर्द्वचमामृणातिनिरुत्तवर्णं ग्राग्रीं वृषवेदीं च उपरि तेषाममुपस्तीर्यप विवेकुरुते कर्तुं नृनेमौना
 नृकेन भक्षुप्रसात्तयामीनिशपः॥ यथायं मुदकाद्ये जयेदिति नृवचनात्॥ नृणां गोतृणां च त्रैजानि प्रमगा
 न्॥ प्रसन्नेति विविर्वापसमानुर्कृतं कार्यं मनसा नाज्यं तत्रे पाणिमस्तुजने धित्कनरसिन्धेरुत्तरवचने
 मन्वस्थापि हविर्भ्रमेणार्दभानास्तीर्यने पुनरत्तयथास्थान्॥ पश्चादेव भ्रमेण हविषा संस्कार इत्यस्थप
 विव्रजित्वा कर्मार्थं लक्षणयथाशान्युदकं क्रियाक्रमभाष्येणोच्यते॥ हाज्यपारिचरणीक्रमः॥ अतश्चाज्य
 हविष्यार्थं लक्षणक्रमः॥ पवित्रक्रियायां त्वेद्विकर्मसु चानुसृतं हविषि निवचनात्॥ पवित्रक्रिया
 प्रसात्तनना संस्कारत्रात्त्वान्॥ दभौ वप्रच्छिन्नप्रानो प्रसात्मानुलोममनुमार्ष्टि विष्णोर्मैव स्यात्तत्त्व
 इति॥ पारिमौजनीयमूकदभानो मन्वादाय अग्रच्छिन्नाग्नौ गृहीत्वा प्रसात्तयत्येव पवित्रक्रियातनोमा
 जनेमंत्रेण संज्ञामेव्यवहारार्थापवित्रेण तर्पायेति॥ ॥ महावेदार्थविदावत्परमं ऋषिः प्रपौत्रस्य म

- वत्त्वाद् भोजनार्थः । तस्मात् सद्यस्कालानाम्^१ आग्रयणादीनामुपवसनक्रियाया अभावात् । अशिक्रि-
याया अभाव उपवत्स्यद्भक्तवचनं संव्यवहारार्थमपराङ्मे भोजनवचनात्^२ ॥ ममाग्ने वर्च^३ इति
समिध आधाय व्रतमुपैति ॥ ३३ ॥ एका ऋक् विधिकर्मत्वात् । समिध आदधाति । समिद्ग्रहणं विधिकर्म-
त्वात् । यजमान आधानवचनात् । अग्न्याधाने 'अग्नीषोमाभ्यां दर्शन इन्द्राग्निभ्यामदर्शने' इति वच-
५ नात् । नियमग्रहणं 'ममाग्ने' ॥ व्रतेन त्वं व्रतपत^४ इति वा ॥ ३४ ॥ अस्याविधिकर्म क्रमे कर्माभावात् । ममा-
ग्ने वर्चो व्रतेन त्वं व्रतपत इति वा समिध आधाय व्रतमुपैतीति वक्तव्यम् । एवमुच्यमान उभयोर्विधिकर्म-
त्वं स्यात् । ततश्च सूक्तं स्यात् । अत्र च स्वाहाकारो न पूर्वहोमत्वात् । व्रतादानीयाः^५ उपैति वचनात् ॥
किं पुनर्व्रतम् । ब्रह्मचारी व्रतो । स्यादिति शेषः । ब्रह्मचारी व्रतीति मैथुनप्रतिषेधः । अधः शयीत ॥ ३५ ॥ भूमावन-
न्तहितायाम् । वेदिकरणादि शयनान्तं पूर्वस्यां तिथौ ॥ प्रातर्हुतेऽग्नी कर्मणे वां वेषाय वां सुकृताय वामिति
१० पाणो प्रक्षाल्यापरेणानेर्दर्भानास्तीर्य तेषूत्तरमानहुहं रोहितं चर्म प्राग्नीवमुत्तरलोम प्रस्तीर्य प-
वित्रे कुस्ते ॥ ३६ ॥ प्रातर्हुतेऽग्नौ न सायं होमयित्वा । अर्थाच्च सायमारम्भयित्वा । तदपि स्वयमेव होतव्यम् । ततः कर्ता कर्म-
णे वामिति हस्तौ प्रक्षालयत्युदकेन । ततः परिभोजनीयान् दर्भानादाय पश्चात् कृत्वाग्नेस्तानास्तृणाति । तेषामु-
परि आनडुहं चर्मास्तृणाति रक्तवर्णं प्राग्ग्रीवं पूर्वग्रीवमुपरिलोम उपस्तीर्य पवित्रे द्वे करोति कर्ता । हुतेऽग्नौ मन्त्र-
त्रिकेण हस्तौ प्रक्षालयामीति शेषः । 'यथार्थमुदकान् योजयेत्' इति वचनात् । न शाखान्तरीया ऋकोऽतिप्रसङ्गा-
१५ त् । प्रक्षाल्येति निर्वापसमानकर्तृकार्थम् । अतश्च नाज्यतन्त्रे पाणिप्रक्षालनम् । तेषु इत्युत्तरसिद्धेरुत्तरवचन-
मन्यस्यापि हविषश्चर्मणि दर्भानास्तीर्य तेषूत्तरत्वं यथा स्यात् । 'पश्चादग्नेश्चर्मणि हविषां संस्कारः'^६ इत्यस्य प-
वित्रक्रियाक्रमार्थलक्षणम् । यथा शान्त्युदकक्रियाक्रम आग्रयणे^७ तथेहाज्यपरिचरणक्रमः । अतश्चाज्य-
हविष्यर्थलक्षणः क्रमः । पवित्रक्रियायां स्थण्डिलकर्मसु च 'नानुत्पूतं हविः'^८ इति वचनात् ॥ पवित्रक्रिया
प्रक्षालनं संस्कारशब्दत्वात् । दर्भाविच्छिन्नप्राप्तौ प्रक्षाल्यानुलोममनुमाष्टि विष्णोर्मनसा पूते स्थ
२० इति ॥ ३७ ॥ परिभोजनीयलूनदर्भानामपादाय अप्रच्छिन्नाग्नौ गृहीत्वा प्रक्षालयत्येवं पवित्रक्रिया । ततो मा-
र्जनं मन्त्रेण । संज्ञा संव्यवहारार्था 'पवित्रेऽन्तर्धाय'^९ इति ॥ महावेदार्थविदो वत्सशर्मणः प्रपौत्रस्य भ-

दृष्टां गुरुते कोशिकनाथप्रथमां रका समाप्तः ॥ १ ॥ नभूमितिपवित्रेष्वनर्थायलविर्नवपनिदे व
 स्यन्तेति ॥ नभूमिमितिकल्पनयापनित्रेचुर्मणः ॥ श्रीहीणाचौतुरास्तुहानिभ्रमणिकरोति ॥ देवस्य
 तेत्यनेनमंत्रेणमन्त्रावर्तक्रियावर्गतेविचपति ॥ ग्रहणमव्यक्तचोदनीतिनिर्वपमन्त्राभावाक्रियावस्था
 त ॥ नदर्थमत्रमिदमपिनिर्वपतिग्रहणमुनरुयत ॥ दक्षिणेनहस्तेनवीनमष्टावृत्तहोचतुर्थः ॥ इति
 ग्रहणमाख्येयुक्ताल्लोपां कथं मानत ॥ सन्निकृष्यतिशेषात्तद्वर्णमः ॥ चतुर्दिशाः स्मृत्यपाकः ॥ व्यक्तचो
 दनाः व्यक्तव्यक्तचोदना आशमाश्रयति ॥ पुरोडाशनेद्वयनेते ॥ समावर्तनीयाश्चषज्या ॥ इदंतदुजपतिचो
 मोमनेमत्याहितानिप्रतिनिर्वपति ॥ समारत्नाभ्रात्कदाहरणानि ॥ एवमग्नीषोमाभ्यामिति ॥ निर्व
 पमवेअग्नीषोमाभ्यामितिमवयवः अग्नीषोमयोनिर्वापएवमिति ॥ पत्रांनिर्धानादिनिप्रात्येय्यभन
 यदत्यस्यस्थानेअग्नीषोमाभ्यामितिनिशेषः ॥ इदंअभ्यामित्यमावास्यायां ॥ एवममावास्यायांअन
 चोदनायामपिपवित्रानर्धानादिनिर्वापः कार्यः ॥ विशेषस्यइदंअभ्याजुर्दनिर्वपामि ॥ अमावास्या
 ग्रहणमनर्थकमिदंअभ्यामदत्रोनदत्यमावास्यासंबधस्यात्सिधत्वात् ॥ नानर्थके ॥ नित्यं पूर्वमा
 प्रय ॥ इत्यर्कनित्यग्रहणंसदावदनेनप्रायेयस्यश्रवणपूर्वत्वात् ॥ ननुआग्नीषोमोयैद्वाग्रयोर्विकल्पः ॥
 प्रमज्यते ॥ तन्निहित्यर्थअमावास्यायामितिचनेन ॥ नित्यंश्रवणाग्रय ॥ सदेवाभ्यामयविधिः प्रथम
 प्रत्येनव्यसदावदनेकतेविभज्यमानेषुवेतुकाः प्रथमविभक्तानिआग्र्याहित्यवदनेनानुरेचामि
 यस्यप्रथमव्यथः ॥ निरुसंपवित्राभ्यामोद्यत्यमुषेत्वाजुष्टमिनिवथादिवनु ॥ चमस्त्वात्रोहीनपवि
 त्राभ्यामोद्यति ॥ यस्येदेतुनायेमोसंनि ॥ श्रीह्योनिरुसास्मानग्रयेत्वाजुष्टमोसामीनि ॥ अग्नीषोमा
 भ्यात्वाजुष्टमोसामीनिदेवाने ॥ अव्यक्तचोदनेष्वमंत्रकनिरुसग्रहणान् ॥ निर्यावमंत्रेययाचिषा
 नपाणिप्रसन्ननमचवन्प्रत्ययः ॥ उखरवलमुसलेचर्षप्रसन्नितचमस्याथाश्वत्रीहिनुखरवलओ
 प्यावमंस्त्रिहविषनावाचंविष्टजनिदेविः कनाइवेहीनि ॥ उखरवलमुसलेचर्षप्रसन्नितयेनु ॥
 यथत्कृष्णदनिमंत्रोक्तप्रसन्नितानिनिर्वापचर्मणिस्थापयनु ॥ निरुसांश्रीहिनुखरवले प्रसेयावहे
 निमजमानोवमंत्रहविः कनोमंत्रेणहविः कनाइवेहीनिः चानेविष्टजनिप्रचोभिनानुयत्वाश्रिक्कइ
 निप्रसन्नितयनि ॥ यथत्कृष्णदनिमंत्रोक्तमित्युखरवादीनामप्रसन्नितमवनिप्रसन्नितमिनिमंत्रकने

- इदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये प्रथमा कण्डिका समाप्ता ॥ १ ॥ त्वं भूमिम्... इति पवित्रेऽन्तर्धाय हविर्निर्वपति देव-
स्य त्वा... इति ॥ १ ॥ ' त्वं भूमिम् ' इति कल्पजया पवित्रे चर्मणः व्रीहीणां चान्तरा कृत्वा हविश्चर्मणि करोति ' देवस्य
त्वा ' इत्यनेन मन्त्रेण । मन्त्रादेव क्रियावगतेर्निर्वपतिग्रहणं व्यक्तचोदनेति । निर्वापे मन्त्राभावात् क्रिया न स्या-
त् तदर्थं मन्त्रसिद्धमपि निर्वपतिग्रहणं पुनरुच्यते । दक्षिणेन हस्तेन व्रीन्मुष्टीन् । तूष्णीं चतुर्थम् । हवि-
५ ग्रहणमाश्रयेषु स्थालीपाकेषु मा भूत् । संनिकर्षे विशेषान् वक्ष्यामः । चतुर्विधाः स्थालीपाकाः- व्यक्तचो-
दनाः अव्यक्तचोदनाः व्यक्ताव्यक्तचोदना आश्याश्चेति । ' पुरोडाशेनेन्द्रं यजते ' । ' समावर्तनीयसमापनीय-
योश्चैषेज्या ' । ' इदं तद् युजे यत् किंचा-
सौ मनसेत्याहिताग्निं प्रतिनिर्वपति ' ' समावृत्याश्नाति ' उदाहरणानि ॥ एवमग्नीषोमाभ्यामिति ॥ २ ॥ निर्वा-
पमन्त्रे ' अग्नीषोमाभ्याम् ' इति मन्त्रावयवः । अग्नीषोमयोर्निर्वापः । एवमिति पवित्रान्तर्धानादिति प्राप्तेऽर्थे ' अग्न-
ये ' इत्यस्य स्थाने ' अग्नीषोमाभ्याम् ' इति विशेषः ॥ इन्द्राग्निभ्यामित्यमावास्यायाम् ॥ ३ ॥ एवममावास्यायामव्यक्त-
१० चोदनायामपि पवित्रान्तर्धानादिनिर्वापः कार्यः । विशेषस्तु ' इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं निर्वपामि ' । अमावास्या-
ग्रहणमनर्थकम् । ' इन्द्राग्निभ्यामदर्शने ' इत्यमावास्यासंबन्धः स्यात् । सिद्धत्वात् । नानर्थकम् । ' नित्यं पूर्वमा-
ग्नेयम् ' इत्यत्र नित्यग्रहणं सहावहननेऽप्याग्नेयस्य पूर्वाणि पूर्वत्वात् । ततश्चाग्नीषोमीयैन्द्राग्नयोर्विकल्पः
प्रसज्यते । तन्निवृत्त्यर्थममावास्यायामिति वचनम् ॥ नित्यं पूर्वमाग्नेयम् ॥ ४ ॥ सर्वदा चाग्नेयं विधानं प्रथमं
प्रत्येतव्यम् । सहावहनने कृते विभज्यमानेषु ये तण्डुलाः प्रथमं विभक्तास्ते आग्नेया इति । अवहननानन्तरं चाग्ने-
१५ यस्य प्रथमं न व्यर्थम् ॥ निरुप्तं पवित्राभ्यां प्रोक्षत्यमुष्मं त्वा जुष्टमिति यथादेवतम् ॥ ५ ॥ चर्मस्थान् व्रीहीन् पवि-
त्राभ्यां प्रोक्षति । यस्यै देवतायै व्रीहयो निरुप्ताः । तान् प्रोक्षति । अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति अग्नीषोमा-
भ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति निदर्शनम् । अव्यक्तचोदनेष्वमन्त्रकं निरुप्तग्रहणात् । निर्वापमन्त्रे यथाविधा-
नं पाणिप्रक्षालनमन्त्रवत् प्रत्ययः ॥ उलूखलमुसलं शूर्पं प्रक्षालितं चर्मण्याधाय व्रीहीनुलूखल ओ-
प्यावर्णास्त्रिहं विष्कृता वाचं विसृजति हविष्कृता द्रवेहीति ॥ ६ ॥ उलूखलमुसलं च शूर्पं च प्रक्षालयेत् ।
२० ' यद्यत् कृष्ण ' इति मन्त्रोक्तम् ॥ प्रक्षालितानि निर्वापचर्मणि स्थापयेत् । निरुप्तान् व्रीहीनुलूखले प्रक्षिप्यावह-
न्ति यजमानः । अवघ्नंश्च हविष्कृता मन्त्रेण हविष्कृता द्रवेहीति त्रिः वाचं विसृजति । अर्थाभिधानात् । ' यत्वा शिक्व ' इ-
ति प्रक्षालयति ॥ ' यद्यत् कृष्ण इति मन्त्रोक्तम् ' इत्युलूखलादीनां प्रक्षालनं भवति । प्रक्षालितमिति संस्कृत-

इत्यनन्तानेष्टयनिवेष्टीनिर्देष्टाः चर्मण्याभायेनिवचनं चर्मणिहनिः संस्कारस्त्विति चर्मसंवेष्टा
 न॥ त्रीर्होनिनिर्देष्टाः पूर्णामायोर्हविग्रहण॥ संप्रत्ययार्थनिर्वापग्रहणं तस्यव्यवहनिः संप्रत्ययार्थ
 त्वात्॥ निवायार्थपञ्चादयेर्व्याजः सविज्ञानीति अन्तःप्रत्ययवाच्यमोषितानवन्॥ हविः कुरेह
 नोह विज्ञियाकर्तृत्वात्॥ हविज्ञियात्रायः पवित्रेपयोगोवापहनेहविज्ञनः अपहन्ति॥ चोन्नरेणम
 मानकर्तृनिर्देष्टात्॥ ६ मन्त्रद्वयमुपलीकृतानुक्तत्वाप्रसाल्यनेदुलानयेनकथंतिवचनं चर्मसं
 दिनि॥ चर्ममपिदधानि॥ गवहृत्यनेदुलनिर्देष्टेस्तुदुस्तुपलीकरणात्॥ ७ ता
 त्वाफलीकरणानुपलुप्ताः प्रसाल्यादकननेदुलानयेनचरुतिर्यमेनचरुत्वापचमि॥ चरुग्रहणीन
 वकस्वपरकपालानोमाभूत्॥ भनिहनिः पदानानसमयसहत्वात्॥ उभाः एतादृक्कमसि
 चनि॥ अनयात्रत्वापसिने नि॥ पवित्रेष्टयप्रकरणानिर्देष्टात्॥ सहमेनेणपुरोडात्रासंय
 मनमवीनिउदकग्रहणपयसिमाभूत्॥ ब्राह्मणासुधाइतिनदुलान् उदकासिकाननरमेवनेदु
 खानासिचनि॥ नेदुलग्रहणित्वादेनेनमाभूत्॥ सर्वेषुकाळानरत्वात्॥ दवर्पनिग्रहणमायस्ता
 मुनेदुलाः॥ परित्यायेपुरवयमितिनिः पर्यभिः कुरेति॥ अनयाचरुतिः पर्यभिकुरेति॥ मन्त्रमुमरुवे
 कद्व्यात्॥ अवरारुविद्वयमेनिग्रहण॥ नेसणेनविष्टदक्षिणामुरायेति॥ उधेमाभिमुस्वेवमा
 दननेदुलांमुरामुरावचन॥ चरुपर्याकोदयति॥ नेसणेनमाघटनेप्रदक्षिणमावचन॥ यथाच
 मनिषमार्थ॥ अतनुधेयथाकाम॥ अतः परंपटनेमनाघटनेवाप्रदक्षिणमप्रदक्षिणवा॥ उन्नर
 नैधिरुपमादयतीदृशमपनीयनेत्रेधमुपसादयति॥ ८ उन्नरवाहिः॥ इधमस्यान्नरतः॥ अग्रयेत्ता
 जुष्टयोश्चामीतीधम॥ प्रोक्षयतीतिवाक्यत्राशः॥ एवंकर्मविगाइतिवचनान्॥ एधि व्याइतिवहिः॥
 एधिमे त्वाजुष्टप्रोक्षामीतिवहिः प्रोक्षति॥ इध्वावाहिंवाक्यभयोत्पत्त्याः इनेयोः प्रोक्षणाये॥ इध्म
 वाहिषाग्रहणएधिव्याइतिसमस्तमवचनं॥ अधिकाराणवगनत्वात्॥ एवमग्नीषोमाभ्यामि
 निपया॥ दभेमुष्टिमभ्युक्ष्यपञ्चादयेः प्रागग्निनरधानितुर्गोमृदप्रथस्वत्सासंस्वदेवम्यइति॥ यो
 मुष्टिप्रथमोवन्तुः तंपञ्चादयेः पूर्वाग्निविदधानिनिर्देष्टित्वादेनाल्लवनकलिप्रथमस्यमुष्टेः एथक्
 वचनंलवनकालिवचनं॥ इहावश्यग्रहणात्॥ आज्यतंत्रलभावः॥ पुनरग्रहणात्॥ दभोणामपो

- द्रव्यम् । व्यवतचोदनेष्वर्थविशेषनिर्देशः । चर्मण्याधारेति वचनं चर्मणि हविःसंस्कारस्य विधिकर्मसंबन्धा-
त् । व्रीहीनिति दर्शपूर्णमासयोर्हविर्ग्रहणसंप्रत्ययार्थम् । निर्वापग्रहणं तस्य सर्वहविःसंप्रत्ययार्थ-
त्वात् तिलाद्यर्थम् । 'पश्चादग्नेर्वाग्यतः संविशति' इत्यत आरभ्य वाग्यमो वित्तानवत् । हविष्कृदेही-
ति हविष्कृत्याकर्तृत्वात् । हविष्कृत्याशब्दः पवित्रेऽर्पणे । अवहननं हविष्कृतः । अवहत्येति चोत्तरेण स-
५ मानकर्तृनिर्देशात् । अवहत्य सुफलीकृतान् कृत्वा त्रिः प्रक्षाल्य तण्डुलान् अग्ने चरुयज्ञियस्त्वाध्यरुक्ष-
त् इति चरुमग्निदद्याति ॥ ७ ॥ अवहत्य आ तण्डुलनिर्वृत्तेः । सु सुष्ठु फलीकरणान् कृ-
त्वा । फलीकरणाः तुषबुसाः । प्रक्षाल्योदकेन तण्डुलान् अग्ने चरुरित्यग्नौ चरुं स्थापयति । चरुग्रहणं न-
वकल्पपरकपालानां मा भूत् । प्रतिहविः पदानां न समवायः सहत्वात् ॥ शुद्धाः पूता इत्युदकमासि-
ञ्चति ॥ ८ ॥ अनया ऋचा आसिञ्चति । 'पवित्रे अन्तर्धाय' प्रकरणातिदेशात् । सह मन्त्रेण पुरोडाशसंय-
१० वनं भवति । उदकग्रहणं पयसि मा भूत् । ब्रह्मणा शुद्धा इति तण्डुलान् ॥ ९ ॥ उदकसेकानन्तरमेव तण्डु-
लानावपति । तण्डुलग्रहणं तिलौदनेन मा भूत् ॥ सर्वेषु कालान्तरत्वात् आवपतिग्रहणम् । आपस्ता-
सु तण्डुलाः ॥ परि त्वाने पुरं वयम् इति त्रिः पर्यग्निं करोति ॥ १० ॥ अनया चरुं त्रिः पर्यग्निं करोति । मन्त्रस्तु सकृदे-
कद्रव्यात् । व्यवचार्धनिवृत्त्यर्थं त्रिर्ग्रहणम् ॥ नेक्षणेन त्रिः प्रदक्षिणमुदायीति ॥ ११ ॥ ऊर्ध्वमाभिमुख्येन आघ-
ट्टनं तण्डुलानामुदायवनम् । चरुं पर्यालोडयति । नेक्षणेनाघट्टनम् । प्रदक्षिणवचनं यथाका-
१५ मनियमार्थम् ॥ अत ऊर्ध्वं यथाकामम् ॥ १२ ॥ अतः परं आघट्टनमनाघट्टनं वा प्रदक्षिणमप्रदक्षिणं वा ॥ उत्तर-
तोऽग्नेरुपसादयतीधमम् ॥ १३ ॥ उपनीय तन्नेधममुपसादयति ॥ उत्तरं बहिः ॥ १४ ॥ इधमस्योत्तरतः ॥ अग्नये त्वा
जुष्टं प्रोक्षामीतीधमम् ॥ १५ ॥ प्रोक्षतीति वाक्यशेषः । 'एवं कर्मलिङ्गाः' इति वचनात् ॥ पृथिव्या इति बहिः ॥ १६ ॥
पृथिव्यै त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति बहिः प्रोक्षति । इधमाबर्हिषोरुभयोरुपसादितयोः प्रोक्षणार्थमिध्मा-
बर्हिषोर्ग्रहणम् । पृथिव्या इति समस्तमन्त्रवचनम् । अधिकारादेव गतत्वात् । 'एवमग्नीषोमाभ्याम्' इ-
२० ति यथा ॥ दर्शमुष्टिमभ्युक्ष्य पश्चादग्नेः प्रागग्रं निदधात्यूर्णम्रदं प्रथस्व स्वासस्यं देवेभ्य इति ॥ १७ ॥ यो
मुष्टिः प्रथमो लूनः तं पश्चादग्नेः पूर्वाग्रं निदधाति । निवृत्तचोदनालवनकाले प्रथमस्य मुष्टेः पृथग्-
वचनम् । लवनकाले वचन इहावश्यग्रहणात् । आज्यतन्त्रेऽलंभावः पुनरग्रहणात् ॥ दर्शानामपा-

निवचनान्॥ संश्रयति त्रस्तं संश्रयति॥ कर्ता त्रस्तं भगवत्यजमानः संश्रयति॥ ९

दायकृपाणां प्रस्तरां सीनिदक्षिणं तं प्रवृत्त्या सनं निदयानि॥ दर्भेभ्यः परिभोजनाय भ्यः अपादाय दर्भाः
प्रदीक्षणातः प्रभेः वेद्यामिव वेदियत्तस्येति वचनान्॥ ब्रह्मणः आसनं ब्रह्मासनं॥ अत्र ब्रह्मवरणवि
तानवन्॥ एतज्जयप्रभवति॥ सत्त्वो जपनीति॥ पितृानवचनान्॥ अहं भूतिरिति॥ पुरस्ताद
धेरासीर्यतेषां भूतान्यपरेषां मानैरवच्छादयन् पुरिसर्पेति दक्षिणेनाभिमापन्नात्पान्॥ उत
रवेदं मेभ्यः दशांश्च भ्यास्तुणानि॥ आच्छादयन् सवतो गच्छति स्तरणाथ गच्छति दक्षिणेनाधेयी
वन्॥ पश्चिममर्त्यं चावर्हदः॥ परिस्तुणीहीति संश्रयति॥ ब्रह्माकर्तारसंश्रयति॥ तस्तरस्य प्रथ
मेन संश्रयवचने॥ उत्तरपक्षस्तरणाय पुनः संश्रयणार्थं॥ उत्तरपक्षे दिग्प्रकरणेन॥ प्रीयत इति
पुनः प्रयोगः स्यात्॥ तदेतस्य त्वत्पुन्यास्थानरत्नवचनं पक्षसंबन्धार्थमेवान्तरस्तरणादेशासे
पेभ्यस्यानिदेशास्तेभ्यः अपतितत्त्वान्॥ संश्रययोगत्वादादविवक्षः संश्रय नो॥ अभावश्चासा
नादशक्तौ॥ ७॥ देवस्य त्वासंविनुः प्रसवोऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूर्यो॥ हस्ताभ्यां प्रसृतः प्रक्षिपात्प्रि
स्तृणासीति॥ वेदिस्तरणार्थं वर्हदः मुच्छिष्टहीत्वानिमन्त्रे संस्तृणाति॥ एवमुत्तरनोयुजोपा
यतु कुर्वन्॥ यथा दक्षिणे वेष्टार्थं संश्रयः परिस्तरणं॥ न मेवमुत्तरे विवेद्यर्थं संश्रयः परिस्तरणं मनोक्तं
कनेत्येवमिदं विज्ञेयं॥ यावन्नो मुच्छियो दक्षिणे पसे॥ तावन् उत्तरे पसे कुर्वीदित्यर्थः
॥ उत्तराधिकारे पुन वचनमन्त्रैकत्वं संश्रयार्थं॥ न च्छादाज्यनेत्रे सत्त्वो प्रपद्यन्त्यत्सवेन
हतिवन्॥ ६॥ यजसमागच्छति न दक्षिणोत्तरं करानि॥ यस्मिन् प्रदेशे स्तरणसंगमा भवति॥
न दक्षिणमुपकारिकार्क्ये उत्तरस्य॥ सीर्णं प्रोक्षति हीनं पोता जुष्टं प्रोक्षामि ति शीर्णमुच्यते॥ उभयपक्ष
स्तरणे प्रकृतं प्रोक्षणं यथास्थानं॥ न पक्षस्तरणं भवध्वस्तया त्रासण विचिरित्यनेन विहितेपि प्रो
क्षतेति वचनमनारभ्य नादांश्च त्राभावसोऽक्षणाभावः स्यात्॥ न त्रामंत्रकं प्रोक्षणं कथं भवेदित्य
च्यते॥ मंत्राभावप्रपुनर्वचनान्॥ मुष्टिवन्॥ १॥ नान्मुष्टिते सस्तीणमुपयोगलभेत्॥ नार्हः संस्तीर्ण
मभ्युक्षणरहितेऽंगमातुं न लभेत्॥ मवीर्धोर्दिग्भः॥ इदं वचनं यत्तस्तीर्णस्य मा भूत्॥ पश्चादग्नेदं
नास्तीर्क्योतिरायानं संस्तीर्णति॥ ६॥ नेधोभ्याभ्याने॥ रथसः अनभ्युक्षितस्यादनेगता॥ धू
नानुमृतेरुविः॥ उत्सवनं पवित्राभ्यां॥ वैश्वदेवं मायप्र तर्हो मद्रव्यमधुपर्कं ज्ञानपतानां इन्द्र

दाय ऋषीणां प्रस्तरोऽसि^१ इति दक्षिणतोऽग्नेर्ब्रह्मासनं निदधाति ॥ १८ ॥ दर्भेभ्यः परिभोजनीयेभ्यः अपादाय दर्भान्
प्रदक्षिणमग्नेर्वेद्यामेव 'वेदिर्यज्ञस्य'^२ इति वचनात् । ब्रह्मणः आसनं ब्रह्मासनम् । अत्र ब्रह्मवरणं^३ वि-
तानवत् । वृतजपश्च भवति । 'वृत्तो जपति' इति वितानवचनात् । 'अहं भूपतिः'^४ इति ॥ पुरस्ताद-
ग्नेरास्तीर्यं तेषां मूलान्यपरेषां प्रान्तैरवच्छादयन् परिसर्पति दक्षिणेनाग्निमा पश्चाद्वात् ॥ १९ ॥ उक्त-

५ रवेर्देर्मध्यदेशादारभ्यास्तृणाति । आच्छादयन् सर्वतो गच्छति । स्तरणाय गच्छति दक्षिणेनाग्नेर्या-
वत् पश्चिममर्धं वेदेः ॥ परि स्तृणीहि^५ इति संप्रेष्यति ॥ २० ॥ ब्रह्मा कर्तारं संप्रेष्यति । प्रस्तरस्य प्रथ-
मं संप्रेषवचनम् । उत्तरपक्षस्तरणार्थं पुनः संप्रेषणम् । इतरथा वेदिरपूर्णा एव । प्रेषित इति
पुनः प्रयोगः स्यात् । तत् 'देवस्य त्वा' इत्यृचोऽस्योत्तरत्रवचनं पक्षसंबन्धार्थमेव । अतश्च स्तरणदेशसं-
प्रेषस्यातिदेशः तन्मध्यपतितत्वात् । संप्रेषयोगत्वाद् द्वावेव पक्षौ संप्रेष्यतीति वचनात् संप्रेष्यति । ब्रह्मा संप्रेष्यति
कर्तारम् । ब्रह्मण अभावे यजमानः संप्रेष्यति । अभावश्चाज्ञाना-

१० दशक्तेर्वा ॥ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रसूतः प्रशिषां परि-
स्तृणामीति ॥ २१ ॥ वेदिस्तरणार्थं बर्हिषः मुष्टिं गृहीत्वानेन मन्त्रेण संस्तृणाति ॥ एवमुत्तरतोऽयुजो धा-
तून् कुर्वन् ॥ २२ ॥ यथा दक्षिणे वेद्यर्धे संप्रेषादि स्तरणान्तमेवमुत्तरेऽपि वेद्यर्धे संप्रेषादि स्तरणान्तं मन्त्रोक्तं
कर्तव्यम् । एवमित्यविशेषातिदेशात् । यावन्तो मुष्टयो दक्षिणे पक्षे तावन्त उत्तरे पक्षे । कुर्यादित्यर्थः ।
उत्तराधिकारेऽयुग्वचनमन्यत्रैकत्वसंप्रत्ययार्थम् । तस्मादाज्यतन्त्रे सकृत् संप्रेषणम् । अन्यत् सर्वं प्र-

१५ कृतिवत् ॥ यत्र समागच्छन्ति तद्दक्षिणात्तरं करोति ॥ २३ ॥ यस्मिन् प्रदेशे स्तरणसंगमो भवति
तद्दक्षिणमुपरि कार्यमुत्तरस्य ॥ स्तीर्णं प्रोक्षति हविषां त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति ॥ २४ ॥ स्तीर्णमुच्यते उभयपक्ष-
स्तरणे प्रकृते प्रोक्षणं यथा स्यात् । न पक्षस्तरणसंबन्धः । 'तद्यथा ब्राह्मणविधिः'^६ इत्यनेन विहितेऽपि प्रो-
क्षतीति वचनमनारभ्यवादात् । मन्त्राभावात् प्रोक्षणाभावः स्यात् । तत्रामन्त्रकं प्रोक्षणं कथं भवेदिति । उ-
च्यते । मन्त्राभावश्च पुनर्वचनात् मुष्टिवत् ॥ नानभ्युक्षितं संस्तीर्णमुपयोग लभेत ॥ २५ ॥ बर्हिः संस्तीर्ण-

२० मभ्युक्षणरहितमङ्गभावं न लभते । सर्वार्थो विधिः । इहवचनं यज्ञस्तीर्णस्य मा भूत् । 'पश्चादग्नेर्दर्भा-
नास्तीर्य'^७ 'ज्योतिरायतनं संस्तीर्य'^८ इति ॥ नैघोऽभ्याधानम् ॥ २६ ॥ पधसः अनभ्युक्षितस्य स्यादनङ्गता ॥
नानुपूतं हविः ॥ २७ ॥ उत्पवनं पवित्राभ्याम् । वैश्वदेवे^९ सायंप्रातर्होमद्रव्ये^{१०} मधुपर्के^{११} ब्रातपतान्ते^{१२} उद्भुते^{१३}

पत्ने॥ नाप्रोक्षितं यत्तोगे॥ वर्धयन्ननरुणाजिनादि॥ तस्मिन्महाकितोपवाननिनिर्दधानि॥ नतस्त
 नैप्रसाल्ययदापुष्पानिभवेति॥ नृदास्थापयति॥ नस्मिन्निनिनसत्रकल्पवमादिसत्ययार्थ॥ म
 निधानादेवात्रमिथ्ये॥ सुवमान्यधानीच॥ निदधानीनित्रचाप्रकृतन॥ सुवः प्रसिधः॥ आत्य
 धानी॥ यस्याग्रहग्रहणआज्यस्य॥ नयोः उपस्तरणानंतरनिधानमन्येषाकार्यकाले॥ ६ वि
 लीनशूनमाज्यगृहीत्वाधिश्रित्यपर्यधिकृतोदगुदास्थपश्चादग्रेरुपसाद्यादग्राभ्यांपवित्राभ्यामु
 त्पुनर्नातिवक्षानंदुते॥ शूनंकेशकोटादिरहितं च॥ आदिशूनं॥ आज्यघृते॥ गृहानोपादायाधिश्रित्या
 शोपर्यधिकरणे॥ उत्सृजेनउत्तरतापनीयपश्चादग्रेस्थापयति॥ तत्रस्थउत्तराग्राभ्यांपवित्राभ्या
 मुत्पुनर्नाति॥ ६॥ विष्णोर्मेनुमाश्रुतमस्मिन्॥ प्रथममनेनमंत्रेणोत्पुनर्नाति॥ देवस्यत्वास्मिन्नासु
 नानु॥ इतिदितीया॥ अष्टिद्वेणलापविनेत्रातधारिणसहस्रधारिणसुपोत्पुनामीतिनृतीयतू
 णीचतुर्थमुत्पुनानि॥ आज्यगृहीत्वेतिवचनात्॥ जतिवचनेआज्यशब्दः॥ अनश्रतंत्राभावे
 पिमंस्काराभावः॥ नृतीयवचनेनपूर्वाभ्यामितिमंत्राभ्यामुत्पवनार्थवचनतुर्थवचनात्॥ त्रित्वसि
 शोनृतीयवचनमंत्रावयवानोरुपासेवार्थत्वात्॥ आज्यहविषूदपात्रोपसादनेकालमाज्यसेस्कारः
 श्रुताभिधाराभावानु॥ इहप्राक्सेस्कारविधिः श्रुताभिधारणार्थः॥ श्रुतहीनरभिधारयानिमध्यास
 मजनघृतवत्कारयति॥ यदापनियुक्तं हविस्तानंदनेनमंत्रेणाभिधारयति॥ हविर्व्यहणमाज्यनि
 दित्यर्थः॥ अभिधायोदंनउदासयाधेः श्रुतमकर्महव्यमासीदृष्टमश्रुतस्यधामेति॥ अभिधारितस
 त्॥ उदरायादिशिमानयति॥ अभिधार्योत्तरस्यागिहविः संप्रत्ययार्थः॥ पश्चादाज्यस्यनिधायालं
 दित्यसमानिनोत्पुनानि॥ आज्यस्थाल्याः पश्चिमदेवोस्थापयति॥ चबलंकारणघृतेनाभिधार
 णचरोः॥ आज्यस्यसमानिनोत्पुनानि॥ उदगग्राभ्यांपवित्राभ्यामुत्पुनानि॥ ६ आदितुष्णीच
 तुर्थमित्येवमनेनपश्चादाज्यस्येतिविद्वत्तत्वात्॥ आज्यसमानितिसवेषः॥ एवमतोहविर्धर्म
 तुल्यप्रयोगानु॥ अदूरस्थदित्येवनेते॥ मृतेनउत्तरैर्वावधिकर्ममंत्रेणवाप्यमानत्वात्॥ प्रति
 हविरादीनदेव्याभेदानु॥ उत्तिष्ठनेत्येवं॥ उत्तिष्ठनावपश्यनेत्यर्थसंज्ञितस्त्रः॥ अस्याविधि
 कर्मार्थमन्यकमीभावानु॥ अथिर्भूम्यामितिनिर्दिष्टभिरुपसमादयानिअस्मैसत्राण्येनमिथ्यामि

सवे^१ ॥ नाप्रोक्षितं यज्ञाङ्गम् ॥ २८ ॥ द्रव्यं दायुवनं कृष्णाजिनादि ॥ तस्मिन् प्रक्षालितोपवातानि निदधाति ॥ २९ ॥ ततः स्तु-
ते प्रक्षाल्य यदा शुष्काणि भवन्ति तदा स्थापयति । तस्मिन्निति । नक्षत्रकल्प एवमादिसंप्रत्ययार्थम् । सं-
निधानादेवात्र सिद्धेः ॥ सुवमाज्यघ्राणी च ॥ ३० ॥ निदधातीति । ऋचा^२ प्रकृतत्वात् । सुवः प्रसिद्धः । आज्य-
घ्राणी यस्यां ग्रहणमाज्यस्य । तयोरुपस्तरणानन्तरं निधानमन्येषां कार्यकालम् ॥ वि-

- ५ लीनपूतमाज्यं गृहीत्वाधिश्रित्य पर्यग्निं कृत्वोदगुद्रास्य पश्चादग्नेरुपसाद्योदगग्राभ्यां पवित्राभ्यामु-
त्पुनाति ॥ ३१ ॥ विलीनं द्रुतं पूतं केशकीटादिरहितं च विलीनपूतम् । आज्यं घृतम् । गृहीत्वोपादायाधिश्रित्या-
ग्नौ । पर्यग्निकरणमुल्लुकेन । उत्तरतोऽपनीय पश्चादग्नेः स्थापयति । तत्रस्थमुत्तराग्राभ्यां पवित्राभ्या-
मुत्पुनाति ॥ विष्णोर्मनसा पूतमसि ॥ ३२ ॥ इति प्रथमम् । अनेन मन्त्रेणोत्पुनाति ॥ देवस्त्वा सवितोत्पु-
नातु ॥ ३३ ॥ इति द्वितीयम् ॥ अन्विद्रेण त्वा पवित्रेण शतधारेण सहस्रधारेण सुप्नोत्पुनामीति तृतीयम् ॥ ३४ ॥ तू-
१० णीं चतुर्थम् ॥ ३५ ॥ उत्पुनाति । 'आज्यं गृहीत्वा'^३ इति वचनात् । जातिवचन आज्यशब्दः । अतश्च तन्त्राभावेऽ-
पि संस्कारभावः । तृतीयवचनं पूर्वाभ्यां मन्त्राभ्यामुत्पवन्नार्थम् । चतुर्थवचनात् त्रित्वसि-
द्धौ तृतीयवचनं मन्त्रावयवानां क्रियासंबन्धार्थम् । आज्यहविःपूदपात्रोपसादनकाल आज्यसंस्कारः
श्रुताभिधाराभावात् । इह प्राक्संस्कारविधिः श्रुताभिधारणार्थः ॥ श्रुतं हविरभिधारयति मध्वा स-
मज्जन् घृतवत् कारयेति ॥ ३६ ॥ यदा पक्तियुक्तं हविर्ज्ञातं तदनेन मन्त्रेणाभिधारयति । हविर्ग्रहणमाज्यनि-
१५ वृत्त्यर्थम् ॥ अभिघार्योदन्नमुद्रासयति 'उद्रासयान्नः श्रुतमकर्म हव्यमासीद पृष्ठममृतस्य घाम'^४ इति ॥ ३७ ॥ अभिघारितं स-
त् उत्तरायां दिशि आनयति । 'अभिघार्य' उत्तरस्यापि हविःसंप्रत्ययार्थम् ॥ पश्चादाज्यस्य निधायालं-
कृत्य समानेनोत्पुनाति ॥ ३८ ॥ आज्यस्थाख्याः पश्चिमे देशे स्थापयति चरुम् । अलंकरणं घृतेन । अभिधार-
णं चरोः । आज्यस्य समानेनोत्पुनाति 'उदगग्राभ्यां पवित्राभ्यामुत्पुनाति'^५ इत्यादिना 'तूष्णीं च-
तुर्थम्'^६ इत्येवमन्तेन । पश्चादाज्यस्येति अविकृतत्वात् आज्यस्य समानेनेति संबन्धः । एवमन्तो हविर्धर्मः
२० तुल्यप्रयोगात् ॥ अदारसृद्^७ इत्यवेक्षते ॥ ३९ ॥ सूत्रेणोत्तरेण विधिकर्म मन्त्रेणाबाध्यमानत्वात् । प्रति-
हविरावृत्तिर्द्रव्यभेदात् ॥ उत्तिष्ठत^८ इत्यैन्द्रम् ॥ ४० ॥ उत्तिष्ठताव पश्यतेत्यर्थसूक्तं तिस्रः । अस्य विधि-
कर्मार्यत्वमन्यकर्माभावात् ॥ अग्निर्भूम्याम्^९ इति तिसृभिरुपसमादधाति अस्मै सत्राणि^{१०} एतमिधमम्^{११} इ-

मिवायुर्नामिता ब्रह्मनि॥ निस्त्रयहणं विधिकर्मत्वात्॥ चतुर्थपंचमयोर्विकल्पः अत्रयोः कृति कर
णमात्रः॥ एतयोरिव विकल्पो यथास्यात्॥ युनः जितेति पंचमी॥ अग्निप्रतिष्ठानंतरं यत्नं देववत्
इत्याभिधानात्॥ पाककर्म यथास्तकाथरादस्य त्रयोऽङ्गान्॥ अथे प्रमुपसमादधानीति॥ मध्यमदु
षसमादधानीति वचनात्॥ सर्वत्र विधिकल्पनिवृत्त्यर्थः॥ ६॥ महाविदाथर्वविदडपाध्यायवत्सरा
मणः प्रपौत्रस्य भट्टारि विरुक्तैर्द्वितीयकंडिका॥ २॥ दक्षिणतो जाड्याय नमुदपात्रमुपसाधा
मिमंत्रयते॥ नयादपात्रमिति॥ कल्पजयादक्षिणतो ग्रेवेद्यां नृष्णीं सुपसादनमुपसाधेति वचना
त्॥ जाड्याय नगृहणं संव्यवहारार्थं अंतरस्यायं धर्मो नमनीति॥ अथोदकमांसि च निरुहेन देवीरि
ति॥ द्वाभ्यां कल्पजाभ्यां सपोदपात्रमुपसाधपरिचरणान्यपरिचर्य॥ तत्रोपसादनमासेचनां
नयथास्यात्॥ ६॥ क्रतेत्वा सत्येन परिषिन्नामि जातवेद इति सहविभिः पयुष्यजीवाभिगच्छन्त्ये
योऽथायं वदप्रपीडः प्रपद्यत इति॥ कल्पजैः पंचभिः सह विभिः रश्मि मन्त्रे सिगात्॥
त्रिधा वगमान्॥ पयुष्येति सत्येत्वं तेनेति मंत्रोक्तक्रियानभिधानादस्य मंत्रसंबंधः कथं स्यात्॥

१२३

जीवास्तेषां न च नृभिः सह दापो भसयति॥ निकृता ब्रह्मन्नुपेक्षिता येति वचनमंत्रसंप्रत्ययार्थः॥ ननु
भिः शान्तिं निरुद्धा द्यायुष्युपो निष्ठानि॥ प्रानिव्याहृति च यदाभ्यासः प्रानिव्याहृति भेदः प्रानिपात
दत्रोनात्॥ ६ पश्चात्स्त्रीणां स्वदर्भानां स्तीर्यादे देधिष्व्यादतन्निष्ठा न्यस्वसदने सीदयोऽप्यत्याकृत
रर्तन ब्रह्मासनमन्त्री सते॥ पश्चिमदेशे स्तीर्यास्येद्यामवपरिमोजनीयान् दर्भानां स्तूणानि कर्तु
मंत्रमेकमेव॥ अनेन ब्रह्मण आसनमन्त्री सते॥ अथवा ब्रह्माप्यत्सीय आसनमन्त्री सते॥ कर्तारं
सयते॥ स्तीर्या एव आसनमेव॥ सुरेवेन होमः कर्तुं शक्यते॥ तथा निक्त्वा हननस्याहहनस्याहनु
मुपसमाधाय दीर्घदंडेन स्तुवेणेति॥ दीर्घदंडवचनं उद्भासनात्॥ चाग्रस्थानां स्तूलापाकां
मासनाक्षमयो ब्रह्मकतोः॥ अतएव ब्रह्मासनामि॥ ब्रह्माग्रहणं॥ ६॥ निरस्तः पराग्रस्तः
सहपात्राणि निरस्तः सोऽसुयोऽग्रां देष्टव्यं वयद्विप्र इति दक्षिणात्तृणां निरस्यति॥ आसना
नृणां गृहीत्वा दक्षिणतः क्षिपति सव्येन हस्तेन॥ ६॥ तदन्वाक्यं जपतीदमहमर्वायसोः सदने
सीदामीति॥ कल्पजेन कर्तारं निब्रह्मासनसंबंधाच्च॥ ७॥ विमृशरीमित्पविशति॥ कर्तारं ब्रह्मन्॥ ७

- ति वा ॥ ४१ ॥ युनज्मि त्वा ब्रह्मणा' ... इति ॥ १ ॥ तिसृग्रहणं विधिकर्मत्वात् । चतुर्थीपञ्चम्योर्विकल्पः अनयोः । इतिकरणभावः एतयोरेव विकल्पो यथा स्यात् । युनज्मि त्वेति पञ्चमी । अग्निप्रतिष्ठापनानन्तरं^३ यत्तदेव च तद्द्रव्याभिधानात् । 'सवपाकयज्ञिये'^४ अथशब्दस्य प्रयोगात् 'अथेध्ममुपसमादधाति'^५ इति । मध्ये च उपसमादधातीति वचनं सर्वत्र विधिकर्मनिवृत्त्यर्थम् ॥ महावेदार्थविद उपाध्यायवत्सश-
 ५ मणः प्रपौत्रस्य भट्टदारिलस्य कृतौ द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥ दक्षिणतो जाङ्मायनमुदपात्रमुपसाद्या-
 भिमन्त्रयते 'तथोदपात्रम्...' इति ॥ २ ॥ कल्पजया । दक्षिणतोऽग्नेर्वैद्यां तूष्णीमुपसादनम् । उपसाद्येति वचना-
 त् । जाङ्मायनग्रहणं संव्यवहारार्थम् । अन्तरस्यायं धर्मो न भवति ॥ अथोदकमासिञ्चति 'इहेत देवी...' इ-
 ति ॥ ३ ॥ द्वाभ्यां कल्पजाभ्याम् । अथ 'उदपात्रमुपसाद्य परिचरणेनाज्यं परिचर्य'^६ । तत्रोपसादनमासेचना-
 न्तं यथा स्यात् ॥ कृतं त्वा सत्येन परिषिञ्चामि जातवेद इति सह हविर्भिः पर्युक्ष्य जीवाभिराचम्यो-
 १० पोत्थाय वेदप्रपद्धिः प्रपद्यते... इति ॥ ४ ॥ कल्पजैः पञ्चभिः सह हविर्भिः अग्निं मन्त्रलिङ्गात्
 क्रियावगमात् । पर्युक्ष्येति सत्यं त्वर्तनेति मन्त्रोक्तक्रियानभिधानादस्य मन्त्रस्य संबन्धः कथं स्यात् ।
 'जीवाः स्थ'^७ इति चतसृभिः सङ्कटपो भक्षयति कर्ता ब्रह्मा च । उपोत्थायेति वचनं मन्त्रसंप्रत्ययार्थम् । 'नव-
 भिः' शंतिवा' इति दशम्योदायुषा' इत्युपोत्तिष्ठति'^८ । प्रतिव्याहृति च पदाभ्यासः । प्रतिव्याहृति भेदः प्रतिपत्ति-
 दर्शनात् ॥ पश्चात् स्तीर्णस्य दर्शनास्तीर्णहि दैधिष्व्योदतस्तिष्ठान्यस्य सदने सीद योऽस्मत् पाकत-
 १५ र इति ब्रह्मासनमन्वीक्षते ॥ ५ ॥ पश्चिमे देशे स्तीर्णस्य वेद्यामेव परिभोजनीयान् दर्शनास्तृणाति कर्ता । अ-
 मन्त्रकमेव । अनेन ब्रह्मण आसनमन्वीक्षते । अथवा ब्रह्माऽऽत्मीयमासनमन्वीक्षते । कर्ता ई-
 क्षयते । स्तीर्ण एवासनम् । एवं सुखेन होमः कर्तुं शक्यते । तथा च 'एकेष्वाहतस्यादहन
 उपसमाधाय दीर्घदण्डेन स्तुवेण'^९ इति । दीर्घदण्डवचनमुद्रासनायागनेराश्यानां स्थालीपाकानाम् ।
 आसनाद्युभयोर्ब्रह्मकर्त्रोः अत एव ब्रह्मासनमिति 'ब्रह्मा' ग्रहणम् ॥ निरस्तः पराग्वसुः
 २० सह पाप्मना निरस्तः सोऽस्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति दक्षिणा तृणं निरस्यति ॥ ६ ॥ आसना-
 त् तृणं गृहीत्वा दक्षिणतः क्षिपति सव्येन हस्तेन ॥ तदन्वालय्य जपतीदमहमर्वाग्वसोः सदने
 सीदामि... ॥ ७ ॥ इति कल्पजेन । तदिति ब्रह्मासनसंबन्धाच्च ॥ विमृग्वरीम्^{१०} इत्युपविश्य । उपविशति कर्ता ब्रह्मा च ।

आसनीयवचनं ब्रह्मण आभाविपिकर्तुयेथास्यात् ॥ ब्र
 ह्मणपचनमवेति च ब्रह्मणेपि विज्ञेयत्वात् ॥ अथवा इदं मदेजप्राप्त्यर्थं ब्रह्मजपग्रहणं ॥ ६॥
 हर्मस्तुवेनिष्ठं न्यनिष्ठं रसा निष्ठं मा भरातयः ॥ प्रत्यक्षं रसः प्रत्यक्षा परानय इति प्रत्यक्षमूले
 सुवेष्टं होत्वा जपति विष्णोर्हस्तो सीति हे परिमाजनीये हे र्भः सद्गुणोपयिता सुवममत्रकं
 निष्ठमिति प्रनायनमत्र एकः मूलमात्रभ्यं जपति ॥ ७॥ अथ सुवेष्टं होत्वा होत्वा जपति ॥ सुव
 ग्रहणं ॥ दय्यलुखल यो मां गतु ॥ नेषां निर्माणं नादिभवति ॥ नदर्थोपनेः ॥ ८॥ ॐ भूः भ्रूः भ्रूः
 न्येता गृहे भूतये इति प्रथमग्रहं गृह्णाति ॥ आज्यधान्याः सुवेष्टं सक्तं न्यासेष्टं होत्वा न्यापयति ॥ यदी
 ज्यधान्यामिति प्रतिनिधिद्वीनात् ॥ प्रथमवचने भेदाद्यं ग्रहग्रहणं प्रधानाज्यमाति ॥ ग्रहो गृहीति
 निनसन्नकल्पः ॥ ८॥ ॐ भूयः भ्रूः पुष्टित्वा गृहेष्टं पुष्टय इति द्वितीयं ॥ पूर्वं पुष्ट्याख्याते ॥ ९॥ ॐ सः
 त्वा गृहेष्टं महस्तेषां पायेति तृतीयं ॥ पूर्ववत् ॥ ६॥ आजनं छत्वा गृहेष्टं परिमितेषां पायेति चतुर्थं
 पूर्ववत् ॥ न प्रति होमं चतुर्गृहीते ॥ संस्थित होमांते च चतुर्गृहीतवचनान् ॥ निचसमसंस्थितान् ७
 रस्तासो मा र्थं पितृभेभः पुरस्तातो मोहारे श्रद्धाद्वारवचनान् ॥ तस्मात्सर्वार्थं चतुर्ग्रहणं ॥ प्रत्यवदानं ना
 ध्यायनसामर्थ्यात् ॥ यथा न्याय्यायनं तथा वक्षामि ॥ तथा च ॥ यदाज्यधान्या तस्मात्सर्वार्थं न्यायनं नि
 गमादन्तास्मत्प्रतिना महो वत्स शनो ॥ हविः प्रत्यभिधारयति ॥ अवदानं पूर्वमिति च सिद्धे ॥ यतो
 यनो वद्यतीति वचनमन्यस्याध्यायनार्थत्वात् ॥ ६॥ राजकर्मोभिचारिकेष्वमुष्यत्वा प्राणा यष्टे
 पानाय व्यानाय समाना योदावार्थं निपंचमे ॥ पूर्वस्य हस्तिनसना नीत्याध्यायपरिसमाप्तिः गज
 कर्माणि ॥ उभयतः परिच्छिन्नमित्याभिचारिकाणि ॥ एषु पंचग्रहा भवति ॥ ग्रहमंत्रा गज्यवर्ध
 नायत्वा ॥ प्राणा यष्टे पानाय समाना योदावाय व्यानायेति पंचमे ॥ अमुष्येति द्विपेनामयोजनं ॥
 उभयत्र पंचवचने कर्मं च ग्रहणार्थं ॥ ६॥ अथावधि हे दाष्टने पुरस्ताद्युको यज्ञं च क्षुरिति ॥ गजे
 कायार्थं कर्मत्वात् ॥ एते मंत्रे रे के के न सुवेष्टं न्याप्या आज्यमंग्रौ जुहोति ॥ ६॥ पन्नादं पुमं
 देशो समाना वपुरस्तातो मोहारे ॥ संज्ञासंयवहाराये ॥ पुरस्तातो माः आज्यभागं संस्थितं होम
 मष्टिद्वीनावाति ॥ संयवहारवदुवचने प्रत्यक्षं कर्मभेदाय ॥ ६॥ दक्षिणेनाग्निमुदपात्रमा
 ज्यहृतीनां संपानावानयति ॥ ६॥ अग्नेर्दक्षिणे देशो अदूरमुदपात्रं नत्रा ज्यहृतीनां संपानानां

- आसनीयं ब्रह्मजपं जपति बृहस्पतिर्ब्रह्मा... इति ॥८॥ आसनीयवचनं ब्रह्मणोऽभावेऽपि कर्तुर्यथा स्यात् । ब्रह्मजपवचनं भवति च ब्रह्मणोऽपि विशेषार्थत्वात् । अथवा इन्द्रमहे' जपप्राप्त्यर्थं ब्रह्मजपग्रहणम् ॥
 दर्शः सुवं निर्मज्ज्य निष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता अरातयः प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इति प्रतप्य ॥ ९ ॥ मूले
 सुवं गृहीत्वा जपति विष्णोर्हस्तोऽसि.. इति ॥ १० ॥ द्वे । परिभोजनीयैर्दभैः सुष्ठु शोधयित्वा सुवममन्त्रकम् ।
 ५ निष्टप्तमिति प्रतापनमन्त्र एकः । मूलमालभ्य जपति । ऊर्ध्वाग्रं सुवं गृहीत्वा होता जपति । सुव-
 ग्रहणं दर्व्यलुखलयोर्मां भूत् । तेषां निर्मार्जनादि भवति तदर्थपत्तेः ॥ ओं भूः शं भू-
 त्वं त्वा गृह्णे भूतय इति प्रथमं ग्रहं गृह्णाति ॥ ११ ॥ आज्यधान्याः सुवेण संस्कृतमाज्यं गृहीत्वोत्थापयति । 'यदा-
 ज्यधान्याम्' इति प्रतिपत्तिदर्शनात् । प्रथमवचनं भेदार्थम् । ग्रहग्रहणं 'ग्रहानाज्यभागौ' इति । ग्रहान् गृहीत्वे-
 ति नक्षत्रकल्पे ॥ ओं भुवः शं पुष्ट्यै त्वा गृह्णे पुष्टय इति द्वितीयम् ॥ १२ ॥ पूर्ववद् व्याख्यातम् ॥ ओं स्वः शं
 १० त्वा गृह्णे सहस्रपोषायेति तृतीयम् ॥ १३ ॥ ओं जनच्छं त्वा गृह्णेऽपरिमितपोषायेति चतुर्थम् ॥ १४ ॥ पू-
 र्ववत् । न प्रतिहोमं चतुर्गृहीतम् । संस्थितहोमान्ते' च चतुर्गृहीतवचनात् । न च सप्तसंख्यत्वं पु-
 रस्ताद्धोमार्थम् । पितृमेधे पुरस्ताद्धोमोद्धारे' ग्रहोद्धारवचनात् । तस्मात् सर्वार्थे चतुर्ग्रहणम् । प्रत्यवदानं चा-
 प्यायनं सामर्थ्यात् । यथा चाप्यायनं तथा वक्ष्यामि । तथा च 'यदाज्यधान्यां तत् संस्त्रावयति' इत्याप्यायने लि-
 ङ्गम् । आह च अस्मत्प्रपितामहो वत्सशर्मा । 'हविः प्रत्यभिधारयति' । अवदानं पूर्वमिति च सिद्धम् । 'यतो
 १५ यतोऽवद्यति' इति वचनमन्यस्याप्यायनार्थत्वात् ॥ राजकर्माभिचारिकेष्वमुष्य त्वा प्राणाय गृह्णेऽ-
 पाणाय व्यानाय समानायोदानायेति पञ्चमम् ॥ १५ ॥ 'पूर्वस्य हस्तित्रसनानि' इति आऽध्यायपरिसमाप्तेः' राज-
 कर्माणि । 'उभयतः परिच्छिन्नम्' इत्याभिचारिकाणि । एषु पञ्च ग्रहा भवन्ति । ग्रहमन्त्राः- राज्यवर्ध-
 नस्य' त्वा प्राणाय गृह्णेऽपाणाय व्यानाय समानायोदानायेति पञ्चमम् । अमुष्येति द्विषन्नामयोजन-
 मुभयत्र । पञ्चमवचनं प्रतिमन्त्रग्रहणार्थम् ॥ अग्नावग्निः' हृदा पूत' पुरस्ताद्युक्तो' यज्ञस्य चक्षुः' इति जुहोति ॥ १६ ॥ एकै-
 २० का विधिकर्मत्वात् । एतैर्मन्त्रैरेकैकेन सुवेणाज्यधान्या आज्यमग्नौ जुहोति ॥ पश्चादग्नेर्मध्य-
 देशे समानत्र पुरस्ताद्धोमान् ॥ १७ ॥ संज्ञा संव्यवहारार्थम् । 'पुरस्ताद्धोमाज्यभागसंस्थितहोम-
 समृद्धिशान्तानामिति' । संव्यवहारबहुवचनं प्रत्युचं कर्मभेदार्थम् ॥ दक्षिणेनाग्निमुदपात्र आ-
 ज्याहुतीना संपातानानयति ॥ १८ ॥ अग्नेर्दक्षिणे देशे अदूरमुदपात्रम् । तत्राज्याहुतीनां संपातानान-

यति॥ ज्ञानमयनगवंच नत्वं लाघवरिवसिद्धिः॥ दक्षिणेनाग्निमुदपावदनिवचनमनंकोदपावत्रं
 भवं मनंतरादपावत्रमप्रत्ययायै॥ अनवधारितवचनदक्षिणेनाग्निमुदपावत्रमप्रत्ययायै॥ अनवधा
 रितवचनसंवाधायै॥ संपातादुत्तरेष्वस्थानयने॥ कस्यनद्व्यने॥ पुरस्तात्स्थोमाज्यभागसंस्थि
 तहोमः समृद्धिः श्रोतानामित्येषासंपात्तानावयने श्रोतानां नाभिचारिकानाममघानभिहंरा
 प्रतमिनिपुरस्तात्स्थोमाः वृष्णवृहदरत्याज्यभागो यदस्य त्वाप्रयतीति संस्थितहोमा आहूत्यादि॥
 एषासंपातानयने नृदुदपावत्रे॥ आहूत्याहुतीनां एवाहूत्याहुतीवचनस्य॥ अन्यत्रापि संततग्रहणाद्वै
 ज्याहूति संप्रत्ययायै॥ अत्रयवंध्याश्रावणयानमक्षाणिसंपातवर्तेति संवाधयभिमेधियोसस
 र्वाधहोमानामुत्कमनाचने श्रोतानामिति प्रतीतिषणा॥ नतु महावेदसंपातमडावायै॥ म
 हने अनपाणि तत्रेषु पुरस्तात्स्थोमादीनां संपातः प्रसंगः श्रोता॥ अथ येन तप इति पुरस्तात्स्थोमा
 नथानद्वरत्याज्यभागो निरसंमुदरनि संस्थितहोमाहूतिः॥ अथवाहूत्याहुतिः॥ वृहतासंपात
 वन्यमन्त्रात्येवमादिषु पुरस्तात्स्थोमादिष्वज्यसंप्रत्ययायमित्येनावाज्यभागाविनि॥ श्रोतावुक्ते
 षण्णायैः॥ श्रोतावेतावित्यर्थः॥ स्वतएव नौ नत्सामान्या पुरस्तात्स्थोमसंस्थितहोमानामपि स्व

अंशे

नः श्रान्त॥ आज्यभागो वृहणस्य वदहार्यं अत्रमपाताः॥ ७॥ उपाध्यायवत्सशर्मणः प्रपौत्र
 स्वभट्टारिकनोकोक्तिः कौतूनीयाकडिका॥ १॥ वृष्णवृहदरनिकल्पजाउनरश्रुती परराजि
 नेकोण अथयनुहोत्याज्ये आधयमिति॥ देवतायुक्तनिर्देशः पाणावस्यदेशस्य संप्रतिपत्यर्थः॥
 समानंदवनत्तासामुनुराधंयराज्यभागस्थे निचापवादसिध्यर्थे दक्षिणपूर्वाक्षे सोमाय प्रययै
 णमुहोतौत्याज्ये॥ तसोमरीने सोमायेत्याययवतु॥ ६ मध्येहविः पुरस्तात्स्थोमाज्यभागयोम्यै
 प्रधानहीनजुहेति॥ नमधिकारात्॥ नचाज्यभागो ये क्षणमेव पुरस्तात्स्थोमसंहताभिनिवचना
 त्॥ कथं हविर्हीनज्ये॥ उपस्मीर्याद्यज्यहताभ्यामंशुविभ्यां॥ दिहं विषावद्यनिमं आत्पूर्वात्सीत्॥
 सुविआज्यज्यमुपस्मीर्यसुवेणोपस्तरणमाज्यमन्येष्टवं संहताभ्यां संवक्षाभ्यामंशुविभ्यां॥ म
 ध्यादरे शनीभ्यादिः कृताहविषः अविस्वदयतीहविषः॥ ६ मध्यात्पूर्वात्सीत्॥ मध्यात्पूर्वात्सी
 तुरेद्राभ्यविषः॥ निरुमानिः संवधः॥ समानशब्दानु॥ पवित्रे अंतर्धाय हविर्निर्वपनीति॥ ६
 नथान॥ यतो यतोवद्यनित्याभिज्ञगार्थमववद्यतमभिधार्थादिहविः प्रत्यभिचारयानि॥ यतो

- यति । जाङ्गमायनमेव वक्तव्यं लाघवादेव सिद्धिः । दक्षिणेनाग्निमुदपात्र इति वचनमनेकोदपात्रसं-
भवे अनन्तरोदपात्रसंप्रत्ययार्थम् । अनवधारितवचनं दक्षिणेनाग्निमुदपात्रसंप्रत्ययार्थम् । अवधा-
रितवचनं संबोधार्थम् । संपाता हुतशेषस्तस्यानयनम् । कस्य । तदुच्यते ॥ पुरस्ताद्धोमाज्यभागसंस्थि-
तहोमसमृद्धिशान्तानामिति ॥ १९ ॥ एषां संपातानामानयनम् । शान्तानां नाभिचारिकाणाम् । 'अग्नावग्निः हृदा
५ पूतम्' इति पुरस्ताद्धोमाः । 'वृष्णे बृहते' इत्याज्यभागौ । 'यदद्य त्वा प्रयति' इति संस्थितहोमाः । 'आकूत्यै' इति समृद्धिः
एषां संपातानामानयनम् । तदुदपात्रे । आज्याहुतीनामेव । आज्याहुतिवचनस्य अन्यत्रापि संपातग्रहणादा-
ज्याहुतिसंप्रत्ययार्थम् । 'आद्यबन्ध्याप्लवनयानभक्ष्याणि संपातवन्ति' 'सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि' इति स-
मृद्धिहोमानामुत्क्रमवचनम् । शान्तानामिति पूर्वविशेषणार्थम् । तत् सहैवेह संपातसद्भावार्थम् । स-
मृद्धिश्च न पाकतन्त्रेषु । पुरस्ताद्धोमादीनां संपातप्रसङ्गः शान्तानाम् । 'अग्ने यत्ते तप' इति पुरस्ताद्धोमाः ।
१० 'तथा तदग्न' इत्याज्यभागौ । 'निरमुं नुद' इति संस्थितहोमाः । इत्याभिचारिकाः । अथवाज्याहुतिग्रहणं संपात-
वन्तमश्नात्येवमादिषु पुरस्ताद्धोमादिषु आज्यसंप्रत्ययार्थमिति ॥ एतावाज्यभागी ॥ २० ॥ इतिः शान्तानुक्-
र्षणार्थः । शान्तावेतावित्यर्थः । स्वत एवैतौ शान्तौ । तत्सामान्यात् पुरस्ताद्धोमसंस्थितहोमानामपि स्व-
तः शान्तत्वम् । आज्यभागग्रहणं संव्यवहारार्थम् । अत्र संपाताः ॥ उपाध्यायवत्सशर्मणः प्रपौत्रस्य
भट्टदारिलकृतौ कौशिके तृतीया कण्डिका ॥ ३ ॥ वृष्णे बृहते... ॥ १ ॥ इति कल्पजा । उत्तरपूर्वार्धे आपराजि-
१५ ते कोणे अग्नये जुहोत्याज्यम् । आग्नेयमिति देवतायुक्तनिर्देशः । कोणे अस्य देशस्य संप्रतिपत्त्यर्थः ।
समानदेवतात्वाद् 'यामुत्तरामग्नेराज्यभागस्य' इति चापवादसिद्धयर्थम् ॥ दक्षिणपूर्वार्धे सोमाय । आग्नेये को-
णे जुहोत्याज्यम् । त्वं सोम... इति ॥ २ ॥ सोमायेत्याग्नेयवत् ॥ मध्ये हविः ॥ ३ ॥ पुरस्ताद्धोमाज्यभागयोर्मध्ये
प्रधानं हविर्जुहोति । तदधिकारात् । न चाज्यभागापेक्षणमेव 'पुरस्ताद्धोमसंहताम्' इति वचना-
त् ॥ कथं हविर्होतव्यम् । उपस्तीर्याज्यं संहताभ्यामङ्गुलिभ्यां द्विहविषोऽवद्यति मध्यात् पूर्वार्धाच्च ॥ ४ ॥
२० स्तुचि आज्यमुपस्तीर्य । स्तुवेणोपस्तरणम् । आज्यमल्पं घृतम् । संहताभ्यां संबद्धाभ्यामङ्गुलिभ्यां म-
ध्यमादेशिनीभ्यां द्विः कृत्वा हविषः अवखण्डयति । हविषः मध्यात् पूर्वार्धात् । मध्यात् पूर्वार्धा-
द् देशात् । हविषः निरुप्तेन संबन्धः समानशब्दत्वात् 'पवित्रे अन्तर्धाय हविर्निर्वपति' इति ।
तथा च 'यतो यतोऽवद्यति' इति अपेक्षणार्थम् ॥ अवत्तमभिधायं द्विहविः प्रत्यभिधारयति ॥ ५ ॥ यतो यतो-

वद्यनितदनुपूर्वस्ववस्यद्विवनमाज्यधानीयपात्रानरेणष्टहीत्वाभिधारयति॥अनःयस्यात्यदेरा
 द्वित्रिधावनंतर्त्तवेःप्रत्यभिधीरयति॥प्रत्याध्याययतीत्यर्थः॥हविर्ग्रहणंपूर्वकत्वंप्रत्यभिधा
 रणमस्मार्च्यते॥यतोयतोवद्यनितदनुपूर्वयतोवरंउतितेनक्रमेणानुस्थितिःप्रत्यभिधारयति
 ॥यथावानुपूर्वमिति वक्तव्यं॥लाघवानु॥अथानहविषण्वस्थात्॥नागहविःआज्यस्यनदर्थमेव
 उक्तमेवसर्वोण्यवदानानि॥उक्तनावदानधर्मेणप्रत्यक्षाभवदानानिकतेव्यानि॥प्रत्युचहोम
 वचनात्॥नदनुकारणानु॥सर्वोण्येवकर्मोणीति॥उक्तमाह॥कर्मसंबंधेहिवाक्यविकल्पः॥एकंनोक्तं
 क्रान्तिरूपस्यानु॥साहोनाभिःप्रत्युचहोमादिति॥ननुकिमर्थेप्रत्युचहोमवचनंस्मृतिरित्यर्थस्यानु॥
 समस्तेनस्मृतेनहोमोभूत्॥नेनसमस्तस्यकृत्विहोमोभूत्॥सर्वेणस्मृतेननुजुहोनेनितस्मात्प्रत्युच
 होमरीनुमंयोगवचनात्॥सर्वोवदानाधिप्रबुद्धनामिकप्रदानसंबंधेष्टकायांप्रीतिर्हविर्दिवदान
 सर्वोणाद्येनैवैकचतुर्गृहीतप्रतिमंविभागेनहोतव्यं॥६॥अन्यत्रसौविष्टरुतत्वात्॥अनिकृद्दिवः
 संबधप्रयोगेनप्रत्युचहोममुपस्वीर्याज्यंसर्वेषामुत्तरतःसहस्रकंदवदायद्विवनमभिधारयति
 येननभवीति॥एकदेवतानांचप्रत्युचकर्मभेदादवदाननिरत्यर्थः॥देवताभेदेनावदानवत्॥
 नपचिकृत्सहस्रकंदनिर्दर्शत्॥६॥उदेनमुत्तरंनर्थेति॥उरस्ताधोमसंहतापूर्वा॥अनर्त्ताप्रयमादिति
 उरस्ताधोमदेवासंबंधेनूहयात्॥पूर्वस्यादित्रिमध्यहविरतिवचनात्॥वेससन्त्यायथाभेवात्
 चोर्त्ताहविःपूर्वस्थिः॥स्मिन्नुदसंसंहतायाःप्रयमायाःसंहभिःप्रत्युचहोमाः॥प्रक्षिप्तजुहोतापुनजु
 होति॥प्रप्रदंशः॥नर्थमन्मन्तद्विकारिष्यष्टकादिष्यमेव॥६॥साहोनाभिःप्रत्युचहोमाः॥सा
 हाकारानि॥॥साहोनाभिः॥अन्वयाहाकारंतास्तावत्यःसाहाकाराः॥कुरुसंप्रत्ययः॥प्रत्युचमिति
 वचनात्॥॥होमाः॥कः॥साहोनाभिः॥अन्वयाहाकारंतास्तावत्यःसाहाकाराः॥कुरुसंप्रत्ययः॥प्रत्युचमिति
 विवक्षितेनानुगच्छत्येव॥ननुहोमिप्रयोगउभयवत्साहोनाभिःप्रत्युचमध्यहोमग्रहणंप्रत्युच
 विधिःसर्वविषयास्तिस्रः॥इतानामगृहीतव्यं॥आभेयआज्यभाषित्विष्टकृतंनृदेवतानामग्रह
 णानु॥उकाउक्त्यापानवादिताज्याज्यभाषित्विष्टकृतंनृदेवतानामग्रह
 संकल्पनानु॥अनरवचनद्वारेणस्वरसंबंधार्थः॥यामुत्तरामग्रवाज्यभागस्यनुहोमिनिरसोदेव
 त्यासायांक्षिणतःसोमस्थपितृदेवत्वात्॥सोमवाज्यभागद्वाराजुहोति॥पितरस्तामुपसृजति॥६॥

- ऽवचति तदनुपूर्वम्' । ऋवस्य द्विरवत्तमाज्यधानीयं पात्रान्तरेण गृहीत्वाऽभिधारयति । यतः यस्मात् प्रदेशाद् द्विरवत्तं तद्वविः प्रत्यभिधारयति । प्रत्याण्याययतीत्यर्थः । हविर्ग्रहणं पूर्ववत् । क्रमप्रत्यभिधारणमस्योच्यते ॥ यतो यतोऽवचति तदनुपूर्वम् ॥ ६ ॥ यतोऽवखण्डितं तेन क्रमेण तद्वविः प्रत्यभिधारयति । अथवाऽनुपूर्वमिति वक्तव्यं लाघवात् । प्रधानहविष एव स्यात् । नाङ्गहविषः नाज्यस्य । तदर्थमेव-
- ५ मुक्तम् ॥ एवं सर्वाण्यवदानानि ॥ ७ ॥ उक्तेनावदानधर्मेण प्रत्यृचमवदानानि कर्तव्यानि । प्रत्यृचं होमवचनात् । तदनुकरणात् सर्वाण्येव कर्माणीति उक्तम् । आह- 'कर्मसंबन्धे हि वाक्यविकल्पः' । एकेन सिद्धे ऋग्विकल्पः स्यात् । 'स्वाहान्ताभिः प्रत्यृचं होमाः' इति तत् किमर्थं प्रत्यृचहोमवचनम् । सूक्तनिवृत्त्यर्थं स्यात् । समस्तेन सूक्तेन होमो मा भूत् । नैतत् । समस्तस्य क्वचिद् विधानात् 'सर्वेण सूक्तेन जुहोति' इति । तस्मात् प्रत्यृचं होमा इति संयोगवचनात् । सर्वावदानविधिश्च बहुनामेकप्रधानसंबन्धेऽष्टकायाम् । प्रतिहविर्द्विरवदान-
- १० संयोगार्थम् । न चैकं चतुर्गुहोतं प्रतिमन्त्रविभागेन होतव्यम् ॥ अन्यत्र सीविष्टकृतात् ॥ ८ ॥ अनेकहविः-संबन्धप्रयोगेण प्रत्यवदानं 'उपस्तीर्याज्यं सर्वेषामुत्तरतः सकृत्सकृदवदाय द्विरवत्तमभिधारयति' इत्येतन्न भवति । एकदेवतानां च प्रत्यृचं कर्मभेदोऽवदाननिवृत्त्यर्थम् । देवताभेदेनावदानवत् । तथा च 'एकस्त्रिष्टकृतः' इति दर्शनात् ॥ उदेनमुत्तरं नयं इति पुरस्ताद्धोमसंहतां पूर्वाम् ॥ ९ ॥ अनयर्चा प्रथमामाहुतिं पुरस्ताद्धोमसंबद्धां जुहुयात् । पूर्वस्यां दिशि मध्ये हविरिति वचनात् ॥ एवं पूर्वापूर्वां संहतां जुहोति ॥ १० ॥ एवमन्या यथाज्ञेयात्पूर्वापूर्वाहुतिः पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन् देशे संहतायाः प्रथमायाः संहताभिः प्रत्यृचं होमाः । प्रसक्ते जुहोतौ पुनर्जुहोतिर्ग्रहणं सर्वार्थम् । अतश्चातद्विकारेष्वष्टकादिष्वयमेव ॥ स्वाहान्ताभिः प्रत्यृचं होमाः ॥ ११ ॥ स्वाहाकारान्तो यथा स्यात् । ऋचः स्वाहाकारान्ताः तावत्यः स्वाहान्ताः । ऋक्संप्रत्ययः प्रत्यृचमिति वचनात् । ये होमा क्वचिच्चोदितास्ते ऋचा ऋचा कार्याः । अतश्च प्रत्यृचं होमाः । ऋक्संबद्धस्य वचनस्याविवक्षितत्वात् । यज्ञतो च पूर्वत्र जुहोतिप्रयोगः उभयत्र स्वाहान्ताभिः । प्रत्यृचहोमग्रहणे प्रत्यृचविधिः सर्वविषयार्थत्वं च । देवतानामग्रहीतव्यम् । आज्यभागे स्विष्टकृति च देवतानामग्रहणात् । उक्तानुक्तन्यायाच्च वा । द्वितीय आज्यभागे 'सोमाय स्वाहा' इति वचनात् । निर्वापे च देवतार्थत्वेन संकल्पनात् । अन्तवचनमृगन्तेन स्वरसंबन्धार्थम् ॥ यामुत्तरामग्नेराज्यभागस्य जुहोति रक्षो देवत्या सा यां दक्षिणतः सोमस्य पितृदेवत्या सा ॥ १२ ॥ सौम्यादाज्यभागदेशाज्जुहोति पितरस्तामुपभुञ्जते ॥

तस्मादंतराहो न व्यादेव लोके व ह्यंते ॥ यत्र उभयो दोषान्मादंतरा मज्ये हो न व्या ॥ आहूतिः कस्तस्य
 गुणो भवति ॥ उच्यते नु स्थान एव हो नो भवति ॥ पूर्वमिति मध्यम मध्यम देवा प्रज्ञा सा च वेदेव लोके एव ति
 चतुर्भिः मध्यमो वरि नु स्थान ॥ ६ ॥ यां ह्युत्ता पूर्वो मपरा जुहोति सा पकामती स पापीया नू यजमानो भव
 ति ॥ यामाहुतिं हुत्वा पश्चिमं देवा यामाहुतिं जुहोति ॥ सा पकामती नामाहुतिः ॥ अपकमयतीत्यपकमे
 ती न भयसः प्रत्यानयतीत्यर्थः ॥ अनम्रसयजमानः शपादपि पादार्द्रयुक्तः ॥ यां परा परा सहो
 जुहोति सा भिकामती रवत्री यानू यजमानो भवति ॥ यामाहुतिं प्रथमया पुरा पुरा आहुतिं जुहोति ॥
 सा आभिकामती रभिक्कामती नामा ॥ आभिसुरव्यगमानानूसयजमान ईश्वरा भवति ॥ ७ ॥ चायन
 प्रो जुहोति सा धनया च ह्येयजमानस्य मीयने सोपमाद्रुको यजमानो भवति ॥ यामाहुतिं द्यधिरा हि
 ने देश जुहात्यसमिभहुता परिभक्तानि वत्यसा आचिनामाहुतिरप्राशकत्वात् ॥ सयजमानः अथ
 ज्ञाति भवति ॥ जन्मानुराभि प्रायाना पीले ॥ ८ ॥ यो धूमं जुहोति ॥ सानमसि ह्येतत्कारो यको यज
 मानो भवति ॥ यामाहुतिं धूम एव प्रसिषति सयमानि गुणवानपि अत्र काशे भवति ॥ ९ ॥ याज्या
 निषानो जुहोति ॥ नष्टास्त्रस्य च सी भवति ॥ नस्याज्येति अनी हो न व्यं ॥ यामाहुतिं ज्योति अत्यं प्रो जुहोति ॥
 नया आहुत्या त्रस्य च दीप्ति यस्या चि न देवं तस्या ज्योति अग्नि हो न व्यं मेव ॥ अत्यं सत्रमग्निषोमा वि
 त्यग्नीषोमीयस्य ॥ १० ॥ उषा व्यायुक्त्वा शर्मणः प्रपौत्रस्य मट्टदार्द्रकृत्ते को शिष्टो नो चतुर्थी क
 टिका ॥ ११ ॥ अग्नीषोमास वेदमिति ॥ यस्या प्रयस्य हो म विधिः ॥ एवमग्निषोमीयस्यापि ह विषः
 ॥ उदेन मुनरं नयत चापि देवा भ्रातृ मंत्रान राव्याह ॥ अत्यं सत्रमिति वैदिकः एकः कल्पजा अत्र
 यः स्यान्निधानं तान् ॥ अर्मणां प्रकरणं चोपादेवमित्यत्रिव ॥ अनोच्यते ॥ स्याहोताभिः प्रत्य
 च्छेद्या विनिसर्वाथै न विधिष्वन्यत्रागस्यो नो देहस्य जुहोतीत्यर्थं विधानादवकमेणा र्थकृता र्थ
 क्त्वे अग्नीषोमीयत्वे निहा म विदेशः किमर्थं विनरं वनसं पथे भाविष्यात् ॥ आश्विन वरुणा नंतरं
 संवधा र्थं तान् ॥ देविषा निदेशस्य प्रथमस्य कल्पजत्वात् ॥ निदेशार्थ इति शब्दः पूर्वो ह विनिदेशोऽ
 मररसं वधश्चिना व्यावधानादि श्राप्त संवधा वचकत्वात् ॥ नु स्यादुत्तराह विनिदेशः उत्तरैरभि स
 वंधा र्थं तान् ॥ विधिकं कर्म उदेनं च संवधः केन न हि ह विषा कस्या चोवाणा समुच्चयार्थं तान् ॥ रा

- तस्मादन्तरा होतव्या देवलोक एव हूयन्ते ॥ १३ ॥ यत उभयोर्दोषः तस्मादन्तरा मध्ये होतव्या आहुतिः । कस्तस्य गुणो भवति । उच्यते । देवस्थान एव हुता भवति । पूर्वामिति मध्ये । मध्यमदेशप्रशंसा च । एवं देवलोक एवेति च स्तुतिः । 'मध्ये हविः' इति स्तुयते ॥ यां हुत्वा पूर्वामपरां जुहोति सापक्रामन्ती स पापीयान् यजमानो भवति ॥ १४ ॥ पूर्वामाहुतिं हुत्वा पश्चिमदेशे यामाहुतिं जुहोति सापक्रामन्ती नामाहुतिः । अपक्रमयतीत्यपक्रामन्ती न श्रेयसः प्रत्यापयतीत्यर्थः । अतश्च स यजमानः पापादपि पापः दारिद्र्ययुक्तः ॥ यां परांपरां संहतां जुहोति साभिक्रामन्ती स वसीयान् यजमानो भवति ॥ १५ ॥ यामाहुतिं प्रथमया परांपरां संहतां जुहोति सा अभिक्रामन्ती । अभिक्रामन्ती नाम आभिमुख्यगमनात् । स यजमान ईश्वरो भवति ॥ यामनानी जुहोति सान्धा तथा चक्षुर्यजमानस्य मीयते सोऽज्यंभावको यजमानो भवति ॥ १६ ॥ यामाहुतिं ह्यग्निरहिते देशे जुहोति असमिद्धे हुतोपरिभस्मनो भवत्यसौ अन्धा नामाहुतिरप्रकाशकत्वात् । स यजमानः आन्ध्यशीलो भवति । जन्मान्तराभिप्रायं ताच्छील्यम् ॥ यां धूमे जुहोति सा तमसि हूयते सोऽरोचको यजमानो भवति ॥ १७ ॥ यामाहुतिं धूम एव प्रक्षिपति स यजमानो गुणवानपि अप्रकाशो भवति ॥ यां ज्योतिष्मति जुहोति तथा ब्रह्मवर्चसी भवति तस्माज्ज्योतिष्मति होतव्यम् ॥ १८ ॥ यामाहुतिं ज्योतिष्मत्यग्नौ जुहोति तथा आहुत्या ब्रह्मवर्चसी दीप्तिमान् । यस्माच्चैतदेवं तस्माज्ज्योतिष्मति होतव्यम् ॥ एवमस्मै क्षत्रमग्नीषोमी^१ इत्यग्नीषोमीयस्य ॥ १९ ॥ उपाध्यायवत्सशर्मणः प्रपौत्रस्य भट्टदारिलस्य कृतौ कौशिकवृत्तौ चतुर्थी कण्डिका ॥ ३७ । अग्नीषोमा सवेदसा ... ॥ १ ॥ इति यथाऽऽग्नेयस्य होमविधिः एवमग्नीषोमीयस्यापि हविषः । 'उदेनमुत्तरं नय' इत्यत्रातिदेशे प्राप्ते मन्त्रान्तराण्याह । 'अस्मै क्षत्रम्' इति वैदिकः एकः । कल्पजाश्च त्रयः । समानविधानत्वात् । कर्मणां प्रकरणविशेषादेवमित्यत्रैव । अत्रोच्यते । 'स्वाहान्ताभिः प्रत्यूचं होमाः' इति सर्वार्थेन विधिनाऽऽज्यभागस्य निर्दिष्टस्य जुहोतीत्यर्थविधानादत्र कर्मणामर्थवत्त्वम् । अग्नीषोमीयस्येति हविर्होमनिर्देशः । किमर्थम् । लिङ्गदेवतासंबन्धेन भविष्यति । आग्नेयवदनर्थान्तरसंबन्धार्थत्वात् । हविषो निर्देशस्य प्रथमस्याकल्पजत्वात् । निर्देशार्थः इतिशब्दः । पूर्वहविर्निर्देश उच्चरैरसंबन्ध इतिना व्यवधानात् । ऐन्द्राग्रसंबन्धो वचनात् स्यात् । तस्मादुत्तरो हविर्निर्देशः उत्तरैरभिसंबन्धार्थत्वात् । लैङ्गिकं कर्म । 'उदेनं' मन्त्रसंबन्धः केन तर्हि । हविषा । कस्मात् । मन्त्राणां समुच्चयार्थत्वात् । स-

वैमन्त्रसंबन्धं हि हविः । अतश्च प्रतिमन्त्रं कर्मभेदः । अत एव च 'अन्यत्र सौविष्टकृतात्' इति कर्मप्रवृत्तिप्रसङ्गानिवृत्त्यर्थमिदम् ॥ इन्द्राग्नी रोचना दिवः...इति ॥ २ ॥ चतुर्भिः ॥ ऐन्द्राग्नस्य हविषोऽमावास्यायाम् ॥ ३ ॥ एवमैन्द्राग्नस्य हविषो जुहोति । ऐन्द्राग्नस्येति अग्नीषोमीयवत् व्याख्यातं प्रतिमन्त्रं व्यवहारनिवृत्त्यर्थम् । अतश्च वैश्वदेवेऽपि चान्येन मन्त्रसंबन्धः स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थममावास्याग्रहणम् ॥ प्राक् स्विष्टकृतः पार्वणी होमी । 'सर्वेषा-

- ५ मुत्तरतः सकृत् सकृदवदाय' इत्यादि चोदितं स्विष्टकृतम् । प्रथमं स्विष्टकृतः 'पूर्णा पश्चात्' इत्येतौ होमौ भवतः । समृद्धिहोमाः । 'आकूत्यै त्वा' इत्यादयो होमाः पञ्च । काम्याश्च ॥ ४ ॥ 'पृथिव्यामग्नये... इति' । इतिः होमसंबन्धार्थः । अतश्च अत्रायं 'संस्थितहोमः समृद्धिः शान्तानाम्' इति संव्यवहारः । पाठक्रमात् पार्वणादीनामस्य क्रमस्य सिद्धत्वादनर्थकं 'प्राक् स्विष्टकृतः' इति । अर्थवत्त्वात् । आनुमतीसद्भावे आनुमत्या ऊर्ध्वं पार्वणादयो यथा स्युः 'प्राक् स्विष्टकृतः' इति । यदा च 'अर्धाहुतिः...आनुमती' तदा
- १० स्विष्टकृदाज्येन । अथवा प्रधानशेषात् स्विष्टकृत् । प्रतिपत्तिकर्मसु आज्यहविः पुनः स्यात् । शेषभावाद् आज्यतन्त्रेऽपि । स्विष्टकृतो विधानं आज्यतन्त्र एव च । पार्वणयोः समुच्चयार्थं पार्वणौ होमाविति । अथवा 'आज्यभागान्तं प्राक्तन्त्रमूर्ध्वं स्विष्टकृता सह' इति वचनात् । अव्यक्तचोदनेष्वाज्यहविषु च पार्वणादीनां क्रमान्नियमः स्यात् । अत्र त्वनियमार्थमिदम् । अथवा आनुमतीसंयोगे पार्वणादीनां निवृत्त्यर्थम् । अथवा पार्वणादीनां विकृतौ प्राप्त्यर्थमिदम् । कालसंयोगाद्धि न स्यात् । समुच्चयश्च विकृतौ कालनाम्नीदेवताभिधानात् । स्तुतिभाजो मन्त्रा इति दैवते । तथा च 'दर्शपूर्णमासाभ्यां पाकयज्ञाः' इत्यर्थः । तदेतत् सूत्रं तद्वच्च समासेन विधानं पार्वणावित्युत्तरत्र व्यत्यासविधानात् ॥ पूर्णा पश्चात् इति पौर्णमास्याम् ॥ ५ ॥ पार्वणहोममन्त्रः ॥ यत्ते देवा भृकुण्वन् भागधेयम्^{१३} इत्यमावास्यायाम् ॥ ६ ॥ एकैका । उभयं न । अविधिकर्मत्वादिदम् । व्यत्यासविधानं दर्शपूर्णमासविकारार्थं होमग्रहणात् । आज्यहविःप्रसङ्गाद्विकृतौ च कालसंनिकर्षेण पार्वणयोर्व्यत्यासः । अन्यकालेषु पूर्णा पश्चादिति पूर्वपक्षे कर्मप्रयोगवचनात् । अद्भुतेषु^{१४} च त्रिपर्ववचनाद्^{१५} अनियमः । नैमित्तिकेषु च निमित्तान्तरप्रवृत्तिः स्यात् । भैषज्येषु^{१६} च निनिमित्तकत्वात् । व्यक्तचोदनेषु देवताल्लिङ्गात् व्यवस्था । देवताविशेषः धर्मग्रहणहेतुः । सांपदेषु वचनात् 'उत्तरस्यां सांपदं कुरुते'^{१७} इति । सेनाकर्मसु^{१८} च यात्राधिया तत्कालसंबन्धः ॥ समृद्धिहोमा उच्यन्ते । आकूत्यै त्वा स्वाहा । इति प्रथमे समृद्धिहोमे । कामाय त्वा

स्वाहेतीर्हताया॥ मसृष्टिहोममंत्रसमृद्धत्वेतुनीयपक्षेकर्मवयोगवचनान्॥ अइनेषुयथावचना
 न॥ प्रानयमन्तर्मातृकपुर्वीमिनांतरमूर्छाने॥ यत्समसृष्टिहोमेषाकृतेतोकाभायत्तामसृष्टेत्वा
 स्वाहेति॥ तनुयसमृद्धिमेवचास्माभिमितिपत्रम॥ आज्यनहोमग्रहणान्॥ मसृष्टिहोमेषुमंपी
 ना॥ एथिव्यामप्रयममासमन्त्रिभिश्चप्रजापतेनत्वेदनात्सव्यदनि॥ एताभिः सन्त्यभिः प्रजाप
 तेनत्वेदनात्सव्यदनात्तदुत्थात्॥ अथयदुक्तमसृष्टिहोमाः॥ काम्याभितेकनकाभ्याः उच्यते॥ सत्र
 नयः प्रजापतेश्चकाम्या उच्यते॥ सत्रनयः प्रजापतेश्चकाम्याः क्रमसंयोगानल्लिङ्गत्वात्प्रकारद्वयकर
 णाच्चाभयोः काम्यत्वसन्नातिभ्यश्चानुयादिनि॥ सन्निषुबहुमंत्रत्वान्॥ तर्जाल्लिङ्गनिर्देशादतदो
 मसंप्रत्ययः॥ मसृष्टिहोमनंत्रिभितेकारणकारणान्॥ ६॥ उपस्तीर्याज्यसर्वेषामुत्तरनः सकृत्स
 कृदवदायनन्॥ कर्मनियनादेशान्॥ उच्यते॥ उत्तरः उत्तरोदेशान्॥ अथादेशाविज्ञोषणाथोष
 णासर्वेषामुत्तरनः सकृत्सकृत्सर्वेषः॥ सर्वेषां हविषां इतिर्हविः संबंधः॥ नहवींषीतिप्रतिषेधान्॥
 वाज्राप्रतिहविः सकृदवनाथैः सकृदवदानेनस्त्ववनाहोमातदवनेस्त्ववम्भंभाभिचारयनि॥ आवनेषु
 हणंसर्वस्वावर्णस्यद्विरभिचारणायथास्थान्॥ नप्रत्यवदानयतोयतोवद्यतीतिप्रत्यभिधारणोप्राप्तेनहवीं
 षीतिप्रतिषेधः सर्वेषामितीहविरभिसंबंधान्॥ समानदेशेषुकर्मसुरकहनिष्टेनसकृदवदानेपुथा
 ग्रहणकहवींषि॥ ७॥ आदिवानामपिहोममंत्रः॥ उत्तरपूर्वात्सेवयुतदुत्तासर्वप्रायश्चित्तीयान्दोहान्॥
 उत्तरपूर्वकोपोमयुतदुत्ताएथगभूतमित्यर्थः॥ सिद्धकृतोप्रायश्चित्तीयान्दोहामानुजोहेति॥ सर्वप्रा
 यश्चित्तीयुद्दिनेप्रकृतेभेषिपिप्रतिमाधनेयथास्थ्यादिभिर्प्रकरणनियमकारणंसर्ववत्स्यात्॥
 इदंविधानप्रयोजनमंत्रेषुपिकर्मायपुरुषधर्मादिति॥ क्रमनुपुनर्मैत्तिद्विषमित्यन्तमासर्वक
 र्मेतिवचनान्॥ होमएवस्थापिनिनियोगः॥ उभयातिक्रमसमुच्चयउभयसंयोगान्॥ सर्वप्रा
 यश्चित्तीयानांपुनर्मैत्तिद्विषमितिवाच्यः॥ समुच्चयः स्वाहेष्टेभ्यदितिद्वादशायोः समंत्रायुमे
 स्वनमितिपाठान्॥ सर्वप्रायश्चित्तीयवचनान्॥ सर्वप्रायश्चित्तीयग्रहणंजुहोनिग्रहणाच्चाज्यं॥
 ७७॥ यन्मेस्कन्नेयदस्मृतीनिचस्कन्नास्मतिहोमो॥ यन्मेस्कन्निताज्यहोमः स्कंदेनयदस्मृती

- स्वाहा इति द्वितीये । समृद्धिहोममन्त्रे समृद्धे त्वा इति तृतीयपक्षे । कर्मप्रयोगवचनात् । अद्भुतेषु यथा वचना-
 दनियमः । नैमित्तिकेषु च निमित्तान्तरप्रवृत्तिः स्यात् समृद्धिहोमे । आकृत्यै त्वा कामाय त्वा समृद्धे त्वा
 स्वाहा इति चतुर्थे समृद्धिहोमे । क्त्वा स्तोमम्....॥७॥ इति पञ्चमे । आज्येन होमग्रहणात् । समृद्धिहोमेषु संपा-
 ताः^१ ॥ पृथिव्यामग्नये समनमन्^२ इति संनतिभिश्च ॥ ८ ॥ प्रजापते न त्वदेतान्यन्य^३ इति च ॥ ९ ॥ एताभिः संनतिभिः प्रजाप-
 ५ ते न त्वदेतान्यन्य इत्यनया च जुहुयात् । अथ यदुक्तं 'समृद्धिहोमाः काम्याश्च' इति । के ते काम्याः । उच्यते । संन-
 तयः प्रजापतेश्च काम्याः क्रमसंयोगात् तल्लिङ्गत्वाच्च । चकारद्वयकर-
 णाच्चोभयोः काम्यत्वम् । संनतिभिराज्यं जुहुयादिति । संनतिषु बहुमन्त्रत्वात् तत्तल्लिङ्गनिर्देशाद् हो-
 मसंप्रत्ययः । संनतिहोममन्त्रेष्वितिकरणकारणात् ॥ उपस्तीर्याज्यं सर्वेषामुत्तरतः सकृत् स-
 वृदवदाय । तत् किमनियतादेशात् । उच्यते । उत्तरतः उत्तरदेशात् । अत्र देशविशेषणार्था ष-
 १० ष्ठी सर्वेषामुत्तरतः । सकृत्सकृत्संबन्धः । सर्वेषां हविषामिति हविःसंबन्धः । 'न हवींषि'^४ इति प्रतिषेधात् ।
 वीप्सा प्रतिहविः सकृदवदानार्थम् । सकृदवदानं च सुवेण होमार्थम् । द्विरवक्तम् । सुक्स्थम् । अभिधारयति ॥१०॥ अवत्तग्र-
 हणं सर्वस्यावत्तस्य द्विरभिधारणं यथा स्यात् ॥ न प्रत्यवदानम् । 'यतोयतोऽवद्यति'^५ इति प्रत्यभिधारणे प्राप्ते 'न हवीं-
 षि' ॥११॥ इति प्रतिषेधः । सर्वेषामिति हविरभिसंबन्धात् । समानदेशेषु कर्मसु एकहविष्वदेन सकृदवदानं यथा
 ग्रहणमेकहविषि ॥ आ देवनामपि... होममन्त्रः । * 'उत्तरपूर्वार्धेऽवयुतं हुत्वा सर्वप्रायश्चित्तीयान् होमान् जुहोति ॥१२॥
 १५ उत्तरपूर्वकोणेऽवयुतं हुत्वा पृथग्भूतमित्यर्थः । स्विष्टकृतम् । प्रायश्चित्तीयान् होमान् जुहोति । सर्वप्रा-
 यश्चित्तीय इति प्रकृतौ । श्रेवेऽपि प्रतिविधानं यथा स्यात् । एभिर्न प्रकरणं नियतकारणं सर्वशब्दात् ।
 इदं विधानप्रयोजनं मन्त्रेष्वतिक्रमार्थम् । पुरुषधर्मातिक्रमे तु 'पुनर्मैत्विन्द्रियम्'^६ इति । 'उत्तमा सर्वक-
 र्मा'^७ इति वचनात् होम एकस्या अपि विनियोगः । उभयातिक्रमे समुच्चय उभयसंयोगात् । सर्वप्रा-
 यश्चित्तीयानां 'पुनर्मैत्विन्द्रियम्' इति चानयोः समुच्चयः ॥ स्वाहेष्टेभ्यः... ॥१३॥ इति द्वादश योज्या मन्त्राः 'यन्मे
 २० स्कन्नम्' इति पाठात् । सर्वप्रायश्चित्तीयवचनात् सर्वप्रायश्चित्तीयग्रहणम् । जुहोतिग्रहणाच्चाज्यम् ॥ इति पञ्चमी कण्डिका ॥
 ॐ । यन्मे स्कन्नं... यदस्मृति'^८ इति च स्कन्नास्मृतिहोमी ॥ १-२ ॥ 'यन्मे स्कन्नम्' इति आज्यहोमः स्कन्दने । 'यदस्मृति' इ-
 * उत्तरश्वान्धमिति मन्त्रलिङ्गादयो स्विष्टकृत । अतश्च 'ऊर्ध्वं स्विष्टकृता सह'^९ इत्ययं विशेषः ।

- ति विहितोऽस्मृतौ ॥ यद्व त्वा प्रयतीति संस्थितहोमाः ॥ ३ ॥ 'यद्व त्वा' अष्टर्वं सूक्तम् । अर्थसूक्तत्वात् । विधि-
कर्म चेदम् । अन्यकर्मभावात् । तथा च 'मनसस्पते' इति ज्ञापकम् । संस्थितहोमवचनं क्रममेदार्थम् । बहु-
वचनं कर्ममेदार्थम् । 'आज्याहुतीनाम्' इति वचनात् आज्यसंप्रत्ययः । एषां संपाताः ॥ मनसस्पत^३ इत्यु-
त्तमम् । संस्थितहोमान्ते । चतुर्गृहीतेन ॥ ४ ॥ आज्येन जुहुयात् । मनसस्पत इति च चतुर्गृहीतेनेत्युच्यमानेऽस्यासं-
५ स्थितहोमत्वं स्यात् । ततश्च संपाताभावः स्यात् । अथ पञ्चगृहीतं कस्मान्नोक्तम् । उच्यते । पञ्च-
मस्य चतुर्भिः संबन्धोऽर्थान्तरसंभवात् । चतुर्ग्रहणाभावेऽसहप्रदानत्वम् ॥ बहिराज्यशेषेऽनक्ति
पृथिव्यं त्वेति मूलमन्तरिक्षाय त्वेति मध्यं दिवे त्वेत्यग्रम् ॥ ५ ॥ वेदेः स्तरणदर्भानाज्यशेषे स्वस्थानस्थि-
ते ब्रक्षयति । आज्यशेषे आज्यधान्यां यत्र शेषः स्यात् । पृथिव्ये त्वानज्मीत्यनेन मूलम् । अन्तरिक्षाय त्वानज्मीत्यनेन
मध्यम् । दिवे त्वानज्मीत्यनेनाग्रमनक्ति । आ-
ज्यशेषग्रहणं ब्रक्षणस्य प्रयोजनार्थम् । सर्वज्ञानज्मीत्यध्याहारः । साकाङ्क्षत्वात् । न वा प्रत्येक-
१० मध्याहारः पाणिप्रक्षालनमन्त्रवत् ॥ एवं त्रिः ॥ ६ ॥ पाठयमिति । सह तन्त्रेणाभ्यासप्राप्त्यर्थम् ॥ सं बहिर-
क्तम् इत्यनुग्रहरति यथादेवतम् ॥ ७ ॥ अनयाकतं बहिरनुग्रहरति अग्नौ । यथादेवतमिन्द्रस्थाने प्रयुज्या-
ग्रिम् । अग्नीषोमौ गच्छतु हविः स्वाहेति प्रदर्शनम् । अव्यक्तचोदनेष्विन्द्रं गच्छतु इति प्रयोगो देवताऽभावात् ।
सर्वयज्ञानां चेन्द्रभक्तिवत्त्वात् । 'इन्द्रं यजते' इत्युत्तरेष्वेवम् ॥ सुवमग्नौ धारयति ॥ ८ ॥ सुवमग्नौ स्थापयति
कर्ता ॥ यदाज्यधान्यां तत् संज्ञावयति । आनयति । आज्यधान्यां यदाज्यं तत् तस्मिन् सुवे धारयति ।
१५ संज्ञावभागाः^९ ... इति ॥ ९ ॥ संज्ञावणमन्त्रः । दक्षिणेन हस्तेन सुवधारणं सव्येन आज्यधानीसंज्ञावणम् ॥
सुवोऽसि घृतादिनिशितः^{१०} ... इति सुवं प्राग्दण्डं निदधाति ॥ १० ॥ वेद्याम् । क्वचित् मन्त्रस्य भागपाठः प्रमादात् ॥
विमुञ्चामि ब्रह्मणा जातवेदसम्^{११} ... इति समिधमादधाति ॥ ११ ॥ अनया कल्पजया । समिद्ग्रहणमविधिकर्म-
त्वात् ॥ एधोऽसि^{१०} इति द्वितीयां समिदसीति तृतीयाम् ॥ १२ ॥ तेजोऽसीति मुखं विमाष्टि ॥ १३ ॥ पादेन कर्तात्मनः मुखं द-
क्षिणेन पाणिना शोधयति ॥ दक्षिणेनानि त्रीन् विष्णुकमान् क्रमते विष्णोः क्रमोऽसि^{११} इति दक्षिणे-
२० न पादेनानुसंहरति सव्यम् ॥ १४ ॥ वेद्या जघनादारभ्य विष्णोः क्रमान् क्रमते कर्ता प्रतिमन्त्रं समसंख्यत्वात् ।
अथैक एव मन्त्रः कस्मान्न भवति । उच्यते । नामधेयत्वात् प्रतिमन्त्रभावः । दक्षिणेन पादेन क्रमते वि-
ष्णोः क्रमोऽसीति । त्रिग्रहणमत्रानियमनिवृत्त्यर्थम् । अतश्च चातनादिष्वनियमः^{१२} । संज्ञाया विधा-

वात॥ अमुंहरति सव्यपादं पश्चात्सदृशं दक्षिणस्य हरति त्रयमेतद्गणं त्रिषुपि त्रयेषु॥ ६॥ सूर्यस्याः
 द्युतमिति अभिदक्षिणमावर्तते॥ सूर्यस्याद्युतमिति यच्च विधिकर्मत्वात्॥ विधिकर्मत्वं क्रमेण
 भावात्॥ अभिदक्षिणद्युतिवचनं नाग्निविषयीवर्तते प्रतिषेधात्॥ ७॥ अग्निसूरित्यादित्यमीह
 ते॥ अग्निगृहान्नः क्रम्यद्वाभ्यावचम्यामादित्यमीह संत॥ कर्ता हि वासनि विधिकर्मत्वात्॥ नचा
 अत्यनेन ग्रहणमभिचारित्वाभावात्॥ भावावदविधिकर्मत्वं इदं स्थवचनेन स
 चापरेणाग्निमुदपात्रं परिहृत्योत्तरं गोमिमापोहिष्ठामयोभुवइति मानेन चित्वा बहिर्हिषि पत्न्या
 अजलो निनयति॥ समुद्रवः प्रहिणोमिदं इदं जनामरनिवा॥ पश्चादभेजाग्रयनं सर्वाय
 वंसर्वतः हत्वा नपापयातां गमंतरायनदोषो॥ इति उत्तरदेवेऽस्मिन्त्वाभापोहिष्ठामयोभु
 वइति सूक्तेनात्मनोदकेन प्रत्युच्चं शारास्याभुसणं कृत्वा पत्न्या जलो बहिः करोति परिभोज
 नायं वीदस्तरणमेकेन तत्र बहिश्चाप्रयोगात्॥ नस्मिन्नेव च बहिषि जाग्रायनमावर्तते॥ समु
 द्रवः प्रहिणोमीति नादाभ्यामिदं जनामरनि सूक्तेन॥ आपोहिष्ठामयोभुवइति सूक्तं समुद्रवः प्रहिणोमी
 त्यनेनानर्थात्॥ विदुष्येत्कतरयोः संहिताकर्मवाधः पूर्वस्य विधिकर्मार्थं समुद्रवः प्रहिणोमीत्यस्य
 विधिकर्मत्वमन्यकर्मभावात्॥ इदं जनामरत्यस्य विधिकर्ममन्यकर्मभावात्॥ इदं जनामरत्यस्य विधि
 कर्मत्वं विधिकर्मणा विदुष्येमानत्वात्॥ नुस्यं हि विधिकल्पते॥ नातुस्यं॥ ८॥ वीरपत्नी हं भूयासमि
 ति नुस्यं विनार्थि॥ पत्नीया आर्द्धिणो दक्षिणोऽग्निनात्मनोऽभ्युत्तरेऽयति॥ वीरपत्नीति कल्पेन प्रधा
 पात्॥ ९॥ वीरपत्नीत्वं॥ स्त्रीणां सर्वं कर्माणि नृणां कर्माणि॥ अतानि त्रयं पतयति कल्पजयासमिध
 मायायात्रा॥ सामग्रहणमार्वाधिकर्मत्वात्॥ ततः सत्यत्वेन न निजानुवेदइति॥ अग्निसहविर्मीः पू
 र्वस्य॥ उदग्रही नृहविशिष्टानि स्वीकुर्यात्॥ कर्ता बहवचने आद्यापि॥ परिधिचामिजानुवेदइति॥ १०
 षप्रहरणविशेषात्॥ परिधिच्यति मन्त्रगेते चोदनत्वात्॥ ६॥ पूर्णपात्रं दक्षिणा॥ ब्रह्मकर्तृभ्यां पो
 षणसमर्थं पूर्णपात्रं॥ जीत्यादिधान्यदानं॥ दक्षिणावचनमन्यदक्षिणासंज्ञादिने पूर्णपात्रस्य

- नात् । अनुसंहरति सव्यं पादं पश्चात् संहतं दक्षिणस्य हरति क्रमते । एवं त्रिष्वपि क्रमेषु ॥ सूर्यस्या-
वृतमिति अभिदक्षिणमावर्तते ॥ १५ ॥ सूर्यस्यावृतमिति पञ्च^१ विधिकर्मत्वात् । विधिकर्म स्वक्रमे कर्म-
भावात् । अभिदक्षिणावृत्तिवचनं 'नाग्निं विपर्यावर्तते'^२ इति प्रतिषेधात् ॥ अग्नम् स्वः^३ इत्यादित्यमीक्ष-
ते ॥ १६ ॥ अग्निगृहान्निष्कम्य द्वाभ्यामवसानाभ्याम् आदित्यमीक्षते कर्ता । द्वे अवसाने विधिकर्मत्वात् । न च
५ 'अजैष्म'^४ इत्यनेन ग्रहणमभिचारलिङ्गाभावात् । भवन्ति चान्ये भावाः । तद्विधिकर्मत्वम् ॥ इन्द्रस्य वचसा...इति । ऋ-
चा । अपरेणाग्निमुदपात्रं परिहृत्योत्तरेणाग्निमापो हि ष्ठा मयोभुव^५ इति मार्जयित्वा बर्हिषि पत्न्या
अञ्जलीं निनयति समुद्रं वः प्रहिणोमि^६ इतीदं जनास^७ इति वा ॥ १७ ॥ पश्चादग्नेः जाङ्मायनं सर्वायत-
नं सर्वतः हत्वा न चापि यज्ञाङ्गानामन्तरायने^८ दोष इति उत्तरदेशे स्थित्वा 'आपो हि ष्ठा मयोभु-
वः' इति सूक्तेनात्मन उदकेन प्रत्यृचं शरीरस्याभ्युक्षणं कृत्वा पत्न्या अञ्जलौ बर्हिः करोति । परिभोज-
१० नीयं वेदिस्तरणमेव । केन । तत्र बर्हिःशब्दप्रयोगात् । तस्मिन्नेव च बर्हिषि जाङ्मायनमावर्तते । 'समु-
द्रं वः प्रहिणोमि इति' द्वाभ्यां 'इदं जनास' इति सूक्तेन वा । 'आपो हि ष्ठा मयोभुवः' इति सूक्तम् । समुद्रं वः प्रहिणोमी-
त्यनेनान्तर्यात् । विकल्पे तूत्तरयोः संहिताक्रमबाधः पूर्वस्य विधिकर्मार्थः । समुद्रं वः प्रहिणोमीत्यस्य
विधिकर्मत्वमन्यकर्माभावात् । 'इदं जनास' इत्यस्य विधिकर्मत्वमन्यकर्माभावात् । 'इदं जनास' इत्यस्य विधि-
कर्मत्वं विधिकर्मणो विकल्प्यमानत्वात् । तुल्यं हि विकल्प्यते नातुल्यम् ॥ वीरपत्न्यहं भूयासमि-
१५ ति मुखं विमर्षि ॥ १८ ॥ पत्नी आर्द्रेण दक्षिणेन पाणिनाऽऽत्मनो मुखं शोधयति 'वीरपत्नी' इति कल्पजेन । प्रधा-
ना ह्याशीः । वीरपत्नीत्वं स्त्रीणां सर्वकल्पेषु अभीष्टम् ॥ व्रतानि व्रतपत्य^९ इति ॥ १९ ॥ कल्पजया समिध-
माधायान्नौ । समिद्ग्रहणमविधिकर्मत्वात् ॥ ततः । सत्यं त्वर्तेन... ॥ २० ॥ इति । अग्निं सहहविर्भिः प-
र्युक्ष्य । उदगगृहीतहविःशिष्टानि स्वीकुर्यात् कर्ता । बहुवचनमाज्यापेक्षम् । 'परिषिञ्चामि जातवेदः'^{१०} इति शे-
षः प्रकरणविशेषात् । परिषिच्येति मन्त्रगतचोदनत्वात् ॥ पूर्णपात्रं दक्षिणा ॥ २१ ॥ ब्रह्मकर्तृभ्याम् । पो-
२० षणसमर्थं पूर्णपात्रम् । ग्रीह्यादिधान्यदानम् । दक्षिणावचनमन्यदक्षिणासंशब्दिते पूर्णपात्रस्य

निरुत्तर्ये॥ यः स्वयं करोति तस्य दोषमाह॥ ७॥ नादक्षिणं हविः कुर्वीत यः कुरुते कृत्यामात्मनः कुरुते
 इति ब्राह्मणे॥ ७॥ परेणैव कारयेत्॥ यतोयं दोषः सुवृत्ते॥ आत्मनः कृत्या कुरुते॥ यो दक्षिणानंद
 दानि॥ कृत्या वनं हविषो विनाशहेतुत्वान्॥ उमो च संजो यो वैश्वदेवो यदृत्विजो॥ वर्जयित्वा स
 र्वहविषः साह्या यज्ञाः सदक्षिणाः॥ हविर्ग्रहणं प्रयानोपलक्षणार्थं॥ न च दृष्टार्थत्वं॥ दानमने
 दक्षिणा वचनान्॥ अदृष्टकल्पना प्रसंगाच्च॥ उपस्थाने जपागानि मंत्राणां दिषु स्वयं कर्तृत्वं॥ द
 क्षिणा भावान्॥ वैश्वदेव इति निष्वा नायुः कामायजेन इत्यपतिष्ठते वाणिकं कौशान्तमनुमंत्रय
 ने॥ उपसीदं जपनी सुदाहरणानि॥ ७॥ अन्वाहार्यं ब्राह्मणान् भोजयति॥ अन्वाहार्यं वादना
 दिभक्ष्या ब्राह्मणानित्येष कृतान् भोजयति यजमानो दक्षिणा दानोत्तरकाल वचनान्॥ अत
 एव पाक एवाग्नौ॥ अन्वाहार्य इति केन कारणेन दत्तामाह॥ ७॥ यद्वयं तस्यानं चिनमवृत्तितद
 न्वाहार्यं गानां हयते॥ यद्विहितमन्नापूर्वण संवेधं॥ नृदिगुणमपि सत्फलसाधनममर्थक्रिय
 नेषम्रादन् हयतेत्यन्वाहार्यमवृत्तिमोक्षैरुपपन्नानां दिष्वन्वाहार्यमन्विनि संप्रयोगान्॥ यज्ञस्य
 निफलवत्त्वं प्रातःपत्यर्थं॥ अन्वाहार्यं गदविषः अन्वाशिनत्वात्॥ कथमनोशितं॥ उदनिह विरुद्धिद्यान्मुद्रा
 सयति॥ कर्तुः संप्रयोगान्॥ तस्येदं हविः कृष्टिद्यान्मुद्रासयति॥ अत्रापि ब्राह्मणं भवति॥ ईश्यावा सन्येदे
 वाः सपर्यं ग्याः अन्ये देवाः ईश्यादेवा ब्राह्मणाः सपर्यं ग्याः॥ ईश्यावाः सपर्यं ग्याः अन्ये देवा एकादेव नि
 कामः ईश्यानामदेव नि कायः सपर्यं ग्यानाम॥ अभिधेयविशेषप्रतिपत्यर्थमाह॥ ईश्यादेवाः सपरि
 रग्रीषोमावित्यादयः॥ सपर्यं ग्यादेवा ब्रह्मण उच्यते॥ यथा ग्रीता भवति न ददाह॥ ७॥ यज्ञेनैव ईश्यान् ग्री
 णात्यन्वाहार्यं सपर्यं ग्या नयोगेन प्रणयतींद्रादेन त्वाहार्यं भोजनेन॥ सपर्यं ग्यान् ब्राह्मणान् ग्री
 णानि॥ ७॥ तेत्याग्ने ग्रीनायज्ञं प्रवर्तति॥ हविषो न्वाहार्यं सुतिरिति॥ कुरणो नाक्यं विदेराधः॥ ७
 इमो दर्शपो र्णमासौ व्याख्यातो॥ यो र्णमासस्य अमावास्यायाश्चादिनो दर्शपो र्णमसि काळप्रयो
 गादर्शपो र्णमासवाच्यो॥ संज्ञासंब्यवहारार्थो॥ इमां विन विहितस्य नाम्ना मुनरन्व वचनान्॥ दिव
 र्चनी वेदं दशो हयोः दंयोः सह प्रयोगार्थः॥ ७॥ नन्ति नं पो र्णमासव्याख्यानमिति युक्तं वक्तुं॥ दर्शपो
 र्णमासेन पाक्यज्ञा इति॥ प्रायश्चित्तं न स्यात्॥ नन्ति देशप्रसंगानां॥ उदम्रा मावास्थमिति दिष्टानां व्या

- निवृत्त्यर्थम् ॥ यः स्वयं करोति तस्य दोषमाह । नादक्षिणं हविः कुर्वीत, यः कुरुते कृत्यामात्मनः कुरुत
इति ब्राह्मणम् ॥ २२ ॥ परेणैव कारयेत् । यतोऽयं दोषः श्रूयते आत्मनः कृत्यां कुरुते यो दक्षिणां न द-
दाति । कृत्यावचनं हविषो विनाशहेतुत्वात् । 'उभौ च संधिजौ ज्ञेयौ वैश्वदेवौ यथर्विजौ । वर्जयित्वा स-
बर्हिषः साज्या यज्ञाः सदक्षिणाः ॥'^१ हविर्ग्रहणं प्रधानोपलक्षणार्थम् । न चादृष्टार्थत्वम् । दानमन्य-
- ५ दक्षिणावचनात् । अदृष्टकल्पनाप्रसङ्गाच्च । उपस्थानजपाङ्गानुमन्त्रणादिषु स्वयं कर्तुं स्व-
दक्षिणाऽभावात् । 'विश्वेदेवा इति विश्वानायुः कामो यजते'^२ इति । 'उपतिष्ठते'^३ । 'कर्णं क्रोशन्तमनुमन्त्रय-
ते'^४ । 'उपसीदञ्जपति'^५ इत्युदाहरणानि ॥ अन्वाहार्यं ब्राह्मणान् भाजयति ॥ २३ ॥ अन्वाहार्यं ओदना-
दिभक्ष्याणि । ब्राह्मणानिति एष कृताञ्च भोजयति यजमानो दक्षिणादानोत्तरकालवचनात् । अत
एव पाक एवाग्नौ ॥ अन्वाहार्यं इति केन कारणेनेदं तदाह । यद्वै यज्ञस्यानन्वितं भवति तद-
- १० न्वाहार्येणान्वाहियते ॥ २४ ॥ एतदन्वाहार्यस्यान्वाहार्यत्वम् ॥ २५ ॥ यद्विहितमत्रापूर्वेण संबद्धं तद्विशुणमपि सत् फलसाधनसमर्थं क्रिय-
ते । अनु पश्चादाहियत इत्यन्वाहार्यः । प्रवृत्तिर्भोज्यैः । उपस्थानादिष्वनन्वाहार्यः । अन्विति संप्रयोगात् । यज्ञस्ये-
ति फलवत्त्वप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्वाहार्येण हविषः अनाशितत्वात् । कथमनाशितत्वम् । 'उदञ्चि हविरुच्छिष्टान्युद्धा-
सयति'^६ । कर्तुः संप्रयोगात् । तस्येदं 'हविरुच्छिष्टान्युद्धासयति'^७ । अथापि ब्राह्मणं भवति । ईड्या वा अन्ये दे-
वाः सपर्येण्या अन्य देवा ईड्या ब्राह्मणाः सपर्येण्याः^८ ॥ २६ ॥ ईड्या देवाः सपर्येण्या अन्ये देवाः । एको देवनि-
- १५ कायः ईड्यो नाम । अन्यो देवनिकायः सपर्येण्यो नाम । अभिधेयविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह । ईड्या देवा अग्नि-
रग्नीषोमावित्यादयः । सपर्येण्या देवा ब्राह्मणा उच्यन्ते ॥ यथा प्रीता भवन्ति तदाह । यज्ञेनैवेड्यान् प्री-
णात्यन्वाहार्येण सपर्येण्यान् ॥ २७ ॥ यागेन प्रीणयतीन्द्रादीन् । अन्वाहार्येण भोजनेन सपर्येण्यान् प्री-
णयति ॥ तस्योभये प्रीता यज्ञे भवन्तीति ॥ २८ ॥ हविषोऽन्वाहार्यस्तुतिः । इतिकरणो वाक्यनिर्देशार्थः ॥
इमौ दर्शपूर्णमासी व्याख्यातौ ॥ २९ ॥ यौ पौर्णमासस्य अमावास्यायाश्च चोदितौ दर्शपूर्णमासकालप्रयो-
- २० गात् दर्शपूर्णमासवाच्यौ । संज्ञा संव्यवहारार्था । इमाविति विहितस्य नाम्न उत्तरत्र वचनात् । द्वि-
चननिर्देशो द्वयोर्द्वयोः सहप्रयोगार्थः । नत्विदं पौर्णमासं व्याख्यातमिति युक्तं वक्तुम् । 'दर्शपौ-
र्णमासाभ्यां पाकयज्ञाः'^९ इति प्रायश्चित्तं न स्यात् । अतिदेशप्रसङ्गात् । ऊहश्चाऽऽमावास्ये अतिदिष्टानां स्या-

न॥ तस्य च धर्मकर्मज्ञानादिति॥ प्रायश्चित्तं न स्यात्॥ चेतानि कुद्रीषोर्णमासप्रयोगे चानयोः प्रयोगार्थं
 माययणवत्॥ अथ कस्मात्तेनानसि वचना॥ इति हेतुः कर्मविशेषसमधर्मानपदिता भस्मात्त्यना
 देवा॥ दिवत्॥ यथा चैवोदरीषोर्णमासाभ्यामप्युक्तं॥ ७॥ दरीषोर्णमासाभ्यामाकयत्ता इति॥ न च प
 ठितव्यमस्ति॥ दरीषोर्णमासाभ्यामस्तुत्या चोदना प्रप्रीषोमाभ्यामदरीनमिदं प्राप्तिभ्यामदरीने इति
 दैनैतदेवमेवमुच्यमाने दरी पूर्णमासी विधौ निवापादीनां कर्मनोच्यते॥ तथा च ग्रथगौरवमाने
 वेत्त॥ पठनमस्य तु नायं दोषः॥ आज्यभागात् एवानान्यत्वाद एव निवापवचनात्॥ आज्यभागा
 तं व्याख्यातं॥ ननु क्वचित् प्रपदनं व्याख्यातं॥ न द्राज्यभागाभ्यामुत्तरप्रत्येत्यं॥ नस्मिन्नुत्तर
 भागेने च रुद्राहीनुत्तरवत्तमुत्राकादियद्यनुक्तं इति॥ ननु संप्रोक्षसदाशोत्कदकेन संप्रो
 क्षसदाशोत्कदकेन संप्रोक्षोहीनुदेवस्य त्वेत्यर्थं न वेदिकेन व्रीहीनु यथा दिवने पवित्रपा
 शिर्ह पवित्रे सति वक्तव्यं॥ इति त्वानुमुष्टिना निर्वपति॥ ब्राह्मणेभ्य इत्यस्य स्थानाच्चाहने देवता
 पदं हत्वा एहत्य प्रतिमुष्टिं मंत्राद्युक्तिः संस्कारभेदान्॥ एवमाययणादिहितस्यानपुनः क्र
 मोरचयितव्यः॥ तस्य तु कोशिकस्य तु कोशिक इति॥ संदेहोऽपुह विधर्मान्त्यतो वक्ष्यमेव वक्तव्यं॥
 ननु निवापादिसंस्तुष्टमेव॥ ननु कोशिकिनापि युक्तं॥ वक्तुं वाच्यवान्॥ देवतास्याच्चासुप्रानिति वा
 च्यं॥ प्रोक्षणमंत्रवत्॥ अग्नीषोमाभ्यामित्यादिना॥ न देवताविधिना एव च सत्यग्नीषोमाभ्यामि
 नां इति भ्यामित्यं मावोस्यामित्यं न दपि वक्तव्यं॥ भवतीत्यवधारयताथमिति॥ ननु तत्र सहाव
 हावहत्याद्वा भन्नाहार्यप्रजापतेरित्यस्य विकल्पार्थमिति चेत्त्राभेयानुपूर्वनित्यमन्नाहार्यप्रजा
 पतेरित्यत्र नियहणात्॥ प्राजापत्यविकल्पसिद्धेः॥ एवेतर्हि पुरस्तात्प्रोमादोनां हविषोहोमार्चनं च
 र्थमित्यं॥ तु यथा देवतमिति वचनान्न पुरस्तात्प्रोमे देवतया अपि सिगिकत्वात्तथा नोदिता भावित्वे
 गिकानामभावात्॥ एवं तर्हि देवतासंबंधे सति अथ विधिप्रतिज्ञानात् विधिकर्मवेदस्य दत्तं च
 स्यात्॥ नाहुतानामिदं विधिकर्मत्वान्॥ अद्य पुनर्दरीषोर्णमासिकर्मत्वं॥ ननु त्रेपाकयत्तमुच्य
 नान्॥ दरीषोर्णमासाभ्यामाकयत्ता इति प्राप्नुवतु पांशुकरोति॥ इत्येवमाद्याप्रपरिभाषा उ
 पयार्थी॥ ननु शुक्रसारिरुशर्गनां जिह्वा च भ्रान्तिनि॥ वेधनप्राप्यम्यादान् ननु त्रेपाकयत्तमविधेयं

- त् । तस्य च भ्रेषः कर्मज इति प्रायश्चित्तं न स्यात् । वैतानिकदर्शपौर्णमासप्रयोगे चानयोः प्रयोगार्थ-
माग्रयणवत्^१ । अथ कस्मात् । पैठीनसिवचनात् । दूरे हीदमन्यकर्म । विशेषसमधर्मा न पठिता अश्नात्यना-
देशादिवत्^२ । यथा चेमौ दर्शपौर्णमासौ व्याख्यातौ दर्शपौर्णमासाभ्यां पाकयज्ञा इति न च प-
ठितव्यं भवति । दर्शपौर्णमासयोश्च स्तुत्या चोदना । ‘अग्नीषोमाभ्यां दर्शन इन्द्राग्निभ्यामदर्शने’^३ इती-
५ दम् । नैतदेवम् । एवमुच्यमाने दर्शपौर्णमासविधौ निर्वापादीनां क्रमो नोच्यते । तथा च ग्रन्थगौरवमाच-
रेत् । पैठीनसस्य तु नाथं दोषः । आज्यभागान्त एवानारभ्यवाद एष निर्वापवचनात् । आज्यभागा-
न्तं व्याख्यातम् । यत् क्वचित् प्रपदनं व्याख्यातं तदाज्यभागाभ्यामुत्तरं प्रत्येतव्यम् । तस्मिन् आज्य-
भागान्ते चरुं व्रीहीनुलूखलमुसलादि ‘यद्यत् कृष्ण’^४ इति ऋचा संप्रोक्षति । सदा शान्त्युदकेन संप्रो-
क्षति । ‘देवस्य त्वा’^५ इत्यर्थेन वैदिकेन व्रीहीन् यथादेवतम् । पवित्रपा-
१० णिः । द्वे पवित्रे अक्षते इति वक्तव्यम् । गृहीत्वा तान् मुष्टिना निर्वपति । ब्राह्मणेभ्य इत्यस्य स्थान आवाहितदेवता-
पदं कृत्वाऽवहत्य प्रतिमुष्टि मन्त्रावृत्तिः संस्कारभेदात् । एवमाग्रयणाद्विहितं स्यात् । न पुनः क-
मो रचयितव्यः । तस्य तु कौशिकप्रदेशाः । प्रदेशेषु हविर्धर्मा इत्यतोऽवश्यमेव वक्तव्यम् ।
ननु निर्वापादि संस्पृष्टमेव । तत्र कौशिकेनापि युक्तं वक्तुं लाघवात् । देवस्य त्वामुष्मा^६ इति वा-
च्यं प्रोक्षणमन्त्रवत्^७ । अग्नीषोमाभ्यामित्यादिना च देवताविधिः । एवं च सति ‘अग्नीषोमाभ्यामि-
१५ तीन्द्राग्निभ्यामित्यमावास्यायाम्’^८ इत्येतदपि न वक्तव्यं भवतीति । अवधारणार्थमिति तत्र तत्र सहाव-
हन्त्याद्वा ‘अन्वाहार्यं प्रजापतेः’^९ इत्यस्य विकल्पार्थमिति चैव । ‘आग्नेयं तु पूर्वं नित्यमन्वाहार्यं प्रजा-
पतेः’^{१०} इत्यत्र ग्रहणात् । प्राजापत्यविकल्पसिद्धेः । एवं तर्हि पुरस्ताद्धोमादीनां हविषो होमनिवृत्त्य-
र्थम् । सिद्धं तु यथादेवतमिति^{११} वचनात् । न पुरस्ताद्धोमे देवताया अपि लैङ्गिकत्वात् । तथा चोदिताभावे लैङ्-
गिकानामभावात् । एवं तर्हि देवतासंबन्धे सति यथाविधिप्रतिज्ञानात् विधिकर्मवदस्येदं तन्त्रं
२० स्यात् । नाद्भुतानामिदं विधिकर्मत्वात् । अथ पुनर्दर्शपौर्णमासिकमेतत् तन्त्रं पाकयज्ञेषु वच-
नात् । ‘दर्शपौर्णमासाभ्यां पाकयज्ञाः’^{१२} इति । ‘प्राङ्मुख उपांशु करोति’^{१३} इत्येवमाद्याश्च परिभाषा उ-
भयार्थाः । ननु ‘शुक्सारिकृशानां जिह्वा बध्नाति’^{१४} इति बन्धनप्राथम्यादाज्यतन्त्रमेव प्रथमं विधेयम् ।

नाज्यनत्रस्याविधिकर्मत्वंभावप्रसंगान्॥ पाकयज्ञेन क्रमार्थं पुनर्वचनं ग्रंथगौरवप्रसंगः॥ नत्वा
 यथान्यासं मवास्तु सूत्रद्वयं वक्तव्यं॥ पौर्णमासीनस्तत्विधिकमार्थतत्रस्य कृतव्यायत्नः॥ मास्तु
 र्वादितैतदरत्नमाज्यनत्रे निष्प्रविष्यतीत्येवेति हासवचनं अन्यथा विधिकमस्वेवमभूदिति॥ दद्रौ पौर्णमासीमासाभ्यां पाकयज्ञाभ्यां स्या
 तादिति॥ शेषप्रकरणान्॥ पाकयज्ञः॥ पाकयज्ञः॥ अग्निहोत्रविश्वदेवयोः नाज्येनेति कर्तव्यता
 विशेषः॥ उक्तो च संधिर्ज्ञाविनिप्रतिषेधान्॥ अथेत्याद्याः प्रामथ्यमायारुभवारं नृसंबंधा
 यो हवनयोगांतस्य ताभ्यामंबंधान्नदन्योपि हवन इत्यसंबंधो भवति॥ इत्येतन्न निहवनं॥
 नत्त्वयति॥ कुंभीपाकदिबकुंभीपाक इत्यर्थः॥ ॐ दनुस्तस्मादेव निर्वोपादितं च स्यादिति॥
 अमीविकल्पार्था एवेति को एव विमर्शितयथा॥ अक्षरमिति नमुत्रालोत्युक्त्यं कुंभीपाकयोर्देवना
 भंदेष्टयत्तु क्रियाविशेषत्वात्॥ अधिप्रयुक्तपर्यधिकरणभिधारणोदासनालंकारणोत्पव
 नैः संस्कृत्य॥ आधेयं चररीत्यधिप्रयुक्तं॥ परित्वादिपुरं वयमिति त्रिः पर्यधिकरणं॥ हवि
 रभिधारयति॥ मन्त्रासमन्वृतवत्कगयेत्यभिधार्य उदयुदासयोभिरित्युदासनं॥ पश्चादज्यस्थनिधा
 यालं कृत्यसंलंकरणं स्वमीनिनात्सुनात्मीत्युत्पन्नं॥ पात्रयाध्युद्भूतं॥ एतैः संस्कारैः समन्त्रैः संस्कृत्य सुदु
 ष्णान्॥ समन्त्रत्वे चैते वा प्रकरणात्॥ आज्यभागानि संस्कृत्य जुहुयात्॥ इति संबंधान्॥ आसनीयादने
 रत्न आज्यसंस्कारप्रागर्थमावात्॥ अत्रापि स्तोको भवतः॥ दद्रौ पौर्णमासीमासयोरेव स्तोकाविमोभाभ्य
 न्नैः॥ गोपणब्राह्मणवाक्यान् स्तोका विहन्यते॥ दद्रौ पौर्णमासीमासयोर्न ह्यमाण एव॥ तत्र च हवनयोगांत
 रमिति॥ अथ शब्दान्॥ अपानि ब्राह्मणादस्य संभावित्यर्थः॥ ७ आज्यभागानं प्राकृतं त्रमूर्धं सिद्धक
 तासह॥ तदीषिययज्ञे आवापो यथानत्रस्य तत्रवः॥ आज्यभागो यस्यानि वराज्यभागानां॥ प्राग्वः॥
 कस्य अभ्यामिषोमयोस्तयोर्मदो नाम को सित्वाभेदप्राप्तमाहे॥ नत्रे भवति॥ सक्तुं कृतमुभयो
 रुपकरोत्यगृह्यमाणविशेषत्वात्॥ पुरस्तोस्तोमादीनां अंगानामवघातादयर्थो वेर्नने॥ दृष्टा
 र्थहेतूनि आधेयादीनि आनापो वेदितव्यः॥ यज्ञे दद्रौ पूर्णमासयोः यथा कान्तं न स्थय्येनं न
 वप्रतीतावृकृत्यर्थः॥ ८॥ पाकयज्ञास्माससाद्येकाध्यने कर्वाहः एव सिद्धकृतः कुर्या

- न आज्यतन्त्रस्याविधिकर्मत्वप्रसङ्गात् । पाकयज्ञेन क्रमार्थं पुनर्वचनं ग्रन्थगौरवप्रसङ्गः । तस्माद्यथान्यासमेवास्तु । सूत्रद्वयं वक्तव्यम् । पैठीनसेन त्वविधिकर्मार्थं तन्त्रस्य कर्तव्यो यत्नः । प्राङ्मुखादि चैतदुक्तमाज्यतन्त्रेऽपि भविष्यतीत्येवेहावचनम् । अन्यथा विधिकर्मस्वेव स्युरेताः परिभाषाः । आज्यतन्त्रस्येहावचनं विधिकर्मस्वेव मा भूदिति ॥ दर्शपौर्णमासाभ्यां पाकयज्ञाः ॥ ३०॥ व्याख्या-
- ५ ता इति शेषः प्रकरणात् । पाकेन यज्ञः पाकयज्ञः । अग्निहोत्रवैश्वदेवयोः नाज्येनेतिकर्तव्यताविशेषः । 'उभौ च संधिजौ' इति प्रतिषेधात् ॥ अथाप्यपरो हवनयोगो भवति ॥ ३१॥ अथेत्याग्नेयाग्नीषोमीययोरुभयोरनन्तरसंबन्धार्थो हवनयोगः । तस्य ताभ्यां संबन्धात्तदन्योऽपि हवनद्रव्यसंबन्धो भवति । ह्वयतेऽनेनेति हवनम् । तत् कथयति ॥ कुम्भीपाकादेव व्युद्धारं जुहुयात् ॥ ३२ ॥ कुम्भीपाक इत्यस्यार्थं ओदनः तस्मादेव । निर्वापादि तन्त्रं स्यादिति । अमी विकल्पार्था एवेति । को ह्येव बिभेति यथा । व्युद्धारमिति णमुल् । व्युद्धृत्य । कुम्भीपाकयोर्देवता-
- १० भेदे पृथक् क्रियाविशेषत्वात् ॥ अधिश्रयणपर्यग्निकरणाभिघारणोद्वासनालंकरणोऽप्यनैः संस्कृत्य ॥ ३३॥ 'अग्ने चरुः' इत्यधिश्रयणम्^३ । 'परि त्वाग्ने पुरं वयम्' इति त्रिः पर्यग्निकरणम्^४ । हविर्भिघारयति । 'मध्वा समञ्जन घृतवत् कराथेत्यभिघार्य'^५ । उदगुद्वासयाग्नेरित्युद्वासनम्^६ । पश्चादाज्यस्य निधायालंकृत्येत्यलंकरणम्^७ । समानेनोत्पुनामीत्युत्पवनम्^८ । पात्रयोर्व्युद्धृतमैतैः संस्कारैः समन्त्रैः संस्कृत्य जुहुयात् । समन्त्रत्वं चैतेषां प्रकरणात् । आज्यभागान्ते संस्कृत्य जुहुयादिति संबन्धात् । आसनीयादुत्तर-
- १५ रत आज्यसंस्कारः प्रागर्थभावात् ॥ अथापि श्लोकौ भवतः । दर्शपौर्णमासयोरेव श्लोकाविमौ भाष्येते । गोपथब्राह्मणत्रयक्यात्^९ श्लोकाविहोच्येते । दर्शपौर्णमासयोर्वैध्यमाणावेव । तत्र च हवनयोगानन्तरमिति अथशब्दात् । अपीति^{१०} ब्राह्मणादस्य संभावन इत्यर्थः । आज्यभागान्तं प्राक्तन्त्रमूर्ध्वं स्विष्टकृता सह । हवींषि यज्ञ आवापो यथा तन्त्रस्य तन्त्रवः ॥ आज्यभागौ यस्यान्ते तदाज्यभागान्तम् । प्राक् अधः । कस्य । आग्नेयाग्नीषोमयोः । तयोर्मैदो नाम । काङ्क्षित्वात् भेदे प्राप्त आह - तन्त्रं भवति । सकृत् कृतमुभयोरुपकरोति । अगृह्यमाणविशेषत्वात् । पुरस्ताद्धोमादीनामङ्गानामवघातादयोऽर्था वर्तन्ते । अदृष्टार्थहेतूनि आग्नेयादीनि । आवापो वेदितव्यः यज्ञे दर्शपौर्णमासयोः । यथा तन्त्रस्य मध्ये तन्त्रवः प्रतीतानूका इत्यर्थः ॥ पाकयज्ञान् समासाद्यैकाज्यानेकबहिषः । एकस्विष्टकृतः कुर्या-

नानापिसतिदेवतेति॥ पाकयज्ञानुबहूनेकस्मिन्कावे॥ आसाद्योपक्रमयथापवनेत्रतवि
 मर्तनत्रतमयः समाष्ट्याश्नाति॥ समावर्तनीयइतितानिकाद्यानकुयीतु॥ आद्यस्याध्वनात्॥
 होतानुसत्रकुयीतु॥ अष्टाध्यानीत्येवैष्यति॥ वेदिकमयेपाकयज्ञहवीषिअंनपावणादे
 निसक्तानादेवतात्वेति॥ इति॥ एतन्वाभावास्याव्याख्यातः॥ एतेनैवपौर्णमासाग्रयेनासा
 वास्याएडास्याव्याख्यातः॥ कथितोवदितव्यः॥ आग्रयाद्युभयत्रविहितः॥ आग्रयेतुपूर्वनि
 त्यमिति॥ अननकर्मणातिदेशः॥ नमयार्थयाविधीयतेनाप्रीषामीयेनव्यवछेदान्योर्णमास्या
 ग्रयस्यधर्मादिति॥ इमोदशपौर्णमासाव्याख्यातोः॥ इति॥ एवमुच्यमाने॥ अथाप्यरोहवृ
 थोगाभतीति॥ अयमपि विधिविकारश्चतिदेश्यनदशपौर्णमासाभ्यां पाकयज्ञा॥ इत्यनेनद
 शोदशविषाकभयहवनेयोरितिदेशार्थः॥ इहानिदेशावचनमेडायोगाद्द्वितीयोभवति॥ यत्रो
 मानास्यामांएडाभोदितोयः स्यादवचनान्चसहप्रयोगः॥ तथाचनयोर्व्यतिक्त्रमइतिचो
 भयवप्रयोगदर्शनेदशपौर्णमासस्यः तयोर्व्यतिक्त्रामेत्वमधेव्रतपाअसिकामस्तदग्रइति
 श्रोताः॥ तयोर्दशपौर्णमासस्योरन्यतरानि क्रमायां पूर्वमुत्तरं वाच्यसदसुत्तरनयोः समुच्चयः
 कमकोयस्यतुप्रयोगाहेपत्तातु॥ पौर्णमासिनायेवमवानयोर्विधिविधिकर्महितमित्यय
 परत्रनिदेशः श्रोताइति समिधौनप्रत्ययः॥ अंबयायुनिवायोः प्रतइतिश्रोताइतिअने
 नीनेदशसाभ्यात्॥ नूननतुल्यः सुहदस्मिक्मिन्नसवकमप्रतिमासिरोजनूनमानतुल्यः क
 चिदस्मिन्वपुनेवत्सत्रमप्रतिमासिद्वानु॥ त्वमभेव्रतपाअसिदेवाआमर्त्येषा॥ त्वयज्ञेषा॥
 यदोवयंप्रमिनामव्रतानि विदुषांदिवाजविदुहराजसः॥ अमिष्टादिवादाष्टणानुविदोत्सोमस्य
 योत्रासृणाआविनेश॥ आदेवानामित्येकादशः शुक्रो॥ ७ उपाध्यायभट्टदारिलकृतौकोशि
 कप्रकरणेषुहोकेडिका॥ ६ प्रकृतीपरीक्षा॥ ७ अयविधिवक्ष्यामः॥ इत्यनिव्रतितप्रयोजनम
 नारम्यविधिः॥ सहिताविधिसंबंधोविधेयस्यधर्मसंबंधादितिशोनारम्यविधिरुच्यते॥ अथा
 यनारेष्टोस्धारतीपाकः॥ अत्रसाहेतोयोवियन्मिन्यस्मिन्नूप्रदेशेअभ्राताशयतोनिवाचोच्य
 नेदस्याश्वादनायाः स्थालीपाकशेषोविधीयते॥ यथायनसोमनित्याजयिष्यन्सारूपवत्समन्ना

- ज्ञानापि सति दैवतेति ॥ ३४ ॥ पाकयज्ञान् बहूनेकस्मिन् काले आसाद्योपलभ्य व्रतोपायनं^१ व्रतवि-
सर्जनं^२ व्रतसमयः । समावृत्याश्नाति^३ समावर्तनीय इति । तानेकाज्यान् कुर्यात् । आज्यसाधनान्
होमान् सकृत् कुर्यात् । अदृष्टार्थानीत्येवं लक्षयति । वेदिमध्ये पाकयज्ञहवीषि अन्ते पार्वणादी-
नि । सकृन्नाना देवतान्वेति हविषा ॥ एतेनैवामावास्यो व्याख्यातः ॥ ३५ ॥ एतेनैव पौर्णमासाग्नेयेनामा-
५ वास्य ऐन्द्राग्नौ व्याख्यातः कथितो वेदितव्यः । आग्नेयो ह्युभयत्र विहितः । 'आग्नेयं तु पूर्वं नि-
त्यम्'^४ इति अनेन कर्मणाऽतिदेशः । नोभयोर्ह्यर्था विधीयन्ते । नाग्नीषोमीयेन व्यवच्छेदात् पौर्णमास्या-
ग्नेयस्य धर्मा इति । 'इमौ दर्शपूर्णमासौ व्याख्यातौ'^५ इत्येवमुच्यमाने । 'अथाप्यपरो हवन-
योगो भवति'^६ इति । अयमपि विधिर्विकारेष्वतिदेशेन 'दर्शपौर्णमासाभ्यां पाकयज्ञाः' इत्यनेन द-
र्शहविषोरुभयहवनयोरतिदेशार्थः । इहातिदेशवचनम् ॥ ऐन्द्राग्नौऽत्र द्वितीयो भवति ॥ ३६ ॥ अत्रा-
१० मावास्यायामैन्द्राग्नौ द्वितीयः स्यात् । अत्र वचनाच्च सहप्रयोगः । तथा च 'तयोर्व्यतिक्रमे' इति चो-
भयत्र प्रयोगदर्शनं दर्शपौर्णमासयोः ॥ तयोर्व्यतिक्रमे त्वमग्ने व्रतपा असि^७ कामस्तदग्रे^८ इति
शान्ताः ॥ ३७ ॥ तयोर्दर्शपौर्णमासयोरन्यतरातिक्रमायां पूर्वमुत्तरं वा । न सदसतोरनयोः समुच्चयः
क्रमतो यस्य तं प्रति प्रयोगाक्षेपत्वात् । पैठीनसिनाप्येवमेवानयोर्विधिकर्म विहितमित्ययं
परत्र निर्देशः । शान्ता इति समिधां संप्रत्ययः । 'अम्बयो यन्ति' वायोः पूत^९ इति शान्ताः^{१०} इत्यने-
१५ न निर्देशसामान्यात् । न तेन तुल्यः सुहृदस्ति कश्चिन्न सर्वकर्मप्रतिमोऽस्ति राजन् । न मातृतुल्यः क्व-
चिदस्ति बन्धुर्न वत्सशर्मप्रतिमोऽस्ति विद्वान् ॥ 'त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्यैष्वा । त्वं यज्ञेष्वीड्यः'^{११}
'यद्यो वयं प्रमिनाम व्रतानि विदुषां देवा अविदुष्टरासः । अग्निष्टद् विश्वादा पृणातु विद्वान्सोमस्य
यो ब्राह्मणो आविवेश'^{१२} ॥ 'आ देवानाम्' इत्येका । तृचं सूक्तम्^{१३} ॥ उपाध्यायभट्टदारिलकृतौ कौशि-
कभाष्ये षष्ठी कण्डिका ॥ ६ ॥ प्रकृता परिभाषा । 'अथ विधिं वक्ष्यामः'^{१४} इति प्रतिज्ञा । प्रयोजनम-
२० नारभ्यविधिः संहिताविधिसंबन्धः । विधेयस्य धर्मसंबन्ध इति सोऽनारभ्यविधिरुच्यते ॥ अग्ना-
त्यनादेशे स्थालीपाकः ॥ १ ॥ अत्र संहिताविधौ यस्मिन् यस्मिन् प्रदेशे अश्नात्याशयति इति वोच्य-
ते तस्याश्चोदनायाः स्थालीपाकशेषो विधीयते । यथा 'येन सोम'^{१५} इति याजयिष्यन् सारूपवत्समश्ना-

नि॥ आरूपवत्संयुक्तवाग्वान्त्रेदादशरात्रेसेपानवत्संस्तानभिमुखमन्त्रानीति॥ अनादेशग्रहणं न क
 नेत्येवादेशस्यवक्तव्यस्तातानवाधिकरियनादेशोभावाच्च॥ चडाभास्या॥ नृस्वालीपाकः॥ सा
 धनमात्रविधानं॥ चात्रप्रथमनिर्देशो ननु चरधर्मकश्चिदिनिस्वालीपाकः कुलीपाकः॥ केविशो
 योयत्र आचार्येण शब्दमेव नोदिताच्यते॥ आनिष्ठ्यार्थे॥ पक्षयोदनः कुलीपाकः॥ आज्यमागे
 तेन्नपित्तोदहनस्वालीपाकः सचत्रोहिमयः सापकानु॥ यस्तु अभियेकामयते नतात्रीत्याद्यप्यः
 आहारायैवोदमन्त्राति॥ गुणाविधिपुराचोत्प्रेतीहो नदशायुनि॥ अनएवत्रीहीणासुपसा
 धनं नडुल्लानां विधिचाद्यपूरणार्थे तानस्येदं नावदुक्तं न पूर्वप्राप्तीमित्यर्थः॥ बहिरगत्वादस्याभा
 नापुत्रान्नाशयतीत्याधाने कथं पुष्टिकर्मसुमारुपवत्॥ स पूर्वस्य चित्राकर्मप्रादीनि पुष्टिकर्माणि
 ॥ प्राक्रमेष्ट्यः॥ नेषुज्ज्वलानि चोदनां सारुपवत्॥ सस्वालीपाकः प्रत्येनव्यः॥ स्वालीपाकानां अपणं
 लोकवत्॥ स्वालीपाकप्रकरणानु॥ आज्यं नुहोमि॥ यमस्तुहोति चोदनानचरोनव्यं नोदिनं यनत्रष्ट
 तं प्रत्येनव्यं॥ एषिन्वेष्टोत्रायेति नुहोत्कदाहरणं॥ आज्येनाभिजुहुवानु॥ इत्याज्यग्रहणमभिग्रहणानु॥
 संतापोभावायानुहोत्स्वप्रथगाज्यामिति॥ नक्तव्यं॥ नुहोत्येतत्सर्वमधिकरणव्यमज्यमिति॥ च ३४
 आमप्रहसमाविनुषित्याज्यं नुहुवादिने॥ अत्राज्यग्रहणमोदनं निवृत्त्यर्थे विधिरुक्रमेण परिष्ठा
 चापाठकमोयुक्तः मन्त्रोच्यते॥ नुहोतारापोवचनमुतरांसां क्रियाणां सिमसं प्रत्ययायै मन्त्राणां पु
 ष्मन्तं हविरित्येवमादयो विषयः समिधादीनां मचेति॥ हविषसमिधमादयानि॥ इत्यानादेशसमि
 धमादनस्थः॥ उडुवरपछाशकं केवलो आदधानि॥ समिधः अवनक्तः प्रादेशमात्रादधानि
 ॥ समिधः रेकाकावादधानि॥ नुहोति एवादधानि॥ क्रममिपर्याप्तानु॥ समित्प्रधनेन प्रत्य
 यार्थे॥ नुहोत्स्वप्रकरणमन अस्वाहोनाभिरित्यनुडवति॥ उमयवप्रथमसाधनवचने॥
 साधनवचने केवलं क्रियासंप्रत्ययार्थे॥ वायोः दतश्निशोनाः॥ तयोर्थं निक्रमेत्समधमन
 वसिकामस्तद्व्यतिशोनाः॥ सपत्नस्यणीरित्यत्रादधानिसमिधः सुगाहपत्यश्निद
 क्षिणेनगाहपत्यसमिध आदधानीति॥ नन्वेव वक्ष्यामः॥ आवपनित्रीहियवनिष्ठानु॥ आवप
 यिताधनानिर्देशोत्रीहीन्यवयनिष्ठान्वाप्रयनिष्ठतुर्यमेवाजननडदाहरणं॥ आज्यादिपुष्टि

- ति' ^१ । 'सारूपवत्सं पुरुषगात्रं द्वादशरात्रं संपातवन्तं कृत्वाभिमुखमश्नाति' ^२ इति । अनादेशग्रहणं न कर्तव्यमादेशस्य बलीयस्त्वात् । न वाधिकारे अनादेशो आशयति । यद् वा आश्य एव स्थालीपाकः । साधनमात्रविधानं चात्र प्रथमानिर्देशे न तु चरुधर्मः कश्चिदिति । स्थालीपाककुम्भीपाकयोः को विशेषोऽत्राचार्येण शब्दभेदेन चोदितः । उच्यते । आतिथ्यार्थं पक्व ओदनः कुम्भीपाकः । आज्यभागा-
 ५ न्ते श्रपित ओदनः स्थालीपाकः । स च व्रीहिमयः ज्ञापकात् । 'यस्य श्रियं कामयते ततो व्रीह्याज्यपय आहार्यं क्षीरौदनमश्नाति' ^३ । गुणविधिः पुरोडाशार्थं ^४ व्रीहीन् दर्शयति । अत एव व्रीहीणामुपसाधनत्वम् । तण्डुलानां विधिः । आज्यं पूरणार्थम् । तस्येदं तावदुक्तं न पूर्वप्राप्तमित्यर्थः । बहिरङ्गत्वादस्य । 'माता पुत्रानाशयति' ^५ विधानं इति यथा ॥ पुष्टिकर्मसु सारूपवत्से ॥ २ ॥ 'पूर्वस्य चित्राकर्म' ^६ इत्यादीनि पुष्टिकर्माणि प्राग्भेषज्यात् ^७ । तेष्वश्नातिचोदनायां सारूपवत्से स्थालीपाकः प्रत्येतव्यः । स्थालीपाकानां श्रपणं
 १० लोकवत् । स्थालीपाकप्रकरणात् ॥ आज्यं जुहोति ॥ ३ ॥ यत्र जुहोतिचोदना न च होतव्यं चोदितं तत्र घृतं प्रत्येतव्यम् । 'पृथिव्यै श्रोत्राय' इति जुहोति' ^८ इत्युदाहरणम् । 'आज्येनाभिजुहुयात्' ^९ इत्याज्यग्रहणमभिग्रहणात् संज्ञायां प्राप्तायां जुहोतीत्यत्र पृथगाज्यमिति वक्तव्यम् । जुहोतीत्येतत् सर्वमधिकरणम् । कथमाज्यमिति वाच्यम् । 'अग्ने प्रेहि' ^{१०} समाचिनुष्व ^{११} इत्याज्यं जुहुयात्' ^{१२} इत्यत्राज्यग्रहणमोदननिवृत्त्यर्थम् । विधिकर्मक्रमेण परिभाषापाठक्रमो युक्तः । अत्रोच्यते । जुहोतेरादौ वचनमुत्तरासां क्रियाणां होमसंप्रत्ययार्थम् । अतश्च 'नानु-
 १५ त्पूतं हविः' ^{१३} इत्येवमादयो विधयः समिधादीनां हविषां भवन्ति ॥ समिधमादधाति ॥ ४ ॥ द्रव्यानादेशे समिधः साधनं स्युः । 'औदुम्बरपलाशकर्कन्धूनामादधाति' ^{१४} । समिधः अनक्ताः प्रादेशमात्रीरादधाति । समिध एकैका आदधाति । जुहोतिरेवादधातिः । क्रमविपर्ययात् । समिस्ताधनसंप्रत्ययार्थं तु शब्दान्तरकरणम् । अतश्च स्वाहान्ताभिरित्येतद् ^{१५} भवति । उभयत्र प्रथमं साधनवचनम् । साधनवचनं केवलं क्रियासंप्रत्ययार्थम् । 'वायोः पूत' ^{१६} इति शान्ताः' ^{१७} । 'तयोर्व्यतिक्रमे त्वमग्ने व्रतपा
 २० अस्ति' ^{१८} कामस्तदग्र ^{१९} इति शान्ताः' ^{२०} । सपत्नक्षयणीः ^{२१} इत्यत्रादधाति समिधः । 'सुगार्हपत्य इति दक्षिणेन गार्हपत्ये समिधमादधाति' ^{२२} इति तत्रैव वक्ष्यामः ॥ आवपति व्रीहियवतिलान् ॥ ५ ॥ आवपने साधनानिर्देशो व्रीहीन् यवान् तिलान् आवपति । न चतुर्थम् । मेधाजननम् ^{२३} उदाहरणम् । आज्यादिषु द्वि-

तीयानिर्देशान्यतरानादेशोन्यतरसंप्रत्ययार्थः॥ त्रोगोत्रादुत्तरस्य समासो आह्वानिसं प्रत्ययः॥
 पक्षयती। सीरोद नपुरोडाशारसात्॥ भक्षयनेन्याधनदेशीरोदनादीनामन्यनमत्रप्रतीत्यु
 सीरोदनादिषु द्वितीयो निर्देशः सकृन्स्थासंभरणार्थः संपातवनेमन्त्राती। तिसृष्विति सी
 रोदनादीनां चिकल्पः कर्तुं संप्रदानसंस्काराभ्यो रनो मयत्तु निमाधनदेशीरोदनादीनां चिकल्पः
 मंथय उदकालोदिनाशक्तः प्रहीनयो मंथोदनाया मती एहीतु मयस्यमाने ओदनस्यापि न मे
 निकारिष्टकोप्रपादयति॥ पूर्वेषु रूहीरोदनवचनात्॥ त्रीत्यादिषु चिकल्पसाधनत्वादिनिगात्रो
 यमिनिषु त्रीदिमयो प्रसमुच्चयममासनिर्देशान्॥ ७॥ पूर्वत्रिष्वपीय पूर्वग्रहणेषु यत्रिष्वप्रा
 निसूक्तं प्रत्येनयं मनोवृत्तिमाभ्यो रिति छप्रत्ययानेत्वात्॥ पूर्वस्य मेधाजननानि पूर्वस्य पूर्वस्य
 योगमास्या पूर्वस्य चित्राकर्म पूर्वस्योदया प्रसंगसंपातवनेनां ते पूर्वस्य पुनकोमना कयोमि
 ति॥ पूर्वप्रदशा उक्ताः॥ पूर्वस्योत्पूरित्यव्ययः॥ परिरहारः॥ नच निषमावग्रहवो पूर्वमस्ते
 नव्ये॥ नपरिनिमित्तं किंच परवत्सुः परिरहात्तुः त्रिषना इति॥ त्रिषपीयशब्देन संवत्सरः
 त्रिषपीयं च पठेता च येदिति तत्सर्वकनकस्थमावात्॥ वेदोपाकरणं च मयस्य चर्तुं चमात्॥
 नचैकमुदाहरणयागारं प्रयोगेन यतीति वचनात्॥ अपि च शेषमनुवाकस्य नपेतीति चानुके
 संप्रत्ययः॥ अमः परिरपातुन्न इति चास्य स्वरूपग्रहणात्॥ देवाद्यस्य च कर्म प्रमावप्रसंगान्॥ ८॥
 उदकादीनां पातुदपात्रप्रतीयात्॥ यद्येदं कस्य संस्कारो भोषते न त उदपात्रं प्रत्युत च॥ आस्यस्य
 वं व्यापुवनयानभक्षणं संप्रदान उदपात्रस्य पिबन्तीरापुवपतीत्युदाहरणं॥ विधिकर्म चोदना
 यंचेदं नव्यं चोदनायै विधिकर्म चान्॥ जनारम्यवादानां उदपात्रस्योदकविधानपरिणामम्
 यारथ्यं लक्षणवान्॥ अयिस्त्वय नमि विवाजान्यायय नदृष्टाः संपातवरीतिपिदिहिकी
 तिनोदनाथीन्॥ कुर्वती न्युदकुं मः॥ नचैव चिकृदकं कपत्येन त्रिषपीदतव्यं॥ अचवच
 निकर्तु रुदकक्रियायां नानृतवचनस्य इहा निशेषस्यात्॥ ९॥ पुरस्तादुत्तरनः संप्रारमाहर
 तीति॥ निवासदेशात्संभारमाहृत्यः॥ उत्तरस्यादिशान्तेयोरित्यर्थः॥ अरण्यामा मयानि
 यमः॥ अनाद्यादीनां संभारशब्दादिनां च द्विषिकल्पानां तत्रनालसंप्रत्ययः॥ दिक्कु

तीयानिर्देशादन्यतरानादेशेऽन्यतरसंप्रत्ययार्थम् । 'शान्ताः' उत्तरत्र समिध आदधातीति संप्रत्ययः ॥ भक्षयति क्षीरौदनपुरोडाशरसान् ॥ ६ ॥ भक्षयतेः साधनानादेशे क्षीरौदनादीनामन्यतमस्य प्रतीयात् । क्षीरौदनादिषु द्वितीयानिर्देशः सकृत् तस्योपसंभरणार्थः । संपातवन्तमश्नातीति समिधमिति । क्षीरौदनादीनां विकल्पः कर्तृसंप्रदानसंस्कारात् ॥ मन्थौदनौ प्रयच्छति ॥ ७ ॥ साधनानादेशे मन्थमोदनं वा विद्यात् ।

- ५ मन्थ उदकालोडिताः सकतवो ग्रहीतव्याः । मन्थौदनयोः प्रतिग्रहीतुर्मन्थस्य पानमोदनस्याशनम् । 'सू-
तिकारिष्टकौ प्रपादयति' ^१ । पूर्वधुक् ^२ क्षीरौदनवचनात् । ब्रीह्यादिषु विकल्पः साधनत्वादिति । प्रा-
यश्चित्तिषु ब्रीहियवयोश्च समुच्चयः समासनिर्देशात् ॥ पूर्वं त्रिषप्तीयम् ॥ ८ ॥ पूर्वग्रहणेषु 'ये त्रिषप्ताः' ^३ इ-
ति सूक्तं प्रत्येतव्यम् । 'मतौ छः सूक्तसाम्नोः' ^४ इति छप्रत्ययान्तत्वात् । पूर्वस्य मेधाजननानि ^५ । पूर्वस्य पूर्वस्यां
पौर्णमास्याम् ^६ । पूर्वस्य चित्राकर्म ^७ । पूर्वस्योदपात्रेण संपातवताङ्कते ^८ । पूर्वस्य पुत्रकामावतोकयोः ^९ । इ-
१० ति पूर्वप्रदेशा उक्ताः । 'पूर्वस्य सोमांशुः' ^{१०} इति वाच्यः परिहारः । न च त्रिषप्तीयग्रहणे पूर्वं प्रत्ये-
तव्यम् । न परनिमित्तं किंचन परं 'अमूः पारे पृदाक्वः त्रिषप्ताः' ^{११} इति त्रिषप्तीयशब्देन न संव्यवहारः ।
'त्रिषप्तीयं च पच्छो वाचयेत्' ^{१२} इति तस्यैव केवलस्य भावात् वेदोपाकरणाच्च प्रथमस्य च ऋक्क्रमात् ।
'नैकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति' ^{१३} इति वचनात् । अपि च 'शेषमनुवाकस्य जपन्ति' ^{१४} इति चानुवाक-
संप्रत्ययः । 'अमूः पारे' ^{१५} पातं न ^{१६} इति चास्य स्वरूपग्रहणादेव । आद्यस्य च कर्माभावप्रसङ्गात् ॥
१५ उदकचोदनायामुदपात्रं प्रतीयात् ॥ ९ ॥ यत्रोदकस्य संस्कारश्चोद्यते तत्र उदपात्रं प्रत्येतव्यम् । आद्य-
बन्ध्याप्लवनयानभक्ष्याणि ^{१७} संपाता उदपात्रस्य । 'पिञ्जलीभिराप्लावयति' ^{१८} इत्युदाहरणम् । विधिकर्मचोदना-
र्थं चेदं नान्यचोदनार्थं विधिकर्मत्वात् । अनारभ्यवादानामुदपात्रस्योदकविधानं परिणामभृ-
त्योर्थलक्षणत्वात् । 'अग्निस्तक्मानम्' ^{१९} इति लाजान् पाययति ^{२०} । 'उष्णाः संपातवतीः' ^{२१} इति । पिठरं कु-
म्भः । तेनोदकार्थान् कुर्वन्तीति कुम्भः । न चात्रैव 'त्रिरुदकक्रिया' ^{२२} इत्येतत् सूत्रं पठितव्यम् । अत्र वच-
२० ने कर्तुरुदकक्रियायां त्रित्ववचनस्य इहाविशेषः स्यात् ॥ पुरस्तादुत्तरतः संभारमाहर-
ति ॥ १० ॥ निवासदेशात् संभार आहर्तव्यः । पूर्वस्य उत्तरस्य देशान्तयोरित्यर्थः । आरण्यानामयं नि-
यमः । अन्नाद्यादीनां संभारशब्दचोदितानां च दिग्विकल्पो नान्तरालसंप्रत्ययः । 'दिक्श-

अथः सप्तमीप्रथमायेः॥ इन्द्रिाकलिधन्नातिरिति इक्षिणो नुराभ्यां मनसुजिति पंचम्यतमाहरति॥
गौरनमिभिशपाहवस्पतीनां प्रदेशाभिशात्रोतिगोमस्तम्भप्रदेशाद्वानस्यत्याम्नाहनेत्या॥ आवयवा
र्थापथिवनस्पतीनां अवयवा विवनस्पनयोक्तकदाः॥७॥ सूर्योदयनतः॥ सूर्यस्यादनेक्येगम
नसूर्यनसूर्योदयकालेष्वाहुरित्यर्थः॥७॥ पुरस्ताद्वरनोरव्येकमेणां प्रयोगः॥ निवास्तथा न
स्य पूर्वस्थित्वाभारव्येद्रेः कर्म प्रयोक्तव्येदिकुशब्देभ्यः समुत्पितिसप्तम्यानादिह मत्ययविधायाम
रव्यसमाधिकरणात्॥ अरव्येवावाहपरिपक्षे पन्यारव्येयैजादिप्रतिषेधान्॥ अथानारव्येय
मनस्यारकल्पेन्यारव्याम्यामः॥ इति प्रकुरण्यकाले विधीयते इति तत्र वस्तुमात्रे कालेः प्रमाणं ज्ञे
यं नैवामादयैव वणमहेतु अत्रमत्रगानमिति अनामा आमादरव्यकर्म प्रदणप्रयोगाद्वा स्वमेवामादरव
ह्विप्रतिषेधकलसाधनप्रत्ययाथै॥ प्रथमोऽयं गः धकृत्वांदायणादाव्यपराव्यवकायोपि॥७॥ उत
रुत्तरदकंतिप्रयुज्यकर्मोपयोगात्तेराप्रुत्तरप्रदक्षिणमाहृत्यापस्यत्रयानपेक्षमाणायांममृदात्रजेति॥
सर्वकर्मणि उदकत्यानरेकार्याणि॥ परिममायकर्मणि अपास्तुत्यर्थः सक्तैः स्वात्वात्मानंदेवप्रत्य
दक्षिणमाहृत्यमृद्वापः अनवेक्षमाणास्त्रानंदेवाः कर्ममभिगच्छति॥ कतृकारयत्रत्रास्त्रणउभरमे
इतिसप्तम्यास्तुत्यर्थानि सूक्तानि॥ अथैवैतिवांश्वरवैभूतिरव्यवर्णादयः कल्पाविद्यानुसम्भविर्हमवतः
अस्त्वतिवायोः प्रुत्तरत्वपास्तुक्तानि॥ अन्यकर्मसद्वावाहविधिकर्मत्वात्संपादनभावः परिहृतिः॥ आयुष्मि
नेसर्वेष्वविद्वज्जपार्थक्यैरिति वायोः प्रुत्तरत्वपास्तुक्तानि॥ अन्यकर्मसद्वावाहविधिकर्मत्वात्संपा
नभावः परिहृतिः॥ आयुष्मिनेसर्वेष्वविद्वज्जपार्थक्यैरिति वचनोदितसर्वत्र॥७॥ आहव्येव्यापू
वनयानभक्षाणिसंपातवृत्तिः॥ अत्रयत्नदत्त्याव्यवधेयतइति वच्यमथाप्रुवतनेत्याप्रुवनं॥ अथास्थत
इति यान्॥ अक्षतेनदिमसं॥ सर्वेषां देहः॥ एतन्त्रिचायोगाच्चात्याद्यभिधानसंपातायैवाविद्ये
तेनानिसंपातवृत्तिस्युमेवनिर्देशात्॥ अत्रात्यदेवुक्तिशालुमन्त्रयोगेवभवतिसप्तमानामितोतिव
चनत्॥ स्वरूपपरिमाणाभिनाः॥ भक्षणात्तथावस्थितलोराष्ट्रावयत्सर्वसंचनोतिशुक्लवत्॥ आ
व्यमित्यरव्यानाम्नामिचोदितमाशयति॥ चोदितेचसंपातवत्प्रविशोपनिर्देशात्॥ नप्रात्रो
यनिवाशयत्वाः प्रोपसृष्टत्वात्तेक्तनुरि निसप्तमाशयति॥ चोचसंपाताभावः॥ उपसृष्टत्वा
त्॥७॥ सर्वव्यभिचंत्रागिविधिकर्मसुसर्वोप्याभिमंत्राणि प्रयावत्किंचिदनुसाधनं सर्वतदभिमेव
संपातवदसंपातवंचसर्वशब्दस्वनिरबदेष्टत्वात्पुडाहरणानिश्रकसारि कृषाणां जिह्वावधिति

- ब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः^१ इति 'दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्'^२ इति पञ्चम्यन्तम् ॥ बाहरति गोरनभिप्रापाद्वनस्पतीनाम् ॥११॥ यं प्रदेशं नाभिप्राप्नोति गौस्तस्मात् प्रदेशाद्वानस्पत्य आहर्तव्यः । अवयवार्था षष्ठी च । वनस्पतीनामवयवाः । वनस्पतयो लोकरूढाः ॥ सूर्योदनयतः ॥१२॥ सूर्योदनम् । ऊर्ध्वं गमनमुदनम् । सूर्योदयकाले आहरेदित्यर्थः ॥ पुरस्तादुत्तरतोऽरण्ये कर्मणां प्रयोगः ॥१३॥ निवासस्थान-
- ५ स्य पूर्वस्मिन्नुत्तरस्मिन् वाऽऽरण्ये देशे कर्म प्रयोक्तव्यम् । दिक्शब्देभ्यः सप्तमीति सप्तम्यन्तादिह प्रत्ययविधानमरण्यसमानाधिकरणात् । अरण्यं वा वाटपरिक्षेपे भवत्यरण्येऽध्ययनादिप्रतिषेधात् । 'अथाऽतोऽरण्येऽध्ययनस्याचारकल्पं व्याख्यास्यामः'^३ इति प्रकरणकालं विधाय पठितम्- 'अतः खलु प्राप्ते काले भूमिभागं जुषन्ते ग्रामादसंश्रवणमक्षेत्रमश्मशानम्'^४ इति । अतो ग्रामादरण्यकर्मग्रहणम् । प्रयोगशब्दस्य मन्त्रोच्चारणवृत्तिप्रसिद्धौ फलसाधनसंप्रत्ययार्थम् । प्रथमो योगः प्रयोगः । कृच्छ्रचान्द्रायणादीन्यपराण्येव कार्याणि ॥ उत्तर-
- १० रत उदकान्ते प्रयुज्य कर्माण्यपां सूक्तैराप्लव्य प्रदक्षिणमावृत्याप उपस्पृश्यान्वेक्षमाणा ग्राममुदाव्रजन्ति ॥ १४ ॥ सर्वकर्माणि उदकस्योत्तरे कार्याणि । परिसमाप्य कर्माणि अपां स्तुत्यर्थैः सूक्तैः स्नात्वा स्नानदेशात् प्रदक्षिणमावृत्य स्पृष्ट्वाऽपः अन्वेक्षमाणाः स्नानदेशाद् ग्राममभिगच्छन्ति कर्तृकारयितृब्रह्माणः । उत्तरत इति सप्तम्याम् । स्तुत्यर्थानि सूक्तानि । अम्बयो यन्ति^५ शंभुमयोभू^६ हिरण्यवर्णाः^७ यददः^८ कृष्णं नियानं^९ सन्धुषीः^{१०} हिमवतः प्र स्रवन्ति^{११} वायोः पूतः^{१२} इत्यपां सूक्तानि । अन्यकर्मसद्भावात् अविधिकर्मत्वात् संपाताभावः । परिवृत्तिप्रायश्चि-
- १५ ते 'सर्वैश्च प्रविश्य अपां सूक्तैः'^{१३} इति ...वचनादिह सर्वत्र ॥ आश्वयन्त्याप्ल-
वनयानभक्ष्याणि संपातवन्ति ॥१५॥ अश्यत इत्याश्यम् । बन्ध्यत इति बन्ध्यम् । आप्लवतेऽनेनेत्याप्लवनम् । यास्यत इति यानम् । भक्ष्यते तदिति भक्ष्यम् । सर्वेषां द्वन्द्वः । एतत् क्रियायोगाच्चाऽऽश्वयन्तिभिधानम् । संपाता येषां विद्यन्ते तानि संपातवन्ति स्युर्मन्त्रनिर्देशात् । अश्नात्यादिषु क्रियासु मन्त्रयोगो भवति । समस्तानामिति व-
- २० चनात् । स्वरूपपरिभाषाश्चैताः लक्षणात् । तथा च 'पिञ्जलीभिराप्लावयत्यवसिञ्चति'^{१४} इति युक्तं वक्तुम् । आश्वयमित्यरण्यम् । अश्नातिशब्दचोदितमाशयतिशब्दचोदितं च 'संपातवन्तम्' अविशेषनिर्देशात् । न प्राश्नाति-प्राशयत्योः । प्रोपस्पृष्टत्वात् । 'त्वे क्रतुम्'^{१५} इति रसप्राशनी^{१६} इति चात्र संपाताभावः । उपस्पृष्टत्वात् ॥ सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि ॥१६॥ विधिकर्मसु सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि । यावत् किञ्चिदनुसाधनं सर्वं तदभिमन्त्र्यं संपातवदसंपातवच्च । सर्वशब्दस्य निरवशेषत्वात् उदाहरणानि- 'शुक्सारिकृशानां जिह्वा बध्नाति'^{१७} ।

प्रमेदात्कारां संपातवतः प्रयच्छति॥ उपाध्यायैयमैस्यं प्रयच्छतीति॥ नच संपाताभिर्मंत्रणविधानाद
 सत्यमेतत्॥ यथाशां सुदेकनापसिच्याभिर्मंत्र्येतिनास्यं क्रमार्थवान्॥ अथ संपातः प्राप्तः सकिमर्थ
 त्रिभूयतेदिनीयसंपातवन्ननभ्रातीति प्राप्तस्य संपातः संपातवन्नमंत्रनिरतिविधिकमेतत्॥ ६॥ श्री
 व्याधितावापुनादशिकेतिरस्तः प्रक्रम्याप्रपदात्प्रमादि॥ स्त्रीचव्याधिनश्च स्त्रीचव्याधितोपरवत्ति
 गंदं दत्तसु रुषयो रितिरस्त्रीव्याधितापुमानुव्या धितुं अमुना स्त्रीभवसिक्तः पुमांश्चिरस आरभ्यो
 पदाम्भ्यः प्रकर्षेण शोधयति॥ पूर्वयो रुत्तरस्यात्तत्त्वानिष्ठतोमा भुवयति॥ यदग्निरिति परं जयं स्त्री
 यतिकायययययसिचनीसदाहरणे व्याधिया अस्त्विया अथेनत्॥ ७॥ सर्वप्रपाद्य प्रयच्छति॥ यत्र
 प्रपादयन्मूलननत्रायमन्विशेषः॥ तत्रच प्रथमप्रदानेन तो प्रदानमथयोः सर्वप्रदणत्प्रदानमंत्रसंयोगा
 र्कः प्रपादेन तु प्रवत्॥ यदिदिक्रममात्रार्थः प्रवेशश्च स्यात्॥ प्रपाद्य प्रयच्छतीत्येवमिदं त्वान्॥ निधिका
 उप्रपाद्य प्रयच्छतीत्येव॥ दाने प्रदानस्यामंत्रत्वं तुल्यवदधिधाने च नानावर्गत्वात्॥ अतिकारि ७
 कौप्रपादयति प्रपाद्य प्रयच्छतीत्युच्यमानि प्रदानस्यामंत्रत्वं संस्कारत्वात्॥ पूर्वशेष एव स्या
 त्॥ उदाहरणे मूर्तिकारिष्टकोप्रपादयति॥ यथा मनोचादिदृष्ट्यरिष्टेन विधिपूर्वेन नृपूर्वग्रहणात्॥ अ
 नेममथोदनयोर्ग्रहणं प्रदानं मंत्रोक्तान भक्तुं हेहरिनिस्त्रेण मन्त्रेण प्राप्तवन्वावः स्नापयति प्रपाद
 यतीति मंत्रोक्तानां प्रपादः प्रपादनाभावः॥ अत्र सुमंगलमिति प्रतिपद्यते अम्बमारोद्या पराजितो
 प्रतिपादयतीत्यत्र भवति प्रपाद्येति वचनात्॥ ७॥ त्रयोदश्यादयमित्योदधिमधुनिवासमयित्वा
 भति॥ त्रयोदशी चतुर्दशी चादिग्रहणानां सुदधिमधुनित्येकवत्समुच्चयः॥ तत्रादशाधित्वानुस्म
 पयित्वा मध्यं प्रतिपत्ति॥ -- दिवधानियन्नासमयित्वावधानीति चोदनानत्रे नृदामनमन्तरं प्र
 हणवा मिन्नान्ना निवेपनीति यथा॥ ७॥ आशयति॥ वचादधिमधुनिकारयितार आशयति क
 र्त्तव्यं संपाताः॥ संस्कृतत्वात्॥ तत्र स्त्वस्य च वध्यस्य संपातवत्तावमित्यानुष्ठेयनिज्ञापकान्॥ इति
 मधुना मन्त्रस्य प्रतिपाद्यत्वात्॥ ७॥ अन्वारव्यायाभिर्मंत्रणहोमाः॥ अन्वारभतीत्यन्वारव्यः का
 रयिता कर्त्तव्यं चितिकचिन्मरभिमंत्रं कचिन्तूयावाहोमस्तदुभयदन्वारव्यायकनये॥ कर्त्तव्यं
 साहित्यमभिर्मंत्रयते॥ इति चैत्रोत्रायेति नुदेति॥ सर्वाण्यभिर्मंत्र्याणीत्येव चान्वारव्यायवि

- ‘प्रमन्दालंकारान् संपातवतः प्रयच्छति’^१ । ‘उपाध्यायाय भैक्षं प्रयच्छति’^२ इति । न च संपाता अभिमन्त्रणविधानात् । सत्यमेतत् । यथा ‘शान्त्युदकेनोपसिच्याभिमन्त्र्य’^३ इति चास्य क्रमार्थत्वात् । अथ संपातः प्राप्तः । स किमर्थं विधीयते । ‘द्वितीयं संपातवन्तम्’^४ अश्नातीति प्राप्तस्य संपातः । संपातवति न मन्त्रनिवृत्तिः । विधिकर्मैतत् ॥ स्त्रीव्याधितावाप्लुतावसिक्तौ शिरस्तः प्रक्रम्या प्रपदात् प्रमाष्टि ॥ १७ ॥ स्त्री च व्याधितश्च स्त्रीव्याधितौ । ‘परवलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः’^५ इति स्त्री व्याधिता पुमान् व्याधितः । आप्लुता स्त्री अवसिक्तः पुमान् । शिरस्त आरभ्य आपादाग्नेभ्यः प्रकर्षेण शोधयति । ‘पूर्वयोर्हृत्स्यां कृत्वां तिष्ठन्तीमाप्लावयति’ । ‘यदग्निः’^६ इति परशुं जपंस्तपयति क्वाथयत्यवसिञ्चति’^७ इत्युदाहरणे । व्याधितायाश्च स्त्रिय अप्येतत् ॥ पूर्वं प्रपाद्य प्रयच्छति ॥ १८ ॥ यत्र प्रपादयतिः श्रूयते तत्रायमन्यविशेषः । तत्र च प्रथमं प्रपादनं ततः प्रदानं मन्थौदनयोः । पूर्वग्रहणात् प्रदाने मन्त्रसंयोगः प्रपादने तु ल्यप्त्वात् । यदि हि क्रममात्रार्थः पूर्वशब्दः स्यात् प्रपाद्य प्रयच्छतीत्येव सिद्धत्वात् विधिका-
१० ण्डे प्रपाद्य प्रयच्छतीति । उच्यते । प्रदाने प्रपादनस्यामन्त्रत्वम् । तुल्यवत् अभिधाने च नानाकर्मत्वात् । ‘सूतिकारिष्ट-कौ प्रपादयति’^८ । प्रपाद्य प्रयच्छतीत्यप्युच्यमाने न प्रदानस्यामन्त्रत्वं संस्कारत्वात् । पूर्वशब्द एवं स्यात् । उदाहरणे ‘सूतिकारिष्टकौ प्रपादयति’ । ‘यथा मनो ऽव दिवं’ इत्यरिष्टकेन’^९ । विधिपूर्वं तत् पूर्वग्रहणात् । अतश्च मन्थौदनयोर्ग्रहणं प्रदानम् । ‘मन्त्रोक्तानधस्तत्वे हरितसूत्रेण सव्यजङ्घासु बद्ध्वाऽवस्नापयति । प्रपादयति’^{१०} इति मन्त्रोक्तानां प्रदानं प्रपादनभावात् । ‘भद्रं सुमङ्गलमिति प्रतिपद्यते’^{११} । ‘अश्वमारोह्यापराजितां प्रतिपादयति’^{१२} इत्यत्र न भवति ‘प्रपाद्य’ इति वचनात् ॥ त्रयोदश्यादयस्तिप्तो दधिमधुनि वासयित्वा ब-
१५ ष्णाति ॥ १९ ॥ चतुर्दशो पञ्चदशो चादिग्रहणात् तासु । दधिमधुनीत्येकवत् समासः । तत्र वासयित्वा स्थापयित्वा बन्ध्यं प्रतिपदि बध्नाति । यत्र ‘वासितान् बध्नाति’^{१३} इति चोदना तत्रैतद्वासनम् । अन्यतरग्रहणम् । ‘वासितानक्षान् निवपति’^{१४} इति यथा ॥ आशयति ॥ २० ॥ बद्ध्वा दधिमधुनी कारयितारमाशयति कर्ता । न संपाताः संस्कृतत्वात् । तत्रस्थस्य च बन्ध्यस्यासंपातवतो ‘वासितमुल्लुप्य’^{१५} इति ज्ञापकात् । दधि-
२० मधुनोराश्यत्वं प्रतिपाद्यत्वात् ॥ अन्वारव्यापाभिमन्त्रणहोमाः ॥ २१ ॥ अन्वारभतीत्यन्वारब्धः कारयिता ‘कर्तरि च’^{१६} इति । क्वचिद् यदभिमन्त्रणं क्वचिद् यो वा होमस्तदुभयं यदन्वारब्धाय कर्तव्यम् । कर्ता विषासहिम्’^{१७} इत्यभिमन्त्रयते’^{१८} । ‘पृथिव्यै श्रोत्राय’^{१९} इति जुहोति’^{२०} ॥ ‘सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि’^{२१} इत्येतच्चान्वारब्धाय वि-

भवन्मन्त्रान्॥ भन्तारमणं तारमिनु प्रतुर्धीर्निर्देशान्॥ भन्तराभ्यर्च्योत्तमं तत्कर्मयोगकर्मवृत्तान्॥ होममभि
 मन्त्राणीति वेदव्यवस्थान् स्मृतः॥ होमाभिर्मन्त्रमिदं पुन्यमानं विषयमन्त्रमन्तारमणं तारमणं
 नावतुल्यत्वात् पुनर्होममासः॥ तथा च सति मन्त्रव्यवस्थान् मन्तारमणं॥ अथ वा संपादो माभिर्सेव
 ॥ सर्वव्यापिभ्यो मन्त्राणीति चान्तरव्यवस्थान्॥ ७७ पश्चादप्यभर्मणि होमं संपादः॥ नोपि कस्यापि
 अहोरात्रादभोनास्तीत्यर्थे पुनरुच्यमीधाय॥ तत्र निषेधोपप्राप्त्या वधान्मुद्रालंकारादिकार्यं प्ररु
 त्तान्॥ जानिगुणानियमार्थं पुनर्भर्मायतनं देशस्य पुनर्वचनजात्यादि निरतिप्रसंगान्॥ ७८ आ
 नन्दहोराख्यः॥ यत्राविधिकर्ममुद्राहोस्युदोद्यते स आनन्दः प्रत्येत्यः॥ ७९ जातुधानं चमो
 धिकर्मसु चर्मग्रहणे बलिनः प्राणिनश्चर्मः प्रमोक्त्यो॥ जीवधानादस्य सेतुं कृत्यन्तः प्राणिपश्चादने
 श्मणीत्यत्रावचनं दविश्रमणो माभूत्॥ ८० अङ्गणोऽस्या॥ इन्द्राश्वोर्नैत्रायनोऽस्युदाहरणं॥ ८१ आ
 प्रवनावसेचनानि॥ चडव्याणि क्रियासाधनान्॥ आप्रवनावसेचनानि तेषामाचमयनिकारयि
 तार आप्रवनावसेचने च करानि॥ चकार नृषष्टयवन्तिलसणा नश्चाप्रुया॥ वसिष्ठोचमने॥ पि

१० चोद्यते सविमः शृंगः॥ प्रत्येत्यः भवतु नरवियावन्॥ वद्याभ्यामसं पचाथाभ्या॥

कूर्वाभिराङ्गवयस्कदाहरणं॥ चचावमन्त्रः॥ अवयवसं प्रत्ययात्॥ ८२ संपादवनामन्त्रानित्यन्ते॥ संपा
 तवना नोद्व्याणो अवयवमन्त्रानि॥ अक्षीर्षके वा॥ वेध्यामिन्निषयसत्ते अस्मत्स्याचामविषेयता
 न्॥ पश्चादेनाशानो न कर्षणा संभवान्॥ अवाच्येषु सत्त्वाच्च॥ माप्रवानां नो आचमनं चोदिता
 मेवाशान्मिति रुत्तान्स्यादाव्यादेनामेवासनेष्वेकपाणकपदभाविषो अशाने नित्यमन्तनं स्वा
 मन्त्रित्यर्थः॥ ८३ अङ्गणोऽस्याभूमिपठनि॥ यावि विधिकर्मोपस्थाप्रे याविनिषाकारयिना भूमि
 त्वनिरप्राति संस्कार्यत्वात् समिधोऽप्यादध्यादित्युदाहरणं॥ अभ्याथे नोऽस्मिन्निपठितं॥ चसर्वत्र मन्त्रेषां वि
 धिद्विस्तृत्यत्वादप्रधानत्वादित्यर्थः॥ ८४ अचिनाकर्मप्रयोगः॥ कार्ये इति विशेषः॥ कर्तृकारपित्रोर
 यमुपदेशः॥ सहायमुपविमार्ष्टीत्याचमनार्थं॥ संसंस्त्रवतीति नाद्याभ्यामुदकमाहरतः॥ आगव
 तिगा आयती॥ प्रत्यभिष्ठतीत्यत्राचमनार्थं क्रतुमत्तास्त्रियाया इति च परेषु हि यो न जीव इति सं
 प्रहङ्गा मरुविमार्ष्टि॥ सूतकारो नयोऽभर्मप्रयोग प्रतिषेधार्थं च प्रयोगार्थं च प्रथमं चरित्वा ७।
 चिः पूतः कर्मण्या भवति॥ ८५ इति संसमीकंडिका समाप्ता॥ ८६ पुनरुदाहोऽप्रवत्सनि शाकर्ममपूवी

- धिकर्मत्वात् । अन्वारम्भणं कारयितुश्चतुर्थीनिर्देशात् । अन्वारभ्यः कर्ता । तत्कर्म प्रयोजककर्तृत्वात् । होमाभिमन्त्रणानीति वक्तव्यं शब्दस्मृतेः । होमाभिमन्त्रणानीत्युच्यमाने हविषां मन्त्रणे अन्वारम्भणं स्यात् । ह्य-
ते तावत्कृत्वः । पुनर्द्वन्द्वसमासः । तथा च सति प्रत्यवयवमन्वारम्भणम् । अथवा संपाता होमा अभिमन्त्रणसंबन्धा-
त् । 'सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि' इति चान्वारब्धस्य स्यात् ॥ पश्चादग्नेश्चर्मणि हविषां संस्कारः ॥ २२ ॥ तान्त्रिकस्याग्नेः
५ पश्चाद्देशे दर्भानास्तीर्थं तेषूपतरं चर्माधाय तत्र निर्वपप्रोक्षणावघातसुफलीकरणादि कार्यं प्रकृ-
तत्वात् । जातिगुणनियमार्थं पुनः चर्मायतनदेशस्य पुनर्वचनं जात्यादिनिवृत्तिप्रसङ्गात् ॥ आ-
नडुहः शकृत्पिण्डः ॥ २३ ॥ यत्र विधिकर्मसु शकृत्पिण्डश्चोद्यते स आनडुहः प्रत्येत्यः ॥ जीवघातं चर्म ॥ २४ ॥ वि-
धिकर्मसु चर्मग्रहणे बलिनः प्राणिनश्चर्म प्रयोक्तव्यम् । जीवघातार्हस्य सेक्तुः 'कृत्यतृचश्च' इति । पश्चादग्ने-
श्चर्मणीत्यत्रावचनं हविश्चर्मणोर्मा भूत् ॥ अर्णोऽग्निमा ॥ २५ ॥ यत्राग्निमा चोद्यतेऽसौ कृत्यशृङ्गाः प्रत्येत्यः । वर्तुल इति
यावत् । 'नद्या अनामसंपन्नाया अश्मानं प्रास्यति' इत्युदाहरणम् ॥ आप्लावनावसेवनानामाचामयति च ॥ २६ ॥ आ-
१० प्लावनावसेवनानि च द्रव्याणि क्रियासाधनत्वात् । आप्लावनावसेवनानि तेषामाचामयति कारयि-
तारम् । आप्लावनावसेवने च करोति । चकारात् षष्ण्या च भवति लक्षणा । अतश्चाप्लुत्यावसिच्याचमनम् । 'पि-
ञ्जलीभिराप्लावयति' इत्युदाहरणम् । न चात्र मन्त्रः । अवयवसंप्रत्ययात् ॥ संपातवतामश्नाति न्यङ्क्ते वा ॥ २७ ॥ संपा-
तवतां द्रव्याणामवयवमश्नाति । अक्षौ अङ्क्ते वा बन्ध्यानां न कार्यासत्त्वात् । आश्यानां विधेय-
त्वात् । अश्वादीनां यानानां न कर्षणासंभवात् । अवाच्यमसकृत्वाच्च आप्लावनानामाचमनम् । चोदिताना-
१५ मेवाशनमिति कृत्वा । तस्मादाश्यानामेवाशनम् । न्यङ्क्ते वा । एकवदस्य हविषो अशनं नित्यमञ्जनं स्या-
च्चेत्यर्थः ॥ अभ्याघेयानां धूम निपच्छति ॥ २८ ॥ यानि विधिकर्माणि अभ्याघेयानि तेषां कारयिता धूममा-
त्मनि बध्नाति संस्कार्यत्वात् । 'समिधोऽभ्यादध्यात्' इत्युदाहरणम् । न च सर्वत्र मन्त्रयोगो वि-
धिभिरतुल्यत्वाद् प्रधानत्वादित्यर्थः ॥ शुचिना कर्मप्रयोगः ॥ २९ ॥ कार्यं इति शेषः । कर्तृकारयित्रोर-
यमुपदेशः । 'संहाय मुखं विमार्ष्टि' इत्याचमनार्थम् ॥ 'सं सं स्रवन्तु' इति नाव्याभ्यामुदकमाहरतः । 'आ गाव' इ-
२० ति गा आयतीः प्रत्युत्तिष्ठति' इत्यत्र चाचमनार्थम् । 'क्रतुमत्याः स्त्रियाः' इति च । 'परोऽपेहि' यो न जीवा इति स्व-
प्नं दृष्ट्वा मुखं विमार्ष्टि' इति । सूतकाशौचयोश्च कर्मप्रयोगप्रतिषेधार्थम् । प्रयोगार्थं च कृच्छं प्रथमं चरित्वा शु-
चिः पूतः कर्मण्यो भवति ॥ इति सप्तमी कण्डिका समाप्ता ॥ ॐ । पुरस्ताद्धोमवत्सु निशाकर्मसु पूर्वा-

[illegible]

3

[illegible]

- हे यज्ञोपवीती शालानिवेशनं समूहयत्युपवत्स्यद्भक्तमशित्वा स्नातोऽहतवसनः प्रयुङ्क्ते ॥ १ ॥ पुरस्ताद्धोमा येषां सन्ति तानि पुरस्ताद्धोमवन्ति कर्माणि तत्र । तद्वत्स्वित्यर्थः । सत्यपि तद्वत्स्वे यानि निशायां चोदितानि तेषु निशाकर्मसु कर्तव्येषु तस्यैवाहः पूर्वाह्ने यज्ञोपवीती कर्ता करोति । यज्ञोपवीती नाम क्रिया^१ । 'दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सर्व्येऽसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमन्ववल्ग्वं भवत्येवं यज्ञोपवीती भवति'^२ इति गोभिलाचार्येण पठितम् । शा-
- ५ लानिवेशनं च गृहम् । तस्य समूहनं बहुकारिकया संमार्जनम् । उपवत्स्यद्भक्तमिति च संज्ञा । भोजननियमः । अशित्वेति प्रथमं भोजनम् । भोजनोत्तरकालं स्नानं कुर्यात् । अहतवसनः नववस्त्रः । प्रयुङ्क्ते । अथ निशाकर्म । 'निशि शामूलपरिहितः'^३ इति । पूर्णहोमदर्विहोमत्वात्^४ विकल्पेन । 'निशायां संभारान् संपातवतः करोति'^५ इति नित्यं तन्त्रम् । 'स्वस्त्याद्यं कुरुते'^६ स्वस्त्ययनेषु चेत् । आत्मरक्षार्थं^७ आतुरस्य चाङ्गे शंकरमतस्तन्त्रवत्त्वम् । यज्ञोपवीतीत्यभिधानम् । समूहनस्य स्त्रीकर्मत्वात्तदङ्गविधानम् । आश्रयान्ते^८ अपि संपाताभावः ॥ स्वस्त्ययनेषु च ॥ २ ॥ 'स्वस्तिदाः'^९ 'ये ते पन्थानः'^{१०} इत्यादीनि स्वस्त्ययनानि तेषु । पुरस्ताद्धोमवत्सु निशाकर्मसु भोजनस्यार्थप्राप्तस्य द्रव्यानियमात् । न तन्त्रवतो दिवाकर्मणः पूर्वाह्ने भोजनाभावः ॥ ईड्यानां दिश्यान् बलीन् हरति ॥ ३ ॥ स्वस्त्ययनयागदेवताभ्यो बलीन् हरति । दिशि दिशि बलिहरणम् । 'अरण्ये पर्वतं यजते'^{११} । 'इन्द्राय त्रिर्जुहोति'^{१२} इत्युदाहरणम् ॥ प्रतिदिशमुपतिष्ठते ॥ ४ ॥ दिशं दिशं प्रति उपतिष्ठते । ईड्यानामेव बलीन् हत्वा देवपूजाविधिकर्म चैतत् । आत्मनेपदम्^{१३} ॥ सर्वत्राधिकरणं कर्तु-
 १५ दक्षिणा ॥ ५ ॥ न स्वस्त्ययनेष्वेव । किं तर्हि । सर्वविधिकर्मस्त्विति । कर्माथौ हि सर्वशब्दः । 'प्राङ्मुख उपांशु करोति'^{१४} । अधिकरणं कर्तुर्दक्षिणेत्येवं वक्तव्यम् । एवं सति सर्वशब्दो विधिकर्मसु भविष्यत्युपांशुवत् । मन्त्रलिङ्गादक्षिणाभावाच्च । सर्वग्रहणं तन्त्रं स्वस्त्याद्येनेति^{१५} प्रदर्शनम् । अधिकरणं चर्मपात्राज्यधान्यादि । अन्यद्वाऽऽत्मभावेन चोदितमनुपयुक्तं 'जातरूपशकलेन प्राक् स्तनग्रहात्'^{१६} इत्यादि न परद्रव्यम् । क्षुराद्यनङ्कुच्छकृत्^{१७} गृहा-
 २० ते न परद्रव्यम् । दक्षिणाग्रहणमन्यकर्तृसंप्रत्ययार्थम् । तस्माच्चान्यकर्तृत्वम् । आत्मनः कृते हि प्रतिषेधात् । अधिकरणाभावे स्वयं कर्तृत्वमुपस्थानादिषु । 'विश्वे देवा इति विश्वानायुः कामो यजते । उपतिष्ठ-
 ते'^{१८} चेत्युदाहरणम् । पूर्णपात्रं^{१९} तु ब्रह्मणः कर्तृग्रहणात् । अन्वाहार्यभोजनाद्धेतुवचनात्^{२०} । क्षुवा-
 दीनि चादेयानि प्रतिपत्तिदर्शनात् ॥ त्रिरुदकक्रिया ॥ ६ ॥ विधिकर्मसु योदकेन क्रिया चो-

येन॥साधिः कर्तव्येनियमः॥आधुनावसेचनाचमनासुसगात्यदाहरणानि॥तेनचोदकेनसं
रुसस्केतनत्रिः कथेकत्ता॥उदकेचोदनायासुदपात्रप्रतीपादिनिवचनात्॥अधिकमव्यव
तर्धसकत्ता॥७॥इहवधानकतुरभिप्राया॥नत्राव्यमानिसंयकतेत्तस्यात्॥अधिकमव्यव
तर्धसकत्ता॥८॥अनरागिसमाननि॥साहनायाथायनंतरागिसकातिपयेननुष्मायानिचनो
निकर्माणिमसुचिनिप्रयोजन्यानि॥विकल्पप्रासरदमारभ्यने॥आग्रहणानुरवांतरमपिभीवे
ष्यनीसुच्यमानिस्थादुनरस्यापिग्रहणविकल्पः॥स्थाग्रहणकमेवतु॥अदारस्तीट्यवेष्टन॥इ
त्यवग्रहणात्॥सप्रमिकेषुयोगस्यात्॥एवमयेनंतराणासमानार्थानाचग्रहणानर्थक्यमर्थे
नोदुनरत्यादीनामर्थवहाविकल्पासंत्तात्॥एवमस्मेमयोदतिविकल्पः॥समतेनक्रूरतेवसनि
ग्रहणात्॥अदानेनितिचविकल्पउक्तहानुत्तात्॥वामिवधानीत्यत्रकस्मिन्नंगरानिनष्टार्थस
त्तमेदानु॥विधामिवाहस्यमाणोत्वकप्रवसंभधानु॥समानतात्समानानंतरताचयोगसद्भावः
दानेवआरावेतिप्रसमानत्वात्॥कथंआदानेनितिप्रयोजनपिज्ञोषात्॥समानतापरमोनि कानाच
धनउभयोपुन्यग्रहणमंत्रनिगात्॥इत्यविज्ञोषाचयोगजननरत्तात्॥पेचादवोतिष्ठेत्यत्रेतिष्ठ
नेनिग्रहणाप्रतिमंत्रप्रषणस्यमेदानउभयसूक्तमप्रत्ययार्थप्रदावादिषुतुल्यचरणतात्समाभतमने
नरत्ताचयोगः॥न्यात्तमाहकोसर्ववयुक्तवचनेप्रवयुक्तविहस्रत्यादिषुप्रयोजनाप्रतिनुमनिसूक्तमि
दंशामामथ्यात्॥प्रसमानवत्॥इममिद्रेनियुक्तयोरित्यत्रविकल्पोत्रिकृतस्यापिकमेविधानात्॥मिदं
शस्यासामथ्याचसमानवत्॥७॥शान्तमभार॥शान्तएवसभाराधारः॥शान्तत्वसमारस्याभिचारि
कतर्जमंगिरसमित्यपवानु॥ननुसयोदयइत्यस्यानंतरमिदंवक्तव्यंसमारप्रकरणानु॥इहवचनसर्
समारप्रत्ययार्थ॥इतरथाहिसूर्योदयननरतिवाहोभवस्यात्॥पिपीलिकोहापिमैदोमधुः स्यामा
कोषीचनूजानित्यत्रमेदमजारेनगर्भादेः॥मधुमासिकेमाधीक॥७॥अधिकृतस्यसर्व॥अ
धीकृतस्यइत्यस्याग्रहणप्रत्येनच॥प्रत्येनच॥यानमारोहयनीतेननुकर्मविशारस्यत्यत्रप्रति
ननुकर्मविशारस्यत्यस्यप्रत्येनच॥नोनमयोः अधिकृतस्यइत्यस्याग्रहणप्रत्येनच॥कथंमह
इतिमादानकष्टनृरीरोदनमभ्रानि॥चमसिमुखपवस्यायादितिचमासापिमादानकएव॥७॥विषये

द्यते सा त्रिः कर्तव्येति नियमः । आप्लवनावसेचनाचमनाभ्युक्षणान्युदाहरणानि । तेन च उदकेन स-
कृतसंस्कृतेन त्रिः क्रियैकत्वात् । 'उदकचोदनायामुदपात्रं प्रतीयात्' ^१ इति वचनात् । अविधिकर्म ज्यव-
रार्थं सकृत् च स्यात् । इह विधानं कर्तुरभिप्रायार्थम् । तत्रोच्यमाने स्वयंकर्तृत्वं स्यात् ॥

अनन्तराणि समानानि युक्तानि ॥ ७ ॥ संहितायां यान्यनन्तराणि सूक्तानि पठ्यन्ते तुल्यार्थानि ^२ च ता-

- ५ नि कर्मणि समुच्चितानि प्रयोक्तव्यानि । विकल्पे प्राप्त इदमारभ्यते 'आ ग्रहणात्' ^३ एव । उत्तरमपि भवि-
ष्यतीत्युच्यमाने उत्तरस्यापि ग्रहणे विकल्पः स्यात् ग्रहणकर्मवत् । 'अदारसृदित्यवेक्षते' ^४ इ-
त्यत्र ग्रहणात् । साङ्ग्रामिकेषु ^५ योगः स्यात् । एवमप्यनन्तराणां समानार्थानां च ग्रहणानर्थक्यम् । 'अग्नि-
नौ दूतः' ^६ इत्यादीनामर्थवत्त्वं विकल्पार्थत्वात् । एवं 'यस्ते मन्यो' ^७ इति विकल्पः । शमत्वे क्रूरत्वे च सति आ
ग्रहणात् । 'आदानेन' ^८ इति न विकल्पः उक्तहेतुत्वात् । 'वासितं बध्नाति' ^९ इत्यत्र 'कस्मिन्नङ्गे' ^{१०} इति न गृह्यतेऽर्थसू-
१० क्तभेदात् । विधानाभावात् गृह्यमाणोक्तफलसंबन्धात् समानत्वात् अनन्तरत्वाच्च योगसदभावः । 'सं-
दानं व आदानेनेति' ^{११} असमानत्वात् । कथम् । आदानेनेति प्रयोजनाविशेषात् । समानत्वात् परसैनिकानां ब-
न्ध्यत्वम् । उभयोस्तुल्यग्रहणं मन्त्रलिङ्गात् द्रव्यविशेषाच्च । योगस्त्वनन्तरत्वात् । 'ये बाहव उत्तिष्ठत' ^{१२} इत्यत्रोत्तिष्ठ-
तेति ग्रहणं प्रतिमन्त्रप्रेषणस्य भेदात् उभयसूक्तसंप्रत्ययार्थम् । प्रदानादिषु ^{१३} तुल्यकारणत्वात् समानत्वादन-
न्तरत्वाच्च योगः । तथा चाह कौशिकः । सर्वत्र युक्तवचनं 'अव मन्युर्निहस्तः' ^{१४} इत्यादिषु । प्रयोजनाभावे तु प्रतिसूक्तं नि-
१५ दैशसामर्थ्यात् असमानवत् । 'इममिन्द्रेति युक्तयोः' ^{१५} इत्यत्र विकल्पो विकृतस्यापि कर्मविधानात् । निर्दै-
शस्यासामर्थ्याच्च समानवत् ॥ शान्तं संभारम् ॥ ८ ॥ शान्त एव संभारोऽघोरः । शान्तत्वं संभारस्याभिचारि-
कवर्जम् । 'आङ्गिरसम्' ^{१६} इत्यपवादात् । ननु 'सूर्योदयनतः' ^{१७} इत्यस्यानन्तरमिदं वक्तव्यं संभारप्रकरणात् । इह वचनं सर्व-
संभारप्रत्ययार्थम् । इतरथा हि 'सूर्योदयनतः' ^{१८} इति बाह्यमेव स्यात् । 'पिपीलिकोद्वापे मेदोमधुश्यामा-
केषीकतूलानि' ^{१९} इत्यत्र मेदः अजादेर्न गर्दभादेः । मधु माक्षिकं माध्वीकम् ॥ अधिकृतस्य सर्वम् ॥ ९ ॥ अ-
२० धिकृतस्य द्रव्यस्य ग्रहणं प्रत्येतव्यम् । 'यानमारोहयति' ^{२०} इत्येतत् कर्म 'विज्ञा शरस्य' ^{२१} इत्यत्र प्रत्ये-
तव्यं नोत्तमयोः ^{२२} । अधिकृतस्य द्रव्यस्याग्रहणं प्रत्येतव्यम् । 'कथं मह' ^{२३}
इति मादानकश्रुतं क्षीरौदनमश्नाति । चमसे सरूपवत्सायाः ^{२४} इति चमसोऽपि मादानक एव ॥ विशये

यथांतरं॥ मंत्रकर्मद्रव्यसंज्ञायेत्यन्तिकष्टेनत्येतत्तु॥ ब्रह्मजसायमिति सति कारिष्टकौप्रपादयति
 तिष्ठादकृत्काभवति॥ कर्मसंदेहं यथांतामिति संदेहो मवति च दनत्वांतरारमिभयमुपमयसू
 तनस्य पारगत्वा प्रयच्छतीति विधावेवोदाहरिष्यामः॥ ६॥ मयुष्यपरशुमिनेरभेन वृण प्रयच्छति॥
 प्रकृतिवत्सर्वं॥ पुनर्विधानाकार्यंतरमुक्त्वा नामस्य विधेः प्राप्स्यथः॥ यथा रभोणामपोलवने मर्कवित्र
 त्यादने पिज्जुदोभिति मंत्रविभागस्तत्राष्टौ लिंगमेतान्॥ ६॥ अरातीयारि नितक्षति॥ यत्र कर्तव्य
 न्देहा सुत्कार्यं॥ ७॥ यत्नाश्चिक्क रति प्रहालयति॥ यत्तत्र रुने देतया प्रहालयत च मारि॥ यदा नूराणा
 र्तिमंत्रान्॥ उच्छ्वल मुसले प्रहालयी द्वावुधकर्म सुगावमेतान् वचनं मवाच्य एव कर्म लिगात्॥
 मंत्रविधीत्येव सिद्धत्वात्॥ उच्यते नैमिषिके माभूत् प्रहालयत्येति मंत्रान् वचनान्॥ ७॥ पलाशा
 र्थः शाश्वतोलाताः प्रसिद्धाः॥ स्वर्गवर्धो हि मवतु रति प्रसिद्धो॥ त्रारिषः प्रसिद्धः स्वनेषास्ति लवः
 ॥ वरणबिल्व प्रसिद्धो॥ जंगिडा जनेः अचल रति दासिणात्याः कुटको मालवके प्रसिद्धः॥ गह्वरी
 वेयं॥ गलावली हि मवति॥ वेनसः प्रसिद्धः॥ शेरणीति प्रसिद्धः॥ डांचल जाषणं निलेभेन्यानती॥
 ब्रह्मलिकरं टकः॥ अमिसामीसिपुना धानकीसिपुना धायुटी प्रसिद्धः॥ स्यंदन मदन त्रत्येवं प्रसि
 द्धः॥ अशमयोत्कामेन कः॥ अपटा॥ दुन्युस्तिनसः॥ गृतरा रुई वदारः॥ शोता इत्येव नामा मपेयं॥
 शोतष्टस्येयं प्रोचमिति संव्यवहारः॥ एव शोता॥ शोतं संव्यवहारमित्यविशेषात्॥ समि
 धादिवानियुमः॥ समामुला घवायै त्वान्॥ दशानां शोतष्टसाणामिति क्रमेणोपादाने क्रमार्थ
 त्वान्॥ ८॥ चितिः प्रायश्चिनिः स्तुतिः प्रायश्चिनिः दंडः नाम्याभेव विधाभ्यां वरणेन सिद्धिभूमि
 स्त्वनुत्तु प्रसिद्धे॥ मित्रप्रायश्चिन् विदेशः॥ त्रीणि त्रीणि सवाणि पवणि उभे त्रानमेजकारे
 शमी प्रसिद्धा शमकान्दपुरवायेष्टतो जाना वरण प्रसिद्धा॥ सवंत्राण्ट गालवंत्राकः॥
 शाम्यवाका॥ अमामर्गसदृशैः फलेः स्त्रिणैः हस्ततरागतपुष्पवासक निरुपात्॥ नलाशामलिकाभव
 की प्रसिद्धः पलाश प्रसिद्धः कसावृषकः अडोळसा शिशापा प्रसिद्धः शिला प्रसिद्धः धितो दर्भः॥ अषामर्गः॥
 अरुनलाष्ट सत्रलाष्टः॥ वल्मीकवपा॥ वल्मीक मध्ये॥ दूर्वा शोत दूर्वा॥ त्रीहि अयव मंत्रोदिवयै॥ त्रीह्यासी
 नां समुच्चयानियवमायतयोः समामनिदेशान्॥ समुच्चयसर्वोत्सारव्याप्यतिकारयिता निर्देशान्॥

- यथान्तरम् ॥ १० ॥ मन्त्रकर्मद्रव्यसंशये यत् संनिकृष्टं तत् प्रत्येतव्यम् । 'ब्रह्म ज्ञानम्' इति सूतिकारिष्टकौ प्रपादयति' 'इ-
ति माहाकाण्डिकासंदेहो भवति । कर्मसंदेहे मन्थान्तानि' इति संदेहो भवति । बहुवचनत्वात् । 'शिरसि मन्थमुपमध्य' 'सू-
क्तस्य पारं गत्वा प्रयच्छति' 'इति विधावेवोदाहरिष्यामः ॥ प्र यच्छ पर्णम्' इति दर्भलवनं प्रयच्छति ॥ ११ ॥
प्रोक्षतिवत् सर्वम् । पुनर्विधानं 'कार्यान्तरमुक्त्वा अन्यस्य विधेः प्राप्यर्थम्' । यथा 'दर्भाणामुपोलवानाम्' 'एकविंश-
५ त्या दर्भपिञ्जलीभिः' 'इति । मन्त्रविभागस्त्ववशिष्टो लिङ्गमेदात् ॥ अरातीयोः' इति तक्षति ॥ १२ ॥ यदत्र कर्त्तव्यं
तदेतामुच्चार्य ॥ यत्वा शिव' इति प्रक्षालयति ॥ १३ ॥ यत् तत्र कृत्तं तदेतया प्रक्षालयति चर्मादि ॥ यद्यत् कृष्णः' इति मन्त्रोक्तम् ॥ १४ ॥ उलूखलमुसलं प्रक्षालयेत् । विधिकर्मसु भाग्यं मन्त्रोक्तवचनमवाच्यम् । 'एवं कर्मलिङ्गा
मन्त्राः' इत्येव सिद्धत्वात् । उच्यते । नैमित्तिकं मा भूत् प्रक्षालनस्येति मन्त्रोक्तवचनम् ॥ पलाशा-
दयः काम्पीलान्ताः प्रसिद्धाः । सगंधौ हिमवत इति प्रसिद्धौ । शिरीषः प्रसिद्धः । सक्त्यः तिलकः ।
१० वरणविल्वी प्रसिद्धौ । जङ्गिडः अर्जुनः । अचल इति दाक्षिणात्याः । कुटकः मालवके प्रसिद्धः । गह्वः
वेषः । गलाबलः हिमवति । वेतसः प्रसिद्धः । शेरणीति प्रसिद्धः । शिम्बलं जोषणम् । विलेभ इत्यानर्ताः ।
शात्मलिः करण्टकः इति अग्निस्वामी । सिपुनः धातकी । धायटीति प्रसिद्धः । स्यन्दनः मदन इत्येवं प्रसि-
द्धः । अश्मयोक्तः अश्मन्तकः अपटा । तुन्युः तिनसः । पतुदारुः देवदारुः । शान्ताः ॥ १५ ॥ इत्येषां नामधेयम् ।
'शान्तवृक्षस्येधं प्राञ्चम्' इति संव्यवहारः । एवं शान्ताः । शान्तसंव्यवहार इत्यविशेषात् । समि-
१५ दादिष्वनियमः । समासः लाघवार्थत्वात् । 'दशानां शान्तवृक्षाणाम्' इति क्रमेणोपादानं क्रमार्थ-
त्वात् ॥ चितिः प्रायश्चित्तिश्च चितिप्रायश्चित्ती द्वन्द्वः । ताभ्यामेवंविधाभ्याम् । वरणे च सिद्धभूमि-
स्थवर्तुलप्रसिद्धे । नात्र प्रायश्चित्तविशेषः । त्रीणि त्रीणि पर्वणि पर्वणि । उभे शतभिषजाकारे ।
शमी प्रसिद्धा । शमका आनन्दपुरे वारिपृष्ठतो जाता वरणे प्रसिद्धा । सर्वशा शुगालवंशका ।
शाम्यवाका अपामार्गसदृशैः फलैः स्निग्धैः ह्रस्वतरा गतपुष्पा वा सकृत्स्यात् । तलाशा आमलकी अव-
२० ली प्रसिद्धा । पलाशः प्रसिद्धः । वाशा वृषकः अडोलसा । शिषापा शिलाका प्रसिद्धा । शिम्बलसिपुनी कथितौ । दर्भः । अपामार्गः ।
आकृतिलोष्टः क्षेत्रलोष्टः । वल्मीकवपा वल्मीकमध्यम् । दूर्वाप्रान्तः दूर्वाग्रम् । ब्रीहिश्च यवश्च ब्रीहियवौ । ब्रीह्या-
द्योः समुच्चयो नियमात् तयोः समासनिर्देशात् । 'सर्वा इत्याख्याते' इति कारयिता । निर्देशात् । शान्ताः ॥ १६ ॥

[illegible]

- पुनः शान्तग्रहणं वृक्षत्वात् पूर्वेषामिह चौषधित्वात् । शान्त्युदके आसां विधानयोगः । अन्येषु कर्मसु साधनविधानात् । शिम्बलस्य जोषणेति पर्यायोऽस्ति सोऽपि संदेहः ॥ प्रमन्दोशीरशलस्युपधानशकधू-
मा जरन्तः ॥ १७ ॥ प्रमन्द इन्दुक एवं प्रसिद्धः । उशीरं गन्धद्रव्यं वाला । शलली श्वाविच्छलाका । उपधानमुपधा-
नकम् । शकधूमः ब्राह्मणः । एतानि जीर्णानि प्रत्येतव्यानि । एभिरेव शब्दैश्चोदितानि । 'प्रमन्दालंकारान् सं-
पातवतः प्रयच्छति' ^१ । 'तगरोशीरेण संधाव्य' ^२ इति । 'त्रिः शलल्या मांसं प्राशयति' ^३ । 'सोपधानमास्तरणम्' ^४ । 'शकधू-
म किमद्याहः' ^५ इत्युदाहरणानि ॥ सीसनदीसीसे अयोरजांसि कृकलासशिरः सीसानि ॥ १८ ॥ सीसं
सीसकम् । नदीसीसं फेनपिण्डः । अयोरजः लोहकिट्टः । कृकलासः प्राणी प्रसिद्धः । तस्य शिरः कृकलास-
शिरः । सीसचोदनासु एतानि प्रत्येतव्यानि । 'ज्येष्ठस्याञ्जलौ सीसानि' ^६ उदाहरणम् । समासे समुच्चयः ।
इतरत्र विकल्पश्चित्यादिवत् ^७ ॥ दधि घृतं मधूदकमिति रसाः ॥ १९ ॥ दध्यादीनि रससंज्ञा-
नि प्रत्येतव्यानि । 'रसानाशयति' ^८ उदाहरणम् । 'मधुरहिता ब्रह्मचारिणां रसाः' इति तद्वत् । रसमि-
श्रधान्यानां बहूनामुपसंहारो बहुवचनात् इतिकरणाच्च तद्वत् ॥ त्रीहियवगोधूमोपवाक-
तिलप्रियङ्गुश्यामाका इति मिश्रधान्यानि ॥ २० ॥ त्रीहियवगोधूमाः प्रसिद्धाः । उपवाक इति अभियवाः । सुरा-
ष्ट्राणां प्रसिद्धाः । शेषाणि धान्यानि प्रसिद्धानि । 'मैश्रधान्ये ओष्य' ^९ इत्युदाहरणम् । मैश्रधान्यात् समुच्चयः
समासनिर्देशात् बहुवचनाच्च । संज्ञा ॥ ग्रहणमा ग्रहणात् ॥ २१ ॥ यथार्थम् ॥ संहिताया विधिः प्रतिज्ञातः । तस्मा-
च्च कर्मणि किंपरिमाणा । अपरिमितायाः प्रयोगे ग्रहणमित्यनियमे प्राप्त इदमुच्यते ग्रहणमा ग्रहणादि-
त्येकं यथार्थवचनात् । अविधिकर्मवत् । यत्कृत्वा परिभाषाकरणमर्थसूक्तग्रहणार्थमर्थवत् । अर्थवत्त्वाच्च
'वारिदम्' ^{१०} इत्येवमादीनि गृह्यन्ते । अथवा द्वे एते सूत्रे । 'ग्रहणमा ग्रहणात्' इत्येकम् । 'यथार्थम्' इत्येतदपि द्वि-
तीयम् । यथार्थं च ग्रहणमन्त्रा ग्रहीतव्याः । 'अपचितां' ^{११} 'पूर्णा पश्चात्' ^{१२} इति व्यवहितग्रहणार्थम् । 'अपचि-
तामिति...कालबुन्दैः स्तुकाग्रैः' ^{१३} इति । 'पूर्णा पश्चात् प्रजापतेऽभ्यर्चत' ^{१४} इ-
ति चोदनात् । अत्राद्ये द्वे ^{१५} । आ सुखसः ^{१६} इति तृतीया । त्वाष्ट्रेणाहमित्यादयः कस्मान्न भवन्ति । उच्यते । 'त्वाष्ट्रे-
णाहम्' ^{१७} इति प्रतिजापादीनि ^{१८} 'व्रतेन त्वां व्रतपत' ^{१९} इति व्रतमुपैति ^{२०} । 'एह यन्तु पशवः सं वो गोष्टेन प्रजाव-
तीः' ^{२१} इति । 'प्रजावतीः' ^{२२} इत्येका 'पदज्ञाः' ^{२३} इति व्यवधानात् । 'आ सुखसः' ^{२४} इति । न ह्येतां गृह्णन्ति योगविभागे
सति तथा 'पूर्णा पश्चात्' इति द्वे 'प्र-

ज्ञापनेन लीरितियावतु ॥ एकाउनरासर्वा पूर्वत्रैवयोगविभागात् ॥ अथवायहणमाग्रहणादित्यर्थः ॥ सक्त
 विषयत्वादस्यानाथोयोगविभागादित्यन्यथासर्वे ॥ ६ यथार्थमुदकाभ्यां जयेतु ॥ एनरक्तप्रयोगः ॥ प
 र्परिलिकायां मेव कथितः ॥ आर्षीं संहितायाः कर्मसयोगात् ॥ आचार्यसंहितायां आचार्यः ॥ अथ्यास
 योगसंहितानस्याः परिपूर्णमाह ॥ यथार्थं यथार्थः ॥ न ह्यसनादेकोन्योजयेत् ॥ साकोष्ठस्य परिसमा
 ध्ययं वचनमुदकैः धूममिति धूममनुमंत्रयते ॥ अभिमित्यभिधूमपदयोः साकोष्ठत्वात् ॥ धूमपरा
 देस्येति ॥ चेति न्यायेन तु स्तेति विद्याहनुष्टासव इति नानोक्तस्य साकोष्टत्वात् ॥ अथ प्रयोगाहं स्य
 प्रयोगाहं नोच्यते ॥ यथार्थमुदकाभ्यां जयेदिति ॥ क्रतुभ्यस्त्रायजे स्वाहा ॥ आर्तवेभ्यस्त्रायजे स्वाहा
 ॥ इत्येवमादि न्या ॥ विधिरपर्याने वाहमोदनं प्राश्नीरिति काभ्यां प्राश्नीरिति सर्वपर्यायकं यथार्थं
 मुदकप्रतिद्वीनाहस्पतिना प्रद्वीनयथा ब्रह्मवादिनो वदंति केन शीर्ष्णां प्राश्नीः ॥ ब्रह्मवादिनो च
 दंति काभ्यां आनाभ्यां प्राश्नीरिति सर्वत्र हाटकषु यथा कमुदकं प्रतिपिनि प्रश्नद्वीनात् ॥ ब्रह्मस्पतिना शी
 र्ष्णां प्राश्नीयं द्यावापृथिवीभ्यां आनाभ्यां प्राश्नीयं मिनिद्वीने ॥ इत्येवमादि स्मृत्या प्रयोगाधितान् ॥
 एषु वा मोदनमिति चिद्वचनं नोर्थवादत्वात् ॥ केन शीर्ष्णां प्राश्नीरिति सर्वप्रहारकेद्या च दोषयथार्थमुद
 केयानने ब्रह्मवादिनो वदंति ननु अनेन मन्त्रेण शीर्ष्णां सर्वदितायां मेवावसानं काभ्यां आनाभ्यां प्राश्नी
 रित्येवं ब्रह्मवादिनो वदंति ननु अनेन मन्याभ्यामित्यदि भूत्याभ्यां आनाभ्यामित्युक्तं उक्तमासु य
 ज्ञानलीरथकोनमिति सर्वसां हितीया एव मन्त्रिभूमरीनचषट्चत्वारिंशत् एतद्वचनं पंच
 पटलस्यापलीमंत्रं सनमयनि यजमाने च यथानां पलीस्यानयथा मवेमंत्रं सन्नयतीति प्र
 योगसंहितासूत्रकाराणि प्रद्वीनें सर्वक्रत्याह मनमिति विवाहपितृमेधादिषु च आनाभ्यां
 मंत्रक्रमोन्त्य एव प्रयोगसंहितायादिति सिद्धं वैराज्यकर्त्तव्यमप्याह अनेन गृध्राः कुर्वन्ते एवमि
 ति चत्वारिंशच्चनानि ॥ ७ इहैव भूतामिहयानुयमामृक्कः सत्यं ब्रह्मदित्यनुवाको वास्तोष्पनीया
 निरेतेषां प्रतीकानामियमंता प्रयोजने विधि कर्माथं अत आनापासूतत्वं वाप्नोष्पनीयैः ३
 लिनरुष्टा इति मय्यवहारः ॥ अनुवाकमहणमुत्तरेषां कर्मांतरयोगात् ॥ असंवाधमित्यादीनां
 ॥ ८ रियोगं धर्वद्रमं अप्रेयोतेमाने निमातृनामानि ॥ मातृनामानि इति प्रतीकानां मातृनामोः

- जापते न त्वत्^१ इति यावत् । एकोत्तरा सर्वा पूर्वत्रेव योगविभागात् । अथवा ग्रहणमा ग्रहणादित्यर्थसूक्त-
विषयत्वात् । अस्थानार्थो योगविभाग इत्यन्यथा सूत्रम् ॥ यथार्थमुदर्कान् योजयेत् ॥ २२ ॥ पुनरुक्तप्रयोगः प-
ञ्चपटलिकायामेवं कथितः । आर्षीसंहितायाः कर्मसंयोगात् । आचार्यसंहिताऽभ्यासार्था । विधिप्र-
योगसंहिता^२ तस्याः परिपूरणमाह । यथार्थं योऽर्थः तद्वच्चिन् उदर्कान् योजयेत् । साकाङ्क्षस्य परिसमा-
५ पत्यर्थं वचनमुदर्कः । 'धूमम्^३ इति धूममनुमन्त्रयते' । 'अग्निमित्यग्निम्'^४ अग्निधूमपदयोः साकाङ्क्षत्वात् । धूमं परा-
दृश्येति । तथा च 'ऋतुभ्यष्ट्वेति विग्राहमष्टौ'^५ । यज इति नानोक्तस्य साकाङ्क्षत्वात् । अथ प्रयोगार्हस्य
प्रयोगार्हतोच्यते 'यथार्थमुदर्कान् योजयेत्' इति । 'ऋतुभ्यष्ट्वा यजे स्वाहा । आर्तवेभ्यस्त्वा यजे स्वाहा'^६
इत्येवमादि । तथा विधिपर्यायानेवाह 'ओदनं प्राशीः' इति । काभ्यां प्राशीरिति सर्वपर्यायैर्यथार्थ-
मुदर्कप्रतिपत्तिदर्शनात् । 'बृहस्पतिना' दर्शनम् । यथा ब्रह्मवादिनो वदन्ति^७ केन शीर्ष्णां प्राशीः । ब्रह्मवादिनो व-
१० दन्ति काभ्यां श्रोत्राभ्यां प्राशीरिति सर्वपर्यायेषु यथार्थमुदर्कप्रतिपत्तिः प्रश्नदर्शनात् । 'बृहस्पतिना शी-
र्ष्णा ... प्राशिषम्'^८ । 'द्यावापृथिवीभ्यां श्रोत्राभ्यां ... प्राशिषम्' इति निदर्शनमित्येवमादि । तस्य प्रयोगविधित्वात् ।
'एष वा ओदनः'^९ इति च द्विवचनान्तोऽर्थवादत्वात् । केन शीर्ष्णां प्राशीरिति सर्वपर्यायेषु । द्यावादौ यथार्थमुद-
र्कयोजनम् । ब्रह्मवादिनो वदन्ति ततश्चैनमन्येन शीर्ष्णां^{१०} सर्वत्र द्वितीया । सैवावसानम् । काभ्यां श्रोत्राभ्यां प्राशी-
रित्येवम् । ब्रह्मवादिनो वदन्ति ततश्चैनमन्याभ्यां श्रोत्राभ्यामित्यादि । अन्याभ्यामक्षीभ्यामिति च । 'उत्तमासु य-
१५ न्मातली रथक्रीतम्'^{११} इति सर्वासां द्वितीया^{१२} । एवम् 'अग्नि ब्रूमः'^{१३} इति च षट्चत्वारिंशत् । एतद्वचामयनं पञ्च-
पटलस्य । 'पत्नी मन्त्रं संनमयति' 'यजमानश्च'^{१४} । यथानाम्नी पत्नी स्यात् । 'यथासवं मन्त्रं संनमयति'^{१५} इति प्र-
योगसंहितासूचकमिति प्रदर्शनम् । सव^{१६} क्रव्याच्छमन^{१७} विवाह^{१८} पितृमेधादिषु^{१९} च पठितो
मन्त्रक्रमोऽन्य एव प्रयोगसंहिताया इति । 'क्षिप्रं वै राज्यवर्धनस्याहनने गृध्राः कुर्वन्त ऐलवम्'^{२०} इ-
ति चत्वारि वचनानि ॥ इहैव ध्रुवाम्^{२१} एह यातु^{२२} यमो मृत्युः^{२३} सत्यं बृहत्^{२४} इत्यनुवाको वास्तोष्पतीया-
२० नि ॥ २३ ॥ एतेषां प्रतीकानामियं संज्ञा । प्रयोजनं विधिकर्मार्थम् । अतश्च त्रयाणां सूक्तत्वम् । 'वास्तोष्पतीयैः कु-
लिङ्गकृष्टे'^{२५} इति संव्यवहारः । अनुवाकग्रहणमुत्तरेषां कर्मान्तरयोगात् 'असंबाधम्'^{२६} इत्यादीनाम् ॥
दिव्यो गन्धर्वः^{२७} इमं मे अग्ने^{२८} यी ते माता^{२९} इति मातृनामानि ॥ २४ ॥ मातृनामानि इति प्रतीकानां संज्ञा । 'मातृनाम्नोः

सर्वसुरभिन्तृणोनेत्युदाहरणं॥६॥ सुवानमिदं हर्षिर्नः सात्त्वामरायसयणं शान्तो देवीष्टमिपुण्या
 पत्र्यानितामस्योजास्त्वया पूर्वपुरस्ताद्युक्तो रसो हणमित्यनुवाकः श्रान्तनानि॥ चाननानि रत्नपांस
 ज्ञा॥ चाननानामप नोदनेन व्याख्यातमिति संव्यवहारः इदं हर्षिर्नः प्रहर्णां चकल्पार्थः॥ आसना
 नवतु॥ त्वया पूर्वमिति भक्तलंकार इत्यत्र ग्रहणादिग्रहणं अत्र ग्रहणात्॥ अनुवाकग्रहणमभूतायेनेषु
 ग्रहणमपरिभाषावाद्भो हस्तं भवस्यात्॥ अनुमंत्रकमात्रानानि पठितव्यानि विधिकर्मव
 शोदं वक्रमनिर्देशः॥७॥ अदृष्टारित्युक्तो कोशिकरुतः अष्टमी कुरु काममाप्ता॥८॥ अंबुयायंति
 त्रामुमयो मृदिरय्यवर्णा इत्यदिगणः॥ आपो हिष्ठा मयोधुनः शान्तो देवोर मिष्टय इति यागः
 यः॥ अल्पानरत्नात्॥ पूर्वनिपातः॥ अनयोश्चिग्रहणमन्यत्र ग्रहणात्॥ यिअग्रय इति सत्ताय
 हणात्॥ एकाग्रहणे सत्तप्रसंगात्॥ मृगास्त्वनुवाको तयोरनुपपुक्ता निस्सूक्तानि सूक्तान्यभे
 र्मन्व इत्यादीनि॥ तैस्सर्वेषु प्राप्तेषु नमं अहं रुद्रमिरित्येतद्दर्जयित्वा अहं रुद्रेभिरिति पुक्कपुष्प
 त्यनुग्रहणात्॥ प्रतिषेधानर्थकः प्रसूक्तत्वात्॥ उच्यते भवात्रावामन्त्रे वा मित्यत्र ग्रहणात्॥ ग्रह
 णरयोरभावस्यात्॥ उत मप्रतिषेधात् भवतुः॥ अन्यत्र मृगारेर्मुचेत्यादिषु नमप्रतिषेधो भवति॥
 हिवमवत इति स्पष्टमानामादित्यस्य ग्रहणादिवचन इति ग्रहणं यथा वैश्वानरो रश्मिभिरिति
 अभिवर्षं यावसे च नानामिति॥ कर्मांतरसंवेधानु॥ स ज्ञानेन स्वभिरिति इति सूक्तशान्तो वा
 न इत्यपि सूक्तत्वात्॥ एकार्थदेवत्वे देवतांतरसंयोगात्॥६॥ एषिष्ये श्रोत्राय इति त्रिः प्रत्यासिं
 चत्यासिं कस्तत्रैव प्रक्षेपः॥ एषिष्ये श्रोत्राय इति विधिकर्मप्रयोगात्॥ अंबुयायतीति पुनः परि
 ति पूर्ववत्॥ उत देवा इति श्रान्तानां यथा ता इति श्रान्तिः प्रयोगः श्रान्तिवान्य उतरोपिश्रान्ति
 शब्दान्यः समुचितानां संज्ञा पूर्वानरात्तीत्यानिर्देशात्॥ संज्ञाप्रयोजनं गस्ति संव्यवहा
 राभावात्॥ सर्वपापप्रक्षामनं योजनत्वात् श्रान्तिशब्दप्रयोगः संव्यवहारामावात्॥ एतानि पु
 क्तानि महाश्रान्ति संज्ञा भवतीति वाक्यविशेषः॥ महाश्रान्तिमावपति संव्यवहारदर्शनात्॥
 अनयोः श्रोत्रोरेदेव कर्मविधानात् इदमेव विधिकर्मांतरमेवाजननं इदं एतस्य हि महेश्रान्ति
 नेरिदं कर्मवचनानु॥ उभयतो विधिकर्मांतरं यमं यान्नरुद्र एवैव हि महेश्रान्तिरिदं कर्मव

- सर्वसुरभिचूर्णानि ^१ इत्युदाहरणम् ॥ स्तुवानम् ^२ इदं हविः ^३ निस्तालाम् ^४ अरायक्षयणं ^५ शंनो देवी पृथिनपण्या ^६ पश्यति तान् ^७ सत्योजाः ^८ त्वया पूर्वं ^९ पुरस्ताद्युक्तो ^{१०} रक्षोहणम् ^{११} इत्यनुवाकश्चातनानि ॥ २५ ॥ चातनानीत्येषां संज्ञा । 'चातनानामपनोदनेन व्याख्यातम्' ^{१२} इति संव्यवहारः । इदं हविरिति ग्रहणं विकल्पार्थम् । समानत्वात् ^{१३} । 'त्वया पूर्वं' इति भक्तेऽलङ्कारे ^{१४} इत्यत्र ग्रहणात् । 'ग्रहणमा ग्रहणात्' ^{१५} । अनुवाकग्रहणमभूतार्थम् । तेषु
- ५ 'ग्रहणमा-' परिभाषाभावादक्षोहसूक्तमेव स्यात् । मन्त्रानुक्रमाच्चातनानि पठितव्यानि । विधिकर्मवशादेवं क्रमनिर्देशः ॥ भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये अष्टमी कण्डिका समाप्ता ॥ ८ ॥ अम्बयो यन्ति ^{१६} शंभुमयोभू हिरण्यवर्णाः ^{१७}... ॥ १ ॥ इत्यादिगणः । 'आपो हि घ्रा मयोभुवः' ^{१८} 'शं नो देवीरभिष्टये' ^{१९} इति योगक्रमः । अल्पाचरत्वात् ^{२०} पूर्वनिपातः । अनयोश्चैव ग्रहणमन्यत्रग्रहणात् । येऽग्नय ^{२१} इति सप्त 'आ ग्रहणात्' । एकाग्रहणं सूक्तप्रसङ्गात् । मृगारैर्द्वावनुवाकौ । तयोरनुग्रयुक्तानि सूक्तानि अग्ने-
- १० मन्वे ^{२२} इत्यादीनि ॥ उत्तमं वर्जयित्वा... ॥ २ ॥ तेषु सर्वेषु प्राप्तेषूत्तमम् 'अहं रुद्रेभिः' ^{२३} इत्येतद्वर्जयित्वा । 'अहं रुद्रेभिरिति शुक्लपुष्प ...' ^{२४}

- इत्यत्रग्रहणात् प्रतिषेधोऽनर्थकः प्रसक्तत्वात् । उच्यते । 'भवाशर्वौ मन्वे वाम्' ^{२५} इत्यत्र आ ग्रहणात् ग्रहणे तयोरभावः स्यात् । उत्तमप्रतिषेधाच्च भवतः । अन्यत्र 'मृगारैर्मुञ्च' ^{२६} इत्यादिषूत्तमप्रतिषेधो भवति । 'हिमवतः' ^{२७} इति स्यन्दमानात् ^{२८} इत्यस्य ग्रहणाद् द्विर्वचनग्रहणं यथा 'वैश्वानरो रश्मिभिः' ^{२९} इति अभिवर्षणावसेचनानाम् ^{३०} इति कर्मान्तरसंबन्धात् । 'संज्ञानं नः स्वेभिः' ^{३१} इति द्वयुचं सूक्तं 'शं नो वा-
- १५ तः' ^{३२} इत्यपि सूक्तत्वात् । एकार्थदेवत्वं देवतान्तरसंयोगात् ॥ पृथिव्यै श्रोत्राय ^{३३} इति त्रिः प्रत्यासिञ्चति ॥ ३ ॥ प्रत्यासेकस्तत्रैव प्रक्षेपः । पृथिव्यै श्रोत्राय ^{३४} इति विधिकर्मप्रयोगात् ॥ अम्बयो यन्ति... ॥ ५ ॥ 'अम्बयो यन्ति' ^{३५} इति पुनः पाठोऽपि पूर्ववत् । उत देवाः ^{३६} इति शंतातीयम् । शंतातिरिति शान्तिः ॥ इति शान्तियुक्तानि ॥ ६ ॥ पूर्वो गणः शान्तिवाच्यः ।

उत्तरोऽपि शान्ति-

- शब्दवाच्यः । समुच्चितानां संज्ञा । पूर्वा उत्तरा तृतीयानिर्देशात् ^{३७} । संज्ञाप्रयोजनं नास्ति संव्यवहाराभावात् । सर्वपापशमनप्रयोजनत्वात् शान्तिशब्दप्रयोगः । एतानि यु-
- २० क्तानि महाशान्तिसंज्ञानि भवन्तीति वाक्यशेषः । 'महाशान्तिमावपते' ^{३८} इति संव्यवहारदर्शनात् । अनयोः शान्त्योरिहैवं कर्मविधानात् इदमेव विधिकर्म । अतश्च मेधाजनने द्वे पते संहिते महाशान्तेरिह कर्मवचनात् । उभयतो विधिकर्मा-

र्यनावास्तोषनीयाभिव्यक्तिसंहितामेवान्वमविष्टेतिनपथकुसंहितात्पूर्वस्थेतिवानुन्नी
 वयायनीत्यादीनांविधिकर्मविधानंस्वकर्मफलसंबन्धमाभूत्॥ननुशास्त्रद्वेविधायवास्तो
 षनीयमिवकस्यसंहिताक्रमान्नाह॥नसमुच्चयायेत्तावास्तोषत्यादीनां॥४॥उभयतःसावि
 त्र्यभयतःश्रोत्रोदेवीशान्तिराद्येतयोःसत्त्वानितुर्वरेष्यमितिकनेन्याउभयतःश्रोत्रोदेवीसावि
 त्रीकस्याःश्रोत्रेःपुनःश्रोत्रोदेवीसावित्रीशान्तिःसावित्रीश्रोत्रोदेवीआचार्यश्रोत्रात्पुनरेकं
 त्राणांप्राकृसावित्र्याश्रोत्रात्पुनरेकंक्रियामाह॥४॥अहनवासाःकसशास्त्रद्वेकंराति॥नववस्त्र
 परिहितःकंसउदकुभेद्रात्पुनरेकंरात्यर्थमुदकेमसाचसंव्यवहारायैत्तानु॥४॥सर्वाद्रमाआप
 ॐवधयइतिस्मृष्टा॥ॐवधीष्टृहीत्वा॥आहारकंपृच्छति॥सर्वाद्रमाॐवधयइतिपृच्छति॥ने
 हीत्येवकर्नाप्रयोजयेत्॥आहारकंआहारकःमत्याहसर्वाद्रनिसर्वाप्रपि॥४॥ॐहृदस्थानि
 मस्तनःकुतनांभवानित्यनुज्ञातःकुर्वीत॥एवमनुज्ञातउत्तरंक्रूयानु॥४॥पूर्वयाकुर्वीतेनिगा
 र्थयार्थप्रवसमागविकाकायनउपरिवशकौशिकजगटिकायनकौरुपथयः॥पूर्वयाश्रोत्रात्सा
 श्रोत्रद्वेकंक्रूयानु॥युवाकौशिकमन्यते॥ववसावित्रोषणयववचनंविधिकर्माणिनत्रैवश्रोत्र
 द्वाकेनएतत्पुनरात्पुनरेकस्यविधानानु॥भूतोभूतविनिमयानंदयंश्रोत्रद्वेकंक्रूयानु॥अनयोअगणयो
 रव्यत्रकर्मवचनानुदिरदमेवकर्मविधानं॥अत्रान्यत्रकर्मविधिनेप्रतीकविधिर्विस्तोषनीयादिवन्
 ॥अनमेतदधिकमीतुअननीयावचनंयोगार्थपरिभाषाहतिः॥नस्मादिद्विधिकर्मसुनवाचविश्रो
 त्रद्वेकंआनारभ्यवादेतुवचनंसेवस्याहुतसंबन्धः॥श्रोत्रार्थेउदकमितिसेतोत्प्लुत्यग्नेःनदाचम
 नुभिषेचनसंग्रहणाजिस्युः॥अधिक्यविज्ञानिमंवाःसाजात्येनपथकुतनाःअंबयायेतिज्ञा
 त्येअस्वकर्मफलमात्रेअविधिकर्मसुवचनमितिसेवेत्रश्रोत्रद्वेकमितिनेमितिदत्तानु॥स्वपुन
 चमनाम्युसगपानादिअप्रभिवप्रकारेसावर्थातु॥ननुश्रोत्रार्थेप्रपिआवेमिपभाहअहुविधापि
 त्वंकर्मांतरदशानातु॥गोदानादिसमाभ्यायनारभ्यवाहःसत्यंकर्मादिहनाच्यमानेइहोच्यमानेसंहि
 नाक्रमोपरिधःस्थाने॥अनप्रकर्मविधानेअनप्रसंबेविविधिकर्मायैरवाभितथाचैकविधमाधो
 म्यनिनिनसमारव्यातेप्लानरहोमादिनिधानंनुतर्कविधिकर्मत्वात्॥विध्युपकारायानरभ्यविधिःक

- र्थता वास्तोष्पतीयानीतिवत् प्रकृतिसंहितामेवानुप्रविष्टेति न पृथक् संहितात्वम् । पूर्वस्येति चानूक्तम् । अम्बयो यन्तीत्यादीनां विधिकर्मविधानम् । स्वक्रमे फलसंबन्धो मा भूत् । ननु शान्त्युदकं विधाय वास्तोष्पतीयमेव, कश्च संहिताक्रमः । अत्राह । न, समुच्चयार्थत्वात् वास्तोष्पत्यादीनाम् ॥ उभयतः सावित्र्युभयतः शं नो देवी ॥ ७ ॥ शान्तेराद्यन्तयोः 'तत्सवितुर्वरेण्यम्' इति सावित्री कर्तव्या । उभयतः सावित्र्याः 'शं नो देवी' ॥
- ५ क्रमः शान्तेः पुनः - शं नो देवी सावित्री शान्तिः सावित्री शं नो देवी ॥ आचार्यः शान्त्युदकमन्त्राणां प्राक् सावित्र्याः शान्त्युदकक्रियामाह । महतवासाः कंसे शान्त्युदकं करोति ॥ ८ ॥ नववस्त्र-परिहितः । कंसे उदकुम्भे । शान्त्युदकं शान्त्यर्थमुदकम् । संज्ञायाश्च संब्यवहारार्थत्वात् ॥ ... सर्वा इमा आप ओषधय इति पृष्ट्वा । ओषधीर्गृहीत्वा आहारकं पृच्छति । सर्वा इमा ओषधय इति पृच्छति । ब्रूहीत्येवं कर्ता प्रयोजयेत् आहारकम् । आहारकः प्रत्याह । सर्वा इति । सर्वा अपि । ओं बृहस्पति-
- १० प्रसृतः । कुरुतां भवानित्यनुज्ञातः कुर्वीत ॥ ९ ॥ एवमनुज्ञात उत्तरं कुर्यात् ॥ पूर्वया कुर्वीति गार्ग्यपार्थश्रवसभागलिकाङ्कायनोपरिवभ्रवकौशिकजाटिकायनकौस्पथयः ॥ १० ॥ पूर्वया शान्त्या शान्त्युदकं कुर्यात् ॥ अन्यतरया कुर्वीति युवा कौशिकः ॥ ११ ॥ मन्यते । विशेषणवचसा यत्र वचनं विधिकर्माणि तत्रैव शान्त्युदकं निर्गुणं शान्त्युदकस्य विधानात् । 'भूतो भूतेषु' इति महानदे शान्त्युदकं करोति ॥ ११ ॥ अनयोश्च गणयो-रन्यत्र कर्मवचनादिदमेव कर्मविधानम् । अत्रान्यत्र कर्मविधेर्न प्रतीकविधिर्वास्तोष्पतीयादिवत् ॥
- १५ अतश्चैतद्विधिकर्म । अतश्च तृतीयावचनम् ॥ प्रयोगार्थं परिभाषाऽऽवृत्तिः । तस्माद्विधिकर्मसु न वाचनिकं शान्त्युदकम् । अनारभ्यवादे तु वचनम् । सर्वस्याद्भुतसंबन्धः । शान्त्यर्थमुदकमिति संज्ञान्युत्पत्तेः तदाचमनाभिषेचनसंप्रोक्षणानि स्युः । अधिका विंशतिर्मन्त्राः साजात्येन पृथक्कृताः । 'अम्बयो यन्ति' इति शान्त्योश्च स्वक्रमे फलमात्रसंबन्धे अविधिकर्मसु वचनमिति । सर्वत्र शान्त्युदकमिति नैमित्तिकत्वात् । स्नपनाचमनाभ्युक्षणपानादि अपामेव प्रकारः सामर्थ्यात् । ननु शौचार्थमपि प्राप्नोति । आह अनुविधाधि-
- २० त्वं कर्मान्तरदर्शनात् । गोदानादौ 'समाग्नायेऽनारभ्यवादः । सत्यं, क्रमादिह नोच्यमाने इहोच्यमाने संहिताक्रमोपरोधः स्यात् । अतश्च क्रमविधानम् । अतश्च सर्वविधिकर्मार्थं एकाग्रिः । तथा च 'एकाग्रिमाधायन्' इति समाख्यातम् । यत् प्रातर्होमादिविधानं तच्च तत्र विधिकर्मत्वात् । विध्युपकारायानारभ्यविधिः क-

धितः सहराणां च न मा सा कसरत्वात् ॥ ६ ॥ नृमीकं रिका ॥ १ ॥ महार्थवर्णवदुपाध्यायवत्सर्गमेषः
 प्रथमस्य महद्वारिहिकनोकोक्तिप्रथमप्रथमाध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥ पूर्वस्य मेधाजननानि पूर्वग्रहणे
 यंत्रिषमाश्रितस्तेन प्रतीतिरुचिर्न मेधाजनयसीति मेधाजननानि ॥ सतायाफलविधानरुक्म
 प्रतीकस्य षष्ठीसंबन्धमात्रप्रतिपादने र्हेतुत्वे ॥ ७ ॥ प्रकसारिकत्रागोजिह्वाभातिमेधाभिजनः
 ॥ १ ॥ प्रकः प्रसिधः ॥ सारीति प्रसिधः सारः ॥ गमेण कदति प्रसिध्याभिधानकल्पवर्णादीचपुष्पवत्
 धारणामधारणफलप्रीनायावंधनप्रसिलेजयमेवरणउरमीनिचनुयातिंगआश्यादिस्तन
 संपानाः ॥ आश्याहुतीनांसपानानामुपयतीति होमः ॥ उमीत्वमधिजतिवचनानु ॥ तत्रवंधनं न्य
 कर्तृत्वाधिकारणदक्षिणत्वात् ॥ ७ ॥ आश्यानि ॥ यः मेधाकामयुतनकती आश्यानि ॥ जिह्वामय
 तमाजिह्वामाश्रितं द्वितीयस्त्वचनानु ॥ ७ ॥ ओदुंबरफलात्राककेधूनामादधानीतिसमित्सप्र
 त्ययः ॥ उत्पन्नाच्चानयोदवित्स्वर्माभवंतीति स्वाहाकारानामावः ॥ स्यान्नत्रविकल्पः हस्महोमत्ता
 न् ॥ पनत्रपक्षस्येयां क्रेयां विधकारणमावानु ॥ आवपनीति त्रीहियर्वातलानावमन्यतमंसमिधा
 दानवत्सर्वप्रत्युचं होममाधानावमयोर्भक्षयतीतीरोदनपुरोडाशास्मानामन्यतमे आश्यादिस्तन
 संपानायाद्ययनिवचनित्यं ॥ ७ ॥ उपाध्यायभेदस्य प्रयच्छने ॥ अध्याययित्रिभिस्त्यागासमूहद्वानि
 त्रिषतीयेनाभिर्मन्त्रसंवाच्यभिर्मन्त्र्याणीतिवचनानुदाने च न चतुर्थीभवनगानुब्रह्मचारिणे च
 नादृष्टमवधानम् ॥ दत्ताचान्यानि समकुला ॥ निमित्तार्थचरनुपाये च ॥ ७ ॥ सुप्तस्य कर्णमनुमंत्रय
 ने ॥ यन्मेषावेनमिहतिरात्राचनुमंत्रयामहनिस्वापप्रतिषेधानु ॥ अनुपनीतस्य कर्मातुमंत्रय
 ने ॥ गृहेहकमोनुमंत्रणपूर्वागृहेहकमोप्रयोगज्जनेः कर्णतुहारयानि कर्णसंज्ञं ॥ ७ ॥ उपसीदजपनि ॥
 कः ब्रह्मचारीत्याध्यायार्थे गुरुमुपासीदजपनि ॥ ७ ॥ धावामर्षिमिआसवेदुनाः ॥ धानाः प्रसिध्या ॥
 धनेन मिश्रीनाः सर्वावुल्लोहनिस्त्यचस्माहानाभिः एतावत्कर्म ॥ ७ ॥ निजमिआनुत्वांश्चानिनि
 मिश्रीनां धानां हुताब्रह्मचारी ॥ ७ ॥ आश्यानि ॥ निजमिआधोना आश्यानि ॥ ७ ॥ पुरस्तादयेः कल्या
 षंदं निहत्य पश्चादयेः कल्याणि विधानाभनुमंत्रयने ॥ पूर्वमिनुदोषमेः कल्याणवैणवंदं
 निहत्योपपश्चादयेः कल्याणि निमंत्रयने ॥ अस्तु ॥ अतुमंत्रयने ॥ त्रिषतीयेनकारयि

- थितः । स इदानीमुच्यते प्राप्तावसरत्वात् ॥ नवमी कण्डिका ॥ ९ ॥ महावेदार्थविद उपाध्यायवत्सशर्मणः
प्रपौत्रस्य भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ॐ ॥ पूर्वस्य मेधाजननानि ॥ १ ॥ पूर्वग्रहणे
'ये त्रिषप्ताः' इति सूक्तं भवतीति कथितम् । मेधां जनयन्तीति मेधाजननानि । संज्ञायाः फलविधानम् । एतस्य
प्रतीकस्य षष्ठी संबन्धमात्रप्रतिपादनार्थेत्युक्तम् ॥ शुकसारिकृशानां जिह्वा बज्जाति ॥ २ ॥ मेधामिच्छमानः ।
५ शुक्रः प्रसिद्धः । सारिरिति प्रसिद्धा । कृशः गोमेणक इति प्रसिद्धाभिधानः कृष्णवर्णो दीर्घपुच्छवांश्च ।
धारकाणां मणिधारणफलम् । ग्रीवायां बन्धनं प्रसिद्धम् । 'अयं मे वरण उरसि' इति च तथालिङ्गः । आश्यादिसूत्रेण
संपाताः । 'आज्याहुतीनां संपातानानयति' इति होमः । 'उभौ च संधिजौ' इति वचनात् । तत्र बन्धनमन्य-
कर्तृकं चाधिकरणदक्षिणात्वात् ॥ आशयति ॥ ३ ॥ यः मेधां कामयते तं कर्ता आशयति । जिह्वाः अन्य-
तमां जिह्वाम् । आशितं द्वितीयसूत्रवचनात् ॥ औदुम्बरपलाशकर्कन्धूनामादधाति ॥ ४ ॥ आदधातीति समित्सं-
१० प्रत्ययः । व्युत्पन्नत्वाच्चानयोर्हविर्धर्मा भवन्तीति स्वाहाकारान्तभावः स्यात् । तन्त्रविकल्पः हस्तहोमत्वा-
त् । अतन्त्रपक्षस्येयं क्रिया विधिकारणाभावात् ॥ भावपति ॥ ५ ॥ भावपतीति ब्रौहियवतिलानामन्यतमं समिदा-
धानवत् सर्वम् । 'प्रत्यृचं होमाः' नाधानावपनयोः ॥ भक्षयति ॥ ६ ॥ भक्षयतीति क्षीरौदनपुरोडाशरसानामन्यतमम् ।
आश्यादिसूत्रेण
संपातानानयतिवत् नित्यम् ॥ उपाध्यायाय भिक्षं प्रयच्छति ॥ ७ ॥ अध्यापयित्रे भिक्षाणां समूहं ददाति ।
त्रिषप्तीयेनाभिमन्त्र्य 'सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि' इति वचनात् । दानं चैतच्चतुर्थीश्रवणात् । ब्रह्मचारिणश्चै-
१५ तद् भिक्षासंबन्धात् । दत्त्वा चान्यानि सप्त कुलानि भिक्षार्थं चरेत् स्वार्थं च ॥ सुप्तस्य कर्णमनुमन्त्रय-
ते ॥ ८ ॥ यं मेधाविनमिच्छति । रात्रावनुमन्त्रणमहनि स्वापप्रतिषेधात् । अनुपनीतस्य कर्णानुमन्त्रणं पू-
र्वाह्ने कर्मप्रयोगस्मृतेः । कर्णे तु द्वारयति कृत्तं सूक्तम् ॥ उपसीदज्जपति ॥ ९ ॥
कः । ब्रह्मचारी स्वाध्यायार्थं गुरुमुपसीदज्जपति ॥ धानाः सर्पिमिश्राः सर्वहुताः ॥ १० ॥ धानाः प्रसिद्धाः ।
घृतेन मिश्रिताः । सर्वा जुहोति प्रत्यृचं स्वाहान्ताभिः । एतावत् कर्म ॥ तिलमिश्रा हुत्वा । पश्चादग्नेः तिलै-
२० मिश्रिता धाना हुत्वा ब्रह्मचारी । प्राशनाति ॥ ११ ॥ तिलमिश्रा धानाः प्राशयति ॥ पुरस्तादग्नेः कल्मा-
षं दण्डं निहत्य पश्चादग्नेः कृष्णाजिने धाना अनुमन्त्रयते ॥ १२ ॥ पूर्वस्मिन् देशे अग्नेः कल्माषं वैणवं दण्डं
निहत्योर्ध्वं पश्चादग्नेः कृष्णाजिनं प्रस्तीर्य तत्र धानाः कृत्वा अनुमन्त्रयते । त्रिषप्तीयेन कारयि-

ना॥६॥ सक्तस्यानेगताप्रयुक्तानि॥ धानाभजिनेनकर्त्ता॥ सक्तुहोत्यभिनेनेनसक्तद्वन्द्वानु॥
 प्रत्यक्षहोमः सक्तानेनेनानित्यन्तमदव्याहोमत्वात्॥ कृष्णाभिनेनचहोमः॥ अपितत्वात्॥ ददाति
 कत्रे अधिकरणमुपितदिधीयते॥ अधिकरणानिरत्यर्थमनल्पनित्येनेने॥६॥ अहस्त्रेभि
 र्भक्तपुष्पहरनपुष्पकिंस्सनाभिपुष्पव्योनानरूपशकलवर्माकुस्तेनग्रहात्माशयिता॥ अहस्त्रेभि
 रित्यस्यसक्तस्यकर्मोच्यते॥ अर्जुनयावारस्येत्येवमादीनामावन्तुक्रमाणिबलव्यानिसंहिताक्रमात्प्र
 दृष्टान्॥३॥ अन्त्येतिरक्तमेनरुच्यते॥ समानकर्मणासमानफलानांचसक्तानास्त्वक्रमेनस्यक्रमणः पुन
 र्विधिः॥ कार्यः॥ समानफलानांचस्वक्रमेपुनः पुनश्चचनप्रसंगः॥ नथाचसतिप्रयगोरवः स्यात्॥
 अनः समानकर्मणासहकर्मणासहविधानकर्मणः समानफलानांचफलाधिकारस्त्वक्रमविधिः॥
 अथवापवन्तस्मान्निधाजननाधिकारेत्युक्तमोच्यते॥ एषपुरुषाधिकारासमवाचराजकर्मसु
 तेष्टपित्वित्रोषसामर्थ्यात्॥ सांथामिकंमन्त्राणांरुक्मन्त्रप्रतीकसंमत्युपायप्रक्रममेदः॥ यस्ते
 ङाकार्येतिवस्त्रसांपदीक्रधसंनसक्तयथावर्णेनपुष्पहरितवर्णेनपुष्पवर्णवर्णद्वन्द्वः॥
 किंस्सः श्रावः सस्यनाभिः पिप्लीमस्तिनाभनवारपिद्वन्द्वः॥ एतेपांश्वेदव्यडनंरवनिष्टसुव
 शकलेनकुमारः प्राशयुनिग्यावन्नस्मनपानायष्टृष्टमित्रास्वपुष्पग्रहणशरीरधारणावि
 रोधान्॥ जानरूपशकलानित्यकारणत्वात्॥ नृसंपाताः प्रोपल्लवत्वात्॥ अन्यकर्तृत्वंचाहिकरण
 समझानात्॥ इदंचजानकविधिकल्पमदयोदयोसमासवचनान्॥ ऐशाफलमधिकारवचनो
 त्॥६॥ प्रथमप्रवदस्यमानुरूपस्थेनास्त्रनिसंपातानानयति॥ प्रथमेयदाबालोव्यक्तावाच्युक्ता
 रयेतिनदेनकर्मकर्तव्यं॥ मानुस्संगेऽस्मिन्स्यवानकस्यनास्त्रनिसंपातानानयत्यहस्त्रेभिर्मित
 म्तेनवात्मस्यआदायास्ये संपातानानास्त्रनीत्याधारमुनः॥६॥ दक्षिमुच्चाशयति॥ दक्षिमु
 निप्रस्थित्वद्वन्द्वः समुच्चयः॥ पूर्वतंत्रएवसंपातकरणमभ्यासानास्त्रभेदः॥७॥ उपनीतवाच
 यति॥ अहस्त्रेभिरीतिगत्तेआयातुमित्रश्रुतिगणातिवाचने॥ उपनीतेमितिबचनान्॥ मेधावि
 नमिथ्यकुलाधिकारणात्॥६॥ शषश्रुतिकर्म॥ योवर्षश्रानमासुरिर्छानिपुत्रादेः सप्रथमवदेवं
 सर्वकर्मकुर्वात्॥ समुच्चयेमैषांवर्षश्रानिकर्मनिबचनान्॥ नववाचनमात्रेवर्षश्रानमासुष्य

ता ॥ सूक्तस्यान्तं गत्वा प्रयच्छति ॥ १३ ॥ धाना अजिनेन कर्ता ॥ सकृज्जुहोति ॥ १४ ॥ अजिनेनैव । सकृद्रचनात् होमः सूक्तान्तेनैव । नित्यं तन्त्रमद्विहोमत्वात् । कृष्णाजिनेन च होमः अर्पितत्वात् ॥ दण्डधानाजिनं ददाति ॥ १५ ॥ कर्त्रे । अधिकरणमपि । तद्विधीयते अधिकरणनिवृत्त्यर्थम् । अत एव नित्यं तन्त्रम् ॥ अहं रुद्रेभिः २ इति शुक्लपुष्पहरितपुष्पे किंस्त्यनाभिपिप्पली जातरूपशकलेन प्राक् स्तनग्रहात् प्राशयति ॥ १६ ॥ अहं रुद्रेभिः

५ रित्यस्य सूक्तस्य कर्मोच्यते । ननु 'विद्या शरस्य' ३ इत्येवमादीनां तावत् कर्माणि वक्तव्यानि संहिताक्रमानुग्रहणात् । उच्यते । यदि क्रमो न उच्येत समानकर्मणां समानफलानां च सूक्तानां स्वक्रमे तस्य कर्मणः पुनर्विधिः कार्यः । समानफलानां च स्वक्रमे पुनः फलवचनप्रसङ्गः । तथा च सति ग्रन्थगौरवं स्यात् ।

अतः समानकर्मणां समानफलानां सहविधानम् । कर्मणां समानफलानां च फलाधिकारे कर्मविधेः ग्रन्थलाघवम् । तस्मान्मेधाजननाधिकारे ४ अस्य कर्मोच्यते । एष पुरुषाधिकारः । आभिचारिकराजकर्मसु ५ तेष्वपि च विशेषः सामर्थ्यात् । साङ्ग्रामिकमन्त्राणां ६ कृत्स्नप्रतीकसंप्रत्ययार्थश्च क्रमभेदः । 'यस्ते शोकाय' इति वस्त्रसांपदी ७ 'ऋग्यजुर्मन्त्रः' ८ । न सूक्तम् । यथावर्णं च पुष्पम् । शुक्लवर्णं च हरितवर्णं च शुक्लपुष्पहरितपुष्पे । चार्थे द्वन्द्वः ९ ।

किंस्त्यः शङ्खः । तस्य नाभिः । पिप्पली प्रसिद्धा । अनयोरपि द्वन्द्वः । एतेषां पूर्वे द्रव्ये उत्तरे वा निघृष्य सुवर्णशकलेन कुमारं प्राशयति यावन्न स्तनं पानाय गृह्णाति । शङ्खपुष्पग्रहणं शरीरधारणाविरोधात् । जातरूपशकलं नित्यं करणत्वात् । न संपाताः प्रोपसृष्टत्वात् । अन्यकर्तृत्वं च । द्विकरणं

१५ समभावात् । इदं च जातकर्म विधिकल्पश्च द्वयोर्द्वयोः । समासवचनात् । गुणफलमधिकारवचनात् ॥ प्रथमप्रवदस्य मातृरूपस्य तालुनि संपातानानयति ॥ १७ ॥ प्रथमं यदा बालोऽव्यक्तां वाचमुच्चारयति तदैतत्कर्म कर्तव्यम् । मातृरूपसङ्गे स्थितस्य बालकस्य तालुनि संपातानानयति अहं रुद्रेभिरिति सूक्तेन । बालस्य व्यादायास्यं संपातानयनम् । तालुनीत्याधारश्रुतेः ११ ॥ दधिमन्वाशयति ॥ १८ ॥ दधिमधुनी प्रसिद्धे । द्वन्द्वः समुच्चयः । पूर्वतन्त्र इव संपातकरणम् । अभ्यातानानां तु भेदः ॥ उपनीतं वाच-

२० यति । अहं रुद्रेभिरिति सूक्तम् । 'आ यातु मित्रः' १२ इति गणान्ते वाचनम् । उपनीतमिति वचनात् मेधाविन इदं फलाधिकारात् । वार्षशतिकं कर्म ॥ १९ ॥ यो वर्षशतमायुरिच्छति पुत्रादेः स प्रथमवदे एवं सर्वं कर्म कुर्यात् । समुच्चयश्चैषां वार्षशतिकं कर्मेति वचनात् । न च वचनमात्रं वर्षशतमायुष्ये १३

८८
 पुनर्वचनात्॥प्रतिकर्मत्वाधिकारिप्रत्ययोगान्॥मैधाविनां क्रियावर्षशान्तकत्वेनिसमुच्चयः॥वर्षशान्ति
 कर्मवर्षशान्तप्रयोजनसंपातुदिवचनान्तउपनयनसंबंधाच्चफलान्तरवचनात्॥६ त्वनोमेधेद्योम
 मदनिमस्ययति॥त्वनोमेधरदृचेषुपचवेसक्तुर्पोममरददृधिवीचां॥रिषचमेव्यचरतेक्रमाणि
 गाच्च॥७ मस्ययति॥सीरोदनादीनामन्यरएककर्मत्वान्॥क्रमोपः॥८ आदित्यमुपतिष्ठते॥अन्य
 तरेणउपस्थानं॥९ यदनेनपसेत्याप्रहायिष्यामस्ययति॥क्रमोपः॥१० सीरोदनादीनामन्यवम
 मस्ययति॥मार्गशीर्षपौर्णमास्यामेधाकाकामः॥भानतरधिगिरावरगराटेषुदिवस्थधिव्यादितिसंहा
 यमुत्सर्विर्मष्टि॥ब्रह्मचारिनिद्रात्यक्तासुखमात्मनोमर्ष्टि॥शभिः सत्तेः समुच्चयमएतवाभानरधि
 मित्यस्थानुक्तवान्॥अदरुद्वेभिरित्यस्यकर्मवचनदिवस्थधिव्यादितिसंवातुवाच्यआचम्यमार्ज
 नंशुचिनाकर्मयोगदतिवचनात्॥११ हिनीयाध्यायेकैशकिमथमाकांडिका॥१२ ७५ पूर्वस्यब्रह्मचा
 रिसापदानिपूर्वग्रहणंप्रतीकानरेव्यवधानम्॥ब्रह्मचारिकामस्यसापदमपूर्वजाभः॥पुष्टिरुपाहाव
 श्रएवमादिषुनिर्भरनिकर्मण्यगानिवचनात्॥पौर्णमास्याप्रयोगवचनात्॥१३ औदंबर्यादयः॥
 औदंबरस्विकारः॥दंबरसमादित्येषापदार्थानांनौदंबर्यादयः॥मैक्षप्रदानाभातुविरोधान्॥
 नहवेत्तात्वाभिज्ञेनेतिभैक्षप्रतिषेधान्॥कारयिनाच्चाध्यायिकः॥ब्रह्मचार्यावसथारु
 पस्तरणान्यादधाति॥ब्रह्मचारिणामावासकानूउपस्तरणेन्यादधाति॥उपस्तरणानिह
 स्तरकृत्णानिआदधाति॥वचनात्॥नसाहाकारः॥नहविर्धमाननब्रविकल्पः॥१४ वि
 पीलिकोदापेमेदोमधुश्यामाकेषीकनूलांन्याज्यजुहोवि॥पिपीलिकोदापः कौटिका
 भिरनूकीर्णमृदः मेदोगवादीनांवसान्सादीनांशान्तसंप्रारतिविवचनात्॥मधुमाक्षिकं
 श्यामाकप्रसिद्धं॥दृषीकनूलंशारपुष्पआज्यपंचमं॥मेदआदित्यकीभूतानिहस्तेनशुद्ध
 यान्॥सुवेआज्यनतत्रेपिपीलिकोदापसंस्कारत्वान्॥नरत्रन्नाज्यभागान्॥सबहुत्वम
 त्रामावःहसादिरुणत्वान्॥१५ आज्यशेषेपिपीलिकोदापानाप्यग्राममित्यसर्वद्वान्॥आ
 ज्यस्यद्वनशेषान्संस्कृतान्॥मेदोदिहोमआद्यपानेषुषिष्यग्राममागंछतिनतःसर्वदेतान्
 कुर्यात्॥पिपीलिकोदापादीनूभूतानिमक्तन्॥ब्रह्मचारिणोअन्नधानांसिलमिष्यामप्रव्यच्छ

- पु वचनात् । प्रतिकर्मत्वाधिकारिफलयोगात् । मेधाविनः क्रिया वार्षशतिकं चेति समुच्चयः । वार्षशतिकं कर्म वर्षशतप्रयोजनम् ^१ संपातादि वाचनान्तम् । उपनयनसंबन्धाच्च फलान्तरवचनात् ॥ त्वं नो मेधे ^२ द्यौश्च म ^३ इति भक्षयति ॥२०॥ 'त्वं नो मेधे' इति तृचेपु पञ्चचै सूक्तम् । 'द्यौश्च म इदं पृथिवी चान्तरिक्षं च मे व्यचः' इति कर्मलिङ्गाच्च । भक्षयति क्षीरौदनादीनामन्यतमम् ^४ । एककर्मत्वात् । क्रमलोपः ॥ आदित्यमुपतिष्ठते ॥२१॥ अन्य-
 ५ तरेणोपस्थानम् ॥ यदग्ने तपसा ^५ इत्याग्रहायण्यां भक्षयति ॥२२॥ ऋग्भ्यां संस्कृत्य क्षीरौदनादीनामन्यतमं भक्षयति मार्गशीर्षपौर्णमास्यां मेधाकामः ॥ अग्निमुपतिष्ठते ॥ २३ ॥ प्रातरग्निं ^६ गिरावरगराटेषु ^७ दिवस्पृथिव्याः ' इति संहार-
 य मुखं विमार्ष्टि ॥२४॥ ब्रह्मचारी निद्रां त्यक्त्वा मुखमात्मनो विमार्ष्टि एभिः सूक्तैः । समुच्चयश्च एतेषां प्रातरग्नि-
 मित्यस्यानूक्तत्वात् । 'अहं रुद्रेभिः' ^८ इत्यस्य कर्मवचनात् 'दिवस्पृथिव्याः' इति पञ्चानुवाकाद्यम् । आचम्य मार्ज-
 नं 'शुचिना कर्मप्रयोगः' ^९ इति वचनात् ॥ द्वितीयाध्याये कौशिके प्रथमा कण्डिका ॥ ॐ । पूर्वस्य ब्रह्मचा-
 १० रिसांपदानि ॥ १ ॥ पूर्वग्रहणं प्रतीकान्तरव्यवधानात् । ब्रह्मचर्यकामस्य सांपदमपूर्वलाभः पुष्टिरुपादाना-
 च्छ । एवमादिषु ^{१०} निष्क्रान्तिकर्माण्यङ्गानि ^{११} वचनात् । पौर्णमास्यां प्रयोगवचनात् ॥ औदुम्बर्यादयः ॥ २ ॥
 औदुम्बरस्य विकारः औदुम्बर्यः । स आदिर्येषां पदार्थानां ^{१२} ते औदुम्बर्यादयः । भैक्षप्रदानाभावविरोधात् ^{१३} ।
 'न ह वै स्नात्वा भिक्षेत' ^{१४} इति भैक्षप्रतिषेधात् । कारयिता चात्राध्यापकः ॥ ब्रह्मचार्यावसथा-
 दुपस्तरणान्यादधाति ॥ ३ ॥ ब्रह्मचारिणामावासकात् उपस्तरणान्यादधाति । उपस्तरणानि उप-
 १५ स्तरणतृणानि । आदधातिवचनात् न स्वाहाकारः न हविर्धर्माः न तन्त्रविकल्पः ॥ पि-
 पीलिकोद्वापे मेदोमधुष्यामाकेषीकतूलान्याज्यं जुहोति ॥ ४ ॥ पिपीलिकोद्वापः कीटिका-
 भिरुत्कीर्णमृदः । मेदो गवादीनां वसा न श्वादीनां 'शान्तं संभारम्' ^{१५} इति वचनात् । मधु माक्षिकम् ।
 श्यामाकः प्रसिद्धः । इषीकतूलं शरपुष्पम् । आज्यं पञ्चमम् । मेदआदीन्येकीभूतानि हस्तेन जुहु-
 यात् । स्तुवेण आज्यम् । न तन्त्रम् । पिपीलिकोद्वापसंस्कारत्वात् । इतरत्र चाज्यभागात् । सर्वहुतत्वे तन्त्रा-
 २० भावः हस्तादिगुणत्वात् ^{१६} ॥ आज्यशेषे पिपीलिकोद्वापानोप्य ग्राममेत्य सर्वहुतान् ॥ ५ ॥ आ-
 ज्यस्य हुतशेषान् संस्कृतान् मेदआदीन् आज्यपात्रे प्रक्षिप्य ग्राममागच्छति । ततः सर्वहुतान्
 कुर्यात् पिपीलिकोद्वापादीन् सूक्तान्ते सकृत् ॥ ब्रह्मचारिभ्योजनं धानास्तिलमिश्राः प्रयच्छ-

नि॥ अनेन भोजननुपलभ्यते॥ भुक्तेष्वश्वत्थचारिभ्यो धानास्मिलैर्मिश्रितानि दानि ससु-
 चैत्रधानानां लोकावतु ग॥ भवसमाकरणधानानामिभ्रितार्थ॥ ७ एतानि ग्रामसांपदानि॥ इत्योद-
 र्यादीनि धानानां प्रदानानां निधानं कामेन कार्याणि॥ पूर्वस्थनेति नाकं सत्कावराव्यवधानात्॥ ८
 वसोपदवत्॥ ९ विकारस्थूणां मूलावनक्षणां निस्समानां सुपस्तरणानि विकारे वित्रोषः॥ त्रस-
 चारि सांपदेष्ववित्रोषां ग्रामसांपदात्समिद्धकारः स्फूला मूलावनक्षणा उपस्तरणेषु॥ १०
 ग्रामां सुपस्तरणानि॥ ग्रामां ग्रामस्य मूलकस्थाने उभयवित्रोषणोत्तान्॥ समानां समानानि नि-
 दानि॥ विकारदीनवनेने॥ ११ ग्रामां ग्रामान्॥ ब्रह्मचारिस्थाने ग्रामाणां विकारः गतेत्याने-
 दानि॥ ग्रामाणां यग्रहणां वित्रोषार्थं मन्त्रग्रहणानि नृनिप्रसंगात्॥ १२ सुरासुरापथ्यः॥ ये ग्रामी-
 णाः सन्निविन्ति नभ्यो मरुदद्यात्॥ अभिमन्त्र्य सर्वान्पुत्रान्मन्त्राणां नीतिवचनात्॥ उदापहमा-
 नाम विकारः॥ वेकारिकावचनात्॥ १३ ओदुंबर्यादीनि भक्षणातानि सर्वसांपदानि॥ १४ दुर्बल-
 शकं केषूनामादधानं त्वेवमादिनिमस्यते त्वेवमन्त्रानि कामीणि सर्वकामस्य भवति प्रवेयहण-
 मुने प्रसङ्गानां नित्यधिवचनात्॥ अत्राष्टकं कृत्वात्॥ ब्रह्मचार्यमिकदा चिन्तुं कुर्यात्॥ अन्वजो नरा-
 भेदेऽपि स्यादित्यवधि वचनात्परायणैर्नेकैकफलेमाधनत्वं न सत्त्वं सर्वकर्मणामिकफलेत्वं च
 के॥ १५ त्रिन्योनिं फुक्ते॥ ब्रह्म तनस्तेन त्रिकृत्योनिः कुरुते॥ प्रजालयामीमांसीयात्सव्य-
 हस्ममध्यादग्निः॥ १६ उपनिष्ठते॥ अथ योपनिष्ठते धि॥ १७ सव्यास्याग्निहृदयो लोहितं रसमि-
 मश्रानि॥ फेक काशीष्वात्सीयात्सव्यहस्ममध्याह्नौ हितं गृहीतोपसद्य रसमिभ्रितं संपातवत्
 अश्रानि॥ १८ एष्टिमयः॥ पूर्वस्य कर्म एष्टिमयः॥ एष्टिमीः कर्त्तरानंदं साधनो मयं सद्गुण-
 निहादीनां एष्टिमप्रत्ययार्थ॥ १९ निहायानुसाधमहणापरिस्तरणादृषिकामस्तृणामै-
 धूलकः॥ हृदयं प्रसिद्धं॥ सर्वाणि प्रस्यं निहादीनि एष्टिममयं इति गुणविधानात्॥ सर्वाणीति
 इतीउपनस्यवच्चादंशजीर्णवासः निस्त्रारात्राः एष्टिममयं प्रक्षिप्य वासयति त्रिरात्रं॥ २०
 चूर्णाविकारेति॥ चतुर्थं हनिजीर्णं विकारेति॥ सहवाससां सवीर्यं॥ मेधधान्येषोव्यदधि-
 मधुमिश्रमश्रानि॥ मिश्रधान्यानि ब्राह्मदीनिकथितानि तेष्यानि एतेनो मेधधान्यः कामावत्र

- ति ॥ ६ ॥ अन्नेन भोजनमुपलक्ष्यते । भुक्तेभ्यश्च ब्रह्मचारिभ्यो धानास्तिलैर्मिश्रिता ददाति । समुच्च-
योऽत्र तिलधानानां लोकवत् । अत्र समासाकरणं धानानां मिश्रितार्थम् ॥ एतानि ग्रामसांपदानि ॥ ७ ॥ इत्यौदुम्ब-
र्यादीनि धानानां प्रदानान्तानि ग्रामकामेन कार्याणि । पूर्वस्य चेति नोक्तं सूक्तान्तराव्यवधानात् । स-
र्वसांपदवत् १ ॥ विकारः स्थूणामूलावतक्षणानि सभानामुपस्तरणानि ॥ ८ ॥ विकारो विशेषः । ब्रह्म-
५ चारिसांपदेष्वयं विशेषो ग्रामसांपदात् । समिद्विकारः स्थूणामूलावतक्षणानि उपस्तरणेषु । स-
भानामुपस्तरणानि । सभा ग्रामस्य मेलकस्थानम् । उभयां विशेषणत्वात् सभानामसमासनिर्दि-
ष्टत्वात् ॥ विकार इति वर्तते । ग्रामीणेष्वोऽन्नम् ॥ ९ ॥ ब्रह्मचारिस्थाने ग्रामीणाधिकारः । तेभ्योऽन्नं द-
दाति । ग्रामीणग्रहणं विशेषार्थम् । अन्नग्रहणं निवृत्तिप्रसङ्गात् ॥ सुरां सुरापेभ्यः ॥ १० ॥ ये ग्रामी-
१० नामविकारः । वैकारिकावचनात् ॥ औदुम्बर्यादीनि भक्षणान्तानि सर्वसांपदानि ॥ ११ ॥ 'औदुम्बरपला-
शकर्कन्धूनामादधाति' २ इत्येवमादीनि 'भक्षयति' ३ इत्येवमन्तानि कर्माणि सर्वकामस्य भवन्ति । पूर्वग्रहण-
मुक्तम् । भक्षणान्तातीत्यवधिवचनम् । अविशिष्टकर्तृकत्वात् ब्रह्मचार्यपि कदाचित् कुर्यात् । अन्यच्चोत्तरा-
भेदे सोऽपि स्यादित्यवधिवचनम् । पर्यायेणैकैकफलसाधनत्वेन सर्वत्वं सर्वकर्मणामेकफलत्वं च लो-
के ॥ त्रिज्योतिष्कुरुते ॥ १२ ॥ प्रकृतेन सूक्तेन त्रिष्कृत्यो ४ ज्योतिः कुरुते । प्रज्वालयति आत्मीयात् सव्य-
१५ हस्तमध्यादग्निम् ॥ उपतिष्ठते ॥ १३ ॥ अथ चोपतिष्ठतेऽग्निम् ॥ सव्यात् पाणिहृदयाल्लोहितं रसमिश्र-
मश्नाति ॥ १४ ॥ फलकाम आत्मीयात् सव्यहस्तमध्याल्लोहितं गृहीत्वोपसद्य रसैर्मिश्रितं संपातवत्
अश्नाति ॥ पृश्निमन्थः ॥ १५ ॥ पूर्वस्य कर्म । पृश्निमन्थः । पृश्निगौः कर्वरा । तदङ्गसाधनो मन्थः । तद्ग्रहणं
जिह्वादीनां पृश्निसंप्रत्ययार्थम् ॥ जिह्वाया उत्साद्यमक्ष्णोः परिस्तरणम् । परिस्तरणो दूषिका । अस्तृहणो मे-
धूलकः । हृदयं प्रसिद्धम् । सर्वाणि पृश्न्या जिह्वादीनि । पृश्निमन्थ इति गुणविधानात् सर्वाणीति ।
२० दूष्यं उपनह्य । बद्ध्वा । दूर्शं जीर्णं वासः । तिस्रो रात्रीः । त्रिरात्रं पृश्निगोमये प्रक्षिप्य । पल्पूलेन वासयति ॥ १६ ॥
चूर्णानि करोति ॥ १७ ॥ चतुर्थोऽहनि चूर्णानि करोति सह वाससा संपिप्य ॥ मैश्रधान्ये मन्थ ओप्य दधि-
मधुमिश्रमश्नाति ॥ १८ ॥ मिश्रधान्यानि व्रीह्यादीनि कथितानि ५ । तेभ्यो निर्वृत्तो मैश्रधान्यः । कोऽसौ । अत्र उ-

ध्यते॥ मंथः न चूर्ण उल्लेखः॥ दन्तेन कृत्वा मिश्रधान्यो मंथः॥ न भिन्नचूर्णानि तेभ्यो निहतो मिश्रधान्यः कांस्तं
 उच्यते॥ चूर्णानि प्रक्षिप्य दधिमुधुम्याभिघ्रापसाद्यं संपानं वने कृत्वा अभ्यातिचूर्णकरणं मन्त्रः॥ क
 मेदीति चूर्णानां वासनमित्यर्थे मिश्रधान्यानां समुच्चयः॥ अस्मिन्नवसुयदा च ध्रुवप्राण्यानि
 तिमंत्रांस्तु प्रकृष्टत्वं वासितं वध्नानि एतेषां प्रतीकानां समकृष्टालमणिवासायित्वा वध्ना
 नि॥ सर्वप्रमुखसाधनमिह तोसमकृष्टालमिति बहुव्रीहिः॥ कृष्टालारक्तकानि प्रस्मिन्धाभि
 धानमयं च तौ वर्ममणिः॥ अस्य परिमाणमास्यसुवर्णपरित्यक्तान्॥ ७ सोपवसं पुरुषग
 नं द्वादशरात्रं संपानं वने कृत्वा मभिमुखं मन्त्रानि॥ समानवर्णवस्त्राणांः पयसिष्टतमो दनं
 पुष्यगाने पुस्तकाकारं कृत्वा द्वादशरात्रं हानि संपानं वने करोति॥ अभिमुखं निरन्त्रान्ध्यान्त्रानि
 ॥ प्रथमे हस्त्याज्यभागां कृत्वा नमो हनि उत रतेषां अभिमंत्रणं द्वादशरात्रं हनेति॥ ८ भट्टद्वारित
 रक्तो काशिक भाष्ये हितो याज्यायि हितो याको उक्ता॥ ९ कां कथमद्वनिमादानं कथं नृहीरो
 दनमन्त्रानि मदनकाष्ठमक्षविदारमादानः कानिकाष्ठानि मदनकफलयस्य फलेनैः काष्ठैः सि
 लः॥ क्षीरे मोदनं पक्वः क्षीरोदनमन्त्रानि संपत्कामः॥ १० चमसे सारूपवत्साया दुग्धे व्रीहियवान्धा
 यमूर्च्छयित्वा मध्वासिच्योशयति॥ ११ तस्मिन् चमसाकारं तत्र सारूपवत्सपयः कृत्वा व्रीहिय
 वो प्रक्षिप्य मूर्च्छयित्वा चूर्णीकृत्वा चूर्णीकृतयो व्रीहियवयो मधुप्रक्षिप्योशयति संपत्कामपा
 णेति त्रिपेयः कारितानि निर्दशानुशांतदृष्टा चमसं शांतेन नि॥ प्रेषः कारितानि निर्दशानु॥ शांत
 दृष्टा चमसः अनस्य वारा व्रीहयोः समुच्चयः समानं निर्दशानु॥ १२ एथिये मोत्रायति नृहेति॥ आ
 त्म॥ १३ वत्सविराजति मथानानि॥ वस्यां च तस्मिन्त्येतिः सुरुनरत्यादिनि एभिर्मय इत्येवं म
 थानानि कर्माणि भवन्ति॥ नो दुवयोश्चान्यानि द्वादशकृत्वात्मनः॥ सर्वसापदत्राश्च न न व्यवधानात्॥
 १४ स हृदयं तद्बुभुसं जानीध्वमिह यावुसं वः॥ एच्यतां संवो मनोसि सत्तानं न रति सामनस्यानि॥ सं
 गतमनः संमनेः॥ नस्य भावः सामनस्य फलानि कर्माणि सामनस्यानि॥ अथ समाभे त्रिषपी
 यस्य कर्मास्तु किं स हृदयादीनां कर्मविधानं॥ उच्यते सर्वसापदानां निप्रकृतमानाधिकृतस्य स
 यशोपजीवनाय समानस्य विधानं॥ अतश्च सर्वसायस्यान्यमुनिना ववर्णजानी संख्या नियमः॥

- च्यते । मन्थः तच्चूर्णान्युष्णोदकेन कृत्वा । मैश्रधान्यो मन्थः । तस्मिन् चूर्णानि
प्रक्षिप्य दधिमधुभ्यां मिश्रितं संपातवन्तं कृत्वा अश्नाति । चूर्णकरणे न मन्त्रः ।
करोतीति चूर्णानां वासनमित्यर्थः । मैश्रधान्यानां समुच्चयः ॥ अस्मिन् वसुं यदाबध्नन् नव प्राणान्^१ इ-
ति मन्त्रोक्तं युग्मकृष्णलं वासितं बध्नाति ॥ १९ ॥ एतेषां प्रतीकानाम् । समकृष्णलमणिं वासयित्वा बध्ना-
ति । सर्वप्रमुखसाधनमिच्छतः । युग्मकृष्णलमिति बहुव्रीहिः । कृष्णला रक्तिकेति प्रसिद्धाभि-
धाना । अयं च सौवर्णो मणिः । 'तदस्य परिमाणम्' अस्य सुवर्णपरिमेयत्वात् ॥ सारूपवत्सं पुरुषगा-
त्रं द्वादशरात्रं संपातवन्तं कृत्वाऽनभिमुखमश्नाति ॥ २० ॥ समानवर्णवत्साया गोः पयसि शृतमोदनं
पुरुषगात्रं पुरुषाकारं कृत्वा द्वादशाहानि संपातवन्तं करोति । अनभिमुखं तिरश्चीनमश्नाति ।
प्रथमेऽहन्याज्यभागान्तं कृत्वोत्तमेऽहनि उत्तरतन्त्रम् । अभिमन्त्रणं द्वादशाहेन ॥ इति भट्टदारिल-
कृतौ कौशिकभाष्ये द्वितीयेऽध्याये द्वितीया कण्डिका ॥ ॐ । कथं मह^२ इति मादनकशृतं क्षीरी-
दनमश्नाति ॥ १ ॥ मदनकवृक्षविकारः मादनकः । तानि मादनकानि काष्ठानि । मदनकं यस्य फलम् । तैः काष्ठैः सि-
द्धः । क्षीरे पक्व ओदनः क्षीरौदनः । तमश्नाति संपत्कामः ॥ चमसे सारूपवत्साया दुग्धे व्रीहियवाववधा-
य मूर्च्छयित्वा मध्वासिन्ध्याशयति ॥ २ ॥ प्रस्थितचमसाकारः^३ । तत्र सारूपवत्सं पयः कृत्वा व्रीहिय-
वौ प्रक्षिप्य मूर्च्छयित्वा चूर्णीकृत्य चूर्णीकृतयोर्व्रीहियवयोर्मधु प्रक्षिप्याशयति संपत्कामम् । अ-
शानेति प्रैषः कारितान्तनिर्देशात् । शान्तवृक्षाच्चमसः^४ शान्तेन^५ इ-
त्यनारभ्यवादात् । व्रीहियवयोः समुच्चयः समासनिर्देशात् ॥ पृथिव्यै श्रोत्राय^६ इति जुहोति ॥ ३ ॥ आ-
ज्यम् ॥ वत्सो विराज^७ इति मन्यान्तानि ॥ ३ ॥ वत्सो विराज इत्युवाच 'त्रिज्योतिष्कुरुते' इत्यादीनि 'पृश्निमन्थः'^८ इत्येवमन्तानि म-
न्यान्तानि कर्माणि भवन्ति । न 'औदुम्बर्यादीनि'^९ अनिर्देशात् । सर्वसांपदशब्देन व्यवधानात् ॥
सहृदयं^{१०} तद्गु^{११} सं जानीध्वम्^{१२} एह यातु^{१३} सं वः पृच्यन्तां^{१४} सं वो मनांसि^{१५} संजानं नः^{१६} इति सामनस्यानि ॥ ५ ॥ सं-
गतं मनः संमनः । तस्य भावः सामनस्यम् । सामनस्यफलानि कर्माणि सामनस्यानि । अप्यसमाप्ते त्रिषप्ती-
यस्य^{१७} कर्मणि किं सहृदयादीनां कर्मविधानम् । उच्यते । 'सर्वसांपदानि'^{१८} इति प्रकृतमात्राधिकृतस्य स-
र्वशब्दोपजीवनाय सामनस्यविधानम् । अतश्च सर्वसामनस्यान्यमूनि । नात्र वर्णजातिसंख्यानियमः ।

संवः पृथ्व्यामिति ग्रहणमसमानत्वात् ॥ अक्चने अयोगः ॥ ७ ॥ उदकजलिं संपातुं वंशं परिहृत्य
 मयेनित्यति ॥ कुलिजोऽप्युदकुलिजः ॥ न उदकुलिजं संपातुं वक्तुं ॥ अत्यन्तमेनसूक्तं न ग्रामं
 परिजनं परिहृत्य तनोदकुलिजं न ग्रामजनस्य मध्यभाक्च यति ॥ न उदकुलिजं ग्रामजनस्य
 मनस्य कर्मनत् ॥ अर्येयकर्मप्रयोगानुग्रामपदे ग्रामशब्दः ॥ ६ ॥ एवमुदकुलिजं ॥ एवमिति
 पूर्वधर्मानिदेशः ॥ साधनं नुसुरापूर्णा चटः ॥ ७ ॥ त्रिहायिण्या च त्वनयो मुकनि पिशिता न्यात्रा
 यति ॥ त्रिवर्षा त्रिहायणीया वत्संतरा ग्रहणमर्गमिष्याये ॥ तस्यापि शितानि मासानि शु
 कान्याम्लतरा सक्तत्वात् प्राशयति ॥ ये सांमनस्यमिच्छन्ति अग्रातानि तेषः अभिमंत्रणं नंतरं ॥
 ॥ ८ ॥ मत्तसुराप्रपांसंपातवत्करोति ॥ भक्तसुराप्रसिद्धे प्रपायानि यमेतत्र संपातवत्करोति न
 तत्रामप्रकरणान् ॥ संपातवद्वचने अनर्थकं ॥ उच्यते संपातवद्वचने अर्थद्वारे ॥ धनादानपा
 नेयथा स्यातां ॥ अकोल्लुपितस्य माभूतामित्यर्थः ॥ अतश्चात्रुमंत्रणानि कृति असमासक
 रणमप्रतिषेधस्य सर्वसंबंधार्थं ॥ सुरायां ब्राह्मणस्य संबंधः ॥ सत्रियविषयप्रदानाधिकारः ॥ ब्राह्म
 णानां च पुष्करादिषु तद्वरेणाप्रपातउत्तरवचनमुभयवचसंबंधार्थं ॥ अइस्यपरिचारिकस्यात्रा
 धिकारः ॥ सर्वसांमनस्यानि ॥ ६ ॥ पूर्वस्य ममाप्रवचं इति वचस्य नि ॥ अनयोः सक्तयोः दीभिपत्ता
 निकमी एषु च ॥ पूर्वस्य त्यधिकारार्थत्वात् ॥ ७ ॥ ममाप्रवचं इति अस्य भिन्नकारार्थत्वात् ॥
 ॥ ८ ॥ अहं वर्यादीनि त्रीणि ॥ ७ ॥ वर्यादीनि त्रीणि ॥ वीरपीलाद्यादीनि कमीणि भवन्ति ॥ आदयो
 त्यावपतीनि एतानि मस्य तां निति नोक्तं सचरमयान् ॥ यदि चाध्यामात्रमिष्टमकारं दृष्ट्वा नति
 त्व एवमचक्षते ॥ निष्कंदं गभीरुणं भिज्जुलायपारां देवान् ॥ ६ ॥ कुमायोरक्षिणं मूर्धं मिति नृज
 यते ॥ कुमारी वचस्य मेतन् ॥ अभिग्रहणमन्वारं मायं ॥ ७ ॥ वपां जुहानि ॥ वपाशां तस्य पशोस्तान्
 होति प्रत्युच होमः ॥ नवास्थामंसायपवनं न वसाधर्माः ॥ एकदेवसक्तत्वाप्रयोजकत्वात् ॥ ८
 अग्निमुपनिष्ठेन ॥ प्रकृतयोरन्यतरण ॥ ६ ॥ प्रातरग्निगिरावरगरादिषु दिवस्य व्याशीने दीपे
 मध्याशयति ॥ अन्यमेव सूक्तेन दधिमधूनि ॥ प्राशयति ॥ प्राकाशकामं दधिमधूनाः समुच्चय

- ‘सं वः पृच्छन्ताम्’^१ इति ग्रहणं समानत्वात् । अवचने अयोगः ॥ उदकुलिजं संपातवन्तं ग्रामं परिहृत्य मध्ये निनयति ॥ ६ ॥ कुलिजो घटः । उदनः कुलिजः उदकुलिजः । तमुदकुलिजं संपातवन्तं कृत्वा अन्यतमेन सूक्तेन ग्रामं ग्रामजनं परिहृत्य तेनोदकुलिजेन ग्रामजनस्य मध्ये आवर्जयति तमुदकुलिजम् । ग्रामजनसां-
मनस्यकरमेतत् । अरण्ये कर्मणां प्रयोगात्^२ । ग्रामजने ग्रामशब्दः ॥ एवं सुराकुलिजम् ॥ ७ ॥ एवमिति
५ पूर्वधर्मातिदेशः । साधनं तु सुरापूर्णो घटः ॥ त्रिहायण्या वत्सतर्याः शुक्तानि पिशितान्याश-
यति ॥ ८ ॥ त्रिहायणी या त्रिवर्षा । वत्सतरीग्रहणमगर्भिण्यर्थम् । तस्याः पिशितानि मांसानि शु-
क्तान्याम्लरसानि कृत्वा आशयति तान् ये सांमनस्यमिच्छन्ति । अश्नीतेति प्रेषः अभिमन्त्रणानन्तरम्^३ ॥
भक्तं सुरां प्रपां संपातवत् करोति ॥ ९ ॥ भक्तं सुरां प्रसिद्धे । प्रपापानीयम् । एतत्त्रयं संपातवत् करोति । न-
न्वशनप्रकरणात् संपातवद्वचनमनर्थकम् । उच्यते । संपातवद्वचनमर्थानुरोधेनाशनपा-
१० ने यथा स्याताम् । अकाले क्षुधितस्य मा भूतामित्यर्थः । अतश्चाभिमन्त्रणानिवृत्तिः । असमासक-
रणमप्रतिषेधस्य सर्वसंबन्धार्थम् । सुरयाऽब्राह्मणस्य संबन्धः । क्षत्रियवैश्यशूद्राणामधिकारः । ब्राह्म-
णानां च पुष्करादिषु तदाचारेण प्रपायाः । उत्तरवचनमुभयवचनसंबन्धार्थम् । शूद्रस्य परिचारकस्याप्रा-
धिकारः । सर्वसांमनस्यानि ॥ पूर्वस्य^४ ममाने वर्च^५ इति वर्चस्यानि ॥ १० ॥ अनयोः सूक्तयोः दीप्तिफला-
नि कर्माण्युच्यन्ते । पूर्वस्येत्यधिकारार्थत्वात् षष्ठी । ममान्ने वर्च इत्यत्रेतिः चकारार्थत्वात् ॥
१५ औदुम्बर्यादीनि त्रीणि ॥ ११ ॥ औदुम्बरपलाशेत्यादीनि^६ कर्माणि भवन्ति । आदधा-
त्यावपति भक्षयतीत्येतानि । भक्षणान्तानीति^७ नोक्तं संचारभयात् । यदि चाधानमात्रमिष्टमकरिष्यत् ति-
स्त्र एव अवश्यत्-‘तिस्रः कूदीमयीः ऊर्णनाभिकुलायपरिहिताः’^८ ॥ कुमार्या दक्षिणमूर्धमभिमन्त्र-
यते ॥ १२ ॥ कुमारीवर्चस्यमेतत् । अभिग्रहणमन्वारम्भार्थम् ॥ वर्षां जुहोति ॥ १३ ॥ वर्षां शान्तस्य पशोः । तां जु-
होति । प्रत्यूषं होमः । न चास्य संज्ञपनं न वशाधर्माः^९ । एकदेशं कृत्वा प्रयोजकत्वात् ॥
२० अग्निमुपतिष्ठते ॥ १४ ॥ प्रकृतयोरन्यतरेण ॥ प्रातरग्निं^{१०} गिरावरगराटेषु^{११} दिवस्पृथिव्या^{१२} इति दधि-
मध्वाशयति ॥ १५ ॥ अन्यतमेन सूक्तेन दधिमधुनी आशयति प्राकाशयकामम् । दधिमधुनोः समुच्चयः

एकवडावात्समुच्चयभाविताञ्चलेकि॥६॥ कालालमिन्त्रसन्निभं॥ अन्वमित्रादधिमुन्वाशयनिकायेताकीञ्च
 लमिन्मन्त्रमन्त्रनामपामगन्॥७॥ कालालमिन्त्रान्॥ इतरान्सहवेत्रेयं स्तानुलोमजान्त्रस्यपुनरुजान्
 ॥८॥ इतमद्वाराखरुनीकोशिकभाष्यदिनीयाध्यायतनीयाकुरिका॥३॥७॥ हस्तिवर्चसमिन्त्रहस्ति
 नं॥ यद्विहस्त्रियमुपनिष्ठतु॥ अग्निमुपनिष्ठतु अंतरत्वात्॥७॥ हस्तिदन्तवध्रानि॥७॥ हस्तिनोदनास्तिदन्तस्यवि
 कारोहस्तिदन्तः॥ अग्निनेत्रेणवध्रानि॥७॥ लोमानिजनुनासादिहजानरूपेणापि धाय्यवध्रानीतिवाक्यवि
 शेषः॥ हस्तिलोमापूजनुनासंस्थपतजनुसुवर्णेनपरिवेष्ट्यबध्रात्यभ्यानानि लोमानामनियमशनिकेच
 तु॥७॥ सिंहव्याघ्रियत्रोहविरितित्वातकसिंहव्याघ्रचमनकृष्णवृषभराज्ञानामिलोमानि॥ स्नानकादीनां
 ददः स्नानकाविद्यायनस्नानकोत्रास्त्रणस्तस्यनामिजानिलोमानि॥ सिंहव्याघ्रोप्रसिद्धो॥ वस्त्राजः॥ क
 ष्णवृषभसिक्तो गोकुपगोः सिकाः॥ राजाजनपदपुरपालनकर्ता सत्रियः॥ वृष्टयः प्रतिपदसंबंधः स
 हितायाः इतयथा॥ स्नानकादीनांसमुच्चयकिंगान्॥ जनुनासां स्त्रजानरूपेणापि धाय्यवध्रानीति
 संबधः॥ आकाशत्वात्॥ अभ्यानानेनिसंस्कारः॥ अत्रोहविरितियत्रणसमानत्वात्॥७॥ दृग्ग
 नांशानरुक्षणोत्राकलवि॥ पञ्चाशदीनांशकलायेननक्षत्राणिसंखंडानेत्यर्थः॥ जनुनासंस्कृत्य
 सक्तवध्रानि॥७॥ एतयोः प्रानरभिगिरावरगरोटुदिवुत्थित्या इतिसमममीणिस्त्रालीपाके
 एकोन्याशयनिर्गमिहव्याघ्रियत्रोहविरित्येतयोः प्रानरभिमित्यादीनांचसर्वेषांनक्त्यः॥ क
 माभेदस्यलाघवायत्वात्॥ समममीणिपादमध्यानिनाभिहृदयंमूर्ध्निचेतिसिंहदीनांयंत्राणि
 मंत्राखिलगतात्॥ नद्विहस्त्राद्वहणंभरणप्रसंगात्॥ सममितिबहुत्वाप्रसंगत्॥ समचस्त्रालीपाके
 मिधिनानाश्रानि॥७॥ अकुत्राख्योत्रास्त्रणोलोहितमश्रीयादिनिगम्यः॥ अकुत्राख्यमंत्रो॥ भ
 नेत्रास्त्रणस्थितु॥ तसंचनसादिहोहिताशनंप्रतीयात्॥ पंचनसाश्रयाव्यक्तः॥ त्रात्राः स्याधि
 द्रोधास्वद्वकृषादिति॥ प्रतिपेधानुगम्यमन्येनस्मरतित्रोत्रास्त्रणानिदेवाः अपवादस्त्रालीपाके
 मात्रविध्यर्थः॥ तस्मानुत्रास्त्रणस्यभर्ममिधः स्त्रालीपाकेवापुस्तुदिति॥७॥ उक्तो लोममणिः
 ॥ प्रकृतानांप्रतीकानांस्नानकादिलोममणिः॥७॥ सर्वेरास्यावपुनि॥ पंचभिः प्रतीकैराकृत्वा
 यति॥ कामिकापंचानाममुच्चयस्तनीया निर्देष्टात्॥ अभ्यानानेनिसंपानवत्करणं॥७॥ अ

- एकयद्भावात् समुच्चयः । भाषितत्वाच्च लोके ॥ कीलालमिश्रं क्षत्रियम् । अन्नमिश्रं दधिमध्वाशयति कारयिता । कीला-
लमन्नं अन्ननामसु^१ पात्रात् । कीलालमितरान् ॥ १६ ॥ इतरान् सह वैश्येनानुलोमजान् सृष्ट्यन्तरजान्^२ ॥
इति भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये द्वितीयाध्याये तृतीया कण्डिका ॥ ॐ । हस्तिवर्चसमिति हस्ति-
नम् ॥ १॥ यदि क्षत्रिय उपतिष्ठते । 'अग्निमुपतिष्ठते'^३ अन्तरत्वात्^४ ॥ हास्तिदन्तं बध्नाति ॥ २॥ हस्तिनो दन्तो हस्तिदन्तः । तस्य वि-
५ कारो हास्तिदन्तः । आज्यतन्त्रेण बध्नाति ॥ लोमानि जतुना संदिह्य जातरूपेणापिघ्राप्य ॥ ३ ॥ बध्नातीति वाक्य-
शेषः । हस्तिलोमानि जतुना संश्लेष्य तज्जतु सुवर्णेन परिवेष्ट्य बध्नात्यभ्यातानान्ते । लोम्नामनियम इति केचि-
त् ॥ सिंहे व्याघ्रे^५ यशो हविः^६ इति स्नातकसिंहव्याघ्रवस्तकृष्णवृषभराजां नाभिलोमानि ॥ ४ ॥ स्नातकादीनां
द्वन्द्वः । स्नातको विद्याव्रतस्नातको^७ ब्राह्मणः । तस्य नाभिजानि लोमानि । सिंहव्याघ्रौ प्रसिद्धौ । वस्तोऽजः । कृ-
ष्णवृषभोऽसितो गोवृषः गोः सेक्ता । राजा जनपदपुरपालनकर्ता क्षत्रियः । षष्ट्याः प्रतिपदं संबन्धः । सं-
१० हितायाः इति यथा । स्नातकादीनां समुच्चयो मन्त्रलिङ्गात् । जतुना संदिह्य जातरूपेणापिघ्राप्य बध्नातीति
संबन्धः । साकाङ्क्षत्वात् । अभ्यातानान्ते संस्कारः । यशो हविरिति ग्रहणमसमानत्वात्^८ ॥ दशा-
नां बान्तवृक्षाणां शकलानि ॥ ५ ॥ पलाशादीनां शकलान्यवतक्षणानि खण्डानीत्यर्थः । जतुना संस्कृत्य
बध्नाति ॥ एतयोः प्रातरग्निं गिरावरगराटेषु^९ दिवस्पृथिव्याः^{१०} इति सप्त मर्माणि स्थालीपाके
पूक्तान्यध्नाति ॥ ६ ॥ सिंहे व्याघ्रे^५ यशो हविः^६ इत्येतयोः प्रातरग्निमित्यादीनां च सर्वेषां विकल्पः क-
१५ र्माभेदस्य लाघवार्थत्वात् । सप्त मर्माणि पादमध्यानि नाभिर्हृदयं मूर्धा चेति । सिंहादीनां मर्माणि ।
मन्त्रलिङ्गत्वात् तत्तद्देशग्रहणम् । मर्म मरणप्रसङ्गात् । सप्तेति बहुत्वप्रसङ्गात् । सप्त च स्थालीपाक-
मिश्रितान्यध्नाति ॥ अकुशलं यो ब्राह्मणो लोहितमग्नीयादिति गार्ग्यः ॥ ७ ॥ अकुशलमशोभ-
नं ब्राह्मणस्यैतत् । तत् पञ्चनखलोहिताशनं प्रतीयात् । 'पञ्चनखाश्चाशल्यकशशश्चावि-
द्गोधाखड्गकच्छपाः'^{११} इति प्रतिषेधात् । गार्ग्यो मन्यते स्मेति ब्राह्मणातिदेशः । अपवादः स्थालीपाक-
२० मात्रविध्यर्थः । तस्मात् ब्राह्मणस्य मर्ममिश्रः स्थालीपाको विशुद्ध इति ॥ उक्तो लोममणिः ॥ ८ ॥
प्रकृतानां प्रतीकानां स्नातकादिलोममणिः ॥ सर्वैराप्लावयति ॥ ९ ॥ पञ्चभिः प्रतीकैराप्लाव-
यति वर्चस्कामिनम् । पञ्चानां समुच्चयस्तृतीयानिर्देशात् । अभ्यातानान्ते संपातवत्करणम् ॥ अ-

चमिचति॥ अथावसिचिन्मवापयति॥ आश्वनावमन्वनाभाचामयतिचैवेतिस्मर्तव्यं॥ द्युक्नुव
 चनसंरातन्वा॥७॥ चतुरगुलं तृणं ज्ञाहरणं विदुनां भ्रान्त्यापमथ्य॥ चतुरगुलपरिमाणं तु क
 र्नुदरकमुच्यते॥ अथरतौ तिरजोहरणं किंचित्॥ आकाशं चेदुत्पत्युदकं परिणाम आकाशो ह
 र्नुदनेत्यर्थः॥ पमत्रकमुपमेयने॥८॥ अतिविलासममेपलितं तृणं ज्वरोयास्यादृष्टयवर्थादि
 अस्मिन्मुराजयस्मरनिदक्षिणातृणानिरम्यतिगंधप्रवादाभिरलपुस्तु॥ अनेन मंत्रेण दक्षि
 णतृणप्रक्षिपति॥ ननोयस्तेगंधरतं तिरभिरनुलिपितस्तराभगपैत्रैस्त्वमिनेतृणार्थासर्वे रि
 तिनितन॥९॥ कोशिकस्याहोनेयथायचतुर्थीकारिका॥१०॥ राजकर्मकम्॥ उपनयनमेव भोरा
 जस्यस्याभिषेकः॥ सविता प्रसन्नानामिति॥ वैश्यलोपीसमित्यः दममिद्रे निप्रातः प्रातस्त्विवंत
 नः प्रातस्तेन विग्रहकाले द्रष्टव्यं त्वितिसेनाकर्मार्थमप्याधानसेनाकर्मणस्तत्र वतु॥ प्राणस्विकृ
 तस्वादेष्ट्यदतिमानहोमः॥ ननोवपककाष्टोवनन्वाव्यदुराहमीभ्यदतिमाध्यमेदिरननो नाल
 लोहितेनाननः॥ स्विकृतादित्यत्रयनुनन्वायत्तान्॥ एवस्तिनपदति॥११॥ पूर्वस्य हस्तिस्त्रस
 नाविष्टयिविन्नयस्य हस्तिनलेहेतुता॥ परसेनाहस्तिनासंगकरणे कर्मोपच्यते॥ पूर्वस्य निपरम
 दणप्रतीकानुरत्यवानी॥ हस्तिप्रसन्नानातिफलवचनं वस्यमाणा निव्रसन्नानायाचापयति॥ परम
 मतिरानकर्मणि रातोधिकारात्॥ पूर्वमधिकारे सर्वपाराजकमेतत्तत्रात्र पचदहोतान्य॥१२॥
 रथचक्रणसंपातवता प्रतिप्रवर्तयतिरथः प्रसिद्धः तस्य रथचक्रं संपातवतस्त्यानेन संपातवतो
 हेतुवक्षणात् नूनोयापरबलहस्तिनमुधापप्रवर्तमानानादृष्टाभ्यापारथ्यचक्रेणाग्रतोपल्यादस्ति
 नः प्रवर्तयति॥ रथचक्रहस्तिनाप्रवतो रथचक्रणहेतुना॥१३॥ यानेभियानि॥ यानेन नित्याने अश्व
 दिने संपातसंस्थनेन परसेनाहस्तिनः अभिमुखिगच्छति॥ उरोपावादित्रे अभियानीति त्रिंशुः॥
 नेयोदिग्विचरिनिवादिवाणीभरीमृदेगतेद्वारिकादीनिनेन संप्रेरयन्नसर्वप्रवृत्तान्॥ इति वत्सा
 शर्कराः यशर्कराः इति प्रसिद्धः वस्तिरनुवासनाच्चमनयोः प्रक्षिप्त्वाः शर्कराः सप्तमीनिर्देशात्॥ एतयो र
 न्यतरं योयाभिमुखः परहस्तिनापानि॥ नूनोयाप्रकरणं॥१४॥ ते त्रिणयः प्रच्छन्नो ब्रह्मेनो
 दनः॥ वेलुक इति प्रसिद्धानामानमयश्चासौ मरुतमिति नमः प्रच्छन्नः॥ नमः प्राटनरत्तुम्॥ नो
 वंकरणं नमः प्रच्छन्नो ब्रह्मेनो दनः॥ वेलुक इति प्रसिद्धानामानमयश्चासौ मरुतमिति नमः

- वसिञ्चति ॥ १० ॥ अथावसिञ्चति स्नापयति । 'आप्लवनावसेवनानामाचामयति च' इति स्मर्तव्यम् । पृथग्वचनमसंपातत्वात् ॥ चतुरङ्गुलं तृणं रजोहरणविन्दुनाभिश्चोत्थोपमध्य ॥ ११ ॥ चतुरङ्गुलपरिमाणं^१ तृणम् । रज उदकमुच्यते^२ । तद्धरतीति रजोहरणं किञ्चिदाकाशम् । बिन्दुरल्पपरिमाणमुदकम् । आकाशोदकविन्दुनेत्यर्थः । अमन्त्रकमुपमन्थनम् ॥ शुनि कीलासमजे पलितं तृणं ज्वरो योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्वि-
 ५ ष्मस्तस्मिन् राजयक्ष्म इति दक्षिणा तृणं निरस्यति गन्धप्रवादाभिरलंकुस्ते ॥ १२ ॥ अनेन मन्त्रेण दक्षिणा तृणं प्रक्षिपति । ततो 'यस्ते गन्धः'^३ इति तिसृभिरनुलिम्पति सुरभिगन्धैर्वैचस्कामिनम् । तृतीया सार्था । 'सर्वैः'^४ इति निवृत्तम् ॥ कौशिकस्य द्वितीयेऽध्याये चतुर्थी कण्डिका ॥ राजकर्मक्रमः । उपनयनमेकाग्रौ^५ राज्ञः । तस्याभिषेकः 'सविता प्रसवानामिति वैश्वलोपीः समिधः'^६ । 'इममिन्द्रेति प्रातः प्रातः'^७ इत्येवम् । ततः प्रतिराजेन विग्रहकाले 'इन्द्रो मन्थतु'^८ इति सेनाकर्तार्यमग्न्याधानम् । सेनाकर्म तन्त्रवत् । प्राक् स्विष्टकृतः^९ 'स्वाहैभ्यः'^{१०} इति आज्यहोमः । ततो बधककाष्ठैः प्रज्वाल्य 'दुराहामीभ्यः'^{११} इति आज्यमिङ्गिडम् । ततो 'नीललोहितेन'^{१२} इति । ततः स्विष्टकृतादि । त्रयं तु तन्त्रे आवापत्वात्^{१३} । एवं स्थिते पठति । पूर्वस्य हस्तित्रसनानि ॥ १ ॥ पृथिवीविजयस्य हस्तिबलहेतुत्वात् । परसेनाहस्तिनां सङ्गतकरणे कर्माण्युच्यन्ते । पूर्वस्येति पुनर्ग्रहणं प्रतीकान्तरव्यवधानात् । हस्तित्रसनानीति फलवचनम् । वक्ष्यमाणानि त्रसनानीत्याधापयति । परशमने राजकर्माणि राज्ञोऽधिकारात् । पूर्वस्येत्यधिकारे सर्वेषां राजकर्मत्वम् । अतश्चात्र पञ्चगृहीताज्यम्^{१४} ॥
 १५ रथचक्रेण संपातवता प्रतिप्रवर्तयति ॥ २ ॥ रथः प्रसिद्धः । तस्य च रथस्य चक्रं संपातवत् कृत्वा तेन संपातवता । हेतुलक्षणा^{१५} तृतीया । परबलहस्तिनो युद्धाय प्रवर्तमानान् दृष्टमात्रान् रथचक्रेणाग्रतो गत्वा हस्तिनः प्रवर्तयति । स्वबलहस्तिना प्रवृत्तो रथचक्रेण हेतुना । यानेनाभियाति ॥ ३ ॥ यात्यनेनेति यानमश्व-
 दि । तेन संपातसंस्कृतेन परसेनाहस्तिनः अभिमुखो गच्छति पुरोधाः ॥ वादित्रैः ॥ ४ ॥ अभियातीति शेषः । भेर्यादीनि वादित्राणि । भेरीमृदङ्गशल्लरिकादीनि । तेन सर्वैरन्यत्र सर्वग्रहणात् ॥ दूतिवस्त्योरो-
 २० प्य शर्कराः ॥ ५ ॥ इतिः प्रसिद्धः । बस्तिरनुवासनीयं^{१६} चर्म । तयोः प्रक्षिप्य शर्कराः । सप्तमी निर्देशात् । पतयोरन्यतरेणाभिमुखः परहस्तिनां याति । तृतीयाप्रकरणात् ॥ तोत्रेण नग्नप्रच्छन्नः ॥ ६ ॥ तोत्रं हस्तितोदनः । वेलुक इति प्रसिद्धनामा । नग्नश्चासौ प्रच्छन्नश्चेति नग्न-

प्रवृत्तः॥ नमः प्रादुर्गत्यर्थः॥ नोचंकरणं नमः प्रवृत्तः कर्त्ता अतश्चात्तयोः समुच्चयो व्यापारभेदान्॥
 ॥७॥ विप्राशारस्यमानो विदन् दारस्यत्वेति दाश्वनमन्कनिहंस्ः पारवत्यान्यामिभूरिदोनयात्प्राभि
 त्वेदेनिमात्राभिकानि॥ एतुपासुकांनासां ग्रामसाधनकमाएयुच्यन्तु॥ अदारस्यत्वेति दादत्यय
 हणादिग्रहणविप्राशारस्यानुप्रथमं॥ ७॥ आज्यसम्पत्तुहोति॥ आज्यसम्पत्तुनिहंस्ः वि
 कल्पमानयोः साधनवन्॥ धनुःसमिधेप्रधामकरणाग्निनिद्राग्निप्रतत्रविकल्पः॥ एवं
 राभिदिप्रयोः प्रकरणं॥ ७॥ एवमिधियो॥ एषवदध्यास्यनिबहुव्रीहिः॥ नमोः समिधः प्रह
 त्रामात्राएव॥ समिधेदेष्टानु॥ ७॥ धनुःसंपातवद्विष्टज्यप्रयच्छति॥ संग्रामेवतमानधनुः
 संपातवन्करोति॥ नत्संपातवन्कृत्वाप्रयच्छतिराक्षेकवचनानु॥ नानामाजनहस्तेन॥ प्रथमस्य
 निपययणानि॥ प्रथमस्यविप्राशारस्यत्यस्यद्रष्टृणां सर्वतागेमनफलांनेकमाएयुच्यन्ते॥
 स्वसेनायाः आविधकराणां त्यर्थः॥ ॥ ७॥ विंगमंत्रवतहन्॥ ७॥ इत्यालीज्यापाशानृणां स्त्रानिब
 धानि॥ शत्रुर्याहन्ः सारधोहृदः क्षिप्रएवोवशांन्निनिभसंयाशत्रुः नहनवनाहनः पमुध्यकन्
 केविराद्वृगमहनत्पथान्निपः॥ ७॥ टियाणानिस्त्रेणडीप्रध्यापरत्वादिप्रालोदनिधनुषः यद्वाः॥
 अटवीत्यर्थः॥ ज्यापाशः नृणानामूकानिनृणान्यग्रसंकरवालकसप्रत्ययः प्रसिधः॥ अन्यत
 मस्यवधनसंस्कारसाधनत्वात्॥ ७॥ आरसानित्यनोदनानि॥ अस्वसूक्तस्य कर्माणिशत्रुप्रमु
 क्तास्त्राणां प्रतीपकरणफलांनेत्यर्थः॥ पुनः फलवचनेसर्वशास्त्रप्रत्ययार्थः॥ ७॥ फली
 करणनुषतुसावतस्यान्यावयति॥ फलीकरणार्थमावपनिवचनमनप्रस्वाहाकारमावः
 ॥ ७॥ अन्नाहः॥ अथवापरसेना॥ ७॥ अग्निर्नः शत्रुनग्निर्नोदतदतिमादनति॥ स्वपरज्ञानमाह
 ने॥ बुधव्यादनिभिचिन्ताउदरस्थग्रहणसममानत्वात्॥ तस्मादिकल्पः॥ ७॥ जोदनेनाप
 यम्यफलीकरणानुत्खलेननुहोति॥ प्रष्टुचिनेत्यनुवमहस्मादिहोमत्वात्॥ ७॥ एवमणून्॥
 अणवः कणिकिकाजोदनेनापयम्यउत्खलेननुहोति॥ एतद्योगकरणेफलीकरणेफली
 कणानां विशेषणत्वंमाभूत्॥ ७॥ एकविंशत्याश्वराभिप्रति॥ निष्पन्नानि॥ परसेनाप्रतिमर्थ

- प्रच्छन्नः नग्नप्रावृत इत्यर्थः । तोत्रं करणम् । नग्नप्रच्छन्नः कर्ता । अतश्चानयोः समुच्चयो व्यापारभेदात् ॥
 विद्या शरस्य ^१ मा नो विदन् ^२ अदारसूत् ^३ स्वस्तिदाः ^४ अवमन्युः ^५ निर्हस्तः ^६ परि वर्तमानि ^७ अभिभूः ^८ इन्द्रो जयाति ^९ अभि
 त्वेन्द्रो ^{१०} इति सांग्रामिकाणि ॥ ७ ॥ एतेषां सूक्तानां संग्रामसाधनकर्माण्युच्यन्ते । अदारसूत् ^{११} स्वस्तिदाः ^{१२} इत्यन्यत्र प्र-
 हणात् ग्रहणम् । विद्या शरस्येति प्रथमम् ॥ आज्यसक्तूञ्जुहोति ॥ ८ ॥ आज्यं सक्तवश्चेति द्वन्द्वः ^{१३} । वि-
 ५ कल्पश्चानयोः साधनत्वात् ॥ धनुरिध्मे धनुःसमिध आदधाति ॥ ९ ॥ धनूंषि इध्मा यस्यशेरिति ब-
 हुव्रीहिः । धनूंष्येव समिधः । अप्रधानकरणाच्चेध्मा इति । अतश्च तन्त्रविकल्पः । एवं
 समिदिध्मयोः प्रकरणत्वम् ॥ एवमिध्विध्मे ॥ १० ॥ इषव इध्मा यस्येति बहुव्रीहिः । तयोः समिधः प्रादे-
 शमात्र्य एव । समिन्निर्देशात् ॥ धनुः संपातवद्विमृज्य प्रयच्छति ॥ ११ ॥ संग्रामे वर्तमाने धनुः
 संपातवत् करोति । तत् संपातवत् कृत्वा प्रयच्छति राज्ञे एकवचनात् । नाना मार्जनं हस्तेन ॥ प्रथमस्ये-
 १० षुपर्ययणानि ॥ १२ ॥ प्रथमस्य विद्या शरस्येत्यस्य इषूणां सर्वतोऽगमनफलानि कर्माण्युच्यन्ते ।
 स्वसेनाया अवैधकरणीत्यर्थः । मन्त्रलिङ्गवचनं ^{१४} तद्वत् ॥ द्रुघ्न्यात्नीज्यापाशतृणमूलानि ब-
 ध्नाति ॥ १३ ॥ द्रुय्या हतः सा द्रुघ्नी । द्रुः क्षिप्रमेव वशाश्रमिति भाष्यम् । यो द्रुः तुं हतवती । हनः ^{१५} 'अमनुष्यकर्तृ-
 के च' ^{१६} । टक् । गमहनेत्युपधालोपः ^{१७} । टिड्ढाणेति ^{१८} सूत्रेण ङीप् । द्रुघ्न्या आत्नीं द्रुघ्न्यात्नीं इति धनुषः अष्टौ
 अटनीत्यर्थः । ज्यापाशः प्रसिद्धः । तृणानां मूलानि तृणमूलान्यग्रसूकरवालसंप्रत्ययः ^{१९} । अन्यत-
 १५ मस्य बन्धनं संस्कारसाधनत्वात् ॥ आरेऽग्नी ^{२०} इत्यपनोदनानि ॥ १४ ॥ अस्य सूक्तस्य कर्माणि शत्रुप्रयु-
 क्तशस्त्राणां प्रतीपकरणफलानीत्यर्थः । पुनः फलवचनं सर्वशस्त्रसंप्रत्ययार्थम् ॥ फली-
 करणतुषवुसावतक्षणान्यावपति ॥ १५ ॥ फलीकरणार्थमावपतिवचनम् । अतश्च स्वाहाकाराभावः ॥
 अन्वाह ॥ १६ ॥ तथा च परसेनाम् ॥ अग्निर्नः शत्रून् ^{२१} अग्निर्नो दूत ^{२२} इति मोहनानि ॥ १७ ॥ स्वपरज्ञानमोह-
 नं युद्धव्यावृत्तिचिन्तनम् । उत्तरस्य ग्रहणं समानत्वात् । तस्माद्विकल्पः ^{२३} ॥ ओदनेनोप-
 २० यम्य फलीकरणानुलूखलेन जुहोति ॥ १८ ॥ प्रत्युचम् ^{२४} । नित्यं तन्त्रमहस्तादिहोमत्वात् ^{२५} ॥ एवमणून् ॥ १९ ॥
 अणवः कणिकाः । ओदनेनोपयम्य उलूखलेन जुहोति । पृथग्योगकरणं फलीकरणं
 कणानां विशेषणं मा भूत् ॥ एकविशत्या शर्कराभिः प्रतिनिष्पुताति ॥ २० ॥ परसेनां प्रति शूर्पे

एकीवद्वानिवाकैराः अल्पाः पाषाणाः सर्वाण्यभिमन्त्र्याणीतिवचनान्॥ अभिमन्त्र्यं॥ ७ मन्त्रोयजने
 मन्त्रायनेनिवादिबन्धोवाद्योयजनात्॥ ८ सशिनमिति शितिपदोसंपातवतीमवस्थानाशिते
 पदीश्वरूपदीर्घासंपातवतीहस्तापरमेनायामवस्थानानुरोधाः॥ ९ उद्देधत्स्योयजयेत्॥ उद्देत
 उद्देगः॥ उद्देधत्स्योयजयेत्॥ योजयेत्॥ नमः॥ इममिदं निधुनयोः पादानां तानि॥ कर्मोष्णिभवे
 ति॥ मायसमूहिन्येवमादीनि॥ १० दिव्यकाम्यान्मोदेवधेयत्स्युपनिहन्॥ येस्यांस्थप्राच्या
 दिशिप्राचीदिशिनिदं युक्तं पृच्छाने॥ मन्त्रोक्तानां तृतीयाभिर्देवो न्यत्रयागमाभूत्॥ ११ त्वयाम
 न्यायस्तेमन्यादिति संरंभणादादिनि॥ १२ उन्नरस्यग्रहणं भटायं॥ १३ सेनेसमीक्षमाणं जपति॥ मात्मीया
 परस्वगात्तृतिनाशान्तिं परमेनाया॥ आशान्तिं गेस्वसेनाया॥ १४ भागमौ जान्यात्॥ निगिडां रु
 तान् संपातवती नृत्तांसेनाक्रमेषुवर्षति॥ मंगीहमवनेर्दधिभयानि वंचपेकेत्यपेरनिदिकारः॥ भंगाः
 प्राश्नाः॥ नृत्तामौ जिवामौनाः॥ तानि गेडेन प्रक्षिपान्॥ इंगिडेनापृजोर्तृविष्यं रस्तेनाभ्यज्यसे
 पाताः ततो न्यूवपरमेनाक्रमेण देवेषुवर्षति॥ अनुवाच न मन्यारभणं माभूत्॥ १५ एवमामपत्रा
 णि॥ इंगिडां रुतानि संपातवत्यनृत्तांसेनाक्रमेषुवर्षति ८ थक्योगकरणं समुच्चयार्थं॥ १६ इंगि
 डेन संप्राप्त्यनृत्तां नागिरमेनामिनादौचयति॥ अगिरसाग्निः कल्पोक्तस्तेन दौपयति नृणां दीपने
 मन्त्रः॥ अधान्निर्द्वान्॥ १७ योधमवतुनोति नृजयति यापुरुषान्तीचैस्तेनोति व्याप्तिनातिनि
 तरेभ्योभाजयति॥ प्रसंगादिधानावधानसंख्यादिप्रतिपत्त्यर्थं॥ १८ इति मद्दृष्टारुक्तनोद्विती
 याध्यायपंचमीकांडिका॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥
 पुरुषश्चिरसिवा मित्रानुहृदमिप्रक्रम्य निवर्षति॥ अन्वयः पितृलः तस्मान् रुता मांश्च सीतस्था
 पात्र्यानुहृतिगोमयपरिचयं कृत्वा न च पुणं विहृतं तत्रैव गयारुतो गमयः परिचय इति केचित्तु नो
 पात्रोहस्तिनष्टे करोति पुरुषस्थश्चिरस्थिनि अभिन्नान् प्रति अभिक्रमति नुहृत्॥ ३१ वात्र प्रयोगः॥
 नुहृत् अभिप्रक्रम्य निवर्षति अहीनसमाभौ निवर्षनं पात्र्याः॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥
 दासेत्यागृणं यीर्षं चतुष्टयाग्रहणात्॥ प्रतीकयोः समुच्चयः॥ नावतन्वतिवर्षनं नृत्तीं प्राप्नुवति॥
 ॥ ४१ ॥ वराहीविदिताज्ञानोवादि कुर्वति॥ सूक्तेरणास्वातामृदमानि यवादि करणं॥ राजानोवादि कुर्वतः॥

- एकविंशतिः शर्कराः । अल्पाः पाषाणाः । 'सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि' इति वचनात् अभिमन्त्रणम् ॥ अत्वां यजते ॥ २१ ॥
 अप्वायजने निर्वापादावप्वाशब्दयोजनम्^२ ॥ संशितम्^३ इति शितिपदीं संपातवतीमवसृजति ॥ २२ ॥ शिति-
 पदीं शुक्लपदीं मेधीं संपातवतीं कृत्वा परसेनायामवसृजति पुरोधाः ॥ उद्धृत्सु योजयेत् ॥ २३ ॥ उद्धृत्सु
 उद्वेगः ॥ उद्विग्नेषु शत्रुषु युद्धं योजयेत् । न मन्त्रः ॥ इममिन्द्र^४ इति युक्तयोः प्रदानान्तानि ॥ २४ ॥ कर्माणि भव-
 ५ न्ति 'आज्यसक्तून्'^५ इत्येवमादीनि ॥ दिग्युक्ताभ्यां नमो देववधेभ्य इत्युपतिष्ठते ॥ २५ ॥ 'येऽस्यां स्थ प्राच्यां
 दिशि'^६ 'प्राची दिक्'^७ इति दिग्युक्ते । ताभ्यामुपस्थानं मन्त्रोक्तानाम् । तृतीयानिर्देशोऽन्यत्र योगो मा भूत् ॥ त्वया म-
 न्यो यस्ते मन्यो इति संरम्भणानि ॥ २६ ॥ उत्तरस्य ग्रहणं भेदार्थम्^८ ॥ सेने समीक्षमाणो जपति ॥ २७ ॥ आत्मीयां
 परसेनां च । विनाशलिङ्गं परसेनायाम् । आशीलिङ्गं स्वसेनायाम् ॥ भाङ्गमीज्जान् पाषाणिङ्गिडालङ्क-
 तान् संपातवतोऽनूक्तान् सेनाक्रमेषु वपति ॥ २८ ॥ भङ्गा हिमवति तदभिधानमेव । चम्पकेत्यपरे । तद्विकाराः भाङ्गाः
 १० पाशाः । तथा मुञ्जविकारा मौञ्जाः । तानिङ्गिडेन प्रक्षितान् । इङ्गिडं तापजो घृतविष्यन्दः । तेनाभ्यज्य सं-
 पाताः । ततोऽनूच्य परसेनाक्रमणदेशेषु वपति । अनुवचनमन्वारम्भणं मा भूत् ॥ एवमामपात्रा-
 णि ॥ २९ ॥ इङ्गिडालङ्कृतानि संपातवन्यनूक्तानि सेनाक्रमेषु वपति । पृथग्योगकरणं समुच्चयार्थम् ॥ इङ्गि-
 डेन संप्रोक्ष्य तृणान्याङ्गिरसेनाग्निना दीपयति ॥ ३० ॥ आङ्गिरसोऽग्निः कल्पोक्तः । तेन दीपयति । तृणानां दीपने
 मन्त्रः । प्रधाननिर्देशात् ॥ यान् धूमोऽज्वतनोति तान् जयन्ति ॥ ३१ ॥ यान् पुरुषान् नीचैस्तनोति व्याप्नोति तानि-
 १५ तरे अव्याप्ता जयन्ति । प्रसङ्गात् विज्ञानविधानं संध्यादिप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ इति भट्टदारिलङ्कतौ द्विती-
 याध्याये पञ्चमी कण्डिका ॥ ॐ ॥ ऋधङ्मन्त्रः^{११} तदिदासं^{१२} इत्याश्वत्थ्यां पात्र्यां त्रिवृति गोमयपरिचये हस्तिपृष्ठे
 पुरुषशिरसि वाऽमित्राञ्जुह्वदभिप्रक्रम्य निवपति ॥ १ ॥ अश्वत्थः पिप्पलः । तस्मात् कृता आश्वत्थी । तस्यां
 पात्र्यां त्रिवृति गोमयपरिचयं कृत्वा । न च त्रिगुणं त्रिवृत् तत्रैव । गवा कृतो गोमयः^{१३} परिचय इति केचित् । तां
 पात्रीं हस्तिनः पृष्ठे करोति पुरुषस्य शिरसीति वा । मित्रान् प्रति अभिक्रामति जुह्वत् । शत्रुप्रयोगः ।
 २० जुह्वदभिप्रक्रम्य निवपति । हवनसमाप्तौ निवपनं पात्र्याः । 'ऋधङ्मन्त्रः' इति सर्वसूक्तमा ग्रहणात्^{१४} । तदि-
 दासेति ग्रहणं 'यदि चिन्तु त्वा'^{१५} इत्या ग्रहणात् । प्रतीकयोः समुच्चयः । नात्र तन्त्रम् । निवपनं तूष्णीम् । शेषत्वात् ॥
 वराहविहताद्वाजानो वेदि कुर्वन्ति ॥ २ ॥ सूकरेण खातां मृदमानीय वेदिकरणम् । राजानो वेदिं कुर्युः ।

भावादिमंत्रास्तपुरोपमः॥७॥ यस्याप्रदानानानि॥ नस्याविद्योप्रदानानानि नृवृत्तिकर्माणि कार्योणि आ
ज्यसन्निवत्यवगादिनिप्रदानानानि॥८॥ एकैषाह नस्यादहन उपसमाधाय दीर्घं देन स्ववेणरयचक्रस्य
देन समयाजुहोति॥ एकैषाह नस्यादहन उपसमाधाय दीर्घं देन स्ववेणरयचक्रस्य
देन॥९॥ कोमिस्तुवमनजुहोति॥ यावनाकृद्गानेन स्पृशति॥ रथस्य चक्रांतस्थश्चिद्वेणुहोति॥ त्राम
यन्त्राभनः॥ पारतः समये निर्देष्टो निवृत्तिः स्यात्॥ यन्तायनः स्वमित्यर्थः॥ तस्मात्कारणा विभक्तिरपि
निवृत्त्यर्थो मन्त्राभ्याहोमः॥१०॥ योजनीयांशुत्वायोजयन्॥ मंत्रायाम्यावाचंशुत्वापुरोधायां जय
तमवलयुभाय प्रधानकैर्बेदं क्रमात्ता न॥११॥ यदचिनुत्वा नमो देव वधेभ्य इत्यन्वाह॥ यदचिनु
त्वा चोपवसेनिकाननुज्यान्॥ प्रधानकर्म नमो देव वधेभ्य इति सूक्तानुवचनं॥१२॥ वेदेषु प्रदा
नानि॥ वेदेषु यराक्षि सूक्तानित्यादिनिमवाते वेदेषु यराक्षि सूक्तानि॥१३॥ त्वया वयमित्यादि
ग्रामण्यं च यावयमित्युच्यते॥ प्रदानानानि नृवृत्तिकर्माणि नृवृत्तिकर्माणि नृवृत्तिकर्माणि
दृष्टानं द्वौ द्वाववेष्टयेत्॥ त्रत्वापुरोधास्तदहो द्वौ द्वौ द्वाववेष्टयेत्॥१४॥ यन्त्रपश्येन युध्येत॥
यगजानं पश्येत्तु उदपात्रेन योमनोचपुष्टेन राजा॥१५॥ निनदधिषेन नस्यनेया विष्टाभरदोदित्राभन
तस्वदति नृवरे यराजानं ससारथिमास्थापयति॥ निनदधिषदत्येका॥ वनस्य नरति सूक्तं॥ अया
विष्टत्यादिदेन यक्रान्तं केन चित्॥ तत्सहमारथीना आरोहयति॥ पुरोधा आरोहणं निमृचः॥१६॥
ब्रह्मजज्ञानमिति जीविनज्ञानं॥ ब्रह्मजज्ञानमिति मदत्कांडिका॥ व्याधितं जीविष्यति नो न संश्र
येन त्वावधारणविज्ञानकर्ता चिंतयित्वा कुर्यात्॥१७॥ निस्त्रः स्त्रावर ऊरुगारिषवधाय॥ स्त्रावास्त्रा
युस्तन्युयीः स्त्रावर ऊरुस्तगारिषुकत्ता चित्तेन॥ जीविदयनेति॥ अभिमंत्र्यानुधाने सर्वो गद्यो भम
व्यणीतिवचनानु॥१८॥ उक्तवनीषुकल्याण॥ यद्विचंगारस्था दुधैगच्छति नो जीविष्यति असा
विनं ज्ञेयं॥१९॥ सांघातिकमिताव्यादिश्रानिमध्यमृत्पूरितं रसेन रीतमदोयां सेनादयपारक्यामध्य
मामृत्पूरितं रसेन संकल्पयति॥ गवमन्वादित्राः॥२०॥ पुरां जप्यमाणा मृत्पूरितं वनं॥ यष्टनामृत्क॥
मृत्कयीनारोहयानेन जीवंते यपुनर्मृत्कमनीत्यवतंते ते तयाननः अये पूनकुवत्सु मुख्या हन्यते॥
मृत्योरनेषु मध्यमेषु मध्याउभयोः अनेषु वरारं अनेषु वत्सजं च न्याहन्यते बहुवचनं स्फुरितायसं

- मानादिमन्त्रास्तु ^१ पुरोधसः ॥ तस्यां प्रदानान्तानि ॥ ३ ॥ तस्यां वेद्यां प्रदानान्तानि तन्त्रवन्ति कर्माणि कार्याणि । 'आ-
ज्यसक्तून्' ^२ इत्येवमादीनि प्रदानान्तानि ॥ एकेष्वा हतस्यादहने उपसमाधाय दीर्घदण्डेन सुवेण रथचक्रस्य
खेन समया जुहोति ॥ ४ ॥ एकया इष्वा हतो यस्तस्यादहने । उपसमाधायवचनं मन्त्रार्थम् । दीर्घः दण्डो यस्य सोऽयं दीर्घ-
दण्डः । कोऽसौ । सुवः । तेन जुहोति यावता कृशानुं न स्पृशति । रथस्य चक्रम् । तस्य छिद्रेण जुहोति । सम-
५ येत्यभितः परितः समयाऽनिर्देशे ^३ नाग्निनिवृत्तिः स्यात् । यतो यतः खमित्यर्थः । तस्मात् करणविभक्तिरग्नि-
निवृत्त्यर्था ^४ । सूक्ताभ्यां होमः ॥ योजनीयां श्रुत्वा योजयेत् ॥ ५ ॥ सङ्ग्रामयोज्यां वाचं श्रुत्वा पुरोधा योजये-
त् स्वबलं युद्धाय । प्रधानकर्मेदं क्रमाभावात् ॥ यदि चिन्नु त्वा नमो देववधेभ्य इत्यन्वाह ॥ ६ ॥ 'यदि चिन्नु
त्वा' ^५ इत्यृचं परसैनिकाननुब्रूयात् । प्रधानकर्म । 'नमो देववधेभ्यः' ^६ इति सूक्तेनानुवचनम् ॥ वैश्याय प्रदा-
नान्तानि ॥ ७ ॥ वैश्याय राज्ञे । आज्यसक्तूनित्यादीनि ^७ भवन्ति । वैश्याय योद्धा इति केचित् ॥ त्वया वयमित्यायुधि-
१० ग्रामण्ये ॥ ८ ॥ 'त्वया वयम्' ^८ इत्यृचा प्रदानान्तानि बलाधिकृतत्वात् कुर्यात् ॥ नि. तद्विषे ^९ इति राज्ञो-
दपात्रं द्वौ द्वाववेक्षयेत् ॥ ९ ॥ ऋचा पुरोधा राज्ञा सह द्वौ द्वौ योद्धाराववेक्षयेत् ॥ यं न पश्येन्न युध्येत ॥ १० ॥
यं राजा न पश्येत् उदपात्रे तयोस्ततो न युध्येत राजा ॥ नि. तद्विषे ^{१०} वनस्पते ^{११} अया विष्ठा ^{१२} अग्न इन्द्रो ^{१३} दिशश्च-
तस्र ^{१४} इति नवं रथं राजानं ससारथिमास्थापयति ॥ ११ ॥ 'नि तद्विषे' इत्येका । 'वनस्पते' इति सूक्तम् । 'अया
विष्ठा' इत्यादी द्वे । नवं न क्रान्तं केमचित् । तं सह सारथिना आरोहयति पुरोधाः । आरोहणे मन्त्रः ॥
१५ ब्रह्म जज्ञानमिति जीवितविज्ञानम् ॥ १२ ॥ 'ब्रह्म जज्ञानम्' ^{१५} इति माहाकाण्डिका । व्याधितो जीविष्यति नेति संश-
ये तत्त्वावधारणविज्ञानं कर्ता चिन्तयित्वा कुर्यात् ॥ तिस्रः स्नावरज्जूरङ्गारेण्ववधाय ॥ १३ ॥ स्नावा स्ना-
युस्तन्मयीः स्नावरज्जूरङ्गारेषु कृत्वा चिन्तयेत्- जीवेदयं नेति । अभिमन्त्र्यावधानं 'सर्वाण्यभिम-
न्त्र्याणि' ^{१५} इति वचनात् ॥ उत्कुचतीषु कल्याणम् ॥ १४ ॥ यदि च अङ्गारस्था ऊर्ध्वं गच्छन्ति ततो जीविष्यत्यसा-
विति विज्ञेयम् ॥ साङ्ग्रामिकमेता व्यादिशति मध्ये मृत्युरितरे सेने ॥ १५ ॥ इयं मदीया सेना । इयं पारक्या । मध्य-
२० मा मृत्युरिति एवं संकल्पयति । एवं व्यादेशः ॥ पराजेष्यमाणान् मृत्युरिति वर्तते जेष्यन्तो मृत्युम् ॥ १६ ॥
मृत्युर्यानारोहयति ते जीयन्ते । ये पुनर्मृत्युमतीत्य वर्तन्ते ते जयन्ति ॥ अग्नेषूत्कुचतसु मुल्या हन्यन्ते ।
मृत्योरग्रेषु । मध्येषु मध्याः । उभयोः । अन्तेष्ववरे ॥ १७ ॥ अन्तेषूत्कुचतसु जघन्या हन्यन्ते । बहुवचनं स्फुटिताग्रसं-

प्रत्ययार्थः॥७॥ एवमिषीका॥ इषीकास्तिस्त्रः इत्यादि संप्रत्ययार्थः॥ एवमिति चिन्तानां निंदरात्रा विधाने देश
 तू॥ भट्टरात्रिकृतो कोशिकभाष्ये इति द्वितीयः प्रत्ययः षष्ठीकडिका॥ ५७॥ उच्चैर्वा ष उपपत्त्या संयतिम
 र्वादित्राणि प्रस्ताव्यतंगरोसीरिणसंभाव्यसंपातवर्तित्राहृत्य प्रयुज्यते॥ अर्थादिसर्वाणि वा॥ इवा
 णि प्रस्ताव्यतंगरोत्रीरिणप्रक्षिप्य समुच्चय एकवद्भावान्॥ उत्रीरजीर्णप्रमंदोत्रीरेति वचनात्॥ स
 पातवत्करणं त्रिभिरैकैकं वादित्रनादधित्वापुरोधादमित्यर्थः प्रयुज्यते॥ सर्वग्रहणादन्यत्रात्रिय
 मप्रस्तावनादिषु मत्राभावः॥ संपातवृत्तान्॥ ७७॥ बिहदयमित्यर्थे स्तराहुतत्वास्तु वमुदितयत्॥ अनेन
 मृतेन जुहुयात्॥ सुवमुदितयत्तु च परिवर्तयत्तु होमश्रोत्रैः॥ उदउच्चैस्तरामिमंत्रणं हुत्वे नि
 वचनात्॥ कन्योत्तरनदत्॥ ७८॥ सोमोभुंहारिणचर्मण्युत्तरीयसत्रियायवध्नाति॥ सोमलताहारिण
 स्यचर्मणि उद्दृष्टान्त्रिभिरशुभ्यास्तत्रियायत्यन्यराजनिवृत्ययस्युक्तयोः सोमोभुप्रचरणान्॥
 उभयत्रैव वचनालिंगसद्भावान्॥ ७९॥ परिवर्त्तनीद्राजयानीति राजात्रिः सेनापरियाति॥ राजाभि
 विक्त्रासीनां सेनात्रिः सर्वतो गच्छति॥ इद्राजयानीति त्येवं सन्तः॥ ८०॥ उक्तः पूर्वस्य सोमोभुः॥ हारि
 ण्यमर्मेणीत्यादिनिवृत्तं त्रिष्वनीयः पूर्वस्यान्तः सोमोभुरित्येव वचनात्॥ ८१॥ सदानं व आदानेनेति पाठोरादान
 सदानां नि॥ आशयते अनेन त्यादानपाशः समुपदेशयत्तु सदानं प्राद्वेधने॥ इति गालकृतो मपानवचन इत्या
 दि आदानसदानयोः कृत्वा मनेनाक्रमेणुवपवमारिति ग्रहणं आदानवपनस्येव केवलस्य प्रयोगार्थः॥ पूर्व
 णसहयोगसमानत्वात्॥ ८२॥ मर्माणि नृनिष्ठात्रियंसनादयति॥ तत्रत्राणपरिधापनकाले नृमंत्रणं॥ ८३
 अभयानामपथयः॥ अभयं घावाद्यथीवीत्यादयः एतेषामनेन कर्मगर्भान्प्रनिमूक्तपृष्ठां निर्दृष्टान्॥ ८४
 इद्रोमंथं निनि॥ सक्तेरुने समानादित्वात्॥ मंथनसमिदाधानयोः प्रयोगार्थः॥ मन्त्रयवधुक्तयोरधि
 मंथनीत्यत्र कृत्स्नपलस्य णीरादधानिरेत्यत्र सूते॥ ८५॥ इतिरुज्जरितिरुज्जुमवधायनीर्णोरुज्जुम
 वधात्यधिपानदिद्रोमंथं चैनं॥ ८६॥ मन्त्रयवधुक्तयोरधिमंथनि॥ पिप्पलीकरमालयाधिमंथनिरेतु
 विक्लवः पृष्ठ्यामिद्रोमंथं त्रिनिवृत्त्वात्॥ ८७॥ धूममिति धूममनुमंत्रयते॥ धूमदृष्ट्वाग्निपादोत्तनाधने
 नानुमंत्रयते॥ अधिपरादृष्ट्यादिनाधनेन धूमं पदेनेन नस्मिन्सेनाकर्मणि स्थुः॥ सवाग्निसेनाग्नी
 नादर्थकांतिवचनात्॥ सपलस्य णीसंबधेन स्मिन् मनर्थकस्यात्॥ नचपरासंदर्शनाप्रदानक

- प्रत्ययार्थम् ॥ एवमिषीकाः ॥ १८ ॥ इषीकाः 'तिष्ठः' ^१ इत्यादिसंप्रत्ययार्थम् । एवमिति विज्ञानातिदेशश्च विषयातिदेशा-
त् ॥ इति भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये द्वितीयेऽध्याये षष्ठी कण्डिका ॥ ६ ॥ उच्चैर्घोष ^२ उप श्वासय ^३ इति स-
र्ववादित्राणि प्रक्षाल्य तगरोशीरेण संधाव्य संपातवन्ति त्रिराहत्य प्रयच्छति ॥ १ ॥ मेर्यादीनि सर्वाणि वादित्रा-
णि प्रक्षाल्य तगरोशीरेण प्रलिप्य । समुच्चय एकवद्भावात् । उशीरं जीर्णं प्रमन्दोशीरेति ^४ वचनात् । सं-
५ पातवत्करणम् । त्रिखिरेकैकं वादित्रं वादयित्वा पुरोधा वादयितृभ्यः प्रयच्छेत् । सर्वग्रहणादन्यत्रानिय-
मः । प्रक्षालनादिषु मन्त्राभावः । संपातवत्त्वात् ॥ विहृदयम् ^५ इत्युच्चैस्तरां हुत्वा स्रुवमुद्धर्तयन् ॥ २ ॥ अनेन
सूक्तेन जुहुयात् । स्रुवमुद्धर्तयन् ऊर्ध्वं परिवर्तयन् । होमश्चोच्चैः । उच्चैस्तरामभिमन्त्रणं हुत्वेति
वचनात् । कल्पान्तरे ^६ तद्वत् ॥ सोमांशुं हरिणचर्मण्युत्सीव्य क्षत्रियाय बध्नाति ॥ ३ ॥ सोमलतां हरिण-
स्य चर्मणि उद्ग्रथ्य तन्त्रीभिरेव न सूच्या । क्षत्रियायेत्यन्यराजनिवृत्त्यर्थम् । युक्तयोः सोमांशुः प्रकरणात् ।
१० उभयत्रैव वचनलिङ्गसद्भावात् ॥ परि वर्त्मानि ^७ इन्द्रो जयाति ^८ इति राजा त्रिः सेनां परियाति ॥ ४ ॥ राजाभि-
षिक्तः । आसीनां सेनाम् । त्रिः सर्वतो गच्छति । इन्द्रो जयातीत्येकं सूक्तम् ॥ उक्तः पूर्वस्य सोमांशुः ॥ ५ ॥ 'हरि-
णचर्मणि' इत्यादीनि च । 'पूर्वं त्रिषप्तीयम्' ^९ । 'उक्तः पूर्वस्य सोमांशुः' इत्येव वचनात् ॥ संदानं व ^{१०} आदानेन ^{११} इति पाशैरादान-
संदानानि ॥ ६ ॥ आदीयतेऽनेनेत्यादानं पाशः । संदीयत इति संदानं पादबन्धनम् । 'इङ्गिडालङ्कृतान् संपातवतः' ^{१२} इत्या-
दि आदानसंदानयोः कृत्वा 'सेनाक्रमेषु' ^{१३} वपनम् । आदानेतिग्रहणं आदानवपनस्यैव केवलस्य प्रयोगार्थम् । पूर्व-
१५ ण सह योगः समानत्वात् ^{१४} ॥ मर्माणि त ^{१५} इति क्षत्रियं संनाहयति ॥ ७ ॥ तनुत्राणपरिधापनकालेऽनुमन्त्रणम् ॥
अभयानामप्ययः ॥ ८ ॥ 'अभयं द्यावापृथिवी' ^{१६} इत्यादीनि । एतेषामेतत् कर्म गच्छति । प्रतिसूक्तं षष्ठीनिर्देशात् ॥
इन्द्रो मन्थतु ^{१७} इति ॥ ९ ॥ सूक्ते ऋचि समानादित्वात् । मन्थनसमिदाधानयोः प्रयोगार्थम् । 'अश्वत्थबधकयोरग्निं
मन्थति' इत्यत्र ऋक् । 'सपत्नक्षयणीरादधाति' ^{१८} इत्यत्र सूक्तम् ॥ पूतिरज्जुः ^{१९} इति पूतिरज्जुमवधाय ॥ १० ॥ जीर्णां रज्जुम-
वदधात्यग्निपातदेशे अर्धर्चन ॥ अश्वत्थबधकयोरग्निं मन्थति ॥ ११ ॥ पिप्पलकरिमालकयोरग्निं मन्थति । वृक्ष-
२० विकल्पः षष्ठ्या । 'इन्द्रो मन्थतु' इति ऋक् ॥ धूममिति धूममनुमन्त्रयते ॥ १२ ॥ धूमं दृष्ट्वा 'अग्निं' पदोनेनार्धर्च-
नानुमन्त्रयते ॥ अग्निमित्यग्निम् ॥ १३ ॥ अग्निं परादृश्यादिनार्धर्चन 'धूमं' पदोनेन । तस्मिन् सेनाकर्माणि स्युः । 'सवाग्निसेनाग्नी
तादर्थिकौ' ^{१४} इति वचनात् । सपत्नक्षयणीसंबन्धे 'तस्मिन्' ^{१५} अनर्थकं स्यात् । न च परादर्शनं प्रधानक-

ममेनायिसंस्कारत्वात्॥ अन्यश्चसेनायिस्मादर्थकवचनात्॥ न चारण्यं सर्वसेनाकर्माथ॥ युध्देदं
 स्थानियतत्तात्॥ ७ अरण्यमपत्तस्यणीरादयात्पक्ष्येवकलाजङ्गाद्वर्षाद्वरत्रारणा॥ प्र
 ण्यकमेदनयुधेदेद्रासपत्तस्यणीरानि क्रिया निमित्तनामविधिसंबन्धवद्वाराथमादधानि जुहो
 त्यप्यथादिदास्यनियमार्थ॥ वधकः कार्मालकस्तजङ्गणरउः॥ आहः पलात्राः॥ रवीद्वरत्रार
 त्रामुखौ॥ देद्राभूयतिनिस्सक्तप्रत्युत्तमाधानं॥ ८ उत्तपलात्राः अस्यसक्तस्ययुक्ताः पात्राः
 सभवेतिभागभोजान्यात्रानित्यमी॥ ९ अस्यानिकूयनिभागा निज्जालानि॥ इंगिडालं कृता
 नीत्यादिपात्रावप्यननयान्॥ कूटखादानां प्राणिबेधनं जलव्याधानां प्राण्यनुरोधनेभगायोः कार्यं॥ १०
 बाधकदंडानि॥ वधकविक्रारदंडानिउभयानिदंडप्रहणार्थः॥ ११ स्वाहम्यइत्यमिथ्योजुहोति॥
 मंत्राथेष्वात्मीयार्थवलायमाज्यजुहोति॥ परिभाषिकदक्षिणेन॥ १२ दुराहामीम्यइतिमव्यने
 णिउं॥ दुराहामीम्यइत्येतावतापरवर्त्तवनात्रार्थसंबन्धेनेगिउंजुहोतीतिविशेषः॥ न करणात्सा
 कांस्तत्वाद्वायकं वधककवष्टेः प्रज्वालितबाधकोग्निः स्तस्मिन् जूहयात्॥ १३ उत्तरतो नलोहितो
 अथस्यशास्त्रानिहत्यनीललोहितोऽप्यसूत्राभ्यां परितप्यनीललोहितेनाभूनीनदक्षिणाप्रहावयति॥
 कर्माभिरुत्तरस्मिन् देद्रारक्तपिप्यलशास्त्राभ्योदरदुर्बद्धत्वा नीललोहितवर्णाभ्यां सवो वेष्टयित्वा
 नीललोहितेनामनुस्यवतनेमीतिपदेनदक्षिणाद्वेप्रकर्षणत्याजयति॥ स्वादेष्टम्यइत्यारिनि
 जीर्ण्याग्रसंबंधानिसेनाकर्माण्यंगानि अग्निर्वति अथ्यशास्त्राया अग्निदत्रोनात्॥ त्रयाणां चे
 कसंबंधान्॥ मित्रामित्रग्रहणं स्वस्तिर्विनाशाय होमकालसंकल्पार्थं प्रधानानरप्रयोगः॥ प्र
 धानाग्रवे एकपदोपनम्रसंग्राधानमेकदेद्रात्वात्॥ १४ येबाहवउनिष्ठतेनिययां किंगममे
 ष्यति॥ अनयोः सूक्तयोर्यथाप्रथाविधानमंत्रास्तेः संप्रेष्यति॥ मंत्रोक्तार्थाक्रियासु योत्त्रियापु
 रोधाडनिष्ठतुसन्त्यध्वमुदाहरतिसन्त्यध्वजकरणयोः॥ उनिष्ठतेनिप्रेषस्यार्थमेदान्॥ प्र
 हणप्रदानादिषुतुयोगएव॥ १५ होमार्थेष्टषाज्यं॥ दधिमिधमाज्येष्टषाज्यं॥ प्रकृतमंत्रः॥
 प्रदानादिष्वेव॥ १६ प्रदानानिवायानि॥ अनयोः सूक्तयोरप्यसूक्तानीत्यादिनिर्माणमोजा
 न्यादानेयमाभ्यात्राणि मादानसदानानिमाडानिकालानि॥ १७ वाद्यानिवाद्यैः स्त्रिषधीनिवज्ज

- र्म । सेनाग्निसंस्कारत्वात् । अन्यश्च सेनाग्निस्तादर्थिकवचनात् । न चारण्यं सवसेनाकर्माथम् । युद्धदेश-
स्यानियतत्वात् ॥ तस्मिन् अरण्ये सपत्नक्षयणीरादधात्यश्वत्थवधकताजदभङ्गपरुषाह्वखदिरशराणाम् ॥ १४ ॥ अर-
ण्ये कर्मेदं न युद्धदेशे । सपत्नक्षयणीरिति क्रियानिमित्तं नाम विधिसंव्यवहारार्थम् । आदधातिवचन-
मश्वत्थादिदारुनियमार्थम् । वधकः करिमालकः । ताजदभङ्ग परण्डः । परुषाह्वः^१ पलाशः । खदिरशरी
५ प्रसिद्धौ । 'इन्द्रो मन्थतु'^२ इति सूक्तेन प्रत्युच्यमाधानम् ॥ उक्ताः पाशाः ॥ १५ ॥ अस्य सूक्तस्य ये उक्ताः पाशाः
ते भवन्ति 'भाङ्गमौञ्जान् पाशान्'^३ इत्यमी ॥ आपवत्यानि कूटानि भाङ्गानि जालानि ॥ १६ ॥ 'इङ्गिडालंकृता-
न्'^४ इत्यादि पाशवचनानन्तर्यात् । कूटं खदानां प्राणिबन्धनम् । जालं व्याधानां प्राण्यवरोधनं भङ्गायाः कार्यम् ॥
वधकवण्डानि ॥ १७ ॥ वधकविकारदण्डानि उभयानि । दण्डः ग्रहणार्थः ॥ स्वाहैभ्य^५ इति मित्रेभ्यो जुहोति ॥ १८ ॥
मित्रार्थमात्मीयबलार्थमाज्यं जुहोति पारिभाषिकम्^६ । दक्षिणेन ॥ दुराहामीभ्य^७ इति सव्येने-
१० ङगिडमित्रेभ्यो बाधके ॥ १९ ॥ दुराहामीभ्य इत्येतावता परबलविनाशार्थं सव्येनेङ्गिडम्^८ । जुहोतीति शेषः । प्रकरणात् सा-
काङ्क्षत्वात् । बाधके । वधककाष्ठैः प्रज्वालितः बाधकोऽग्निः । तस्मिन् जुहुयात् ॥ उत्तरतोऽग्नेर्लोहिता-
श्वत्थस्य शाखां निहत्य नीललोहिताभ्यां सूत्राभ्यां परितत्य नीललोहितेनामूनिति दक्षिणा ग्रहापयति ॥ २० ॥
कर्माग्नेरुत्तरस्मिन् देशे^९ रक्तपिप्पलशाखां भूम्युदरे ऊर्ध्वा कृत्वा नीललोहितवर्णाभ्यां सूत्राभ्यां सर्वां वेष्टयित्वा
'नीललोहितेनामूनभ्यवतनोमि'^{१०} इति पादेन दक्षिणाद् दूरे प्रकर्षेण त्याजयति । स्वाहैभ्य इत्यादीनि
१५ त्रीण्यग्निसंबद्धानि सेनाकर्मण्यङ्गानि अग्निवन्ति अश्वत्थशाखाया अग्निदर्शनात्^{११} । त्रयाणां चै-
कसंबन्धात् । मित्रामित्रग्रहणं स्वस्तिविनाशयोर्होमकाले संकल्पार्थम् । प्रधानानन्तरं प्रयोगः प्र-
धानाग्नेरेव । एकः प्रदीपनप्रसङ्गः प्रधानः । एकदेशत्वात् ॥ ये बाहव^{१२} उत्तिष्ठत^{१३} इति यथालिङ्गं संप्रे-
ष्यति ॥ २१ ॥ अनयोः सूक्तयोर्धै प्रथमविधानमन्त्रास्तैः संप्रेष्यति । मन्त्रोक्तासु क्रियासु क्रियां पु-
रोधाः 'उत्तिष्ठत संनहध्वम्' उदाहरति सन्नहनध्वजकरणयोः । उत्तिष्ठतेति प्रैषस्यार्थभेदात् ग्र-
२० हणम् । प्रदानान्तादिषु तु योग एव ॥ होमार्थं पृषदाज्यम् ॥ २२ ॥ दधिमिश्रमाज्यं पृषदाज्यम् । प्रकृतमन्त्रः ।
प्रदानान्तानीत्येव ॥ प्रदानान्तानि वाप्यानि ॥ २३ ॥ अनयोः सूक्तयोः 'आज्यसक्तून्'^{१४} इत्यादीनि 'भाङ्गमौञ्जा-
न् पाशान्'^{१५} 'एवमामपात्राणि'^{१६} 'आदानसंदानानि'^{१७} 'भाङ्गानि जालानि' वाप्यानि ॥ वाप्यैस्त्रिषन्धीनि वज्र-

रूपाणि भर्तुर्दरूपाणि॥ पाशादिभिरुपधीनिव्याख्यातानि वज्ररूपाणि च भर्तुर्दरूपाणि च त्रि
 षधीनि छेदाय वज्ररूपाणि भेदाय भर्तुर्दरूपाणि च त्रिषधीनि छेदाय पाताय परेषानि स्तोभाय
 एकत्रासंमिताः॥ त्रिषधीनि वज्ररूपाणि पादुरंगकपालकर्तृकापष्टिचतुष्टयं भर्तुर्देरेवरूपं येषां
 वर्तुलानि सर्वाण्याय सांनिभर्वाणिरंजुमनिवधानिदं गिडालकृतानि सवैषामानंदज्ञानं॥ हेम
 सुष्टयहाज्यं हामार्थं दर्शितवचनान्॥ ७ त्रिनिपेदीं संपातवतीं दभरन्वादभेशुल्वेन सत्रियार्थे उ
 पासंगदंडे निष्प्रायणाथो ध्वजदंडस्मन्नवभ्रानि॥ संपाताः प्रासाः च व्यतान्॥ द्वितीयांति अभिमं
 त्रणानि रत्नार्थं सत्रियग्रहणमुत्तरक्षार्थं॥ ८ द्वितीयासस्य नि॥ त्रिनिपेदीं संपातवतीं अभि
 मंत्रानुमतिं प्रस्थानं वधाय तेषां संपातवत् द्वितीयाश्चात्संपातभदः सुस्मर्यभेदान्॥ ९॥
 अभिन्वास्मिन्निराष्ट्रावागमने राष्ट्रजनपदः॥ न स्यात्वागमनकरमेतन्॥ कर्म आवगमनकरम
 नुरागकरमित्यर्थः॥ स्तद्वच्चमंत्रे लिङ्गस्य देवाभिरिति शिखरं ममेदेन प्रयुक्तं कर्मत्वादनप्रा
 म्यैकाभौ त्रियाराजकर्मत्वं॥ १० भट्टारिलकनौ द्वितीयाः प्रायसप्तमीकंडिका॥ ११ अनुशुक्रा
 नां द्वीदृशा मात्रैस्तेकापैलेः मृतेन सारूप्यं समाश्रयति॥ प्रथमीनां शुक्रानां नानां पञ्चाज्जाना
 निवृत्तानि न तो निरनुनिव्रीहयानुशुक्रासंज्ञां होणां तुडलेः॥ मृतस्था लोपाक समाश्रयति
 राजानं प्रपणकाष्ठानि आश्रुस्तेजां॥ आश्रुस्तेः छिन्नस्य ब्रह्मं स्तनो ज्ञानानि पुनः सारूप्यवत्सवच
 नमपुष्टिकर्मत्वात्॥ आश्रुनिनेषेः कारिनां तत्त्वान्॥ पंचदहीनमंत्राद्यं राजकर्मत्वात्॥ १२ प्राभी
 र्नेनेति रथनेमिमणिमयसीसलोहरजननाभनेष्टिनुहेमनाभिं वासिनं वभ्रानि सवोक्तं बहिषि
 कृत्वा संपातवत् प्रत्यक्षं भव्यं भीवतो न माभ्यामावर्तते॥ अभीवर्तेनेति सूक्तं रथेनेति॥ रथच
 कस्य वास्यष्टिस्मदवयवमण्याकारकत्वात्॥ अयः॥ शोक्यपितलादि सीसं सुसिद्धं॥ लोहक
 णमयः॥ रजनाभे प्रसिद्धे॥ एते सप्तमणिर्वेष्टयित्वा देमनाभिं कृतानां भिमाणि दारसुवर्णं दा
 रं कृतेत्यर्थः॥ नासिन्त्रये राट्पादय इत्युक्ते॥ सक्ते चित्रे रथबहिषि कृत्वा संपातवत् नमिने अ
 भिरत्यर्थं प्रत्यक्षं च अष्टिवापय इत्यर्थः॥ अभीवर्तो न माभ्यां उदसौ सपत्ना सयण इत्याम्यो आर
 तनिवध्नानीत्यर्थः॥ अचिक्रदरात्वांगीर्नेन यस्याश्चाष्टपदवरुधस्तस्याश्चायां राबनविधिषु

- रूपाण्यर्बुदिरूपाणि ॥ २४ ॥ पाशादिभिस्त्रिषन्धीनि व्याख्यातानि । वज्ररूपाणि च अर्बुदिरूपाणि च त्रिषन्धीनि । छेदाय वज्ररूपाणि भेदाय अर्बुदिरूपाणि च । त्रिषन्धीनि छेदाय पाताय । परेषां तिस्रो धार्या एकत्रासंमिताः । त्रिषन्धीनि वज्ररूपाणि पाण्डुरङ्गकपालकर्तृकाणि षष्टिचतुष्कम् । अर्बुदेरिव रूपं येषां, वर्तुलानि । सर्वाण्यायसानि, सर्वाणि रज्जुप्रतिबद्धानि, इङ्गिडालङ्कृतानि सर्वेषामतिदेशात् । होमे-
- ५ पु 'पृषदाज्यं होमार्थे' ^१ इति वचनात् ॥ शितिपदीं संपातवतीं दर्भंरज्ज्वा क्षत्रियाय । दर्भंशुल्बेन क्षत्रियार्थम् । उपासङ्गदण्डे । विश्रामणार्थो ध्वजदण्डस्तत्र । बध्नाति ॥ २५ ॥ संपाताः प्राप्ताः बन्ध्यत्वात् ^२ । द्वितीयान्तमभिमन्त्रणनिवृत्त्यर्थम् । क्षत्रियग्रहणमुक्तम् । रक्षार्थेयम् ॥ द्वितीयामस्यति ॥ २६ ॥ शितिपदीं संपातवतीं अभिज्ञानं प्रति अस्यति वधाय तेषाम् । संपातवत्त्वम् । द्वितीयाशब्दात् संपातभेदः संस्कार्यभेदात् ॥ अस्मिन् वसु ^३ इति राष्ट्रावगमनम् ॥ २७ ॥ राष्ट्रं जनपदः । तस्यावगमनकरमेतत् कर्म । अवगमनकरम-
- १० नुरागकरमित्यर्थः । तद्वच्च मन्त्रलिङ्गम् 'अस्य देवाः प्रदिशि' ^४ । सूक्तमभेदेन अयुद्धकर्मत्वादतश्चास्यैकाग्रौ क्रिया । राजकर्मत्वात् ॥ भट्टदारिलिङ्गतौ द्वितीयाध्याये सप्तमी ^५ कण्डिका ॥ आनुशूकानां व्रीहीणामाव्रस्कजैः काम्पीलैः शृतं सारूपवत्समाधायति ॥ २८ ॥ प्रथमानां शूकानां लूनानां पश्चाज्जातानि शूकानि ततो निर्वृत्ता ^६ व्रीहय आनुशूकाः । तेषां व्रीहीणां तण्डुलैः शृतः ख्यालीपाकः । तमाशयति राजानम् । श्रपणकाष्ठानि आव्रस्कजानि । आव्रस्कः ^७ छिन्नस्य बुध्नः ततो जातानि । पुनः सारूपवत्सवच-
- १५ नमपुष्टिकर्मत्वात् ^८ । अशानेति प्रैषः कारितान्तत्वात् । पञ्चगृहीतमन्त्राज्यं ^९ राजकर्मत्वात् ॥ अभीवर्तेन ^{१०} इति रथनेमिमणिमयःसीसलोहरजतताम्रवेष्टितं हेमनाभि वासितं बद्ध्वा सूत्रोतं बर्हिषि कृत्वा संपातवन्तं प्रत्यृचं भृष्टीरभीवर्तोत्तभ्यामाचृतति ॥ २९ ॥ अभीवर्तेनेति सूक्तम् । रथनेमिः रथचक्रस्य बाह्यप्रष्टिः । तदवयवं मण्याकारं कृत्वा । अयः शौक्यं पित्तलादि । सीसं प्रसिद्धम् । लोहं कृष्णम् अयः । रजतताम्रे प्रसिद्धे । एतैस्तं मणिं वेष्टयित्वा । हेमनाभि कृत्वा । नाभि मणिद्वारं सौवर्णं द्वा-
- २० रं कृत्वेत्यर्थः । वासितं 'त्रयोदश्यादयः' ^{११} । सूत्रोते प्रवेश्य । बर्हिषि कृत्वा संपातवन्तमिति अभिवृद्धयर्थं प्रत्यृचं भृष्टीरायस्य इत्यर्थः । अभीवर्तोत्तमाभ्यां ^{१२} 'उदसौ' ^{१३} 'सपत्नक्षयणः' इत्याभ्यामाचृतति बध्नातीत्यर्थः ॥ अचिक्रददा त्वा गन् ^{१४} इति यस्माद्राष्ट्रादवद्वस्तस्याशायां शयनविधं पु-

शैशवादेर्भेषु दके निनयति ॥ अरुधो निष्कामितुः ॥ यस्यादिशास्वरराजेन निष्कासितस्तस्य राष्ट्रस्य आ-
 शायाः शैत्रावृत्रीसु दकदर्भो दीनृष्टहीत्वा निवासदेशे शायनविधिपुरोडाशकृत्वादर्भो नास्तीर्यमं-
 त्रानेष्टुदकेन महतिनयति ॥ विधौ प्रकारार्थे निनयने मंत्रस्तदभिधानात् ॥ ननु निष्कासितेन निराय-
 तनं संस्थायैसीरोदनमश्नानि ॥ नस्याप्यत्रायास्तस्यान्तलोचनवृत्तिर्नैव ज्योतिः ॥ पुत्रायातनं स्थान-
 शुनरं वैदिमन्कोयैसीरोदनमश्नानि मंत्रे मेदे मृत्युहं मृत्युः ॥ स मुञ्चयेत् ॥ यनाब्जोऽस्तनः संभा-
 राः ॥ साधनानि नत एव ग्राह्यानि यस्मात्कोऽष्टुपातः ॥ याचिञ्जिथापहारेः ॥ स्निग्धगोपानुरागिने-
 पुरोडाशकृतं ॥ चतुर्थं हनिपुरोडाशप्रथमं हनित्योद्धादभैः प्रकनदभं मन्त्रानिराज्यामंत्रपुरोडा-
 शानं त्रसद्वावात् ॥ ह्यनुराष्ट्रिणां जनाः स्वामित्वात् ॥ भट्टहारिलकतो दितीयाप्यायिषष्टी-
 कोऽडिका ॥ ७ ॥ भूतो भूतेष्वितिराजानमभिषेक्यं महानुदेत्तां त्युदकं करोत्यादिष्टानां ॥ राजा-
 नामभिषेकेन वक्ष्यमाणेन संस्कारविध्यनुवक्ष्यमाणं कुर्वान् ॥ महानद्योगं गायमुनामरस्वती-
 त्याद्याः ॥ नामासमदूरतद्वादिशा महानदः ॥ तत्र शात्कदकं करोति ॥ पुरोधोऽप्यादिष्टानां मंत्रो-
 कानामित्यर्थः ॥ षष्ठी आवयवार्थी ॥ या अपापोदिव्याः पयसेत्यत्रोक्तानां दिव्यामेषां पयसि रक्षादिस्थाः
 दृष्टिमान्दीप्तस्वरप्रादिस्थाः समुद्रः पयारमः पयः अपामवरसां वृक्षाः ॥ मंत्रोक्तानां समुच्चयः
 ॥ षष्ठ्या अवयवार्थत्वात् ॥ सर्वोऽसामपामिति चलिङ्गनदत्सर्वोऽसाम् शात्कदकं गृह्णातस्यभिषि-
 कायत्वात् ॥ भाव्यभागेन त्रिंशत्कदकं कृत्वा स्थालीपाकं प्रपणं च त्रिंशत् ॥ ७ ॥ स्थालीपाके प्रपणं कृत्वा
 क्षिणतः परिशृङ्गायादभेषु निष्टनमभिषिञ्चति ॥ लौकिकेनोपायनप्रपणकृत्वा दक्षिणस्थोऽ-
 श्वापरिशृङ्गापरिशृङ्गवदिः परिग्रहणसंयोगाद्देर्भेषु हतिष्ठं तैराजानं पुरोधोऽभिषिञ्चति ॥ शात्कद-
 कं प्रकननेन मृतेनाभिमंत्र्याभिषिञ्चति ॥ शात्कदकं प्रकननेन मृतेनाभिमंत्र्याभिषिञ्चति ॥ ७ ॥ तस्याद-
 कं षभं चर्मोरोहयति ॥ तस्यास्त्रदानं चार्थं चर्मकृत्वा तदारोहयति राजानं अभिषिक्तं रक्तवस्त्र-
 ॥ सेकाशस्तस्य चर्मोऽभं तस्य कृत्वा आरोहयति ॥ उदपात्रं समामिञ्चेत् ॥ एवमुदकुम्भं राजा पु-
 रोधा अभिमुखेन सिञ्चते समासेकं कृते ॥ निपरिदधानि ॥ राज्ञः पुरोधसः परिवर्तितं पुरोधारा-
 तः परिवर्तितं मृतेन ॥ ७ ॥ सहेवनोत्पुलकं महदुक्तमिति ब्रह्मा ब्रूयात् ॥ ब्रह्मा पुरोधाराजाने निदई

- रोडाशं दर्भेषूदकेन निनयति ॥ ३० ॥ अवरुद्धो निष्कासितः । यस्माद्देशात् परराजेन निष्कासितस्तस्य राष्ट्रस्य आ-
शायाः क्षेत्रात् ब्रीहयुदकदर्भादीन् गृहीत्वा निवासदेशे शयनविधं पुरोडाशं कृत्वा दर्भानास्तीर्य म-
न्त्रान्ते तेषूदकेन सह निनयति । विधा प्रकारार्थे^१ । निनयने मन्त्रस्तदभिधानात् ॥ ततो लोष्टेन ज्योतिराय-
तनं संस्तीर्य क्षीरौदनमश्नाति ॥ ३१ ॥ तस्या आशयास्तस्मात् क्षेत्रात् मृल्लोष्टेन चूर्णितेन ज्योतिःषु आयतनं स्थान-
५ सुत्तरवेदिमवकीर्य क्षीरौदनमश्नाति । मन्त्रभेदे प्रत्यहं सूक्तयोः समुच्चयः^२ ॥ यतो लोष्टस्ततः संभा-
राः ॥ ३२ ॥ साधनानि तत एव ग्राह्याणि यस्माल्लोष्ट उपात्तः । सा च क्रियोपहारैः ॥ तिसृणां प्रातरशिते
पुरोडाशे ह्यन्ते ॥ ३३ ॥ चतुर्थेऽहनि पुरोडाशम् । प्रथमेऽहनि यो लोष्टदर्भैः प्रस्तृतस्तमश्नाति राजा । मन्त्रः पुरोडा-
शे तन्त्रसद्भावात् । ह्यन्ते राष्ट्रिणो जनाः स्वामित्वाय ॥ भट्टदारिलकृतौ द्वितीयाध्याये सप्तमी^३
कण्डिका ॥ ॐ ॥ भूतो भूतेषु^४ इति राजानमभिषेक्यन् महानदे शान्त्युदकं करोत्यादिष्टानाम् ॥ १ ॥ राजा-
१० नमभिषेकेण वक्ष्यमाणेन संस्कारयिष्यन् वक्ष्यमाणं कुर्यात् । महानद्यो गङ्गायमुनासरस्वती-
त्याद्याः । तासामदूरभवो देशो महानदः^५ । तत्र शान्त्युदकं करोति पुरोधाः । आदिष्टानां मन्त्रो-
क्तानामित्यर्थः । षष्ठी अवयवार्था । 'या आपो दिव्याः पयसा'^६ इत्यत्रोक्तानाम् । दिव्याः दिवि भवाः । मेघा अन्तरिक्षस्थाः ।
पृथिव्यां नदीसरसीवप्रादिस्थाः । समुद्रियः^७ । पयोरसः पयसामपामेव रसविशेषः । मन्त्रोक्तानां समुच्चयः ।
षष्ठ्या अवयवार्थत्वात् । 'सर्वासामपाम्'^८ इति च लिङ्गम् । तद्वत् सर्वासां शान्त्युदकग्रहणम् । तस्याभिषे-
१५ कार्थत्वात् ॥ आज्यभागान्ते शान्त्युदकं कृत्वा स्थालीपाकश्रपणं चात्रैव । स्थालीपाकं श्रपयित्वा द-
क्षिणतः परिगृह्याया दर्भेषु तिष्ठन्तमभिषिञ्चति ॥ २ ॥ लौकिकेनोपायेन श्रपणं कृत्वा दक्षिणस्यां दि-
शि । परिगृह्या वेदिः परिग्रहणयोगात्^९ । दर्भेषु तिष्ठन्तं राजानं पुरोधा अभिषिञ्चति । शान्त्युद-
कं प्रकृतेन सूक्तेनाभिमन्त्र्याभिषिञ्चति ॥ तत्पा-
र्वभं चर्मारोहयति ॥ ३ ॥ तत्पा खदवा । तत्रार्धभं चर्म कृत्वा तद् आरोहयति राजानमभिषिक्तम् । रक्त ऋषभः
२० सेक्ता गौः । तस्य चर्मार्धभं तल्पे कृत्वा आरोहयति ॥ उदपात्रं समासिञ्चेत् ॥ ४ ॥ एवमुदकुम्भं राजा पु-
रोधा आभिमुख्येन सिञ्चेत् । समासेके सूक्तम् ॥ विपरिदधाने ॥ ५ ॥ राजा पुरोधसः परिवर्ती पुरोधा रा-
क्षः परिवर्ती । सूक्तेन ॥ सहैव नौ सुकृतं सह दुष्कृतमिति ब्रह्मा ब्रूयात् ॥ ६ ॥ ब्रह्मा पुरोधाः । राजा च 'नौ' दर्श-

चानु॥ राजमनेनमंत्रेण द्रव्यानु॥ ७ यादुः कृतं करवत्स्यदुः कृतं सुकृतं नो संदति॥ राजा मनि द्रव्यानु॥ ८
 ग्रयनि स्थालीपाके॥ अत्रात्यनदिद्रा इति॥ अस्मिन्नावस्था लीपाको न वस्त्वं अत्र संपादयिष्यति सद्रावा
 नु॥ प्रकृतेन सूक्तेन तस्य प्रकरणात्॥ विद्रोषात्॥ ९ अश्वमारोह्या पुराजिता मनि पादयति मपनीत्यर्थः
 ॥ मृकनाम्पमारोह्य राजान्॥ १० सहस्रं ग्रामवरो दक्षिणा॥ अभिषेकदक्षिणा ज्ञात्वा ज्ञेयं सहस्रं गतां प्रा
 मस्य राष्ट्रप्रदक्षिणा॥ शराश्चाधिकरण निरुत्तयति विधिः॥ ११ परिधानांतमेकं वस्त्रं न व्याख्यातं॥
 परमं पुराभिषेकस्य मंडलाभपेकेण विपरिधान इत्येवमंतं कर्म कथितं ज्ञेयं॥ भूतो भूनेष्वित्येव चार
 भ्ययदभिषिञ्चति ननु॥ १२ नत्येदं भेषाभिषिञ्चति॥ मंचकदभेषु पविष्टमाभिषिञ्चत्येव चकारः पुनरे
 भेषि नित्यं संधार्य यदारोहयति ननु॥ १३ वर्षीयसीवेय्या मंत्रं चमारोहयति॥ उदपात्रे का विपरि
 धानांतवचनं सहैव नावित्यादि निरुत्तयर्थः॥ अत्रानचात्र स्थालीपाकानि देशानु॥ १४ उत्तराराराज
 पुत्राः सत्याः पृथक्पादेषु द्रायन पराश्रयसमाप्रापयति॥ चत्वार इति नाना यमाय॥ राजपुत्रा
 इति नियमार्यनाल्या इति साम्यं प्रतिपादयार्थः॥ १५ पृथगिति नाना पदग्रहणाद्य॥ पारमर्शान् ग्रहणं
 समाप्रापयति॥ आस्थानसमांनयनीं उनुक्षित्रं राजानं नावसूकराजकृत्वा नु॥ शेषात्वा ननु॥ १६ दासः
 गादो प्रक्षालयति॥ दासः प्रसिद्धः॥ सरोतः पादो प्रक्षालयति॥ १७ महाशूद्र इति मिश्रति॥ महाशूद्रः
 शूद्राणां बलीधकृतः॥ प्रक्षालनोदकमाजयति॥ १८ कृतं संपन्नान् सानुनीये विचिञ्चति॥ पृष्टिद्यु
 तार्ये विभीतकानि चिनोति राजा कृतेन धृतरासः त्रेतादिभिरन्येषां नृनीये प्रतिवर्षेण सकृत् कृतेन
 धृतराजः प्रवत्सपणां शूद्रासुराज्ञोपमिचति महाशूद्रानुरासः एवं त्रयोपवेणि न शूद्रस्य देवतेना
 धिकारार्थः॥ १९ आध्यानुनीयमिति॥ २० वैश्यः सर्वस्वजैनमुपहृते उत्सृज्या युष्मिति॥ उपान्व्रज्या
 रण इत्यात्मन पदे॥ उत्सृज्या युष्मिति निमंत्रस्वयेन जितं सम सर्वं कजयीतु कुरुजाव उपनिष्ठं नमंत्रिणा
 निवर्धते॥ २१ उत्सृज्या युष्मिति उत्सृजामि त्रास्त्रणायात्सृजामि सत्रियायात्सृजामि वैश्याय धर्मो
 जैनन पदे वर्णमिति॥ वर्णाश्रमं धर्मं चरणव्यवस्थाव्याणानां जितं मुत्सकल्पदति शूद्रधर्मे नुरासः॥
 एवं त्रास्त्रणादीनां च सुदनीनां॥ २२ प्रतिपद्यते॥ वैश्यः प्रतिपद्यते राजानं कृताव्यवस्थां यदा ताप
 यति तदेव इति सच वैश्यः सर्ववर्णैरनुमानः प्रथमामच विज्ञापयेत्॥ प्रतिपद्यत इति वचनानु॥ २३

- नात् । राजानमनेन मन्त्रेण ब्रूयात् ॥ यो दुष्कृतं करवत्तस्य दुष्कृतं सुकृतं नो सहेति ॥ ७ ॥ राजा प्रतिब्रूयात् ॥ आ-
शयति ॥ ८ ॥ स्थालीपाकम् । 'अश्नात्यनादेशे' ^१ इति । अस्ति चात्र स्थालीपाकः । न तन्त्रस्थः । अत्र संपातनिमित्तसद्भावा-
त् । प्रकृतेन सूक्तेन । तस्य प्रकरणाविशेषात् ॥ अश्वमारोह्यापराजितां प्रतिपादयति ॥ ९ ॥ गमयतीत्यर्थः ।
सूक्तेन । अश्वमारोह्य राजानम् ॥ सहस्रं ग्रामवरो दक्षिणा ॥ १० ॥ अभिषेकदक्षिणा ब्राह्मणाय सहस्रं गवाम् । ग्रा-
५ मः प्रशस्यो राष्ट्रे । दक्षिणाशब्दाच्चाधिकरणं ^२ निवर्तयति विधिः ॥ विपरिधानान्तमेकराजेन व्याख्यातम् ॥ ११ ॥
परमेश्वराभिषेकस्य मण्डलाभिषेकेण 'विपरिद्धाने' ^३ इत्येवमन्तं कर्म कथितं ज्ञेयं 'भूतो भूतेषु' ^४ इत्येतच्चार-
भ्य यद् 'अभिषिञ्चति' ^५ तत् ॥ तल्पे दर्भेष्वभिषिञ्चति ॥ १२ ॥ मञ्चके दर्भेषूपविष्टमभिषिञ्चति । अयं विकारः । पुनर्द-
र्भेष्विवति तल्पसंबन्धार्थं यदारोहयति तत् ॥ वर्षीयसि वैपाद्यं चमारोहयति ॥ १३ ॥ उदपात्रसमासेकादि ^६ विपरि-
धानान्तं ^७ वचनं 'सहैव नौ' ^८ इत्यादिनिवृत्त्यर्थम् । अशनं चात्र स्थालीपाकातिदेशात् ॥ चत्वारो राज-
१० पुत्रास्ताल्पाः पृथक्पादेषु शयनं परामृश्य सभां प्रापयन्ति ॥ १४ ॥ चत्वार इति न नियमार्थम् । राजपुत्रा
इति नियमार्थम् । ताल्पा इति सामर्थ्यप्रतिपादनार्थम् । पृथगिति नानापादग्रहणार्थम् । परामर्शनं ग्रहणम् ।
सभां प्रापयन्ति आस्थानसभां नयन्ति उत्क्षिप्य राजानम् । नात्र सूक्तं राजपुत्रकर्तृकत्वात् शेषत्वाच्च ॥ दासः
पादौ प्रक्षालयति ॥ १५ ॥ दासः प्रसिद्धः । स राज्ञः पादौ प्रक्षालयति ॥ महाशूद्र उपसिञ्चति ॥ १६ ॥ महाशूद्रः
शूद्राणां बलाधिकृतः । प्रक्षालनोदकमाचर्जयति ॥ कृतसंपन्नानक्षानातृतीयं ^९ विचिनोति ॥ १७ ॥ पुष्टिद्यु-
१५ तार्थं विभीतकान् विचिनोति राजा । कृतेन द्यूतं राज्ञः । त्रेतादिभिरन्येषाम् । आतृतीयं प्रतिवर्णनं सकृत् ।
सर्वस्वपणाः शूद्रास्तु राज्ञः । उपसिञ्चति महाशूद्रस्तु राज्ञः । एवं त्रैवर्णिकानाम् । शूद्रस्य देवने ना-
धिकारः आतृतीयमिति । वैश्यः सर्वस्वजयिनमुपतिष्ठते उत्सृजायुष्मन्निति ॥ १८ ॥ 'उपान्मन्त्रक-
रणे' ^{१०} इत्यात्मनेपदम् । उत्सृजायुष्मन्निति मन्त्रः । सर्वस्वं येन जितं स सर्वस्वजयी । तं पुरजन उपतिष्ठते । मन्त्रेणा-
भिवर्धयते उत्सृजायुष्मन्निति ॥ उत्सृजामि ब्राह्मणायोत्सृजामि क्षत्रियायोत्सृजामि वैश्याय धर्मो
२० मे जनपदे चर्यतामिति ॥ १९ ॥ वर्णाश्रमधर्मचरणव्यवस्था त्रयाणाम् । जितमुत्संकल्पयति । शूद्रधनं तु राज्ञः ।
एवं ब्राह्मणादीनां च भिक्षुवृत्तीनाम् ॥ प्रतिपद्यते ॥ २० ॥ वैश्यः प्रतिपद्यते राजानं 'कृता व्यवस्था यदाज्ञाप-
यति देव' इति । स च वैश्यः सर्वैर्धर्मेण रज्जातः प्रथममेवं विज्ञापयेत् । प्रतिपद्यत इति वचनात् ॥ आशयति ॥ २१ ॥

अथमागोद्यापराजितां प्रतिपादयति॥ सक्तं मेव त्रैलोक्यं त्वत्प्राप्तम्॥ ७ सभासु दायति॥ उत्सं कठिन एव स्य
 नयुव मागोद्यात्॥ नृसक्तं राजकृत्वात्॥ ८ मधुमिश्रं ब्राह्मणान्मोजयति॥ मधुना मिश्रं भक्तं ब्राह्मणा
 न्मोजयति॥ राजानं मेवः प्रवेत्तु॥ ९ रसानाशयति॥ राजानं तेन वेभेदोदराभेदात्॥ १० माहिषावपुष
 यति॥ माहिषावपुषाणि याति सर्वाभारातीनां वृहाणि याति॥ माहिषाणि लक्षणं प्रथमां वनेत्वात्॥ ११
 कुर्युर्कगामिति गार्ग्यथायं अवसुः॥ गोमधुपर्कः॥ १२ क्षणायानेरातिदधुः॥ रातः पृथक्तात्॥ गार्ग्य
 यं प्रवसोमयेतस्मदिनाभिकार्यः॥ गामित्येकवचने॥ राजयोगात्पृथक्त्वं॥ १३ नेति मागलिः॥ मागलि
 गत्वा योमन्येतेदयोमधुपर्कः॥ स्त्रीणां मस्वतंत्रत्वात्॥ आचार्यग्रहणानि प्रजायानि चेति नृसिन्धु
 त्वात्॥ इमं मिद्वर्षं सत्रियं मरुतिस्तत्रियं॥ प्रातः प्रातरभि मंत्रयते॥ अह्न्यहनि प्रातरभि मंत्रयते पुरा
 शास्त्रियां सत्रियां सत्रियस्य ग्रहणं उक्तं॥ अन्वारध्यायाभि मंत्रणं होमत्वात्॥ प्रातर्ग्रहणं नित्यार्थं॥
 उक्तं समासे चने विपरिधानं॥ अस्य मूलस्य उदपात्रे समासि चने॥ विपरिधानं इति च प्रातः॥ प्रति
 रित्युत्॥ १४ सविता प्रसवानामिति॥ पौरोहित्यं करिष्यन्ने अलोपी समिध आधाय॥ इदं च इम
 सः सर्वलोपादमावास्यानिष्कलोपाः तस्यामवाधिष्कलोपाः तावदाधायि॥ इमं मिद्वर्षं सत्रियं मरुतिस्त
 त्रियं प्रातः प्रातरभि मंत्रयते॥ नृसमासे चने विपरिधानं मित्रोषः॥ साकोक्षत्वात्॥ एकसूत्रं संवधा
 त्॥ पुरोहितस्य कर्म पौरोहित्यं करिष्यन्नायदीयदापोरोहित्यं करिष्यन् नरानंदे वने॥ १५ इदं सत्रमि
 ति सत्रियमुपनयति॥ आज्यामुपनयने॥ अस्थिन्वत्सादीनां निवृत्तिः॥ नत्वा न्यत्र विधानात्॥ इदं च
 ने प्रयोजने राजकर्मवर्मान्निवृत्तिः॥ १६ नराहर्षं सत्रियं सावित्रीवाचयेदिति॥ ब्राह्मणत्वात्स्यं नरेद्रा
 यः॥ १७ अथैव वदामखलमादिनं सन्निकं सावित्रीवाचयेत् नम्यात्॥ सावित्र्याः प्रतिषेधानवाचनस्या
 त्॥ कुतः प्रुतेः समस्तदासीत्यत्र ब्राह्मणं भवति॥ ब्राह्मणो मनुष्याणां सत्रियः त्रिष्टुप् षष्ठं दसां वैश्य
 स्य किं वास्यं श्रुत्यमपेक्षत्वात्॥ वैश्यस्य जगती उदराद्वेद्या मनुष्याणां जगती षष्ठं दसां किंपुनः सवि
 यैर्वैश्यां सावित्रीनवाचयेदित्येवं नोक्तं वाचयेद्वेत्ययं सत्रियस्त्यं विव्रोषायथास्थीते न वैश्यस्ये
 ति॥ १८ कथं नुनमुपनयते नस्ययन्नवाचयेत्॥ उपनयनात्प्रधानं युगभूतमन्यत्॥ अनुः प्रश्नः कथं
 केन प्रकारेण उपनयनं कुर्यात्॥ यन् सत्रियं नवाचयेत् ब्राह्मणपदगायत्री संवधानात्॥ नैवोपनीतस्यात्॥

- अथमारोह्यापराजितां प्रतिपादयति ॥ २२ ॥ सूक्तं मन्त्रपूर्वक्रियार्थत्वात् ॥ सभामुदायाति ॥ २३ ॥ उत्संकल्पित एवास्था-
नभुवमागच्छति । न सूक्तं राजकर्तृत्वात् ॥ मधुमिश्रं ब्राह्मणान् भोजयति ॥ २४ ॥ मधुना मिश्रं भक्तं ब्राह्मणा-
न् भोजयति राजा । न मन्त्रः । पूर्ववत् ॥ रसानाणयति ॥ २५ ॥ राजानम् । तन्त्रभेदो देशभेदात् ॥ माहिषाण्युप-
याति ॥ २६ ॥ महिषीगृहाणि याति । सर्वासां राज्ञीनां गृहाणि याति । माहिषाणि उपलक्षणमप्रथमाविच्छात्वात् ^१ ॥
- ५ कुर्युर्गामिति गार्ग्यपार्थश्रवसी । गोमधुपर्कः । भक्षणं पानं राज्ञे दद्युः । राज्ञः पृथक्त्वात् । गार्ग्यपा-
र्थश्रवसौ मन्येते । समुदिताभिः कार्यः । गामित्येकवचनं राजयोगात् । पूर्ववत् । नेति भागलिः ॥ २७ ॥ भागलि-
राचार्यो मन्यतेऽदेयो मधुपर्कः । स्त्रीणामस्वतन्त्रत्वात् । आचार्यग्रहणानि पूजार्थानि ^२ चेति प्रसिद्धत्वा-
त् ॥ इममिन्द्र वर्धय क्षत्रियं म ^३ इति क्षत्रियं प्रातःप्रातरभिमन्त्रयते ॥ २८ ॥ अहन्यहनि प्रातरभिमन्त्रयते पुरो-
धाः क्षत्रियम् । क्षत्रियस्य ग्रहणं युक्तम् । अन्वारब्धायाभिमन्त्रणहोमत्वात् ^४ । प्रातर्ग्रहणं नित्यार्थम् ॥
- १० उक्तं समासेचनं विपरिधानम् ॥ २९ ॥ अस्य सूक्तस्य । ' उदपात्रं समासिञ्चेते ' ' विपरिधाने ' ^५ इति च ' प्रातःप्रातः '
 इत्येव ॥ सविता प्रसवानाम् ^६ इति पौरोहित्यं वत्स्यन् वैश्वलोपीः समिध आधाय ॥ ३० ॥ इदं कर्म । चन्द्रम-
सः सर्वलोपादमावास्या सा विश्वलोपा । तस्यां भवाः वैश्वलोप्यः । ता आदधाति । ' इममिन्द्र वर्धय क्षत्रियं म इति क्ष-
त्रियं प्रातःप्रातरभिमन्त्रयते ' ' उक्तं समासेचनं विपरिधानम् ' इति शेषः । साकाङ्क्षत्वात् एकसूक्तसंबन्धा-
च्च । पुरोहितस्य कर्म पौरोहित्यं ^७ करिष्यन् । यदा यदा पौरोहित्यं करिष्यति तदा तदैतत् ॥ इन्द्र क्षत्रम् ' इ-
ति क्षत्रियमुपनयति ॥ ३१ ॥ आभ्यामुपनयनम् । ' अस्मिन् वसु ' ^८ आदीनां निवृत्तिः । तत्त्वन्मन्त्र ^९ विधानात् । इह वच-
ने प्रयोजनं राजकर्मनिवृत्तिः ॥ तदाहुर्न क्षत्रियं सावित्रीं वाचयेदिति ॥ ३२ ॥ इति ब्राह्मणवाक्यनिर्देशा-
र्थः । ' अथैनं बद्धमेखलमाहितसमित्कं सावित्रीं वाचयति ' ^{१०} । तन्न स्यात् । सावित्र्याः प्रतिषेधो न वाचनस्य स्या-
त् । कुतः । श्रुतेः । ' सप्त छन्दांसि ' इत्यत्र ब्राह्मणं भवति ' मनुष्याणां क्षत्रियः त्रिष्टुप् छन्दसाम् ' । वैश्य-
स्य किं वाच्यम् । श्रुत्यपेक्षत्वात् वैश्यस्य जगती । उदराद् वैश्यो मनुष्याणां जगती छन्दसाम् । किं पुनः क्षत्रि-
यवैश्यौ सावित्रीं न वाचयेदित्येवं नोक्तम् । ' वाचयेदेव ' ^{११} इत्ययं क्षत्रियस्यैव विशेषो यथा स्यात् । तेन न वैश्यस्ये-
ति ॥ कथं न तु मुपनयीत क्वन वाचयेत् ॥ ३३ ॥ उपनयनं वाचनप्रधानम् । गुणभूतमन्यत् । अतः प्रश्नः । कथं
केन प्रकारेण उपनयनं कुर्यात् यत् क्षत्रियं न वाचयेत् । ब्राह्मणपदगायत्रीसंबन्धात् ^{१२} । नैवोपनीतः स्यात् ।

सावत्रीप्रभावात्॥सावित्रीपतिनात्राद्याहमेसावत्रीवाचनाभावेपतितदोषोदरदास्तेनार्द्रां
 मितिमुनोमोपनयस्यसावित्रीर्षत्वात्॥६॥अच्युद्वेद॥सावित्रीसावित्रीमितिनिमेषः॥सावित्रीस्यवि
 कल्पः॥नवैश्वजनीवाचनत्वात्॥मयोनवाचयत्॥कालान्तरवाचयदितिचेति॥६॥रविमहावि
 राधेविदन्पाध्यायवत्सर्गमःप्रथोअस्यभट्टदारित्ठकत्तेकोशिकभाषिद्वितीयोपाध्यायैअष्टमीको
 षिका॥६॥॥अध्यायोसमाप्तमिति॥६॥२॥॥॥पूर्वस्वपूर्वस्थोषोर्णमास्यामस्तमितउदकोनचतु
 दस्योषोर्णमास्यामस्तमितयाःप्रधानसंयोगाद्गोषिषर्वाणिकशर्मणःषोर्णमास्यामावास्त्यदस्य
 पर्वत्वात्॥षोर्णमास्यामित्यमावास्यामाभूत्॥अस्तमितेसवितरितिभगवतिउदकोन॥७॥
 एतिलपूरिहन्ः॥उदकोमीपुल्लवासापरिहन्ः॥नष्टादिहन्ः॥७॥निर्द्धनिकर्माणिप्रमुने॥मि
 र्द्धनिकर्माणावस्थमाणां॥पूर्वाधिकारम्॥शापेटमालिप्येववक्तव्यं॥सूक्तबंधान्॥उच्यते॥
 उदकोनग्रहणमस्तमित्यमाथैकमाणीनिर्मवैवैविर्द्धनिकर्माणांअपांमूलमेवकस्यागतंय
 थास्यात्॥निर्द्धनिकशमनार्थोनिर्द्धनसंयवहारार्थं॥७॥नाव्यायादसिणावर्गंशापेटंनितनेन॥
 रतःपेटाकःत्रयैकःदुहकरिण्यावतुमत्रापेःकृतःशापेटः॥आश्विनिहो॥रुहन्निनिरासूणिनि
 ननमवंधनेनिअथैककरणमयंचेतु॥अवसेचनोगमानेनयातुकिचिचैटविधानातुशापेटमालि
 योनि॥७॥अपांमूलैरविमिचानि॥शापेटमूलमन्यावीसंचति॥अपांमूलान्यवयायैनीत्यादीन्
 पांसूक्तानिभारिभाषिकवचनात्॥सयंसर्वसंबंधान्॥चटुल्लभुनःअनपेक्षमाणानिवदुभुनिः॥
 अस्तुद्वेदजहानियत्यरिहिनतदुकेप्रसिर्ण॥अहन्तसः॥नवस्थादिनविशेषः॥७॥उपयुक्तोपा
 न्दोजीवधात्यायाउदाचजनि॥अनहन्तमर्माउपानहकनउपयुक्तोपाचजनि॥अवसेचनोगसान्दे
 शागृहाभ्याजनि॥७॥प्रोष्यतामुनरस्यामापदेकुरुते॥तासांशुषिताउनरस्यामापदेकुरुते॥ब्रह्मवा
 रित्तापदोपदेशश्चसंबंधान्॥प्रोष्यतानामुनरस्यामापदमितिंसंबंधान्॥कुरुतइतिचातनपद
 इतिमुनः॥७॥शापेटमालिप्याकृतिवध्यतस्मिन्नुपसमाधायसंपातवंचनकरानि॥शापेटःक
 थितुः॥तमालिप्यमृदामकृतिमलंकृतान्त्रोपसमाधायैत्वास्त्राक्षोपाकमास्त्यत्वाभ्यानंत
 वरकधाहनस्यादहनवत्॥तस्मिन्नितितन्नविद्यत्येत्वादतन्मभिभंमन्त्राणिहनिःसंपातवंच
 मिवचनात्॥अतःपरंनाव्यायादसिणावर्गइत्यादिःस्यात्॥इत्यनराभावंचप्रासंगिकेनोपका

- सावित्रीव्रताभावात् । 'सावित्रीपतिता ब्राह्म्याः' इति सावित्रीवाचनाभावे पतितत्वदोषात् । 'एतद्ध स्मैतद्विद्वांसः' इति श्रुतौ चोपनयनस्य सावित्र्यर्थत्वात् ॥ वाचयेदेव ॥ ३४ ॥ क्षत्रियं सावित्रीमिति शेषः । क्षत्रियस्य विकल्पः न वैश्यस्य । जगतीवाचनत्वात् । सद्यो न वाचयेत् । कालान्तरेण वाचयेदिति केचित् ॥ इति महावेदार्थविद उपाध्यायवत्सशर्मणः प्रपौत्रस्य भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये द्वितीयाध्याये अष्टमी क-
- ५ ण्डिका । अध्यायः समाप्त इति ॥ २ ॥ ॐ । पूर्वस्य पूर्वस्यां पौर्णमास्यामस्तमित उदकान्ते । चतुर्दश्यां पौर्णमास्याम् । मुख्यायाः प्रधानसंयोगात् त्रीणि पर्वाणि । पौर्णमास्यमावास्ये इत्यस्य पर्वत्वात् । पौर्णमास्यामित्यमावास्यायां मा भूत् । अस्तमिते सवितरि भगवति । उदकान्ते उदकसमीपे । कृष्णचैलपरिहितः । कृष्णवाससा परिहितः आच्छादितः । निर्ऋतिकर्माणि प्रयुज्यते ॥ १ ॥ निर्ऋतिकर्माणां वक्ष्यमाणानां पूर्वाधिकारात् । 'शापेटमालिप्य' इत्येवं वक्तव्यम् । सूतसंबन्धात् । उच्यते ।
- १० उदकान्तप्रहणमरणनियमार्थम् । कर्माणीति सर्वेषां निर्ऋतिकर्मणाम् । अपां सूततावसेकस्याङ्गत्वं यथा स्यात् । निर्ऋतिप्रशमनार्थानि निर्ऋतिसंव्यवहारार्थम् ॥ नाव्याया दक्षिणावर्ते शापेटं निखनेत् ॥ २ ॥ इटः पेटकः इत्येके । दुहक इति यावत् । स शापैः कृतः शापेटः । शापानि नदीपूराहृतानि दारुणि । निखनमवबन्धनं निश्चलीकरणम् । अथ चेदमवसेचनाङ्गमानन्तर्यात् विश्विच्छेदविधानात् 'शापेटमालिप्य' इति ॥ अपां सूतैरवसिञ्चति ॥ ३ ॥ शापेटस्थानमन्योऽवसिञ्चति । अपां सूतानि 'अम्बयो यन्ति' इत्यादीन्य-
- १५ पां सूतानि पारिभाषिकवचनात् । अयं सर्वसंबन्धः बहुत्वश्रुतेः । 'अनवेक्षमाणाः' इति बहुत्वश्रुतिः ॥ अप्पु कृष्णं जहाति ॥ ४ ॥ यत् परिहितं तदुदके प्रक्षिपति । अहंतवसनः स्यादिति शेषः ॥ उपमुच्योपानहौ जीवघात्याया उदाव्रजति ॥ ५ ॥ जीवहतायाः चर्मणा कृते उपानहौ उपमुच्य उसीर्याव्रजति । अनवेक्षमाणस्तं देशं गृहाण्याव्रजति ॥ प्रोष्य तामुत्तरस्यां सांपदं कुरुते ॥ ६ ॥ तां रात्रिमुषित्वा उत्तरस्यां सांपदं कुरुते । 'ब्रह्मचारिसांपदानि' सांपदशब्दसंबन्धात् । 'कुरुते' इति चात्मनेपद-
- २० श्रुतिः ॥ शापेटमालिप्याप्पु निवध्य तस्मिन्नुपसमाधाय संपातवन्तं करोति ॥ ७ ॥ शापेटः कथितः । तमालिप्य मृदाऽप्पु निश्चलं कृत्वा तत्रोपसमाधानं कृत्वा ॥ अघ्नाति ॥ ८ ॥ स्थालीपाकं आश्रयत्वात् । नात्र तन्त्रम् । एकेषा हतस्यादहनवत् । तस्मिन्निति तन्त्रनिवृत्त्यर्थत्वात् । अतश्चाभिमन्त्रणनिवृत्तिः संपातवन्तमिति वचनात् । अतः परं 'नाव्याया दक्षिणावर्ते' इत्यादि स्यात् । अयं तार्यभावश्च प्रासङ्गिकेनोपका-

रलाभात् । कृष्णाधानस्य च तद्योगात् ॥ आधाय कृष्णं प्रवाहयति ॥ ९ ॥ इटे कृष्णं चैलं कृत्वा ॥ उपमुच्य जरदुपानहौ सव्येन

जरच्छन्नं दक्षिणेन शालातुणान्यादीप्य जी-

र्णं वीरिणमभिन्यस्यति ॥ १० ॥ उपमुच्य जीर्णं उपानहौ । सव्येन हस्तेन जीर्णं छत्रं गृहीत्वा । दक्षिणेन शालातुणा-
न्यादीप्य । अग्नौ तानि तृणानि । जीर्णं उशीरः । तं परिक्षिपति ॥ अनावृतमावृत्य सकृज्जुहोति ॥ ११ ॥ अनुभूयते
नावर्तनं यस्यां साऽनावृत् क्रिया । उत्तरकालमपोऽभि गमनम् । आवृत्त्यर्थमनावृत्तिशेषणम् । अनावृत्त्यर्थमावृतं कृ-
त्वेत्यर्थः । अतश्चानवेक्षमाणस्तं देशं नाव्याया अभि गच्छति । होमः सकृत् । वचनात् । सव्यं प्रहरति ।

सव्यहस्तगृहीतं छत्रं तन्नाश्रौ प्रक्षिपति । न त्रिषप्तीयं^१ प्रतिपक्षित्वात् । उपानहौ च ॥ १२ ॥ तत्र करोति । अतः प-
रं नाव्यादि ॥ जीर्णं वीरिण उपसमाधाय यं ते योनिः^२ इति जरत्कोष्ठाद् व्रीहीच्छकंरामिश्रानावपति ॥ १३ ॥ सू-
क्तेन सकृत् जीर्णकोष्ठाद् व्रीहीन् गृहीत्वा शर्कराभिर्मिश्रान् जुहोति । स्वाहाकारश्च तृतीयामिति वचनात् ॥

आ नो भर^३ इति धानाः ॥ १४ ॥ जरत्कोष्ठादि पूर्ववत् ॥ युक्ताभ्यां सह कोष्ठाभ्यां तृतीयाम् ॥ १५ ॥ समुच्चिताभ्यां सूक्ता-

१० भ्यां तृतीयामाहुतिं जुहोति सहैव कोष्ठाभ्याम् । आवपतिवचनम्^४ उपस्तरणादिनिवृत्त्यर्थम्^५ । हस्तहोमत्वं^६ पू-
र्वयोः । पञ्चमीनिर्देशात् । तृतीयस्याश्च कोष्ठयोर्होमसंबन्धात् । न च तन्त्रविकल्पः । उपसमाधायवच-
नात् 'तस्मिन्नुपसमाधाय'^७ इति यथा ॥ कृष्णशकुनेः सव्यजङ्घायामङ्कमनुबध्नाङ्के पुरोडाशं
प्र पतेत्^८ इत्यनावृतं प्रपातयति ॥ १६ ॥ कृष्णः शकुनिः काकः । तस्य सव्यजङ्घायां कृष्णलोहं कुर्याद् अङ्कं लिङ्गत्वात् ।

तत्र पुरोडाशमवलम्बयति । प्र पतेत् इत्यनावृतं प्रपातयतीत्यनेनानवेक्षमाणस्तं देशं गमनं कुर्यादित्यर्थः । अना-

१५ वृत्तमिति प्रपातनविशेषणम् ।

प्रपातनं मोक्षः । मन्थौदनाभावः । प्रतिग्रहासमर्थत्वात् 'शुने पिण्डं पाण्डुं प्रयच्छति'^९ इति यथा । इति

चेन्न तत्र हि ल्यब्विधानादन्यार्थत्वं मुख्यसंभवे न गौणत्वमङ्कादिमन्त्राभावार्थम् । एका ऋक् ॥ नीलं संधाय लो-
हितमाच्छाद्य शुक्लं परिणह्य द्वितीययोष्णीषमङ्केनोपसाद्य सव्येन सहाङ्केनावोपसु प्रविष्यति ॥ १७ ॥ तृतीयया छत्रं चतुर्थ्या
संवीतम् ॥ १८ ॥ नीलवर्णं

वास उत्तरासङ्गं कृत्वात्मनो लोहितं रक्तं वासः सह दक्षिणेन बाहुनाऽऽच्छादनं कृत्वा शुक्लवर्णं वासः परिणह्य शिर-

२० सि द्वितीयया^{१०} सहाङ्केन शिरोवेष्टनमुपसाद्य अप्सु समीपे कृत्वा सव्येन हस्तेन अवधाय मुखमप्यु प्रक्षिपति
सहाङ्केन 'या मा लक्ष्मीः'^{११} इत्यनया । 'लोहितमङ्केनोपसाद्य' इत्यादि पूर्ववत् । अपनयने मन्त्रः । अप्सु प्रवेशने
प्रतिपत्तिः । कृष्णं चैलं प्रत्याख्यातवद् भवति । 'नाव्यायाः'^{१२} इत्यादि सर्तव्यम् । इति निरुक्तिकर्माणि समाप्ता-
नि ॥ पूर्वस्य चित्रकर्म ॥ १९ ॥ चित्रायाः कर्म कर्तव्यम् । चित्राकर्म गुणविधिः । चैत्र्यां पौर्णमास्यां कर्म क्रियत

इति कृत्वा । नित्यं चैतत् । नित्यनैमित्तिकानां जातकर्मवत् । तथा च गौतम आह ' अष्टका पार्वणः श्राद्धं श्रावण्याग्र-
हायणी चैत्र्याश्वयुजी ' इति । ऋतुकार्यत्वाच्च प्रावृषि होमवत् ' यदग्ने तपसा ' इत्याग्रहायण्याम् ' इति चास्या-
पि नित्यत्वम् । अत एव फलं चात्र पुष्टिकर्मत्वात् । अधिकारः सांपदानाम् । सेनाकर्मणां पूर्वोपादानार्थत्वात् । उपा-
त्तस्य पुष्ट्याऽभिसंबन्धः । ' पुष्टिकर्मणामुपधानोपस्थानम् ' इत्यन्ते वचनात् । भैषज्यवत् समानान्तत्वाच्च ' पू-
५ र्वाधिकारविधानत्वात्

१०

मेधाजननवत् ' । पुष्टिकर्मस्वपि च निर्क्रांतिकर्मसंबन्धः प्रतीकक्रमभेदात् ॥ कुलायशृतं ' हरित-
बहिषमश्नाति ॥ २० ॥ कुलार्थं पक्वः स्थालीपाकः कुलाय शृतः । कुलायः पक्षिवासकः । हरितं बहि-
१५ रस्य स्थालीपाकस्य स हरितबहिः । तं हरितबहिषम् । यथाप्राप्तस्य बहिषो गुणविधा-
नम् । तमश्नाति सारूपवत्सम् । ' पुष्टिकर्मसु सारूपवत्से ' इति वचनात् ॥ अन्वक्ताः
प्रादेशमात्रीरादध्नाति ॥ २१ ॥ प्रादेशमात्रीरित्यत्र परिमाणं नियमार्थम् ॥ नाव्य-
योः सांवैद्ये पश्चादग्नेर्भूमिपरिलेखे कीलालं मुखेनाश्नाति ॥ २२ ॥ ये न-
द्यौ नावा ' तार्येते तयोः संगमे तन्त्रं कृत्वा तन्त्राग्नेः पश्चिमे देशे परिलिख्य भूमिं तन्ना-
ल्लं वृत्त्यर्थं कृत्वा मुखेनाऽश्नाति गौरवात् । न हस्तेन । भूमिः परिलिखिता भूमिपरिलेखः ॥
२० तेजोव्रतं त्रिरात्रमश्नाति ॥ २३ ॥ घृताशनं तेजोव्रतम् । गुणविधिः । व्रतग्रहणं नित्य-

भाजनमंप्रत्ययार्थं॥नचपूर्वस्य॥विधिः॥पुनरभ्यासीतिवचनानात्॥प्रत्यहंतत्र
मेदः॥ननुसक्तु॥संपातितस्य॥वभागेनज्ञानंभविष्यतिनस्ति॥इत्यर्थमाह॥
नदृष्टः॥तांपवमसोस्थसनइहःसंस्कृतसमस्तमसयेदित्यर्थः॥७॥त्रांमुमयो
मथोब्रह्मज्ञानमस्यनामस्ययारोहितउदस्यकेतवोमूर्धानंविष, सहिमित्सलि
लेःसीरोदममभ्रानि॥एतानिप्रतीकानिसलिलान्युच्यन्ते॥सुमुनिःनैरेतैःसीरो
दममभ्रानि॥परमः॥नामः॥गवोपतापस्यप्रथमविधानमवगच्छ, ममित्प्रज्ञा
हिमंत्रनिंगानु॥पुष्टिवद्राषःस्यानु॥ब्रह्मज्ञानमित्कभूयोःसूतः॥नेहण
मविषप्रहाणानु॥ययोभ्रप्रहणेसतिदिनोयेनेत्यपपद्यतेरांभुमं॥सुमुन्यामि
तिममाननिंदेष्टानु॥नदृष्टेनत्पुरादपइतिमंत्रनिंगानदृष्टस्यामस्य॥त्यनुवाक
नरस्यप्रहणानु॥सामकृतेमव्यवासनिदात्रीःसंयोगानु॥यारोहितइति॥इउदस्यके
तवइत्यनुवाकः॥मूर्धाहरथीणाभिनिदोपर्ययोभ्रप्रहणानु॥मलिलैः॥ति॥समु
च्चयनिंदेष्टानुसंज्ञायांसंप्रवहारार्थः॥सलिलैः॥सर्वकामइतिमंथोननित्रिं॥निकृ
नदनिमंथानानिसलिलैः॥करोति॥७॥दिनीयेनप्रवृत्त्यनूहविषाः॥७॥धीनः॥दिनीये
नब्रह्मज्ञानमनासाइत्यनेनतृतीयाधिकार्थाप्रतीतुसंमुच्चयायाअतः॥आवारस
लिलानिदूयतहर्षविषहविषाविकल्पः॥षष्ठीनिंदेष्टानु॥प्रतीकवत्परिभाषः॥नास्व
विषोपैदिनसिसेवधवचनानु॥क्रियामुक्तसंप्रत्ययभाष्यतुल्यममिन्ब्रीहि॥वाप
यांस्वालीपाकपुराडावादि॥उपधानमभिसमीपकरणक्रियानत्रजुहोति॥विषा
शब्दानत्रविकल्पानित्यत्वंवाड्यनारीनुप्रवश्यनभ्रानित्यमेतनुकामसंप्रयोगानु॥७॥

- भोजनसंप्रत्ययार्थम् । न च पूर्वस्य गुणविधिः । पुनरश्नातीति वचनात् । प्रत्यहं तन्त्र-
भेदः ॥ न तु सकृत्संपातितस्य विभागेनाशनं भविष्यति तन्निवृत्त्यर्थमाह ।
तदभक्षः ॥ २४ ॥ तावेव भक्षोऽस्य स तदभक्षः । संस्कृतं समस्तं भक्षयेदित्यर्थः ॥ शंभुमयो-
भुभ्यां^१ ब्रह्म ज्ञानम्^२ अस्य वामस्य^३ यो रोहित^४ उदस्य केतवो^५ मूर्धाहं^६ विषासहिम्^७ इति सलि-
५ लैः क्षीरीदनमश्नाति ॥ २५ ॥ एतानि प्रतीकानि सलिलान्युच्यन्ते । समुच्चितैरेतैः क्षीरौ-
दनमश्नाति पुष्टिकामः । गवामुपतापस्य^८ प्रथमविधानं सर्वपुष्ट्यर्थम् । इतरथा
हि मन्त्रलिङ्गात् पुष्टिविशेषः स्यात् । ब्रह्म ज्ञानमित्युभयोः सूक्तयोर्ग्रहण-
मविशेषग्रहणात् । ययोश्च ग्रहणे सति 'द्वितीयेन'^९ इत्युपपद्यते । शंभुमयोभुभ्यामि-
ति समाननिर्देशात् । तद्वत् 'तद्व एतत् पुरो दधे'^{१०} इति मन्त्रलिङ्गम् । तद्वत् 'अस्य वामस्य'^{११} इत्यनुवाक उ-
१० चरस्य ग्रहणात् । वामं कृतं भव्यं वा । असति तदाशीःसंयोगात् । 'यो रोहितः'^{१२} इति द्वे । 'उदस्य के-
तवः'^{१३} इत्यनुवाकः । 'मूर्धाहं रयीणाम्'^{१४} इति द्वौ पर्यायौ । अन्यत्रग्रहणात्^{१५} । सलिलैरिति समु-
च्चयः निर्देशात् । संज्ञा संव्यवहारार्था 'सलिलैः सर्वकामः'^{१६} इति ॥ मन्यान्तानि ॥ २६ ॥ 'त्रिज्योतिष्कुरु-
ते'^{१७} इति 'मन्थान्तानि'^{१८} सलिलैः करोति ॥ द्वितीयेन प्रवत्स्यन् हविषामुपदधीत ॥ २७ ॥ द्वितीये-
न 'ब्रह्म ज्ञानमनात्ताः'^{१९} इत्यनेन । तृतीयाऽधिकारार्था । पूर्वा तु समुच्चयार्था । अतश्च 'अष्टावरं'^{२०} स-
१५ लिलैः । ह्वयन्त इति हवींषि । हविषां विकल्पः षष्ठीनिर्देशात् । प्रतीकवत् परिभाषितत्वाद्द-
विषां पैठीनसिसंवन्धवचनात् । क्रिया । उक्तः संप्रत्यय आज्यतिलसमिद्ब्रीहियवप-
यःस्थालीपाकपुरोडाशादीनाम् । उपधानमग्निस्मीपकरणम् । क्रिया । तत्र जुहोति । 'हविषां'^{२१}-
शब्दात् तन्त्रविकल्पः । नित्यत्वं वा द्रव्यादीनाम् । प्रवत्स्यतश्चानित्यमेतत् कामसंप्रयोगात् ॥

- अथ प्रत्येत्य ॥ २८ ॥ प्रत्यागत्य चेदं कुर्यात् । अथेति किम् । प्रवत्स्यता यदि कृतं ततः प्रत्यागतोऽपि कुर्यात् । अथ न कृतं ततो न कुर्यात् ॥ अथ प्रत्येत्य ॥ २९ ॥ यदि विदेशे एव स्थितः प्रयो-
जनात्, प्रवत्स्यता न कृतमुपधानं, तथापि कुर्यात् । अथशब्दः पूर्ववत् ॥
अथ प्रार्थयमाणः ॥ ३० ॥ प्रतिग्रहनिमित्तं प्रवत्स्यन् कुर्यात् । सूत्रारम्भः फलान्तरयोगात् ।
५ अथेति प्रवत्स्यन्नादिसंयोगार्थत्वात् द्वितीयेनैव ॥ अथ प्रार्थयमाणः ॥ ३१ ॥ अप्रवत्स्य-
तः पुष्टिकामस्य विधिः । अथ चाऽप्रार्थयमाणः स्यात् प्रवत्स्यतो यथा स्यात् । समुच्चया-
र्थत्वात् ॥ चत्वारो धायाः पलाशयष्टीनां भवन्ति ॥ ३२ ॥ पलाशानां चत्वारः पूलकाः । यष्टिग्रहणं
प्रादेशादिपरिमाणनिवृत्त्यर्थम्^१ । भवन्तीति क्रियानिर्देशः । आदधातिक्रिया । 'उदुम्बरपलाश-
कर्कन्धूनामादधाति'^२ इति निर्देशसामान्यात् । 'हस्तिवर्चसम्'^३ इति हस्तिनम्^४ । 'उपतिष्ठते'^५ इति क्रिया-
१० निर्देशसामान्यात् । एवमत्रापीति । नैत-

- चत्वार इति । विधिलिङ्गत्वात् । एवं
तर्हि पूर्वमेव पूलबन्धनार्थः क्रियानिर्देशः ॥ दर्शणाम्पूलवानां चत्वारः ॥ ३३ ॥ धाया भवन्तीति वाक्य-
१५ शेषः । उपोलवृणुणानि मालत्रेणु प्रसिद्धानि । मृद्वितोयास इति आनर्ताः । समो रज्ज्वाता दर्भा उपोलवाः । ते-
षामपि चत्वारः पूलाः प्रथममेव यथा ॥ तं व्यतिषक्तमष्टावरमिदं सात्त्रिकेऽग्नवाधायोज्येनाभि-
जुहुयात् ॥ ३४ ॥ तत्रेवं प्रकारं पूलकरादिद्वयं व्यतिषक्तं कृत्वा । व्यतिषङ्ग एकान्तरः वचनात् । इधममात्रा अ-
ष्टसंख्या यस्य सोऽष्टावर इधमः शुष्क इत्यर्थः । सत्त्रे भवोऽग्निः सात्त्रिकः । तस्मिन् स्थापयित्वा आज्येनो-
परि जुहुयात् । सलिलेः^६ होमः । यद्येवं सलिलानामसमाप्तेषु कर्मसु द्वितीयस्य ब्रह्मजज्ञानस्य^७ कु-
२० तो विधिः । उच्यते । पुष्टिकामार्थः । कुतः पुनरिह सलिलाभिसंबन्धः । उच्यते । प्रकरणात् । ननु द्वितीयस्य
प्रकरणं तृतीयानिर्देशात् । सलिलानामपि तृतीयानिर्देशोऽत्र समुच्चयार्थः । सत्त्रं द्वादशाहानि । त-

अथः सावकः भनरुवद्वत्यानुच्यनविंददत्तभावांशकितत्वात्॥ मान्यग्रहणं जुहेनिकपस्यद्वान्॥ नृत्त
चहामपनरुवद्वत्याद्वर्नयसंयत्ययसंयसत्रमडावानुपभिसंयोगस्तुत्रहामार्थः॥ ७ धूमनियुक्तं॥
भाचदामाननुरधूमनोत्रिकाग्रभेस्यति॥ ८ उपप्राप्तीत्॥ गडावायदिरसाग्रिसंयोगायः सिद्धिः
निकदितयसंयसत्रमडावाप्तीयात्॥ ९ तमुच्यनविंदेत्॥ सावित्राध्यामां चयुभयंतमुच्यनविंदेत्॥ १० पय
मवस्थायननेयतायननेयतायननमिवरुत्ता॥ चत्वारोधायाद्वेतत्कुर्यादिति वाच्यत्रायः॥ धनिर्दि
नित्कयदितसात्रिकः साधनलभनेविरुदन्तानंदत्वामादाभ्यतिचिरद्वितसत्रसंप्रत्ययार्थः॥ वचने
स्थानयज्ञायननाकारेकत्वाप्ररुनेकुर्यात्॥ इवेति सादृश्यमीनपादवार्थः॥ ११ समुद्रतया चसनेकपीक
नेफलंगननदुर्गमेतत्॥ आचार्यायै अभिदधातिपुष्टयापेक्ष्यसमुद्रत्वमिति चेत्॥ नक्रममेतान्॥ गवांस्य
मिधत्वात्॥ १२ भट्टदार्दिलरुतौ केद्रिकरुतौ भाष्यतृतीयाध्याये मयश्चाकृष्टिः॥ १३ आमेवयोवेति
श्राममयाभूम्यां ब्रह्मजज्ञानमागानरकाचमद्रतिगाववर्णपाययत्कपतापिनी॥ नौरानृष्टातावत्क
माभयं चपायति॥ अंबयोयंतीति वचनानु उदकेन केद्वंदहवशाणां यो योमः॥ उदरयोः प्रवर्णनं
द्वारदृश्यदणानु ब्रह्मजज्ञानमिति सप्तर्वकभागावदतिवचनानुलवणशित्ववचनानु उदकेन केद्वंदहव
षर्ज्यावधानपुष्टिकर्माणां समानत्वात्॥ १४ प्रजः जनकामः गजवर्णपाययत्कपतापिनी
जननकामनित्याः रत्नाः प्रजननकामारवसरकालमेयनसंबंधात्॥ १५ प्रपामवरणाधिः उदकस्व
नंमोकरमपि गम्यानदद्यात्॥ प्रपीतयदितक्रियायोगादुदकपः॥ १६ संसंस्वत्वेत्ति वाच्यं प्रपाम
दकमादरनः सर्वत उपासे चेतः॥ योनयो नावाजनउतरतिनेनाब्दः॥ नाभ्यां गृहत्वा उदकमादर
येत्॥ विनानदेद्रं॥ १७ तस्मिन्नेषथायै श्रुतमश्रानि॥ तेनोदकेन पयःसंयं चान्यः तं श्रुतमश्रानि
॥ श्रुतग्रहणं मेयः प्रयोगमाभूत्॥ मेयं वेति वचनानु॥ दस्वंगः॥ उच्यते प्रसन्नोदकाः॥ वमं येति
विकल्पोपपत्तेः एषिमेयं मेयं चान्यस्य वचनानु मेयः संप्रत्ययस्यात्॥ १८ मेयं वादधिमधुमिश्रं॥
नावोदकाभाभेमेयं चान्यं मेयं दधिमधुमिश्रमश्रानि॥ इति प्रकृत्वा त्वनीकवत्॥ १९ अस्यां श्रियं का
मयेनेतनां श्रीत्याज्यं पयश्चाहार्यं श्रीरौदनमश्रानि॥ यस्यैश्वरस्य श्रियं हर्नमिच्छति तस्मादीश्वरा
द्वाशेनाज्यं पयश्चाहारयति॥ केन चिदपायेततो श्रीहिभिराहनेः पयसि श्रुतरीरौदनमश्रानि॥

अ भवः सात्त्विकः भूतपूर्ववृत्त्या । तमु चेन्न विन्देदित्यभावशङ्कितत्वात् । आज्यग्रहणं जुहोतेरूपसृष्टत्वात् । 'प्रत्यृ-
चं होमाः' । भूतपूर्ववृत्त्या हवनीयसंप्रत्ययः तत्र सत्त्वसद्भावात् । अभिसंयोगस्तत्र होमार्थः ॥ धूमं नियच्छेत् ॥ ३५ ॥
आज्यहोमानन्तरं धूमं सात्त्विकाग्नेर्भक्षयति ॥ लेपं प्राप्नीयात् ॥ ३६ ॥ पलाशयष्टिरसोऽग्निसंयोगात् यः सिल्लि-
ल्लिक इति ज्ञेयस्तं प्रकर्षेणाश्रीयत् ॥ तमु चेन्न विन्देत् । सात्त्विकाग्न्यभावेऽप्युभयम् । अथ

५ सत्त्वस्थायतने । यज्ञायतने । यज्ञायतनमिव कृत्वा ॥ ३७ ॥ 'चत्वारो धायाः' । इत्येतत् । कुर्यादिति वाक्यशेषः । प्रतिपदं
निरुक्तम् । यदि तं सात्त्विकमग्निं न लभते चिरवृत्तत्वात् तदलाभाद्वा । अथेति चिरवृत्तसत्त्वसंप्रत्ययार्थः । सत्त्व-
स्थाने यज्ञायतनाकारं कृत्वा प्रकृतं कुर्यात् । इवेति सादृश्यप्रतिपादनार्थः ॥ समुद्र इत्याचक्षते कर्म ॥ ३८ ॥ स-
र्वं फलमेतत् कर्म आचार्या यदभिदधति । पुण्ड्यपेक्षं समुद्रत्वमिति चेन्न । कर्ममेदात् एवास्य
सिद्धत्वात् ॥ भट्टदारिल्लकृतौ कौशिकभाष्ये तृतीयाध्याये प्रथमा कण्डिका ॥ १ ॥ ॐ । अम्बयो यन्ति ।

१० शंभुमयोभुम्यां । ब्रह्म जज्ञानम् आ गावः एका च मः इति गा लवणं पाययत्युपतापिनीः ॥ १ ॥ गा रोगगृहीता लवण-
मभिमन्य पाययति । अम्बयो यन्तीति वचनात् उदकेन क्लेदनम् । इह त्रयाणां योगः । उत्तरयोर्ग्रहणं शान्त्यु-
दकादिषु ग्रहणात् । 'ब्रह्म जज्ञानम्' इति सप्तर्चकम् आ गावः इति वचनात् । लवणमिति वचना दुदकेन
क्लेदनम् । इह मै-

षज्यविधानं पुष्टिकर्मणां समानत्वात् ॥ प्रजननकामाः ॥ २ ॥ गा लवणं पाययत्येवं च दैवोपतापिनीनाम् । प्र-
जननं कामयन्ति यास्ताः प्रजननकामाः । उपसरकाले 'मैथुनसंबन्धात् ॥ प्रपामवरुणदि ॥ ३ ॥ उदकस्य पा-

१५ नं स्तोकमपि गोभ्यो न दद्यात् । प्रपीयत इति क्रियायोगादुदकप्रपा ॥ सं सं स्रवन्तु । इति नाव्याभ्यामु-
दकाहारतः सर्वतः उपासेचम् ॥ ४ ॥ ये नद्यौ नावा जन उत्तरति ते नाव्ये । ताभ्यां गृहीत्वा उदकमाहार-
येत् वितानदेशम् ॥ तस्मिन् मैश्रधान्यं शृतमश्नाति ॥ ५ ॥ तेनोदकेन पयसि मैश्रधान्यः । तं शृतमश्नाति ।
शृतग्रहणं मन्थयोगो मा भूत् । मन्थं वेति वचनात् प्रसङ्गः । उच्यते । प्रक्षरदुदकाभावे मन्थं वेति
विकल्पोपपत्तेः । पृश्निमन्थे मैश्रधान्यस्य । वचनात् मन्थसंप्रत्ययः स्यात् ॥ मन्थं वा दधिमधुमिश्रम् ॥ ६ ॥

२० नाव्योदकालामे मैश्रधान्यं मन्थं दधिमधुमिश्रम् । अश्नातीति प्रकृतत्वात् प्रतीकवत् ॥ यस्य श्रियं का-
मयते ततो ब्रीह्याज्यपय आहार्यं क्षीरौदनमश्नाति ॥ ७ ॥ यस्येश्वरस्य श्रियं हर्तुमिच्छति तस्मादीश्वरा-
द् ब्रीहीनाज्यं पयश्चाहारयति केनचिदुपायेन । तैर्ब्रीहिभिराहृतैः पयसि शृतं क्षीरौदनमश्नाति ।

[illegible]

- अन्ये संपातकाम्यकर्मविधानमिह । सूक्तप्रकरणात् । अत एव पुनरश्नातिग्रहणम् ॥ तदलाभे हरितगोमय-
माहार्यं शोषयित्वा त्रिवृति गोमयपरिचये शृतमश्नाति ॥ ८ ॥ तेषां व्रीह्यादीनामलाभे तस्मादेव गृहपतेर्ह-
रितवर्णं गोमयमाहार्यं केनचित् शोषयति । तत आज्याभागान्ते त्रिवृद् गोमयपरिचयं करोति । त्रिगुणं
गोमयं करोति । तत्र चरुमधिश्रित्य श्रपयति स्थालीपाकं शृतमाहार्यं त्रिवृति क्षीरौदनं गुणभावार्थं प्र-
५ करणात् ॥ शेरभक^१ इति सामुद्रमप्सु कर्म व्याख्यातम् ॥ ९ ॥ 'शापेटमालिष्य'^२ इत्यतोऽप्सु कर्म । एवं समुद्रे शा-
पेटमालिष्य सामुद्रमिति निबध्य कर्तव्यम् । व्याख्यातवचनं पुष्टिकर्मफलं मा भूत् । अतो निष्क्रतिक-
मैदम् । सहवचनं सूक्ताधिकारार्थम् । समुद्रे भवं सामुद्रम्^३ ॥ अनपहतधाना लोहिताजाया द्रप्सेन संनी-
याशनाति ॥ १० ॥ अनपहतानां यवानां धानाः कृत्वा रक्तवर्णाया अजाया द्रप्सेन समथितेन धाना आ-
लोड्य अश्नाति पुष्टये ॥ एतावदुपैति ॥ ११ ॥ एतत्परिमाणमेतावत्^४ । सामुद्रमप्सु कर्म । अशनान्तं कर्म कुर्या-
१० त् । अतश्च तानि निष्क्रतिकर्माण्येतानि । शान्तिकर्मसु चैतदित्यर्थः ॥ तृणानां ग्रन्थीनुद्ग्रथनप-
क्रामति ॥ १२ ॥ वीरिणस्तम्बानुद्ग्रथनाति बध्नातीत्यर्थः । तान् बध्नन्नपक्रामति अवतरति ॥ तानुदाव्रजन् उ-
दपात्रस्योदपात्रेणाभिप्लावयति मुखं विमार्ष्टि ॥ १३ ॥ तान् ग्रन्थीनुदाव्रजन् सलिलाशयाद्विस्त्रस्य पयसि आप्लाव-
यति पुष्टिकामः । मुखं विमार्ष्टि । आत्मनः मुखं प्रक्षालयति । तानाशोधयति । उत्तीर्य गच्छति गृहाणि ॥
एह यन्तु पशवः^५ सं वो गोष्ठेन^६ प्रजावतीः^७ प्रजापतिः^८ इति । एकं त्वेभ्यः । प्रजावतीरित्येका । 'पदज्ञाः स्थ रमत-
१५ यः'^९ इति च । प्रजापतिश्चेति पर्यायः । गोष्ठकर्माणि ॥ १४ ॥ वक्ष्यमाणानि कर्तव्यानि । गोष्ठकर्माणीति गुणविधिः ।
कर्मणां देशविधिः ॥ गृष्टेः पीयूषं श्लेष्ममिश्रमश्नाति ॥ १५ ॥ द्विः प्रसूता गौर्गृष्टिः^{१०} । तस्याः प्रथमेऽहनि दुग्धं
पीयूषं तस्या एव श्लेष्ममिश्रमश्नाति ॥ गां ददाति ॥ १६ ॥ संस्कृतां ददाति ॥ उदपात्रं निनयति ॥ १७ ॥ अथ चोदपात्रम-
भिमान्य गोष्ठे आ-
वर्जयति ॥ समुह्य सव्येनाधिष्ठायार्धं दक्षिणेन विक्षिपति ॥ १८ ॥ समुह्य करीषं सिकतं सव्येन हस्तेनाक्रम्य
पुञ्जम् । तस्य पांशुपुञ्जस्यार्धं विक्षिपति गोवाटे । दक्षिणग्रहणं सव्यग्रहणात् । विक्षेपे न मन्त्रः । सूक्तानामुद-
२० पात्रसंबन्धात् । दक्षिणेनेति सव्यस्यापीह करणत्वात्^{११} ॥ सारूपवत्से शकृत्पिण्डान् गुग्गुलुलवणे प्रतिनीय पश्चादग्नेर्निखनति ॥ १९ ॥
शकृत्पिण्डः समासः शकृत्पिण्डबहुत्वसंप्रत्ययार्थः । प्रतिनयनमेकीकरणम् । प्रथमेऽहनि श्रपणम् । प-
श्चादग्नेः श्रपणाग्नेः पश्चान्निखननम् । चतुर्थेऽहनि संपाताः । तत्राश्नातिवचनात् ॥ तिसृणां प्रातरशनाति ॥ २० ॥

निरुणां रात्रीणां भूति कानां प्रातुरभ्राति चतुर्थे हनीत्यर्थः ॥ गोवादे कर्म न च नानु ॥ ७ विरुते रात्रि ॥ विरुते स्ति
 रूपवत्तेराधरमरुपैः संपन्नफलप्रत्येत्ये ॥ अनशितपि जनभ्रावि रतस्याज्ञाने ॥ ७ आयुमग्नयं प्रति सने
 भयं वरणे रात्रीयो रिति मंत्रोक्तान्वा मितान् च भ्राति ॥ मणिद्वय्याणि मंत्राभिहितानि वासितान् वयो दिव्यादि
 विधानवासितानां च धनस्थाने च मंत्रस्थाना फलानां सह विधाने समानकमेत्वात् ॥ पुष्ट्यधिकारवचना
 च पुष्टिफलं च महददत्तु पुष्टयदति च मंत्रलिंगचतदत्तु ॥ आयुमग्नयेति पुलात्राः ॥ भयं प्रति मरुति सि
 रक्तकः ॥ भयं मवरणरनि वरणः ॥ उन्मस्य स्वादि र्यादि ॥ कायाः प्रति प्रतिबंधनवासनसंबंधानु ॥
 ७ उन्मन चतुराजानरूपशक्तेनानुसूत्रंगमयित्वा बभुज्य वै धं पर्यस्यति ॥ उन्मस्यारः श्रीयो रिति मे
 उन्मणोः अतस्त्वः सुवर्णस्त्रमणिजनुलेनीत्वास्त्वनुलोमनीत्वा अवभुज्य कुटिलां कत्वा एकैकं स्वने
 त्रिगं वष्टयति पार्श्वे सर्वतो वेष्टनमायसेनष्टयुत्तेनैकानंदक्षिणमुवर्णस्त्रमंत्रमंत्रलिंगाभ्यां फलाज्जा
 नर्तन उग्रवीररमिति रवादि र्याः चिबुकायाः कर्तव्यः ॥ ७ एतमिधमदत्कपसमाधाय ॥ उन्मस्यान
 योपममाधानमस्यानानांति ॥ ७ तमिह देवतानय इति वासितुमुच्छ्रयत्रलणानेन सेति च भ्राति ॥ स
 केन संपादयन् पुनर्वधनकरणमित्यर्थः ॥ मनु एव न पुनर्वध्रानि ॥ यदणं शिरमिव धनकरणं यमायमाधराह
 तानि निगानु ॥ ७ उन्मो म सीति मंत्रोक्तं ॥ उन्मो मस्याषधीनां न वष्टस्त्रस्य यदुक्तद्रव्यं न अयमणि
 च भ्राति ॥ किंचोक्तं ॥ तन्वाज्ञासां मस्यानयोर्वैकल्पः साधनत्वात् नुत्वाद्गवल्लीपलात्रा आम्बुर्वातं किंचि
 नु ॥ सोमः प्रासुधः ॥ एवंपूवोनुगणप्रपाटः वासनमाभूत् ॥ ७ मक्षिनाग्न इति यवमणिं च धात्रीति त्रिषुः
 ॥ कांडमयद्रयां सुषिरं सुवस्य प्रवक्षानाथला मामणिं संप्रत्ययश्चासमात् ॥ ७ प्रयमादव्युवासं स
 त्यष्टक्यायावपां सर्वेण सक्तो नैत्रिजुतेति ॥ इवेषां कर्ममदं च धातिप्रकरणानु ॥ अष्टकायां भवाभष्ट
 स्या अष्टकैतिकर्मनामकाय संयोगदशी पूर्णमासवत् ॥ तस्यागावपां जुहोति ॥ त्रिजुहोति ॥ सर्वेण
 सक्तन सर्वेणेति विभागो माभूत् ॥ इव्यत्रोपादचना च वगाति राधाद्रव्यो न रूढपशुवचन ॥ अथ
 क्त्वा दना नोदिनत्वात् ॥ अथ क्त्वा धर्मत्वं ममं वरास्था लीपा कदरीनानु ॥ त्रिरित्यनुमनी माभूत् ॥
 सर्वस्य होमा इतीया निर्देशानु ॥ ७ समवतानां स्थालीपाकस्य ॥ समवतानि हृदयादीनि तस्यां दीर्घ
 र्वयेत् ॥ एवं त्रिः सक्तन होमः स्थालीपाकः ॥ वरा निर्दिष्ट एव तस्मादस्यादवधानधं मणप्रथमाद

- तिसृणां रात्रीणामतिक्रान्तानां प्रातरश्नाति चतुर्थेऽहनि इत्यर्थः । गोवाटे कर्म वचनात् ॥ विकृते संपन्नम् ॥ २१ ॥ विकृते सारूपवत्से गन्धरसरूपैः संपन्नं फलं प्रत्येतव्यमनशितेऽपि । अतश्चाविकृतस्याशनम् ॥ आयमगन् 'अयं' प्रतिसरः 'अयं मे वरणः' 'अरातीयोः' इति मन्त्रोक्तान् वासितान् बध्नाति ॥ २२ ॥ मणिद्रव्याणि मन्त्राभिहितानि । वासितान् त्रयोदश्यादिविधानवासितान् । बन्धनस्थानं च मन्त्रस्थम् । नानाफलानां सहविधानं समानकर्मत्वात् । पुष्ट्यधिकारवचनाच्च पुष्टिफलत्वम् । 'मह्यं ददातु पुष्टये' 'इति च मन्त्रलिङ्गम् । तद्वत् 'आयमगन्' इति पलाशः । 'अयं प्रतिसरः' इति सिलिसिलिकः । 'अयं मे वरणः' इति वरणः । उत्तमस्य खादिर्याः चिबुकायाः प्रतिपत्तिः । बन्धनं वासनसंबन्धात् ॥ उत्तमस्य चतुरो जातरूपशकलेनानुसूत्रं गमयित्वावभुज्य त्रैघं पर्यस्यति ॥ २३ ॥ उत्तमस्य 'अरातीयोः' इति । उक्तमणेश्रतस्तः । सुवर्णस्नग्मणिं जतुत्वं नीत्वा सूत्रानुलोमं कृत्वा अवभुज्य कुटिलां कृत्वा एकैकां स्रजं त्रिरावेष्टयति पार्श्वे । सर्वतो वेष्टनमायसेन पृथक्त्वेन । एकशतदक्षिणं सुवर्णसूत्रं च । मन्त्रलिङ्गाभ्यां 'फालाज्जातः' इति 'उग्रं खदिरम्' 'इति खादिर्याः चिबुकायाः कर्तव्यः ॥ एतमिष्टम्' इत्युपसमाधाय ॥ २४ ॥ उत्तमस्यानयोपसमाधानमभ्यातानान्ते ॥ तमिमं देवता इति वासितमुल्लुप्य ब्रह्मणा तेजसा इति बध्नाति ॥ २५ ॥ सूक्तेन संपात्य पुनर्बन्धनकरणमित्यर्थः । अत एव च पुनर्बध्नातिग्रहणम् । शिरसि बन्धनकरणं 'स मायमधि रोह-तु' इति लिङ्गात् ॥ उत्तमो असि इति मन्त्रोक्तम् ॥ २६ ॥ 'उत्तमो अस्योषधीनां तव वृक्षः' इत्यस्य यदुक्तं द्रव्यं तन्मयं मणिं बध्नाति । किं चोक्तम् । तलाशा सोमश्च । अनयोर्विकल्पः साधनत्वात् । तलाशाऽवली । पलाशाम्बुकेति केचित् । १५ त् । सोमः प्रसिद्धः । एवं पूर्वं तु गणे अपाठः वासनं मा भूत् ॥ अक्षितास्त इति यवमणिम् ॥ २७ ॥ बध्नातीति शेषः । काण्डमणिग्रहणं सुषिरेण सूत्रस्य प्रवेशनार्थम् । लोममणिसंप्रत्ययश्च । असमासात् ॥ प्रथमा ह व्युत्पास सा ह-त्यष्टकाया वपां सर्वेण सूक्तेन त्रिर्जुहोति ॥ २८ ॥ पूर्वेषां क्रमभेदो बध्नातिप्रकरणात् । अष्टकायां भवा अष्ट-क्या । अष्टक्येति कर्मनाम कालसंयोगाद् दर्शपूर्णमासवत् । तस्यां गोवैपां जुहोति । त्रिर्जुहोति सर्वेण सूक्तेन । सर्वेणेति विभागो मा भूत् । द्रव्यशेषाद्वचनाच्च वशाशान्तिशेषद्रव्यं निरूढपशुवत् । अव्य-क्तचोदनाचोदितत्वात् अव्यक्तधर्मत्वं समवत्तस्थालीपाकदर्शनात् । त्रिरित्यानुमती मा भूत् । २० सर्वस्य होमः द्वितीयानिर्देशात् ॥ समवत्तानां स्थालीपाकस्य ॥ २९ ॥ समवत्तानि हृदयादीनि । तेभ्यो द्विर्द्वि-रवचेत् । एवं त्रिः । सूक्तेन होमः । स्थालीपाकः । वशा निर्दिष्टैव । तस्मादस्या अवदानधर्मेण 'प्रथमा ह

च्चवाससेनित्रिरेवंसूक्तेन भतश्चाष्टकागोर्ध्वसाधर्मस्करव्यक्तनोदनात् ॥ ६ ॥ सदुत्तानाज्यमि
 श्रान्द्रुत्तापश्चादग्निनायुतः सविशति ॥ सदुत्तानाज्यमि श्रान्द्रुत्तापश्चादग्निनायुतः सविशति ॥
 ताभ्यमास्त्रियेत्येकदेशः शेषेन हृदयादीनि नष्टकृतिर्देशात् ॥ द्वितीयाग्निर्देशात् ॥ सर्वाणि च इत्येव
 व्यानि ॥ प्रसंगान् ॥ अष्टिश्चास्मादुष्णान्नाष्टकाकर्मणः कर्मरचनानाम् ॥ भागात्तत्र नादिसंख्यानि
 पारिहामोन्मेषानास्तत्तः शास्त्रदेकनां ननेव श्रामिनिवचनात् ॥ पारां नने एकाष्टकयैत्वाज्यमाधिसि
 पामिनिदग्नीभ्यानाडने संकेनोत्सुकुपरिहरणं श्रामिनिनोयमोनेदग्नीभ्यामन्तारभूतं अन्तारभूते पश्चि
 मपश्चिमान्तरकोणे निपातने वहिर्वेदि समस्येनन्वाभवेति ॥ अन्तारभूते दग्नीभ्योऽन्तरभूते पश्चि
 रैति प्रजानान् इति प्राणानिरूपणं द्विअन्तः ॥ मन्त्रमुक्तं ॥ अस्मात्पुण्याया अनुवाकं न प्रमादि
 नायाः यदत्रामिदोभोनित्यः ॥ पत्न्यः प्रसाधने कर्तुं मेवः प्राणान्मुपस्वदेव ज्ञाया इति ॥ सवेनेव मु
 दया योजना अवशिष्टावत्रागान् देवास्तु जातिमपतः परमावत्रयकार्यार्थगमनेव प्राप्तापण्यादि
 यद्वात्माना ज्ञायादभस्तरणं अधिसेपव्यर्थः ॥ अथ येन यस्मिनामिति स्वधिते मेने होसीरिति ॥
 मनेतरामवत्राग्निदाने दग्नीमाहमिति नाभिध्याजने कृतानाभिदग्नाच्छिन्ति ॥ स हृदभेन दग्नेन येन
 ने उत्पन्नस्तस्मिन्वधरदग्नेन रवेनिरवन्ति एवमादि सर्ववशाधर्मा भवेति एकैकमेव संस्थाप्य ॥ ७ ॥ अत्रादग्ने
 र्वायुतः सविशति ॥ अथैव सप्तमं नमाधन एव चरात्रो अष्टकाक्रियुतः ॥ अथैव सप्तमं गुणविधानात् ॥
 ८ महाभूतानां केनैव वृत्तं जिहीते ॥ महाभूतानां च शब्द उच्चारयन् निद्रात्यजति ॥ आदाकुत्यागिमान्तेः पु
 नः स्वापेन ॥ महाभूतानि दृष्टिब्यापस्ते जावायुराकाशमिति ॥ पृथग्निध्यानां संवेचमं नोधि प्रत्ययाथः ॥ अ
 नन्नाधानासमुच्चयः ॥ अस्थाननिद्राकर्मत्वात् ॥ पृथक् दग्नानां निवेदानादि भवतीति मित्ति ॥ ८ इति नृ
 नीयदि ते यिकोऽिका ॥ ९ ॥ सीरायुजनीति युगलौकिकं प्रतनोति ॥ सीरायुजनीति स्वरक्तं प्रत्यया विद्रासनि
 रेशात् ॥ सनादिमं पनसूक्तवत् ॥ युगलौकिकमिति दृढः ॥ प्रतनते यथा दत्राकरणा प्रतनोति तिस्रारार्थः ॥
 सीरायुजनीति योजनप्रवेन यो गवनेने मथनवधुविभागः स्याद्वचना विरोधः पारंगत्वात् न च प्रतीकं
 यामंत्रसंवेधे सति वचनोपपत्तेः ॥ ९ ॥ दक्षिणमुष्टारे प्रथमं युजति ॥ सीरायुजनीति मनया कनोदीक्षणा
 स्याद्युगधुरिप्रथममित्यर्थं दयोर्माभूत् ॥ उष्टारं प्रजनयिनारं ॥ ९ इति पूर्णवैत्तनरं ॥ उष्टारं युगधुरिसंका

- व्युवास सा ' इति त्रिरेवं सूक्तेन । अतश्चाष्टक्या गोर्वशाधर्माः स्युरव्यक्तचोदनात् ॥ सहहुतानाज्यमि-
श्रान् हुत्वा पश्चादग्नेर्वाग्यतः संविशति ॥ ३० ॥ सह हुता ये ते सहहुताः धानादयः^१ स्थालीपाकेन सह हु-
ताः । 'पुमान् स्त्रिया' ^२ इत्येकशेषः । शेषे न हृदयादीनि नपुंसकनिर्देशात् । द्वितीयानिर्देशात् सर्वाणि च द्रव्याणि होत-
व्यानि । प्रसङ्गात् पुष्टिश्चास्माद् गुणात् नाष्टकाकर्मणः । कर्मरचना च । आज्यभागान्ते धानादिद्रव्याणां निर्वा-
५ पादि । होमान्तेऽभ्यातानाः । ततः शान्त्युदकेन^३ अञ्जनं 'वशाम्'^४ इति वचनात् । धाराञ्जनम्^५ । 'एकाष्टकायै त्वा जुष्टमधिक्षि-
पामि' इति दर्भाभ्यां ताडनं^६ सूक्तेन । उल्मुकेन परिहरणम्^७ । शामित्रं नीयमानां 'दर्भाभ्यामन्वारभते'^८ । अन्वारम्भणं पश्चि-
मे । पश्चिमोत्तरकोणे निपातनं^९ बहिवैदि । समस्यै तन्वा भवेति^{१०} अन्वारम्भणदर्भमेकं निबद्धाया अधः क-
रोति । प्रजानन्तः^{११} इति प्राणान्निरुणद्धि^{१२} अन्यः । मन्त्रस्तु कर्तुः । आस्थाप्यमानाया^{१३} अनुवाकं^{१४} जपन् मारि-
ताया 'यद्वशा' इति होमो^{१५} नित्यः । पत्न्याः प्रक्षालनम्^{१६} । कर्तुर्मन्त्रः । 'प्राणाञ्छुन्धस्व देवयज्यायै'^{१७} इति । सर्वत्रैवमु-
१० दाहार्या योजना । अवशिष्टा वशायाः पार्श्वदेशे^{१८} न्युञ्जति । अतः परमावश्यककार्यार्थं गमनम्^{१९} । वपाश्रपण्यादि
गृहीत्वोत्तानाया दर्भस्तरणम्^{२०} अधिक्षेपणार्थम् । ओषधे त्रायस्वैनमिति^{२१} स्वधिते मैत्रं हिंसीरिति^{२२}
अनन्तरमेव शस्त्रप्रदानम्^{२३} । इदमहमिति नाभियोजनं कृत्वा नाभिदेशं छिनत्ति^{२४} सह दर्भेण । दर्भखण्डेन यो ग-
तं उत्पन्नस्तस्मिन्नधरदर्भखण्डं निखनति^{२५} । एवमादि । सर्वे वशाधर्मा भवन्ति । एवं कर्म संस्थाप्य पश्चादग्ने-
र्वाग्यतः संविशति । अर्थलक्षणं^{२६} न भाषेत । अत एव च रात्रौ अष्टका क्रियते । अर्थलक्षणं गुणविधानात् ॥
२५ महाभूतानां कीर्तयन् संजिहीते ॥ ३१ ॥ महाभूतानां च शब्दानुच्चारयन् निद्रां त्यजति । ओहाक् त्यागे^{२७} । प्रातर्न पु-
नः स्वपेत् । महाभूतानि पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमिति । षष्ठी अभिधानसंबन्धसंबन्धिप्रत्ययार्था । अ-
तश्चाभिधानानां समुच्चयः । अस्य च निशाकर्मत्वात् । पूर्वाह्णे शालानिवेशनादि^{२८} भवतीति सिद्धम् ॥ इति तृ-
तीये द्वितीया कण्डिका ॥ ॐ । सीरा युञ्जन्ति^{२९} इति युगलाङ्गलं प्रतनोति ॥ १ ॥ सीरा युञ्जन्तीति सूक्तसंप्रत्ययोऽविशेषनि-
र्देशात् । सेनाग्निमन्थनसूक्तवत्^{३०} । युगलाङ्गलमिति द्वन्द्वः । प्रतननं यथादेशकरणम् । तनोतिर्विस्तारार्थः^{३१} ।
२० सीरा युञ्जन्तीति योजनप्रतननयोरावर्तनं मन्थनवद्विभागः स्याद् वचनविरोधः 'पारं गत्वा'^{३२} इति च । प्रतीकक्रि-
या मन्त्रसंबन्धे सति वचनोपपत्तेः ॥ दक्षिणमुष्टारं प्रथमं युनक्ति ॥ २ ॥ सीरा युञ्जन्तीत्यनया कर्ता दक्षिण-
स्थां युगधुरि । प्रथममित्यर्थं द्वयोर्मा भूत् । उष्टारं प्रजनयितारम् ॥ एहि पूर्णकेत्युत्तरम् ॥ ३ ॥ उत्तरस्थां युगधुरि सेक्ता-

रम्यवर्णदृशं कर्तुं न कल्पयन् न नो यदस्यासीराणी स्युस्ततः प्रेष्य निबुनन् सीरा विपुगा न नोतीति मनया कर्षका
 चतनः कानाका इतरान् कानाका कृषिबलाः ने प्रवर्तते ते युजने ॥ ७ ॥ अभिना फलं कल्पयन्नामुपावतु रदस्य
 तिः ॥ यथा मद्दुधान्यमयस्त्रे च दुपुरः प्रमिति कर्षेति ॥ अवननुजीं हलसमी पृथानयति ॥ ८ ॥ रावन्ति
 धानेरा इत वम सन्नरा ध्यना मिनि प्रतिमसीने ॥ कुसी फालकपुर प्रवेत्तानो त्यक्तेः ॥ प्रपूर्वाभिनिः प्रक्षप
 यार्थः ॥ अपहनाः प्रतिष्ठा इत्यर्थः प्रतिहृत्य कृषिनि ॥ अन्नमन्त्रेण फालमष्टयेः सर्वतो वदृष्टनि ॥ अप
 पाष्टपक्षमडकाः ॥ एवं कृत्वा कृषिनि ॥ लेगले पवीर वदित्येवमादयो मन्त्रा अभ्रमन्त्रान् व्याः प्रधानत्वात् ॥
 कृषिदवनात्पा नमस्तस्य पारगत्वा नवनवने ॥ ९ ॥ सूतस्य पारगत्वा प्रयति ॥ पर्वतस्य द्रोणस्य सक्तं दंगत्वा कना ऊ
 नेः ॥ प्रयभा नरुत्तना वनस्त्वेष कृषिनि या वत्सक्तं समामं शरंगत्वे निवचनानुग सीने वं दामहेत्वे द्यस्याः प्रवृत्तयो ग
 र्गसीन वं दामहेत्वे त्यावर्तयत्वे त्रप्रहणान्यत्र प्रहणा स्यात् ॥ १० ॥ तिस्रः सीतोः प्राचीर्गम्यै न कल्पाणी ॥ चीनो
 वरनः तिस्रः सीताः प्राज्ञाः प्राणयन्ते कर्षका नतारो वमन्ते कर्षकाः प्रयोजयन्ती ह कर्तुं कल्पात् ॥ कल्पाणी वा
 च उच्चारयति ॥ अभिवर्षनु निष्यदातां वदुधान्यं ब्रूयानु पारो म्यमित्येवमादयो वाचः ॥ प्राचीरित्या नि
 दृत्य देवैरुत्तमस्य फालस्यानयनार्थं गमयन्तीत्यः सल्लि ला र्थः ॥ ११ ॥ सीते वं दामहेत्वे त्याव
 र्गयित्वा नरस्मिन् सीताते पुरोरात्रो ने द्रयजते ॥ सीतु वं दामहेत्वे कां अविधिकर्मत्वात् ॥ आपत्ये मन्त्रं प्रवेत्तु
 ज्यत्यर्थः ॥ १२ ॥ रनरथा दित्या गसंवेधः स्यात् ॥ आरुना दित्या न सीतान्तरस्यात् ॥ १३ ॥ उत्तरस्मिन् सीतानि पुरोरात्रो
 ने द्रयजते य उत्तरः सीतान्तरस्मिन् पुरोरात्रो न ह विषादे द्रयजते द्वायथो ग सुयी दित्यर्थः ॥ १४ ॥ सीतानः
 सीतानि पाकपक्षिकेन नत्रेण नं दुलानां पेषणमथान् पाकयक्षिकेन नत्रेण नं दुलानां पेषणमथान् कषा
 नाधिभियोगे मन्त्रं मन्त्रं च रयदहणानुल ककपालसामर्थ्येनोपधानात् ॥ १५ ॥ ददकापमकमन्त्रमुत्थात् ॥
 क्रममात्रविपर्यायो मन्त्राः सीरा युजने नानि स्मृतप्रकरणात् ॥ प्रत्युच होमस्यात् ॥ १६ ॥ प्रवार्थं ची वरास्या
 वदानधमेणानुदुष्यात् ॥ व्यक्तोदनाधर्मा विवापादो ॥ १७ ॥ अभिनो स्मार्त्ता पाकेन यत्नं रतिना न्य
 विज्ञेयः ॥ एकजत्रि क्रियाया विधिभेदात् ॥ अभ्याना नाथं च स्मृतप्रकरणात् ॥ १८ ॥ सीतायां मन्त्रानां वि
 यति ॥ नस्यामुत्तरस्या सीतायां संपातानां नयति ॥ संपाने धपि स्मृतमुत्तरे तुत्वात् ॥ अभ्याना नासु
 सक्तहेतुत्वात् ॥ १९ ॥ उदपात्र उतरात् ॥ उदपात्रमन्त्रत्वात् कृतत्वात् ॥ २० ॥ अत्रिष्य ह विषामवभासं
 रद्याणां ह विषांच उदपात्रे प्रसिष्यत्रा ध्याणि विरुद्धी जेहवी विदुनि शिष्यणि आज्यस्यापि

- रमेव । 'एहि पूर्णक' इति कल्पजः । ततो येऽन्ये सीरिणः स्युस्तान् प्रेष्यति 'युनक्त सीरा वि युगा तनोत' 'इत्यनया कर्षकान् ॥ ततः । कीनाशा इतरान् ॥ ४ ॥ कीनाशाः कृषीवलाः । ते युञ्जते प्रवर्तयन्ते ॥ 'अश्विना फालं कल्पयतामुपावतु बृहस्पतिः यथासद् बहुधान्यमयक्ष्मं बहुपूरुषम्' इति फालमतिकर्षति ॥ ५ ॥ अनेन कुशीं^३ हलसमीप आनयति ॥ 'इरावानसि धार्तराष्ट्रे तव मे सत्त्रे राध्यताम्' इति प्रतिमिमीते ॥ ६ ॥ कुशीं फालापूरके प्रवेशयतीत्यर्थः । प्रतिपूर्वो मिनोतिः प्रक्षेप-
५ पार्थः ॥ अपहताः प्रतिष्ठा इत्यपूर्वः प्रतिहत्य कृषति ॥ ७ ॥ अनेन मन्त्रेण फालमपूर्वैः सर्वतो वेष्टयति । अपू-
पाः घृतपक्वमण्डकाः । एवं कृत्वा कृषति । 'लाङ्गलं पवीरवत्' 'इत्येवमादयो मन्त्रा अत्र प्रयोक्तव्याः प्रधानत्वात् ।
कृषिर्देवता । तथा च 'सूक्तस्य पारं गत्वा' इति वचनम् ॥ सूक्तस्य पारं गत्वा प्रयच्छति ॥ ८ ॥ उपर्युक्तस्य शेषस्य सूक्त-
स्यान्तं गत्वा कर्ता कर्ष-
केभ्यः प्रयच्छति हलम् । तावत्स्वयं कृषति यावत्सूक्तं न समाप्तम् । पारं गत्वेति वचनात् । 'सीते वन्दामहे त्वा' 'इत्यस्या
अत्र प्रयोगा-
र्थं 'सीते वन्दामहे त्वेत्यावर्तयित्वा' इत्यत्रा ग्रहणादन्यत्र ग्रहणं^४ स्यात् ॥ तिस्रः सीताः प्राचीर्गमयन्ति कल्याणीर्वाचो
१० वदन्तः ॥ ९ ॥ तिस्रः सीताः प्राग्भवा आनयन्ति कर्षकाः । नेतारो गावः । तान् कर्षकाः प्रयोजयन्तीति हेतुकर्तृकत्वात् । कल्याणीर्वा
च उच्चारयन्ति । अभिवर्षतु, निष्पद्यतां बहुधान्यं, भूयादारोग्यमित्येवमादयो वाचः । प्राचीरित्यनि-
वृत्त्य देशे उत्क्षिप्तस्य फालस्यानयनार्थं गमयन्ति । अतः सलिलार्थम् ॥ सीते वन्दामहे त्वा इत्याव-
र्तयित्वोत्तरस्मिन् सीतान्ते पुरोडाशेनेन्द्रं यजते ॥ १० ॥ 'सीते वन्दामहे त्वा' एका अविधिकर्मत्वात् । आवर्त्य मन्त्रपूर्वं प्रयु-
ज्येत्यर्थः । इतरथा हि यागसंबन्धः स्यात् । आवृत्तो हि चोत्तरः सीतान्तः स्यात् । उत्तरस्मिन् सीतान्ते पुरोडाशे-
१५ नेन्द्रं यजते । य उत्तरः सीतान्तस्तस्मिन् पुरोडाशेन हविषा इन्द्रं यजते । इन्द्राय यागं कुर्यादित्यर्थः ।
सीतान्ते पाकयक्षिकेन तन्त्रेण तण्डुलानां पेषणम् । अर्थात् न कपा-
लाधिभ्रयणे मन्त्रः । तत्र चरुग्रहणे तु एककपालसामर्थ्येनोपधानात् । उदकोपसेकमन्त्रस्तु स्यात्
क्रममात्रविपर्ययात् । होममन्त्रः 'सीरा युञ्जन्ति' 'इति । सूक्तं प्रकरणात् । प्रत्यृचं होमः स्यात् । 'पूर्वार्धाच्च' 'अवदाया-
वदानधर्मेण जुहुयात् । व्यक्तचोदना धर्मा निर्वापादौ ॥ अश्विनौ स्यालीपाकेन ॥ ११ ॥ यजत इति वाक्य-
२० शेषः । एकतन्त्रक्रियाया विधिमेदात् । अभ्यातानार्थं च सूक्तं प्रकरणात् ॥ सीतायां संपातानान-
यति ॥ १२ ॥ तस्यामुत्तरस्यां सीतायां संपातानानयति । संपातेष्वपि सूक्तमुक्तहेतुत्वात् । अभ्यातानास्तु
सूक्तहेतुत्वात् ॥ उदपात्र उत्तरान् ॥ १३ ॥ उदपात्रमन्यत् प्रकृतत्वात् ॥ शण्वहविषामवधाय ॥ १४ ॥ श-
ष्पाणां हविषां च उदपात्रे प्रक्षिप्य । शष्पाणि विरूढं बीजम् । हवींषि हुतशिष्टानि । आज्यस्यापि

ग्रहणं बहुभुजं रुद्रपात्रं वदनं त्वानु॥ अथ यवसं प्रत्ययः षष्ठी प्रवणानु॥ समनदानवतु॥ सर्वपादां विष्णुमि
 ति च यथा॥ ७ सर्वमन्त्रानि॥ सर्वहर्त्रं प्रसाद्यति॥ नेनोदधौ त्रिगुणं त्रिदिनेन प्रवृत्तं वेत्ता वस्य क्रमेणाद
 पदनि॥ भंजनं सारं स्पृष्टुं सौधनं त्वानु॥ सर्वग्रहणं योगादिसं प्रत्यया यै॥ ८ यत्र संपातानानि प
 नि॥ नतोत्पि च धारयन् पत्नीं पृथुल्य कृष्णो मीनि॥ कारयित्वा संपातानु॥ द्वात्रिंशत्पुं पितृं दृष्ट्वा
 धारयति धारयन् पत्नीं स्वामिनो यत्तस्य पृथुनि॥ अरुक्ष्यामदस्ववसपानानानयन् कालं रवेन तनु॥
 भिन्नकृतं त्वानु॥ इत्यस्याद्वद्वत्तुने॥ ९ अरुक्ष्यामीति पितृं कृत्वा ह॥ अरुक्ष्यामदस्ववसपत्नीं दानेन
 षः॥ प्रश्नमद्रानु॥ १० किमाराधो शनि॥ पत्नीं पतिं पृथुनि॥ किं योगात्स्वनि प्रश्नवचनात् प्रपत्त्या प्रवृत्त
 त्वाभिति प्रश्नश्च पत्न्या तानि त्वानु॥ विनिभूतिं पुष्टिं प्रजां पश्यन् प्रभूनां धर्मिनि॥ प्रश्नः विनिवेदाय
 विज्ञानं॥ ११ उत्तरं नाम भ्यमायां निवपनीति॥ मध्यमायां सीमायां कोटि धारयति तां स्थापयति॥ उ
 त्तरं स्मिन् नृदेवो मन्त्रोत्तरं उत्तरस्य कालोत्तरं योगात् एकं नत्रने च कालं त्वानु॥ अश्विनोऽस्थाती पाके
 नयनं निवाक्य विज्ञापः॥ एकयोया विधिर्भेदो हविर्भेदानु॥ १२ अश्विनोत्तरं फालं श्रानरा योजनाय
 निदधाना॥ उत्तरं फालं मध्यम्यनेनोत्तरं संपादिसंस्कृतेनोद्वेकनेयदा योजने सुनिता तदर्थं स्थापयत्युत्तर
 फालवचनानु॥ फालं मानिकर्षं निनच फालाद्वरकद्वद्वत्तु सीमा योजनायै आस्थापयति॥ नद्वकप्रान
 ईति यद्वनियदा योजनं भवति ना योजनं दल युग फालं यात्स्व रश्मि फालोत्तरं फालं रवेन दयमा योजनायै
 नि॥ गार्ध्व्यं वचनं नाश्रदिषो पहारं पुनरुत्पत्यय॥ अन्यत्र द्वेदकाभ्यं॥ १३ सीताश्विरः सुदभो नासीये
 त्यमंत्रकमप्युत्तं तु स्यानु॥ नानभ्युक्षित इति वचनानु॥ प्रसौद्वरः पृथुराति प्रसिद्धः॥ पिप्पया
 काष्ठं त्रींश्वमसां कारयति॥ नेषुदं भेषुतो अमसां स्त्रीं स्त्रीं नेके कस्मिन् मृते स्थापयति॥ त्रिपुरसामं त्रि
 पुर्वरुद्रकानि त्रिपुरोडाशानुत्तुत्वा॥ १४ रमवातो दक्षिणं त्राप्य वमं मध्यं मधुरोडाशं वनउत्तरं॥ सीता
 श्विरः तस्मिन् प्रत्येकं वाक्यं विज्ञापः॥ अभिमंत्र्य निधाने अनारभ्य वादानु॥ १५ दभानु प्रत्यवभूज्य स
 वपति॥ येन मसि सुदभोऽस्थापितं स्थापनं दभो नृप्रतीयां पुष्टिं कृत्वा च मसानां उपरिकर्तानि॥ येन
 मसि अपि वनदत्ययः॥ संवपति च मसं स्थापनं सीदनु सीताश्वरः सुतयामंत्रं किं गच्छन् वसीनामधु
 ना समन्ते निवोजं समं संवपनीत्यपरं॥ १६ साकृत्पवत्सं साकृत्सिं दानुं पुं पुं ललवणेति नीत्या त्रानि॥ सा

- ग्रहणम् । बहुत्वश्रुतेः । उदपात्रं प्रकृतत्वात् । अवयवसंप्रत्ययः षष्ठीश्रवणात् । समवदानवत् 'सर्वेषां हविषाम्' इ-
ति यथा ॥ सर्वमनक्ति ॥१५॥ 'सर्वं हलं प्रक्षालयति तेनोदपात्रेण नालोडितेन' अत्रभवन्तो वत्सशर्मपादाः
पठन्ति । अञ्जनं सीरस्य कृषिसाधनत्वात् । सर्वग्रहणं युगादिसंप्रत्ययार्थम् ॥ यत्र संपातानानय-
ति ततो लोष्टं धारयन्तं पत्नी पृच्छत्यकृक्षतेति ॥१६॥ कारयिता । संपातिताद् देशात् मृत्पिण्डं गृहीत्वा
५ धारयति । धारयन्तं पत्नी स्वामिनी यज्ञस्य पृच्छति 'अकृक्षत' इति । एवं संपातानामानयनकाले एवैतत् ।
भिन्नकर्तृत्वात् । पूज्यस्य स्याद् बहुवचनम् ॥ अकृक्षामेति ॥१७॥ पतिः प्रत्याह । 'अकृक्षाम्' इत्येवम् । प्रत्याहेति शे-
षः । प्रश्नसद्भावात् ॥ किमाहर्षीरिति ॥१८॥ पत्नी पतिं पृच्छति । किंयोगात् प्रतिप्रश्नवचनाच्च पत्न्याश्चैव पृ-
च्छा प्रतिप्रश्नश्च पत्युर्ज्ञातत्वात् ॥ विंति भूतिं पुष्टिं प्रजां पशून् नमन्नाद्यमिति ॥१९॥ प्रतिप्रश्नः । वित्तिर्वैदार्थ-
विज्ञानम् ॥ उत्तरतो मध्यमायां निवपति ॥२०॥ मध्यमायां सीतायां लोष्टं धारयति । आस्थापयति उ-
१० त्तरस्मिन् देशे । अत्रोत्तरं उत्तरस्य कालान्तरयोगात् एकतन्त्रं न चैककालत्वात् 'अश्विनौ स्थालीपाके-
न' यज्ञत इति वाक्यशेषः । एकयोगाद् विधिभेदो हविर्भेदात् ॥ अभ्यज्योत्तरफालं प्रातरायोजनाय
निदधाति ॥२१॥ उत्तरफालमभ्यज्य तेनोत्तरसंपातसंस्कृतेनोदकेन यदाऽऽयोजनं भविता तदर्थं स्थापयत्युत्तर-
फालवचनात् 'फालमतिकर्षति' तत्र फालापूरकः । इह कुशी । आयोजनार्थमास्थापयति तदुदकम् । प्रात-
र्द्वितीयेऽहनि यदाऽऽयोजनं भवति तदाऽऽयोजनं हलयुगफालयोक्त्ररश्मिफालोत्तरफालानामेव । तदर्थमायोजनाये-
१५ ति तादर्थ्यं वचनम् । नाशदोषापहारेषु पुनरुत्पत्त्यर्थम् । अन्यच्च द्वैयहकाल्यम् ॥ सीताशिरःसु दर्भानास्तीर्यं । इ-
त्यमन्त्रकम् । अभ्युक्षणं तु स्यात् । 'नानभ्युक्षितम्' इति वचनात् । प्लक्षोदुम्बरस्य । पिप्परीति प्रसिद्धः । पिप्पर्याः
काष्ठात् । श्रीस्त्रीश्चमसान्निदधाति ॥ २२ ॥ कारयिता । तेषु दर्भेषु तांश्चमसान् त्रीन् त्रीनेकैकस्मिन् कृत्वा स्थापयति ।
त्रिषु रसान्, त्रि-
षु विरूढकानि, त्रिषु पुरोडाशान् कृत्वा ॥ रसवतो दक्षिणे शण्वतो मध्यमे पुरोडाशवत उत्तरे ॥ २३ ॥ सीता-
शिरःस्विति प्रत्येकं वाक्यशेषः । अभिमन्त्र्य निधानमनारभ्यवादात् ॥ दर्भान् प्रत्यवधुज्य सं-
२० वपति ॥२४॥ ये चमसेषु दर्भा आस्थापितास्तान् दर्भान् प्रतीपान् कुटिलान् कृत्वा चमसानामुपरि करोति । ये च-
मसेऽपिबन्त इत्यर्थः । संवपति चमसस्थान् रसादीन् सीताशिरःसु । तथा मन्त्रलिङ्गं 'घृतेन सीता मधु-
ना समक्त' इति । बीजं समस्तं वपति इत्यपरे ॥ सारूपवत्से शङ्कृत्पिण्डान् गुग्गुलुलवणेऽतिनीयाशनाति ॥२५॥ स-

रूपनत्यायाः मानुहाहृष्टसिंदानुप्रसिष्ययुगुलकवणेन प्रसिष्यन्ति ॥ श्रीराष्ट्रं न नीतिरुत्तेन सांस्कृत्या
 प्राति ॥ ७ ॥ अननुत्सापरे ॥ अननुत्सापरे वा भवत्यनिवर्तकमेतन्न भेदः ॥ अस्मात्तरत्वात् ॥ सा पश्य हर्षा निवे
 निकमाये ॥ ७ ॥ कौशिकमायुतनीया व्यायुतनीया कौंडिका ॥ ७ ॥ अं पृथक् नीतिरिति केरणात् ॥ न पृथक् नीति
 र्निवेगवन्नीकराशिकापनीतिरुद्दीपानां निमग्नमप्युत्साहो भेदापरिवृष्टराशिपत्येषु करानि ॥
 अस्य सत्तस्य कर्मवर्त्यतस्य फले स्फूर्तिकृति धान्यस्य हृष्टिपूरणमित्यर्थः ॥ स्फूर्तिको अह ॥ प्रतिमिनकात्
 कर्तृकस्याधिककालकर्तृकयोरास्थानिदह विधानपुष्टिर्विशेषत्वात् ॥ ननु कर्म अन्वयस्य फले वा कच
 प्राप्तिर्निवेगवन्नीकराशिसस्यमध्यात् ॥ चंडवन्नीकराशिवपादेनामागत्यादापाग्रह
 यादह वडावः आस्त्रीप्यग्राणि एतानि पलाशस्यमध्यमपणे कत्तादभेदासवने विदित्वागे भपुष्टक
 वत् ॥ धान्यराशिपुकरानि ॥ कौटागारपत्यपुत्रपत्न्याकटपत्न्यादयो ॥ अथ फाल्गुनीनां समुच्चयो द्विती
 यावेदशात् ॥ आवाया असमासकरणसंख्याये ॥ राशिपत्यानि धान्यसूक्तमध्यात् ॥ सायं भुंजते
 धान्यमीत्तासायं भुंजते ॥ बहुवचनमनिष्याद्य ॥ भुजो ग्रहणे भ्रानिभाजनमध्यासाये ॥ ७ ॥ अ
 न्यावपतिश्च मानुषगणनादिधिके कौटागारे भ्रानि वयेत् ॥ बहुवचनं प्रत्यावपन ॥ अविश्वतस्त्वर्थ ॥ ५ ॥
 आभकथानाना ॥ यावद्वक्तः प्रयत्नः सत्यवः प्रत्यावपनादिनप्रथम एवाहनि ॥ ७ ॥ अनुमंत्रयते ॥ प्रत्यावप
 ने नुमंत्रयते कृताएकवचनानां भ्रान्तप्रत्यहमध्यासां नुमंत्रयते ॥ ७ ॥ अयन्तो न भसस्य निरिति वचनानां ॥ मे
 वयोगः ॥ ७ ॥ मेवास्याह च काशीनायावापयनि ॥ संप्राप्त्यात्मानं पत्न्यह्लाकाशीनाप्यसुष्टिर्निवेप
 ति ॥ टहर्षनिः आवापयत्यन्यः धान्यभृत्यः आपननमंत्रः लोहितकृत्तादिधानं मुष्टयं आपुनाये ॥
 सायं भुंजते इत्येवाद्युनतः स्फूर्तिकरणत्वात् ॥ ७ ॥ आगावदतिगा आगायनीः प्रत्युक्तिर्नि ॥ अट
 व्या आगच्छतीच्छीणो चैतस्युष्टिकमनुपुसामत्रप्रयोगात् ॥ प्रत्युक्त्याने च पूजाद्यधिप्रत्युक्त्याने वच
 नात् ॥ ७ ॥ आट्टिप्राप्यमभारस्यं द्रायनि सुहेति ॥ आट्टेति ॥ यजति चोदिनवद्वना संयोगात्
 हेति प्रयोगात् ॥ त्रिसंख्या संवधार्यः ॥ द्वाभ्यां द्वाभ्यां होमउत्तमया अन्यत्र यो नुक्चिच्च सर्वेण
 सूक्तेन निवचनानां ॥ ७ ॥ प्रजावतीरिति प्रतिष्ठमाना अनुमंत्रयते ॥ अट्ट्यागच्छतीरनया चोनुमंत्र
 यते ॥ पूर्वप्रतिष्ठते गदत्यर्थः ॥ ७ ॥ कर्कप्रवादानां द्वादशानाम्यासपातवत्यामयथा सदहवत्सा
 मिनिमंत्रान् ॥ कर्कप्रवादाः प्रवदंति ताः कर्कप्रवादाः स्तासां कर्मोच्यते ॥ काः स्ताः सूर्यस्य रश्मी

रूपवत्साया दुग्धे आनडुहाञ्छकृतत्पिण्डान् प्रक्षिप्य गुग्गुलु लवणं च प्रक्षिप्याश्नाति । 'सीरा युञ्जन्ति' ^१ इति

सूक्तेन संस्कृत्या-

श्नाति ॥ अनडुत्सापदम् ॥२६॥ अनड्वाहो बहवो भवन्त्यनेन कर्मणेति । तन्त्रभेदः फलान्तरत्वात् । सांपदग्रहणं निर्ऋ-
तिकर्मार्थम् ॥ कौशिकभाष्ये तृतीयाध्या तृतीयाये कण्डिका ॥ ॐ । पयस्वतीः ^२ इति स्फातिकरणम् ॥ १ ॥ शान्तफलशिला-
कृतिलोष्टवल्मीकराशिवापं श्रीणि कूदीप्राप्तानि मध्यमपलाशे दर्भेण परिवेष्ट्य राशिपल्येषु करोति ॥ २ ॥

५ अस्य सूक्तस्य कर्म वक्ष्यते । अस्य फलं स्फातिकरणम् । धान्यस्य वृद्धिकरणमित्यर्थः स्फातिः कयोः । आह-परिमितकाल-
कर्तृकाधिककालकर्तृकयोरास्फातिः । इह विधानं पुष्टिविशेषत्वात् । तत् कर्म । अश्वत्थस्य फलं, शकलः,
आकृतिलोष्टः, वल्मीके उत्सृष्टः वल्मीकराशिः तस्य मध्यात् चण्डवल्मीकराशिवापः । देशसामान्याद् वापग्रह-
णम् । द्वन्द्व एकवद्भावः । कूद्याः त्रीण्यग्राणि । एतानि पलाशस्य मध्यमे पर्णे कृत्वा दर्भेण सर्वतो वेष्टयित्वा गन्धपुटक-
वत् धान्यराशिषु करोति कोष्ठागारे पल्येषु च । पल्याः कटपल्यादयः । अश्वत्थफलादीनां समुच्चयः । द्विती-

१० यानिर्देशात् । कूद्या असमासकरणं संख्यार्थम् । राशिपल्यनिधाने सूक्तं प्रधानत्वात् ॥ प्रतिसायं भुञ्जते ॥ ३ ॥
धान्यं मित्वा प्रतिसायं भुञ्जते । बहुवचनमतिथ्याद्यर्थम् । भुजोऽनवने ^३ । प्रतिग्रहणं भोजनाभ्यासार्थम् ॥ प्र-
त्यावपन्ति शेषम् ॥ ४ ॥ मानुषगणनादधिकं कोष्ठागारेषु प्रतिनयेरन् । बहुवचनं प्रत्यावपतेरनियतकर्त्रर्थम् ॥

आ भक्तयातनान् ॥ ५ ॥ यावद् भक्तप्रयत्नः । तदत्र प्रत्यावपनादि न प्रथम एवाहनि ॥ अनुमन्त्रयते ॥ ६ ॥ प्रत्यावप-
नेऽनुमन्त्रयते कर्ता एकवचनात् । अतश्च प्रत्यहमभ्यासोऽनुमन्त्रयते ॥ अयं नो नभसस्पतिः ^४ इति । इतिवचनात् म-

१५ न्त्रप्रयोगः । पल्येऽग्रमानं संप्रोक्ष्यान्वृचं काशीनोप्यावापयति ॥ ७ ॥ संप्रोक्ष्याग्रमानं पल्ये कृत्वा काशीनोप्य मुष्टीन् आवप-
ति गृहपतिः । आवापयत्यनेन धान्यं मुष्टिम् । आवापने न मन्त्रः । लौकिकत्वाद् विधानम् । मुष्टिधान्यं आवापनार्थम् ।
'प्रतिसायं भुञ्जते' इत्येव । आद्यूनतः ^५ स्फातिकरणत्वात् ॥ आ गाव ^६ इति गा आयतीः प्रत्युत्तिष्ठति ॥ ८ ॥ अट-
व्या आगच्छन्तीः । स्त्रीणां चैतत् पुष्टिकर्म न पुंसां मन्त्रप्रयोगात् । प्रत्युत्थानं च पूजावृद्धिः । प्रत्युत्थानवच-
नात् ॥ प्रावृषि प्रथमधारत्येन्द्राय त्रिजुंहीति ॥ ९ ॥ प्रावृषीति यजतिचोदितवत् देवतासंयोगाज्जु-

२० होतिप्रयोगाच्च । त्रिः संख्यासंबन्धार्थः । द्वाभ्यां द्वाभ्यां होमः । उत्तमाया ^७ अन्यत्र योगात् 'क्वचिच्च' 'सर्वेण
सूक्तेन' ^८ इति वचनात् ॥ प्रजावतीः ^९ इति प्रतिष्ठमाना अनुमन्त्रयते ॥ १० ॥ अटव्यां गच्छन्तीरनयर्चानुमन्त्र-
यते । पूर्वं प्रतिष्ठन्ते गाव इत्यर्थः ॥ कर्कीप्रवादानां द्वादशदाम्यां संपातवत्यामयं घास इह वत्साम् ^{१०}
इति मन्त्रोक्तम् ॥ ११ ॥ कर्कीशब्दं याः प्रवदन्ति ताः कर्कीप्रवादाः । तासां कर्मीच्यते । कास्ताः । 'सूर्यस्य रश्मी-

न^१ इत्येवमाद्याः । द्वादश दामानि यस्या वत्सतयाः सा द्वादशदाम्नी । तस्यां द्वादशदाम्नीयां संपातसंस्कृतायां यन्मन्त्र उक्तं तत् करोति । किं चोक्तम्- 'अयं घासो अयं व्रजः' इति । किं च नोक्तम्- 'अयं घास इह वत्साम्' इति । पादेन घासप्रदानम् । 'इह वत्सां नि बध्नीमः' इति पादेन वत्सबन्धनं मन्त्रोक्तवचनात् । ऋग्विकल्पः षष्ठीनिर्देशात् । न चानुमन्त्रणम् । घासदानवत्सबन्धनयोः शेषकर्मत्वात् ॥ यस्ते शोकाय^२ इति वस्त्रसांपदी ॥ १२ ॥

५ इयमृक् वस्त्रलाभफला । अतश्चोच्चारणमात्रेणैव वस्त्रोत्पत्तिः । अतश्च निर्ऋतिकर्मसमानाधिकरणत्वादिह नपुंसकनिर्देशः स्यान्मेधाजननादिवत्^३ ॥ तिस्रः कूदीमयीरुर्णनाभिकुलायपरिहिता अन्वक्ता आदधाति ॥ १३ ॥ गृहकोलीयकः तस्यावासकः ऊर्णनाभिकुलायः । तेन परिहिता वेष्टिता घृतेन अन्वक्ताः प्रलिप्ता आदधाति । प्रतिसमिधं मन्त्रावृत्तिः ॥ अत्यन्तेषीका मौञ्जपरिहिता मधुना प्रलिप्य चिककशेषु पर्यस्य ॥ १४ ॥ अन्तमतीत्य गताः अत्यन्ताः । इषीका अतीत्य गता इत्यर्थः । मुञ्जशकलेनावेष्टिताः । माक्षिकेन मधुना प्रलिप्य चिककशेषु स-

१० वेतः प्रक्षिप्ताः तिस्रः समिधः । आदधातीति प्रकरणात् । ऋधइमन्त्रस्य^४ सूक्तस्यानूक्तत्वात् । कर्मणि तदन्तर्गतानां कर्मणां विधानं 'ग्रहणमा ग्रहणात्'^५ इत्यस्याः परिभाषाया अप्रवृत्त्यर्थम् । 'इमा ब्रह्म इति स्वस्ते । अयम्'^६ इति एतदपि न ग्रहणम् । पतिवेदनेषु^७ अधिकारोपजीवनात् ॥ उत पुत्र^८ इति ज्येष्ठं पुत्रमवसाययति ॥ १५ ॥ 'उत पुत्र' इति ज्येष्ठं पुत्रं पिता अवसानं कारयति । अवसानं गृहम् । विभक्तमवसाययति अवस्यतिशब्दात् । असति अवस्यतिशब्दे गृहक्रियाप्रयोगकृत्यं स्यात् । मन्त्रेणाहूय ब्रूयात्- 'अवसानं कुरु' इति

१५ प्रयोजयेत् ॥ मितशरणः सांपदं कुस्ते ॥ १६ ॥ ज्येष्ठो गृहं कृत्वा अत्रैव वेश्मनि अवसानसंस्कारार्थं न फलाय आत्मनेपदात्^९ । सह मन्त्रेण विवाहे पतिवेदनवत्^{१०} ॥ अर्धमर्धेन^{११} इत्याद्रिपाणी रसं ज्ञात्वा प्रयच्छति ॥ १७ ॥ अनयर्चा धनार्थं प्रयच्छति । मन्त्रार्थं ज्ञात्वा । अथ परिछिन्ना भागस्मृतिः । 'ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा रिक्थं भजेरन् । निवृत्ते रजसि मातुर्जीवति चेच्छति'^{१२} । जीवति यदच्छया ददामीत्येवं ज्ञात्वा । ततः प्रयच्छत्यर्थं मन्त्रलिङ्गात् । आर्द्रपाणिभूत्वा प्रक्षाल्य पाणी इ-

२० त्यर्थः । न 'मन्थोदनौ'^{१३} । अंशसंयोगात् ॥ शान्तशाखया प्राग्भागमपाकृत्य ॥ १८ ॥ शान्तग्रहणमंशस्य प्रधानत्वात् । शान्तवृक्षशाखया प्राग्दिग्भागं नीत्वा प्रयच्छतीति संबन्धः । अपाकरणम् ॥ प्रत्यग्निं प-
रिचृतति ॥ १९ ॥ अग्निं प्रति बध्नाति । अत्र कथं न मन्त्रः । प्रतिपत्तित्वात् । अपाकरणार्था हि शाखा । प्र-

न्ययिपरितृणानि विभक्त्या आत्मीया एकाग्रिप्रतिशारवं वधानि ॥ शारवांसं प्रत्ययः प्रकृतत्वात् ॥
 प्रतिपद्यताम् ॥ ७ ॥ नम्यामावास्यायो नित्यः प्रादेशमात्रीरादधानि ॥ नम्याः शारवाः समिध
 मिश्रः समिधः कृत्वा प्रादधानि ॥ प्रकृतेन मंत्रेण विभक्त्या च स पञ्चात्रसमिधग्रहणान् ॥ वत्स
 सांप्रदायदार्ष्टानि ॥ अनंतरायाममावास्यायो ॥ ७ ॥ नेकतुमितिरसप्राज्ञानि ॥ रसास्त्रनयो प्राज्ञे
 नरान्तरमप्राज्ञानि ॥ रसोरूपसिन्धेत्यादिनेयं रसाण्ययत्र साधने प्राज्ञानिमित्येव प्राज्ञोपनयन
 रसमिश्रमप्राज्ञानि प्रधानसंप्रत्ययाच्चरसानात्रानवचनात् ॥ न चानया संपानाः प्रापस्तेष्वनान् ॥
 जानकमवतु ॥ ७ ॥ रसकर्मणि कुरुते ॥ अन्वेषामंत्राणां या निरसकर्मणि सरसाधनकरो नित्य
 मग्रहणाच्चैकवत्तरससाधनानामेवानिदेष्टाः ॥ प्रधानसंप्रत्यया रसानात्रायनोति न तदभि
 कुरुते कुरुते ॥ ७ ॥ स्तुष्टवर्गमिति प्राजापत्यामावास्यायाम् स्तुतिवल्मीकशिरसि दभा
 वस्तीर्णोऽधिपदोपधारयंस्त्रिजुहोति ॥ अस्याः क्रत्वः प्रजापतिर्देवता रज्यात्तुदिरिता अमा
 वास्यायामिति कालाभिधाने अस्मिन्नेति सवितरि अस्मिन्ने अमावास्यायामिति संबधसमा
 नाधिकरणात् ॥ वल्मीकशिरसि दभाः स्मार्थविजुहोति अमावास्यायामिति कालविधाने अस्मि
 नेति सवितरि ॥ मंत्रानुमन्त्रिसमीपत्वं ॥ उपयुक्तसः सामीप्येदित्युक्तेः ॥ अधीतप्रत्यगप्रा
 जास्मरणाये ॥ शेषः प्रदोषाग्निः स्तृष्टादोषमिति यथा ॥ न संनिष्ठे धारयत्वयमवतु दुर्गा
 स्त्रिजुहोति ॥ कर्पूरमेष्ट्यो कृत्वा ॥ असंजुहोति होमसंपाने पुनर्दुलग्रहणान् ॥ न त्रनंदुलग्रहणा
 आद्यप्रसंगान् ॥ न त्रनाऽधिपदोपधारयं निनिवचनान् ॥ देवतासंकल्पनच होमवचनान् ॥
 नंदुर्गा एव ग्रहीतव्यावचनान् ॥ ७ ॥ नंदुलसंपानानानीय रसेः रूपसिन्धेत्याश्रानि ॥ इतु शिष्टानंदुल
 पात्रान् ॥ प्राणीयदध्यादिभिरुपसिन्धेत्याश्रानि ॥ नात्र नत्रेष्टोपत्तान् ॥ फलसंबधवनुपग्रह
 णमाश्रुवनसिचनमिति माभूत् ॥ ७ ॥ एवधोर्गमास्यामाश्रानान् प्राज्ञोपत्यामावास्यायामस्म
 मिने वल्मीकशिरसि दभावस्तीर्णोऽधिपदोपधारयंस्त्रिजुहोति ॥ न नंदुलसंपानानानीय आ
 ज्येनापसिन्धेत्याश्रान्येव श्रवचनान् संपाननंदुलपसेरुआज्यमाज्येनापसिन्धेत्याज्यनत्रे
 ष्टवचनान् ॥ ७ ॥ इति श्रीभट्टहारिकृतोक्तोक्तिक्रमाव्यवृत्तीयध्यायचतुर्थोऽध्यायः ॥ ७ ॥

- त्यग्निं परिचृततीति विभक्ता आत्मीया एका । अग्निं प्रति शाखां बध्नाति । शाखासंप्रत्ययः प्रकृतत्वात् प्रतिपाद्यत्वाच्च ॥ तस्या अमावास्यायां तिस्रः प्रादेशमात्रीरादध्नाति ॥ २० ॥ तस्याः शाखाया-
स्तिस्रः समिधः कृत्वा आदधाति प्रकृतेन मन्त्रेण । विभक्ताश्च समस्ताश्चात्र समिधः । ग्रहणात् । वस्त्र-
सांपदीवत्^१ आवृत्तिः । अनन्तरायाममावास्यायाम् ॥ त्वे ऋतुम्^२ इति रसप्राशनी ॥ २१ ॥ रसा अनया प्राश्य-
५ न्त इति रसप्राशनी । 'रसरूपसिच्य'^३ इत्यादिनेयं, रसा एव यत्र साधनं, प्राशनी इत्येवं प्रतीयते । तथा
'रसमिश्रमश्नाति'^४ इति प्रधानसंप्रत्ययात् रसानाशयतिवचनाच्च^५ । न चानया संपाताः प्रोपसृष्टत्वात् ।
जातकर्मावत्^६ ॥ रसकर्माणि कुर्वते ॥ २२ ॥ अन्येषां मन्त्राणां यानि रसकर्माणि रससाधनानि तानि करोति । क-
र्मग्रहणाच्च केवलं रससाधनानामेवातिदेशः प्रधानसंप्रत्ययात् । 'रसानाशयति'^७ इति नैतदभिषे-
कस्थानमप्रकृतत्वात् ॥ स्तुष्व वर्षमन्^८ इति प्राजापत्यामावास्यायामस्तमिते बल्मीकशिरसि दर्भा-
१० वस्तीर्णंऽध्यधि दीपं धारयन्निर्जुहोति ॥ २३ ॥ अस्या ऋचः प्रजापतिर्देवता । इज्या तद्विहिता । अमा-
वास्यायामिति कालाभिधानम् । अस्तमिते सवितरि । अस्तमिते अमावास्यायामिति संबन्धः समा-
नाधिकरणात् । बल्मीकशिरसि दर्भानास्तीर्य निर्जुहोति ।
अध्यधि अग्निसमीप इत्यर्थः । 'उपर्यध्यधसः सामीप्ये'^९ द्वित्वश्रुतेः । प्रत्यगग्रा
आस्तरणार्थम् । दीपः प्रदीप्तोऽग्निः । 'दीपम्'^{१०} इति यथा । तं संनिरुष्टं धारयन् स्वयमेव तण्डुलां-
१५ खिर्जुहोति । कर्परस्थेऽग्नौ कृत्वा त्रिरभ्यासः । तण्डुलैर्होमः संपातास्तेषु तण्डुलग्रहणात् । तत्र तण्डुलग्रहण-
माज्यप्रसङ्गात् । तत्र च 'अध्यधि दीपं धारयन्' इति वचनात् । देवतासंकल्पनं च होमवचनात् ॥
तण्डुला एव ग्रहीतव्याः । वचनात् । तण्डुलसंपातानानीय रसरूपसिच्याम्नाति ॥ २४ ॥ हुतशिष्टास्तण्डुलाः ।
तान् आनीय दध्यादिभिः^{११} उपसिच्याम्नाति । नात्र तन्त्रं शेषत्वात् फलसंबन्धवत् । 'उप'ग्रह-
णं 'आप्लवनावसेचनानाम्'^{१२} इति मा भूत् ॥ एवं पौर्णमास्याज्योपसिक्तान् ॥ २५ ॥ प्राजापत्यां पौर्णमास्यामस्त-
२० मिते बल्मीकशिरसि दर्भावस्तीर्णंऽध्यधि दीपं धारयन्निर्जुहोति । तथा तण्डुलसंपातानानीय । आ-
ज्येनोपसिच्याम्नाति एवंशब्दवचनात् । संपातास्तण्डुलेषु उपसेक आज्येन । शे-
षं पूर्ववत् ॥ इति श्रीभट्टदारिकृतौ कौशिकभाष्ये तृतीयेऽध्याये चतुर्थी कण्डिका ॥ ऋध-

[illegible]

- इमन्त्रः 'तदिदास' इति मैश्रधान्यं भृष्टपिष्टं लोहितालंकृतं रसमिश्रमश्नाति ॥ १ ॥ द्वाभ्यां सूक्ताभ्याम् । मिश्रधान्यानां भृष्टानां घरद्वेन चूर्णं रसैर्मिश्रितम् । मिश्रणं द्रवीकरणमित्यर्थः । लोहितालंकरणं विकल्पेन 'अकुशलं यो ब्राह्मणो लोहितमश्नीयात्' इत्यपवादस्य न स्मृत्यपेक्षत्वात् । पुरुषधर्मत्वादित्यर्थः । नात्र प्राशनम् । तेनेदं रसकर्म ॥ अभृष्टं प्लक्षोदुम्बरस्योत्तरतोऽग्नेस्त्रिषु चमसेषु पूर्वाह्णस्य तेजसाग्रमन्नस्य प्रा-
- ५ शिषमिति पूर्वाह्णे ॥ २ ॥ अभर्जितं मैश्रधान्यं पिष्टमेव केवलं लोहितालंकृतं रसमिश्रमश्नाति । अभृष्ट-मिति वचनात् । एकस्मिन् पात्रे युक्ताभ्यां संपातवन्तं कृत्वा त्रिधा करोति । तेषामेकमनेन मन्त्रेण भक्षयति ॥ मध्यंदिनस्य तेजसा मध्यमन्नस्य प्राशिषमिति मध्यंदिने ॥ ३ ॥ मध्यंदिनकाले मध्यमं भक्षय-ति ॥ अपराह्णस्य तेजसा सर्वमन्नस्य प्राशिषमित्यपराह्णे ॥ ४ ॥ अनेनापराह्णे प्राश्नाति मन्त्रलिङ्गा-त् प्राशनम् । 'तद्यथा ब्राह्मणविधिरेवं कर्मलिङ्गा मन्त्राः' इति वचनात् । संपातानन्तरमुत्तरतन्त्रं संपाता-र्थत्वात् ॥ ऋतुमत्याः स्त्रिय अङ्गुलिभ्यां लोहितम् ॥ ५ ॥ अश्नीयादिति शेषः प्रकरणात् । ऋतुमती गर्भकालयुक्ता । तस्या रुधिरं चोन्म्या निःसृजन् । स्त्रीग्रहणं स्त्रीमात्रसंप्रत्ययार्थम् । अङ्गुलिभ्यां प्रदेश-नीमध्यमिकाभ्याम् । संपातकरणं पात्रान्तरे । चमसवत् तत्र संस्कार्यत्वात् । सूक्तसमुच्चयः कृतः । उक्तकर्मत्वं कुलपुष्टये ॥ यत्क्षेत्रं कामयते तस्मिन् कीलालं दधिपधुमिश्रम् ॥ ६ ॥ अश्नातीति प्रकरणात् । यत्क्षेत्रं लब्धुमिच्छति त-स्मिन् तन्त्रं कृत्वा कीलालं नवस्त्रावितमोदनं दधिमधुभ्यां संमिश्रयाश्नाति । इह विधानं सूक्तप्रकरणात् ॥ सं-
- १५ वत्सरं स्त्रियमनुपेत्य शुक्यां रेत आनीय तण्डुलमिश्रं सप्तप्राप्तम् ॥ ७ ॥ वर्षं ब्रह्मवर्षं कृत्वा संवत्सरान्ते आत्मीयं शुक्रं शुक्यां कारयत्युपायेन । शुक्तिः प्रसिद्धा सामुद्रा । तद्रेतस्तण्डुलैर्मिश्रितमशितं सप्तप्राप्तमलाभफलं भवति । अश्नातीति प्रकरणात् । इह विधानं सूक्ताधिकारात् ॥ द्वादशोममावास्येति क्षीरभक्षो भवत्यमावास्या-यां दधिमधुमक्षस्तस्य मूत्र उदकदधिमधुपल्लवनाभ्यासिच्य ॥ ८ ॥ अश्नातीति प्रकरणात् । द्वादशीमा-दि कृत्वा प्रागमावास्यायाः । इतिः मर्यादार्थत्वात् । न अमावास्याया इतिसंबन्धः । एतानि त्रीण्यहानि क्षी-रमश्नाति । न संपाता भवातेग्रहणात् । अमावास्यायां दधिमधुनी अश्नाति स एव । भवतीत्येव । अतोऽ-त्रापि न संपाताः । तस्येति भक्षयेनुः मूत्रे उदकदधिमधुपल्लवनाभ्यां प्रक्षिप्याश्नाति । पल्लवनाक्षीरः । दधि-मधुभ्यां तुल्यवदभिधानात् ॥ कव्यादम्... इति भक्षणे मन्त्रालेङ्गात् । आवां देवी जुषाणे घृताची... ॥ ९ ॥ इ-

निपाठः॥ अत्र पुष्टये इति मर्यादा र्थमावास्यायां भक्षणान्तरविधानानुगतस्येति सूक्तं संवेधानुग-
 म्भक्तसंवेधप्रकरणानु॥ ७ नित्रायासाग्रपणनडुवानुदक्यानुमधुमिभानिदपात्तापवानोपते-
 वेयवानुभयानुसमाप्य॥ शरीरदयस्याकृत्यः निशितोद्दिनेदुवावुदक्यामात्रप्रउमयानितवे-
 चनानु॥ मधुमिभानुक्तताउदक्याकृतानिहेति पावेयवाः पकवशाज्जुदकापु- - - भिक्षाउ-
 दकाप्रयणनन्त्रीहिसेमत्यार्थ॥ एवयवानुयानुडुवानिरवानाएवमुदक्याकृतानिदपात्तामात्रो-
 हिपेनरुभयात्ममाप्य॥ ७ विदुनिगमयपरिचयेष्टनमभ्यानिनित्यारवानि॥ सास्त्वत्सः पुष्टकर्म-
 तानु॥ नृदसज्यभागानिअत्रअपणानु॥ सपवनपयसिअपणसंयोगानु॥ अत्रातिथदणकिहिता-
 आनिदपुनित्वानु॥ ७ समृथमिनि कोकायनः॥ सर्वकामस्यदकमेदहवेचनेनस्कादिकाराणु॥
 निवाननरानेदशानु॥ अतश्चकाहिनादिपुस्त्यनिक्रमानु॥ अनादरणीयत्वेकाकायनग्रहेण-
 प्रजः र्थ॥ ७ ममाभवचेरिति सात्रिकाग्रोर्ध्वपूनीकभागाभिः परिस्तीर्यगाहपत्यश्रुते सर्वेषु संपात-
 वंतुंगाहपत्येभ्योति॥ सत्रेषुवात्रिषुवात्रिभ्यस्ताः सात्रिकानामिदभास्तीर्य॥ दभेर्गाहपत्यं प्रति-
 केदक्षिण्याग्नि॥ भागयाभावहवनीये॥ श्रुतिकाः तृणाग्निप्रसिभानिगाहपत्यं प्रपुष्टित्वास्मान्नीपाकत्र-
 यपिसंपातवंतुं करोति त्वमेदानु॥ पुरायांनुसमयन॥ पुरायांनुसमयोगः प्रथमगाहपत्यसंपातकर-
 यो॥ एवं पूर्वस्मिन्परयोत्पसदेत्येवैवाहवनीयथागाहपत्यासुनमकाहवनीयेकुर्यानु॥ सात्रि-
 कावश्रीदभश्रुतिकभागाभिः परिस्तीर्योहवनीयसुतसर्वेषु संपातवंतुमाहवनीयेदेवोआनीमि-
 प्राप्तेअपरयोत्पसदेत्येवचनानु॥ उपसंहारः प्राश्रानोदपारय्याः स्यानु॥ हित्वाचानुराशान-
 पूर्ववानुचभेदः ७ एवं द्रोणकुक्षेत्रसाजुते॥ द्रोणकुक्षेत्राः सोमपात्रेनत्ररसावृत्ताएवमेवकरो-
 ति॥ सात्रिकानधीनभिरस्तीर्येत्यादिउक्तपदराउक्तकर्मानिदेवार्थ॥ अपरयोः श्रितिसंघासमापा-
 योपूर्ववनु॥ अतश्चापिकर्मभेदः॥ एवमिति प्रसिद्धेः ७ इति कौशिकभाष्यतृतीयध्यायेपुन-
 र्मीकदिका॥ ७ ७ यजुर्विद्यतरनिनवत्रात्वायांसर्पिर्मधुमिभानुदिति॥ नवायात्रात्वायां-
 न्नकृत्वाआज्यनागदामः प्रथानदोमासर्पिषामधुमिभानुसक्ताननदामः॥ उतरत्रहिनीयामि-
 निवननानु॥ ७ दायोगायेनिदिनीयादिनीयेनिसूक्तमात्रेविशेषः॥ ७ युक्ताभ्यांनृनीयो॥ आ-

- ति पाठः । अन्नपुष्टये । इतिः मर्यादार्थम् । अमावास्यायां भक्षणानन्तरविधानात् । तस्येति सूक्तसंबन्धात् । सूक्तसंबन्धः प्रकरणात् ॥ निशायामाग्रयणतण्डुलानुदङ्क्यां मधुमिश्रान् निदध्यात्वा यवानां पक्तेः ॥ १० ॥ एवं यवानुभयान् समोप्य ॥ ११ ॥ शरदि यस्यांकस्यांविद् रात्रौ व्रीहितण्डुलानुदङ्क्यामा यवानामिति वचनात् । मधुमिश्रितान् कृत्वा । उदङ्क्यां कृत्वा निहन्ति यावद् यवाः पक्वदशां न यन्ति । उदकोपसेचनिका उदङ्की । आग्रयणं च व्रीहिसंप्रत्ययार्थम् । एवं यवान् । यथा तण्डुला निखाता एवमुदङ्क्यां कृत्वा निदध्यात् आ व्रीहिपक्तेः । उभयान् समोप्य ॥ त्रिवृति गोमयपरिचये श्रुतमवनाति ॥ १२ ॥ इति व्याख्यातम् । सारूपवत्से पुष्टिकर्मत्वात् । त्रिवृत्याज्यभागान्तेऽन्नश्रपणम् । संयवनं पयसि श्रपणसंयोगात् । अन्नातिग्रहणं लोहिताद्य-
५ श्रान्तिः तदशुचित्वात् ॥ समृद्धमिति काङ्कायनः ॥ १३ ॥ सर्वकामस्य इदं कर्म । इह वचनं सूत्रताधिकारात् । इतिश्चानन्तरनिर्देशात् । अतश्च लोहितादिषु स्मृत्यतिक्रमात् अनादरणीयत्वम् । काङ्कायनग्रहणं
१० पूजार्थम् ॥ ममान्नं वचं इति सात्त्विकानग्नीन् दर्भपूतीकभाङ्गाभिः परिस्तीर्य गार्हपत्यश्रुतं सर्वेषु संपात-
वन्तं गार्हपत्येऽवनाति ॥ १४ ॥ सत्त्रेषु भवाः सात्त्विकाः । तान् सात्त्विकानग्नीन् दर्भादिभिः परिस्तीर्य । दर्भैर्गार्हपत्यम् । पूती-
कैर्दक्षिणाग्निम् । भाङ्गयाऽऽहवनीयम् । पूतीकाः तृणानि प्रसिद्धानि । गार्हपत्ये श्रपयित्वा स्थालीपाकं त्रि-
ष्वपि संपातवन्तं करोति तन्त्रभेदात् पदार्थानुसमयेन । पदार्थानुप्रयोगः प्रथमं गार्हपत्ये संपातकर-
णम् ॥ एवं पूर्वस्मिन्नपरयोरुपसंहृत्य ॥ १५ ॥ पूर्वमाहवनीयम् । यथा गार्हपत्ये कृतमेवमाहवनीये कुर्यात् । सात्त्विकानग्नीन्
१५ दर्भपूतीकभाङ्गाभिः परिस्तीर्याऽऽहवनीयश्रुतं सर्वेषु संपातवन्तमाहवनीयदेशेऽश्रान्तीति प्राप्ते अपरयोरुपसंहृत्येति वचनात् । उपसंहारः प्राशनं तदपराग्न्योः स्यात् । हित्वा चान्तराशनम् । पूर्वं वा तन्त्रभेदः ॥ एवं द्रोणकलशे रसानुक्तम् ॥ १६ ॥ द्रोणकलशः सोमपात्रम् । तत्र रसान् कृत्वा एवमेव करो-
ति सात्त्विकानग्नीन् परिस्तीर्येत्यादि । उक्तग्रहणमुक्तकर्मातिदेशार्थम् । अपरयोरिति षष्ठी समीपार्था पूर्ववत् । अतश्चात्रापि कर्मभेदः । एवमिति प्रसिद्धम् ॥ इति कौशिकभाष्ये तृतीयेऽध्याये पञ्च-
२० मी कण्डिका ॥ ॐ । यजूषि यज्ञ इति नवशालायां सर्पिमधुमिश्रं जुहोति ॥ १ ॥ नवायां शालायां तन्त्रं कृत्वा आज्येनाङ्गहोमः । प्रधानहोमः सर्पिषा मधुमिश्रेण । सूक्तान्तेन होमः । उत्तरत्र द्वितीयाभि-
ति वचनात् ॥ दोषो गाय इति द्वितीयाम् ॥ २ ॥ द्वितीयेति सूक्तमात्रे विशेषः ॥ युक्ताभ्यां तृतीयाम् ॥ ३ ॥ आ-

[illegible]

- भ्यां समुचिताभ्यां तृतीयामाहुतिं जुहुयात् ॥ आनुमतीं चतुर्थीम् ॥ ४ ॥ 'अनुमतिः सर्वमिदम्' इत्यनया । 'अनु-
मतये स्वाहा' इति केचित् । मन्त्रनामैतत् ॥ शालामङ्गुलिभ्यां संप्रोक्ष्य गृहपत्यासाद् उपविश्योदपात्रं निन-
यति ॥ ५ ॥ नवां शालामुदकेनाङ्गुलिभ्याममन्त्रकं संप्रोक्ष्य पत्न्यासाद् उपविश्योदपात्रं निनयति । भक्तगृ-
ह उपविश्योदपात्रं मार्जयति । अवसिञ्चेदमन्त्रकम् ॥ इहैव स्त^१ इति वाचं विसृजते ॥ ६ ॥ कर्माभा-
५ वे वाग्यमः । इह विसर्गवचनात् ॥ ऊर्ध्वा अस्य^२ इति वाष्मणमौदुम्बरं मन्यप्रतिरूपमभिजुहोति ॥ ७ ॥ वर्षं
महत् । तस्मान्निवृत्तो वाष्मणः^३ । कोऽसौ । उदुम्बरः । ततः कृत औदुम्बरः । महतः औदुम्बरात् कर्तव्य इ-
त्यर्थः । तं मन्थाकारमित्यर्थः । प्रतिरूपमष्टावरेध्मवत्^४ । 'चत्वारो धायाः'^५ इत्यादिचोदनासामा-
न्यात् । अभिग्रहणमाहुतेर्देशविधानार्थम् । अत्र साधनत्वमेव ॥ असंख्याताः अधिशृत्य
सप्तागमशष्कुलीः ॥ ८ ॥ अभिजुहोतीति शेषः प्रकरणात् । प्रतिग्रहोपात्तेन द्रव्येण कृताः श-
१० कुल्यः आगमशष्कुल्यः । ता अग्नावपरिमिता अधिश्रपयति । तासामग्नौ सप्त करोति । अभि-
जुहोति इतराः कर्तुरधिश्रपणात् ॥ त्वष्टा म^६ इति प्रातर्विभङ्क्ष्यमाणोऽश्नाति ॥ ९ ॥ श्वो विभा-
गं करिष्यन् सारूपवत्समश्नाति ॥ ज्यायं बध्नाति ॥ १० ॥ अथ च प्रातर्विभङ्क्ष्यमाणः ज्यायुं बध्नाति । ज्यायु-
ज्या ॥ दण्डं संपातवन्तं विमृज्य धारयति ॥ ११ ॥ प्रातर्विभङ्क्ष्यमाणो दण्डं संपातवन्तं कृत्वा विमृज्य धार-
यति । वायुरेना^७ इति युक्तयोश्चित्राकर्मनिशायां संभारान् संपातवतः करोति ॥ १२ ॥ 'त्वष्टा म'^८ इत्यने-
१५ न योगः । चित्राकर्मनिशायां यत्र चित्राकर्म^९ कृतं तस्याहो रात्राविदं कर्म । संभारान् । कान् । वक्ष्यमाणान् ।
संपातवतः करोति । 'पुरस्ताद्धोमवत्सु'^{१०} इति स्मर्तव्यम् । संभाराः शाखोदकशकलादयः साधन-
त्वात् । इक्षुकाशकाण्डयोः शेषसाधनत्वात् । प्रतिद्रव्यं सूक्तमेदः संस्कार्यमेदात् ॥ अपरेद्युर्वायु-
रेना इति शाखयोदकधारया गाः परिक्रामति ॥ १३ ॥ द्वितीयेऽहनि संपातितया शाखया उदकधारा-
मानयति । उदकधारया सर्वतो गाः क्रामति । वायुरेना इत्यृक् परिक्रमणे ॥ प्रथमजस्य श-
२० कलमवधायौदुम्बरेणासिना लोहितेन^{११} इति मन्त्रोक्तम् ॥ १४ ॥ वर्तमाने संवत्सरे यः प्रथमो जातो वत्सः त-
स्य कर्णयोरर्धं शकलं कृत्वा । ताम्रोऽसिर्वर्णसामान्यात् । 'लोहितेन स्वधितिना'^{१२} इत्यस्यामृचि यदु-
क्तं तत् करोति । 'मिथुनं कर्णयोः'^{१३} इति उभयोः पाटनं षष्ठीश्रवणात् ॥ यथा चक्रुः^{१४} इतीक्षुकाश-

स्यान्नाहिनेनेमैत्यरगमिभ्रमत्थानि॥ इतुगंटेनकत्रास्वेनचकर्माभांवेहिनेट्टहीत्वारसौमिभ्रिनेम
 ति॥ कांत्थागमुच्चयः॥ निमोर्जेनेमैः॥ नात्रसेपातः शेषत्वात्॥ नंदलेसपातासनचनु॥ मवेमोदुकर
 शाखाशकलसुभात्यचानीपात्राध्युदुवरकाज्यानिचनानिहमत्येतत्थानि॥ भनप्रसेनामन्नेनक
 वरयहणाथेत्वात्॥ यस्यैतमारजइत्यायाजनानामय्ययः मीरायुजेनीत्यस्ययानिकर्माणिप्रनु
 नयुक्तान्यस्यसूक्तस्यभवाति॥ ऐंद्राभनसंपातकरणाविबहुवचनानु॥ अनदुत्सपदानिह
 भनइद्योजनत्वात्॥ ७ भट्टदारलङ्कनोकोत्रिकमाप्यनृतीयं ययिषुष्टीकडिका॥ ६ ७ उच्य
 स्तोनबीजापदरग॥ अनेनसूक्तनबीजमभिमुच्येन्ननीयन्सर्वबीजान्कपहरतिवित्रोषवच
 नात्॥ आज्ञांमश्वानूयनानुउर्वरायाकृष्टे भूमिप्रदेशेफालिनादुह्यायसेनानुषक्तत्वायन॥ ८
 त्रीमुष्टीमुष्टिम्त्रोनत्रनीचौरायेतिवपनिसर्वमेवबीजसेनेवपति॥ उपकरणंसर्वबीजानं
 भमित्यमिति॥ माहावकात्रारय्यउन्ननेनिमित्तमाकुद्वारः प्रत्यकुद्वारेष्वक्षसंपातानानय
 ः॥ अभित्यमित्यस्यसूक्तस्यपरय्यउन्ननेदेवविमितिमाहानकात्रेविमितेष्टहः प्राकूद्वार
 रति॥ बहुव्रीहिः॥ नत्रक्षसंपातानानर्थानि॥ अभित्यमित्यर्थसूक्तत्वात्॥ संपातवद्वत्संपातिताभिरीड
 अपणमथानुरत्वात्॥ सोमामिषवश्रसोममिभ्रनिवचनानु॥ कृष्णाजिनसोमाभूनिचिनातिकृष्णह
 रिणचमेणिसोमरवडांनिविकरति॥ कृष्णाजिनएवाभिसुणातिपात्रानुरवचने॥ सोममिभ्रणस
 पानवतमश्वानि॥ सोमरसमिभ्रयाज्यनस्थालीपाकसंपातवतं कृत्वाश्वानि॥ अभिषवश्रसो
 ममिभ्रणानिवचनानु॥ मंत्रसिंराचसावीहिदेवेतिवचनानु॥ आद्यपिभ्रमानारभ्ययादानु॥
 ननुहोमेषाद्यहोमविभ्रधानेसोममंत्रवधनानु॥ अभिमंत्रेणानिष्टतिषुसंपातविधारयनेन
 स्यगुणायत्वात्॥ सोममिभ्रनाशुणाः॥ आदोक्षेसंपन्नेयदिदृष्टिमितेसंपातवतंकाकएवारीथ्य
 ते॥ ननःसंपन्नेयमिन्नयनित्यलेअपरिसमासाविपरिकर्मणः तासवित्तरिनिष्टहीदामवध्रा
 ति॥ क्रत्वःकर्मादिप्रसतागोः गृहिःस्तस्यागोः गृष्टिस्थादानंयतदध्राति॥ नन्वास्वनस्ययु
 धधनायमथाभावात्॥ अन्येष्वमिषयैःसंप्रयोगानु॥ संमासिंचेतिनिसर्वोदकेमेवधान्ये॥
 कृत्वास्यानिवात्थानस्ययावतोत्कटकानिवभागादिषुनानिगृहीत्वातस्मिन्सर्वोदकेष्टनस्था

- काण्ड्या लोहितं निर्मृज्य रसमिश्रमश्नाति ॥ १५ ॥ इक्षुगण्डेन काशखण्डेन च कर्णाभ्यां लोहितं गृहीत्वा रसैर्मिश्रितमश्ना-
ति । काण्ड्योः समुच्चयः । निर्मार्जने मन्त्रः । नात्र संपाताः शेषत्वात् । तण्डुलसंपाताशनवत् । सर्वमौदुम्बरम् ॥ १६ ॥
शाखाशकलस्रुवाज्यधनीपात्राण्युदुम्बरकाष्ठनिर्वृत्तानीह प्रत्येतव्यानि । अतश्चासेः ताम्रत्वं तस्योदु-
म्बरग्रहणार्थत्वात् ॥ यस्येदमा रजः ^१ इत्यायोजनानामप्ययः ॥ १७ ॥ 'सीरा युञ्जन्ति' ^२ इत्यस्य यानि कर्माणि प्रत-
५ तयुक्तादीनि ^३ तान्यस्य सूक्तस्य भवन्ति । ऐन्द्रस्य सांपदकरणानि । बहुवचनात् अनडुत्सांपदानां ^४ निर्देशः ।
अनडुद्योजनत्वात् ॥ भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये तृतीयेऽध्याये षष्ठी कण्डिका ॥ ६ ॥ ॐ । उच्छ्रय-
स्व ^५ इति बीजोपहरणम् ॥ १ ॥ अनेन सूक्तेन बीजमभिमन्त्र्य क्षेत्रं नीयते । सर्वबीजान्युपहरति । विशेषावच-
नात् ॥ आज्यमिश्रान् यवानुर्वरायां कृष्टे । भूमिप्रदेशे । फालेनोदुह्य । आयसेनोत्कर्षं कृत्वा । का-
शीन् । मुष्टीमुष्टिं त्रीन् तत्र । निनयति । नीचैरानाय्य । निवपति ॥ २ ॥ सर्वमेव बीजं क्षेत्रे वपति । उपहरणं सर्वबीजानाम् ॥
१० अभि त्यम् ^६ इति महावकाशेऽरण्य उन्नते विमिते प्राग्द्वारे प्रत्यग्द्वारे वाप्सु संपातानानय-
ति ॥ ३ ॥ अभि त्यमित्यस्य सूक्तस्य । अरण्ये उन्नते देशे विमिते महावकाशे । विमितं गृहम् । प्राग्द्वारे प्रत्यग्द्वार
इति बहुव्रीहिः । तत्राप्सु संपातानानयति । अभि त्यमित्यर्थसूक्तत्वात् संपातबहुत्वम् । संपातिताभिरद्भिः
श्रपणमनर्थान्तरत्वात् । सोमभिषवश्च 'सोममिश्रेण' इति वचनात् ॥ कृष्णाजिने सोमांशून् विचिनोति ॥ ४ ॥ कृष्णह-
रिणचर्मणि सोमखण्डानि विकिरति । कृष्णाजिन एवाभिषुणोति । पात्रान्तरावचनम् ॥ सोममिश्रेण संपा-
१५ तवन्तमश्नाति ॥ ५ ॥ सोमरसमिश्रेणाज्येन स्थालीपाकं संपातवन्तं कृत्वाऽश्नाति । अभिषवश्च 'सो-
ममिश्रेण' इति वचनात् । मन्त्रलिङ्गं च 'सावीर्हि देव' ^७ इति वचनात् । आज्यमिश्रमनारभ्यवादात् ।
न तु होमेष्ववाज्यहोमः । प्रधानः सोमः मन्त्रसंबन्धात् । अभिमन्त्रणानिवृत्तिः होमेषु संपातविधानात् । त-
स्य गुणार्थत्वात् । सोममिश्रता गुणः ॥ आदीप्ते संपन्नम् ॥ ६ ॥ यदि तद्विमितं संपातवत् काले एवादीप्य-
ते ततः संपन्नम् । यच्चिन्तयति तत् फलम् । अपरिसमाप्तौ विपरीतं कर्मणः फलम् ॥ तां सवितः ^८ इति गृष्टिदाम बध्ना-
२० ति ॥ ७ ॥ ऋचः कर्म । द्विः सूता गौः गृष्टिः । तस्या गोगृष्टेरादानं यत् तद् बध्नाति । न चात्र तस्य युक्तं
बन्धनमर्थाभावात् । अन्येषु मणिष्वर्थसंप्रयोगात् ॥ सं मा सिञ्चन्तु ^९ इति सर्वोदके मैश्वरान्यम् ॥ ८ ॥
कृत्वा । अस्य निवासस्थानस्य यावन्त्युदकानि वप्रातडागादिषु तानि गृहीत्वा तस्मिन् स ^{१०} उदके शृतं स्था-

जीपाकनशानिर्दनिचोदनाः समान्यानु॥ दिव्यं सुपर्णमित्युषभं देशेनोत्पन्नं द्रव्यं जने कृष्णभयं
 तन्मृषभोगोः सत्काकृष्णभंदिनुरनिसमानाधिकरणात्॥ देशेनित्वा सर्वथायावलीया
 वनीयां देशेनातिभवेतीत्यर्थः॥ अस्य वशाधमीः स्युः यत्तच्चोदनाधमं भवेदनावचनानु
 योमंत्रे चैत्रः संयुज्यवचनानु॥ अवदानो वशादिवना प्रत्यायानावसन्ति चावदानानुसन्धि
 चावदानान्यवदानं कृतमिति वचनानु॥ प्रत्युचोदनाधमं विधिकृत्वात्॥ अनुवचनं विदित्वा
 नृणां लोभयो मुखनाछादयति॥ अवदानं कृतं ब्राह्मणान् भोजयति॥ प्राण्यममीपञ्च
 हाथोर्जो विभ्ररिति॥ एहं संकाशेन जपति॥ देशान्तरं गत्वा प्रत्येत्यभारण्यान् समिधो गृह्णात्वा एह
 संकाशेन जपति यत्र यत्र स्थः गृहाणि पश्यति तस्मान् देशां स्थितौ जपति सत्येन समिधमाध्या
 यदक्षिणेन हस्तेन त्राकायाः वलीकं पटलं संस्मृत्य संस्पृश्य ऊर्जो विभ्ररिति जपति॥ अति
 ब्रज्यममिधमादधाति॥ समिद्धहोवाके कनित्ययमवसृजेन सुभगली प्रजावति सुखी॥
 मेहं त्रां गृहपतिर्जीव्या समिति स्मृते गृहहानि पाणिना गृहहानि॥ भेदेन मंत्रः उपनिष्ठते॥
 प्रकृतं न सत्तेन सृजेन अस्य वसृक्तस्यानु - - - प्रयोगवचनानु॥ यद्दामीनि मंत्रोक्तं समा
 पते गृहजने प्रियं वचनेन गृहपत्योः देशान्तरं निनयति॥ भक्तगृह उदकपूर्णं पात्रे निनयति॥ नृणां
 भवमेकं कर्म देहवस्तेन प्रवस्यन्नेवेष्टेन देशान्तरं यास्यमानं अवैष्टेन॥ गृहाणि कर्मान्तरं नि
 मितां नरत्वात्॥ स्युववसादिति स्युववसपशूनिष्ठापयति॥ अनया चोत्सृष्टा देवदेवैः
 वाशान् पश्यति॥ स्थित्या स्थापयति॥ न प्रत्यानयति॥ बहुवचनमर्थवत्तया॥ द्वौ मे
 रज्ज्वावपत्न्यानीयद्वेनानं दाराभिरुपनिष्ठते॥ द्वौ मेः सहायर्थं जलाकृत्वा द्वाभ्यां योदयो
 ग्येद्वौः कृतमाद्वौ परिमितिषु उच्यं सृज्ज्वात्॥ सृज्ज्वा उच्यं विंगत्वात्॥ अगायवर्गं उपस्था
 नं॥ इदं स्युः सः साहस्र इत्युषभं स्यात् वतमेतु सृज्ज्वात्॥ अनयोः सृज्ज्वाः सृज्ज्वाः सृज्ज्वाः
 यगोर्ध्वं न सृज्ज्वात् स्थापयति॥ संपातुर्वनं कृत्वा रत्नां धातुत्वात् सृज्ज्वात् सृज्ज्वात् सृज्ज्वात्
 उक्तावुक्तस्य जमस्तस्य पादः गृहकोमाभूत्॥ एतः पाणि प्रस्थातुन मंत्रवत्॥ एतं
 योयुवानमिति पुराणं प्रवृत्त्यनवमृत्त्यजने सद्योसमिति॥ पुराणायां गोषु उच्यं नमपनी

- लीपाकमश्नाति । अश्नातीति चोदनासामान्यात् ॥ दिव्यं सुपर्णम् ^१ इत्यृषभदण्डिनो वपयेन्द्रं यजते ॥ ९ ॥ ऋषभं यज-
ते । ऋषभो गौः सेक्ता । ऋषभदण्डिन इति समानाधिकरणात् । दण्डीति गवां सर्वेषां यो बली । यो
बलीयान् दण्डी चापि भवतीत्यर्थः । अस्य वशाधर्माः ^२ स्युः । व्यक्तचोदनाधर्माश्च देवतावचनात् । ए-
षां मन्त्रेण चेन्द्रः संयुज्यते वचनात् । अवदानानां वशा देवता । प्रत्यानयनानि सन्ति अवदानात् । सन्ति
५ चावदानानि अवदानकृतमिति वचनात् । प्रत्यृचं होमो विधिकर्मत्वात् ॥ अनुबद्धशिरःपादे-
न गोशालां चर्मणाऽवच्छाद्य । अधोमुखेनाच्छादयति । अवदानकृतं ब्राह्मणान् भोजयति ॥ १० ॥ प्रोष्य समिध आ-
दाय ऊर्जं बिभ्रत् ^३ इति गृहसंकाशे जपति ॥ ११ ॥ देशान्तरं गत्वा प्रत्येत्य आरण्याः समिधो गृहीत्वा गृह-
संकाशे जपति । यत्रयत्रस्थः गृहाणि पश्यति तस्मिन् देशे स्थितो जपति ॥ सव्येन समिधो दक्षिणेन शालावलीकं संस्तभ्य जपति
॥ १२ ॥ सव्येन समिध आदा-
य दक्षिणेन हस्तेन शालायाः वलीकं पटलं संस्तभ्य संस्पृश्य ऊर्जं बिभ्रदिति जपति ॥ अति-
१० ब्रज्य समिध आदाय । आदधाति । समिद्ग्रहणं वलीकनिवृत्त्यर्थम् । अनेन सूक्तेन । सुमङ्गलि प्रजावति सुसी-
मेऽहं वां गृहपतिर्जीव्यासमिति स्थूणे गृह्णाति । पाणिना गृह्णाति । सेदेन मन्त्रः । उपतिष्ठते ॥ १३ ॥
प्रकृतेन सूक्तेन । अस्य च सूक्तस्य उपस्थाने प्रयोगः वचनात् ॥ यद्वदामि ^४ इति मन्त्रोक्तम् ॥ १४ ॥ संभा-
षते गृहजनं प्रियवचनेन ॥ गृहपत्यासाद उपविश्योदपात्रं निनयति ॥ १५ ॥ भक्तगृह उदकपूर्णं पात्रं निनयति । तूष्णी-
मेवेदं कर्म ॥ इहैव स्त ^५ इति प्रवत्स्यन्नवेक्षते ॥ १६ ॥ देशान्तरं यास्यमानोऽवेक्षते गृहाणि । कर्मान्तरं नि-
१५ मिच्चान्तरत्वात् ॥ सूयवसाद् ^६ इति सूयवसे पशून् निष्ठापयति ॥ १७ ॥ अनयर्चा सुतृणोदके देशे ग-
वादीन् पशून् स्थित्या स्थापयति । न प्रत्यानयति । बहुवचनमर्थलक्षणार्थम् ॥ दूर्वाग्ने-
रञ्जलावप आनीय दर्शं दार्शीं भिक्षपतिष्ठते ॥ १८ ॥ दूर्वाग्नेः सहापः पत्न्यञ्जलौ कृत्वा । दर्शः आग्नेयादिः तद्यो-
ग्यः दर्शः । कतमा दूर्वापरिमितिः । षद् । अर्थसूक्तत्वात् । सूक्तं ^७ षडर्चं लिङ्गत्वात् । कर्मापवर्गे उपस्था-
नम् ॥ इन्द्रस्य कुक्षिः ^८ साहस्र ^९ इत्यृषभं संपातवन्तमिति सृजति ॥ १९ ॥ अनयोः सूक्तयोः । सेक्तारं गामानी-
२० य गोष्ठेऽतिसृजति स्थापयति । संपातवन्तं कृत्वा ॥ रेतोघायं त्वाति सृजामि... ^{१०} ॥ २० ॥ इत्यतिसर्गमन्त्राः ।
अनुक्तस्य समस्तस्य पाठः । उदको ^{११} मा भूत् एतैः । पाणिप्रक्षालनमन्त्रवत् ^{१२} ॥ एतं
वो युवानम् ^{१३} इति पुराणं प्रवृत्त्य नवमुत्सृजते संप्रोक्षति ॥ २१ ॥ पुराणो यो गोषु षण्ढः तमपनी-

यन्त्रमंत्रेणोदकेन संशोषयति॥ कल्पजातरनिकरणाकरणासूतः कर्मविशेषं यन्त्रिधिरिति॥ ६॥
 उत्तरैवापुष्टिकामः ऋषभेणोदयजने॥ ऋषभदेवो न पश्यत्यर्थः॥ यजनतु इति सन्निधानान्॥ ७॥
 पुष्टिमिच्छति पुष्टिकामवत्तनं उत्तरस्य संपत्कामयोगान्॥ व्यतिचोदनाकमेत्वे॥ संपत्कामः॥ ८॥
 तेन पोर्णमास्यां संपदपूर्वकाभः॥ पुष्टिरूपा नृधिः॥ अथेन वर्णनगनापोर्णमास्यां यजननेंद्र्यं
 मास्यामिति॥ काळविधेः निर्दशितकर्मणि पोर्णमासीयदृष्टान्॥ सत्यं च हृदित्याग्रहायण्यामा
 र्गशीर्षयोर्णमास्यां पूर्वकाभः॥ ९॥ यस्यामदाहनिधौ निद्रितुहोः वीतिपावदृष्टेः॥ अवापिनृगधम
 वादः नृगधवाकांते गमन्य कर्मत्वात्॥ गधप्रवादाभिरले कुर्वते॥ प्रधानापरतिनष्टव्यनिचोप
 दयेर्दभंशुखदायासवेदोत्तनाधैः पश्चान्नवरायोगनेदभीनास्तीर्य स्थालीपात्रे द्वितीयं स
 त्तं नृत्वा आनिप्रकृतेर्मंत्रेण मिमंत्रणसंपाननिधानात् द्वितीयचचनमककर्मार्थं॥ अथ
 नानाविकर्मोत्तरत्वात्॥ १०॥ ततोयस्यादिनः सप्तभिर्भूमेमानरिति त्रिजुहोति॥ स्थालीपाकायाभिः
 सप्तभिरुभिः सत्यं च हृदित्याभिः भूमामातश्चिवाद्येभ्योऽभ्यां त्रिजुहोति॥ आदिनरतिसहस्रं
 गात्॥ अष्टानोत्तमाद्यन्यायात्राणोद्देमानां सस्वधाविभागावृत्तान्॥ आद्यदयोरन्यत्तत्त्वादनवत्॥ स
 स्वारमध्यमस्यान्यत्तान् पश्चादप्रदं भेषुकशिप्रवास्तीर्य विमृश्वरोमित्युपविशति॥ पश्चान्नत्रा
 प्रवेदिसरगादभेषुकशिप्रुत्तणमयं प्रस्वरणां गुणलिकायां दास्तीर्य तत्राविमृश्वरीमित्यनयोप
 तिर्वातिनिशायासनं नृवेरार्नाविधानं॥ यास्ते त्रिवा इमं विप्रति॥ काशं तिस्रं शनापवेशन
 योरकेकासकशेषकमेत्वात्॥ ११॥ यद्यथा नरतिपर्यावर्तने स्वपत्तनमावर्तते॥ नदनयात्राणां
 नवभिः चरति चेति दशम्यादौ युषेत्कपोनिष्ठति॥ उपेत्यावश्यं कार्यमित्यर्थः॥ अथ यथा नयथास्या
 न्॥ मंत्राणां समुच्चयः कर्मणि विधानादुपनयनं यवनं नृवेदं प्रधानकर्मार्थं॥ शेषत्वात्॥
 उदयमित्युक्तामिति॥ शयनादुत्थितं अनयागच्छति॥ सकृन्मंत्रं कद्रव्यत्वात्॥ उदाराणां
 तित्रीणि पदानि प्रादुर्नगच्छति॥ उदइव वात्यनो गच्छति॥ ततो यावत्तद्वत्त्वाचारिणं भुवं मंत्रे
 निगात्॥ १२॥ सकृन्मंत्रः कर्तुं संवेधान्॥ १३॥ उन्ननाच्च॥ उत्तरस्थलं नृदास्यतस्मिन्नीसितं॥ उ
 न्नतमारुह्य लब्धोपलक्षणत्वात्॥ पंचमी अतस्स्थलमाह्वयति॥ सप्तमी लक्षणाभावे च दश

- य नवं मन्त्रेणोदकेन संप्रोक्षति । कल्पजान्त इति करणाकरणं सूक्तकर्म । विशेषेऽयं विधिरिति ॥
 उत्तरेण पुष्टिकाम ऋषभेणन्द्र यजते ॥ २२ ॥ 'ऋषभदण्डिनो वपया' ^१ इत्यर्थः । यजत इति संनिधानात् । यः
 पुष्टिमिच्छति । पुष्टिकामवचनमुत्तरस्य संपत्कामयोगात् व्यक्तचोदनाकर्मत्वम् ॥ संपत्कामः श्वे-
 तेन पौर्णमास्याम् ॥ २३ ॥ संपदपूर्वलाभः । पुष्टिरुपात्तवृद्धिः । श्वेतवर्णेन गवा पौर्णमास्यां यजेतेन्द्रम् । पौर्ण-
 मास्यामिति कालविधिः । निष्कृतिकर्माणि ^२ पौर्णमासीग्रहणात् ॥ सत्यं बृहत् ^३ इत्याग्रहायण्याम् ॥ २४ ॥ मा-
 र्गशीर्षपौर्णमास्यामपूर्वलाभः । 'यस्यां सदोहविर्धाने' इति जुहोति... इति ^४ यावद् ग्रहणम् । अत्रापि न गन्धप्र-
 वादनिष्टीवनलिङ्गम् । अन्यकर्मत्वात् । 'गन्धप्रवादाभिरलंकुरुते' ^५ । 'शुद्धा न आप' इति निष्टीव्य' ^६ इति च ॥ पश्चा-
 दनेदंभेषु खदायां सर्वहुतम् ॥ २५ ॥ तन्त्राग्नेः पश्चात् खदायां गतैर् दर्भानास्तीर्य । स्थालीपाकम् ॥ द्वितीयं संपा-
 तवन्तम् । कृत्वा । अघ्नाति ॥ २६ ॥ प्रकृतैर्मन्त्रैरभिमन्त्रणं संपातविधानात् । द्वितीयवचनमन्यकर्मार्थम् । अभ्या-
 १० तानानि कर्मान्तरत्वात् ॥ तृतीयस्यादितः सप्तभिर्भूमे मातः ^७ इति त्रिर्जुहोति ॥ २७ ॥ स्थालीपाकस्य । आद्याभिः
 सप्तभिर्ऋग्भिः 'सत्यं बृहत्' ^८ इत्याद्याभिः 'भूमे मातः' इति चाष्टम्या सह त्रिर्जुहोति । आदित इति सहप्रयो-
 गात् । अष्टानां ऋचामावृत्त्या । त्रयाणां होमानां च त्रिधाविभागवचनात् । आद्यन्तयोरव्यक्तचोदनात्वात् सं-
 स्कारः । मध्यमस्यान्यत्वात् ॥ पश्चादनेदंभेषु कशिपवास्तीर्य विमृग्वरीम् ^९ इत्युपविशति ॥ २८ ॥ पश्चात्तन्त्रा-
 ग्नेः वेदिस्तरणदर्भेषु । कशिपु तृणमयं प्रस्तरणं गुगुलिकास्थम् । तदास्तीर्य तत्र विमृग्वरीमित्यनयोप-
 १५ विशति ॥ निशायामनन्तरं संवेशनविधानात् । यास्ते शिवा ^{१०} इति संविशति ॥ २९ ॥ कशिपुनि संवेशनोपवेशन-
 योरेकैकाकाङ्क्षा शेषकर्मत्वात् ॥ यच्छयान ^{११} इति पर्यावर्तते ॥ ३० ॥ स्वपन् आवर्तते । तदनया ऋचा ॥
 नवभिः ^{१२} शन्तिवा ^{१३} इति दशम्योदायुषा ^{१४} इत्युपोतिष्ठति ॥ ३१ ॥ उपेत्यवश्यकार्यमित्यर्थः । अभ्युत्थाने यथा स्या-
 त् । मन्त्राणां समुच्चयः कर्मणि विधानादुपनयनवत् ^{१५} । न चेदं प्रधानकर्माग्रहायणीशेषत्वात् ॥
 उद्वयम् ^{१६} इत्युक्तामिति ॥ ३२ ॥ शयनादुत्थितः अनया गच्छति । सकृन्मन्त्र एकक्रियात्वात् ॥ उदीराणा ^{१७} इ-
 २० ति त्रीणि पदानि प्राङ् वा । गच्छति । उदङ् वा । बाह्यतो गच्छति । ततो यावत् ^{१८} इति । ऋचा । वीक्षते ॥ ३३ ॥ भुवं मन्त्र-
 लिङ्गात् । सकृन्मन्त्रः कर्तृसंबन्धात् ॥ उन्नताच्च ॥ ३४ ॥ उत्तरं स्थलं तदारुह्य तस्मिन् वीक्षते । उ-
 न्नतमारुह्य त्यन्लोपलक्षणत्वात् ^{१९} पञ्चमी । अतः स्थलमारुह्येति । सप्तमी लक्षणमात्रं च देश-

निर्दशात् ॥ नेमिनि कत्वे सणस्युमंत्रिणान् ॥ नन्वेव प्रथममस्य नित्यस्यादुच्यते ॥ विकारगर्भे
 शास्त्रानुक्तो ननु मास्यते ॥ उन्नताच्चित्तवचनात् ॥ आग्रहायणीकमश्रित्य तसं प्रत्ययात् ॥ गो
 त्पादिस्य रणादित्यर्थः ॥ ७ पुरस्तादग्नेः सौरयुक्तमुदपात्रेण संपातानावसिञ्चति ॥ मत्स्ये ह
 रितिसंपातमंत्राः प्रकृतत्वात् ॥ आयोजनानामययः कथितमनन्त ॥ ८ यस्यामहाहविर्वा
 नेदति जुहोति वरोम आगमिष्येतीति वरोवरणीयार्थः ॥ मम भवेदित्येवं मया च नुभि राज्य
 जुह्यात् ॥ फलवचनमधिकारिकफलप्रसंगान् ॥ बहुवचनमाग्रहणनिवृत्त्यर्थं मंत्रलिङ्गच
 ॥ यधने कामया महदिति ॥ ९ यस्यामन्नमित्कपनिष्ठते ॥ भूमिमुपनिष्ठते आत्मने पदान् ॥ १०
 निधिविभ्रति ॥ तिमणिः हिरण्यकामः उपनिष्ठते प्रकरणान् ॥ मणमयः हिरण्यसुवर्ण ॥ ११ एवं
 विद्वान् ॥ प्राप्यापि मणिः हिरण्यवाग्माभ्यामवोपनिष्ठते ॥ यस्याकृष्णमिति कथं कृतस्यान्ना
 मिति ॥ निर्वृतिवावर्षकनेत्रारसिकरोति पूवेत्रायमनुश्चाननमन्त्रः ॥ १२ यत्ता एषनीरथरति
 योः एषत्यादित्योरोहितः ॥ यत्ता एषनीरथ एष्टिवहतिरोहिते निगपत्रके एषनीको वारो हि
 नर्ननत्तथयति ॥ योः एषनीतेया ॥ आदित्योरोहितः देवतावचनं विज्ञाष्टधमेभिप्रायो यस्य स
 कस्य यागः ॥ एषत्याः सीरोदनमित्यत्राब्धा च निर्वीयादि अर्थे न देवतासं प्रयोगयथास्यात् ॥ न
 म्ना एषत्येगहितायति च निर्वीयवचनात् ॥ १३ एषनीगांददति ॥ ब्राह्मणाय सुकृते दुभिस्त्रीचा
 नुप्रयोगान् ॥ गच्छेत् ॥ अभिमध्यदद्यात् ॥ १४ एषत्याः सीरोदनं सर्वहते ॥ एषत्याः सीरोदनं हते स
 र्वहते षड्गणिसकृद्योत्पन्नः ॥ अत्र देवताविधानं ॥ १५ पुष्टिकर्मणामुपधानोपस्थानं ॥ पुष्टिकर्माणि
 येषामंत्राणां ते पुष्टिकर्माणि ॥ तेषां मंत्राणां उपधानोपस्थानं प्रवीधिकारिके भवतः ॥ चित्राकर्म
 दीनि च पुष्टिकर्माणि प्रवीधिकारात् ॥ अन्यमपि चाधिकारी फलमन्यवचनात् ॥ अन्यनृप्रतीक
 संप्रत्ययमृषीप्रवृत्तान् ॥ १६ सतिभिः सर्वकर्मः ॥ प्रतिकविकल्पः ॥ पुष्टिफलत्वे च प्राप्तिर्यथा
 रंभः ब्राह्मणमयाभ्यामित्यादेयः सति तास्तेः समुच्चिंते रूपधानोपस्थानं कार्यं सर्वाणि फलानि
 उता पूर्ववन्विधानं पुष्टिमर्थं ॥ द्वितीयेनाप्रवृत्त्या न्निमित्तमिदं संवधार्य केवलप्रयोगार्थत्वात् ॥
 १७ पुष्टिकर्मसंहिताया विधिकृतः ॥ १८ प्रथमं मेधाजननमिति ॥ मेधाविधानं ब्राह्मणं नृपिको

- निर्देशात् । नैमित्तिकत्वं वीक्षणस्य मन्त्रलिङ्गात् । नन्वेवं प्रथमस्य नित्यत्वं स्यात् । उच्यते । विकारनिर्देशाच्चानुक्तोन्नतमारुह्यते । 'उन्नताच्च' इति वचनात् । आग्रहायणीकर्मणश्च नित्यत्वं संप्रत्ययात् । गौतमादिस्मरणादित्यर्थः । पुरस्तादग्नेः सीरं युक्तमुदपात्रेण संपातवतावसिञ्चति ॥ ३५ ॥ 'सत्यं बृहत्' इति संपातमन्त्राः प्रकृतत्वात् ॥ आयोजनानामप्ययः ॥ ३६ ॥ कथितमेतत् ॥ यस्यां सतोहविर्धा-
 ५ ने इति जुहोति वरो म आगमिष्यतीति ॥ ३७ ॥ वरो वरणीयोऽर्थः मम भवेदित्येवमर्थम् । चतुर्भिराज्यं जुहुयात् । फलवचनमाधिकारिकफलप्रसङ्गात् । बहुवचनमाग्रहायणीनिवृत्यर्थम् । मन्त्रलिङ्गं च 'यद्धनं कामयामहे' इति ॥ यस्यामन्नम् इत्युपतिष्ठते ॥ ३८ ॥ भूमिमुपतिष्ठते । आत्मनेपदात् ॥ निर्धि बिभ्रती इति मणिहिरण्यकामः ॥ ३९ ॥ उपतिष्ठते प्रकरणात् । मणिम् अयः । हिरण्यं सुवर्णम् ॥ एवं वित्त्वा ॥ ४० ॥ प्राप्यापि मणिं हिरण्यं वा । आभ्यामेवोपतिष्ठते ॥ यस्यां कृष्णम् इति वार्षकृतस्याचा-
 १० मति शिरस्यानयते ॥ ४१ ॥ निर्ऋतिकर्म । वार्षकृतं शिरसि करोति पूर्वशेषम् । अतश्चानयने मन्त्रः ॥ यं त्वा पृषती रथ इति द्यौः पृषत्यादित्यो रोहितः ॥ ४२ ॥ यं त्वा पृषती रथे प्रष्टिर्वहति रोहितेति । अत्र केयं पृषती को वा रोहित इति तत् कथयति । द्यौः पृषती ज्ञेया । आदित्यो रोहितः । देवतावचनम् । विशिष्टधर्माभिप्रायोऽयमस्य सूक्तस्य योगः । 'पृषत्याः क्षीरौदनम्' इति शब्दाभ्यां च निर्वापादि । अर्थेन देवतासंप्रयोगो यथा स्यात् । तस्मात् पृषत्यै रोहितायेति च निर्वापवचनात् ॥ पृषतीं गां ददाति ॥ ४३ ॥ ब्राह्मणाय । शुक्लैर्विन्दुभिः युक्ता । स्त्री चा-
 १५ नुप्रयोगात् । षड्भिरभिमान्य दद्यात् ॥ पृषत्याः क्षीरौदनं सर्वहुतम् ॥ ४४ ॥ पृषत्याः क्षीरे शृतमोदनं सर्वहुतम् । षड्भिरपि सकृद्धोतव्यम् । अत्र देवताविधानम् ॥ पुष्टिकर्मणामुपधानोपस्थानम् ॥ ४५ ॥ पुष्टेः कर्माणि येषां मन्त्राणां ते पुष्टिकर्माणः । तेषां मन्त्राणामुपधानोपस्थाने पूर्वाधिकारोक्ते भवतः । चित्राकर्मादीनि च पुष्टिकर्माणि ॥ पूर्वाधिकारात् । अन्यः अपि चाधिकारी । फलमन्यवचनादन्यत् । प्रतीकसंप्रत्ययश्च षष्ठीश्रवणात् ॥ सलिलः सर्वकामः ॥ ४६ ॥ प्रतीकविकल्पः । पुष्टिफलत्वे च प्राप्तेऽयमारम्भः । शंभुमयोभुभ्याम् इत्यादयः सलिलाः । तैः समुच्चितैरुपधानोपस्थाने कार्ये सर्वाणि फलानीच्छता । पूर्वस्य विधानं पुष्ट्यर्थम् । 'द्वितीयेन प्रवत्स्यन्' इति निमित्तसंबन्धार्थं केवलप्रयोगार्थत्वात् । पुष्टिकर्मसंहिताया विधिरुक्तः । प्रथमं 'मेधाजननम्' इति मेधाविधानं शास्त्रम् । तदधिका-

राजानुक्रमः शान्तिनित्यत्वात् ॥ नदनं नरं ब्रह्मचारिणं संपदानि विधिरोदुंबयोऽदिप्रसंगात् ॥ नदनं नरं कथं
 नस्यामि ॥ सर्वशरत्प्रसंगात् ॥ नदनं नरं वचस्यान्योदुंबयोर्निदप्रकारणात् ॥ नदनं नरं गृहकर्मा
 णसंपदावेक्षणत्वात् ॥ वयोऽश्रमधर्माणां च राजादृष्टिहेतुत्वात् ॥ नदनं नरं निजैरनिकमोणि
 संपदावेक्षणत्वात् ॥ नदनं नरं पुष्टिकमोणिउपांतस्य संवर्धनार्थत्वात् ॥ चित्राकर्मणो नित्यवाचां
 दनं नरं भेषज्यानिप्रतीकक्रमात् ॥ आरोग्यमूलत्वाच्च विवर्गलाभस्येतेषामिदानीं मन्त्रः ॥ मन्त्र
 वेदार्थविदउपाध्यायवत्सशर्मणः प्रपञ्चभट्टहारिलकतो कोशिकभाष्यतृतीयोऽध्यायसप्तमी
 कंडिका ॥ अध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥ अथ भेषज्यानि ॥ इति द्विपदं सूत्रप्रकरणान् ॥ द्विप्रका
 राध्यायः आहारनिमित्ताण्युभयनिमित्ताग्निः ॥ नन्वन्नाहारवेषस्य समुत्थानोऽप्युवेदच
 कारकारादिप्रणीतोऽशमनार्थः ॥ अधर्मसमुत्थानां तु शास्त्रमिदमुच्यते ॥ अर्थेति विध्यपवा
 रापेक्षाविधिप्रकरणान् ॥ तस्यापचारप्रत्ययो भेषज्यप्रत्ययान् ॥ तद्विध्यपराधेऽभूनि भेष
 ज्यानेति व्याधेरपनयनाकर्मभेषज्यं तद्विज्ञानमिति वाक्यविशेषः ॥ आदिसूत्रभेषज्याधिका
 रेनर्थः पुष्टिकर्मनदं नरेणाधिकारवदंतदवगमान् ॥ अथ धिवनस्पतीनामनुकानीत्येव च नान् ॥ अ
 र्थवद्वारन्योदकानां प्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थत्वात् ॥ विकारवचनात्पत्नीकाधिकांशोऽदि विददस्यानारभ्यानि
 धिः ॥ प्रातर्भेषजिप्रयोगाभिषेकप्रसन्नकल्पवचनात् ॥ नान्यापिकवर्जं भवति ॥ नन्विपर्ययेन केन सति
 स्त्रोक्तैराकादिरपि निवृत्तिप्रसंगात् ॥ नाद्यानि विधिप्रतीकारिवचनात् ॥ मंगलाद्योपशरत्प्रत्यया
 ध्यायवत्सशर्मणः मंगलचरणस्यत्वात् ॥ ७ ॥ निष्पत्तायो भेषज्यः ॥ यद्भवति तद्विगतदृष्ट्याप्रिधि
 व्याधेः मल्लिगीतस्योपनापकरणकर्म भेषज्यमिते ज्ञेयं ॥ उपातापात्रिनाशभेषज्यत्वात् ॥ आरव्या
 तं विप्रतिपत्तेः केचित्मन्त्रभेषज्यमित्याहुः केचित्कर्मयुग्मिन्नाभेषज्यं प्रतिज्ञास्त्रनयं कस्यात्गति
 गशरयोऽन्यार्थयोगात् ॥ व्याधेर्लिङ्गिनउपनापकर्मविशेषात्मकत्वात् प्रतिप्रतिवे व्याधिग्रहणोभा
 वावसामान्यविधानमितरथा ननु तत्र व्याधिवचनं व्याधुपनापफलतः मिहान्मन्त्रलिगादन्येन
 भेषज्यानामिति दर्शनात् ॥ पुष्टिदर्शनवत् ॥ नन्वेति कसामान्यवचनादन्यत्कर्मक्रियापेक्षस्य पुंसः
 अक्रियायो मत्ववायस्यात् ॥ नेमितिकानोऽभयफलत्वात् भेषज्यानां च व्याधपशममन्त्रावंपुल
 त्वात् व्याधपशमएव फलने क्रियायो मत्ववायत्यर्थः ॥ मन्त्रेण लिङ्गिनो व्याधिः श्रवणं तत्र व्याधः

- राज्ञातकर्मणश्च नित्यत्वात् । तदनन्तरं ब्रह्मचारिसांपदानि^१ विधिरौदुम्बर्यादिप्रसङ्गात् । तदनन्तरं साम-
नस्यानि^२ । 'सं वः' शब्दप्रसङ्गात् । तदनन्तरं वर्वस्यानि^३ औदुम्बर्यादीनि प्रकरणात् । तदनन्तरं राजकर्म-
णि^४ संपदवेक्षणत्वात् । राज्ञां वर्णाश्रमधर्माणां च ऋद्धिहेतुत्वात् । तदनन्तरं निर्ऋतिकर्माणि^५
संपदवेक्षणत्वात् । तदनन्तरं पुष्टिकर्माणि^६ उपात्तस्य संवर्धनार्थत्वात् चित्राकर्मणो^७ नित्यत्वात् । त-
दनन्तरं भैषज्यानि^८ प्रतीकक्रमात् । आरोग्यमूलत्वाच्च त्रिवर्गलाभस्य । तेषामिदानीं सूत्रम् ॥ महा-
वेदार्थविद् उपाध्यायवत्सशर्मणः प्रपौत्रस्य भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये तृतीयेऽध्याये सप्तमी
कण्डिका । अध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥ ॐ । अथ भैषज्यानि ॥ १ ॥ इति द्विपदं सूत्रं प्रकरणात् । द्विप्रका-
राव्याधयः आहारनिमित्ता अशुभनिमित्ताश्चेति । तत्र आहारवैषम्यसमुत्थानां आयुर्वेदः च-
रकादिप्रणीतः शमनार्थः । अधर्मसमुत्थानां तु शास्त्रमिदमुच्यते । अथेति विध्यप-
१० राधापेक्षः विधिः प्रकरणात् । तस्योपचारप्रत्ययो भैषज्यप्रत्ययात् । तद्विध्यपराधे अमूनि भैष-
ज्यानीति । व्याधेरपनयनकर्म भैषज्यं तत् । वक्ष्याम इति वाक्यशेषः । आदिमसूत्रे भैषज्याधिका-
रोऽनर्थकः । पुष्टिकर्मवदन्तरेणाधिकारवचनं तदवगमात् । 'ओषधिवनस्पतीनामनूक्तानि' इत्यन्ते वचनात् । अ-
र्थवद्वा अत्रोदकान्ताप्लवननिवृत्त्यर्थत्वात्^९ । विकारवचनात् प्रतीकाधिकारादिवदविहितस्यानारभ्यवि-
धिः । प्रातर्भैषज्यप्रयोगो भिषक् । नक्षत्रकल्पवचनात् । नान्यदपि कर्म वर्ज्यं भवति । न विपर्ययो येन केन सता
१५ स्थालीपाकादेरपि निवृत्तिप्रसङ्गात् । नाश्नातिविधिः^{१०} प्रतीकाधिकारवचनात् । मङ्गलार्थोऽथशब्दः^{११} इत्युपा-
ध्यायवत्सशर्माणः । मङ्गलं च शान्त्यर्थत्वात् ॥ लिङ्ग्युपतापो भैषज्यम् ॥ २ ॥ यद् गमयति तल्लिङ्गम् । तद्यस्याग्रेऽपि
व्याधेः स लिङ्गी । तस्योपतापकरणं कर्म भैषज्यमिति ज्ञेयम् । उपतापो विनाशः । भैषज्यत्वात् व्याख्या-
नम् । विप्रतिपत्तेः केचिन्मन्त्राः भैषज्यमित्याहुः । केचित् कर्म । यदि मन्त्रा भैषज्यं प्रतिज्ञानं तत्रानर्थकं स्यात् । लि-
ङ्गशब्दयोगोऽन्यार्थयोगात् । व्याधेरलिङ्गिन उपतापकर्म विशेषात्मकत्वात् प्रतिप्रतीकं व्याधिग्रहणम् । अभा-
२० वाच्च सामान्यविधानम् । इतरथा तत्र तत्र व्याधिवचनं व्याध्युपतापफलं सिद्धम् । मन्त्रलिङ्गात् अन्ते च
'भैषज्यानाम्' इति दर्शनात् । पुष्टिदर्शनवत्^{१२} । न नैमित्तिकं सामान्यम् ॥ वचनादन्यत् ॥ ३ ॥ कर्म । क्रियापेक्षस्य पुंसः
अक्रियायां प्रत्यवायः स्यात् । नैमित्तिकानां चोभयफलत्वात् भैषज्यानां च व्याध्युपशममात्रफल-
त्वात् व्याध्युपशम एव फलं न क्रियायां प्रत्यवाय इत्यर्थः । मन्त्रेण लिङ्गिनो व्याधेः श्रवणम् । तत्र व्याध्यु-

पनायोपवचनान्॥ अथ दाने कलिंगमं वं धो मंत्रे स्रक्षययोगेनेव सर्वे व्याप्यत्रामदनि॥ ७ पूर्वस्यादपात्रि
 यसंपातवतांते॥ ये त्रिषमैयिन उदपात्रसंपातवत्सत्वाव्याधिनपके मेसति॥ सर्वमेकज्यात्रुयलियं
 वान्॥ ७ बलीविमार्ष्टि॥ बलियनममार्ष्टि॥ सपादिदृष्टवान्॥ दक्षिणेन पाणिना बलिरो गानिनिच॥ ७ मि
 साश्रस्यदिशदिनं तु जशिरास्त्वाविभ्रानि॥ अथ मन्त्रादिशदिनि वामं जशिरः पुरवाधारकाष्टमंत्रे
 सिरनेत्यर्थन॥ मंजरज्जरवसेनिधानान्॥ णनिसारमेकज्यामास्त्रादस्यनदावित्तान्॥ ७ आरुति
 दवन्नीकोपरिलिख्यपाययानि॥ आरुतिखोदः कथिनः॥ वान्नीकलो कप्रसिधः॥ अनयोर्विकत्यो
 द्विवचनान्॥ परिलिखनं चणीकरणं पानमुदकनमन्त्रः पानि॥ ७ सपिपात्रेपुति॥ घनेनाभ्यने॥ ७
 अपिधमिति॥ अपिधमनिसारिणं॥ ७ विआत्रारस्थानुमहणवभ्रानि॥ दितीनवर्षेनाचमनं
 मेहणं हरितक्यादिमेदनीयद्रव्यं नदभ्रानि॥ मुत्रपुरीषप्रनिवधे॥ मूत्रमुनमाभ्यामिति नृतीया
 मंत्रधान्॥ आरुतिकिरिपूतिमथिनजरनृषमंदनीर्णदुकः सात्रुस्त्रेद्रव्योतरे आरुतिकिरियादि
 मिः सप्तासात्पानमदिरालोष्याभिमेव्यजरदहणमन्यत्रनियमायसाधनविकल्पोवहुवचनान्॥ ५
 उत्तमाभ्यासापूर्यति॥ अस्य सक्तस्योतमाभ्यामृभ्यां उदकात्तु वासनादानीतस्थो प्रायमावृतेदकः समुच्च
 यः नृतीयादिदेशात्सक्तकर्मपरिसमाप्तेः पुनरुयोः कर्माभिधाने॥ आरुतिकयोदिसाधनप्रत्ययाय॥
 यानुमारेहयति॥ यानमस्यादिनेसंप्रत्यारोहयति॥ विषयस्थानि सक्तनप्रवरणान्॥ उत्तमारभक
 रणवतोयानिदेशान्॥ ७ हंसं विरजति॥ धनुषपुष्टिपतिव्याधितं प्रानिभयात्प्रादनाय॥ ७ वृत्ति
 विषयि॥ शिश्ननिर्वासपाने सक्ताने मंत्रालिगान्॥ ७ वृत्तिविमोदिति॥ वनमूत्रविबं कुमारी व
 दिकासयति॥ सक्तान्॥ एकवित्रानियचादहत्यामदिरानीयदुध्रीजचने संस्तम्य फलवतो वृत्ति
 चने॥ सक्ताने॥ एकवित्रानिपरिमितान्यवांगादाहत्यामदिः सहानयनिदुध्रीययाद्यात्रात्र
 हनसव्याधितस्य जचने संस्तम्य फलनोयनः फलनेनो वृत्तिचने उदके अवसेकसक्तं॥ मदी
 रावयने॥ दुध्रीचसंस्तमने संस्तमने संस्कारकर्मत्वान्॥ ७ आरुतिवशो लंपाटपाटयानि॥ आ
 लंगाधुमोव्याधिः॥ वित्रापयकदः॥ उलंकस्तु कत्राकेन त्पाटयित्वा पाययानि॥ समुच्चय
 एकदावान्॥ ७ उदावर्तिनेन॥ उदावर्तीयस्य मोय उदावर्ती नस्मै उदावर्तिने॥ प्रमेहणा

- पताप उपवचनात् । अथवाऽनेकलिङ्गसंबन्धो मन्त्रः । सकृत्प्रयोगेनैव सर्वव्याध्युपशम इति ॥ पूर्वस्योदपात्रे-
ण संपातवताऽङ्कते ॥ ४ ॥ येत्रिषप्तीयेन 'उदपात्रं संपातवत् कृत्वा व्याधितमङ्कते प्रोक्षति । सर्वभैषज्यं विशेषलिङ्ग्यभा-
वात् ॥ वलीर्विमाष्टि ॥ ५ ॥ वलिनं माष्टि । सर्पादिदृष्टवान् । दक्षिणेन पाणिना वलिरोगानिति च ॥ वि-
द्या शरस्य^२ अदो यत्^३ इति मुञ्जशिरो रज्ज्वा बध्नाति ॥ ६ ॥ प्रथमेन । अदो यदिति वा । मुञ्जशिरः पुङ्ख्वाधारकाण्डम् । सूत्रे प्रा-
प्ते रज्ज्वेन्युच्यते । मुञ्जरज्जुरेव संनिधानात् । अतिसारभैषज्यम् 'आस्त्राव'शब्दस्य^४ तद्वाचित्वात् ॥ आकृतिलो-
ष्टवल्मीकौ परिलिख्य पाययति ॥ ७ ॥ आकृतिलोष्टः कथितः^५ । वल्मीको लोकप्रसिद्धः । अनयोर्विकल्पो
द्विचनात् । परिलेखनं चूर्णीकरणम् । पायनमुदकेन । मन्त्रः पायने ॥ सर्पिषाऽऽलिम्पति ॥ ८ ॥ घृतेनाभ्यङ्कते ॥
अपिधमति ॥ ९ ॥ अपाने धमति अतिसारिणम् ॥ विद्या शरस्य^६ इति प्रमेहणं बध्नाति ॥ १० ॥ द्वितीयेन नवचैनाचमनम् । प्र-
मेहणं हरीतक्यादि भेदनीयं द्रव्यम् । तद् बध्नाति । मूत्रपुरीषप्रतिबन्धे सूक्तम् । 'उत्तमाभ्याम्'^७ इति तृतीया-
संबन्धात् ॥ आलुकिरिपूतीकमथितजरत्प्रमन्दसात्रस्कान् पाययति ॥ ११ ॥ जरत्प्रमन्दो जीर्णेन्दुकः । सात्रस्को द्रव्यान्तरम् । आलुकिर्य-
दिभिः समासात् पायनम् । अङ्गिरालोड्याभिमन्त्र्य । जरद्ग्रहणमन्यत्र नियमार्थम् । साधनविकल्पो बहुवचनात् ॥
उत्तमाभ्यामास्थापयति ॥ १२ ॥ अस्य सूक्तस्योत्तमाभ्यामृग्भ्यां^८ पुटकानुवासनानि ददाति । तस्योपाय आयुर्वेदोक्तः । समुच्च-
यः तृतीयानिर्देशात् । सूक्तकर्म आ परिसमाप्तेः । उत्तमयोः कर्माभिधानमालुकिर्यादिसाधनसंप्रत्ययार्थम् ॥
यानमारोहयति ॥ १३ ॥ यानमभ्वादि तं संप्रत्यारोहयति 'विद्या शरस्य'^९ इति सूक्तेन प्रकरणात् । उत्तमयोश्च क-
रणत्वं तृतीयानिर्देशात् ॥ इषुं विसृजति ॥ १४ ॥ धनुषेणुं क्षिपति व्याधितं प्रति भयोत्पादनाय ॥ बस्ति
विष्यति ॥ १५ ॥ शिश्रं निर्वासयति सूक्तान्ते मन्त्रलिङ्गात् ॥ वन्नं भिनति ॥ १६ ॥ वन्नं मूत्रबिलं कुमारीव-
द्विकासयति सूक्तान्ते ॥ एकविंशति यवान् दोहन्त्यामङ्गिरानीय द्रुष्णीं जघने संस्तभ्य फलतोऽवसि-
ञ्चति ॥ १७ ॥ सूक्तान्ते । एकविंशतिपरिमितान् यवान् गोदोहन्त्यामङ्गिः सहानयति । द्रुष्णीं यथा द्रु-
हंतः । तां व्याधितस्य जघने संश्लेष्य फलतो यतः फलं ततोऽवसिञ्चति उदकम् । अवसेके सूक्तमङ्गि-
रानयने द्रुष्णीसंस्तभ्यने च । संस्कारकर्मत्वात् ॥ आलबिसोलं फाण्टं पाययति ॥ १८ ॥ आ-
लं गोधूमव्याधिः । बिसं पञ्चकन्दः । उलं कस्तुकशकम् । तत् फाण्टयित्वा पाययति । समुच्चय
एकवद्भावात् ॥ उदावर्तिने च ॥ १९ ॥ उदावर्ता यस्य सोऽथमुदावर्ती । तस्मै उदावर्तिने प्रमेहणा-

दैनिकमार्गिभर्तुनि॥आधारेनचमध्यमपाता॥उदयवर्तुःपुरीषस्यगोलकभावः॥७७अवयोर्ये
 निसर्गःपुनरुदितचराताःसमिधस्यप्रतिभसमित्संप्रत्ययः॥७८विंशानुअनम्यआदधानि
 संक्षिप्तस्यआदधानिसंबधानु॥सन्निभैकमे॥७९उत्तरस्वममागाः॥वावाःपुनरुदितस्यस्यममंवि
 षःसन्निधस्यआदधानिसर्वभैकमे॥८०चतुर्नामापनादननन्याख्याने॥चतुर्नामापनी
 केअपनादनकर्मकाथनेप्रत्यनन्य॥प्रतीकविकल्पःपृथीनिर्देशानु॥अपनादनपरिस्व
 र्गहस्युदितपनादनफलत्वानु॥आवपनमात्रातिरेकाएकवचनानु॥पित्राःचट्टहीनभैकमे
 निम्बपनापनचनानु॥८१त्रयुसमुसन्तर्वादिरेनाष्टीयानामादधानि॥त्रयुसादिनिप्रसिद्धा
 नि॥तार्थाद्यःसर्पषः॥वष्टीसमीपसंप्रत्ययायाआदधानिसमिधवचनानु॥द्वयचिकन्यः
 साधनत्वानु॥पित्राचचनानु॥८२आयुष्मानुरवादिरेनूछकूनन्यानिविध्यनिपत्राद
 येः॥पत्राच्चानैरभिमंन्यास्यानिविध्यनि॥अनेयानिहितेसवैचननप्रतीकवित्राषः॥शे
 पकमेत्वानु॥एनवायुवानमिति कर्मवतु॥अतश्चग्रहणमायहणानु॥८३एवमायसलोहानु॥
 आयसानुकीलकीलकानुलोहंअरवादिरेवनिद्वयानु॥लोहोनेअयुष्मानायलोहानुशंक्रुअस्यो
 निविध्यनि॥पत्रादयेःसमेभूमिनिहेतीनि॥८४नुमृशंकराभिरायनराशिपय्याणिपरिकरीते॥
 तपत्रार्कगाभिःपित्राचट्टहीनेस्प्रायनसर्वनेःकरतिधान्यराशिपय्यंचरस्यसमावाभनेरा
 शिपय्याःसमानकर्मत्वाद्दचनरक्षःपित्राचचाननासामान्याच्च॥८५अमावास्यायांमरुदृ
 हीतायवाननपहानप्रतीहारपिष्टानाभिचारिकपरिस्तीयेताष्टीवेअभावपनी॥अमावा
 स्यायामिति॥कालविधिःमरुदृहीनान्यवानुदक्षिणहस्तेननत्संप्रीतुहत्याप्रतिद्वयपिनष्टि
 अप्रतिग्रहणपुत्रिकस्थानाकषणपरिस्तरणमाभिचारिकंशरमयेवीहिकमयनःपरिधि
 न्नतार्थाद्यधोनुहेति॥तार्थाद्यःसर्पषसूक्ताष्टानिनाष्टीयादमायस्यमानार्थाद्योप्राप्तिः
 स्तान्यवानु॥पिष्टानुपसमाधानाननरपरिस्तरणेअमंचकेचययायसमाधायसंपानवंतंकरो
 नि॥८६यमागधनेत्र्याछणमुल्लेनजिह्वांनिर्मृजानःत्रालायाःप्रस्केदेति॥आवपनेष

- दीनि कर्माणि भवन्ति । आच्छादनं च मध्यमपातात् । उदावर्तः पुरीषस्य गोलकभावः ॥ अम्बयो य-
न्ति ^१ वायोः पूत ^२ इति च शान्ताः ॥ २० ॥ समिध आदधाति । समित्संप्रत्ययः स्त्रीलिङ्गात् । अतश्च आदधाति ।
समित्संप्रत्ययः आदधातिसंबन्धात् ^३ । सर्वमैषज्यम् । उत्तरस्य सतोमाः ॥ २१ ॥ वायोः पूत इत्यस्य सोमसंमि-
श्राः समिध आदधाति । सर्वमैषज्यम् ॥ चातनानामपनोदनेन व्याख्यातम् ॥ २२ ॥ चातनानां ^४ प्रतीका-
५ नामपनोदनेन कर्म कथितं प्रत्येत्यम् । प्रतीकविकल्पः षष्ठीनिर्देशात् । अपनोदनं 'आरेऽसाव-
स्मदस्तु' ^५ इत्यपनोदनफलत्वात् ^६ । अपनोदनमात्रनिर्देश एकवचनात् । पिशाचगृहीतमैषज्यं
लिङ्ग्युपतापवचनात् ^७ ॥ त्रपुसमुल्लखदिरताष्टांषानामादधाति ॥ २३ ॥ त्रपुसादीनि 'प्रसिद्धा-
नि । ताष्टांघः सर्षपः । षष्ठी समित्संप्रत्ययार्था । आदधाति समिद्वचनात् । द्रव्यविकल्पः
साधनत्वात् । पिशाचचातनमेव ॥ अयुग्मान् खादिराञ्छङ्कून् अक्ष्यौ निविध्य ^८ इति पश्चाद-
१० ज्ञेः समंभूमि निहन्ति ॥ २४ ॥ पश्चाच्चातनैरभिमन्थ्याक्ष्यौ निविध्येत्यनया विहितः सर्वचातनप्रतीकशेषः । शे-
षकर्मत्वात् । 'एतं वो युवानम्' ^९ इति कर्मवत् । अतश्च 'ग्रहणमा ग्रहणात्' ^{१०} ॥ एवमायसलोहान् ॥ २५ ॥
आयसान् कीलकान् लोहांश्च खादिरवन्निहन्यात् । लोहं ताम्रम् । अयुग्मानायसलोहान् शङ्कून् 'अक्ष्यौ
निविध्य' ^{११} इति पश्चादग्नेः समंभूमि निहन्ति ॥ तप्तशर्कराभिः शयनं राशिपल्यानि परिकिरति ॥ २६ ॥
तप्तशर्कराभिः पिशाचगृहीतस्य शयनं सर्वतः किरति धान्यराशिं पल्यं च । रक्षसामाविवासने रा-
१५ शिपल्ययोः समानकर्मत्वाद्ब्रूचनम् । रक्षः पिशाचः । चातनसामान्याच्च ॥ अमावास्यायां सकृद्गृ-
हीतान् यवाननपहतानप्रतीहारं पिष्टानाभिचारिकं परिस्तीर्य ताष्टांघेभ्य आवपति ॥ २७ ॥ अमावा-
स्यायामिति कालविधिः । सकृद्गृहीतान् यवान् दक्षिणहस्तेन तान् संप्रतिहत्याप्रतिहृत्य पिनष्टि ।
अप्रतिग्रहणं पुत्रकस्यानाकर्षणार्थम् ^{१२} । परिस्तरणमाभिचारिकं शरमयं बर्हिरुभयतः परिच्छि-
न्नम् ^{१३} । ताष्टांघाग्नौ जुहोति । ताष्टांघः सर्षपः । तत्काष्ठानि । ताष्टांघा इध्मा यस्य स ताष्टांघेभ्योऽग्निः ।
२० तान् यवान् पिष्ट्वा । उपसमाधानानन्तरं परिस्तरणममन्त्रकं च । यथायथं समाधाय संपातवतः करो-
ति ॥ य आगच्छेत् तं ब्रूयाच्छणशुल्बेन जिह्वां निर्मृजानः शालायाः प्रस्कन्द इति ॥ २८ ॥ आवपने क्ष-

यमाणयोयद्विशेषमागच्छेत्सकस्यः शरणं तुल्यनिहानिर्मज्जानः शालायाः प्रस्फेदेति॥ अयं मेः
 प्रभुः येन प्रस्फेदेति पठति ते पाश्चात्पुमान्नाप्रथ्यतापित्राचः प्रयोज्यपुमान् स्त्रियस्य कविशेषः॥ अस्मि
 न्पाटनयाकुर्वन्नापुरुषो मवतीति विसृज्यते इति॥ ५॥ तथा कुर्वन्नायेन्दुवानरतिविप्रपतिनिषि
 धनस्मात्प्रवृत्तपाटः॥ तथा कुर्वन्नायदि प्रेषार्थं भुङ्क्ते नानोमी अनामस्योतिवो यदत्यर्थं
 अपगतो ग्रह इति॥ आवपतीति विप्रहणे॥ ग्रहाय अनाद्रीनतस्युत्पः॥ बहुब्रीहो कस्मान्न मव
 ति॥ उच्यते एकत्रामावान्॥ बहुब्रीहो विनिष्कनस्था अयन्दुवान् अम्वस्यन्दुवचनमातुरवचे
 नान्॥ कर्मफलवाग्रहविकारमावान्॥ दुर्वन् प्रेषार्थं करणं॥ करामि मवचनं॥ वाद्यदिन्दुवचन
 नः॥ ७॥ वीरिणान्कमिषमिगिउं प्रष्टुं ननु देति॥ असूतः पुटः दटः पुट इति वानित्यनन्वे अह
 सादिहो मत्वान्॥ इध्मा बहिषो आपरे सुहो मार्यत्वान्॥ तथा च विकारवचनमुपपद्यते॥ होमा
 र्ये होतारं न्युतं रूपेणान्यन्॥ ८॥ इध्मा बहिः शालाया मासजनि॥ परे दुर्विर्कित उक्तहोम इति न
 स्मात्प्रवृत्तिमन्त्रहनि इध्मा बहिषश्च न स्यात् शालाया मावधानि सज्जनमन्त्रवक्ष्यामाग होमत्वान्॥
 अपरे दुर्विर्कितेन पिशाचनो रगिति॥ अन्यथा करमिध्मा बहिषः पिशाचापीजस्मिन्नेये॥ नापगत
 इति न्येन मिषं नुजति पिशाच उक्तो होमो यथा नरवचनान्॥ अस्य होमस्य ध्मा बहिषः बाला माशकं॥
 ७ वेष्टवणायां जालिकलानपन्ना चामयत्यभ्युक्षति॥ चाननानामववेष्टवणा यनमस्कारसत्ता
 जनावमंत्रणात्वं नतो जपन्ना चमयति पिशाच एहीन अभ्युक्षयति॥ चाननेनेव आचमनाभ्यु
 क्षणयोः सह प्रयोजन उभयसंबंधान्॥ ७ निष्पुत्युके संकर्षाते॥ उत्सुकं यो लुके परस्परं कर्षाते॥
 जपनीत्यधिकाराद्वनः॥ स्वस्थायं कुर्वते॥ निश्चयवत्स्वस्थाद्यकरोति॥ स्वस्थाद्यस्वस्थयन उरुत
 इत्यर्थः॥ आत्मनपदमात्मरसाय॥ अंगदृषणी वन्त॥ आनुरस्य च ग्रहणान्॥ अपरा मे भंगविनाश
 दरीनान् लोके॥ ७ अयं देवानामित्येकविंशत्यादेर्भेषिजुलोर्विलोकेः मोर्धमपिशिरोर्विसंचति॥
 एतद्वैशानपारमाणाभिदभेषिजुलोमिः सह वलोकैरुपशिराभि अवसंचति॥ जलादिरणं॥ ७
 व्याधिनावाश्रानावमिताविनस्यते न्य॥ ७ दीनमदृशिरुक्तनोकोशिकभाष्ये च नुये ध्यायि मे
 ज्येषु प्रथमा केन्द्रिका॥ ७१॥ जरायुजरीनमेदामधुसपिस्तेले पाययति॥ सर्वसूक्ते मृगामुच्यते

- यमाणो यो ग्रहविशेष आगच्छेत् स वक्तव्यः - 'शणशुल्बेन जिह्वां निर्मुञ्जानः शालायाः प्रस्कन्द' इति । अयं मन्त्रः प्रैषः । ये तु प्रस्कन्दीति पठन्ति तेषां स्त्री पुमान् वा प्रेष्यता पिशाचः प्रयोज्यः । 'पुमान् स्त्रिया' इत्येक शेषः । अस्मिन् पाठे तथा कुर्वन् ना पुरुषो भवतीति विरुध्यते इदम् । 'तथा कुर्वन्ननाद्ये हनुवाने' इति विप्रतिपत्तिनिषिद्धम् । तस्मात् पूर्वं एव पाठः ॥ तथा कुर्वन्ना । यदि प्रैषार्थं न करोति ततोऽसौ अना अमनुष्योऽतिवीर्य इत्यर्थः ।
- ५ नापगतो ग्रह इति । आवपतीति हविर्ग्रहणं ग्रहार्थम् । अना इति सत्पुरुषः । बहुव्रीहिः कस्मान्न भवति । उच्यते । एकत्राभावात् । बहुव्रीह्याविति अनेकवत् स्यात्^१ । आद्ये हनुवाने ॥ २९ ॥ आद्यस्य हनुवनवचनमातुरवचनात् । कर्मकाले वा ग्रहविकारभावात् हनुवनं प्रैषार्थाकरणम् । करोमीति अवचनम् ॥ आद्यो यदि हनुवते ततः । वीरिणतूलमिश्रमिद्वगिदं प्रपुटेन जुहोति ॥ ३० ॥ प्रपुट अस्यूतः पुटः दढः पुट इति वा । नित्यं तन्त्रमहस्तादिहोमत्वात्^२ । इध्माबर्हिषोश्चापरेद्युर्होमार्थत्वात् । तथा च विकारवचनमुपपद्यते होमार्थं विहितं नियतं रूपं नान्यत् ॥ इध्माबर्हिः शालायामासजति ॥ ३१ ॥ 'अपरेद्युर्विकृते' 'उक्तो होमः' इति । तस्मात् पूर्वस्मिन्नहनि इध्मांश्च बर्हिषश्च तस्यां शालायामाबध्नाति । सञ्जने मन्त्रः वक्ष्यमाणहोमत्वात् ॥ अपरेद्युर्विकृते पिशाचतो रुगिति ॥ ३२ ॥ अन्यथाकारम्^३ इध्माबर्हिषः पिशाचात् पीडाऽस्तीति ज्ञेयम् । नापगत इति ज्ञेयम् ॥ तस्मिन् रुजति पिशाचे । उक्तो होमः ॥ ३३ ॥ यथान्तरवचनात्^४ अस्य होमस्येध्माबर्हिषः शालायामासक्तम् ॥ वैश्रवणायाज्जलिं कृत्वा जपन्नाचामयत्यभ्युक्षति ॥ ३४ ॥ चातनानामेव^५ । वैश्रवणाय नमस्कारं कृत्वा । अञ्जलावनुमन्त्रणम् । ततो जपन्नाचामयति पिशाचगृहीतमभ्युक्षति चातनेनैव । आचमनाभ्युक्षणयोः सहप्रयोजनमुभयसंबन्धात् ॥ निश्चुल्मुके संकर्षति ॥ ३५ ॥ उल्मुकं चोल्मुकं च परस्परं कर्षति । जपतीत्यधिकाराधिकृतः ॥ स्वस्त्याद्यं कुस्ते ॥ ३६ ॥ निश्चयेव स्वस्त्याद्यं करोति । स्वस्त्याद्यं स्वस्त्ययनम् । कुरुत इत्यर्थः । आत्मनेपदमात्तरक्षार्थमङ्गदोषणीवत् । आतुरस्य च ग्रहणात् । अपराधे भङ्गविनाशदर्शनात् लोके ॥ अयं देवानाम्^६ इत्येकविंशत्या दमपिञ्जलीभिर्वलीकैः साधंमधिशिरोज्वसिञ्चति ॥ ३७ ॥
- २० एकविंशतिपरिमाणभिर्दमपिञ्जलीभिः सह वलीकैरुपरि शिरसोऽवसिञ्चति जलोदरिणम् । 'स्त्रीव्याधितावाप्लुतावसिक्तौ' इति स्मर्तव्यम् ॥ इति भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये चतुर्थेऽध्याये मैषज्येषु प्रथमा कण्डिका ॥ १ ॥ ॐ । जरायुज इति भेदो मधु सपिस्तलं पाययति ॥ १ ॥ सर्वं सूक्तम् । 'मृगारैर्मुञ्च' इति

कपमेदानुमेदाविममिद्वानि॥अतिद्वयं कर्ममेदः॥असमासासाधनत्वाच्चवाभेषत्यङ्गिगिउपनाव
चनानुभूतयोकेचउपरा॥अथमत्तपदत्तचवावधारणात्॥७॥भोजप्रश्नेनशिरस्यपिहितःसर्व
वनिनउविपुल्यानिधारयमाणोदक्षिणेनावकिरनुज्जनीन॥ग्रामभुवमरण्यभुवनचमुचनिरतेने
प्रभ्राशिरसिप्रच्छादिनोज्जनीन॥प्रच्छउष्णीषेयुत्युक्तिसंवेनहस्तेननिनउक्षितानिपुल्यानि
रयमाणोदक्षिणेनहस्तेनानिपुल्यानिअवकिरति॥निनउसकुणाकनोपुल्यानिजलाः॥७॥सर्व
नितनऊप्रभो॥धारयमाणः कनोज्जनीन॥दक्षिणेनज्याकुधीधारयमाणः कनोज्ज्याद्विभीयस्व
चुतिविपुणाकभिद्यानितः॥अजनीनिक्रिया॥७॥प्रेषकदधनः॥प्रेषददानोतिप्रेषकतु॥अत
आप्रजातस्विनिप्रेषददानोतिसः॥७॥यत्रेनव्याधिदृष्टानितत्रानितउपप्रभोनिदधानि॥अ
जनीयत्रदेशव्याधिःसुषुभवाततत्रानितउपप्रभोस्थापयनिकनी॥अतप्रव्याधिनःकुतुरप्र
नःप्रेषकदधनित्यात्॥कनीस्थापयनितत्रेवा॥७॥आप्रजे॥प्रेषःप्रेषकतःप्रवकारावादेश
यावद्दधनित्रिधानिमंत्रोमंत्राङ्गिगिरोरोगमेषज्ये॥एतनस्तः॥करानीतिवाक्यविशेषः॥छ
नेनस्यस्यादिभिमन्त्रे॥७॥पंचपर्वणाललाटसंस्तभ्यजपति॥पंचपर्वणायस्यदेउस्यसपंच
पर्वतिनरागिणंसंस्तभ्यजलारंजपति॥७॥अथसोदीतपंचपर्वणविनरंदेनसंस्तभ्यजपति॥एषोसमि
कताभिःपरिकरति॥पोकवद्रूपणधूतिःसिकतावालुकापरिकरणमनिरुदेद्रास्य॥७॥अथ
कषाग्निकोवध्रानि॥अमेकपालाधिः॥संयोगालिदुरदिः॥सकलेपनिनकेहारेपवेटइतिकेचिनु॥
७॥पाययति॥नभवत्ताभिमन्त्रपाययति॥७॥चतुर्भिर्द्वीभिःसहदधिपल्लपाययति॥समुच्चय
कनडावात्॥७॥अनुसृष्टमितिमंत्रोक्तस्यलोमभिमन्त्रोक्तमयति॥मंत्रोक्तनरकवर्णोक्तोःगिरादि
नस्यवर्णनितनस्यलोमभिमन्त्रमात्रामयति॥आधिनपुरस्कनंभेषज॥७॥एषेचानायगाएषउद
कंसंएहीलाचामयति॥कनोक्तस्यप्रवरणात्॥शोकुथानचमण्यासीनायदुधेसपातवतनध्रानि
॥शोकुथानचमण्यावसारोक्तकषधःशोकुत्वापनमित्यर्थः॥नत्रेचमण्युपविष्टायसीरस्तेस
पातवतनकुत्तासुरायवध्रानि॥मेषातीविध्वंशुधाधे॥अतआमिमन्त्रानिरुति॥७॥पाययति॥नद्रु
पाययतिनरागिण॥७॥हरिद्रीदनधुक्तमुष्टिदातुष्टिदेनाप्रपदस्वकिमंत्रोक्तानधस्तेत्यहरितस्त्रेया
मव्यजंषासुव्यापयति॥७॥प्रदयति॥मंत्रोक्तानुतव्याधिनरानितितदानिकमोतुतुत्पत्ताव
ह्वयप्रपायप्रयउतीतिपरिभाषावाच्यंयत्तानु॥७॥वरनउपस्थापयति॥नत्रनत्रस्थापयति॥मंत्रोक्तानुव

- कर्मभेदात् । मेदआदीनि प्रसिद्धानि । प्रतिद्रव्यं कर्मभेदः । असमासात् साधनत्वाच्च । भैषज्यं लिङ्गिन उपतापव-
चनात् । तथा चोक्तं 'स पुनराम्नायप्रत्ययः' इत्यत्र चावधारणात् ॥ मौञ्जप्रश्नेन शिरस्यपिहितः सव्ये-
न तितउनि पूल्यानि धारयमाणो दक्षिणेनावकिरन् व्रजति ॥ २ ॥ ग्रामभुवमरण्यभुवं च । मुञ्जनिवृत्तेन
प्रश्नेन शिरसि प्रच्छादितो व्रजति । प्रश्न उष्णीषं गुग्गुलिका । सव्येन हस्तेन तितउस्थितानि पूल्यानि धा-
५ रयमाणो दक्षिणेन हस्तेन तानि पूल्यानि अवकिरति । तितउ सक्तुगालनम् । पूल्यानि लाजाः ॥ सव्ये-
न तितउप्रश्नी । धारयमाणः कर्ता व्रजति । दक्षिणेन ज्यां द्रुघ्नीम् ॥ ३ ॥ धारयमाणः कर्ता व्रजति । ज्यां द्रुघ्नीं यस्याः
च्युतेनेषुणा कश्चित् घातितः । व्रजतीति क्रिया ॥ प्रैषकृदग्रतः ॥ ४ ॥ प्रैषं ददातीति प्रैषकृत् । अत-
श्च 'आव्रजतम्' इति प्रैषं ददाति सः ॥ यत्रैनं व्याधिर्गुह्याति तत्र तितउप्रश्नी निदधाति ॥ ५ ॥ व्र-
जतो यत्र देशे व्याधिः स्पष्टो भवति तत्र तितउप्रश्नौ स्थापयति कर्ता । अतश्च व्याधितः कर्तुरग्र-
१० तः तस्याग्रतः प्रैषकृद् गच्छति ॥ ज्यां च ॥ ६ ॥ कर्ता स्थापयति तत्रैव ॥ आव्रजनम् ॥ ७ ॥ प्रैषः प्रैषकृतः प्रबलारावो देशं
यावद् गच्छति । निधाने मन्त्रः । मन्त्रलिङ्गात् । शिरोरोगभैषज्यम् ॥ घृतं नस्तः ॥ ८ ॥ करोतीति वाक्यशेषः । घृ-
तं नस्यं स्यादभिमन्त्र्यम् ॥ पञ्चपर्वणा ललाटं संस्तभ्य जपति । पञ्च पर्वणि यस्य दण्डस्य स पञ्च-
पर्व । तेन रोगिणं संस्तभ्य ललाटं जपति ॥ अमूर्य ॥ इति ॥ ९ ॥ पञ्चपर्वणा । वेणुदण्डेन संस्तभ्य जपति । पांसुसि-
कताभिः परिकिरति ॥ १० ॥ पांसु श्लक्ष्णा धूलिः । सिकता चालुका । परिकिरणमतिवृत्तदेशस्य ॥ अर्म-
१५ कपालिकां बध्नाति ॥ ११ ॥ अर्मकपालोऽग्निसंयोगात् पिठरादिः । शकलं पतितं केदारे । पर्वते इति केचित् ॥
पाययति ॥ १२ ॥ तमेव चाभिमन्त्र्य पाययति ॥ चतुर्भिर्द्विवैः । सह । दधिपलं पाययति ॥ १३ ॥ समुच्चय ए-
कवद्भावात् ॥ अनु सूर्यम् ॥ इति मन्त्रोक्तस्य लोमभिश्चमाचामयति ॥ १४ ॥ मन्त्रे उक्तः रक्तवर्णो गौः । 'गो रोहि-
तस्य वर्णेन' इति । तस्य लोमभिर्मिश्रमाचामयति व्याधितं पुरस्कृतभैषजम् ॥ पृष्ठे चानीय ॥ १५ ॥ गोः पृष्ठे उद-
कंसं गृहीत्वाऽऽचामयति । मन्त्रोक्तस्य गोः । प्रकरणात् ॥ शङ्कुधानं चर्मण्यासीनाय दुग्धे संपातवन्तं बध्नाति ॥ १६ ॥
२० शङ्कुधानः चर्मणो विस्ताराय कीलकबन्धः । शङ्कुस्थापन इत्यर्थः । तत्रैव चर्मण्युपविष्टाय क्षीरस्थं स-
पातवन्तं कृत्वाऽऽतुराय बध्नाति । संपातविधानं गुणार्थम् । अतश्चाभिमन्त्रणनिवृत्तिः ॥ पाययति ॥ १७ ॥ तद्दुग्धं
पाययति रोगिणम् ॥ हरिद्रीदनभुक्तमुच्छिष्टानुच्छिष्टेना प्रपदात् प्रलिप्य मन्त्रोक्तानघस्तल्पे हरितसूत्रेण
सव्यजङ्घासु बद्ध्वावस्थापयति ॥ १८ ॥ प्रपादयति ॥ १९ ॥ मन्त्रोक्तान् । तं व्याधितं कानिचित् पदानि । कर्मान्तरतुल्यत्वात् ।
'पूर्वं प्रपाद्य प्रयच्छति' इति परिभाषायाश्चार्थवत्त्वात् । वदत उपस्थापयति ॥ २० ॥ तत्र तत्रस्थान् मन्त्रोक्तान् वद-

नः श्रुताः प्रसूताः पर्यायान् ॥ स्तनेन व्याधितः ॥ केमेवोक्ताः सुकृताः प्रसिद्धाः ॥ रोपणाकादिरिव वृणाः ॥ श्विष्टका
 दारिवृणाः ॥ श्विष्टकादारिवृणाः ॥ पीताश्विष्टकाः ॥ ७ ॥ कोऽलोमानि जनुनासदित्वा जनुनासस्य सुवर्णेनोपरिवेष्टयि
 यन्नुद्धान् ॥ यथांतरत्वात् ॥ क्रोडं हृदयं नो लोमानि गृहीत्वा जनुनासस्य सुवर्णेनोपरिवेष्टयि
 ॥ मेवोक्तानामेव क्रोडोऽरोमाणि प्रकृतत्वात् ॥ ७ ॥ शोकाद्वान्त्रमेव्याधा यदुन्धसं पानवत्तवधानि ॥ ७ ॥
 प्रवधानि यद्वहणं कृतं ॥ ७ ॥ नन्वेवोक्तानां सुवर्णो जातुर्न मेवोक्तं शोकाद्वान्त्रमेव्याधा यदुन्धसं पानवत्तवधानि ॥ ७ ॥
 तेषु नोस्ति चे ॥ तं गोमयेन प्रकृत्य यो वद्धो हितुस्त्वित्रस्थानमागतमेवोक्तेः ॥ ३ ॥ यैरुक्तं लिपति ॥
 कानि मेवोक्तानि ॥ रभाष्टगरककृष्णानोऽर्वाः ॥ निमिरकरनोमिति का ॥ ३ ॥ प्रतीकविकल्पः
 ॥ प्रतीकद्वयग्रहणान् ॥ ७ ॥ पलिनान्याछाद्य ॥ मेवोक्तत्वेऽपि पलिनानो विरोधः ॥ पलिनानि आछाद्य
 मेवोक्तेरालिपति ॥ आछेदनमालिपनं ॥ ७ ॥ मारुतोऽपि हि ॥ मारुतान्नुवाप्यानि मरुतदेवत्वा
 त् ॥ मसुपतं नु प्रभुस्त्विन नत्रयानि विहितानि नान्यतस्तत्तु गच्छता कर्तुं निर्देशाच्च समुच्चयो मरु
 तेषु अमनिकर्तुं निर्देशाविकल्पः स्यात् ॥ मस्विनमेव ज्यवन् ॥ ७ ॥ यदभिरिति परशुजपंमोपयति का
 थयत्यविरिन्ति ॥ परशुः कुमारः नता पर्यायानि जपंतेन परशुना का थयत्यदके जपंतेन तमेनोदकेनावसि
 तानि ॥ जपनरागिणो ॥ ७ ॥ उपप्रागादित्वा हितमानस्य शुक्लप्रसृतस्य च नु सृणाभिषाकाणामुभय
 नः प्रत्यक्षवधानीनां ॥ हिनमाना यः ॥ नः कारणत्रसति नदये मिदं कमेऽपु रुचा सवायस्य शुक्लप्रस
 नः चेतुःकष्टत्यथे ॥ वीरिणः प्रसिद्धः ॥ ३ ॥ शोकाद्वान्त्रमेव्याधा यदुन्धसं पानवत्तवधानि ॥ ७ ॥
 कारणं कृत्वा उभयनोदस्वधानि ॥ पुच्छिगत्वाभिषासं प्रत्ययः ॥ ७ ॥ त्रिविद्वधं कां उमणि ॥ निषुप्रा
 देशोऽपि नद्वधं कां उमणि वधानो निरोधः ॥ चनुर्गोकां उमणि ॥ ७ ॥ उत्प्लुकेऽस्वस्याद्यनिःस्थुत्प्लुकं
 कर्षतीत्यनजयः कुर्यात् ॥ नतः स्वस्थयने कुर्यात् ॥ ७ ॥ मारुताः सर्वसुरभिचूर्णान्यन्वक्तानि
 हुताशेषेण प्रलिपति ॥ पित्राऽनुग्रहपित्राऽनुग्रहीते ॥ ७ ॥ चनुष्ये च शिरसि दर्भेऽप्यगारपालं च
 कानि विनि ॥ चनुष्ये चेतनुकमे ॥ गृहगृहीतस्य शिरसि दर्भाधारककृत्वा नन्नागारकपालं च
 रीति ॥ नतः सर्वसुरभिचूर्णान्यन्वक्तानि हुताशेषेण प्रलिपति ॥ अन्वक्तानि त्वपाठः ॥ अंतरेण
 च चवमन्वक्तानां प्राप्तत्वात् ॥ इति पूर्वकर्मानिर्देशार्थः ॥ ७ ॥ नितुर्न प्रतीयगाहमानो वपनानरो व

- तः श्रुत्वा उपस्थापयति सूक्तेन व्याधितम् । के मन्त्रोक्ताः । शुकाः प्रसिद्धाः । रोपणाका हरिद्रावर्णाश्चटकाः ।
 हारिद्रवाः पीताश्चटकाः ॥ क्रोडलोमानि जतुना संदिह्य जातरूपेणापिघा-
 प्य ॥ २१ ॥ बध्नाति यथान्तरत्वात् । क्रोडं हृदयम् । ततो लोमानि गृहीत्वा जतुना संश्लेष्य सुवर्णेनोपरि वेष्टयि-
 त्वा । मन्त्रोक्तानामेव क्रोडलोमानि प्रकृतत्वात् । 'शङ्कुधानं चर्मण्यासीनाय दुग्धे संपातवन्तं बध्नाति' । अ-
 ५ त्र बध्नातिग्रहणं कृतम् ॥ नक्तंजातं सुपर्णं जातं इति मन्त्रोक्तं शकृताऽऽ लोहितं प्रकृष्यालिम्पति ॥ २२ ॥ मन्त्रो-
 क्तं श्वेतं श्वित्रम् । तद् गोमयेन प्रकृष्य यावल्लोहितं श्वित्रस्थान आगतं मन्त्रोक्तैः द्रव्यैः रुग्णमालिम्पति ।
 कानि मन्त्रोक्तानि । रामा भृङ्गारकः । कृष्णा नीली । असिकनी तिमिरका । रजनी मेचिका । प्रतीकविकल्पः
 प्रतीकद्वयग्रहणात् ॥ पलितान्याच्छिद्य ॥ २३ ॥ मन्त्रोक्तत्वेऽपि पलितानां विशेषः । पलितान्याच्छिद्य
 मन्त्रोक्तैरालिम्पति । आच्छेदनमालेपनम् ॥ मारुतान्यपीतः ॥ २४ ॥ मारुतानि वाक्यानि मरुद्देवतात्वा-
 १० त् समुत्पतन्तुं प्र नभस्व इति । तत्र यानि विहितानि तान्येते सूक्ते गच्छतः । कर्तृनिर्देशाच्च समुच्चयो मारु-
 तेषु । असति कर्तृनिर्देशे विकल्पः स्यात् । श्वित्रमैषज्यम् ॥ यदग्निः इति परशु जपंस्तापयति क्वा-
 थयत्यवसिञ्चति ॥ २५ ॥ परशुः कुठारः । तं तापयति जपन् । तेन परशुना क्वाथयत्युदकं जपन् । तेन तप्तेनोदकेनावसि-
 ञ्चति जपन् रोगिणम् ॥ उप प्रागात् इत्युद्विजमानस्य शुक्लप्रसूनस्य वीरिणस्य चतसृणामिषीकाणामुभय-
 तः प्रत्युष्टं बध्नाति ॥ २६ ॥ उद्विजमानो यः निष्कारणं त्रसति तदर्थमिदं कर्म । शुक्लः प्रसूनो यस्य शुक्लप्रसू-
 १५ नः । श्वेतपुष्प इत्यर्थः । वीरिणः प्रसिद्धः । इषीका अग्राणि । तासां चतसृणामवयवान् गृहीत्वा मण्या-
 कारं कृत्वा उभयतो दग्धं बध्नाति । पुँल्लिङ्गत्वान्मणिसंप्रत्ययः ॥ त्रिविदग्धं काण्डमणिम् ॥ २७ ॥ त्रिषु प्र-
 देशेषु विदग्धं काण्डमणिम् । बध्नातीति शेषः । चतुर्णां काण्डानां मणिः ॥ उल्मुके स्वस्त्याक्षम् ॥ २८ ॥ 'निश्च्युल्मुके सं-
 कर्षति' इत्येतज्जपन् करोति । ततः स्वस्त्ययनं कुर्यात् ॥ मातृनाम्नोः सर्वसुरभिचूर्णान्यन्वक्तानि
 हुत्वा शेषेण प्रलिम्पति ॥ २९ ॥ पिशाचग्रहगृहीतम् ॥ चतुष्पथे च शिरसि दर्भेण्डवेऽङ्गारकपालेऽन्व-
 २० क्तानीति ॥ ३० ॥ चतुष्पथे चैतत् कर्म । ग्रहगृहीतस्य शिरसि दर्भाधारकं कृत्वा तत्राङ्गारकपालं क-
 रोति । ततः सर्वसुरभिचूर्णान्यन्वक्तानि हुत्वा शेषेण प्रलिम्पति । अन्वक्तानीत्यपाठः । अन्तरेण
 वचनमन्वक्तानां प्राप्तत्वात् । इतिः पूर्वकर्मातिदेशार्थः ॥ तितउनि प्रतीपं गाहमानो वपतीतरोज्वसि-

नीनापश्चान्निदीपितोपेविलोदयमानोनिनडनिगर्वसुराभचूर्णाभिजुपनिगर्तेनेनरोप्रदृष्टोनेनो
 चीने॥आत्मानंस्मृत्कनलीव्यधिनावाहुतावसिकोउपतापिनीभवान्॥स्मृत्कनलीभिषिचने॥यथा
 मंत्रालिंगादिवस्पृष्टदनि॥७आमपात्रिष्यामिष्यमोत्रेविपादेवयानिवेशनेवप्रानि॥अपपेक्ष
 मयपात्रिसर्वसुराभचूर्णाणिप्रक्षिप्यावलिष्यत्रिकेयमोत्रेविपादेवयानिवेशनेप्रवप्रानि॥अ
 मय्यसंपानाभावःप्राप्यगृहत्वात्॥मान्नाम्यारन्यतरणंस्मृत्कन॥७अर्घाद्विष्टाशान्नेदेवीवरणः
 पितृर्लोविद्वधस्ययावभवदनि॥एतेषांकर्माणि संपानाभिर्मन्त्रेणानियथाकरणमावः॥७॥
 उपानमनपलाशस्यचतुरगुलेनालिपनि॥उपोनमंविद्वधस्यनिष्पन्नपलाशस्यचाष्टनेचतुरे
 गुलेनपिष्टनालिपनिविद्वधेष्टयद्रुवचनेऽङ्गिनउपतापार्थपत्नमाधिकारावचनेनस्यापिवरुण
 गृहीतभेषज्यत्वेत्यात्॥प्रथममभिमय्यपुनरलिपनेस्मृत्कन॥७प्रथमेनमंत्रोक्तवप्रानि॥अर्घाद्विष्ट
 न्यनेनस्मृत्कनसंपानवनेयवकृत्वापुनःस्मृत्कनवप्रानि॥फलमृणिपिशाचनाशाने॥७द्वितीये
 नमंत्रोक्तस्यसंपानवतोर्मुलिपनि॥शान्नेदेवीष्टभिक्षणीत्वेनेनासुमत्यासंपानवत्करणे॥न
 नानुनेपनंस्मृत्कनप्रवयवस्यसंपानवत्करणेषष्टीश्रवणंपिशाचनाशाने॥७तृतीयेनमंत्रोक्तवप्रानि
 ॥वरणावारयोनादत्यनेनवरणमणिवप्रानि॥यवचूतयस्मनाशाने॥७चतुर्थेनाशायनि॥पितृर्लो
 क्षिमभेषजात्यनूर्नपिप्यलासंपानवतोर्मुत्वापुनःस्मृत्कनाशायनि॥सिमभेषज्य॥७पंचमनवरण
 गृहीतस्यमृष्ट्रसंपानानानयनि॥वरुणगृहीतानलोदीर॥विद्वधस्यबलासस्यत्यनेनाशारसिम
 पानानानयनि॥प्रथममभिमय्य॥७उपोनमनशान्ने॥यावभनदत्यनवःशाकैलावध्यःप्रथम
 संपानवत्करणे॥मिददशानाशानरक्षाणांशकलांनितशाकलः॥यस्मादिरभेषज्यो॥७उट
 गानामित्याश्रवयनिवीहः॥सत्रियामिगृहीतस्यभेषज्यगृहाद्विष्टः॥सत्रियमंगृहीतस्यभेषज्यगृ
 हाद्विष्टः॥राष्ट्रवयव्या॥७अप्यमिनिव्युत्थ्या॥कचःकर्मव्युत्थ्याप्रमानममंगेआश्रवयनि॥
 नक्षोरीनमंत्रोक्तमाक्षीनलोष्टवलीकोपीरिल्लस्यजावकेषण्यामुत्मीन्यवप्रानि॥गर्कमंत्रोक्तं॥
 वभ्रुवर्णस्याजिनस्यनस्यकाउत्रोषंयवपलकीनिषावीनलपिनीतिनलकुलुनवः॥आक्षीतलोष्ट
 वभोकोत्रासभो॥पीरिल्लस्यमंत्रोक्तजावकेषणीजीवनःपत्रोश्रमोक्तस्कीलवानस्याप्रक्षिप्य

- अति पश्चात् ॥ ३१ ॥ नदीप्रतीरं विलोडयमानः तितउनि सर्वसुरभिचूर्णानि वपति सूक्तेन । इतरो ग्रहगृहीतोऽवसि-
ञ्चत्यात्मानं सूक्तेन । 'स्त्रीव्याधितावाप्लुतावसिक्तौ' । उपतापिनी भवति । सूक्तेनाभिषिञ्चति यथा च
मन्त्रणलिङ्गात् 'दिवः स्पृष्ट' इति ॥ आमपात्र ओष्यासिच्य मौञ्जे त्रिपादे वयोनिवेशने प्रबध्नाति ॥ ३२ ॥ अपक्वे मृ-
न्मये पात्रे सर्वसुरभिचूर्णानि प्रक्षिप्यावसिच्य शिक्ये मौञ्जे त्रिपादे वयोनिवेशने प्रबध्नाति । अभि-
५ मन्त्रणसंपाताभावः प्रोपस्पृष्टत्वात् । मातृनाम्नोरन्यतरेण सूक्तेन ॥ अषद्विष्टा शं नो देवी वरणः
पिप्पली विद्रधस्य या बभ्रव इति ॥ ३३ ॥ एतेषां कर्माणि संपाताभिमन्त्रणानि । यथाकरणभावः ॥
उपोत्तमेन पलाशस्य चतुरङ्गुलैनालिम्पति ॥ ३४ ॥ उपोत्तमं 'विद्रधस्य' इत्यनेन पलाशस्य काष्ठेन चतुरङ्ग-
गुलेन पिष्टेनालिम्पति विद्रधम् । पृथग्वचनं लिङ्गिन उपतापार्थम् । पञ्चमाधिकारवचनेऽस्यापि वरुण-
गृहीतमैषज्यत्वं स्यात् । प्रथममभिमन्त्र्य पुनरालेपने सूक्तम् ॥ प्रथमेन मन्त्रोक्तं बध्नाति ॥ ३५ ॥ 'अघद्विष्टा' इ-
१० त्यनेन सूक्तेन संपातवन्तं यवं कृत्वा पुनः सूक्तेन बध्नाति यवमणिम् । पिशाचनाशनम् ॥ द्वितीये-
न मन्त्रोक्तस्य संपातवतानुलिम्पति ॥ ३६ ॥ 'शं नो देवी पृश्निपर्णी' इत्येतेनांशुमत्याः संपातवत्करणम् । त-
तोऽनुलेपनं सूक्तेन । अवयवस्य संपातवत्करणं षष्ठोऽश्रवणात् । पिशाचनाशनम् ॥ तृतीयेन मन्त्रोक्तं बध्नाति ॥ ३७ ॥
'वरणो वारयाता' इत्यनेन वरणमणिं बध्नाति वचनात् । यक्ष्मनाशनम् ॥ चतुर्थेनाऽऽशयति ॥ ३८ ॥ 'पिप्पली
क्षिप्तमैषज्यम्' इत्यनेन पिप्पलीं संपातवतीं कृत्वा पुनः सूक्तेनाऽऽशयति । क्षिप्तमैषज्यम् ॥ पञ्चमेन वरुण-
१५ गृहीतस्य मूर्ध्नि संपातानानयति ॥ ३९ ॥ वरुणगृहीतो जलोदरी । 'विद्रधस्य बलासस्य' इत्यनेन शिरसि संपा-
तानानयति । प्रथममभिमन्त्र्य ॥ उत्तमेन शाकलम् ॥ ४० ॥ 'या बभ्रव' इत्यनेन शाकलो बन्ध्यः । प्रथमं
संपात्य 'ब्रह्मणा तेजसा' इति । 'दशानां शान्तवृक्षाणां शकलानि' इति शाकलः । यक्ष्मादिमैषज्यम् ॥ उद-
गाताम् इत्याप्लावयति बहिः ॥ ४१ ॥ क्षेत्रियगृहीतस्य मेषज्यम् । गृ-
हाद् बहिराप्लावयत्यृचा ॥ अपेयम् इति व्युच्छन्त्याम् ॥ ४२ ॥ ऋचः कर्म । व्युच्छन्त्यां प्रभातसमये आप्लावयति ॥
२० बभ्रोः इति मन्त्रोक्तमाकृतिलोष्टवल्मीकौ परिलिख्य जीवकोषण्यामुत्सीव्य बध्नाति ॥ ४३ ॥ किम् । मन्त्रोक्तम् ।
बभ्रवर्णस्यार्जुनस्य काण्डशेषम् । यवपललीति यावः । तिलपिञ्जोति तिलकुरुलकः । आकृतिलोष्ट-
वल्मीकौ प्रसिद्धौ । परिलिख्य संचूर्ण्य । जीवकोषणी जीवतः पशोश्चर्माङ्कस्थलिका । तस्यां प्रक्षिप्य

- उत्सीव्य सूच्या बध्नाति । क्षेत्रियमैषज्यम् । क्षेत्रियः कौलो व्याधिः । ऋचा एव कर्म ॥ इति भट्टदारिलकृतौ
कौशिकभाष्ये चतुर्थेऽध्याये द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥ ॐ । नमस्ते लाङ्गलेभ्यः ^१ इति सीरयोगमधिशिरोऽवसिञ्चति ॥ १ ॥
हलं युक्तं गोभ्यां क्षेत्रियरोगिणः शिरस उपरि कृत्वाऽवसिञ्चत्युदपात्रम् । क्षेत्रियः कौलो व्याधिः ॥ नमः
सनिससाक्षेभ्यः ^२ इति शून्यशालायामप्सु संपातानानयति ॥ २ ॥ शून्ये गृहे तन्त्रं कृत्वाऽप्सु संपातानानयति ॥
- ५ उत्तरं जरत्खाते सशालतृणं ॥ ३ ॥ जीर्णैर्गतै तस्या एव शालायास्तृणानि प्रक्षिप्य उत्तरसंपातानानयति ॥
तस्मिन्नाचामयति । तस्मिन् सशालतृणे जरत्खातेऽवस्थितं क्षेत्रियगृहीतमाचामयति संपातोदकेन ।
आप्लावयति ॥ ४ ॥ दशवृक्षैः ^३ इति शाकलः ॥ ५ ॥ 'दशानां शान्तवृक्षाणां शकलानि' ^४ इत्ययं शाकलो मणिः । शकलसमुच्चयो
मन्त्रलिङ्गात् ॥ दश सुहृदो जपन्तोऽभिमृशन्ति ॥ ६ ॥ अथवा दश मित्राणि जपन्ति एव एतत्सूक्तमभिमृशन्ति पिशा-
चगृहीतम् ॥ क्षेत्रियात्त्वा ^५ इति चतुष्पथे काम्पीलशकले पर्वसु बद्ध्वा पिञ्जलीभिराप्लावयति ॥ ७ ॥ क्षेत्रिया-
- १० स्वेति सूक्तेन चतुष्पथे कर्म कर्तव्यम् । काम्पीलशकलैर्व्याधितं गात्रसन्धिषु बध्नाति पिञ्जलीभिरा-
प्लावयति । पिञ्जल्युदकं प्रसिद्धम् । क्वचित् दर्भपिञ्जलीग्रहणात् । ताभिः संपातिताभिरङ्घ्रिः पिञ्जलीभिः स-
हिताभिरुपरि शिरसोऽभिषिञ्चति । संपाता आप्लावनत्वात् ^६ ॥ अवसिञ्चति ॥ ८ ॥ अथवा अवसिञ्चत्यसंपा-
तिताभिः ॥ 'स्त्रीव्याधितौ' ^७ इति स्मर्तव्यम् ॥ पाथिव्य ^८ इत्युद्यति पृष्ठसंहितावुपवेशयति ॥ ९ ॥ प्राङ्मुखं व्याधि-
तं प्रत्यङ्मुखमव्याधितं शाखासूपवेश्य वैतसे चमस उपमन्यनीभ्यां तृष्णागृहीतस्य शिरसि मन्यमु-
- १५ पमध्यातृषिताय प्रयच्छति ॥ १० ॥ तस्मिन्तृष्णां संनयति ॥ ११ ॥ उद्यति भगवति सवितरि व्याधितौ पृष्ठसंबद्धा-
वुपवेशयति । प्राङ्मुखं व्याधितं प्रत्यङ्मुखमव्याधितमिति दिङ्निनयमः । वैतसीषु शाखासूपवेशयति व्याधितं वैतसे चम-
से सक्तून् कृत्वोदकं प्रक्षिप्य वैतसीभ्यामुपमन्थनीभ्यां तृष्णागृहीतस्य शिरस्याधाय चमसं मन्थमुपमन्थनाति । तमुपमध्या-
व्याधिताय प्रयच्छति । तस्मिन्नव्याधिते तृष्णां संक्रामयति । उपवेशयतीत्युभयत उपवेशनार्थम् ॥
उद्धृतमुदकं पाययति ॥ १२ ॥ अप्सु चावस्थितं पार्श्वान्तरस्थ उद्धृतमुदकमभिमन्थ्य । पाययति ॥
- २० सवासिनौ ^{१०} इति मन्त्रोक्तम् ॥ १३ ॥ समानवसनौ भूत्वा मन्यं पिबत इत्यर्थः । सूक्तेनाभिमन्थ्य । सवासिनावि-
तिग्रहणं विशिष्टक्रियाविधानार्थम् ॥ इन्द्रस्य या मही ^{११} इति खल्वानलग्ण्डुहनान् ^{१२} घृतमि-
शान् जुहोति ॥ १४ ॥ खल्वाः कृष्णचणकाः । तानाज्यमिश्रान् जुहोति । अलग्ण्डवः क्रिमिविशेषः ।

एकलमिकर्मिन्प्रसिद्धाः॥ उनेराणि सर्वे क्रिमीणां॥ ७ बाह्यान् कल्माषकां उनेसव्यं परिनेष्ट्य
 मभिर्नाना॥ कर्मणा बालान् दृढां च कल्माषकां कल्माषवर्णां सरसव्यं परिनेष्ट्य मभिर्नाना॥
 जनेरा कृता अयो प्रनपत्तिः पुनः मृते॥ ७ आदधानि॥ नान् बालान् सरसान् मृते नैव मे मदानां दृष्टु
 मत्रादनि॥ निडं भिधानान्॥ कर्मिन् रत्ने निपुनरापा न प्रहण मनये के स्थानो जने नमो भक्तान्॥
 ७ मयि नदी क्षणां नुरः प्रोक्तुं पुमथ्य पारिकरिनि॥ मयि नदी स्नेन पांस्तु न भूति सुपुमथ्य उपमथने
 मरे न पारिकरिनि॥ आरुषा क्रिमीणां॥ समुद्राति॥ नाम्यां सूत्रं मदेयनि॥ प्रकीर्णानि॥ ७ आदधा
 नि अथ वाममिध्यादधानि॥ ७ उद्युन्नादित्य इत्यधनि॥ गोनामेत्याद्यासिनि॥ उद्युनि मविनारि
 कर्ता गोमाभिन्महर्गोर्नामकथयस्वति विज्ञाषनामाभिप्राये॥ असाविनि॥ ७ सूक्तानेनेदनादनि
 ॥ मन्त्रस्यानेव्येतिदनाः कर्मयदा नित्यान् ७ रत्ना प्राप्सुवांगा असाविनि विज्ञाषनामप्रहणायेन
 तु॥ ७ दमेरस्यस्यनि॥ दमेरसदाभिमुखेनास्यनि चानिकवन्॥ प्रत्यक्षस्य सने चान्यभेदान्॥ ७ म
 ज्यादिनेच॥ प्राप्सुवांगाः चेति पूर्वकमानिदेवार्थः॥ ७ प्रतीक्षामपराण्ड॥ प्रत्यक्षुवांगा रत्ना
 अपराण्डरकदूर्गे रस्येति॥ ७ बालसुका माद्यवृथान् बालसुका बालनरां स्वल्वादीन् लङ्गद्व
 द्धनमिवावृत्तुदीनि॥ इत्यादीनि कर्मणि निदस्यति विज्ञापां निदशान्॥ ७ अक्षीभ्यां तदनि विवहेगे॥
 वावीदेणमाजेन पूर्वसुर्थार्थविवर्तनमं॥ ७ उदपात्रेण संपानवना वसिचनि॥ उदपात्रसंपान
 वनेरुत्तानि नाना वसिचनि॥ स्त्रीव्याधितानि स्यात्सर्वभेदज्या॥ ७ हरिणस्य निवधनपायनाचाम
 नशकुधानज्वालिवान् सन्ने वसिचनि॥ वेधनविषाणुहरिणस्य नस्यवृषान आचमनद्वारिण
 लोमभिश्च शकुधानकाथननदीत्यादकनि गोप्यते गोष्ठा नापगुननक्षत्रेकालं ७ वसिचनि
 ॥ सेत्रियदृष्टिने॥ वेधनादीनां आपज्वालोदमयनप्रपथीसमाप्रवृद्धः॥ वेधने आचमनं च
 वेधनपायनानि गेपां शकुधानज्वालः वेधनपायनाचामनशकुधानज्वालानेनान् सन्ने वसि
 चनि॥ ७ अमितमात्रायाः सुरुद्धेनान्यवानावपति॥ अपरितपारिमाणात्सवराशः सरुधस्ते
 नदृष्टः॥ निपदानुप्रवृत्तमावपति॥ प्रदणानुसक्तु॥ ७ भक्तप्रयुक्तनि॥ अभिमन्त्र्य भक्तदरा
 नि॥ ७ बुचामित्वेति प्राम्येष्टीनशफरीभिरादने॥ आभ्याव्याधिमिथुनसंयागानुपिनाद्वरिनि

- एककृमिक इति प्रसिद्धः । उत्तराणि सर्वक्रीमीणाम् ॥ बालान् कल्माषे काण्डे सव्यं परिवेष्ट्य
संभिनत्ति ॥ १५ ॥ कृमिणो बालान् गृहीत्वा कल्माषे काण्डे कल्माषवर्णे शरे सव्यं परिवेष्ट्य संभिनत्ति ॥
जर्जरीकृतान् अग्नौ । प्रतपति ॥ १६ ॥ पुनः सूक्तम् ॥ आदधाति ॥ १७ ॥ तान् बालान् शरस्थान् सूक्तेनैव । संभेदनादिषु
मन्त्रावृत्तिः तिष्ठभिधानात् । कर्मान्तरत्वेऽसति पुनः आधानग्रहणमनर्थकं स्यात् । नात्र तन्त्रमहोमत्वात् ^१ ॥
- ५ सव्येन दक्षिणामुखः पांसूपमथ्य परिकिरति ॥ १८ ॥ सव्येन हस्तेन पांसून् धूलिमुपमथ्य । उपमन्थनं
मर्दनम् । परिकिरति । अरुंषि क्रीमीणाम् ॥ संभूदनाति ॥ १९ ॥ तान् पांसून् संमर्दयति । प्रकीर्णान् करोति ॥ आदधा-
ति ॥ २० ॥ अथ च समिध आदधाति ॥ उद्यन्नादित्य ^२ इत्युद्यति गोनामेत्याहासाविति ॥ २१ ॥ उद्यति सवितरि
कर्ता गोस्वामिनमाह गोर्नाम कथयस्वेति । विशेषनामभिप्रायमसाविति ॥ सूक्तान्ते ^३ ते हता इति ॥ २२ ॥
सूक्तस्यान्ते अन्यः ' ते हताः क्रिमयः ' इति ब्रूयात् ॥ प्राचीम् । कृत्वा प्राङ्मुखां गाम् । असाविति विशेषनामग्रहणार्थकं
१० तु । दर्भैरभ्यस्यति ॥ २३ ॥ दभैस्तदाभिमुख्येनास्यति वातिकवत् । प्रत्यृचमभ्यसनं वाक्यमेदात् ॥ म-
ध्यन्दिने च ॥ २४ ॥ प्राङ्मुखां गाम् । चेति पूर्वकर्मातिदेशार्थः ॥ प्रतीचीमपराह्णे ॥ २५ ॥ प्रत्यङ्मुखां गां कृत्वा
अपराह्णे एवं दर्भैरभ्यस्यति ॥ बालस्तुकामाच्छिद्य खत्वादीनि ॥ २६ ॥ व्रणात् बालस्तुका बालजटा । ' खल्वानलाण्डून्
घृतमिश्रान् जुहोति ' ^४ इत्यादीनि कर्माण्यतिदिश्यन्ते । विशेषातिदेशात् ॥ अक्षीभ्यां त ^५ इति वीबर्हम् ॥ २७ ॥
विवर्हणं मार्जनम् । पर्वसु ग्रन्थिविवर्तनमेके ॥ उदपात्रेण संपातवतावसिञ्चति ॥ २८ ॥ उदपात्रं संपात-
१५ चत् कृत्वा तेनावसिञ्चति । ' स्त्रीव्याधितौ ' ^६ इति स्यात् । सर्वमैषज्यम् ॥ हरिणस्य ^७ इति बन्धनपायनाचम-
नशङ्कुधानावज्जालेनावनक्षत्रेऽवसिञ्चति ॥ २९ ॥ बन्धनं विषाणं हरिणस्य । तस्यैव पायनमाचमनं हरिण-
लोममिश्रम् । शङ्कुधानं कथितम् ^८ । तत् प्रदीप्योदके निर्वाप्य तेनोष्णेनोदकेनापगतनक्षत्रे कालेऽवसिञ्चति ^९
क्षेत्रियगृहीतम् । बन्धनादीनामवज्जालोदकम् । अतश्च षष्ठीसमासः । पूर्वो द्वन्द्वः । बन्धनं पायनमाचमनं च
बन्धनपायनाचमनानि । तेषां शङ्कुधानावज्जालं बन्धनपायनाचमनशङ्कुधानावज्जालेनावनक्षत्रेऽवसि-
२० ञ्चति ॥ अमितमात्रायाः सकृद्गृहीतान् यवानावपति ॥ ३० ॥ अपरिमितपरिमाणाद् यवराशेः सकृद् हस्ते-
न गृह्णाति यवान् । प्रत्यृचमावपति । ग्रहणं तु सकृत् ॥ भक्तं प्रयच्छति ॥ ३१ ॥ अभिमन्त्र्य भक्तं ददा-
ति ॥ मुञ्चामि त्वा ^{१०} इति ग्राम्ये पूतिशकरीभिरोवनम् ॥ ३२ ॥ ग्राम्यो व्याधिः । मिथुनसंयोगात् पूतिदूरिति

[illegible]

- प्रसिद्धाभिधानः । पूतिशफर्यः पूतिगन्धा मत्तिकाः । ताभिर्मिश्रमोदनं श्रपयित्वा व्याधिताय । प्र-
यच्छतीति प्रकरणात् । ' भक्तं प्रयच्छति ' इति प्रकरणम् ॥ अरण्ये तिलशणगोमयशान्तावज्ज्वालेनाव-
नक्षत्रेऽवसिञ्चति ॥ ३३ ॥ अरण्ये तिलाः । अरण्ये शणाः । अरण्ये गोमयानि । शान्ता ओषधयः । एतैरवज्ज्वालः अर-
ण्ये तिलशणगोमयशान्तावज्ज्वालः । तेनापगतनक्षत्रे कालेऽवसिञ्चति । विकल्पोऽवज्ज्वालसाधनत्वात् ॥
- ५ मृगारमुच्येत्प्लावयति ॥ ३४ ॥ अनुवाकाभ्यां ' सुश्रु शीर्षक्या ' इत्युच्चा । आप्लावनमवनक्षत्रे । क्रममेदः ।
सर्वमैषज्यविधानाभावात् क्रवः क्रममेदः । सर्वमैषज्यार्थः मृगारवद्यथा स्यात् ॥ इति श्रीम-
हावेदार्थविदः भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये चतुर्थेऽध्याये तृतीया कण्डिका ॥ ३ ॥ ब्राह्मणो जज्ञ इति तक्ष-
कायाज्जलिं कृत्वा जपज्ञावमयत्यभ्युक्षति ॥ १ ॥ ' नमस्तक्षकाय ' इत्युक्त्वा जपन्निदमुत्तरं च सूक्तमन-
न्तरत्वात् । आचमयति । अभिमन्त्र्य विषै रुतमभ्युक्षति । अथवाऽभ्युक्ष्य अभिमन्त्रयते ॥ कृमुकश-
१० कलं संक्षुद्य दूर्ध्वजखरजनावकरावज्ज्वालेन ॥ २ ॥ कृमुकः बधकः । कार्मुक इति यस्य नाम भवति । त-
स्य शकलं कृमुकशकलम् । उदकेनाभ्युक्ष्य जीर्णं वासः । जलचर्म । अवकरः उकुरटिका-
तृणानि । अन्यतमेनावज्ज्वालेनावसिञ्चति विषै रुतम् । निर्देशसामान्यात् ॥ संपातवत्युदपात्र ऊर्ध्व-
फलाभ्यां दिग्धाभ्यां मन्थमुपमथ्य रयिधारणापिण्डानन्वृचं प्रकीर्य छर्दयते ॥ ३ ॥ संपातवति उदपात्रे मन्थं मथ्ना-
ति । कथम् । उच्यते । विषेण पुङ्खिताभ्यामिषुभ्यामुपमथ्य रयिधारणापिण्डान् खात्वा छर्दयते विषै रुतम् ।
- १५ रयिरिति धननाम । धारयतीति धारणा भूमिः । तन्मथान् पिण्डान् । संपातयुक्तं प्रकीरणम् ॥ हरिद्रां सपि-
षि पाययति ॥ ४ ॥ हरिद्रा प्रसिद्धा । तां चूर्णीकृत्य घृते प्रक्षिप्याभिमन्त्र्य सूक्ताभ्यां विषार्ते पाययति वि-
षै रुतम् ॥ रोहिणी इत्यवनक्षत्रेऽवसिञ्चति ॥ ५ ॥ रोहिणीत्यनेन सूक्तेनाभिमन्त्र्य लाक्षेणापगतनक्षत्रे का-
लेऽवसिञ्चति ॥ पृषातकं पाययति । पृषातकं घृतक्षीरम् । तदभिमन्त्र्य पाययति । अभ्यनक्ति ॥ ६ ॥ घृतेना-
भिमन्त्र्य । रोहिण्येति केचित् ॥ आ पश्यति इति सदंपुष्पां मणिं ब्रह्मनि ॥ ७ ॥ सदंपुष्पा त्रिसन्ध्या । मणिग्रह-
२० णं मणिवन्धनस्थापनसंप्रत्ययार्थं मण्याकारार्थं च । पिशाचनाशनम् ॥ भवाशवो इति सप्त काम्पीलपुटानपां पूर्णान् संपातवतः
कृत्वा दक्षिणेनावसिञ्च्य पश्चादपविष्यति ॥ ८ ॥ ' भवाशवो मन्त्रे वाम् ' इति
सूक्तेन काम्पीलपुष्पां सप्त उदकेन पूर्णान् संपातवतः कृत्वा प्रत्युचं दक्षिणेन हस्तेनावसि-
ञ्चति व्याधितम् । सव्येन हस्तेन पुटमेकैकं पश्चाद् व्याधितस्य क्षिपति । सर्वमैषज्यम् ॥ त्वया पूर्वम् इति

[illegible]

- कोशेन । शमीकोशेन । शमीचूर्णानि भक्ते ॥ ९ ॥ मेघशृङ्ग्याः फलचूर्णानि शम्याः कोशेन भोजने प्रक्षिप्या-
भिमन्य भोजयेत् ॥ गलंकारे ॥ १० ॥ अथ चालंकारे चूर्णानि प्रक्षिप्यालंकुर्यात् पिशाचगृहीताय ॥
शालां परितनोति ॥ ११ ॥ मेघशृङ्ग्या पिशाचगृहं सर्वतो वेष्टयत्यभिमन्य ॥ उतामृतासुः^१ इत्य-
मतिगृहीतस्य भक्तं प्रयच्छति ॥ १२ ॥ अमतिगृहीतः त्रिवर्गशून्यबुद्धिः । तस्मै भक्तमभिमन्य प्रयच्छति ॥
५ कुण्डलिङ्गाभिर्नवनीतमिश्रेणाप्रतीहारं प्रलिम्पति ॥ १३ ॥ 'यो गिरिष्वजायथाः'^२ इति सूक्तम् । 'अश्वत्थो देवस-
दनः'^३ इति द्वे ऋचे । आभ्यां पूर्वसूक्तसमुच्चिताभ्यां नवनीतमिश्रेण कुष्ठेन अप्रतीहारं प्रलिम्पति ।
कुष्ठं नामैतत् परिहारार्थं कथितम् । ज्वरभैषज्यम् ॥ लाङ्गालिङ्गाभिर्दुग्धे फाण्डान् पाययति ॥ १४ ॥ 'रोहि-
ण्यसि'^४ इति सूक्तम् । 'रात्री माता'^५ इति च । रोहिणीशब्दस्य लाक्षापर्यायत्वात् । फाण्डानुष्णान् क्षीरे पाययति । अरुणो
भैषज्यम् ॥ ब्रह्म ज्ञानम्^६ इति सूक्तिकारिण्यकौ प्रपादयति ॥ १५ ॥ 'ब्रह्म ज्ञानम्' 'अनाप्ता ये'^७ इत्यनेन सू-
२० तिकागृहीतमरिष्टगृहीतं च प्रपादयति । कानिचित् पदानि गृहान्निष्कामयति । 'पूर्वं प्रपाद्य प्रयच्छति'^८ ।
अरिष्टं नामाङ्गस्यन्दनकलहलाभूतादि ॥ मन्थाचमनोपस्थानमादित्यस्य ॥ १६ ॥ मन्थ-
शेषो व्याधिशेषे । मन्थं पाययति । सर्वभैषज्यम् । अथ चाऽऽचमयति । उपस्थानमादित्यस्य । उ-
भयोरङ्गं मन्थाचमनयोरुपस्थानमिति । सूक्तस्य द्विरभ्यासः ॥ संपातानां सत्त्वे । दिवे स्वाहा^९... ॥ १७ ॥ त्रिभिरेको होमः ।
पृथिव्यै स्वाहेति चतुर्थो होमः । उत्तमाभ्यामृग्भ्यां^{१०} प्रत्युचम् ॥ द्वौ पृथिव्याम् ॥ १८ ॥ पृथिव्यां संपातौ । न सर्वेण सू-
१५ क्तेन । क्वचित् 'सर्वेण सूक्तेन'^{११} वचनात् ॥ तौ प्रत्याहृत्याप्लावयति ॥ १९ ॥ यौ पृथिव्यां संपातौ तौ गृहीत्वोदकक-
लशे नीत्वाप्लावयति । सर्वभैषज्यम् । सयवे चोत्तरेण.. ॥ २० ॥ इमं यवमित्यनेन^{१२} यवं बध्नाति । आज्यतन्त्रम् ॥ इति श्रीभ-
ट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये चतुर्थेऽध्याये चतुर्थी कण्डिका ॥ ७ ॥ ददिहि^{१३} इति तक्षकायेत्युक्तम्^{१४} ॥ १ ॥ 'ब्राह्मणो
जज्ञे'^{१५} इत्येतत् सूक्तं सर्वकर्मातिदेशार्थमिति करणात् । तक्षकायेत्ययं न चोत्तराभिग्रहणविभागो विभ-
क्त्यन्तरयोगात् । तस्मात् 'ददिहि' इत्यस्य सूक्तस्य प्रतिकर्मान्तरं कर्मातिदेशः । द्वितीयया ग्रहणी ॥ २ ॥ 'यत्ते अ-
२० पोदकम्'^{१६} इति इयं ग्रहणी कटकबन्ध इत्यर्थः ॥ कथं कटकबन्धः । आह । सव्यं परिक्रामति ॥ ३ ॥ मृदादितोऽप्र-
दक्षिणं रेषां करोति बन्धेन ॥ शिखां सिचि स्तम्भानुद्ग्रह्णाति ॥ ४ ॥ द्वितीयया विषरूपाय शिखां बध्नाति । अथ-
वा सिचि स्तम्भान् बध्नाति । एवं ग्रहणी इयम् ॥ तृतीयया प्रसर्जनी ॥ ५ ॥ 'वृषा मे रवो'^{१७} इत्यनया पृदाकुविषमपनी-
यत इत्यर्थः । प्रसर्जनमात्रं मृदादिविपर्ययेण ॥ चतुर्थ्या दक्षिणम् अपेहि^{१८} इति दंशम तूणैः प्रकर्ष्याहिमभि-
नित्यति ॥ ६ ॥ दंशम प्रदक्षिणं तूणैः प्रकर्षेण कर्षयित्वा अहिमभिमुखः प्रक्षिपति तूणानि । 'चक्षुषा'^{१९} इ-
२५ त्यनयाभिमन्य । 'अपेह्यारिः'^{२०} इत्यस्य विधिकर्मैदं दक्षिणशब्देन व्यवधानात् । अतश्च प्रत्युचं कर्मभेदः । इ-

नृपयतिमंत्रममुच्यः स्थानुः॥ युतोदृष्टः॥ मद्यमानोयस्मादित्रादित्यादिनादिष्टसंदेशाभिनिर्गम्य
ति॥६॥ पंचम्यावलीकपलवः॥ जलेन॥ केरातश्चइत्यनयावलीकपिचपलवचवलीकपलवनिर्गम्य
नैवलीकपलवज्जालः॥ नृनावः॥ संचिनिदृष्टः॥७॥ पृथ्वीलोह्या॥ पृथ्वी॥ अस्मिन्स्यनेमानस्येतिप
मनया॥ अली॥ न्यापात्रस्तिना॥ लिबधाति॥ नृनी॥ यानिदृष्टानु॥ न्यामित्येकप्रकरणानु॥
८॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥ १४॥ १५॥ १६॥ १७॥ १८॥ १९॥ २०॥ २१॥ २२॥ २३॥ २४॥ २५॥ २६॥ २७॥ २८॥ २९॥ ३०॥ ३१॥ ३२॥ ३३॥ ३४॥ ३५॥ ३६॥ ३७॥ ३८॥ ३९॥ ४०॥ ४१॥ ४२॥ ४३॥ ४४॥ ४५॥ ४६॥ ४७॥ ४८॥ ४९॥ ५०॥ ५१॥ ५२॥ ५३॥ ५४॥ ५५॥ ५६॥ ५७॥ ५८॥ ५९॥ ६०॥ ६१॥ ६२॥ ६३॥ ६४॥ ६५॥ ६६॥ ६७॥ ६८॥ ६९॥ ७०॥ ७१॥ ७२॥ ७३॥ ७४॥ ७५॥ ७६॥ ७७॥ ७८॥ ७९॥ ८०॥ ८१॥ ८२॥ ८३॥ ८४॥ ८५॥ ८६॥ ८७॥ ८८॥ ८९॥ ९०॥ ९१॥ ९२॥ ९३॥ ९४॥ ९५॥ ९६॥ ९७॥ ९८॥ ९९॥ १००॥
काराः॥ युदापातापाययति॥ विविमो॥ अविगी॥ नाइने॥ अपयाभ्या॥७॥ जवाभ्या॥ आनिस्वरु॥
पाययतीति॥ त्रैषः॥ प्रकरणानु॥ कणा॥ आनित्यनया॥ आनित्युरो॥ मभि॥ मय्य॥ पाययति॥ त्रैः॥ मय्य
यासं॥ त्रैषयति॥ आ॥ वि॥ छ॥ क॥ कित्या॥ र॥ गि॥ भु॥ क॥ नि॥ प॥ स॥ य॥ नु॥ न॥ य॥ आ॥ नित्स॥ च॥ ध॥ मा॥ सं॥ त्रै॥ श॥ ष
ति॥ न॥ य॥ सं॥ पा॥ ता॥ नो॥ प॥ स॥ र॥ ह॥ ता॥ नु॥ न॥ ज॥ न॥ क॥ र्म॥ व॥ नु॥ न॥ वि॥ श्रु॥ क॥ ज्ञा॥ ता॥ रू॥ प॥ द्रा॥ क॥ न॥ व॥ नु॥ न॥ ७॥ इ॥ दृ॥
भ्या॥ ता॥ नु॥ न॥ च॥ म॥ य॥ ति॥ न॥ ता॥ नु॥ व॥ मि॥ त्स॥ न॥ य॥ ष॥ वा॥ नु॥ य॥ द॥ क॥ द॥ त्ता॥ मि॥ म॥ ग्ना॥ न॥ म॥ य॥ ति॥ वि॥ ष॥ के॥ त्ता॥ ७॥ र॥
का॥ दृ॥ श्या॥ ना॥ भ॥ व॥ धा॥ ति॥ न॥ त्सु॥ र्म॥ मि॥ त्स॥ न॥ य॥ ष॥ वा॥ नु॥ न॥ भि॥ न॥ धा॥ ति॥ न॥ र्म॥ र्म॥ र्म॥ शो॥ ष॥ ता॥
न॥ ७॥ म॥ पु॥ ला॥ दृ॥ ष॥ लि॥ गा॥ भि॥ सं॥ क॥ व॥ प॥ गी॥ म॥ स॥ धु॥ म॥ धु॥ म॥ य॥ पा॥ य॥ ति॥ ए॥ का॥ न॥ व॥ र्म॥ र्म॥ नि॥ मे॥ धु॥ ला॥ दृ॥ ष॥
त्यः॥ य॥ द॥ क॥ दृ॥ षो॥ सी॥ ति॥ र॥ ष॥ वि॥ ग॥ र॥ व॥ ल॥ क॥ व॥ प॥ र्मी॥ का॥ च॥ मा॥ शि॥ ना॥ म॥ पु॥ नाले॥ इ॥ ति॥ पु॥ म॥ नु॥ पु॥ न॥ ज॥ री॥ क॥ त्ता॥ म्प्या॥ र॥
का॥ म्प्या॥ अ॥ मि॥ ग्ना॥ न॥ भु॥ क॥ वि॥ ष॥ र॥ म॥ ७॥ इ॥ दृ॥ श्या॥ ना॥ भ॥ व॥ धा॥ ति॥ न॥ र्म॥ र्म॥ र्म॥ शो॥ ष॥ ता॥
पणी॥ रू॥ न॥ रा॥ भि॥ ७॥ अ॥ प्रि॥ स्त॥ प॥ न॥ मि॥ नि॥ ज्ञा॥ न्या॥ प॥ य॥ ति॥ म्प्या॥ र॥ क॥ त्ता॥ ज्ञो॥ दृ॥ ष॥ आ॥ न॥ भि॥ म॥ य॥ पा॥ य॥ ति॥
म॥ उ॥ द॥ त्ता॥ ज॥ र॥ भे॥ प॥ न्या॥ ७॥ इ॥ दृ॥ श्या॥ ना॥ भ॥ व॥ धा॥ ति॥ न॥ र्म॥ र्म॥ र्म॥ शो॥ ष॥ ता॥
रि॥ न॥ त्स॥ म्प्या॥ र॥ स॥ पा॥ ता॥ न॥ न॥ य॥ ति॥ न॥ व॥ दृ॥ ष॥ र॥ न॥ व॥ न॥ न॥ न॥ ७॥ आ॥ यो॥ न॥ म॥ र्म॥ र्म॥ र्म॥ शो॥ ष॥ ता॥
करी॥ र॥ म॥ ल॥ क॥ मी॥ ग॥ सा॥ ध॥ न॥ ७॥ क॥ य॥ आ॥ इ॥ क॥ इ॥ न॥ त्स॥ म्प्या॥ र॥ स॥ पा॥ ता॥ न॥ न॥ य॥ ति॥ न॥ र्म॥ र्म॥ र्म॥ शो॥ ष॥ ता॥
सा॥ मा॥ न्या॥ ना॥ वा॥ सा॥ च॥ क॥ म्प्या॥ र॥ क॥ डे॥ स॥ म्प्या॥ र॥ वि॥ दृ॥ ष॥ स॥ मि॥ न॥ न॥ ७॥ व्र॥ त॥ प॥ त्या॥ दृ॥ पो॥ ति॥ न॥ न॥ न॥ न॥ र॥ स॥ मि॥ ध॥ मा॥
दृ॥ धा॥ न॥ न॥ ७॥ स॥ ज्ञा॥ वे॥ ल॥ व॥ न॥ न॥ म॥ ल॥ अ॥ ह॥ णा॥ न॥ ७॥ इ॥ दृ॥ श्या॥ ना॥ भ॥ व॥ धा॥ ति॥ न॥ र्म॥ र्म॥ र्म॥ शो॥ ष॥ ता॥
ता॥ स॥ न॥ ७॥ उ॥ त्ता॥ र॥ नि॥ आ॥ ह॥ पा॥ मा॥ य॥ सा॥ न॥ य॥ म॥ ध्ये॥ य॥ या॥ त॥ र॥ ता॥ न॥ ७॥ प॥ म्प्या॥ र॥ म॥ ल॥ क॥ मी॥ ग॥
धु॥ न॥ वे॥ नी॥ ता॥ य॥ न॥ न॥ वि॥ प्र॥ ती॥ ह॥ र॥ ना॥ उ॥ नि॥ वा॥ प॥ ति॥ न॥ प॥ म्प्या॥ र॥ म॥ ल॥ क॥ मी॥ ग॥
यो॥ प्र॥ ता॥ य॥ म॥ ल॥ क॥ मी॥ ग॥ धु॥ न॥ वे॥ नी॥ ता॥ य॥ न॥ न॥ वि॥ प्र॥ ती॥ ह॥ र॥ ना॥ उ॥ नि॥ वा॥ प॥ ति॥ न॥ प॥ म्प्या॥ र॥ म॥ ल॥ क॥ मी॥ ग॥
हो॥ न॥ क॥ म॥ म॥ हा॥ ता॥ न॥ अ॥ मि॥ य॥ न॥ व॥ न॥ न॥ ७॥ व॥ न॥ न॥ वि॥ क॥ र्म॥ र्म॥ र्म॥ शो॥ ष॥ ता॥
७॥ श्रु॥ यो॥ भि॥ न॥ व॥ नी॥ न॥ मि॥ श्रे॥ प्र॥ द॥ शि॥ ॥

- तरथा हि मन्त्रसमुच्चयः स्यात् ॥ यतो दष्टः ॥ ७ ॥ अह्यभावे यस्माद्देशादिति अहिना दष्टस्तं देशमभि निरस्य-
ति ॥ पञ्चम्या वलीकपललावज्वालन ॥ ८ ॥ 'कैरात पृश्न' ^१ इत्यनया । वलीकानि च पललं च वलीकपललानि । तैरवज्वा-
लो वलीकपललावज्वालः । तेनावसिञ्चति दष्टम् ॥ षष्ठ्याऽऽर्त्ताज्यापाशेन ॥ ९ ॥ 'असितस्य तैमातस्य' ^२ इति षष्ठी ।
अनया । आत्तर्या ज्यापाशः । तेनार्तं बध्नाति । तृतीयानिर्देशात् । अवज्वालनेत्येके प्रकरणात् ॥
- ५ द्वाभ्यां मधूद्रापां पाययति ॥ १० ॥ पात्रस्थस्य मधुनो मण्डला-
कारा मधूद्रापाः । तान् पाययति विपरुतम् । 'आलिगी' 'च उरुगूलाया' ^३ इत्याभ्याम् ॥ नवम्या श्वावित्पुरीषम् ॥ ११ ॥
पाययतीति शेषः प्रकरणात् । 'कर्णा श्वावित्' ^४ इत्यनया श्वावित्पुरीषमभिमन्य पाययति ॥ त्रिशल-
ल्या मांसं प्राशयति ॥ १२ ॥ श्वाविच्छलाकया । त्रीणि शललानि यस्याः सा । तथा श्वावित्संबन्धं मांसं प्राशय-
ति । न च संपाताः प्रोपसृष्टत्वात् । जातकर्मवत् ^५ । त्रिशलल्या जातरूपशकलवत् ^६ ॥ दश-
- १० म्याऽलाबुनाऽऽचमयति ॥ १३ ॥ 'ताबुवम्' ^७ इत्यनया अलाबुन्युदकं कृत्वाभिमन्याचमयति विपरुतम् ॥ ए-
कादश्या नाभिं बध्नाति ॥ १४ ॥ 'तस्तुवम्' ^८ इत्यनया अलाबुनाभिं बध्नाति पूर्वस्येवालाबुनः पूर्वकर्मशेषत्वा-
त् ॥ मधुलावृषलिङ्गाभिः खलकुलपर्णीं संमृद्य मधुमन्ये पाययति ॥ १५ ॥ 'एका च मे' ^९ इति मधुलाशब्दव-
त्यः 'यद्येकवृषोऽसि' ^{१०} इति वृषलिङ्गाः । खलकुलपर्णीं काचमादनीं मधुनाऽऽलोडितेषु सक्तुषु जर्जरीकृत्याऽऽभ्यां सू-
क्ताभ्यामभिमन्य ॥ उत्तराभिर्मुङ्क्ते ॥ १६ ॥ अन्नं भुङ्क्ते विपरुतः ॥ द्वारं सृजति ॥ १७ ॥ दंश्मनो द्वारं मुखं शस्त्रेण
करोति । विषदू-
- १५ षणीभिरुत्तराभिः ^{११} ॥ अग्निस्तक्मानम् ^{१२} इति लाजान् पाययति ॥ १८ ॥ लाजा भृष्टा व्रीहयः । तानभिमन्य पाययति
मण्डं कृत्वा । ज्वरभैषज्यम् ॥ दावे लोहितपात्रेण मूर्ध्नि संपाताननयति ॥ १९ ॥ दवे भवो दावोऽग्निः । तत्र ताम्रक्षुवेण ज्व-
रितस्य मूर्ध्नि संपाताननयति । तन्त्रं 'दावे' इति वचनात् ॥ ओते म ^{१३} इति करीरमूलं काण्डेनैकदेशम् ॥ २० ॥
करीरमूलं कृमिणः साधनम् । कथम् । आह । काण्डेन तस्य साधनम् । करीरः कथितो वेदितव्यः । कृमिहननफल-
सामान्यात् । 'बालान् कल्माषे काण्डे सर्वथ परिवेष्ट्य संभिन्नति । प्रतपति' ^{१४} । ततोऽनन्तरं समिध आ-
२० दधाति तद्वत् । स्रजवत् ^{१५} खननं मूलग्रहणात् । एकदेशं करीरैकदेशं काण्डेन समं न स्यात् ॥ ग्रामा-
त् पांसून् ॥ २१ ॥ उत्किरति । आहरति ग्रामात् पांसूनुपमथ्य ^{१६} । यथान्तरत्वात् ^{१७} ॥ पश्चादग्नेर्मातुरुपविष्टाया बालमुत्सङ्गे कृत्वा अ-
ग्नौ प्रताप्य मुसलबुध्नेन नवनीतावक्तेन प्रतिहत्य कुमारं कृमिणं तालुनि तापयति त्रिः । तापने मन्त्रा-
वृत्तिः कर्ममेदात् । अग्निः अत्र वचनात् । न तान्त्रिकस्तन्त्राभावाच्च ॥ शिषुभिर्नवनीतमिश्रैः प्रदेग्यि ॥ २३ ॥

शत्रुपुलेन वनीतमिच्छतेः प्रवर्षेण प्राक्षिपत्योते मद्रस्यभिर्मन्त्र्यसुतेन॥७॥ एकविंशतिमुशीराणिभुज
शोतमन्त्राक॥जीवांन्पुत्रीराणिज्वरदन्नाडशीराणां चण्डकरणमन्त्रनादस्यप्रिनामुस्त्रमिन्त्र
मन्त्रपः॥३॥ उक्तन॥७॥ उशीराणिप्रसृष्टैकविंशति॥जीवांन्पुत्रीराणि एकविंशतिरुणाप्रयुक्तं॥७॥
एवमिन्द्राव्यासदाश्रुपुनिमेषानित्वादेकमाश्रुववसाधवलोत्॥७॥मिनात्राने॥७॥आद्याविंशतिनि
वयेनिन्द्रान्७॥नसीरादनमन्त्रादि॥७॥अस्यान्त्रवः पक्षिवासकष्टेनसीरादनमन्त्राति॥७॥रसोभेषज्य॥७॥
प्रीरयामिविद्विषप्रभृतीभयायति॥७॥उक्तमूलस्यकमोभिर्मन्त्र्यपाययति॥७॥अपमन्त्र॥७॥एतत्सकलप
न्त्रान्नमयसम्पुत्स्यति॥७॥चदारात्॥विषरुसे॥७॥अमिच्छस्यमिच्छाकलेनाश्रितेसंपातवत्तावांसु
नि॥७॥आनृष्टसंज्ञकलेनपाणिनासंपातवत्तद्वचनात्॥७॥इतिश्रीमद्दत्तारिलहलोकोविश्वमाध्याचनु
ध्यायपंचमोऽङ्कः॥७॥५॥३॥आवृथाइविषाणैरेतेसंपातवतेवधाम्नि॥७॥सकलस्यसर्पपविकारः
सार्षसत्त्वानिब्रान्ति॥७॥सार्षपतेलेनेरत्संपातवत्तद्वचनात्॥७॥संपातवत्तलेनेरुणाविधानाधि॥७॥
ब्रह्ममेषान्त्रमेव॥७॥दक्षिणतउदपात्रेआन्याहतेनामित्याज्यग्रहणात्॥७॥सार्षपइतिनाभिनःनेले
स्यबंधनमाभूत्॥७॥कांडं प्रलिप्यसर्षपकांडंतेलेनाभ्यज्यवध्नातीतिप्रकरणात्॥७॥संपातास्तु
वेधयतात्॥७॥एकंशत्रानुमयच्छति॥७॥सार्षपंशत्राकंतेलेनमिच्छंमयच्छति॥७॥७॥नत्तारिश्वाकेफलानिमय
छति॥७॥पुनःप्रयच्छतिग्रहणंशकानांभूत्॥७॥७॥शीरलेहमांते॥७॥शीरलेहमांते॥७॥शीरलेहमांके॥७॥
रंलेटीनिसंतानिशीरलेहसुनाकीअंके॥७॥अश्रुति॥७॥सर्वाण्यशीरांगभेषज्यानि॥७॥विष्णुपंचवना
त्॥७॥पुनोप्युद्दिनमानस्यमाहकिंचनानु॥७॥अधिरिवेत्यक्त॥७॥रावेलोहितमान्नगमूध्रेसंपाताना
नयति॥७॥इत्यस्यभवति॥७॥अवरभेषज्य॥७॥इत्यायांस्तत्तद्वनितृष्टसमूमाजातज्जातनावासंनति॥७॥
सांस्याधःजातवृक्षभूसांजानास्ताभिरवज्जालिनाभिरुदकतप्तमानसिन्ति॥७॥सयभेषज्य॥७॥
शीर्षकादौः॥७॥शीर्षमदनेफाटमीषदुष्णमुदके॥७॥असाःविभीनकपालानि॥७॥एतेज्जातिनावनस्ये
वसंति॥७॥निकृष्टाभ्या॥७॥निकृष्टावगिकटाचनिकटनिकृष्टाकारकाभ्यांभटज्जालिनावनस्येवसि
चति॥७॥७॥कृष्णजिह्वाभितोषाभ्यामिच्छातयति॥७॥सत्ताभ्यांगान्थासखुषीरितिदिक्षुपुनोपातु॥७॥अभं
वर्षेणुमहणात्॥७॥वद्विचित्राधुनत्वात्॥७॥यथायत्रायापिबरेमिनिमन्त्राकयाभ्याविष्टं॥७॥आमा
रुतानामथयः॥७॥इतिमारुतानांमवाणांइत्यस्मिन्कमणिअपितमस्यागमनंभवति॥७॥षट्ठिविद्वशात्॥७॥
मारुतानाममवाइदृग्वीत्यर्थः॥७॥कृत्कर्मणाःकृमीतिषटीअनश्रतेषामपिजलोदरभेषज्यमिते

- शिशुफलैर्नवनीतमिश्रितैः प्रकर्षेण लिम्पति 'ओते म' इत्यभिमन्थ्य सूक्तेन ॥ एकविंशतिमुशीराणि भिन-
सि ^{१२} इति मन्त्रोक्तम् ॥ २४ ॥ जीर्णान्युशीराणि जरद्वचनात् ^१ । उशीराणां चूर्णकरणमश्मना । 'दहाम्यग्निना मुखम्' ^२ इत्यग्नौ
प्रक्षेपः । सूक्तेन ॥ उशीराणि प्रयच्छति ॥ २५ ॥ जीर्णान्युशीराणि एकविंशतिं कृमिणे प्रयच्छति ॥
एकविंशत्या सहाप्लावयति ॥ २६ ॥ संपातितेनोदकेन । आप्लावनसाधनत्वात् । कृमिनाशनम् ॥ आ यं विशन्ति ^३ इति
५ वयोनिवेशनशृतं क्षीरौदनमश्नाति ॥ २७ ॥ अस्या ऋचः । पक्षिवासकशृतं क्षीरौदनमश्नाति । रक्षोभैषज्यम् ॥
परि घामिव ^४ इति मधुशीपं ^५ पाययति ॥ २८ ॥ मण्डकम् । सूक्तस्य कर्म । अभिमन्थ्य पाययति ॥ जपंश्च ॥ २९ ॥ एतत् सूक्तं 'जप-
ञ्चाचमयत्यभ्युक्षति' ^६ चकारात् । विषरुतम् ॥ अस्थिरसंस्म ^७ इति शकलेनापिष्वटे संपातवताऽवसिञ्च-
ति ॥ ३० ॥ शान्तवृक्षशकलेन । पाणिना संपातवद्वचनात् ॥ इति श्रीभट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये चतुर्थे-
७ अध्याये षष्ठमी कण्डिका ॥ ५ ॥ ॐ । आबयो ^८ इति सार्षपं तैलं संपातवन्तं बध्नाति ॥ १ ॥ सूक्तस्य । सार्षपविकारः
१० सार्षपः । तन्मणिं बध्नाति । सार्षपतैलेनैव संपातवन्तं करोति । संपातवच्च तैलं गुणविधानार्थम् । त-
न्ब्रह्मोमेष्वाज्यमेव । 'दक्षिणत उदपात्र आज्याहुतीनाम्' ^९ इत्याज्यग्रहणात् । सार्षप इति तद्धितः । तैल-
स्य बन्धनं मा भूत् ॥ काण्डं प्रलिप्य ॥ २ ॥ सार्षपकाण्डं तैलेनाभ्यज्य । बध्नातीति प्रकरणात् । संपाताः स्यु-
र्वन्ध्यत्वात् ^{१०} ॥ पृक्तं शाकं प्रयच्छति ॥ ३ ॥ सार्षपं शाकं तैलेन मिश्रं प्रयच्छति ॥ चत्वारि शाकफलानि प्रय-
च्छति ॥ ४ ॥ प्रयच्छतिग्रहणं पृक्तानां मा भूत् ॥ क्षीरलेहमाङ्कते ॥ ५ ॥ क्षी-
१५ रं लेहीति कर्तरि क्षीरलेहः । तेनाक्षी आङ्कते ॥ अश्नाति ॥ ६ ॥ सर्वाण्यक्षिरोगभैषज्यानि लिङ्ग्युपतापवचना-
त् ^{११} पूर्वाणि उद्भिजमानस्य ^{१२} आह । किम् । वचनात् ॥ अनेरिव ^{१३} इत्युक्तं दावे ॥ ७ ॥ 'दावे लोहितपात्रेण मूर्ध्नि संपाताना-
नयति' ^{१४} इत्यस्य भवति । ज्वरभैषज्यम् ॥ इमा यास्तिष्ठ ^{१५} इति वृक्षभूमौ जातावज्ज्वालेनावसिञ्चति ॥ ८ ॥ वृ-
क्षस्याधः जाताः वृक्षभूमौ जाताः । ताभिरवज्ज्वालिताभिरुदकं तप्तं तेनावसिञ्चति । केशक्षयभैषज्यम् ॥
शीर्षफाण्टाक्षैः ॥ ९ ॥ शीर्षं मदनम् । फाण्टमीषदुष्णमुदकम् । अक्षाः बिभीतकफलानि । एतेऽवज्ज्वालिताः अवनक्षत्रे-
२० ऽवसिञ्चति ॥ निकटाम्याम् ॥ १० ॥ निकटा च निकटा च निकटे । ताभ्यां निकटाम्याम् । फाण्टावज्ज्वालेनावनक्षत्रेऽवसि-
ञ्चति ॥ कृष्णं नियानम् ^{१६} इत्योषध्याभिः श्चोतयते ॥ ११ ॥ सूक्ताभ्याम् । मन्त्रोक्त्या 'सच्छुषीः' ^{१७} इति लिङ्ग्युपतापात् ^{१८} । अभि-
वर्षणेषु ^{१९} ग्रहणान्नेति चेन्न अर्थसूक्तत्वात् । यथा 'अथर्वाणं पितरम्' ^{२०} इति मन्त्रोक्त्या 'अथा विष्टा' ^{२१} इति ॥ मा-
स्तानामप्ययः ॥ १२ ॥ मारुतानां मन्त्राणामप्ययः । अस्मिन् कर्मण्यपि तेषां गमनं भवति । षष्ठीनिर्देशात् ।
मारुता नाम मन्त्रा इह गच्छन्तीत्यर्थः । 'कर्तृकर्मणोः कृति' ^{२२} इति षष्ठी । अतश्च तेषामपि जलोदरभैषज्यमेत-

त्वमये पुनरपि वर्णककु कर्मसु प्रकृतागमनं व्याप्नुवन्ति ॥ तेषां तत्र सखी हि मवन इति ग्रहणमनुये
 कर्मने वसिष्ठवान् ॥ इदं वचनं न सूत्रं भक्त्या रूपं न गीतं व्यस्त्यात् ॥ ७ ॥ हिमवतः त्रिस्तुदमाना बन्धु
 माहायनलोकः ॥ प्रवक्तुनाद्यादमुदकमाहायं गृह्णान् नृणो जलोदरिणामभिमानतः ॥ ७ ॥ पच
 नयादीन् पचपचात्रनपरश्चपणीन् कृष्टिरादपयति ॥ भवेनसूक्तं परस्मैनापचत्रत्यवाधिक
 स्मृकणोदवधाम्नावस्थानूत ॥ तेषां पचान्नानकपालस्फेकत्वाकधिरादः पचानि सूक्तं ॥ ७ ॥ कु
 पावप्रस्तनकाठेनालिपः ॥ ७ ॥ कणरमकादुनयदोत्पाविपत्यवसिचति ॥ अषविध्यति ॥ पचनं
 पाकयति ॥ अवलेपनेन सुकतिउमोधानादेवालेपनं पचनं स्यात् ॥ अधिकारात् ॥ ७ ॥ किं स्यात्
 दोषाद्वारुणिकामशकौदेभ्यादत्रायति ॥ किं सः शरवः ॥ शजाबोलपनः ॥ ७ ॥ उदकरुसिका
 जन्तुकादिगृहकोलिका ॥ किं स्यात् ॥ लेपनं ॥ ७ ॥ शजाबोलिनवायवाशरवनीलेपनं ॥ तदजवृक्षयाद
 शानः ॥ इहाम्भजाबोलिनतदगृहकोलिकुयालिपनेमत्राः ॥ इदं शानेन समाननिदेशात् ॥ किं स्याद
 निचिनिवद्वचनतद्वदप्रयोगात् ॥ सर्वत्रायेजनामिति यथा ॥ ७ ॥ निःश्रुतमापाभनिनिनिन
 निश्रुत्याव्यवसिन्ध्यापविध्यति तउनिश्रुत्यानिधारयनाण इदं कर्म भवति गयद्येव पदवचनकी ॥
 आहतिनुपश्राद्धानं विधानं ॥ अपसव्यधनसुककर्मयोगं निश्रां विकर्मणः ॥ काउजानुसिन्ध्यापिन्धने
 स्याति तनोदकं निवेद्य ॥ ७ ॥ अपरसुः सखासायाश्च वली स्त्रीरुपुराडाश्रुसवते ॥ अतुष्येनासुष्याव
 किरति सहसाक्षायवडभयमत्रोवकिरणव्या ॥ साधनव्यवधानात्कृतेन्यावधानादिभिः ॥ ७ ॥ चतुर्थ्या
 येष्ठीकडिका ॥ ७ ॥ यसमदइतिशमीवनपापलक्षणयोः शमीश्रामकेनाभ्युद्यचापयति ॥ श्राभ्यालनाः
 केशयस्यसत्रामीलूनः ॥ पापक्षणा यस्य सपापलक्षणस्तपापलक्षणं ॥ विप्रशिरसव्यासवतं रद्वान्न
 योभेज्यप्रायश्चित्तं ॥ शमीचत्राम्याकाचशमीश्रामकेन इह देकवद्रावनपुसकमिनिनपुसकलेषु
 एव समुच्चयः ॥ तेनोदकमिश्रणत्रिरादभेपिजुलोभिवेदीदः ॥ सार्धमपिशिरावमिचति ॥ अतः कर्मानि
 देशोत्पतिः नाभ्युद्यतिवचनान् ॥ केशछेदनं मत्रस्तिउ० भिधानात् ॥ प्रायश्चित्तस्यवचनं ॥ समाकर्मत्वा
 त् ॥ ७ ॥ अपिशिरः ॥ दमपिजुलोभिः सार्धमपिधराविसचनेत्येतत्कर्मनिदेशात् ॥ सामान्यादत्रशमीश्रामकेन
 ति ॥ प्रकृत्यात् ॥ ७ ॥ अतुष्यदभेपिजुलोभिः निरुतिरतएवचापिशिरादीनसूक्तस्यमध्यग्रहणं ॥ ७ ॥ अतद
 वदन्ति तमेननेः इत्यामूर्णपुण्यायाजपस्त्रिः पारैक्यपुराडाश्रुहोतिगं अनेः सर्वतो गतं रवात्तां ॥
 उत्तगादकेनपूरयित्वा जपेन तत्पुत्रं विः सर्वतस्मिन्कर्मयति ॥ न तस्मिन्मयवपुराडाश्रुहोतिनसमी

- तु कर्म । ये पुनरभिवर्षणेषु कर्मसु प्रकृतागमं न व्याचक्षते तेषां तत्र 'सस्रुषीः' ^१ 'हिमवतः' ^२ इति ग्रहणमनर्थ-
कमनेनैव सिद्धत्वात् । इदं वचनसूत्रं भक्त्या उपवर्णयितव्यं स्यात् ॥ हिमवत ^३ इति स्यन्दमानादन्वीप-
माहार्यं बलीकैः ॥ १३ ॥ प्रेषकृता स्रोतस्यमुदकमाहार्यं गृहच्छादनतृणैर्जलोदरिणमभिश्चोतते ॥ पञ्च
च या ^४ इति पञ्चपञ्चाशतं परशुपर्णान् काष्ठैरादीपयति ॥ १४ ॥ अनेन सूक्तेन । परशूनां पञ्चाशत् पञ्चाधिका ।
- ५ पशुकर्णा इव पाश्चावस्थाः । तेषां पञ्चपञ्चाशतं कपालस्थां कृत्वा काष्ठैरादीपयति सूक्तेन ॥ क-
पाले प्रशृतं काष्ठेनालिम्पति ॥ १५ ॥ पर्णरसं काष्ठेन गृहीत्वाल्लिम्पत्यवसिञ्चत्यपविध्यति यत्र वि-
पाकं याति । आलेपने च सूक्तम् । तिङ्भिधानादेवालेपनशेषः । उत्तरस्याप्यधिकारात् ॥ किंस्त्यश्वजा-
म्बीलोदकरक्षिकामशकादीभ्यां दंशयति ॥ १६ ॥ किंस्त्यः शङ्खः । श्वजाम्बीलः शुनः श्लेष्मा । उदकरक्षिका
जलूका । मशकादी गृहकोलिका । किंस्त्येनालेपनं श्वजाम्बीलेन वा । यदा शङ्खेनालेपनं तदा जलूकया दं-
१० शनम् । यदा श्वजाम्बीलेन तदा गृहकोलिकया । आलेपने मन्त्राः दंशने च । समाननिर्देशात् । 'किंस्त्यादी-
नि' ^५ चेति बहुवचनं तद्वदत्र प्रयोगात् । सर्वत्र 'आयोजनानाम्' ^६ इति यथा ॥ निशि अब मा पाप्मन् ^७ इति तितउ-
नि पूत्यान्यवसिञ्च्यपविध्य ॥ १७ ॥ तितउनि पूत्यानि धारयमाणस्य ^८ इदं कर्म भवति । यद्येवमेतद्वचनं किम् ।
आह । तितउनि पूत्यानां च विधानम् । अपव्यधनमुक्तकर्मयोगात् । निशीति कर्मणः कालः । अवसिञ्च्य व्याधितम-
संपातितेनोदकेन निवेद्य । अपरेषुः सहस्राक्षायाम्पु बलींस्त्रीन् पुरोडाशसंवर्ताश्वतुण्येष्वक्षिप्याव-
१५ किरति ॥ १८ ॥ सहस्राक्षायैवोभयम् । मन्त्रोऽवकिरणस्य साधनव्यवधानात् । कर्तव्य एव धानादिभिः ^९ 'चतुर्थेऽध्या-
ये षष्ठी कण्डिका ॥ ६ ॥ यस्ते मद' इति शमीलूनपापलक्षणयोः शमीशमकेनाभ्युद्य वापयति ॥ १ ॥ शम्या लूनाः
केशा यस्य स शमीलूनः । पापं लक्षणं यस्य स पापलक्षणः । तौ द्वावधि शिरस्तः व्यासवन्तौ । अन-
योर्भैषज्यप्रायश्चित्ते । शमी च शमका च शमीशमकमिति द्वन्द्वैकवद्भावः । 'स नपुंसकम्' ^{१०} इति नपुंसकत्वम् । अत
एव समुच्चयः । तेनोदकमिश्रेण शिरोऽभ्युद्य 'दर्भपिञ्जलीभिर्वलीकैः सार्धमधि शिरोऽवसिञ्चति' ^{११} । अतः कर्म । नि-
२० र्देशोपपत्तेः । अभ्युद्येति वचनात् । केशच्छेदने मन्त्रस्तिङ्भिधानात् । प्रायश्चित्तस्य वचनम् । समानकर्मत्वा-
त् ॥ अधिशिरः ॥ २ ॥ 'दर्भपिञ्जलीभिः... सार्धमधिशिरोऽवसिञ्चति' ^{१२} इत्येतत् कर्म । निर्देशसामान्यादत्र शमीशमकेने-
ति प्रकृतत्वात् । अतश्च दर्भपिञ्जलीनिवृत्तिः । अत एव च 'अधिशिरः' इति सूत्रस्य मध्येग्रहणम् ॥ अन्तर्दा-
व ^{१३} इति समन्तमग्नेः कर्षामुष्णपूर्णायां जपस्त्रिः परिक्रम्य पुरोडाशं जुहोति ॥ ३ ॥ अग्नेः सर्वतो गतं खात्वा
उष्णोदकेन पूरयित्वा जपन्नेतत् सूक्तं त्रिः सर्वतस्तं गतं क्रमते । ततस्तस्यामेव पुरोडाशं जुहोति समीप-

[illegible]

निर्देशात् । न तन्त्रम्^१ । प्रत्यृचं होमः^२ । पिशाचनाशनम् ॥ प्राग्नये^३ प्रेत^४ इत्युपदधीत ॥४॥ 'प्राग्नये' इति सूक्तं 'प्रेतो यन्तु' इत्यु-
पधानम् । रक्षश्चातनम् ॥ वैश्वानरीयाभ्यां पायनानि ॥ ५ ॥ 'वैश्वानरो न ऊतये' 'इत्येताभ्यां कर्माणि कर्तव्यानि भैषज्ये-
षु पायनानि विहितानि । सर्वभैषज्यानि चैतानि लिङ्ग्यविशेषात् । वैश्वानर इति पायनानीति सिद्धम् 'अनन्तराणि समा-
नानि युक्तानि' 'इति योगलाभेन । 'अग्निः परेषु'^५ इत्यस्य वैश्वानरीप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ अस्याद् घीः^६ इत्यपवातायाः स्वयंसस्तेन गोशु-
५ ङ्गेण संपातवता । प्रथमवत्साऽदितिः^७ । अपवाता गौः वत्सविगलितस्नेहा । स्वयंपतितेन शृङ्गेण संपातसंस्कृतेना-
चमयति । 'अलाबुनाचमयति'^८ इति यथा । विभक्तिसामान्यात् । गोशृङ्गेण श्रोतयति इति केचित् । 'ओषध्याभिः श्रो-
तयते'^९ । विभक्तिसामान्यात् । जपन् ॥ ६ ॥

जपत्याचमयति । 'तक्षकायाञ्जलिं कृत्वा जपन्नाचमयति'^{१०} इत्येकदेशग्रहणात् ॥ यां ते रुद्र^{११} इति शूलिने
शूलम् ॥ ७ ॥ शूलमायुधविशेषः । क्रमभेदेन कर्मविधानं जपतः संबोधनं यथा स्यात् । शूलमस्यास्तीति शूली । तस्मै शूलं ब-
१० ध्नाति । 'प्रमेहणं बध्नाति'^{१२} इति यथा । विभक्तिसामान्यात् ॥ उत्सुर्^{१३} इति शमीबिम्बशीर्षपर्णावधि ॥ ८ ॥ शमीफ-
लं गुरोलोकः । शीर्षपर्णिका शीर्षकरीति प्रसिद्धा । आभ्यामभिश्चोतयते । 'ओषध्याभिः श्रोतयते'^{१४} इ-
ति निर्देशसमानार्थत्वात् । पिशाचनाशनम् ॥ घीषच म^{१५} इत्यभ्यज्यावमाष्टि ॥ ९ ॥ घृतेनाभ्यज्य आ व्याधित-
प्रदेशान्तमवमार्ष्टि इति भैषज्यम् ॥ स्थूणायां निकर्षति ॥ १० ॥ अथ च स्थूण्या निकर्षति विरिष्टं घृतेनाभ्यक्तम् ॥ इद-
मिद्व^{१६} इत्यक्षतं मूत्रफेनेनाभ्युद्य ॥ ११ ॥ इदमिद्वेत्यस्य सूक्तस्य मानुषमूत्रफेनेनारुण्डं क्लेदयति ॥ प्रक्षिपति ॥ १२ ॥ ततो मूत्रं प्रक्षि-
१५ पति ॥ पाणिना तत् । प्रक्षालयति ॥ १३ ॥ उदकेन प्रक्षालयति । शौचनिर्वृत्तिः समानार्थत्वात् । प्रक्षालनं केशकर्मप्रत्ययात् ॥
दन्तरजसावदेग्धि ॥ १४ ॥ दन्तमलेनालिम्पत्यक्षतम् । आलेपने मन्त्रस्तिङ्गभिधानात् ॥ स्तम्बरजसा ॥ १५ ॥ अवदेग्धी-
ति प्रकरणात् । गरीस्तम्बलग्नं रजः पांसुरित्यर्थः ॥ अपचित^{१७} आसुप्त^{१८} इति किंस्यादीनि ॥ १६ ॥ लोहितलवणं संक्षुद्याभि-
निष्ठीवति ॥ १७ ॥ सैन्धवलवणं चूर्णीकृत्यापचिति कृत्वा तामभिमुखे निष्ठीवेत् ॥ अन्तरिक्षेण^{१९} इति पक्षहृतं मन्त्रो-
क्तं चङ्क्रमया ॥ १८ ॥ हतः पक्षोऽस्येति पक्षहृतः । आहिताग्निपाठात् पूर्वनिपातः^{२०} । श्वानस्यार्धं गमनं चङ्क्रमा । त-
२० या निवृत्त्या पुण्ययाऽवदेग्धि । अन्ये तु क्रमतेश्च । जिह्वा नामौषधिः लोकप्रसिद्धा । तयाऽभ्यवश्रोतनम् 'ओषध्या'^{२१} इति
श्रोतनसामान्यात् कर्मोक्तम् । 'मूत्रफेनेनाभ्युद्य' इति सर्वकर्मणामतिदेशः । पक्षहृतभैषज्यप्रत्ययात् कर्मभेदः ॥
कीटेन धूपयति ॥ १९ ॥ ग्लौः^{२२} इत्यक्षतेन ॥ २० ॥

वीहि स्वाम्^{२३} इत्यज्ञातारुः शान्त्युदकेन प्रक्षाल्य मनसा संपातवता ॥ २१ ॥ अज्ञातकारणमरुः अज्ञातारुः । तच्छा-
न्युदकेन प्रक्षालयति । तत्र आज्यं हुत्वा मनसा संकल्पयति । 'संपाता मया कृता' इति चिन्तयति । आ-
ज्यतन्त्रे चैतत्कर्म ॥ या ओषधय^{२४} इति मन्त्रोक्तस्यौषधीर्भिर्धूपयति ॥ २२ ॥ मन्त्रे तु सोम उक्तः । तस्य क्षीरि-

[illegible]

- पथ ओषधयः । तामिधृपयति पापगृहीतम् । मधूदश्वित् पाययति ॥ २३ ॥ मधु माक्षिकम् । उदश्वित् तक्रम् । ते उमे पाययति ॥ क्षीरोदश्वित् ॥ २४ ॥ अथवा क्षीरं मथितं च पाययति ॥ उभयं च ॥ २५ ॥ अथ चैतदुभयं पाययति । उभयं मधूदश्वित् क्षीरोदश्वित् । उभयग्रहणं ज्ञापकमेकवद्भावे साधनसमुच्चयस्य । सकृन्मन्त्रः । अविशेषात् ॥ देवा अदुः^१ इति बल्मीकेन बन्धनपायनाचमनप्रदेहनमुष्णेन ॥ २६ ॥ बल्मीकेन साधयति बन्धनादीनि । बल्मीकं बध्नाति । बल्मीकं पाययति । बल्मीकमाचमयति । बल्मीकं चोष्णं कृत्वा प्रलिम्पति । विषदूषणानि ॥ यथा मनः^२ अव दिव^३ इत्यरिष्टेन ॥ २७ ॥ अस्य कर्म अरिष्टगृहीतेनोक्तं वेदितव्यं 'सूतिकारिष्टकौ प्रपादयति'^४ इति । कासभैषज्यम् ॥ देवी देव्यां^५ यां जमदग्निः^६ इति मन्त्रोक्ताफलं जीव्यलाकाभ्याममावास्यायां कृष्णवसनः कृष्णभक्षः पुरा काकसंपातादवनक्षत्रेऽवसिञ्चति ॥ २८ ॥ केशजननार्थं पूर्वं वृद्धिदंहणार्थमुत्तरमतश्च विकल्पः । मन्त्रोक्ता काचमाची । तस्याः फलं जीव्या सह । जीवी जीवन्ती । अलाका भृङ्गकः । अनयोरन्यतर-
१० या सह मन्त्रोक्ताफलमवसिञ्चति । अमावास्यायां काले । प्राक् काकसंपातादपगतनक्षत्रे कालेऽवसिञ्चति । कृष्णतिलभक्षः कृष्णवर्णवासाश्च । अथ कर्ताऽवसिञ्चति । लिङ्गविशेषात् । केशदोषभैषज्यम् ॥ इति श्रीभट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये चतुर्थेऽध्याये सप्तमी कण्डिका ॥ ७ ॥ ॐ । यस्ते स्तन^७ इति जम्भगृहीताय स्तनं प्रयच्छति ॥ १ ॥ जम्भो रक्षः । तेन गृहीतः । तस्मै मातुः स्तनं प्रयच्छत्यभिमन्त्र्य 'सर्वोण्यभिमन्त्र्याणि'^८ इति वचनात् । अर्पणं पानाय लिङ्गात् । ऋचाऽभिमन्त्रणम् ॥ प्रियङ्गुतण्डुलानभ्यवदुग्धान् पाययति ॥ २ ॥ अग्नाविष्णू^९ सोमास्त्रा^{१०} सिनीवालि^{११} वि ते मुञ्चामि^{१२} शुम्भनी^{१३} इति मौञ्जैः पर्वसु बद्ध्वा पिञ्जलीभिराप्लावयति ॥ ३ ॥ जम्भगृहीतमपत्यम् । तद्वन्मन्त्रलिङ्गं 'या नो गयमाविवेश'^{१४} इति गयशब्दस्यापत्यनामत्वात्^{१५} । संपातवत्त्वमाप्लावनत्वात्^{१६} । अवसिञ्चति ॥ ४ ॥ अथ चाऽन्योऽवसिञ्चति ॥ तिरश्चिराजैः^{१७} इति मन्त्रोक्तम् ॥ ५ ॥ तत् पाययति यष्टिमधुकं मधूद्रापं निर्देशसामान्यात्^{१८} ॥ आकृतिलोष्टबल्मीकी परिलिख्य ॥ ६ ॥ 'जीवकोषण्यामुत्सीव्य बध्नाति'^{१९} इयं क्रिया निर्देशसामान्यात् ॥ पायनानि ॥ ७ ॥ अष्टर्चेन । यानि विषदूषणेषु पायनानि तानि इह भवन्ति । 'हरिद्रां सर्पिषि पाययति'^{२०} इत्येतानि पायनानि ॥
२० अपचिताम्^{२१} इति वैपवेन दार्भ्यूषेण कृष्णोर्णाज्येन कालबुन्दैः स्तुकाग्रैः इति मन्त्रोक्तम् ॥ ८ ॥ धनुषा दार्भ्यूषेण । दार्भ्यविकारा दार्भी रज्जुः । तथा भूषा यस्य तत् दार्भीभूषं दार्भ्यूषमित्यर्थः । नाऽऽलेपनम् । गात्रवर्णरूपलाघवप्रदेशेषु वेधनं भूषणम् । कृष्णोर्णा ज्या यस्य तत् । कृष्णोर्णासनाथमित्यर्थः । तेन धनुषा । कालबुन्दा इषवः तैः कृष्णवर्णैः । स्तुकाग्रैः ऊर्णास्तुकाग्रैः । स्तुका जटोच्यते । तैर्मन्त्रोक्तं विध्यति अपचितमित्यर्थः । वेधनं च मन्त्रोक्तमेव ।

[illegible]

.....

‘विध्यामि’^१ इति सूक्तस्य नानालिङ्गत्वात् । ईर्ष्याकृतिलोष्टलिङ्गानामपोद्धारः । प्रत्युच्चं वेधः । वेधनमधिष्ठानं भवति । कृष्णोर्णाप्रकरणात् । ततो विध्यति मन्त्रोक्तम् ॥ चतुर्ध्याभिनिधायामिविध्यति ॥ ९ ॥ चतुर्णां पूरणी चतुर्थी^२ ।

अभिनिधानमन्त्रकमङ्गत्वात् ॥

ज्यास्तुकावज्जालेन ॥ १० ॥ ज्यायाः स्तुकयाऽवज्जालः स ज्यास्तुकावज्जालः । तेनावसिञ्चति । निर्देशसामान्यात्^३

- ५ अपचितमवसिञ्चति ॥ यः कीकसा^४ इति पिशीलवीणातन्त्रीं बध्नाति ॥ ११ ॥ पिशीलवीणा । तस्यास्तन्त्रीं बध्नाति । अक्षतमैषज्यम् ॥ तन्त्र्या क्षितिकाम् ॥ १२ ॥ तस्या वीणायाः क्षितिका । तथैव तन्त्र्या बध्नाति । क्षितिका करभस्योपरि तृणखण्डः स्वरोत्पादनार्थः ॥ वीरिणवध्नं स्वयंम्लानं त्रिः समस्य ॥ १३ ॥ वीरिणसंस्कृतः । तस्य वध्नः इषीकान्तः । स्वयंशुष्कं त्रिगुणं कृत्वा बध्नाति । अक्षतमैषज्यम् ॥ अप्सु त^५ इति बहन्त्योर्मध्ये विमिते पिञ्जलीभिराप्लावयति ॥ १४ ॥ बहन्त्योर्नद्योर्मध्ये गृहं कृत्वा तत्र संपातिताभिरद्भिराप्लावयति वरुणगृहीतं चतुर्केचन ॥

- १० अवसिञ्चति ॥ १५ ॥ अथ चावसिञ्चति वरुणगृहीतम् ॥ उष्णाः संपातवतीरसंपाताः ॥ १६ ॥ यासामपां संपातास्ता उष्णाः कर्तव्याः । असंपाता इतराः । यासां न संपातास्ताः शीताः । ताभिरद्भिरवसेचनं शीताभिरसंपातत्वात् ॥ नमो रुराय^६ इति शकुनीनिवेषीकाञ्जिमण्डूकं नीललोहिताभ्यां सूत्राभ्यां सकक्षं बद्ध्वा ॥ १७ ॥ शकुनीनिव करोति । ‘मन्त्रोक्तानधस्तल्पे हरितसूत्रेण सव्यजद्धासु बद्ध्वा’^७ इत्यादिवत् । इषीकाञ्जिमण्डूकं करोति । इषीकेव अञ्जिः रेषा यस्य स इषीकाञ्जिः । तं नीलसूत्रेण लोहितेन च सूत्रेण सह कक्षाभ्यां बद्ध्वा शकुनीनिव करोति ।
- १५ ज्वरमैषज्यम् ॥ शीर्षं क्तम्^८ इत्यभिमृशति ॥ १८ ॥ यथारोगमभिमर्शनं लिङ्ग्युपतापवचनात्^९ । अतो व्यवस्था मन्त्राणाम् ॥ उत्तमाभ्यामादित्यमुपतिष्ठते ॥ १९ ॥ अस्य सूक्तस्योत्तमाभ्यामृगभ्यामादित्यमुपतिष्ठते । ‘पादाभ्यां त’^{१०} इत्याभ्याम् । व्याध्युपशमे मन्त्राः ॥ इन्द्रस्य प्रथम^{११} इति तक्षकायेत्युक्तम् ॥ २० ॥ ‘इन्द्रस्य प्रथम’ इत्यस्य सूक्तस्य कर्मातिदेशः । ‘तक्षकायाञ्जलिं कृत्वा’^{१२} ‘जपन्’^{१३} इत्यादीनि सूक्तकर्माणि भवन्ति । अथ तत्रैव किं नोक्तं ‘ब्राह्मणो जज्ञ’^{१४} इन्द्रस्य प्रथम^{१५} इति तक्षकायाञ्जलिम् इति । किं नोक्तम् । उच्यते । अस्य सूक्तस्योत्तरकर्मसंबन्धो यथा स्यात् ॥ पंडस्य प्रकर्ष्यं दक्षिणेनाङ्गुष्ठेन दक्षिणस्यां नस्तः ॥ २१ ॥ पैद्वः मञ्जूषायामधः कच्छपाकारः । अहिदष्टस्य प्रकर्ष्यं दक्षिणे नासापुटे श्रोतयते । दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठेन प्रकर्ष्यं नस्यं दद्यात् ॥ अहिभये सिच्यवगूहयति ॥ २२ ॥ सर्पाद् भये पैद्वं वस्त्रे बद्ध्वा स्थापयति तस्मिन् वेश्मनि ॥ अङ्गादङ्गात्^{१६} इत्या प्रपदात् ॥ २३ ॥ ‘अङ्गादङ्गात् प्रच्यावय’^{१७} इत्येकया सर्पदष्टमा प्रपदाभ्यां प्रकर्षेण मार्षि । कुतो मार्जनसंप्रत्ययः । उच्यते । ‘स्त्रीव्याधितावाप्लुतावसिक्तौ’^{१८} इति ग्रन्थसामान्यात् । अनयैव परिभाषया प्राप्तत्वादनभिधेयमिति चेन्न । अत्र प्रधा-

न कर्मत्वात् ॥ ७ ॥ दत्तो न मृपाभिनाप्यादि मभिविरस्यति ॥ दत्त उल्लेखे न स्वहृत्वा आदि मभिविरस्यति ॥
 के ॥ आरेभ्यो दित्यनया न रसनप्रधानाभिधाना ॥ ७ ॥ चतुर्दशः ॥ स पदत्रयो यत्तु द्वादशैव मभिविरस्य
 ति उक्तं ॥ ७ ॥ औषधिवनस्पतीनामनुक्तान्यप्रतिषिद्धानां भेषज्यानां ॥ ७ ॥ औषधिवनस्पतीनां च वैद्यक
 प्रतिविधानि व्याधिनिदानसंबंधकानि भेषज्यमंत्रैरनुक्तानां निहितान एव नियोगाप्रतिषिद्धवचनान् ॥
 न स्याद्यथा येषां नाले पनस्तान् पूषमेजुवनि ॥ सामर्थ्यापेक्षत्वात् ॥ उपमागत्य भेषज्यामंत्राभेधेन
 कर्मत्वात् ॥ ७ ॥ क्रियाः ॥ रनुवचने कार्यमुक्तेषां व्याप्यवत्समागः पादः पठेति ॥ भेषज्यानां मित्या
 व्याधाः ॥ कर्महेतुत्वात् ॥ यावतामककर्मयोगस्तामनुवचने निदेशासामान्यात् ॥ ७ ॥ आहो लिगाभिः ॥
 अनुक्तान्यप्रतिषिद्धानां निप्रवृत्तत्वात् ॥ पूर्वसूत्रेण वदप्रसिद्धं ॥ किमर्थमारभः ॥ अविभक्तिवस्थानां
 मुच्यार्थत्वात् ॥ सामान्यत्रत्वे समुच्चये ॥ अहं स इत्येवं लिगात् ॥ नाभिः समस्ताभिरनुक्ताभिर्आयुर्व
 दपठेतां निद्रव्याणां व्याधिहेतुवनाशकानिर्नाहि हित कर्मसर्वविनियोज्यानि सर्वभेषज्यानि ॥ ७
 अहो लिगाभिः ॥ सर्वेषां तु भेषज्यलिङ्गपुनरावचनान् ॥ ७ ॥ भेषज्यमंहिताविधिः ॥ ७ ॥ भेषज्य
 संदिताया ॥ क्षुविधिरुक्तः ॥ कर्माश्रयत्वात् ॥ स्त्रीकर्ममंहितायास्तु कथ्यते ॥ संहितावत्त्वात् ॥ ७ ॥
 रसस्य पुत्रकामवनां कथां रुदत्तनेत्याता अधिश्चिरोवसिचति ॥ रसस्य निप्रतीकां न रत्नात् ॥ पुत्रकामा
 यामृतापत्यायाभ्युः कृष्णतीति मंत्रालिङ्गादिव प्रयोगः ॥ उदकसमीपं राता औषधोरुपरिशिरसान
 सिचति ॥ स्त्रीकर्माणि पुरिसमाप्तानि ॥ ७ ॥ आश्रयिना ये पुरोडाशप्रमदात्कारान् संपातवः प्रपठ
 ति ॥ शृङ्गाणि त्रत्यागता ये पुरोडाशप्रमदात्कारान् संपातवः कृत्वा प्रपठति ॥ मक्ष्याक्रेडनभू
 षणार्थं प्रति संपातं सकुरुति ॥ इव्यभेदतः ॥ अथ ने श्रीमद्द्वारचर्यो कोशिकुमाय चतुर्थ्यायेष
 शिकंडिका ॥ ८ ॥ ३ ॥ वषट् पुषु निनि नु रउदपावे भन अ प आ इ द पा चो गता प सा द ने ॥ प्रपमाना
 प्रत्युचनमास्ति स्मिः ॥ समानोदकत्वात् ॥ ७ ॥ चतुरो मूनामभि विवृहति प्राचः ॥ सूते वा भिमं च
 मुतो मुजावर्गभेष्याः शिरसि उदृतान् कुरोति ॥ प्रागयात् ॥ ७ ॥ प्रतीचीरिनिषाकाः ॥ इषीका कथिना प्र
 त्यनयाः शिरसि विवृहति ॥ उभयोः सक्तं सूक्तं ॥ ७ ॥ वयोमाना सुसंज्ञायः ॥ इषीका सुविभज्यमाना सु
 मरणसंज्ञायः ॥ ७ ॥ उच्छ्वासावप्यनिदक्षिणा त्रेधा सुकाः ॥ संपातिनो नोच्छ्वासावप्यनि ॥ दक्षिणा
 नूक्तेरासंजादारभ्य गर्भं सन फले ॥ ७ ॥ शाकान् ग्रथीनु विवृहति ॥ सूतीका गृहवधां छिननिस्कांते
 ॥ ७ ॥ उभयतः पात्रायां कर्मावधानि ॥ राकटयोः लभयतः प्रवधानिन संपाताः ॥ उपरुच्छत्वाद्गे

- नकर्मत्वात् ॥ दंशमोत्तमयाऽभिताप्याहिमभि निरस्यति ॥ २४ ॥ दंशम् उल्मुकेन निष्टप्य अहिमभिमुखं क्षिपति उल्मु-
कम् । 'आरे अभूत्' इत्यनया निरसनं प्रधानाभिधानात् ॥ यतो दष्टः ॥ २५ ॥ सर्पादर्शने यत उद्देशे दष्टस्तमभि निरस्य-
ति उल्मुकम् ॥ ओषधिवनस्पतीनामनूक्तान्यप्रतिषिद्धानि भैषज्यानाम् ॥ २६ ॥ ओषधीनां वनस्पतीनां च वैद्यकेऽ-
प्रतिषिद्धानि व्याधिनिदानसंबन्धकानि भैषज्यमन्त्रैरनूक्तानां तद्विहित एव विनियोगोऽप्रतिषिद्धवचनात् ।
- ५ तस्माद्यथार्थं पायनानुलेपनस्नानधूपभोजनानि । सामर्थ्यापेक्षत्वात् उपभोगस्य । भैषज्यमन्त्रा भैषज्य-
कर्मत्वात् । 'क्रियाभिरनुवचनं कार्यम्' अत्रोपाध्यायवत्सशर्मपादाः पठन्ति । भैषज्यानामित्य-
प्ययः । कर्महेतुत्वात् । यावतामेककर्मयोगस्तावतामनुवचनं निर्देशसामान्यात् ॥ अंहोलिङ्गाभिः^३ ॥ २७ ॥
'अनूक्तान्यप्रतिषिद्धानि' इति प्रकृतत्वात् पूर्वसूत्रेणैवेदं सिद्धम् । किमर्थं आरम्भः । अविभक्तिशेषस्थास-
मुच्चयार्थत्वात् । सामान्यतः कृचां समुच्चयः । 'अंहस' इत्येवंलिङ्गात् । ताभिः समस्ताभिरनूक्ताभिः आयुर्वे-
१० दपठितानि द्रव्याणि व्याधिहेतुविनाशकानि तद्विहितकर्मस्वेव विनियोज्यानि सर्वभैषज्यानि ।
सर्वेषां तु भैषज्यं लिङ्ग्युपतापवचनात्^४ । भैषज्यं संहिताविधिः । 'भैषज्य-
संहितायास्तु विधिरुक्तः क्रमाश्रयात् ॥ स्त्रीकर्मसंहितायास्तु कथ्यते संहितावशात्' ।
पूर्वस्य पुत्रकामावतोकयोद्धकान्ते शान्ता अधिशिरोऽवसिञ्चति ॥ २८ ॥ पूर्वस्येति प्रतीकान्तरत्वात् । पुत्रकामा-
या मृतापत्यायाश्च 'यः कृणोति'^५ इति मन्त्रलिङ्गादेव प्रयोगः । उदकसमीपे शान्ता ओषधीरुपरि शिरसोऽव-
१५ सिञ्चति । स्त्रीकर्माणि परिसमाप्तानि ॥ आज्ञितायै पुरोडाशप्रमन्दालंकारान् संपातवतः प्रयच्छ-
ति ॥ २९ ॥ गृहाणि प्रत्यागतायै पुरोडाशं गेन्दुकमलंकारांश्च संपातवतः कृत्वा प्रयच्छति भक्षणाऽऽक्रीडनभू-
षणार्थम् । प्रतिसंपातं सूक्तावृत्तिः । द्रव्यमेदात् ॥ इति श्रीभट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये चतुर्थेऽध्याये अष्ट-
मी कण्डिका ॥ ८ ॥ ॐ । वषट् ते पूषन्^६ इति चतुर उदपात्रे संपातानीय । अतश्च पश्चादुदपात्रोपसादनम्^७ । प्रथमाः
प्रत्युचमुत्तमस्तिष्ठभिः । समानोदकत्वात्^८ । चतुरो मुजान् मूर्ध्नि विवृहति प्राचः ॥ १ ॥ सूक्तेनाभिमन्त्र्य च-
२० तुरो मुजान् गर्भिण्याः शिरसि उच्छ्रितान् करोति प्रागग्रान् ॥ प्रतीचीरिषीकाः ॥ २ ॥ इषीकाः कथिताः । ताः प्र-
त्यगग्राः शिरसि विवृहति । उभयोः सकृत् सूक्तम् ॥ छिद्यमानासु संशयः ॥ ३ ॥ इषीकासु विभज्यमानासु
मरणसंशयः ॥ उष्णेनाप्लावयति दक्षिणात् केशस्तुकात् ॥ ४ ॥ संपातितेनोष्णेनाप्लावयति । दक्षिणा-
त् केशपुञ्जादारभ्य । गर्भसंजनफलम् ॥ शालग्रन्थीन् विवृतति ॥ ५ ॥ सूतिकागृहबन्धांश्छिनत्ति सूक्तान्ते ॥
उभयतःपार्श्वं योक्त्रमावध्नाति ॥ ६ ॥ शकटयोक्त्रमुभयतःपाशमावध्नाति । न संपाताः 'आ' उपसृष्टत्वात् । ग-

- गर्भिण्याः गर्भसंजनानि ॥ यदि सोमस्यासि राज्ञः सोमात् त्वा राज्ञोऽधिक्रीणामि । यदि वरुणस्यासि राज्ञो वरुणात् त्वा राज्ञोऽधिक्रीणामीत्येकविंशत्या यवैः स्रजं परिकरति ॥ ७ ॥ स्रजस्त्वारालि क्रेति प्रसिद्धा । तामटव्यां जातामेकविंशतिपरिमितैर्यवैः सर्वतः किरति । मन्त्रयोः समुच्चयो यदीति संदेहोऽभिधानात् ॥ अन्या वो अन्यामवत्वान्यस्या उपावत् । सघ्नीचीः सत्रज्ञा भूत्वा अस्या अवत् वीर्यम्^१ इति संनयति ॥ ८ ॥ एकीकरणं संन-
 ५ यनम् । विस्तृतायाः संहरणमित्यर्थः ॥ मा ते रिषत् खनिता यस्मै च त्वा खनामसि । द्विपाच्चतुष्पादस्माकं मारि-
 षदेव्योषधे^२ । स्रजो नामासि प्रजापतिष्ट्वामखनदात्मने शल्यसंजनम् । तां त्वा वयं खनामस्यमुष्मं त्वा शल्यसं-
 जनम् इत्यस्तमिते छत्रेण चान्तर्घाय फालेन खनति ॥ ९ ॥ आभ्यामृग्भ्यां फालेन खनति स्रजमूलमस्त-
 मिते भगवति सवितरि । अथान्यः ततो भगवन्तमादित्यं छत्रेणान्तर्हितं कृत्वा पूर्ववत् खनति । फालः कुश्या-
 दि आयसं^३ द्रव्यम् ॥ अत्र तव राज्यताम् इत्यग्रमवदधाति ॥ १० ॥ इह मम इति मूलमुपयच्छति ॥ ११ ॥ संनिधा-
 १० नात् साकाङ्क्षत्वाच्च अनेन स्रजमूलं गृह्णाति ॥ एकसरेऽनुपलीढे कुमारः ॥ १२ ॥ एकतन्तुमूले स्रजे । अ-
 नुपलीढे अचिच्छन्ने इत्यर्थः । गर्भिण्या उदरे दारक इति ज्ञेयम् ॥ दर्भेण परिवेष्ट्य केशेषूपचृतति ॥ १३ ॥ तत्स्र-
 जमूलं दर्भेण संवेष्टयित्वा गर्भिण्याः केशेषु बध्नाति सूक्तेन अन्यत्र कल्पविधानात् ॥ एवं वृषा-
 शाकवृषे ॥ १४ ॥ अनेन विधिना एव मूलं खनेत् । शाकवृषा वासका । वृषा रिङ्गणिका । काकजङ्घा चेति केचि-
 त् । गर्भसंजने एष मूलविकल्पः ॥ अवपन्ने जरायुण्युपोद्वरन्ति ॥ १५ ॥ जरायुण्यवपतिते विपन्नं च मूलं
 १५ केशेभ्यः । स्रजेनीषधिलेखनं व्याख्यातम् ॥ १६ ॥ अनेन स्रजखननविधिना ओषधिमूलानां खनन-
 विधिः कथितः प्रत्येतव्यः । यत्र मूलग्रहणं मूले तत्र एतत्खननं प्रत्येतव्यम् । पाटामूलम्^४ इत्याद्युदा-
 हरणम् । यद्येवं 'सौवर्चलमोषधिवत्'^५ इत्यनर्थकम् । उच्यते । ओषधिवदिति प्रधानातिदेशः खननस्या-
 र्थवचनात् । अतो 'दर्भेण परिवेष्ट्य केशेषूपचृतति'^६ एतदपि भवति ॥ चत्वार्युमाफलानि पाणावदभिरभि-
 ष्चोतयते ॥ १७ ॥ संवर्तमानेषु कुमारः ॥ १८ ॥ उमा अतर्सी । तस्याश्चत्वारि फलानि बीजवन्ति गर्भिण्या हस्ते कृत्वोदकेन । अ-
 २० भिश्रोतने मन्त्रः । संवर्तमानेषु पुञ्जीभवति गर्भे कुमार इति विज्ञेयम् ॥ ब्राह्मणायनोऽङ्गान्यभिमृशति ॥ १९ ॥
 पुत्रामधेये कुमारः ॥ २० ॥ यो ब्राह्मणो जीवत्पितृकः^७ जीवत्स्थ-
 विरभ्रातृकोऽन्यस्मिन् वा स्थविरतरे जीवति स ब्राह्मणायनः । सूक्तेनाभिमन्त्र्य गर्भिण्यङ्गानि
 स्पृशति । स यदि पुत्रामानि पादौ पाणी वा ओष्ठौ हनू वा बाहू कर्णौ वा स्पृशेत् गर्भे कुमार इति विज्ञेयम् ।
 अनयोश्च विज्ञानयोः प्रसवकाले एव प्रयोगः । न च विज्ञानमात्रेण एते । किं तर्हि । उद्यार्थं च प्रस-

वनसंवेधानु॥ गर्भस्वसने विज्ञाने च॥ इति श्रीभट्टहारिकृतौ वैश्विकभाष्यचतुर्थ्याधिनवमीकुंडि
 का॥ ७॥ इदं जनासदस्ये त्रापात्रास्वास्वदकाते त्रापात्राभिश्चिरावसिचिनि॥ न च्याप्याइदं कर्म
 प्रसवापात्रापात्रास्वास्वदकाते त्रापात्राभिश्चिरावसिचिनि॥ ७॥ आत्रजितयि॥ आह आत्रजिताया इत्यवयवग्रहणानु॥
 पुरोडात्राप्रमंदांलकारानु॥ संपातवनः प्रयच्छन्ति॥ निभवति॥ ७॥ निःशब्दाभित्वनोकापि कृष्णवसे
 नायेत्रिषु निमिते पुत्राकृद्वाः प्रत्यङ्गदारेष्वक्षसंपातानानयति॥ अवसनापत्त्याइदं कर्म कृष्णवस्त्र
 परिहृतायान्तोत्तरीयं निधाय कृष्णमित्येकवचनानु॥ तत्रे॥ शिष्टहाणिकरानि॥ पूर्वद्वाराणि
 चामापि पश्चाद्द्वाराणि तान्येवंनेषु वेत्रमक्षमक्षसंपातानानयति॥ प्रथमं पश्चिमं च द्वे संपातनं त्रैगान
 नृचकंडिकाद्येवमूले वनोकाग्रहणं युक्तमर्थं विज्ञेयानु॥ ३॥ अने प्रसवनानु॥ पश्चात्सोकातोका
 मपगमात्वनोका नाम॥ ७॥ पलात्रोसिमेषूनरा॥ पलात्राविकारः पलात्रां नृसीमानि कृत्वा त
 रसंपातानानयति॥ अवनोकासीमान्यधिष्ठाप्याष्टवयतिकर्मयुतितस्मिन्नेवमेव वेत्रमनिष्
 ष्ठितामाश्रावयति॥ ७॥ निधाय कृष्णवस्त्रजति॥ तस्मिन्नाश्रावन एहयत्यारिहत्तकृष्णवस्त्रन
 मूर्तिननुतोत्तरीयाय पूर्वणदारेणानिः क्रामति॥ ७॥ आश्रावयति॥ ७॥ आश्रावयति॥ ७॥ आश्रावयति॥ ७॥
 इति व्याप्तिनतिनेव पुनदारेणानिः क्रामयति॥ ७॥ एव पूर्वयोः एयकसंभाये यथापश्चिमं कर्म कृतमनेन पू
 र्वयोः हयोः कर्मणी स्वातां संभारस्वेत्युदपात्रादयः॥ मन्त्रो मन्त्रकर्म मीदानु॥ एयकसंभायति॥ प्रथमप्रो
 क्तमणः संभरणानु॥ सप्तम्यासं हि सत्यांतवका एव संभारसंभरणस्यानु॥ ७॥ त्रास्वास्वतः॥ अस्य सूत
 स्य त्रापात्रास्वास्वदकातुत्तरेननुकर्ममवाव॥ ७॥ पश्चादनेरभिनः काष्टोद्वीकिधाया च्यधिधीयि
 ने औदुंबरीपाययति॥ समिदाधानागेः पश्चाद्येः तददारेणैषीकनीहत्यातोरणाकारे ध्यायः धारय
 ति॥ तोरणं तस्यापरिप्रपरिसमीपेन औदुंबरीः समिधश्चाधाययति॥ कर्तुमंत्रे अवधानवतोकाप्रभ
 तउप्रयतो निस्वनेनु॥ अभिनश्निग्रहणं मूलसंयोगानु॥ ७॥ उतमात्रजिताये पुरोडात्राप्रमंदाकारां संपा
 तवतः प्रयच्छन्ति तदनेभवति॥ इतग्रहणमनार्यके अवयवग्रहणादेव सिध्यति॥ अथ वेस्त्रकर्मणां
 सर्वेषामर्थं पार्थस्यानु॥ इतरथा हि अन्तर्गतं स्यानु॥ ७॥ पीतवेदनानि॥ वस्त्रो मूर्तिनि वाक्यविज्ञानः॥
 पीतत्वाभक्तानि कर्माणि पीतवेदनानि॥ कर्माधिकारवदने उक्तं भेषज्यवनु॥ ७॥ आनोमप्रदत्त्याग
 मरुत्तरमात्रायति॥ रुत्तरमादनः शुद्धिं गतानु॥ तिलतंडुलोदके भुवेः सकार्यं कुमारिमात्रायति॥ ७

- वसंबन्धात् । गर्भसंज्ञने विज्ञाने च ॥ इति श्रीभट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये चतुर्थेऽध्याये नवमी कण्डिका ॥ इदं जनास^१ इत्यस्मै शिशपाशाखासूदकान्ते शान्ता अधिशिरोऽवसिञ्चति ॥ १ ॥ बन्ध्याया इदं कर्म प्रसवाय । शिशपाशाखा आनीयोदकसमीपे शाखाः कृत्वा तासु बन्ध्यामुपवेद्य तस्याः शिरसि चित्याद्योषधीः^२ कृत्वा अभिमन्योदकमवसिञ्चति । आत्रजितायै ॥ २ ॥ आह आत्रजितायै इति । अवयवग्रहणात्
- ५ 'पुरोडाशप्रमन्दालंकारान् संपातवतः प्रयच्छति'^३ इति भवति ॥ निःसालाम्^४ इत्यवतोकायै कृष्णवसनार्यं त्रिषु विधितेषु प्राग्द्वारप्रत्यग्द्वारेष्वप्सु संपातानानयति ॥ ३ ॥ अवतोकाया मृतापत्याया इदं कर्म । कृष्णं वस्त्रं परिहितं यथा । नोत्तरीयं 'निधाय कृष्णम्' इत्येकवचनात् । ततस्त्रीणि गृहाणि करोति । पूर्वद्वाराणि त्रीण्यपि पश्चाद्द्वाराणि तान्येव । तेषु वेष्टमसु । अप्सु संपातानानयति । प्रथमं पश्चिमे गृहे संपाततन्त्रम् । ननु च कण्डिकाया आद्य एव सूत्रेऽवतोकाग्रहणं युक्तमर्थाविशेषात् । उच्यते । प्रसवनादस्याः । तोकानामपगमादवतोका नाम ॥ पालाशे सीसेषूत्तरान् ॥ ४ ॥ पलाशविकारः पालाशः । तत्र सीसानि कृत्वोत्तरसंपातानानयति ॥ सीसान्यधिष्ठाप्याप्लावयति ॥ ५ ॥ अवतोकया क्रमयति । तस्मिन्नेव वेष्टमनि अवस्थितामाप्लावयति ॥ निधाय कृष्णं व्रजति ॥ ६ ॥ तस्मिन्नाप्लावनगृहे यत् परिहितं कृष्णं वस्त्रं तन्मुञ्चति । ततोऽन्यत् परिधाय पूर्वैण द्वारेण निष्कामति ॥ आदीप्य ब्रह्मा ॥ ७ ॥ तद्गृहमादीप्याग्निना तेनैव पूर्वद्वारेण निष्कामति ॥ एवं पूर्वयोः पृथक्संभार्ये ॥ ८ ॥ यथा पश्चिमे कर्म कृतमेवं पूर्वयोर्गृहयोः कर्मणी स्याताम् । संभारास्त्वन्ये उद्वापात्रादयः । मन्त्रमेदश्च कर्ममेदात् । पृथक्संभार्ये इति प्रथमं प्राक्कर्मणः संभरणम् । सप्तम्यां हि असत्यां तन्त्रकाले एव संभारसंभरणं स्यात् ॥ शाखासूक्तम् ॥ ९ ॥ अस्य सूक्तस्य 'शिशपाशाखासूदकान्ते'^५ इत्येतत् कर्म भवति ॥ पश्चादनेरभितःकाण्डे इषीके निधायान्यधि धायिने औदुम्बरीराघापयति ॥ १० ॥ प्राक्समिदाधानात् पश्चादग्नेः त्सरुशरेणेषीके निहत्य तोरणाकारे धायिने धारयति तोरणम् । तस्योपर्युपरि^६ समीपेन । औदुम्बरीः समिध आघापयति । कर्तुर्मन्त्रः । आघाप्यावतोकाभित उभयतो निखनेत् । अभित इति ग्रहणं मूलसंयोगात् ॥ उक्तमात्रजितायै ॥ ११ ॥ 'पुरोडाशप्रमन्दालंकारान् संपातवतः प्रयच्छति'^७ इत्येतदत्र भवति । उक्तग्रहणमनर्थकमवयवग्रहणादेव सिद्धत्वात् । अथर्वसूक्तकर्मणां सर्वेषां सामर्थ्यमर्थवत्त्वात् । इतरथा हि अन्तरङ्गत्वं स्यात् ॥ पतिवेदनानि ॥ १२ ॥ वक्ष्याम इति वाक्यशेषः । पतिलाभफलानि कर्माणि पतिवेदनानि । कर्माधिकारवचनमुक्तं भैषज्यवत्^८ ॥ आ नो अग्न^९ इत्यागमकृशरमाशयति ॥ १३ ॥ कृशर ओदनः पुंलिङ्गत्वात् । तिलतण्डुलोदकैर्मन्त्रैः संस्कृतं कुमारिमाशयति ५

- तिलाभकामाम् ॥ मृगाखराद्वेद्यां मन्त्रोक्तानि संगतवन्ति द्वारे प्रयच्छति ॥ १४ ॥ मृगैर्नित्यं सेवितो देशो मृगाखरः । ततो मृदं गृहीत्वा वेदिं कुर्यात् । तस्यां संपातितां कृत्वा कुमार्यै प्रयच्छति । किम् । उच्यते । मन्त्रोक्तानि । आखर 'इदं हिरण्यं गुल्गुल्वयमौक्षः' १ । औक्षः गन्धोदकमित्यर्थः ॥ उदकंसे व्रीहियवौ जाम्यं निशि हुत्वा दक्षिणेन प्रक्रामयति ॥ १५ ॥ जामिः सभ्रातृका । तस्यै एतत्कर्म करोति भ्राता । निशि रात्रौ उदकपूर्णं घटे व्रीहीन् यवांश्च जुहोति प्रत्यूचम् । ततस्तस्य घ-
- ५ टस्य दक्षिणेन प्रक्रामयति भगिनीं भ्राता । प्रक्रामणे मन्त्रः शेषत्वात् ॥ पश्चादग्नेः प्रक्षाल्य संधाव्य संपातवतीं भगस्य नावम् २ इति मन्त्रोक्तम् ॥ १६ ॥ तन्नाग्नेः पश्चान्नावं प्रक्षाल्य संधाव्य मार्जयित्वा । तामेव संपातवतीं करोति नावमिति मन्त्रोक्तवचनात् । मन्त्रोक्तं कर्म करोति । किं च तत् । पतिकामाया आरोहणं सूक्तस्य कर्म । 'भगस्य नावम्' ३ इति क्रियाविधानार्थत्वात् ॥ सप्तदाम्नां संपातवत्यां वत्सान् प्रत्यन्तान् प्रचृतन्तो वहन्ति ॥ १७ ॥ सप्त दामानि यस्या वत्सवत्याः सा सप्तदाम्नी । तस्याः सप्तदाम्नाः संपातसंस्कृतायाः सप्त वत्सान् पूर्वं प्रमुञ्चन्ति । कुमार्या अन्तमन्तं प्रति प्रत्यन्तः वत्सः । आद्यादारभ्य यो योऽन्यस्तं तं मुञ्चन्तीति । घोषकलनां कर्मणः सूचयति । 'दामहायनान्ताच्च' ४ इति ङीप् ॥ अहतेन संपातवता ऋषभमभ्यस्यति ॥ १८ ॥ नवेन वाससा संपातवता । यः सेक्ता गोः स ऋषभः ॥ तस्यां दिशि जानीयात् कस्य विशेषोऽयम् । आह । उददयति यां दिशम् ॥ १९ ॥ इति प्रकृतस्यैव कर्मणोऽस्य विधानात् ॥ जाम्यं प्र यदेतं ५ इत्यागमकृशरम् ॥ २० ॥ जामिः कथिता । तस्या एवैतत्कर्म । अनयर्चा आगमकृशरमाशयति । चोदनासामान्यात् । जामिग्रहणमुदकंसकर्मणः एव । एकपितुकेणेदं कर्म कर्तव्यम् ॥ इमा ब्रह्म ६ इति ह्वले ॥ २१ ॥ अयमा याति ७ इति पुरा काकसंपातात् । यावन्न काकाः आकाशे कुलायेभ्य उत्तिष्ठन्ति तस्मिन् काले । उषःकाले इत्यर्थः । अयम्णे जुहोति ॥ २२ ॥ आज्यम् । अयम्णे इति किम् ॥ अन्तःसक्तिषु बलीन् हरति ॥ २३ ॥ अ-
- र्यम्णे सूक्तान्ते बलिप्रक्षेपः । 'अयम्णे बलिः' इति कल्पः ॥ आपतन्ति यतः ॥ २४ ॥ काका आगच्छन्ति तस्या दिशो वरागमनं विज्ञेयम् । विज्ञानप्रयोजनं किम् । तत आगताय दाने कन्यायाः प्रतिष्ठेति विज्ञेयम् । अन्यत आगताय न देयेत्यर्थः । इमानि पतिवेदनानि समाप्तानि ॥ इति श्रीभट्टदारिलकृतौ कौशि-
- २० कभाष्ये चतुर्थेऽध्याये दशमी कण्डिका ॥ १० ॥ ॐ । पुंसवनानि ॥ १ ॥ वक्ष्याम इति वाक्यशेषः । पुंसवनग्रहणं गर्भसंस्कारप्रत्ययार्थम् । कर्माधिकार उक्तं प्रयोजनम् ॥ रजउद्वासायाः पुंसवने ॥ २ ॥ येन वेहत् ८ इति बाणं मूर्ध्नि विवृहति बध्नाति ॥ ३ ॥ विवृढस्यैव बन्धनं द्रव्यान्तरानभिधानात् । विवृह्य बध्नातीत्यर्थः । तदभिधानं सूक्तसंबन्धार्थम् ॥ फालचमसे सल्लवत्साया दुग्धे व्रीहियवावधाय मूर्च्छयित्वाध्यण्डे वृहतीपलाशविदायौ वा प्रतिनीय पैदमिव ॥ ४ ॥ फालचिबुकायाः सोमचमसाकारं कृत्वा तत्र समानवर्ण-

वत्सायाः श्रीरं नीत्वा तत्र व्रीहीन् यवांश्च प्रक्षिप्य मूर्च्छयित्वा संचूर्ण्य । अथ्यण्डा चाध्यण्डा च । दुग्धशु-
क्ला । अन्या यावत् पर्णफलेति प्रसिद्धा । बृहतीपलाशविदार्यौ वा प्रतिनीय । बृहती पलाशविदारी
वेली पलाशका इति प्रसिद्धा । प्रतिनीय । प्रतिनयनं क्षीरेण एकीकरणम् । ततो रजउद्धासायाः दक्षिणे ना-
सिकाच्छिद्रे दक्षिणेनाङ्गुष्ठेन नस्यकरणं पैद्वदतिदेशात् ^१ । समासयोरुक्तं जातकर्मणि ^२ ॥ पर्वतादि-

५ व^३ इत्यागमकृशरमाशयति ॥ ५ ॥ निगदोक्तम् ॥ युगतर्चना संपातवन्तं द्वितीयम् ॥ ६ ॥ युगच्छिद्रेण संपातवन्तमागमकृशर-

मन्यम् । द्वितीयग्रहणे ह्य-

सति प्रथमस्यैव गुणविधिः स्यात् ॥ खे लूनांश्च पलाशत्सरून् निवृत्ते निघृष्याधाय शिश्ने ग्रामं प्रविशति ॥ ७ ॥

चकारः युगतर्चना संपातवत्करणार्थः । तस्मात्कर्मभेदः ॥ शमीमन्त्रत्थ ^५ इति मन्त्रोक्तेऽग्निं मथि-
त्वा पुंस्याः सर्पिषि पैद्वमिव ॥ ८ ॥ 'शमीमन्त्रत्थ' इति सूक्तेन शमीगर्भादश्वत्थादधरारण्युत्तरारणीभ्यामग्निं
मथित्वा पुंवत्सायाः गोर्धृते तमग्निं प्रक्षिप्य रजउद्धासाया दक्षिणस्यां नस्यं दक्षिणेनाङ्गुष्ठेन ॥

१० दधिमन्थे पाययति ॥ ९ ॥ दधनि सक्तव आलोडिता दधिमन्थः । तस्मिन् प्रकृतमग्निं प्रतिनीय पाययति ॥
कृष्णोर्णाग्निः परिवेष्ट्य बध्नाति ॥ १० ॥ सेक्ता उरणः कृष्णः । तस्योर्णाभिस्तमग्निं परिवेष्ट्य बध्नाति ॥
यन्तासि^६ इति मन्त्रोक्तम् ॥ ११ ॥ बध्नातीति शेषः पुंसवनप्रकरणात् । मन्त्र उक्तौ परिहस्तौ हस्तावर्ताविति प्रसिद्धौ ।
भेदेन संपाता द्वित्वश्रुतेः ॥ ऋग्रङ्मन्त्र ^७ इत्येका ययेयं पृथिवी^८ अच्युता^९ इति गर्भदंहणानि ॥ १२ ॥ एकेति सूक्तप्रसङ्गात् ।

यथेयं पृथिवीति चार्थसूक्तं लिङ्गात् । अच्युतेति शाखान्तरीयं सूक्तम् । एतेषां गर्भदंहणफलानि कर्माणि भ-
१५ वन्ति ॥ जम्भगृहीतायाः प्रथमावर्जं ज्यां त्रिरुद्ग्रथ्य बध्नाति ॥ १३ ॥ जम्भेन गृहीतो गर्भो यस्या स्त्रियः तस्या ज्यां
त्रिगुणां कृत्वा बध्नाति 'ऋग्रङ्मन्त्र' इत्येतामृचं वर्जयित्वा ॥ लोष्टानन्वृचं प्राशयति ॥ १४ ॥ मृल्लोष्टानन्वृचम-
भिमन्त्रितान् जम्भगृहीतां प्राशयति । न संपाताः प्रोपसृष्टत्वात् ॥ श्यामसिकताभिः शयनं परिकरति ॥ १५ ॥

गर्भिण्याः शयनं सर्वतः किरति कृष्णवर्णाभिः सिकताभिः । प्रथमावर्जमित्येव ॥ यामिच्छेद्वीरं जनयेदिति
धातृव्याभिः^६ उदरमभिमन्त्रयते ॥ १६ ॥ इति काम्यविधानम् । गर्भदंहणसामान्यात् गर्भदंहणमपीदं वीरपुत्र-
२० फलमपि ॥ प्रजापतिः^७ इति प्रजाकामाया उपस्थे जुहोति ॥ १७ ॥ आज्यम् । इह विधानं गर्भाश्रयत्वात् उपस्थ-
स्य ॥ लोहिताजापिशितान्याशयति ॥ १८ ॥ रक्तवर्णाजामांसानि आशयति स्त्रियं प्रजाकामाम् ॥

प्रपान्तानि ॥ १९ ॥ 'भक्तं सुरां प्रपाम्'^{१०} इत्येतानि चास्य कर्माणि भवन्ति ॥ यी ते माता^{११} इति मन्त्रोक्तौ बध्नाति ॥ २० ॥ बजः
पिङ्गश्च सर्वपौ मन्त्रोक्तौ शुक्लपीतौ संपातवन्तौ कृत्वा बन्धनम् । मन्त्रलिङ्गात् । 'यस्ते गर्भम्'^{१२} इति जाता-
नां रक्षणम् । अत एव गर्भदंहणादनन्तरं विधानम् । गर्भदंहणफलानि समाप्तानि ॥ यथेदं भूम्या अधि^{१३} य-

- या वृक्षं^१ वाञ्छ मे^२ यथाऽयं बाहू^३ इति संस्पृष्टयोर्वृक्षलिबुजयोः शकलावन्तरेषु स्थंगराजनकुष्ठमदुष-
रेष्ममथिततृणमाज्येन संनीय संस्पृशति ॥ २१ ॥ वृक्षस्य च वल्लयाश्च संस्पृष्टयोः अन्तरा मध्ये यौ शकलौ सं-
चितौ तौ गृहीत्वा । इषुः । स्थगरः । अञ्जनकुष्ठे प्रसिद्धे । मद्रुधं यष्टिमधु । रेष्ममथिततृणं वातोत्क्षिप्तं तृणम् । घृतेनै-
कीकृत्य सर्वाण्येकवद्भावात् । संस्पृशति । अनुरोधनं संवननत्वात् । 'यथा वृक्षं' 'वाञ्छ मे' इति ग्रहणं नानाक-
५ मत्वात् ॥ उत्तुदस्त्वा^४ इत्यङ्गुल्योपनृदति ॥ २२ ॥ सूत्रखट्वायामङ्गुल्योप समीपस्थां नुदति । वशीकरणम् । मन्त्रलि-
ङ्गात् ॥ एकविंशति प्राचीनकण्टकानलंकृताननूक्तानादधाति ॥ २३ ॥ 'या प्लीहानम्'^५ इति लिङ्गात् ब-
दरीकण्टकान् पूर्वान् प्राञ्च सङ्कटनूच्यादधाति । अत एव आदधातिग्रहणम् । होमे हि सति प्रत्यूचं स्यात् ।
अलंकरणमनलंकृतादीनाम् ॥ कूदीप्रान्तानि ससूत्राणि ॥ २४ ॥ एकविंशतिमेव बदर्यग्राणि ला-
क्षारक्तसूत्रेण वेष्टितानि आदधाति प्रकृतत्वात् ॥ नवनीतान्वक्तं कुष्ठं त्रिरहः प्रतपति त्रि-
१० रात्रे ॥ २५ ॥ उत्पलकुष्ठं नवनीतेनाभ्यज्य त्रिः पूर्वाह्नमध्यदिनापराह्नेषु कुष्ठं त्रिः प्रतप्यादधाति । एवं कृते प्रत-
पति त्रिः । उभयत्र मन्त्रावृत्तिः कालमेदात् ॥ दीर्घोत्पलेऽवगृह्य संविशति ॥ २६ ॥ मञ्चक्रेषे अधःकृते
तत्र संविशति । संवेशने मन्त्रः । प्रधानवदभिधानात् । भर्तुरिदं कर्म 'ममैव कृणुतं वशे'^६ इति मन्त्रलिङ्गात् । संविश-
तिविधानं परपुरुषनिवर्तनार्थत्वात् । स्त्रीकर्मसु विधानम् । अनुरोधनमन्यसंपर्कनिरोधः । 'यन्तासि'^७ इ-
त्यत आरभ्यानुरोधनाधिकारः । अविशिष्टलिङ्गेषु तु स्त्रीवदनुरोधनस्योभयसंयोगात् ॥ उष्णोदकं
१५ त्रिपादे पतः प्रबध्याङ्गुष्ठाभ्याम-
दंयञ्छेते ॥ २७ ॥ त्रिपादशिक्ये उष्णोदकं कृत्वा शयनीयस्य पतः प्रकर्षेण बध्नाति । पादाङ्गुष्ठाभ्यामर्दय-
ञ्छिक्यं चालयञ्छेते । अर्दं गताविति 'शब्दस्मृतेः । शयने न मन्त्रः ॥ प्रतिकृतिमावलेखनीं दाम्भ्येषेण भाङ्ग-
ज्येन कण्टकशल्ययोलूकपत्रयासितालकाण्ड्या हृदये विध्यति ॥ २८ ॥ तत्प्रतिरूपाऽऽकृतिः प्रति-
कृतिः । आवलेखनी कुम्भकारचक्रादवल्लिखिता मृत् । भाङ्गी ज्या यस्य धनुषस्तद्भाङ्गज्यम् । तेन धनुषा व्य-
२० धः क्रियते इष्वा । ततो निर्गतयेत्यर्थः । तामिषु कथयति । कण्टकं शल्यं यस्याः सा कण्टकशल्या । त-
था कण्टकशल्यया । तस्या एव विशेषणमाह— उलूकस्य इव पत्राणि यस्याः सा उलूकपत्रा । तया । असि-
तालकाण्ड्या । असितं कृष्णं अलं काण्डं यस्याः सा असितालकाण्डी । तया विध्यति । 'अलं' लुप्तमकारः ॥

रतिनी भद्रदारिद्र्यकृतौ कोत्रिका भाष्ये ननु ध्यायेत्काश्चात्मीकं दिव्य ॥ ११ ॥ इति सहास्यं गतिं स्यात्पुनः
 आभिमन्त्राय मित्राय त्रिपुण्यविभक्तं नृणां कृतं यन्मुखापने ॥ इति सहास्यं कर्मविधानं ॥ यामवरणाय
 त्वात् ॥ मिथुनचरणा विप्रनाशकं त्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥ उदपात्रेण संपातवता आलासेन प्राप्य परास्मिन्
 द्वारपेक्षे सुखानि ॥ श्रीरुद्रहस्युपायसंपातवता संपातवता संप्राप्य उदपात्रेण परास्मिन् द्वारे
 पक्षेभ्युज्जति ॥ द्वारपक्षे कपाटमुपरधुरादिनरसव्यकपाटत्रधरावजयति ॥ ८ ॥ एवं नमः ॥ आनुर
 मपनीय सर्वकर्मकरोत्युत्राश्नात् ॥ ९ ॥ उत्तरवत्सुनरास्मिन् ॥ उत्तरवत्सुमभिमेव यत् ॥ उन्नरोस्मिन्
 शयनीयुदस्यातरकोणं अभिमन्त्रयेत् ॥ १० ॥ दक्षिणत्रिपुण्यपदं ॥ स्त्रीमन्त्रकपाटदक्षिणमभिमेव यत् ॥ उन्नरो
 नभिमेव यत् ॥ उत्तरवत्सुना कुतः अभिमन्त्रणसंबन्धः ॥ पुनर्वत्सुना मणः शरीरः पदं ॥ उत्तरवत्सुना शरीरं
 मन्त्रेण ॥ तनुभः समावर्तमानं त्वानु ॥ असमासस्थं च भेदात्तत्वात् ॥ ११ ॥ अस्याधो रिति विवेचनं ॥ नाम प्र
 सविणी न्यभिचारिण्या निरोधमन्त्रेति यात् ॥ १२ ॥ अविद्येन वदशाग्रमवन्ध्यमध्यमायां ॥ अथ पञ्च
 मध्यमायां वधनं संपातानां ॥ १३ ॥ आश्विनपादसुतं ॥ मन्त्रकपाटसुतं च प्रातीति चकारानु ॥ १४
 आकृष्टं च आकृष्टः मानुकेति प्रसिद्धाभिधानं सुतं नृणां यन्पादं वधानि ॥ चकारानु ॥ १५ ॥ आकृष्टं च
 विना जुहोति ॥ आकृष्टः उदकारः ॥ अकाराकृष्टेण ॥ १६ ॥ कुटुम्बेन नृणां जुहोति ॥ एवं सनिहन्त्रं ॥ १७
 ददयन् प्रस्यति निशिरः कर्णमाभिमेव यत् ॥ शिरः कर्णमाभिमेव यत् ॥ उभयोरनुरोधनं ॥ १८ ॥ उभयोरनुरोधनं ॥
 मन्त्रेण ॥ उभयोरनुरोधनं मन्त्रेण यत् ॥ १९ ॥ केशानुधारयति या निरोधमिच्छति नस्याः केशानुधा
 रयति ॥ २० ॥ भगेन मान्यमिच्छेत्स्वनामीति सौवनं नृणां वधिवत् ॥ संजानु ॥ कुटुम्बेन ॥ २१ ॥ मूलद्वयेण
 परिवेष्ट्य शिरस्युपेत्य आभिमन्त्रयेत् ॥ मूलद्वयेण दिव्यं वधनं स्यात् ॥ मथ भोषधीवत् ॥ सुवेवेत्ता
 प्रसित्वा त्रिमंथ्यामहरी ॥ पुच्छं प्रसूनं कर्मावरेण शूलं विप्रोपुण्यत्वात् ॥ छरयति तामिच्छति त्रिणिशाय
 नांतरत्वात् ॥ माषसराचामुत्तमं सर्वेषु मन्त्राणि ॥ अन्यं उन्नयमापो जानात माषसरास्वा विवपानि ॥
 यस्यानिरोधमिच्छति ॥ तस्याः शिरसि ॥ २२ ॥ शरभृष्टराक्षसाः प्रातिदिशामभ्यस्यत्यन्तं व्यावर्त्तयन् ॥
 धनुर्वरणीकथीता अवाच्या अधिमुखाः शरभृष्टाः प्रातिदिशामभ्यस्यत्यन्तं व्यावर्त्तयन् ॥ अधिना
 प्रशयन्ति निवृत्तिनिशेषणत्वात् ॥ २३ ॥ भृगुमस्यावचरति माळा निप्रमददत्तधावनं केशां शानपदं
 चाभनुस्तरण्यावाकोशमूत्रं सुहृदरगे निशि विवर्त्तयन्ति ॥ निदिषणार्थत्वात् ॥ क्रममेदः ॥ नस्यामा
 ज्ञाशकुनिः प्रमेदः कौटायवर्गजैर्दुःकान्तस्यादत्तधावनं तस्या एव च केशाः संसृज्येरकवद्भावात् ॥

इति श्रीभट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये चतुर्थेऽध्याये एकादशी कण्डिका ॥११॥ ॐ । सहस्रशृङ्ग^१ इति स्वापनम् ॥ १ ॥

अभिप्रेतकार्यसिद्धयभिप्रायेण विघ्नकर्तृणां कृतं यत् स्वापनम् । इह स्वापनकर्मविधानं ग्रामचरणार्थ-

त्वात्^२ । मैथुनचरणविघ्ननाशकर्तृत्वादित्यर्थः ॥ उदपात्रेण संपातवता शालां संप्रोक्ष्यापरस्मिन्

द्वारपक्षे न्युञ्जति ॥ २ ॥ स्त्रीगृहमुदपात्रेण संपातवता संप्रोक्ष्य उदपात्रशेषमपरस्मिन् द्वार-

५ पक्षे न्युञ्जति । द्वारपक्षं कपाटम् । परद्वारपक्षादितरं सव्यकपाटम् । तस्य बुध्ने आवर्जयति ॥ एवं नग्नः ॥ ३ ॥ शाटक-

मपनीय पूर्वं कर्म करोति एवंशब्दात् ॥ उलूखलपुत्रां स्रक्तम् । उलूखलमभिमन्त्रयते । उत्तरां स्रक्तं

शयनीयगृहस्योत्तरं कोणमभिमन्त्रयते । दक्षिणं शयनपादम् । स्त्रीमञ्चकपादं दक्षिणमभिमन्त्रयते । तन्तू-

नभिमन्त्रयते ॥ ४ ॥ उलूखलादीनां कुतोऽभिमन्त्रणसंबन्धः । अत्र वत्सशर्मपादाः पठन्ति — ' उलूखलादीनामभि-

मन्त्रणम् । तन्तुभिः समानविभक्तित्वात् । असमासस्य च भेदार्थत्वात्^३ । अस्थाद्वयोः^४ इति निवेष्टनम् ॥ ५ ॥ निवेष्टनं नाम प्र-

१० द्राविणीव्यभिचारिण्योर्निरोधः । मन्त्रलिङ्गात्^५ ॥ आवेष्टनेन वंशाग्रमवबध्य मध्मायां बध्नाति ॥ ६ ॥ अवसज्य

मध्यमायां बन्धनम् । संपाताः^६ स्युः ॥ शयनपादमुदाले च ॥ ७ ॥ मञ्चकपादमुत्पले च । बध्नातीति चकारात् ॥

आकृष्टे च ॥ ८ ॥ आकृष्टः मातृकेति प्रसिद्धाभिधानः तस्मिन् । शयनपादं बध्नातीति चकारात् ॥ आकर्षणं

तिलान् जुहोति ॥ ९ ॥ आकर्षः लोहकरणम् । अङ्गाराकर्षणार्थं कुटकः । तेन तिलान् जुहोति । एवं तिलतन्त्रम् ॥

इदं यत्प्रेण्य^७ इति शिरःकर्णमभिमन्त्रयते ॥ १० ॥ शिरश्च कर्णौ च शिरःकर्णम्^८ । भेदेनाभिमन्त्रणम् । उभयोर्निरोधनेऽभि-

१५ मन्त्रणम् । उभयोर्निरोधनमविशेषत्वात् ॥ केशान् धारयति ॥ ११ ॥ यां निरोद्धुमिच्छति तस्याः केशान् धा-

रयति ॥ भगेन मा^९ न्यस्तिका^{१०} इदं खनामि^{११} इति सौवर्चलमोषधिवत् । स्रजवत् । शुक्लप्रसूनम् । मूलं दर्भेण

परिवेष्टय^{१२} । शिरस्युपचृत्य ग्रामं प्रविशति ॥ १२ ॥ मूलग्रहणं हि बन्धनं स्यात् । अथ ओषधिवत्^{१३} । सुवर्चला

प्रसिद्धा त्रिसन्ध्यासदृशी । शुक्लप्रसूनं कर्मान्तरेण मूलविशेषणत्वात् ॥ रथजितां^{१४} इति माषस्मरान् निवपति ॥ १३ ॥

रथजितामिति त्रीणि समा-

नान्तरत्वात्^{१५} । माषस्मरा नाम उत्पत्पूर्वेषु अन्यस्मिन् वा उप्ले ये माषा जाता ते माषस्मराः । तान् निवपति ।

२० यस्या निरोधमिच्छति तस्याः शिरसि ॥ शरभृष्टीरादीप्ताः प्रतिदिशमध्यस्यत्यर्वाण्या आवलेखन्याः ॥ १४ ॥

आवलेखनी कथिता^{१६} अर्वाची अभिमुखा । शरफलीः ताः प्रतिदिशमभिमुखायाः क्षिपति । अग्निना

प्रदीप्ताः । अनिवृत्तविशेषणत्वात् ॥ भगमस्या वचं^{१७} इति मालानिष्प्रमन्ददन्तघ्रावनकेशमीशानहृता-

या अनुस्तरण्या वा कोशमूलूललदरणे त्रिशिले निखनति ॥ १५ ॥ विद्वेषणार्थत्वात् कर्मभेदः । तस्या मा-

ला स्रक् । तस्या निष्प्रमन्दः क्रीडापवर्गायेन्दुकः । तस्या दन्तघ्रावनम् । तस्या एव च केशाः । समुच्चय एकवद्भावात् ।

जरहनायागोः उरुदलदरणेनिसः शिवा निहृत्यनत्रकोशनिहन्त्यानु॥ अतुलस्वनेनिहन्त्यानु॥ दरफउरु
 र्मन्त्रनेः विदेषणानिगानु॥ ७॥ मालामुपमृश्यान्नाह॥ नस्यएनापुष्पस्वजनेमदोअनाह॥ नायेवस्त्रियंम
 त्रिणिकत्रामउलानिकस्य॥ सूत्रेणविदेष्याविशिल्येमानराणिन्यत्यास॥ नस्याएयस्त्रीनुडंजनेत्रात्रक
 सत्वेणवध्वात्रिशिल्येगर्तेनिहने॥ केत्रामउरुमन्त्रेत्यवम्वमानराणिभवेति॥ व्यत्यासनेचनमपुष्प
 माणांमपिनिवनंमाभूत॥ ८॥ अथात्येभगमुत्वननियनभगान्विनितरतुस्त्रिशिल्यचतुःशिलिइदं
 तमुत्वनमिज्जययाचधनेनचेनि॥ तौभाग्यमस्याकथंस्यादिनि॥ अथेत्यनरांनुरवानस्यात्वननसंमल
 यार्थेनिरवननंकनुरेवात्वननंसंमल्यार्थे॥ ९॥ इमास्वनामीतिबाणापणिलोहिनाजायाइसनसु
 नीयत्रायनगनुपरिकरिनि॥ रनवणायाअनाइसनवायापुणीसंस्तुएकोक्तनवा॥ पणिशरपुले
 निप्रसिद्धा॥ नयासपत्याः त्रायनमनुपरिकरिनि॥ १०॥ अभिनेधामित्यधस्तात्पत्रासुपुननि॥ पादे
 नत्रायनाचस्तानुवाणापण्योपत्रवन्ननि॥ ११॥ गउपुतेधामित्यपयुपास्यनि॥ पादेनोपरिस्त्रिपनि॥ १२॥
 कामविनेष्यमाणोपादेनासंख्याताः॥ त्रार्कराः परिकिरनूत्रजनि॥ काममिष्टामपनयिष्यपरपुत्रपुत्रा
 अपनः॥ त्रोगुचत्यनेनापरिगणिताः॥ त्रार्कराभिभमंभ्यताः॥ १३॥ परिकिरनूत्रजनि॥ इदविधानंस्त्रीकाम
 स्यादिनेयत्ता॥ इष्ट्याविनात्रानात्यनवेदे॥ इद्वानि॥ १४॥ समभ्रजपति॥ नाः समदेयनूत्रजनि॥ १५॥ असंख्याताः
 त्रार्कराष्टीत्वाजपति॥ १६॥ इष्ट्यायाभ्रजिजनादिष्वजनीवात्ताइदमितिप्रकिजापः प्रदानाभिभ्रजानानि॥ अतु
 योविनकुमिष्टानजपतिष्वन्यत्यमजनादिनिह॥ मदानेयनूतिनिह॥ भिमव्यप्रदराभि॥ अभिमज्जानयस्वयो
 निननुमिष्टानतमभिभ्रज्यनपति॥ १७॥ प्रथमेनवक्ष्यमाणासुमेवानु॥ इष्ट्यायाभ्रजिमित्यनेनइदयोभि
 नीपणा॥ भ्रजोक्तत्वानु॥ जनादिष्वजनीनाइत्यनेअध्यानस्थावादनमोचने॥ १८॥ अश्विरेवेतिपरपुत्रां
 ॥ पशुनानसेनकथितंष्टंपाययानि॥ प्रमहशुवतु॥ परपुत्रकुमारः॥ मन्याविनयमिहविधानंमन्यास्त्रीविप
 यत्ता॥ १९॥ अथन्यामिवनिदृष्टास्थानमादने॥ एकयास्त्रियंष्टष्टापाषाणमादसे॥ इदोययानिइयानि॥
 अथोभ्रमेनिदयानि॥ इदोययानि॥ २०॥ तूनाययाभिनिष्टानति॥ नमुवात्रमानं॥ २१॥ छायायासुज्यकरो
 नि॥ तन्निमित्तोमनुस्वस्यछायायायनुराणोपयति॥ २२॥ अयदमदत्योपुचिवतु॥ इममूलदमेणपरिवे
 ष्यनेत्रासुपुत्रेति॥ तत्सर्वमनुविनयनूतिंविगविश्यानु॥ अथात्राइतिसेवापपुत्रेस्त्रीनिमित्तमोपुधिन
 चनेप्रकरणा॥ आपथिवादिदिकमानिदृश्या॥ २३॥ अथजानानि॥ विनवीरजनयेत्यान्यानि॥ निचनिजाय
 नेत्यपतरांमूनेमत्रमः मूडलाभ्यासिष्टमभक्तलेकरि॥ अथपतरांस्वरीतस्यामूनेअत्रममडलाभ्यासंकथ्य
 नइकेकत्ताननेत्येददनि॥ अथवास्याप्रलेकरि॥ २४॥ सीमनमनीसत॥ मंत्रमुत्काकत्रासीमनमनीस

- ज्वरहताया गोः । उलूखलदरणे तिस्रः शिला निहत्य तत्र कोशं निखन्यात् । अत उलूखलं निखन्यात् । दरणः उलू-
खले गर्तः विद्वेषणलिङ्गात् ^१ ॥ मालामुपमध्यान्वाह ॥ १६ ॥ तस्या एव पुष्पस्रजं विमृद्य अन्वाह तामेव स्त्रियम् ॥
त्रीणि केशमण्डलानि कृष्णसूत्रेण विप्रथ्य त्रिशिलेऽमोत्तराणि व्यत्यासम् ॥ १७ ॥ तस्या एव त्रीन् केशपुञ्जान् कृष्ण-
सूत्रेण बद्ध्वा त्रिशिले गर्ते निहन्ति । केशमण्डलमश्मनि । एवमश्मोत्तराणि भवन्ति । व्यत्यासवचनमधस्त्रया-
५ णामपि निखननं मा भूत् ॥ अथास्यै भगमुत्खनति 'यं ते भगं निचख्नुस्त्रिशिले यं चतुःशिले । इदं
तमुत्खनामि प्रजया च धनेन च' इति ॥ १८ ॥ सौभाग्यमस्याः कथं स्यादिति । अथेत्यनन्तरम् । निखातस्योत्खननसंप्रत्य-
यार्थम् । निखननं कर्तुरेवोत्खननसंप्रत्ययार्थम् ॥ इमां खनामि ^२ इति बाणापर्णी लोहिताजाया द्रप्तेन सं-
नीय शयनमनु परिकिरति ॥ १९ ॥ रक्तवर्णाया अजाया द्रप्सेन बाणापर्णी संक्षुद्य एकीकृत्य । बाणापर्णी शरपुङ्खे-
ति प्रसिद्धा । तथा सपत्न्याः शयनमनु परिकिरति ॥ अभि तेऽधाम् ^३ इत्यधस्तात् पलाशमुपचृतति ॥ २० ॥ पादे-
१० न । शयनस्याधस्तात् बाणापर्ण्याः पत्रं बध्नाति ॥ उप तेऽधाम् ^४ इत्युपर्युपास्यति ॥ २१ ॥ पादेन । उपरि क्षिपति ॥
कामं विनेष्यमाणोऽपाचेनासंख्याताः शर्कराः परिकिरन् व्रजति ॥ २२ ॥ काममिच्छामपनेष्यन् परपुरुषगम-
'अप नः शोशुचत्' ^५ इत्यनेनापरिगणिताः शर्करा अभिमन्थ्य ताः परिकिरन् व्रजति । इह विधानं स्त्रीकाम-
स्य विनेयत्वात् । ईर्ष्याविनाशानान्यत एवेह पठितानि ॥ संमृद्नजपति ॥ २३ ॥ ताः संमर्दयज्जपति ॥ असंमृद्नन् ॥ २४ ॥ असंख्याताः
शर्करा गृहीत्वा जपति ॥ ईर्ष्या ध्राजि ^६ जनाद्विश्वजनीनात् ^७ त्वाष्ट्रेणाहम् ^८ इति प्रतिजापप्रदानाभिपक्षनानि ॥ २५ ॥ यस्ये-
१५ र्ण्यां विनेतुमिच्छति जपति अन्यतमम् । जनादिति द्वे । प्रदानं यत्किंच अभिमन्थ्य प्रददाति । अभिमर्शनं यस्येर्ण्यां
विनेतुमिच्छति तमभिमृश्य जपति ॥ प्रथमेन वक्षणासु मन्त्रोक्तम् ॥ २६ ॥ 'ईर्ष्याया ध्राजिम्' ^९ इत्यनेन हृदय्याग्निनि-
र्वापणं मन्त्रोक्तत्वात् । आध्मातस्य वा हतेर्मोचनम् ^{१०} ॥ अग्नेरिव ^{११} इति परशुफाण्टम् ॥ २७ ॥
परशुना तत्तेन क्वथितं फाण्टं पाययति ^{१२} । प्रमेहणवत् ^{१३} । परशुः कुठारः । मन्युविनयनमिह विधानं मन्योः स्त्रीविष-
यत्वात् ॥ अव ज्यामिव ^{१४} दृष्ट्वाऽश्मानमादत्ते ॥ २८ ॥ एकया । स्त्रियं दृष्ट्वा पाषाणमादत्ते ॥ द्वितीयया निदधाति ॥ २९ ॥
२० अश्मानं भूमौ निदधाति । द्वितीययर्चा ॥ तृतीययाभिनिष्ठीवति ॥ ३० ॥ तमेवाश्मानम् ॥ छायायां सज्यं करो-
ति ॥ ३१ ॥ यन्निमित्तो मन्युस्तस्य छायायां धनुषि ज्यामारोपयति ॥ अयं दधं ^{१५} इत्योषधिवत् ॥ ३२ ॥ दधमूलं दधेण परिवे-
ष्ट्य केशेषूपचृतति ^{१६} । सर्वमन्युविनयनं लिङ्गाविशेषात् । 'यथावश' ^{१७} इति सर्वत्रोपपत्तेः स्त्रीनिमित्तमोषधिव-
चनं प्रकरणात् । ओषधिवदिति कर्मातिदेशार्थम् ॥ अग्ने जातान् ^{१८} इति न वीरं जनयेत् प्राण्यान् ^{१९} इति न विजये-
तेत्यश्वतरीमूत्रमश्ममण्डलाभ्यां संघृष्य भक्तेऽलंकारे ॥ ३३ ॥ अश्वतरी खरी । तस्या मूत्रमश्ममण्डलाभ्यां संघृष्य
२५ तद्भक्ते कृत्वा तत् तस्यै ददाति । अथ चास्या अलंकारे ॥ सीमन्तमन्वीक्षते ॥ ३४ ॥ मन्त्रमुक्त्वा केशसीमन्तमन्वीक्ष-

॥७॥ अपि ह्येति जायायेजारमन्वाहन्नेन प्रमृताया विटमन्वाह ॥७॥ इति पदे वाचकं पदं चानि ॥
 वाचकं पदं स्वटपदे चत्वाचिनंति विटपुमान्भवति ॥७॥ आश्रयमानं महारि ॥ आश्रयान्जारस्वसंगमने
 देवांसं कृतं देवाः नृवास्याने निक्षिपति ॥७॥ अष्टिक इति ॥ पाणापणि ॥ शिरपुत्रासाश्रयप्रहरति द्वाषी
 ॥७॥ आनददृशितमवा कानि संस्पृशति ॥ वस्यमाणानि हृदयं मुखमिति मन्त्राकानि संस्पृशति ॥ आनदस्य
 ॥७॥ अपि चान्नाहजार ॥ स्त्रीकृमाणि सप्तमाणि ॥७॥ फलने च ॥ विज्ञानान्येन वृद्धयेन ॥७॥ साहना
 क्रमकारणानि ॥७॥ इति महत्तयवेद उपाध्याय वस्यत्र मणः प्रपावभट्टारिलहृती कोशिकभाष्यदा
 दशमिकाटिका ॥१२॥ चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥७॥ अथ यथा नित्यं रोदनात्कुचसुचपादाविज्ञान
 नि ॥ प्रदीप्तमामागिनि ॥ साहना विधिग्रहे अन्यादिना प्रतीकाकोनासाहितं विचरुचयेन ॥ अथ यथा
 तिष्ठस्य सकल्पनत्वात् फलकमोच्यते ॥ कस्य संश्रयि प्राणनागैरगमनाभ्यामभ्यस्य सदराद्यागच्छा
 धितस्य जेविमरणाभ्यां प्रजनने स्त्रीप्रयोगात् ॥ एवं मन्यत्रापि यद्यतदेव भावितव्यायाविकारो भवेदि
 ति ॥ सकल्प्येन्न चेतनानां कानि पुनस्तानि शीरोदनात्कुचस्तिष्ठः स्वावस्तीर्णं तस्मात्वाच्युरिपादा
 फास उक्तेः ॥ शीरोदनयोस्तु कर्मफलानि देवाः ॥ स्ववशादाविज्ञानात्तमभि मन्त्रणा निसर्वाभ्यभि
 मन्त्रणानि सर्वाभ्यभि मन्त्राणां निवचनानां ॥ निवचनानि लोके प्रसिद्धानि भवन्ति ॥ उपपुनयो व्यासाष्टकाद
 निनान्यस्य सकस्याप्युक्तं विज्ञानं ॥ इति ॥ उपपुनया ॥ व्यासाष्टकादिवना ॥ स्य
 समासकरणानि ॥ अतएव पुत्रे कुतः ॥ शीरोदनयोः सफलया इति देवा आभे मन्त्रोक्षणं ॥ अथान्वदति ॥७
 सांश्रमिकवेदि विज्ञानं ॥ सांश्रमिकं सांश्रमिकं ॥ जपे च यत्तावधारणं फलसंश्रमिकं कर्मवेदि कृत्वा प्ररुते
 सत्तेनाभि मन्त्रानि नयति द्विषा ॥७॥ ननु सदिनिपचपवपुके भक्तमडलुसे भक्तो प्रीत्युत्तरसायुगे आस
 पुषाण्यारिक विज्ञास्यात्राकरासीति ॥ वेनस्तीदत्यभि मन्त्रे सयते ॥ उभयोर्द्विषारकी वेज्ञानिज्ञाकरा
 छले सते ॥ पाण्यारसमासकरणं ॥ त्राकराणां पाणिसेवाया ॥७॥ कुभमहन्नेन परिवेष्टमायायामने
 विरुते संश्रानानयति ॥ इत्यतीष्टे हनेन यतीत्यभि मन्त्रयानि रस्यते ॥७॥ अथनी स्यात्तु वचां धार
 जाचितकुमारियेन हरताततावह ॥ अथकारकालमाया छदस्यतुमार्यायी देव प्रजावितकुमार्या
 वनः रजः यथो नैस्यान्नेन कुभयतो हरस्तेनानष्ट विज्ञेय ॥ सुपर्णा ॥१॥७॥ एवं सौरसाही ॥ हले गाम्याय
 ने एवमेव बुद्ध्यात् ॥ अहंवेन पीरवेष्टकुमार्यो रवप्रानने ॥७॥ शोशानो बुमारो माहयमित्यस्यामिति मा
 दत्तेति ॥ चतुरालोष्टाव्यहंतेनामेषदरानि ॥ कुमार्यालोष्टानो र्यामिछासतमादयत्तेत्याहति लोष्टः ॥ व

ते ॥ अपि वृश्च' इति जायायै जारमन्वाह ॥ ३५ ॥ तृचेन प्रसूताया विटमन्वाह ॥ क्लीबपदे बाधकं धनुर्वृश्चति ॥ ३६ ॥
बाधकं धनुः षण्ठपदे कृत्वा छिनत्ति । विटः पुमान् न भवति ॥ आशयेऽश्मानं प्रहरति ॥ ३७ ॥ आशयः जारस्य संगमन-
देशः संकेतदेशः । तत्राश्मानं निक्षिपति ॥ तृष्टिक' इति बाणापर्णम् ॥ ३८ ॥ शरपुङ्खामाशये प्रहरति द्वाभ्याम् ॥
आ ते दद' इति मन्त्रोक्तानि संस्पृशति ॥ ३९ ॥ वक्षणा हृदयं मुखमिति मन्त्रोक्तानि संस्पृशति जारस्य ॥

- ५ अपि चान्वाह ॥ ४० ॥ जारम् । स्त्रीकर्माणि समाप्तानि । फलवन्ति च विज्ञानान्यन्यतन्त्र उच्यन्ते । संहिता-
क्रमकारणात् ॥ इति महावेदार्थविद उपाध्यायवत्सशर्मणः प्रपौत्रस्य भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये द्वा-
दशमी कण्डिका ॥ १२ ॥ चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ॐ । अम्बयो यन्ति' इति क्षीरौदनोत्कुचस्तम्बपाटाविज्ञाना-
नि ॥ १ ॥ पूर्वोदीनि' समाप्तानि संहिताविधिग्रहणे । अम्ब्यादीनां प्रतीकानां संहिताविधिरुच्यते । 'अम्बयो यन्ति' इ-
त्यस्य सूक्तस्य विज्ञानफलं कर्मोच्यते । कस्य संशये प्राणनाशे गमनागमनाभ्यामभ्यस्यते । सदसद्योगात् व्या-
१० धितस्य जीवनमरणाभ्याम् । प्रजनने स्त्रीपुंयोगात् । एवमन्यत्रापि । यद्येतदेवं भवेत् तत्रायं विकारो भवेदि-
ति संकल्पयेत् । न चेत्ततो न । कानि पुनस्तानि । क्षीरौदनोत्कुचाः । 'तिस्रः स्नावरज्जूः' इति । स्तम्बो वा यदि वा
पाटा । उत्कुचक्षीरौदनयोस्तु कर्मणः फलनिर्देशः । स्तम्बपाटाविज्ञानानीत्यभि-
मन्त्रणानि 'सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि' इति वचनात् । विज्ञानानि लोके प्रसिद्धानि भवन्ति । उपश्रुतयो न्यासाष्टकादी-
नि विज्ञानानि । अस्य सूक्तस्यापृथक्त्वं विज्ञानस्य

- १५ समासकरणात् । अत एव चोत्कुचक्षीरौदनयोः सफलयोः निर्देशे अभिमन्त्रणप्रोक्षणम् । तथा चेति ॥
सांग्रामिकं वेदिविज्ञानम् ॥ २ ॥ संग्रामे भवं सांग्रामिकम् । जयपराजयावधारणफलं संग्रामकर्म । वेदि कृत्वा प्रकृतेन
सूक्तेनाभिमन्त्र्य चिन्तयेद्विशेषम् ॥ वेनस्तत्' इति पञ्चपर्वेषुकुम्भकमण्डलुस्तम्बकाम्पीलशाखायुगमालो-
षु पाण्योरेकविंशत्यां शर्करास्वीकृते ॥ ३ ॥ 'वेनस्तत्' इति अभिमन्त्र्य ईक्षते । उभयोर्हस्तयोरेकविंशतिं शर्कराः
कृत्वेक्षते । पाण्योरसमासकरणं शर्कराणां पाणिसंयोगार्थम् ॥ कुम्भमहतेन परिवेष्टयाधाय शयने

- २० विद्वते संपातानतिनयति ॥ ४ ॥ परीति सर्वतो वेष्टनम् । अतिनयतीत्यभिमन्त्रणनिवृत्त्यर्थम् ॥ अनतीकाशमवच्छाद्यार-
जोवित्ते कुमार्यौ येन हरेतां ततो नष्टम् ॥ ५ ॥ अन्धकारकालं प्राप्याऽऽच्छादयति कुमार्यौ । यदि च अरजोवित्ते कुमार्यौ भ-
वतः । रजः ययोर्न स्यात् । एतं कुम्भं यतो हरतस्ततो नष्टं विज्ञेयं सुवर्णादि ॥ एवं सीरे साक्षे ॥ ६ ॥ हले गोभ्यां यु-
क्ते एवमेव कुर्यात् । अहतेन परिवेष्टय कुमार्योरेव प्राजनम् ॥ लोष्टानां कुमारीमाह यमिच्छसि तमा-
दस्वेति ॥ ७ ॥ चतुरो लोष्टान् गृहीत्वा प्रैषं ददाति 'कुमारि लोष्टानां यमिच्छसि तमादस्व' इति । आकृतिलोष्टः । व-

लीकलोष्टः॥ नलीकलोष्टः चतुष्पलोष्टः॥ अक्षरानलोष्टः॥ उत्तरसूत्रेभ्यः॥ अयंलोष्टविशेषः॥ ७॥ अ
 क्षतलोष्टवालीकोकल्याणः॥ अनयोलोष्टयाग्रहणमभिलिखितार्थसंपन्नः॥ ७॥ चतुष्पयाव
 हुवारिणी॥ कुमारीव इन्द्रः॥ पुरुषानुगच्छति॥ ७॥ अक्षरानान्वितस्त्रीवति॥ मैत्रेयुमारिअक्षरानानु
 गृहीत्वाहरंनितं एवं पूर्ववत्॥ ७॥ उदकाजलिनिनयत्पुष्टः॥ कुमारीव्रयात्॥ ७॥ आनीनमपक्षिपत्पुष्टः॥
 ७॥ पूर्वस्यादित्रिभुजलिपत्पुष्टः॥ अत्रैतद्वले॥ विज्ञानसंहितानीकुर्मणि॥ ७॥ अथिनानि॥ नदंतरानिमि
 तिकप्रतीकानितस्मानिषांविधेः॥ ७॥ इतिभट्टद्वारिलकृतोक्तोक्तिकभाष्यपञ्चमेऽध्यायिमथमा
 कंडिका॥ १॥ अजरायुजशनिदुर्दिनमायव्यक्तविद्यति॥ दुर्दिनमेघानोविनाशदनुगानदिनात्रायाग
 चक्रसूक्तंनपन्न॥ प्रत्युतिष्ठतिगच्छतीत्यर्थः॥ आयमितिदुर्दिनाप्रयत्नात्॥ यद्येवमस्तुकिं॥ ७॥ उ
 च्यते॥ आयमिति॥ अन्धचमुदवज्जः॥ ७॥ चोदवज्जः॥ प्रत्युतिष्ठतिप्रहरणाभावेनदुष्प
 मस्कारस्यचिंतालीनुष्यतिः॥ स्तनप्रविनाशः॥ स्यात्॥ ७॥ अस्यस्तुवः॥ किमुक्तनादाय॥ प्रत्युतिष्ठतीति
 वाक्यमेषः॥ अप्सिप्रसिद्धः॥ उष्णकवादायगृहीतोसमुच्चयः॥ एकवडावात्॥ किंकरवः॥ सुखीकोक्षीरः॥
 नानादावप्रत्युतिष्ठतिदुर्दिनेकिमुक्तनासमाख्यविकल्पार्थः॥ नमः॥ दुर्दिनेप्रत्युतिष्ठतीतित्राष्टः॥ साकां
 क्षत्वात्॥ ७॥ नमोऽल्लोकायमुक्तनानः॥ नमः॥ दुर्दिनेप्रत्युतिष्ठतीतित्राष्टः॥ साकांक्षसन्निकम्पांलला
 टप्रसिद्धेः॥ नमः॥ युत्तु॥ ७॥ उत्साधवास्तोऽप्रसक्तपादोऽक्षिप्रशकंरावुद्दति॥ एहपटलमपनीयग्रहानुव
 हिरवस्थितोऽनुरूपेणकपालेक्षिप्रपत्राणितुद्दति॥ शकंरावुद्दति॥ विकल्पः॥ साधनत्वादिकनइती
 ज्ञा॥ ७॥ इतिराकोचोदधानि॥ केरापणीनित्यासुराष्टुवरीकेतिमालवभुउच्छाद्यवेराकोवाध्यासा
 रकपालेनचोभयवर्तनेविष्टएद्रेत्वात्तात्॥ आदधनीवचनद्विवक्षयाभावात्॥ ७॥ वर्षपरितः॥ प्रतिरो
 मुकषितः॥ ७॥ परित्रुम्यखदायामर्केक्षिप्रसंवपति॥ एवंपूर्वजमर्केक्षिप्रसंवपति॥ वर्षेणानिषोडि
 नोवर्षपरितः॥ निषाडारकारिद्योगेनिग्रनेउभयोर्वक्षमाणाभायमिति॥ परित्रुम्यखदायामर्केक्षि
 प्रसंवपति॥ गर्तः॥ स्वभावनः॥ ७॥ सर्वत्रगत्वाखदायामर्केसमुत्तनालेप्रकृतनसूक्तनीपिडीकृतंक्षिप
 ति॥ शीघ्रनकाकोनरशानीक्षते॥ नमस्तुभ्यस्तुयस्वष्टुस्तनयौत्तरित्युत्रानियुक्तमापादायानिषारि
 म्यखादायामत्रानियुक्तंक्षिप्रसंवपनीतित्राष्टः॥ साकांक्षत्वात्॥ सन्निधेः॥ स्यात्॥ अत्रानिहिमत्राकरापा
 नक्तनात्रानिविनाशितंनदत्रानियुक्तंनक्षिप्रसंवपनीति॥ अत्रानिविष्टः॥ काश्मवर्षाणि॥

- लमीकलोष्टः । चतुष्पथलोष्टः । श्मशानलोष्टः । उत्तरसूत्रेभ्यः अयं लोष्टविशेषः ॥ आ-
कृतिलोष्टवल्मीकी कल्याणम् ॥ ८ ॥ अनयोर्लोष्टयोर्ग्रहणे अभिलषितार्थसंपत् ॥ चतुष्पथाद् ब-
हुचारिणी ॥ ९ ॥ कुमारी बह्वन् पुरुषान् गच्छति ॥ श्मशानान्न चिरं जीवति ॥ १० ॥ सैव कुमारी श्मशानात् लोष्टं
गृहीत्वा हरति । एवं पूर्वत्र ॥ उदकाब्जलिं निनयेत्याह ॥ ११ ॥ कुमारीं ब्रूयात् ॥ प्राचीनमपक्षिपन्त्यां कल्या-
णम् ॥ १२ ॥ पूर्वस्यां दिशि अञ्जलिं क्षिपन्त्या अभिप्रेतफलम् । विज्ञानसहितानि कर्माणि कथितानि । तदन्तरा नैमि-
त्तिकप्रतीकानि । तस्मात् तेषां विधेः कृतिः ॥ इति भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये पञ्चमेऽध्याये प्रथमा
कण्डिका ॥ १ ॥ ॐ । जरायुज^१ इति दुर्दिनमायन् प्रत्युत्तिष्ठति ॥ १ ॥ दुर्दिनं मेघानां विनाशहेतुः । तद् विनाशाय आग-
च्छन् सूक्तं जपन् प्रत्युत्तिष्ठति । गच्छतीत्यर्थः । प्रायश्चित्तं दुर्दिनाश्रयत्वात् । यद्येवं क्रमस्तु किं कृतः । उ-
च्यते । प्रायश्चित्तत्वात् ॥ अन्वचमुदवज्रैः^२ ॥ २ ॥ ऋचा ऋचोदवज्रैः प्रत्युत्तिष्ठति । प्रहरणमात्रं चैतदुदवज्र-
संस्कारस्य चिरकालनिष्पत्तेः । ततश्च विनाशः स्यात् ॥ अस्थुल्मुककिष्कुरुणादाय ॥ ३ ॥ प्रत्युत्तिष्ठतीति
वाक्यशेषः । असिः प्रसिद्धः । उल्मुकं चादाय गृहीत्वा । समुच्चयः एकवद्भावात् । किष्कुरवः वृसीकशेरवः ।
तानादाय प्रत्युत्तिष्ठति दुर्दिनम् । अस्थुल्मुककिष्कुरुणां समासो विकल्पार्थः ॥
नग्नो ललाटमुन्मृजानः ॥ ४ ॥ नग्नः दुर्दिनं प्रत्युत्तिष्ठतीति शेषः । साकाङ्क्षत्वसन्निधिभ्याम् । लला-
टं प्रसिद्धम् । उन्मर्दयन् ॥ उत्साद्य बाह्यतोऽङ्गारकपाले शिशुपत्राणि जुहोति ॥ ५ ॥ गृहपटलमपनीय गृहाद्ब-
हिरवस्थितोऽङ्गारपूर्णं कपाले शिशुपत्राणि जुहोति । शर्करा वा जुहोति । विकल्पः साधनत्वादेकवद्भावा-
च्च ॥ केराकावाद्धाति ॥ ६ ॥ केरापर्णीति सुराष्ट्रेषु । वरीकेति मालवेषु । उत्साद्य केराकावाद्धात्यङ्गा-
रकपाले । न चोभयत्र तन्त्रं विप्रकृष्टदेशत्वात् । आदधातिवचनं हविर्धर्मभावाथम् ॥ वर्षंपरीतः प्रतिलो-
मकषितस्त्रिः परिक्रम्य खदायामर्कं क्षिप्रं संवपति ॥ ७ ॥ एवं पूर्वत्र । वर्षेणातिपीडि-
तो वर्षंपरीतः । वर्षाधारादियोगनिर्गतः । उभयोर्वक्ष्यमाणं प्रायश्चित्तम् । त्रिः परिक्रम्य खदायामर्कं क्षि-
प्रं संवपति । खदा गर्तः स्वभावजः । त्रिः सर्वत्र गत्वा खदायामर्कं समुत्तजालं प्रकृतेन सूक्तेन पिण्डीकृतं क्षिप-
ति शीघ्रं न कालान्तरं प्रतीक्षते ॥ नमस्ते अस्तु^३ यस्ते पुषुः स्तनयित्सुः^४ इत्यशनियुक्तमपादाय ॥ ८ ॥ त्रिष्परिक्र-
म्य खदायामशनियुक्तम् । क्षिप्रं संवपतीति शेषः । साकाङ्क्षत्वात् सन्निधेः स्यात् । अशनिर्हिमशर्करापा-
तः । तेनाशनिना विनाशितं तदशनियुक्तम् । तत् शीघ्रं खदायां सूक्तान्ते क्षिपति । अशनिनिष्पन्दः अश्मवर्षाणि ।

[illegible]

- अशान्युपशमफलं लिङ्गात् ॥ प्रथमस्य^१ सोमदर्भकेशानीकुण्डलाक्षामञ्जिष्ठीबदरहरिद्रं भृजंशकलेन परिवेष्ट्याधःशिरस्युर्वरामध्ये निखनति ॥ ९ ॥ प्रथमस्य सूक्तस्य । सोमदर्भौ प्रसिद्धौ । केशानी प्रसारिणीति उच्यते । उपविलम्बेषु प्राकारेषु प्रायेण जायते । कुष्ठादीनि प्रसिद्धानि । समुच्चय एकवद्भावात् । भूर्जावयवेन सर्वाणि वेष्टयित्वा अधःशिरः छिद्रं कृत्वाऽभिमन्य सस्यमध्ये निखनति । अशनिरक्षा ॥ दधिनवे नाशना-
५ त्या संहरणात् ॥ १० ॥ दधि च नवं धान्यं च न भक्षयेद्यावन्न धान्यं गृह्मानीतम् ॥ आशापालीयं तृतीयावर्जं दूहणानि ॥ ११ ॥ 'आशानामाशापालेभ्यः'^२ इत्यस्य दूहणफलानि कर्माणि । बहुवचनादुपपत्तेः । ज्योतिरायतनस्य भौमसंबन्धात् । 'उभयान् संपातवतः' इति द्वितीयम् । तृतीयम् 'एकतोऽन्यत् शयनं भौमं जपति' इति । भौमस्य द्वितीया-
संबन्धात् । आशापालीयस्य च विशेषजपमात्रेण तृतीया-
मृचं^३ मुक्त्वा ॥ अत एव भौमेन सह । भौमानि कर्माणि ॥ १२ ॥ 'सत्यं बृहत्'^४ इत्यस्य बहुफलानि कर्माणि ॥ उभयोः सूक्तयोः कर्माण्युच्यन्ते । पुरोडाशाश्मोत्तरानन्तःसंज्ञितेषु निदधाति ॥ १३ ॥ पुरोडाशाश्चत्वारः । अभिम-
१० न्य न संपाताः शब्दान्तरत्वात् । गृहस्याभ्यन्तरकोणेषु निहन्ति । एकैकस्य पुरोडाशस्य पाषाणमुपरि कृत्वा ॥ उभयान् संपातवतः ॥ १४ ॥ पुरोडाशान् अश्मनश्च संपातवतः करोति । निखननं पूर्ववत् । प्रतिद्रव्यं सूक्तानुवृत्तिः । निदधातीति शेषः । सभाभागधानेषु च ॥ १५ ॥ पूर्वकर्मणी भवतः । सभा मेलकस्थानम् । भागधानं महाधनगृहमिति । स्रक्तिष्विति देशनियमः । चकारेण सर्वातिदेशः ॥ असंतापे ज्योतिरायतनस्यैकतोऽन्यच्छयानो भौमं जपति ॥ १६ ॥ एकाग्रेरायतनस्य असंतापयुक्ते देशे शयानोऽधोमुखः भौमं जपति ।
१५ एकेन पादवैन पर्यावर्तते । आशापालीयं तु शयानो जपति । नियमस्तु भौमस्यैव ॥ इयं वीरुद्^५ इति मधुषं खादन्नपराजितात् परिषदमाव्रजति ॥ १७ ॥ पूर्वोत्तरकोणात् परिषदं जनसमूहमागच्छति । ज्येष्ठीमधुं भक्षयन् । आव्रजने मन्त्रः । तिष्ठभिधानात् । न चोच्छिष्टं दोषवचनात् । प्रत्यर्थिजयदोषशमनं प्रायश्चित्तम् ॥ नेच्छतुः^६ इति पाटामूलं प्रतिप्राशितम् ॥ १८ ॥ पाटामूलं 'खादन्नपराजितात्' प्रतिप्राशितमाव्रजति । लिङ्गात् ॥ अन्वाह ॥ १९ ॥ प्रतिवादिनमन्वाह ॥ बध्नाति ॥ २० ॥ यदि मूलसंप्रत्ययः अन्वाहेति मध्ये किं पठितम् । अत्र वचनव्यवधानमेकक-
२० र्मत्वात् ॥ मालां सप्तपलाशीं धारयति ॥ २१ ॥ पाटास्रजं सप्तपर्णां बिभर्ति । सर्वस्य धारणस्य बाहौ बन्धनम् । मन्त्रलिङ्गात् । न संपाताः शब्दान्तरत्वात् । 'दूष्या दूषिरसि'^७ इत्यस्य स्नाक्यस्य बन्धनं स्यात् । अत्रापराजितात् परिषदमाव्रजति । तस्योपजीवनार्थं स्वक्रमे ह्येतत् सर्वं पुनरुच्यते ॥ ये भक्षयन्त^८ इति परिषदेकभक्तमन्वीक्षमाणो भूयते ॥ २२ ॥ एकत्रैव भुञ्जत इति एकभक्तम् । परिषदेकभोजने परिषत्तुल्यसमवायमात्रं लोकोपचारादिति । तामेव परिषदं आसादनन्तरमीक्षमाणः । कल्पान्तरे यत्रैतद् बहूनां मध्ये एको भुङ्कत इति अ-

त्रैलोक्यात् ॥ ७० ॥ ब्रह्मजन्मान्मिता ॥ आगन्तुपाकरिष्यन्भिन्नव्याहारयति ॥ उपक्रमस्तुत्रिष्यानभिन्नव्याहार
 तिसृते ॥ कलहपीरहारदापनात्रानुशास्यमिनत् ॥ ७१ ॥ आशुमातृव्यास्यन्मृतिप्रसक्तकथायिष्यन्सूक्तमभि
 व्याहारयति ॥ कारयित्वाभोजनं हति ॥ आस्थासन्नितिकर्तृनंदेद्राग ॥ प्रतिवादिनाप्रयपनाशोप्राप्त
 नत् ॥ ७२ ॥ ब्रह्मोवादिष्यन्निदवाक्याविचारं कथायिष्यन्मृत्युयिनासहप्रतिवादिनाजपनात्रानुशास्यमितु
 त् ॥ ७३ ॥ ममाभिनवचरतिविभुस्यमाणाप्रमत्तरज्जाधारयति ॥ प्रमत्तरज्जः ॥ चाक्षकाणां प्रबलं वनराक्षः ॥
 अभिमन्त्रिनामाकरिष्यन्नितावग्रीवाचमपाताः ॥ राक्षसतरत्नानु ॥ मातावनुकलहनाशोपापगमानु ॥
 सन्नाचमदतिभक्षयति ॥ सम्पाचमदतिक्षीरिदनामन्यतमममाप्रतिज्ञावसंपावोभूक्षयत्तानु ॥ ७४ ॥ स्वर्गगच्छा
 नित्यारुणसूक्तान्तष्ट्वा नित्यतमेदिदिशभेदानु ॥ ७५ ॥ उपतिष्ठति ॥ मेमेवपुद्गलाभितमं चेतनं मेमेव तं
 नंदन ॥ इति नित्यह ॥ ७६ ॥ महम्मूर्खतुपराजितालरिपुदमात्रजानि ॥ यत्रतुवत्कापरिपदमागच्छति ॥
 ॥ ७७ ॥ पंचमिष्यायिदितोयाकाडिका ॥ ७८ ॥ अम्रितहासिकत्वासुखाभिलाहरणमुच्यते ॥ इत्यादिपरसी
 निस्वात्मयवधानि ॥ एककमीकादिवासग्रासः शास्त्रदकान्तवधने ॥ आज्यभागानिशास्यदक ॥ तत्र
 त्रमत्तरकक्रियादरोवानु ॥ पूर्वोद्धेकर्मस्यवडनरत्नवाहने नरमेवकस्यादः ॥ प्रतिहरणानु ॥ अस्य
 चाकारक्षयेत्तानु ॥ अनः ॥ त्वेत्तरतेत्रिजगामनिपावनं ॥ स्वल्पत्रिकारः ॥ आत्मयमाणि ॥ स्वल्पसिलकः ॥
 कृत्याग्रामनाथ ॥ ७९ ॥ पुरस्तादनेः पित्रागणकारयति ॥ मध्यत्रैः पूर्वस्मिन्देशेकस्यापिगलवर्णांघ्रमेका
 रयति ॥ अन्येनमारयति ॥ ८० ॥ पश्चादनेः ॥ इहानु ॥ रक्तवर्णैकगणपतिमदशकारयति ॥ पुनुरधियुहणंगो
 मारणदिशामभूतु ॥ ८१ ॥ पृथ्विशिवाय ॥ पृथ्वीगोपिक्रियाय ॥ अन्विषारसकः ॥ पश्चादनिमोसावि ॥ वच
 नयानेशाधनेत्पृथ्विक्रियायतानु ॥ ८२ ॥ मेधाकाः ॥ यामेवडकाः ॥ ओषधयः ॥ कात्याः ॥ आह ॥ दभोपामार्गसह
 पादाआमपाशयन्मवेति ॥ ओषधीर्विदेशात् ॥ ओषधिसंमृत्ययः ॥ ८३ ॥ वात्राकापीकसितावारसुदपुष्पा
 वपाय ॥ वात्राआटक्तकः ॥ ८४ ॥ पीतः ॥ क्वितुः ॥ सिनीवारअपामार्गः ॥ सदशोमहानु ॥ सदपुष्पाविसा
 जाषधिसमुच्चयएकवडवानु ॥ मेवाकादेनाक्रमानरमत्तानु ॥ मानावनसंयोगानु ॥ ह्योत्रमावाप
 सस्यामवधाय ॥ ८५ ॥ पुश्रिपरसियेडुरस्वादिरागनात्वासमज्यातिरुताअस्यवेधुस्तत्कपणकायात्त
 कुरथप्रतिसरोयाकल्पयेनोविमहाश्राविभावपते ॥ येपुरस्वादिनकमभेदप्रयोगक्रमार्थः ॥ प्रतीका
 नासमुच्चये ॥ इतोयातरत्नानु ॥ महाश्रातिः ॥ कथिताः ॥ एतानिप्रतीकानिभावपतीमहाश्रातिनेति
 चलोपायगने ॥ ८६ ॥ निश्वयमुच्चैः ॥ आश्वत्थजनिपाराभावमुच्चैः ॥ पानदोदतिदधि

- विशेषत्वात् ॥ ब्रह्म ज्ञानम्^१ इत्यध्यायानुपाकरिष्यन्नभिध्याहारयति ॥ २३ ॥ उपाकर्मसु शिष्यानभिध्याहारय-
ति सूक्तम् । कलहपरिहारदोषनाशात् प्रायश्चित्तत्वम् ॥ प्राशमाख्यास्यन् ॥ २४ ॥ प्रतिप्रश्नं कथयिष्यन् सूक्तमभि-
ध्याहारयति कारयिता । न तन्निवृत्तिः । आख्यास्यन्निति कर्तृनिर्देशात् । प्रतिवादिनो जयदोषनाशात् प्रायश्चि-
त्त्वम् ॥ ब्रह्मोद्यं वदिष्यन् ॥ २५ ॥ वेदवाक्यविचारं कथयिष्यन् प्रत्यर्थिना सह । प्रतिवादिनो जयदोषनाशात् प्रायश्चित्त-
५ त्वम् ॥ ममाग्रे वर्चः^२ इति विभङ्क्ष्यमाणः प्रमत्तरज्जुं धारयति ॥ २६ ॥ प्रमत्तरज्जुः चाक्रिकाणामवलम्बनरज्जुः । ता-
मभिमन्त्र्य विभागं करिष्यन् पिता बध्नीयात् । न संपाताः शब्दान्तरत्वात् । मालावत्^३ कलहनाशदोषापगमात् ॥
सभा च मा^४ इति भक्षयति ॥ २७ ॥ 'सभा च मा' इति क्षीरौदनादीनामन्यतमम्^५ । सभां प्रविशन् । संपाता भक्ष्यत्वात्^६ । स्थूणे गृह्णा-
ति । सभास्थूणे सूक्तान्ते गृह्णाति । सूक्तभेदो देशभेदात् । उपतिष्ठते ॥ २८ ॥ सभां च ॥ यद्दामि^७ इति मन्त्रोक्तम् ॥ २९ ॥ मन्त्रमुक्त्वा
वदेत् इक्षेत वा ॥ अहमस्मि^८ इत्यपराजितात् परिषदमाव्रजति ॥ ३० ॥ यत्रतत्रस्थः परिषदमागच्छति ॥
१० पञ्चमेऽध्याये द्वितीया कण्डिका ॥ ॐ । अप्रतिहार्या कृत्यामुक्त्वा प्रतिहरणमुच्यते । दूष्या दूषिरसि^९ इ-
ति स्नाक्यं बध्नाति ॥ १ ॥ एकं कर्म । शान्त्युदकान्ते बन्धनम् । आज्यभागान्ते शान्त्युदकम् । तत्र
शान्त्युदकक्रियादर्शनात् । पूर्वोक्ते कर्म स्मृतमुत्तरतन्त्रादनन्तरमेव कृत्यादेः प्रतिहरणात् । अस्य
चात्मरक्षार्थत्वात् । अतः कृत्योत्तरतन्त्रं निशाप्रतिपालनम् । स्नाक्यविकारः स्नाक्यः मणिः । स्नाक्यस्तिलकः ।
कृत्याशमनार्थम् ॥ पुरस्तादग्ने पिशङ्गं गां कारयति ॥ २ ॥ तन्त्राग्नेः पूर्वस्मिन् देशे कृष्णपिङ्गलवर्णं गां वृषभं का-
१५ रयति । अन्येन मारयति ॥ पश्चादग्नेर्लोहिताजम् ॥ ३ ॥ रक्तवर्णं छागं पश्चिमे देशे कारयति । पुनरग्निग्रहणं गो-
मारणदेशे मा भूत् ॥ यूपपिशितार्थम् ॥ ४ ॥ यूपार्थं गां पिशितार्थमजम् । यूषा रसकः । पिशितानि मांसानि । न चा-
नयोर्वशाधर्माः^{१०} । यूपपिशितार्थत्वात् ॥ मन्त्रोक्ताः ॥ ५ ॥ या मन्त्रे उक्ता ओषधयः । कास्ताः । आह-दर्भापामार्गसह-
पाटाः । आमपात्राद्यत्र न भवति । ओषधिनिर्देशात् ओषधिसंप्रत्ययः ॥ वाशाकाम्पीलसितीवारसदंपुष्पम-
वधाय ॥ ६ ॥ वाशा आटरूषकः । काम्पीलः कथितः । सितीवारः अपामार्गसदृशो महान् । सदंपुष्पा त्रिसन्ध्या ।
२० ओषधिसमुच्चय एकवद्भावात् । मन्त्रोक्तादीनां कर्मेत्तरमवधानभावपनसंयोगात् । होमोत्तरमावापः ।
तस्यामवधाय । दूष्या दूषिरसि^{११} ये पुरस्तात्^{१२} ईशानां त्वा^{१३} समं ज्योतिः^{१४} उतो अस्य बन्धुकृत्^{१५} सुपर्णस्त्वा^{१६} यां ते च-
क्रुः^{१७} अयं प्रतिसरो^{१८} यां कल्पयन्ति^{१९} इति महाशान्तिमावपते ॥ ७ ॥ 'ये पुरस्तात्' इति क्रमभेदः प्रयोगक्रमार्थः । प्रतीका-
नां समुच्चयः द्वितीयान्तत्वात् । महाशान्तिः कथिता^{२०} । एतानि प्रतीकानि । आवपते महाशान्तिं च इति ।
चलोपोऽर्थगतः ॥ नित्यवमुच्योष्णीष्यग्रतः प्रोक्षन् व्रजति ॥ ८ ॥ रात्राववमुच्योपानहौ^{२१} इति । 'पृथि-

- व्यै^१ इति घोराणामन्तर्भवति । अत्र सर्वकृत्यान्यासः अत्र च प्रतिहरणं विहितम् । तस्या उपयोगार्थः चः इह पठितः । उष्णीषं शिरोवेष्टनं यस्यास्ति कर्तुः सोऽग्रतः प्रथमं शान्त्युदकं प्रोक्षति । कव्याच्छमनवत्^२ । प्रोक्षणे मन्त्राः ॥ यतायं यतायं शान्तायं...इति ॥ ९ ॥ यताया इत्यादयः इतिकरणपर्यन्ताः ॥ अभावादपविध्यति ॥ १० ॥ कृत्याभावे संस्काराणामपक्षेपः । कृत्यावलगशिष्याद्यभावे कल्पोक्तानां, इह चोक्तानामभावे संस्कारा वक्ष्यमाणाः ॥
- ५ कृत्यायामित्रचक्षुषा समीक्षन् कृतव्यधनि^३ इत्यवलपितं कृत्याया विध्यति ॥ ११ ॥ मित्रचक्षुषा समीक्षन् उपप्रशान्तायाः कृत्याया अवलितं प्रदेशम् । अवलेपनमपगतप्रसादः । शान्तसम्भारान् कृत्याया 'कृतव्यधनि' इत्यनयर्चा विध्यति । 'दाभ्यूषेण भाङ्गज्येन'^४ इत्येवं विधिः । उत्तरत्र दर्शनात् । शान्तसम्भारान् कृत्यायाऽमित्रचक्षुषा समीक्षन् भूमावस्थितया ॥ यदि पुनरवलिसाभावस्तत्र । उक्तावलेखनीम् ॥ १२ ॥ अवलिसाभावे कथिता प्रतिकृतिः कृत्यायाः ॥ दूष्या दूषिरसि^५ इति दर्व्या त्रिः सारूपवत्सेनापोदकेन मथितेन गुल्फान् परिषिञ्चति ॥ १३ ॥ क्रगेका विधिकर्मत्वात् । कर्म । तिलकदर्व्या सारूपवत्सेनानुदकेन तत्रेण त्रिः परिषिञ्चति कृत्यागुल्फान् । बहुवचनं प्रतिपादं गुल्फद्विवचनात् ॥ शकलेनावसिच्य यूषपिशितान्याशयति ॥ १४ ॥ सूक्तेन । शकलेन त्रिः शान्त्युदकेन कृत्यामवसिच्य यूषं पिशितानि चाशयति । मुखे प्रक्षेपार्थमाशयतिवचनम् । यूषपिशिताशने संपाताः । 'दूष्या दूषिरसि'^६ इति सूक्तेन । अस्य प्रकरणात् । अश्रातेश्च प्रयोगात् ॥ यष्टिभिश्चर्मं पिनह्य प्रैषकृत् परिक्रम्य बन्धान्मुञ्चति संदंशेन ॥ १५ ॥ यष्टिभिर्दीर्घाभिश्च लकुटवन्नानावबद्धचर्मणोः समुच्चयो विशेषवचनात् । एकवचनं जात्यभिप्रायम् । प्रैषकृतो विहिताद्धि वचनात् । परिक्रम्य वेधदेशं गत्वा । आयसेन संदंशेन । कृत्याया बन्धान् मुञ्चति प्रैषकृत् हस्तेन ॥ अन्यत्पाद्वी संवेशयति ॥ १६ ॥ तस्मिन्धर्मणि कृत्यामधोमुखीं संवेशयति प्रैषकृत् ॥ शकलेनोक्तम् ॥ १७ ॥ 'शकलेनावसिच्य यूषपिशितान्याशयति' इत्येतदुक्तम् । उत्तानीकृत्यावसेकस्य ततो दृष्टत्वात् । उक्तवचनस्यैवमर्थवत्त्वात् शयनयोगाच्च ॥ अभ्यक्ता^७ इति नवनीतेन मन्त्रोक्तम् ॥ १८ ॥ 'अभ्यक्ताक्ता' इति मन्त्रे यदुक्तं तच्च । नवनीतेन मन्त्रोक्तं स्यात् । नवनीतं शकलेन गृहीत्वाज्जनाभ्यज्जेन कृत्यायाः कुर्वन्ति । दर्भरज्ज्वा संनह्योत्तिष्ठैव^८ इत्युत्थापयति ॥ १९ ॥ अधोमुखीमेव दर्भरज्ज्वाऽवबध्नाति । निश्चलां कृत्वा 'उत्तिष्ठैव'^९ इत्यर्थेन प्रैषकृदुत्थापयति । कर्ता प्रैषकृत् ॥ सव्येन दीपं दक्षिणेनोदकालाव्वादाय वाग्यताः ॥ २० ॥ कर्ता सव्येन हस्तेन दीपं गृहीत्वा दक्षिणेन हस्तेन उदकपूर्णमलाबु आदाय उत्थापयति । कर्तृकारयितृप्रैषकृतः ॥ तेषाम् । प्रैषकृदग्रतः ॥ २१ ॥ व्रजतीति वाक्यशेषः ॥ अनावृतम् ॥ २२ ॥ आवृत्तिविवर्जितम् । तत्र देशे गच्छेयुः ॥ अगोष्पदम् ॥ २३ ॥ यत्र गोष्पदं न स्यात् ॥ अनुदकलातम् ॥ २४ ॥ पशुना । उदकेन न

- खातः । एतेषां विशेषणानां समुच्चयः ॥ दक्षिणाप्रवणे वा । दक्षिणा यत्र आपः पतिता आगच्छन्ति । स्वयमवदीर्णं वा । न केनचिद्यः खातश्च पूर्वोत्तरविकल्पार्थः । स्वकृते वेरिणे । ऊषरे इत्यर्थः । अन्यशालायां वा निदधाति ॥२५॥ शत्रुक्षेत्रे वा निदधात कृत्याम् । प्रतिसूत्रम् । वेति सर्वविकल्पार्थः ॥ अलाबुना दी-
पमवसिच्य यथा सूर्य^१ इत्यावृत्याऽऽव्रजति ॥ २६ ॥ कृत्यानिधानदेश एव अलाबूदकेन दीपं निषिच्य 'यथा सूर्यो मुच्यते' इ-
त्युक्त्वा गच्छति ॥ तिष्ठन्तिष्ठतो महाशान्तिमुच्चैरभिनिगदति ॥२७॥ तिष्ठन् कर्ता । तिष्ठतां येषामपहता तांस्तिष्ठतश्च । 'शान्ति-
युक्तानि'^२ महाशान्तिरिति कथितम् । तेषामभिमुखमुच्चैर्निगदनम् । एकश्चुत्या पठनम् । मर्माणि^३ संप्रोक्षन्ते ॥२८॥ येऽभि-
चरन्ति ते संप्रोक्षन्ते शान्त्युदकेन । तस्य शमनार्थत्वात् ॥ कृष्णसीरेण कर्षति ॥२९॥ सीरं हलम् । तेन कृष्णवर्णेन
कर्षत्यभिचारभुवम् । काष्ण्यं हलस्याङ्गत्वम् । काष्ण्यं षड्गवं तत् 'अधि सीरेभ्यः' इति बहुवचनात् । प्राय-
श्चित्तेषु च षड्गवसीरदर्शनात्^४ ॥ अधि सीरेभ्यो दश दक्षिणाः ॥३०॥ हलगोभ्यः दश गावोऽधिका दक्षिणा देयाः ।
१० अधिग्रहणमधिकरणनिवृत्तेः^५ । दक्षिणावचनं कर्तृसंप्रत्ययार्थम् ॥ अभिचारदेशा मन्त्रेषु विज्ञायन्ते
तानि मर्माणि ॥३१॥ संप्रोक्षन्त इत्युक्तम् । तानि कानि । उच्यन्ते । ये देशा मन्त्रेषु श्रूयन्ते 'यां ते चक्रुः'^६ इत्येतेषु तानि मर्माणि
देशवचनात् । 'आमपात्रादीनि' इत्युक्तत्वात् देशवचनादुपचर्यन्ते । आमपात्रमिश्रधान्य-
मांसकृकवाकु-अजकुरीरि-एकशफोभयादत्-गर्दभामूलानराचीगार्हपत्याहवनीयाः ॥ इति श्रीभट्टदारिल-
कृतौ कौशिकभाष्ये पञ्चमेऽध्याये तृतीया कण्डिका ॥ ॐ । यददः संप्रयतीः^७ इति येनेच्छेन्नदी प्रतिपद्येतेति प्रसिञ्चन्
व्रजति ॥ १ ॥ 'येन भूमिदेशेन नदी गच्छेत्' इति देशनिर्देशार्थम् । तं देशं भूयसोदकेन प्रकर्षेण सिञ्चन् व्रजेत् कर्ता । प्रा-
यश्चित्तं नगरग्रामाद्यपहारदोषशमनात् । तत्र च खननमर्थात् । उपप्लवनमर्थात् । उपप्लवनदेशो निम्नः । 'यददः संप्रय-
तीः' इति सूक्तेनोदकाभिमन्त्रणं 'सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि'^८ इति वचनात् । सर्वं सूक्तमुत्तरेषां ग्रहणात् ॥ काश-
दिविधुवकवेतसान्निमिनोति ॥ २ ॥ काशः प्रसिद्धः । निमानमुच्छ्रयणं तत्रैव सूक्तम् । सर्वं पूर्ववत् । प्रसिद्धानां नि-
र्देशात् ॥ इदं व आप^९ इति हिरण्यमधिदधाति ॥ ३ ॥ पादेन । सुवर्णं नदीमुखोपरि स्थापयति ॥ अयं वत्स^{१०} इ-
२० तीषीकाञ्जिमण्डूकं नीललोहिताभ्याम् । सूत्राभ्याम् । सकक्षं बद्ध्वा ॥ ४ ॥ अधिदधातीति शेषः । प्रकरणात् । अनेन
पादेन । इषीकेव अञ्जिः रेखा यस्य स इषीकाञ्जिमण्डूकः । तं नीलेन सूत्रेण च लोहितेन च सह कक्षाभ्यां बद्ध्वा कक्षा प्रसिद्धा ।
हिरण्यस्योपरि दधाति ॥ इहेत्थम्^{११} इत्यवकया प्रच्छादयति ॥ ५ ॥ अवका शेषबालः । तेन मण्डूकं प्रच्छादयति ।
पादेन ॥ यत्रेदम्^{१२} इति निनयति ॥ ६ ॥ पादेन । तदुदकं निनयति प्रवर्तयति ॥ मारुतं क्षीरीदनं मारुतशृतं मारुतैः प-
रिस्तीर्य मारुतेन सुवेण मारुतेनाज्येन वरुणाय त्रिजुहोति ॥ ७ ॥ उक्तमुपमन्थनम् ॥ ८ ॥ दधिमन्थं बलिं हत्वा संप्रोक्षणी-

यास्यां प्रसिद्धं नृपजतिगयेनेष्टेनदी प्रतिपद्येत नमंत्रं कृत्वा मारुतामिधगा इति मारुतं कृत्वा याग्यः
 शोः कृत्वा वत्सायाः पयसिष्टते वेनमकाष्ठं सुदाज्यं न वेनमन चमस उपमं छनन च उपमया व्यवचरान
 रत्नात् ॥ उपमं यत्रिया मावादिभद्रव्यं पाषाणं मयन ॥ दधि मयन एव बलि वरुणा यवलि हरणे प्रति
 यन्तानो निसं प्रोक्ष्यो निवत्रानत्वात् ॥ तत्रैव प्रतिपादयद्देवो दधि मयनं प्राणत्वा प्रयोगयोगादयवच
 नात् ॥ ७॥ यनेष्टेनदी प्रतिपद्यति प्रतिप्रसिद्धं नृपजति ॥ प्रसक्तं शेषस्थानं यममृत्यु पन्थनी निर
 भ्या निवत्रानत्वात् ॥ ८॥ यनेष्टेनदी प्रतिपद्यति प्रतिप्रसिद्धं नृपजति ॥ यनेष्टेनदी प्रतिपद्यति प्रतिप्रसिद्धं नृपजति ॥
 ॥ ७॥ पाणिना त्रैत्रेण द्वाभ्यां हस्तौ परिपद्यते ॥ पाणिनाराहस्तौ रवेरुदयस्योपमादयत्र पृथ्यानां
 त्याहय उदकस्यापि रनिपद्यते ॥ ८॥ यनेष्टेनदी प्रतिपद्यति प्रतिप्रसिद्धं नृपजति ॥ यनेष्टेनदी प्रतिपद्यति प्रतिप्रसिद्धं नृपजति ॥
 त्यरण्यात्तद्विंशति मारापयति ॥ ७॥ यनेष्टेनदी प्रतिपद्यति प्रतिप्रसिद्धं नृपजति ॥ यनेष्टेनदी प्रतिपद्यति प्रतिप्रसिद्धं नृपजति ॥
 त्वात् ॥ एकात्रकुलं ज्ञावत् ॥ मारुतं वमप्रतीकं कर्माधिक्यते ॥ आत्मनिवासमारापयतीति विशेषः ॥
 आत्मशरीरे मुपावरोहत्कपो वरोहयति ॥ कार्यकालसमीपे अवरोहण ॥ अत्राविजृम्भारि समाराप
 ये ॥ अत्रिसमारापयेत्तु मयनं यव तारण्य ॥ ७॥ यत्तागंधर्वो अरवन्नु ॥ दृष्टं तत्त्वविनारदति ॥
 कल्पजा उद्धृष्टो परिव्याधा नायमेनस्वननि ॥ उद्धृष्टाकः विकच्यु परिव्याधः ॥ छुकरवाक्यः ॥ आयेन
 फलेन स्वनं नृमूलविकल्पसाधनत्वात् सूकाद्यपायास्वननं कल्पजायासवाधिमं यनकारः ॥ पानेन
 कर्मधिकारस्य निवचनात् ॥ स्वनं मात्रे निवृत्तिः ॥ शेषमात्राणां कालकर्मत्वात् ॥ मायाधिनं शेष
 मंत्रं संक्षयदोषनाशनत्वात् ॥ ७॥ दृष्टं तत्त्वविनारदति ॥ दृष्टं तत्त्वविनारदति ॥ दृष्टं तत्त्वविनारदति ॥
 उमास्त्रियानेकशेषः ॥ उद्धृष्टा परिव्याधा इति दृष्टः ॥ परवर्तिगदहस्तु कषयाति ॥ उद्धृष्टा परिव्याधा इति दृष्टः ॥
 टं चूर्ण इति केचिन्नुचकारान् ॥ मयूरं वमुसलेवासीनः ॥ कालकेनोपविष्टा मुद्रात् ॥ नापविष्ट इति ॥ य
 यासिन इत्येका केसूत्रमाकेन प्राप्तिं यथा मनुरेवा एक एकवाके ॥ तस्यावल्कलसूत्रेण तद्विकारमुक्तं
 धानि ॥ शेषस्य दृष्टिः ॥ मंत्रविज्ञान ॥ तस्या अष्टस्राभ्यत्वात् ॥ ७॥ यावादिगीवमित्यासितं सधुमासित
 नाविना वधानि ॥ कर्मभेदश्च विशेष सामान्यात् ॥ वधानि निवर्त्य विशेषः ॥ अनुयादस्तिनः कुर्मनस्य वद
 स्तिनः च विनवधानि ॥ संपासित इति केचिन्नु ॥ ७॥ आट्टपायसेत्यभ्युपयति ॥ एका कर्मणि सधुमाणि
 म्रैतदुभयमप्यस्य भवति ॥ कर्मभेदः प्रकृतं कर्म सामान्यात् ॥ ७॥ इति श्री भट्टारिखरने कोटिः
 कर्माध्यपंचमध्यायचतुर्थी कण्डिका ॥ ७॥ ०४ समुत्पत्तेनुप्रने भवेति वर्षकामोद्वा दशरात्रमनुषेत् ॥

- भ्यां प्रसिञ्चन् व्रजति ॥ ९ ॥ 'येनेच्छन् नदी प्रतिपद्येत' 'मारुतं मन्त्रमुक्त्वा । मारुताभिधा गौः इति मारुतत्वं कृष्णाया गोः । गौः कृष्णवत्सा । तस्याः पयसि शृतं वैतसैः काष्ठैः । तदाज्येन । वैतसे चमसे उपमन्थनम् । ते च उपमन्थन्यौ यथान्तरत्वात्' । उपमन्थक्रियामात्रं हि न द्रव्यम् । उपमन्थनीभ्याम् । दधिमन्थ एव बलिः । वरुणाय बलिहरणम् । 'अति धन्वानि' इति संप्रोक्ष्ण्योर्निवेशनत्वात् । तत्रैव प्रतिपादनदेशे दधिमन्थशेषः । 'उक्त' प्रयोगयोगादन्यवचनञ्च । 'येनेच्छन् नदी प्रतिपद्येतेति प्रसिञ्चन् व्रजति' । प्रसेकशेषस्य निनयनं 'अति धन्वानि' इति द्वाभ्याम् । निवेशनत्वात् ॥
- पाणिना वेत्रेण वा प्रत्याहत्योपरि निपद्यते ॥ १० ॥ पाणिना आहत्योदकं वहत् प्रतीपमाहत्य । वेत्रयष्ट्या वा प्रत्याहत्य । उदकस्योपरि निपद्यते । मञ्चके इवारुह्य इतरेण प्लवते ॥ अयं ते योनिः^५ इत्यरण्योर्गनि समारोपयति ॥ ११ ॥ 'अयं ते योनिः' इत्यग्नेः समारोपणम् । प्रतापनेनेह विधानं प्रायश्चित्तत्वात् । एका ऋक् । कल्पजावत् ॥ मारुतं कर्म प्रति । इह कर्माधिकृते । आत्मनि वा ॥ १२ ॥ समारोपयतीति शेषः । आत्मनि शरीरे ॥ उपावरोह... इत्युपावरोहयति ॥ १३ ॥ कार्यकाले समीपे अवरोहणम् । अगनावेव शरीरे समारोपणे । अरणि समारोपणे तु मन्थनम् । अवरोहणम् ॥ यां त्वा गन्धर्वो अखनन्^६ वृषणस्ते खनितार... इति । कल्पजा । उच्छुष्मापरिव्याधावायसेन खनति ॥ १४ ॥ उच्छुष्मा कपिकच्छुः । परिव्याधः सूकरबालकः । आयसेन फालेन खनति मूलानि । कल्पसाधनत्वात् । सूक्ताद्यया खननं कल्पजया च । सवाग्निमन्थनाधिकारः^७ । पाने सूक्तमधिकारश्च इति वचनात् । खननमन्त्रनिवृत्तिः । शेषमन्त्राणां न कालकर्मत्वात् । प्रायश्चित्तत्वं शेषमन्त्राणां संक्षयदोषनाशनत्वात् ॥ दुग्धे फाण्टावधिय्योपस्य आधाय पिबति ॥ १५ ॥ फाण्टश्च फाण्टा च फाण्टौ । 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषः । उच्छुष्मापरिव्याधौ इति द्वन्द्वः । 'परवलिङ्गं द्वन्द्वतपुरुषयोः'^८ इति पुँलिङ्गवदिह । फाण्टं चूर्णमिति केचित् । प्रकरणात् ॥ मयूखे मुसले वाऽऽसीनः । कीलके वोपविष्टो मुसले वोपविष्ट इति । यथासित^९ इत्येकार्कसूत्रमार्कं बध्नाति ॥ १६ ॥ ग्रामे नगरे वा एकार्क एवार्कः । तस्य वल्कलसूत्रेण तद्विकारमार्कं बध्नाति । शेषस्य वृद्धिः मन्त्रलिङ्गात्^{१०} तस्याश्च पुंस्त्वाश्रयत्वात् ॥ यावदङ्गीनम्^{११} इत्यसितस्कन्धमसित्वालेन ॥ १७ ॥ क्रमभेदश्च विशेषसामान्यात् । बध्नातीति वाक्यशेषः । अनया हस्तिनः कुम्भं तस्यैव हस्तिनः बालेन ॥ सपौंसित इति केचित् ॥ आ वृषायस्व^{१२} इत्युभयमप्येति ॥ १८ ॥ एकार्कमणिः स्कन्धमणिश्चैतदुभयमन्यस्य भवति । क्रमभेदः प्रकृतकर्मसामान्यात् ॥ इति श्रीभट्टदारिलकृतौ कौशि-कभाष्ये पञ्चमेऽध्याये चतुर्थी कण्डिका ॥ ॐ । समुत्पत्तन्तु^{१३} प्र नभस्व^{१४} इति वर्षकामो द्वादशरात्रमनुषुष्येत् ॥ १ ॥

योवर्षकामयेत्सदादराः॥६॥निअनुभुयेत्॥अहंभ्रातृभ्रातृसायमित्येवपुत्रानुभुयेत्॥अनुभोपपत्तेः॥
 पुत्ररुद्रयहणमेककार्येवुत्तान्॥नपराकादिप्रसंगान्॥७॥सर्वतुपश्चाम्यति॥सर्वस्थः॥निरुतिः॥
 वतः॥अधानकालेपिउपप्रयोगान्॥आम्यति॥अमनपमिति॥विधिः॥सर्वत्रत्यर्थः॥॥आत्
 निरुतिः॥सर्वत्रत्येवपुत्रसंगान्॥उपश्चाम्यतीति॥॥अनयाताउपपत्तेः॥इहकाम्यविधिः॥कमा
 दवर्षेणनिरुत्यत्तान्॥नस्माद्वर्षाकालेवावस्यप्रयोगः॥७॥मरुतायजतयथावरुणायमरुतः॥या
 यंकुर्यात्॥यथावरुणमिति॥कतेव्यातिदेवाः॥मरुतस्वेति॥यथासुमरुतस्त्रिरभ्यासः॥पंचमोप्रथमोदो
 मोनृतायः॥षोडशेवंसमुसने॥चित्यनेनमारुतसौरादनमित्येवमेवमाज्यातिदेवाः॥॥दर्भमुष्टिपरितो
 नीयायथाप्रकीर्तदभाणां॥यवपरिस्तीर्यनिवचनान्॥॥नुदतिमारुतमान्यमन्यतरणसूक्तम्॥७॥अथ
 धीः॥संपातवतीः॥प्रवेष्ट्याभिन्नुज्जति॥चित्याद्याः॥संपातवतीः॥रुताप्रवत्प्रयत्कदकमथ्येतन्नामुवेननी
 पारुणीप्रवेष्ट्याति॥७॥विष्ठावयति॥उदकांनएवनानक्षिपत्वाधधीः॥७॥अथत्रिरएटकविरः॥
 केवज्जरडपानहोवत्रायेप्रवध्ययोधयति॥७॥अथत्रिरः॥मेषत्रिरः॥केवजः॥प्रमिस्थाः॥॥जीर्णोपा
 नहन्नावंशायैप्रवध्यएतानि॥नवज्जाकारागाहनि॥समुत्थयएतन्नुदकान्॥समासुर्वेदज्ञाय॥शिरसाः॥त्रिजा
 नरानिहृत्वात्॥७॥उदपात्रिणसं॥प्रातुवतासं॥प्रोक्षामपात्रं॥विपादेनाध्मावेसुवायास्तु॥निरुत्यानेगउदकदृष्टोपा
 त्रमन्यतरणसूक्तं॥संपातवतीरुत्यावनापकृष्टादिसेत्रादिपादासिक्तवनव्यपाषाणमासपविप्रक्षित्य
 नत्समसूक्तिरुध्यात्॥॥अथानमंत्रः॥उदपात्रस्यमंत्रवतुनिधानस्य॥—संस्तुतुणत्वात्॥॥उदपात्रेणेति
 हस्तप्रसंगान्॥७॥अथेतुयांनिरानोमूरधीनिवत्येवमेत्यास्यनुपदधीतजपनिअर्थायमोहमानः॥हवि
 षामन्यनुमुपदधीनाउपनि॥उतत्रह्येत्तासं॥प्रत्ययात्प्रापन्नि॥नत्समसिस्तदिदोषत्रामनत्वात्॥॥उदस्य
 इहकमांणीत्यात्मनिपदे॥७॥अथप्राति॥अथवाअन्यतमजपति॥अवयोयतीत्यस्यानुक्तास्यविधान
 कस्मात्॥अवसेचनस्थायोथायनेनयोगः॥क्रमभेदान्॥७॥प्रवत्सुवाडासुगतेस्वननि॥सूतशास्त्रो
 यागतेस्वननि॥॥रुवातेग्रहणमिति॥मनहृत्यर्थः॥७॥उतरासुखनि॥उतरासुखाडासुखणने
 वप्रयक्षपति॥७॥अदिवनमस्तीयदुतत्रा॥७॥अदित्वा॥७॥उदितेनोसंजयतीत्यथा॥इहमत्रा
 निरुद्रयापेण॥अमितानक्षानिवपति॥अक्षान्विमीतकान्निर्हृत्पत्तात्काकनियमभावात्॥वचन
 सहनसंयोगान्॥इधिमधुनोहासनेयथानरत्नान्॥उदितेनोमिनिकमदेवैश्वानरारत्रिभिश्चिनिअस्था

यो वर्षं कामयेत् स द्वादशाहानि अनुशुष्येत् । अहं प्रातस्त्र्यहं सायमित्येव । पश्चात् शुष्येत् 'अनु' अस्योपपत्तेः । न-
नु च कृच्छ्रग्रहणमेव कार्यं लघुत्वात् । न । पराकादिप्रसङ्गात्^१ ॥ सर्वत्र उपश्राम्यति ॥ २ ॥ सर्वेभ्यः निवृत्तः स-
र्वत्रतः । प्रधानकालेऽपि 'उप'प्रयोगात् । श्राम्यति । श्रमु तपसीति^२ शब्दविधिस्मृतेः । तप्यत इत्यर्थः । प्राप्त-
निवृत्तिः सर्वत्रतलोपप्रसङ्गात् । उपश्राम्यति इति च 'शक्त्या वा'^३ उपपद्यते । इह काम्यविधिः । विधिकर्म ।

- ५ अवर्षणनिवृत्त्यर्थत्वात् । तस्माद्वर्षाकाल एवास्य प्रयोगः ॥ मस्तो यजते यथा वरुणम् । मरुद्भ्यः या-
गं कुर्यात् । यथा वरुणमिति कर्तव्यातिदेशः । पुनरुक्त इति यथा । सूक्तस्य त्रिरभ्यासः । पञ्चभिः प्रथमौ हो-
मौ तृतीयः षड्भिरेव 'समुत्पतन्तु'^४ इत्यनेन । 'मारुतं क्षीरौदनम्...' इत्येवमाद्यतिदेशः । दर्भमुष्टिपरिभोज-
नीयाः । यथाप्रकृति^५ दर्भाणाम् । एवं 'परिस्तीर्य' इति वचनात् । जुहोति ॥ ३ ॥ मारुतमाज्यम् । अन्यतरेण सूक्तेन ॥ ओष-
धीः संपातवतीः प्रवेश्याभिन्त्युज्जति ॥ ४ ॥ चित्याद्याः संपातवतीः कृत्वा प्रवेशयति उदकमध्ये । तत्राभिमुख्येन नी-
१० चैरुज्जति प्रवेशयति ॥ विप्लावयति ॥ ५ ॥ उदकान्त एव नाना क्षिपत्योषधीः ॥ श्वशिरएडकशिरः^६ -
केशजरदुपानहं वंशाग्रे प्रबध्य योधयति ॥ ६ ॥ शुनः शिरः । मेषस्य शिरः । केशाः प्रसिद्धाः । जीर्णोपा-
नहौ च । वंशाग्रे प्रबध्य एतानि पञ्च । आकाशमाहन्ति । समुच्चय एकवद्भावात् । समासनिर्देशोऽयं शिरसोः क्रिया-
न्तरानिर्देशात् ॥ उदपात्रेण संपातवता संप्रोक्ष्यामपात्रं त्रिपादेऽश्मानमवधायाम्बु निदधाति ॥ ७ ॥ उदकपूर्णं पा-
त्रमन्यतरेण सूक्तेन संपातवत् कृत्वा तेनापक्वं घटादि संप्रोक्ष्य त्रिपादे शिष्येऽवलम्ब्य पाषाणमामपात्रे प्रक्षिप्य
१५ तत्सर्वमम्बु निदध्यात् । निधाने मन्त्रः । उदपात्रस्य मन्त्रवन्निधानम् । तस्य च मन्त्रसंस्कृतगुणत्वात् । उदपात्रेणेति
हस्तप्रसङ्गात् ॥ अयं ते योनिः 'आ नो भर' धीती वा^७ इत्यर्थमुत्थास्यन्^८ उपदधीत ॥ ८ ॥ अर्थार्थमीहमानः हवि-
षामन्यतममुपदधीत^९ । उत्तिष्ठतेः ईहार्थत्वं संप्रत्ययात् । प्रायश्चित्तत्वं प्रसिद्धं हि दोषशमनत्वात् । 'उदोऽनू-
र्ध्वकर्मणि'^{१०} इत्यात्मनेपदम् ॥ जपति ॥ ९ ॥ अथ च अन्यतमं जपति । 'अम्बयो यन्ति'^{११} इत्यस्यानूक्तस्य विधानम् ।
कस्मात् । अवसेचनस्यार्थोत्थापनेन योगः क्रमभेदात् ॥ पूर्वास्वषाढासु गतं खनति ॥ १० ॥ द्यूतशाला-
२० यां गतं खनति । पूर्व्वेति ग्रहणमन्तिमनिवृत्त्यर्थम् ॥ उत्तरासु संचिनोति ॥ ११ ॥ उत्तरास्वषाढासु स्थूणां गतं
सुष्ठु प्रक्षिपति ॥ आदेवनं संस्तीर्य ॥ १२ ॥ द्यूतशालां छादयित्वा ॥ उद्भिन्दतीं संजयन्तीं^{१२} यथा वृक्षमश-
निः^{१३} इदमुग्राय^{१४} इति वासितानक्षान् निवपति ॥ १३ ॥ अक्षान् बिभीतकान् । न्युसत्वात् कालनियमाभावः । नन्वत्र
वासनसंयोगात् दधिमधुनि वासनं^{१५} यथान्तरत्वात्^{१६} । 'उद्भिन्दतीं' इति क्रमभेदे 'वैश्वानरो रश्मिभिः'^{१७} इत्यस्या-

वध्यतानैमित्तिकमन्त्रिष्यते॥ यथा सुखसंहिताक्रममात्रग्रहणायथादीरिति गोदाने पठितं सुतप्रतिवे
 तिकम्॥ दोषनाशालायाम्निचत्ते॥ धृतिनायमुसास्थमानस्या॥ ७॥ अन्वयार्थनत्राभुमपोभूदिरप्यवणी
 यदरः पुनर्नुमाससुषीहिमवतः प्रसवेतिवायोः प्रतद्वतित्राचनोमयप्रनो न दुइयस्त्प्रथममसमापेनिष्ठा
 नुरारत्रिमिरित्यभिषेपा॥ वसचनानि॥ अभवषणाः फलवत्तामिनवर्षणसमुत्पन्नतित्यस्ययानिकमो
 णिविहितानि मवसेच उदकनाशुवनेष्वसेचनफळमयोसापुनमधिकारात्॥ प्रनोकावाविकस्य॥ ७॥ उ
 चमेनवानस्पृशितलेगाभिसुयतमुपतिष्ठते॥ वानस्पृशितलेगाभिः पुनरदिवाचस्पतइतिवाचस्पतिभिः॥
 ॥ वानस्पृशतेष्टिबीनस्यानिति लिगसमवायेग्रहदापत्रमात्र॥ आयाम्नितत्ते॥ ७॥ आतिरुतः वसन्ति
 श्वाहनमाछादयति॥ नचवासः प्रसात्मातः आछादयति॥ ७॥ यथामसमिति नचने॥ ७॥
 संवत्ससंभनः फलकुमेत्यर्थः॥ ७॥ वलुंसे प्राप्यगोमूत्रेणावसिमुद्रादलोपात्त॥ ७॥ परिणीयापुनवति॥
 निःकृतागोः समीपवप्राति॥ उपवतुतसकृन्धानां महिज्ञात्॥ ७॥ शिरः कर्णमभिमन्त्रयते॥ गोः शिरः
 षामिमंत्रणवत्॥ वानुरहाइतिस्वातुषेसपानभ्यतिनयति॥ अभ्यानानोनेस्वापयत्यपनउदयवि
 मंपानाभ्यनयनेरावहहाइतिस्तेन॥ ७॥ प्रना जोचूमे पुनवान्॥ प्रनात्रा हहाप्रयो वति
 नेपुसुरभिर्नृषा पुनसंपात्त॥ ७॥ मानमयति॥ आपुनवत्तादानमनुप्राप्तप्रथमं निधीयते॥ ७॥ आप्ता
 वयति॥ नैवोदपात्रणाम्निचूर्णैरवकिरति॥ ७॥ त्रिरक्याचिनि॥ चूर्णैरवकिरत्येव॥ निः एकया नुर
 इत्राभिषेति॥ ७॥ अश्वस्यविधिकुमेदमयमुयास्यानेतिप्रकरणान्॥ ७॥ इतिभट्टहारिकुहेतीका
 शिकभाष्यपंचमध्यायेष्टीका॥ ७॥ भद्रादधीतिप्रवत्सनुपदधीनजपति॥ अथमीहमानः
 प्रवत्यन्नवयाहविषामन्यतमजुह्यात्॥ ७॥ नपति॥ अथवाजपतिरुतामिव॥ यानसंप्राप्त्याविमान
 यति॥ यनगच्छत्यर्थेनदुःसंप्राप्त्याविमाचयति॥ यत्रयत्रविमानयति॥ तमेषकृतानचनेनेत्रा॥ ७॥ इ
 व्यसंपातवद्व्यापयति॥ नित्रेखद्व्यमतिषिधं॥ इत्यग्रहणमविकयनिष्ठत्यर्थं॥ नेत्रयकृत्रास्वापय
 ति॥ अकृत्रार्थनयनं॥ ७॥ नित्रेखद्व्यापयति॥ ७॥ नद्व्यसुष्टुशोधयितास्वाकुर्यात्॥ ७॥ सीकरणमत्र
 प्रधानं नैदंशत॥ ७॥ उमाजिग्यथुरित्याइपादाभ्यासामनस्य॥ एकया आइपाणिपादयस्यासी
 राइपाणिपादोत्तमां प्रयच्छति॥ पुण्यामिति॥ ७॥ यानिनप्रत्येवापामान्निपाद्यप्रयच्छति॥ या
 नेवपाणीकुसीदोमृतिपादयुतिसामनस्यवहनामपिभवति॥ अथोत्थापवन्नप्रकरणादिहसामन
 स्ववचनसहवाणिज्यनकलहानस्यादितिसामनस्यवचनेत्यास्यसंपातवत्त्वनारम्यवादात्॥ ७॥

वधितो नैमित्तिकमवशिष्यते । यथाऽमुष्य संहिताक्रममात्रग्रहणम् । 'यथा द्यौः' ^१ इति गोदाने^२ पठितम् । द्यूतप्रतिषेधा-
 तिक्रमः । दोषनाशात् प्रायश्चित्तत्वम् । द्यूतेनार्थमुत्थास्यमानस्य ॥ अश्वयो यन्ति ^३ शंभुमयोभू ^४ हिरण्यवर्णा ^५
 यददः ^६ पुनन्तु मा ^७ ससृषीः ^८ हिमवतः प्रस्रवन्ति ^९ बायोः पूतः पवित्रेण ^{१०} शं च नो मयश्च नो ^{११} अनडुद्भ्यस्त्वं प्रथमम् ^{१२} महाप्रापो ^{१३} वैश्व-
 नरो रश्मिभिः ^{१४} इत्यभिवर्षणावसेचनानि ॥ १४ ॥ अभिवर्षणफलवत्त्वादभिवर्षणानि 'समुत्पतन्तु' ^{१५} इत्यस्य यानि कर्मा-
 ५ णि विहितानि । अवसेचनमुदकेनाप्लावनम् । अवसेचनफलमर्थोत्थापनाधिकारात् । प्रतीकानां विकल्पः ॥ उ-
 त्तमेन वाचस्पतिलिङ्गाभिरुच्यन्तमुपतिष्ठते ॥ १५ ॥ वाचस्पतिलिङ्गाभिः 'पुनरेहि वाचस्पते' ^{१६} इति वाचस्पतिलिङ्गा-
 त् । 'वाचस्पते पृथिवी नः स्योना' ^{१७} इति लिङ्गसमवायग्रहणम् । दोषप्रशमात् प्रायश्चित्तत्वम् ॥ स्नातोऽहृतवसनो नि-
 क्त्वाऽहृतमाच्छादयति ॥ १६ ॥ नवं वासः प्रक्षाल्य स्नातः आच्छादयति ॥ ददाति ॥ १७ ॥ यथा मांसम् ^{१८} इति वननम् ॥ १८ ॥ गो-
 वत्ससंभजनफलं कर्मेत्यर्थः ॥ वसं संघाव्य गोमूत्रेणावसिच्य । 'उदकेन' शब्दलोपः । त्रिः परिणीयोपचतति ॥ १९ ॥
 २० त्रिषकृत्वो गोः समीपे बध्नाति । उपचर्तने सूक्तं प्रधाननिर्देशात् ॥ शिरःकर्णमभिमन्त्रयते ॥ २० ॥ गोः शिरःक-
 र्णाभिमन्त्रणवचनम् ॥ वातरंहा ^{१९} इति स्नातेऽश्वे संपातानभ्यतिनयति ॥ २१ ॥ अभ्यातानान्ते स्नापयत्यश्वम् । तत उदपात्रे
 संपातानानयति 'वातरंहा' इति सूक्तेन ॥ पलाशे चूर्णेषूत्तरान् ॥ २२ ॥ पलाशवृक्षपर्णावस्थि-
 तेषु सुरभिचूर्णेषूत्तरान् संपातान् ॥ आचमयति ॥ २३ ॥ आप्लावनादाचमनं प्राप्तं प्रथमं विधीयते ॥ आप्ला-
 वयति ॥ २४ ॥ तेनोदपात्रेणाश्वम् ॥ चूर्णैरवकिरति ॥ २५ ॥ त्रिः एकया च ^{२०} इति ॥ २६ ॥ चूर्णैरवकिरत्यश्वं त्रिः 'एकया च
 १५ दशभिश्च' ^{२०} इति । अश्वस्य विधिकर्मेदम् । 'अर्थमुत्थास्यन्' ^{२१} इति प्रकरणात् ॥ इति भट्टदारिलकृतौ कौ-
 शिकभाष्ये पञ्चमेऽध्याये षष्ठी कण्डिका ॥ ॐ । भद्रादधि ^{२२} इति प्रवत्त्यनुपदधीत ॥ १ ॥ अर्थमीहमानः
 प्रवत्त्यन्नया हविषामन्यतमं जुहुयात् ॥ जपति ॥ २ ॥ अथ च जपति एतामेव ॥ यानं संप्रोक्ष्य विमोच-
 यति ॥ ३ ॥ येन गच्छत्यर्थार्थं तदङ्गिः संप्रोक्ष्य विमोचयति । यत्र यत्र विमोचयति प्रैषकृत् तत्र तत्रैवम् ॥ द्र-
 व्यं संपातवदुत्थापयति ॥ ४ ॥ विक्रेयं द्रव्यमप्रतिषिद्धम् । द्रव्यग्रहणमविक्रेयनिवृत्त्यर्थम् । प्रैषकृत्कर्त्रोरुत्थापनमि-
 २० ति विक्रयार्थं नयनम् ॥ निर्मृज्योपयच्छति ^{२३} ॥ ५ ॥ क्रीतं द्रव्यं सुष्ठु शोधयित्वा स्वीकुर्यात् । स्वीकरणे मन्त्रः
 प्रधाननिर्देशात् ॥ उभा जियथुः ^{२४} इत्यार्द्रपाणिपादाभ्यां सांमनस्यम् ॥ ६ ॥ एकया । आर्द्र पाणिपादं ^{२५} ययोस्ता-
 वार्द्रपाणिपादौ । ताभ्यां प्रयच्छति पण्यमिति शेषः ॥ यानेन प्रत्यञ्ची ग्रामान् प्रतिपाद्य प्रयच्छति ॥ ७ ॥ या-
 नेन पश्चान्मुखौ द्वौ प्रतिपादयति । सांमनस्यं बहूनामपि भवति । अर्थोत्थापनप्रकरणादिह सांमन-
 स्यवचनम् । सह वाणिज्येन कलहो न स्यादिति सांमनस्यवचनम् । यानस्य ^{२६} संपातवत्त्वमनारभ्यवादात् ॥

आद्यतनसमिधोपाधयोर्जविभदित्यमंकल्पयन्नेत्यसकृदादधाति॥ अत्यागकृत्प्रविद्याः समिधस्ता
 नृष्टहोत्तोऽग्नीविभदित्याचैनासुत्पयन्नेत्यसकृदादधाति॥ अत्यन्तवम
 निवाणिजमुवमंपुरुषम्यागपित्रेवगिकारे॥ ७॥ अतुसामितिअनुभवचनीयं॥ वेदयोभिदस्य
 थः॥ तत्सहकर्मकृतं सामीनेदंभ्या॥ अत्यन्तहोमआज्यनचजुहोति॥ ७॥ पुकाभ्यान्तनीयाम्या
 युकाभ्यामृगभ्यामृनीयामाहुनीजुहोति॥ अतश्चपूवोआहुनीअत्यन्त॥ ७॥ अनुमतीचतुष्पी॥
 इत्यथोनुमत्याविधिरनुमनयेत्यादिनि॥ ७॥ समावर्तनीयसमापनीययोश्चोपेज्या॥ समावर्तनम
 हति॥ योत्रसंचारिमत्समावर्तनीयः॥ वेदयोविज्ञातस्यर्थः॥ समापनमहतिथः॥ अम्यगधेना
 अनुभवचनस्यसमापनाहोहव्यर्थः॥ तयोक्तभयोरपि एषेवक्रियाव्ययविशेषस्तुतुड्याभ्यान्
 इत्यर्थः॥ चकण्यागवन्द्वापूर्णमासाभ्याषाकपज्ञाद्विद्व्रावचनान्॥ अत्यन्तदोदवाधम
 त्॥ देवनृपावान्॥ समावर्तनस्यनेत्यलंसमापनीयोरित्युक्तवक्तुमेकस्यानरत्नात्॥ वत्
 क्षरस्यप्रदेनिषातः वचनानंतरमाभूत्॥ अधिकारसंप्रत्ययान्॥ अतश्चसमावर्तनीयसमापनेवतु
 पन्नात्रमावर्तनिकीदेवतावर्णायनर्जुहोनीत्याहोदेवताभिधानानर्थक्यप्रसंगान्॥ यागाभोवो
 देवतामावादिनिवेत्तु॥ मन्वोच्चारणेनद्योगान्॥ सुपुनक्तंमंत्रब्राह्मणमधीत्यपरिमोक्षकारंयेनदेव
 धीसत्त्वायादिनिवेत्तु॥ ७॥ अन्यदित्यादिनप्येवतुडदकीनेत्युदकमभिमन्त्रयत्॥ पयवतत्रनः पारि
 समासमूलसचयत्रनुश्चित्रिरात्रनपारिसमासापरिमोक्षादुदकसमोपवपनायत्रात्कदकमभिमन्त्रय
 ने॥ पयवतत्रनः पारिसमासमूलसचयत्रनुश्चित्रिरात्रनपरिमोक्षासित्यु॥ उदकतत्वनगदनिवादि
 चनान्॥ उदकीनिनृतिप्रसंगान्॥ समोक्षणानुअनुमाध्रगमन्यकर्तुत्वात्॥ ७॥ असमिनेसामिसोणि
 रेत्युत्तरीयावजसमिधमादधाति॥ इहोवधानमंत्रकस्यगान्॥ एतेतिवचनान्॥ परिमासा
 गसमिधाधानं॥ ७॥ इहावत्सरायनित्रनविसजनमाज्याजुह्यात्समिधोभ्यादध्यात्॥ परिधापनो
 नेपार्थिवस्यमात्रमानीजपिलाभ्यानानानिहत्वाइहावत्सयेत्यादिभिः कल्पजाभिः चतुष्टमि
 राज्ञजुह्यात्॥ आयमहणाविधिकमेत्तात्॥ अतविसजनप्रहृष्टान्॥ सर्वत्रतसमाप्तोपधास्या
 न्॥ सामिधेमादध्यात्॥ अतविसजनीरितिप्रकरणात्॥ बहिरवमन्त्रैः समिद्रहणमविधिकमेत्ता
 न्॥ संहिक्वाभमायेत्रपाठः॥ ७॥ अतसमापनीरादधातिसमिधदिसमिधधानान्॥ अतस
 मावर्तनस्यदोदवाधयोः विकारयोगान्॥ अतमार्षमित्येवविकारात्॥ नाश्रवणात्ताडनयने

- आयातः समिध आदाय ऊर्जं विभ्रत्^१ इत्यसंकल्पयन्नेत्य सकृदादधाति ॥ ८ ॥ प्रत्यागच्छन् पथि याः समिधस्ता गृहीत्वा 'ऊर्जं विभ्रत्' इति सप्तर्चैर्न न संकल्पयन् गृहविशेषं साधारणे देशे सकृदादधाति । प्रत्यृचं न । प्र-
तिवाणिज्यमुत्तमपुरुषप्रयोगेऽपि त्रैवर्णिका एव ॥ ऋचं साम^२ इत्यनुप्रवचनीयस्य^३ जुहोति ॥ ९ ॥ अनुप्रवचनीयो वेदार्थाभिज्ञ इत्य-
र्थः । तस्येदं कर्म । 'ऋचं साम' इति द्वाभ्याम् । प्रत्यृचं होमाः^४ । आज्येन^५ च जुहोति ॥ युक्ताभ्यां तृतीयाम् ॥ १० ॥
- ५ युक्ताभ्यामृग्भ्यां तृतीयामाहुतिं जुहुयात् । अतश्च पूर्वं आहुती प्रत्यृचम् ॥ आनुमतीं चतुर्थाम् ॥ ११ ॥
इत्यत्र आनुमत्या विधिः । 'अनुमतये स्वाहा' इति वा ॥ समावर्तनीयसमापनीययोश्चैषेज्या ॥ १२ ॥ समावर्तनम-
हेति यो ब्रह्मचारी स समावर्तनीयः । वेदार्थाभिज्ञ इत्यर्थः । समापनमहेति यः स समापनीयः । सम्यगध्येता
अनुप्रवचनस्य इत्यर्थः । तयोरुभयोरपि एषैव क्रिया कार्या । विशेषस्तु इज्या । याग
इत्यर्थः । वरुणयागवत्^६ । 'दर्शपूर्णमासाभ्यां पाकयज्ञाः'^७ इत्यतिदेशवचनात् । अव्यक्तचोदनाधर्म-
१० त्वं देवताभावात् । समावर्तनस्य नित्यत्वे समापनीयसमावर्तनीययोरिति युक्तं वक्तुं कल्पान्तरत्वात् । बह्व-
क्षरस्य^८ पूर्वनिपातः वचनान्तरं मा भूत् अधिकारसंप्रत्ययात् । अतश्च समावर्तनीयं समापनीयवत् ।
न चात्र मन्त्रवर्णिकी देवता मन्त्रवर्णी यत्र । जुहोतीत्यादौ देवतानभिधानादानर्थक्यप्रसङ्गात् । यागाभावो
देवताभावादिति चेत् । मन्त्रोच्चारणे तद्योगात् । सपुनरुक्तं मन्त्रब्राह्मणमधीत्य परिमोक्षं कामयेत्^९ । 'वेदम-
धीत्य स्नायात्'^{१०} इति च ॥ अपो दिव्य^{११} इति पर्यवेतव्रत उदकान्ते शान्त्युदकमभिमन्त्रयते ॥ १३ ॥ पर्यवेतव्रतः परि-
१५ समासब्रह्मचर्यव्रतः । ततश्च शिरोव्रतपरिसमाप्तौ परिमोक्षः । उदकसमीपे वपनार्थं शान्त्युदकमभिमन्त्रय-
ते । शिरोव्रतं परिभाषासिद्धम्^{१२} । उदकान्तवचनं गोदाने बहिवै-
चनात्^{१३} उदकान्तनिवृत्तिप्रसङ्गात् । संप्रोक्षणान्ते अनुमन्त्रणमन्यकर्तृत्वात् ॥ अस्तमिते समिधपाणि-
रेत्य तृतीयावर्जं समिध आदधाति ॥ १४ ॥ इह विधौ न मन्त्रः प्रकरणात् । 'एत्य' इति वचनात् परिमोक्षा-
ङ्गं समिधाधानम् ॥ इदावत्सराय इति व्रतविसर्जनमाज्यं जुहुयात् ॥ १५ ॥ समिधोऽभ्यादध्यात् ॥ १६ ॥ पर्याधाना-
२० न्ते 'पार्थिवस्य'^{१४} मा प्र गाम'^{१५} इति जपित्वा अभ्यातानानि हुत्वा । इदावत्सराय... इत्यादिभिः कल्पजाभिः चतसृभि-
राज्यं जुहुयात् । आज्यग्रहणमविधिकर्मत्वात् । व्रतविसर्जनग्रहणं सर्वव्रतसमाप्तौ यथा स्या-
त् । समिधां चाभ्याधानम् । व्रतविसर्जनीः इति प्रकरणात् । बहिरेव मन्त्रैः । समिद्ग्रहणमविधिकर्मत्वा-
त् । संहितायामभावान्मन्त्रपाठः ॥ व्रतसमापनीरादधाति ॥ १७ ॥ समिध इति संनिधानात् । व्रतं स-
माप्य तत्र । व्रतादानीयाः^{१६} कारकान्तरयोगात्^{१७} । व्रतमार्षमित्येवाधिकारात् । ताश्च वेदव्रते उपनयने ।

अभ्यातानाद्युत्तरतन्त्रम् । 'सवान् दास्यतोऽग्नीनाधास्यमानः पर्यवेतव्रतदीक्षिष्यमाणानाम्' । अतः परं 'अस्तमिते समित्पाणि-
रेत्य तृतीयावर्जे समिध आदधाति' ^१ इति समिधाधानमुक्तम् । उदकान्त ^२ इति पारिभाषिको विधिः ॥ अतः परम् ।

त्रिरात्रमरसाशी स्नातव्रतं चरति ॥ १८ ॥ प्रथमादह्न आरभ्य त्रीण्यहानि रसवर्जमश्राति लवण-
रहितम् । नेतरे रसा विध्यभावात् । स्नातको व्रतेन भवतीति स्नातकव्रत इति परिमुक्तः ^३ ॥ निर्लक्ष्म्यम् ^४

५ इति पापलक्षणाया मुखमुक्त्यन्वचं दक्षिणात् केशस्तुकात् ॥ १९ ॥ या स्त्री पापलक्षणा । अनिष्टफल-
सूचकं चिह्नं यस्याः सा पापलक्षणा । दुर्भगेति केचित् । तस्या मुखं सिञ्चत्युदकेन । दक्षिणात् केशपुञ्जादा-
रभ्य 'निर्लक्ष्म्यम्' इति सूक्तेनान्वृचम् । सूक्तक्रमभेदः अर्थोत्थापनाधिकारनिवृत्त्यर्थः । तस्मादधर्मतः रक्षण-
फलमिदं कर्म । अहोमत्वाद् 'अन्वृचं' वचनम् ॥ पलाशेन फलीकरणान् हुत्वा शेषं प्रत्यानयति ॥ २० ॥ फलीकरणाः
कुक्कूलाः ^५ । पलाशपत्रेण फलीकरणान् जुहोति प्रकृतेन सूक्तेन । अभ्यातानान्ते नित्यं तन्त्रमहस्तादि-

१० होमत्वात् ^६ । हुत्वा शेषं प्रत्यानयति । पलाशपत्रेणैव तुषान् जुहोति । शेषं प्रत्यानयति । एवमेव बुस-
स्य होमः । प्रत्यानयनम् । एवमेवावतक्षणहोमः । प्रत्यानयति । चतुः सूक्तस्यावृत्तिः द्रव्यभेदात् ॥
फलीकरणतुषबुसावतक्षणानि । तान् शेषान् पापलक्षणायाः । सव्यायां पादपाण्यौ निदधाति ॥ २१ ॥

प्रक्षिपति । फलीकरणानां च नियमेन पुनर्ग्रहणात् तुषादीनामपि होमसंयोगः । प्रत्यानीतस्य निधानं
प्रतिपत्तिरन्यकर्मवचनात् । फलीकरणानां तु होमप्रत्यानयने प्रदर्शनार्थम् ॥ अपनोदनापाधाभ्या-

१५ मन्वीक्ष्यान् प्रतिजपति ॥ २२ ॥ 'आरेऽसौ' 'इत्यपनोदनम्' ^७ । 'अप नः शोशुचदधम्' ^८ इत्यपाधम् । प्रतीकविकल्पः अपनोद-
नक्रमविधानात् । तृतीया करणत्वात् ^९ । अन्वीक्ष्याः श्वित्रकुष्ठिकसकण्डुकाण्डवृद्धादयः । अधर्म-
लिङ्गत्वात् यस्य च स्मृतौ प्रतिषिद्धमीक्षणम् ॥ दीर्घायुत्वाय ^{१०} इति मन्त्रोक्तं बध्नाति ॥ २३ ॥ जङ्घिडं मणिम् ।
जङ्घिडो अर्जुनः । पिशाचचातनं मन्त्रलिङ्गत्वात् ^{११} ॥ इति भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये पञ्चमेऽध्या-
ये षष्ठी कण्डिका ॥ ६ ॥ ॐ । कर्षाफस्य ^{१२} इति पिशाङ्गसूत्रमरलुदण्डं यदायुधम् ॥ १ ॥ पिशाङ्गं कपिलावर्णवद्वर्णं

२० दोरकं स्यात् । अरलुक इति प्रसिद्धाभिधानः । पिशाचनाशनं दण्डं विमृज्य धारयति । भूदण्डः अरलुकः । 'दण्डं सं-
पातवन्तं विमृज्य धारयति' ^{१३} इत्येकदेशग्रहणात् । यदायुधं धारयति तत् संपातवत् विमृज्य धारयति । वि-

ष्कन्धदूषणम् ॥ फलीकरणैर्दूषयति ॥ २ ॥ विष्कन्धधूपनम् । धूपने मन्त्रः । फलीकरणाः कथिताः । मन्त्रनिग-
मात् दोषनाशनम् ॥ अति धन्वानि ^{१४} इत्यवसाननिवेशनानुवरणनिनयनेज्याः ॥ ३ ॥ 'अति

धन्वानि' इति द्वयृचम् । 'इहैव ध्रुवाम्' ^{१५} इत्यष्टभिर्धारयति । 'अति धन्वानि' इति कस्मात् । उच्यते । इज्यायाः वशाश-

- मनार्थत्वात् । एवं स्थिते निनयनानुचरणयोर्यथासङ्ख्यत्वम् । अवसानं निधानदेशः । निवेशनं गृहम् । अवसाने अनुचरणम् । निवेशने निनयनम् । अनुचरणं शान्त्युदकेन संप्रोक्षणम् । निनयनमुदकाऽऽवर्जनम् । इज्यायाः इयेनदेवता मन्त्रलिङ्गात्^१ । एवमस्य सूक्तस्य प्रयोगो गृहस्थाने इयेनेनेज्या । 'अति धन्वानि'^२ इति द्वाभ्यां होमः । पाक्यज्ञतन्त्रम् ॥ वास्तोष्पतीयैः कुलिजकृष्टे दक्षिणतोऽग्नेः संभारमाहरति ॥ ४ ॥ उत्तरतस्तन्त्राग्नेः । 'इहै-
- ५ व ध्रुवाम्'^३ 'एह यातु'^४ 'यमो मृत्युः'^५ 'सत्यं बृहत्'^६ इत्यनुवाको वास्तोष्पतीयानि । एभिः सर्वैर्व्रीहियवौषधिस्थूणा-
दिसंभारानभिमन्त्र्य स्थापयति । संभारग्रहणं संभारधर्मलाभात् । अग्नेर्दक्षिणतः कुलिजेन क-
र्षति । तत्र संभारान् निदधाति ॥ वास्तोष्पत्यादीनि महाशान्तिमावपते ॥ ५ ॥ 'इहैव ध्रुवाम्' इत्यादीनि प-
ञ्च गणा मातृप्रभृतीनि गणा आवपनार्थम् । 'नडमा रोह'^७ इत्यनुवाकं महाशान्तिमावपते । 'इहैव ध्रुवाम्' इत्या-
दीनि वास्तोष्पत्यादीन्यतश्चासमाम्नातानामपि गणत्वम् । चतुर्णां तु नित्यत्वात् ग-
- १० णपाठे असमाम्नातान्यपि वास्तोष्पत्यादीनि मातृप्रभृतीनि ग्रहीतव्यानि । महाशान्तिमावपते शा-
न्त्युदके । शान्त्युदकस्योत्तरतन्त्रवचनात् ॥ मध्यमे गते दर्भेषु व्रीहियवमावपति ॥ ६ ॥ प्रधानस्थूणा-
गतैर्व्रीहीन् यवांश्चावपति दर्भाणामुपरि ॥ शान्त्युदकशष्पशर्करमन्येषु ॥ ७ ॥ शान्त्युदकं
विरूढं शर्कराश्चावपति ॥ इहैव ध्रुवाम्^८ इति मीयमानामुच्छ्रीयमाणामनुमन्त्रयते ॥ ८ ॥ 'इहैव ध्रुवाम्' इति मध्य-
मस्थूणामुच्छ्रीयमाणामनुमन्त्रयते ॥ अभ्यज्य । घृतेन मन्त्रलिङ्गात् । ऋतेन^९ इति मन्त्रोक्तम् ॥ ९ ॥ वंशमारोपयति ए-
- १५ तं मन्त्रोक्तमेकया ॥ पूर्णं नारी^{१०} इत्युदकुम्भमग्निमादाय प्रपद्यन्ते ॥ १० ॥ 'पूर्णं नारी' इत्येकया उदकपूर्णं घटं गृ-
ह्णाति । उत्तरया^{११} अग्निम् । ताभ्यामग्रस्थिताभ्यां सर्वाणि मानुषाणि गृहं प्रविशन्ति । एकैका अङ्गकर्मत्वात् । अ-
त एवाविधिकर्मत्वम् ॥ ध्रुवाभ्यां^{१२} दृहयति ॥ ११ ॥ ध्रुवाभ्यामृग्भ्यां दृहयति ध्रुवां दृढां करोति ॥ शंभुमयो-
भुभ्यां^{१३} विष्यन्दयति ॥ १२ ॥ सूक्ताभ्यां समुच्चिताभ्यामुदकेन क्लेदयति गृहभुवम् ॥ वास्तोष्पते प्रति जानीहि...^{१४}
अनमीवो वास्तोष्पते...^{१५} इति द्वाभ्याम् । वास्तोष्पतये क्षीरोदनस्य जुहोति ॥ १३ ॥ व्यक्तचोदनाचोदितत्वात्
- २० सर्वधर्मातिदेशः । एतदन्तमेकं कर्म । अत्र 'अति धन्वानि'^{१६} इत्युदपात्रस्य निनयनम् ॥ सर्वान्निनि ब्राह्मणान् भोज-
यति ॥ १४ ॥ यावन्ति शक्यन्ते कर्तुं तावन्त्यन्नानि ब्राह्मणान् भोजयति गृही । ब्राह्मणग्रहणं गृहजनस्य मा-
भूत् ॥ मङ्गल्यानि ॥ १५ ॥ वाचयति ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचनं बहुधान्य-बहुपुत्र-आयुष्य-वर्चस्येत्यादि । बा-
लादारकादीनपि वाचयेयुः वृद्धाः ॥ ये अग्नय^{१७} इति ऋग्यादुपहृत^{१८} इति पालाशं बध्नाति ॥ १६ ॥ जुहो-
ति ॥ १७ ॥ अथ चात्रैव विमिते जुहोत्याज्यम् ॥ आदधाति ॥ १८ ॥ अत्रैव ॥ उदञ्चनेनोदपात्र्यां यवान्दभिरा-

भीमेन्द्रोप॥ उदं च न लोटकाचिते निखिं गरपाभ्यामुदकं कृत्वा यवानादिसहपाभ्यामुदके मानीय उदं
 आलोपाभ्यायवानुदंति॥ कथ्यास्तुपहनइत्येवं॥ छये अन्नइति पात्राभ्यादभ्यामथमुपमध्यकोशे
 भ्यामुपमथनीभ्या॥ पूर्वत्रेवनिमित्तप्रतीकमुदणस्कार्य॥ कापीयोभ्यामुपमथनीभ्यामुदकसत्तुपमथ्य
 पात्राभ्यादभ्याजुदयानु॥ प्रत्येवपात्राभ्यादभ्यानिव्यवधानमुपमथनेपिस्तत्प्रत्ययायैवतन्मात्रेति
 मथन॥ ७॥ त्रामनं च॥ आप्रयानु॥ अनुमन्त्रागनत्रामनं॥ वत्रायामन्त्राभ्येतस्तस्यविनियोगः शान्तता
 नु॥ ७॥ इतिभट्टदारिकनौकीशिकभाष्यपञ्चमेऽध्यायसप्तमीकादिका॥ ७॥ उ॥ गयआत्मदाइति
 शोत्रामनं वस्यामइतिविशेषः॥ वत्रागोयोगभन्तगण्यतितस्यादोषत्रामनार्थपाकयसिकतत्रेः॥
 ज्यभाषानिपुरस्मादग्नेः प्रतीचीधारयनि॥ पूर्वस्मिन्देशे अग्नेः पश्चात्पुनरीधारयनिशेषकता॥ ७॥ पश्चाद
 ग्नेः प्राञ्चुरवउपावेशान्धारव्यायुत्रात्पुदकं करोति॥ चित्तमग्नेः पश्चादिदत्राउपाविशति॥ वत्रानयना
 दुपविध्यतिवचनं॥ पश्चादभ्यायैत्रात्पुदकं करोति॥ इव्यान्तरेत्वारंभगं सामुध्यन्तु॥ ७॥ नृत्रेन त्स
 नमनुयोजयति॥ तस्मिन्त्रात्पुदकं एतद्यथात्मदाइति॥ तेनेनान्नामानास्यतिवसंप्राप्तित्वा॥ ने
 नत्रात्पुदकेनेनानवत्रयितारंसंप्राप्तित्वा॥ ७॥ तिष्ठतिष्ठतींमहाशान्तिसुचैरभिनिगद्यते॥
 तानिष्ठनृमूर्त्तौ वनिष्ठतसिष्ठतीं वत्राः कृत्वा महाशान्तिमुक्तेः प्रकर्षणमभिनिगदनादेव श्रुत्यायैत्रोपपु
 तिः पश्चादभितिदुतावत्रागमनान्निवारसिकतुदेजघनदेशे॥ यदत्रोस्तुपशुपकिरणमिनशेकमे
 त्रविशयत्वात्॥ एवतीहयजमानस्याभ्यवलिगानु॥ उननिदृत्यथैवत्राप्रदण॥ ७॥ अन्यतरास्यधि
 तिधारयति॥ उभयचारायाः क्षुरिकायाः अन्यतराधारप्रक्षिपति॥ किमर्थोयसंस्कारउच्यते॥ ७॥
 उक्त्यावपासुत्वन्नि॥ अक्षित्वाधारथावत्रायाः वपासुत्तरनि॥ इहवचनमजनप्रयोगक्रमार्थं॥
 दक्षिणोपाश्वेदभाभ्या॥ मधिक्षिपत्सुष्येत्ताजुष्टमिनि यथादेवने॥ वत्रादक्षिणोपाश्वेदभाभ्यामाह
 निप्रजापनुयत्ताजुष्टमधिक्षिपामाति॥ ७॥ निःशालामित्युक्तेनत्रिः प्रसव्यपरिहरत्यनुभिष
 रिहरत्यनाभपरिहरन्नात्माने॥ वत्रापरिहरति॥ प्रसव्यआत्मनोवत्रापश्चान्तरणात्मुकहरणं॥ निः
 शालामितिमुक्तेन॥ इहसर्वत्रसूते॥ प्रत्ययात्समानकिंगत्वाच्चा॥ अस्यवामूकस्यसंप्रत्ययानु॥ प
 रिहार्थवत्रांसेत्कार्यत्वात्॥ ७॥ दर्भाभ्यामन्तारसने॥ शामित्रदेशेनीयमानोपश्चाद्वारिष्ठेनो
 दर्भाभ्यामन्तारि॥ परिभाजनीयाभ्या॥ ७॥ पश्चादुत नोग्नेः प्रत्यङ्गरीषीमुदक्यादाभिविध्यति॥

- नीयोल्लोपम् ॥१९॥ उद्भूतो लोटकः अजहल्लिङ्गम् । पाठ्यामुदकं कृत्वा यवानद्भिः सह पाठ्यामुदकमानीय उल्लोप-
मालोच्य पाठ्यां यवान् जुहोति ॥ कव्यादुपहत इत्येव । ये अग्नय^१ इति पालाश्या दर्व्या मन्थमुपमथ्य काम्पीली-
भ्यामुपमन्थनीभ्याम् ॥२०॥ पूर्वत्रैव विमिते । प्रतीकग्रहणं सूक्तार्थम् । काम्पीलीभ्यामुपमन्थनीभ्यामुदकसक्तुमुपमथ्य
पालाश्या दर्व्या जुहुयात् प्रत्यूचम् । पालाश्या दर्व्या इति व्यवधानमुपमन्थनेऽपि सूक्तप्रत्ययार्थम् । तस्मात् सूक्तेनोप-
५ मन्थनम् ॥ शमनं च ॥२१॥ अतश्च अनुमन्त्रणेन शमनं वशायाः । अतश्चार्थतस्तस्य विनियोगः शान्तत्वा-
त् ॥ इति भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये पञ्चमेऽध्याये सप्तमी कण्डिका ॥७॥ ॐ । य आत्मदा^२ इति व-
शाशमनम् ॥१॥ वक्ष्याम इति शेषः । वशा गौर्या गर्भं न गृह्णाति । तस्या दोषशमनार्थम् । पाकयज्ञिकं तन्त्रम् । आ-
ज्यभागान्ते ॥ पुरस्तादग्नेः प्रतीचीं धारयन्ति ॥२॥ पूर्वस्मिन् देशे^३ अग्नेः पश्चान्मुखीं धारयन्ति प्रैषकृतः ॥ पश्चाद-
ग्नेः प्राङ्मुख उपविश्यान्वारब्धायै शान्त्युदकं करोति ॥ ३ ॥ तन्त्राग्नेः पश्चिमे देशे^४ उपविशति । वशानयना-
१० दुपविश्येति वचनम् । अन्वारब्धायै शान्त्युदकं करोति । द्रव्यान्तरेणान्वारम्भणं सामर्थ्यात् ॥ तन्नैतत्सू-
क्तमनुयोजयति ॥४॥ तस्मिन् शान्त्युदके एतद् 'य आत्मदा' इति ॥ तेनैनामाचामयति च संप्रोक्षति च ॥५॥ ते-
न शान्त्युदकेनैतां न कारयितारम् । आचामयति संप्रोक्षति च ॥ तिष्ठन्तिष्ठन्तीं महाशान्तिमुच्चैरभिनिगदति ॥ ६ ॥
तां तिष्ठन् ऊर्ध्वोऽवस्थितस्तिष्ठन्तीं वशां कृत्वा महाशान्तिमुच्चैः प्रकर्षेण । अभिनिगदनमेकश्रुत्या ॥ य ईशे पशुप-
तिः पशूनाम्^५ इति हुत्वा वशांमनक्ति शिरसि ककुदे जघनदेशे ॥ ७ ॥ 'य ईशे' सूक्तम् । पशुपतिग्रहणमनर्थकमे-
१५ कविषयत्वात् । एवं तर्हि यजमानः स्थान्मन्त्रलिङ्गात् । तन्निवृत्त्यर्थं वशाग्रहणम् ॥ अन्यतरां स्ववि-
तिधारामनक्ति ॥ ८ ॥ उभयधारायाः क्षुरिकायाः अन्यतरां धारां प्रलिम्पति ॥ किमर्थोऽयं संस्कारः । उच्यते ।
अक्तया वषामुत्वनति ॥ ९ ॥ प्रलिप्तया धारया वशायाः वषामुद्धरति । इह वचनमञ्जनप्रयोगक्रमार्थम् ॥
दक्षिणे पार्श्वे दर्भाभ्यामधिक्षिपत्यमुष्मे त्वा जुष्टमिति यथादेवतम् ॥ १० ॥ वशां दक्षिणे पार्श्वे दर्भाभ्यामाह-
न्ति । 'प्रजापतये त्वा जुष्टमधिक्षिपामि' इति ॥ निःसालाम्^६ इत्युल्मुकेन त्रिः प्रसव्यं परिहरत्यनभिप-
२० रिहरन्नात्मानम् ॥ ११ ॥ वशां परिहरति । प्रसव्यमात्मनो वशायाश्चान्तरेण^७ उल्मुकहरणं 'निः-
सालाम्' इति सूक्तेन । इह सर्वत्र सूक्तसंप्रत्ययात् समानलिङ्गत्वाच्च । अस्य वा सूक्तस्य संप्रत्ययात् प-
रिहार्थं वशां संस्कार्यत्वात् ॥ दर्भाभ्यामन्वारभते ॥ १२ ॥ शामित्रदेशं नीयमानां पश्चादवस्थितो
दर्भाभ्यां स्पृशति परिभोजनीयाभ्याम् ॥ पश्चादुत्तरतोऽग्नेः प्रत्यक्षीर्षीमुदकपादौ निविध्यति ॥ १३ ॥

[illegible]

- पश्चादुत्तरत इति कोणाभिप्रायम् । अग्नेः पश्चिमोत्तरकोणे पश्चिमशिरसमुदक्पादां वशां पातयन्ति ॥ स-
मस्यै तन्वा भव इत्यन्यतरं दर्भमवाप्त्यति ॥ १४ ॥ याभ्यां दर्भाभ्यां वशा अन्वारब्धा तयोरन्यतरः । तेन दर्भविधिः कार्यः । व-
शायाः अधः क्षिपति । अवशब्दो निव्यधनादूर्ध्वं च पाठक्रमात् ॥ अथशब्दस्य क्रमार्थत्वात् । अथ प्राणा-
नास्थापयति प्रजानन्तः^१ इति ॥ १५ ॥ दर्भावासनानन्तरं प्राणानस्या आस्थापयति प्राणान्निरुणद्धि । 'संज्ञप्तायां
५ जुहोति' इति वचनात् । अन्यस्यास्थापनं न कर्तुः । प्रयोगात् । प्रयोगस्य मन्त्रसंबन्धः प्रधानकर्तृत्वात् ॥ द-
क्षिणतस्तिष्ठन् रक्षोहणं जपति^२ ॥ १६ ॥ मार्यमाणाया दक्षिणत ऊर्ध्वः सन् रक्षोहणमनुवाकं जपति । अनुवा-
कश्च समाख्यानात् । 'अध्यायानुवाकयोर्लुक्'^३ इति वचनात् । संज्ञप्यमानायाम् ॥ संज्ञप्तायां जुहोति यद्व-
शा मायुम्... इति ॥ १७ ॥ आज्येन । होमः वशाशब्दभावात् ॥ उदपात्रेण पत्न्यभिन्नज्यं मुखादीनि गात्राणि
प्रक्षालयति ॥ १८ ॥ उदपात्रेण न हस्तेन । पत्नी कर्ता । मुखमादिर्येषां गात्राणां तानि मुखादीनि । गात्राणीति च ना-
१० भिप्रदेशस्य मा भूत् । अभिन्नज्यं गत्वा गात्रदेशान् प्रक्षालयति शोधयति ॥ मुखं शुन्धस्व देवयज्याया इ-
ति ॥ १९ ॥ मुखं प्रक्षालयति 'मुखादीनि' इति वचनात् ॥ प्राणानिति नासिके ॥ २० ॥ 'प्राणान् शुन्धस्व देवयज्याया' इति सर्वत्रो-
दकः साकाङ्क्षत्वात् । 'यथार्थमुदकान्'^४ इति वचनात् ॥ चक्षुरिति चक्षुषी ॥ २१ ॥ चक्षुः शुन्धस्व इत्यादि ॥
श्रोत्रमिति कणौ ॥ २२ ॥ सकृन्मन्त्रः ॥ यत्ते क्रूरं यदास्थितम् इति समन्तं रज्जुघानम् ॥ २३ ॥ यत्ते क्रूरं यदास्थितं तच्छुन्धस्व देव-
यज्याया इति । यत्तदोर्नित्यसंबन्धात् । ग्रीवाया बन्धनस्थानम् । समन्तं सर्वत इत्यर्थः ॥ चरित्राणीति पादान् समा-
१५ हृत्य ॥ २४ ॥ चरित्राणि शुन्धस्व इत्येव । पादानेकीकृत्य प्रक्षालयति सकृत् ॥ नाभिमिति नाभिम् ॥ २५ ॥ प्रक्षालयतीति शेषः ॥
मेढ्रमिति मेढ्रम् ॥ २६ ॥ मेढ्रं प्रजननम् ॥ पायुमिति पायुम् ॥ २७ ॥ पायुं गुदम् ॥ यत्ते क्रूरं यदास्थितं तच्छुन्धस्व इत्यवशिष्टाः पा-
श्वदेशेऽवसिच्य यथार्थं व्रजति ॥ २८ ॥ तच्छुन्धस्व देवयज्याया इत्यनेनावशिष्टा अपः पार्श्वदेशेऽवसिच्य क-
र्ता यथाप्रयोजनमवश्यकार्यार्थं गच्छति । पत्नी अवश्यकर्मा च इह विधानात् । सर्वे मन्त्राः कर्तुः प्रैषत्वात् ॥
वपाश्रपण्यावाज्यं स्रुवं स्वधितिं दर्भमादायाभिन्नज्योत्तानां परिवर्त्मानुलोमं नाभिदेशे दर्भमास्तृणाति ॥ २९ ॥ ओ-
२० षधे त्रायस्वैनम् इति । ययोः शाखयोः स्थापिता वपा श्रप्यते ते वपाश्रपण्यौ । घृतं स्रुवं स्वधितिं दर्भं चान्वारम्भणार्थं
सर्वानेतान् गृहीत्वा अभि शामित्रं वशामुत्तानां कृत्वा लोमानुगतां नाभिलक्षिते देशे वशाभिमुखमास्तृणा-
ति । 'ओषधे त्रायस्वैनम्' इत्येतावत्त्वम् । स्वधिते मैनं हिंसीः इति शस्त्रं प्रयच्छति ॥ ३० ॥ पूर्वत्रैतिकरणभावे तु मन्त्रः ।
शस्त्रप्रदानं मारणार्थं मा भूत् । शस्त्रप्रदानेऽर्थलङ्घनं प्रयोगात् ॥ इदमहमामुष्यायणस्यामु-
ष्याः पुत्रस्य प्राणापानावप कृन्तामि इत्यपकृत्य ॥ ३१ ॥ अधरप्रव्रस्केन लोहितस्यापहत्य ॥ ३२ ॥ इदमहमामुष्यायण-

- स्यामुष्याः पुत्रस्य प्राणापानौ निखनामि इत्यास्ये निखनति ॥ ३३ ॥ प्रथमेन मन्त्रेण नाभिदेशं छिनत्ति सह दर्भेण ।
दर्भस्याधरेण खण्डेन तल्लोहितं स्पृष्ट्वा । द्वितीयेन मन्त्रेण दर्भखण्डं लोहितलिप्तं श्लेष्मश्रपणं निहितम् । आस्यस्था
ने च । इतरशब्दस्य ' गतिवचनात् । ' इदमहमक्षब्राह्मणायनपुत्रस्य वेत्तिचकापुत्रस्य प्राणापानावपकृन्तामि ' इति । ए-
वं द्वितीयोऽपि मन्त्रो योज्य इति ॥ वपया द्यावापृथिवी प्रोर्णुवायाम् इति वपाश्रपण्यौ वपया प्रच्छाद्य ॥ ३४ ॥ वपा-
५ श्रपण्यवेकशखाद्विशाले पूर्वत्र गृहीते वपया प्रच्छाद्य ॥ स्वधितिना प्रकृत्योक्त्य ॥ ३५ ॥ प्रकृतिः स्व-
धितिधारयाक्तया । वपादेशस्य चर्मणः प्रकृत्य वपाभावात् । उत्कृत्य च पशोः । ' वपाश्रपण्यौ वपया प्रच्छा-
द्य ' इति व्यबभिशानात् प्रच्छादनं विधानान्ते । प्रथमं कस्माद्विपर्ययविधानम् । पदाऽऽदेशमन्त्रसंप्रत्ययार्थमि-
ति । इतरथा हि पशोराच्छादनं स्यात् । तत्प्रकरणात् । वशायाश्च संप्रयोगो वाक्यान्तरेणावच्छेदनविधाना-
त् ' विशस्य समवत्तानि ' इति वचनात् । न च कर्तव्यं चर्मावच्छेदनं प्रयोगदर्शनात् । ' विशस्य ' इति कथम् । उच्यते ।
१० विशसनं चाङ्गच्छेदनार्थं स्यात् ॥ आत्रस्कर्मभिधायं ॥ ३६ ॥ आत्रस्कं यस्माद्देशात् वपोद्धता तं देशमभि-
धारयति ॥ वायवे स्तोकानाम् इति दर्भाग्रं प्रास्यति ॥ ३७ ॥ अग्नौ । नाभिदेशनिहितं दर्भाग्रम् । अनियते देशे
क्षेपणमेव ॥ प्रत्युष्टं रक्ष इति चरमाङ्गारे निदधाति ॥ ३८ ॥ अनेन मन्त्रेण पश्चिमाङ्गारे स्थापयति ।
वपाशब्द इति वक्तव्ये चरम इति केचित् ॥ देवस्त्वेति श्रपयति ॥ ३९ ॥ चरमाङ्गारे प्रथमं निधाय सर्वस्मिन्नेवाग्नौ श्रपयति ॥
सुशृतां करोति ॥ ४० ॥ घृतेनावसिच्यवासिच्य वपा सुशृता भवति । सम्यक् श्रपयतीति ॥ इति श्रीभट्टदारिलकृतौ
१५ कौशिकभाष्ये पञ्चमाध्याये अष्टमी कण्डिका ॥ ८ ॥ ॐ । यद्यन्तापदी स्यादग्नमन्जली सहिरण्यं सयवं वा य आत्म-
दा इति खदायां त्र्यरत्नावगनी सकृज्जुहोति ॥ १ ॥ यदि वशा गर्भिणी स्यात् । गर्भिणीवचनं चैतत् । गर्भं सह हि-
रण्येन सह वा यवैः अञ्जलौ कृत्वा ' य आत्मदा ' इति सूक्तेन सकृत् न प्रत्यृचम् । खदा गर्तः । तस्यां त्रिहस्तायामग्निं
प्रज्वाल्य जुहोति । पुनः सूक्तग्रहणं मन्त्रो मा भूत् । सकृद्वचनं स्विष्टकृद्भिनिवृत्त्यर्थम् ॥ विशस्य समवत्ता-
न्यवद्येत् ॥ २ ॥ चर्मणः इतरेतराणां चाऽपनीय कृत्वेत्यर्थः । समवत्तानीति हृदयादीनामङ्गानां संप्रत्ययः । ' सम-
२० वत्तानाम् ' इति संव्यवहारः । सहहोमार्थं च गुणविधानम् ॥ हृदयं जिह्वा श्येनश्च दोषी पाशवं च तानि प-
ट् । यकृद्वृक्कौ गुदः श्रोणी तान्येकादश दैवतानि ॥ ३ ॥ यकृत् स्नेहसंबन्धम् । वृक्कौ प्रसिद्धौ मांसगोलकौ । गु-
दः प्रसिद्धः । श्रोणी लोके प्रसिद्धा । तान्येकादशाङ्गानि । अन्यतरा दोषोः श्रोण्योश्च । स्विष्टकृत्संयो-
गादेकदेशन्वम् ॥ दक्षिणः कपिललटः सव्या श्रोणिर्गुदश्च यः । एतानि त्रीणि त्र्यङ्गानि स्विष्टकृद्भाग एव सः ॥ ४ ॥ ए-
वयोगाद्देवता न भुङ्क्ते । अतश्च द्विर्द्विदैवतानामपि हविः । एतेषां संप्रत्ययः । वृक्कयोर्भेदः एकादशत्वात् ।

॥ नुहोमि ॥ वत्तारित्वं तः निवपाकत्वाद्देखेदुक्तेन होतव्यं ॥ समितो जयेनेवेदेकः ॥ उर्ध्वो जयेति ॥ ३३

१२४

दक्षिणः कपिललाटः दक्षिणकपिललाटो बाहू सन्यासोणी सन्निधीरुरभ्र एतानि वीरिण्यं गमं
निर्वतानकमत्यतानि त्र्यगसिष्टकृतयजनीत्यत्र सिष्टकृतयजुर्भागः तदवधम्राजापस्यादिप्रमाणः ॥
तदवधम्राजापत्यानि अपयन्तु ॥ नन्यतानि अवधवदपरिः सन्निधानि अपयन्तु ॥ एकस्यास्त्वाप्यामन्यनि
देवतानि आनिः कर्तानि नैतियथास्यात् ॥ अत्र वस्त्राणां पाकप्रपणमव्यक्तधर्मकं ॥ ७॥ होष्यद्विद
नानामवधेन ॥ हवनकाले हृदयादिभ्यः ॥ द्विः द्विरवधेयदिहावदानवसमवती चिकारापजीवनान् ॥
चोदित्वेहोमाधिकारमव्यन्तु ॥ सिष्टकृतयजुः समवतग्रहणप्रसंगः द्विः मुहुः इति मया धिनियमाथ ॥
॥ ७॥ सकृन्महत्सो विष्टतानामवधेति त्रायः ॥ ७॥ वपायाः समित्युर्ध्वो जयेति द्वितीयं स्रग्मिषदस्य
न्यक्तमभावात् ॥ स्रग्मिषदस्य मन्त्राद्यादि तदवधिसूत्रं ॥ ७॥ युक्तायुकाभ्यामनुनीषाती मधुचिन्ताभ्यामनुनीषा
माहूर्तिं जुहोति ॥ ७॥ अनुमती चतुर्थी ॥ अनुमतिः सर्वमित्यनया ॥ ७॥ जातवेदे वपया गच्छेति ॥ स्मारा
मारातया सकृदज्यं जुहोति ॥ ७॥ ऊर्ध्वेन भस्मा कृतं गच्छेति ॥ ७॥ वपापण्या वनुमहरति ॥ प्राचीन
मेकदंष्ट्रा प्रतीचो द्विष्टगन् ॥ वपापण्या शारदातीक्षिपति ॥ प्रागग्रिमकायसकृत् स्रग्मिषदवपया गात् ॥
वपयच्चरणां स्रग्मिषा भाषात् ॥ ७॥ पित्र्येषु हवपामिति वपायास्त्रिमुहोनि ॥ पित्र्येषु हवपयस्येन
मंत्रेणाश्रुते होति ॥ वपायां मानुमती चतुर्थी मिति भवत्यत्रात्माप्यात् ॥ पित्र्येषु हवपयस्येन वपयास्य
इयं निवपानधानीति ॥ ७॥ वपयास्त्रिमुहोति ॥ रमयं मतिवसाय चतुर्थी मिति ॥ ७॥ समवतानां ॥ समवने
भ्यः जुहोतीति प्रकरणात् ॥ स्रग्मिषदस्य मुहोति वपास्य करणात् ॥ सकृत्सो विष्टतानां चतुर्थी मिति वपाभि
संबंधान् ॥ प्रकृतः सिष्टकृतः स्रग्मिषदः संबधान् प्रकृतनमनेन चतुर्होमः ॥ ७॥ स्त्राणीपाकस्य सम्राट् सिक्तालो
पाकाश्च जुहोति ॥ सम्राडसीनि मंत्रेण कर्मवत्तात् ॥ स्त्राणीपाकस्य अनयनोनुमतिरयं मिति स्त्राणीपाका
दनुमत्यं जुहोति ॥ जुहोति ग्रहणकलाधिकारात् ॥ सकृदस्य सिष्टकृतकृतत्वात् ॥ अतः परं उतरतेन ॥ ७॥
करदंष्ट्राभ्यदानकामस्रदस्येयुरवपुर्भूतिं द्विष्टमिति मतिवष्टाति ॥ करदंष्ट्रमिति ॥ ७॥ कामस्रदस्येन
स्रग्मिषदस्य मिति सूत्रं ॥ पुनर्मतिं द्विष्टमित्येकं ॥ प्रतीचो विष्टकृतमिति ॥ प्रतीचाद्यं सर्व
मत्रापत्तात् ॥ बहिर्वेद्यं त्वं विद्वशां मया निवपानं त्रामनस्यं नित्यं त्वान् ॥ साधनाथं तस्माद्दृष्ट्या अपि
प्रतिग्रहणैः ॥ ७॥ उतमासर्वकर्मो सु ॥ पुनर्मतिं द्विष्टमित्यं सर्वकर्मयावन्निविष्टकर्मो गिसर्वाण्यस्य

- दक्षिणः कपिललाटः दक्षिणो बाहुः सव्या श्रोणिः सक्थि गुदश्च एतानि त्रीणि त्र्यङ्गसंज्ञा-
नि चितानवत् प्रत्येतव्यानि । 'त्र्यङ्गैः स्विष्टकृतं यजति' इत्यत्र स्विष्टकृत एव भागः प्राजापत्यादिप्रयोगः ॥
तदवयव प्रज्ञातानि श्रपयेत् ॥ ५ ॥ तान्येतानि अवखण्डनानि पशोः सचिह्नानि श्रपयेत् । एकस्यां स्थाल्यामवद्यति
दैवतानि आविष्कृतानि चेति यथा स्यात् । अत्रैव स्थालीपाकश्रपणमव्यक्तधर्मकम् ॥ होष्यन् द्विद्विद्व-
५ तानामवचेत् ॥ ६ ॥ हवनकाले हृदयादिभ्यः द्विद्विरवखण्डयेत् । इहावदानवचनं समवत्ताधिकारोपजीवनात्^३ ।
यदि च होमाधिकारः । उच्यते । स्विष्टकृतं पुनः समवत्तग्रहणप्रसङ्गः । 'द्विद्विः' 'सकृत्' इति मध्याद्यनियमार्थम्^४ ॥
सकृत् सकृत् सौविष्टकृतानाम् ॥ ७ ॥ अवद्येदिति शेषः ॥ वपायाः समिद्धा ऊर्ध्वा अस्य इति जुहोति ॥ ८ ॥ चत्वारि खण्डानि वपां कृत्वा
द्वे खण्डे सूक्तेन होतव्ये । 'समिद्धो अद्य' एतेनैकम् । 'ऊर्ध्वा अस्य' इति द्वितीयं खण्डम् । 'समिद्ध' इत्य-
न्यकर्माभावात् सूक्तमेतत् । सामान्यादितरदपि सूक्तम् ॥ युक्ताभ्यां तृतीया ॥ ९ ॥ समुच्चिताभ्यां तृतीया-
माहुर्ति जुहोति ॥ आनुमतीं चतुर्थीम् ॥ १० ॥ 'अनुमतिः सर्वम्' इत्यनया ॥ जातवेदो वपया गच्छ... स्वाहा ॥ ११ ॥ स्वाहा-
१० कारान्तया सकृदाज्यं जुहोति ॥ ऊर्ध्वनभसं मास्तं गच्छतम् इति वपाश्रपण्यावनुप्रहरति ॥ १२ ॥ प्राची-
मेकशृङ्गां प्रतीचीं द्विशृङ्गाम् ॥ १३ ॥ वपाश्रपण्योः शाखा अग्नौ क्षिपति । प्रागग्रामेकशृङ्गाम् । सकृन्मन्त्रः । द्विवचनप्रयोगात्
युगपत्प्रहरणं सव्यदक्षिणाभावात् ॥ पित्र्येषु बह्वो वपां... इति वपायास्त्रिजुहोति ॥ १४ ॥ पितृदेवत्येषु पशुष्वेतेन
मन्त्रेण त्रिजुहोति वपायाः । आनुमतीं चतुर्थीमिति भवत्यप्रत्याम्नायात् । पित्र्यश्राद्धेषु उक्तं वचनं 'वपया सप्तच्छि-
द्रया' इति वपानिधानमिति । 'वपायास्त्रिजुहोति' 'इमं यमं' इति यमाय चतुर्थीम्^{११} इति ॥ समवत्तानाम् ॥ १५ ॥ समवत्ते-
१५ भ्यः जुहोतीति प्रकरणात् । सूक्तेन^{१२} इति त्रिजुहोति वशाप्रकरणात् । सकृत्सौविष्टकृतानां चतुर्थीमिति वशाभि-
संबन्धात् । प्राकृतः^{१३} स्विष्टकृन्मन्त्रसंबन्धाच्च प्राकृतेन मन्त्रेण ॥ चरुहोमः । स्थालीपाकस्य सम्राडसि... इति जुहोति ॥ १६ ॥ स्थाली-
पाकाच्च जुहोति । 'सम्राडसि' इति मन्त्रेण कर्मत्वात् स्थालीपाकस्य । 'अन्वद्य नोऽनुमतिर्यज्ञम्'^{१४} इति स्थालीपाका-
दनुमतये जुहोति । जुहोतिग्रहणं होमाधिकारात् । सकृदर्थः । स्विष्टकृतप्रकृतत्वात् ॥ अतः परमुत्तरतन्त्रम् ।
क इदं कस्मा अदात्^{१५} कामस्तदग्रे^{१६} यदन्नं^{१७} पुनर्मैत्विन्द्रियम्^{१८} इति प्रतिगृह्णाति ॥ १७ ॥ 'क इदम्' इति द्वे । 'कामस्तदग्रे' इति
२० सूक्तम् । 'यदन्नम्' इति सूक्तम् । 'पुनर्मैत्विन्द्रियम्' इत्येका । प्रतीकविकल्पो विधिकर्मत्वात् । प्रतिग्राह्यं सर्वं
म् । शेषत्वात् बहिर्वैद्यन्तवैदि वा । वशामध्ये विधानं शमनस्य नित्यत्वज्ञापनार्थम् । तस्माद्वशाया अपि
प्रतिग्रह एतैः ॥ उत्तमा सर्वकर्मा ॥ १८ ॥ 'पुनर्मैत्विन्द्रियम्' इति इयं सर्वकर्मा । यावन्ति विधिकर्माणि सर्वाण्यस्या

भवंतिविधिकर्माणि॥७॥ वृत्रायापाकयज्ञियाख्यानाः॥ अनयावृत्रायापशुपाकयज्ञाः॥ दुष्पिनावेदि
नव्याऽनि॥ कटुव्याना॥ नेषित्यथः॥७॥ इति श्रीभट्टदरिबहुनोवे॥ शिवायैवमेवाध्यायनवमीति
का॥॥ उतामृतासः॥ शिवास्तुस्त्यायाख्यानाः॥ प्रथमोऽनु॥ प्रतिविधकमकतुलनाभिशास्त्रः॥ अथास्यान्तः
नमोमयनोमयचनिप्रप्राप्ति॥७॥ इत्युणत्रिरारब्धावध्यानि॥ इत्युणरपकरोपस्तरः॥ इदमप्राप्तः
तपस्यशिरावृध्रात्याज्यतत्रेणतस्यावयवंवध्यानि॥ अमिभस्यावयवउत्तरप्रतिरूपवचनानु॥७॥ अने
रूपप्राप्तोऽलोहहरण्याना॥ इत्युणत्रिरः॥ सट्टाः॥ पाकाः॥ अभिध्वः॥ अयः॥ कल्लोहः॥ नाभोहर
ग्यमुपणमेतेभ्यः॥ इत्युणत्रिरवयवस्थावध्यानि॥ अथास्यान्तमाध्यायित॥७॥ येनसेथिनिधानियिचुं ही
रूपवत्समध्यानि॥ आत्मेन्याकीरप्यन्तमानवर्णवत्प्रायाः॥ पथमिसंस्तुतः॥ सादृशः॥ अमप्रात्याज्यतत्रे
णयाजनकतमेनः॥ मृद्वानि॥ आनोभरित्युक्तायेनमेनेअस्याविधानेकममेदः॥ किमर्थउच्यते॥ आ
नोभरित्यस्ययवतुचस्तस्यसुतंसंप्रत्ययाय॥ आस्यप्रहणमापहणादिनिवृत्तिः॥७॥ निधनेयजने॥
याजनसमाजीयमनुमोमेदवनामंत्रिणातु॥ कदित्यादिभ्योनेयदुपत्तातु॥७॥ यथाचाप्रियदात्रासिनि
आचिष्यतु॥ ग्रायकरीष्यनयथात्वामीत्यत आरभ्यभूतत्रैवेणयदात्रासिनिदितअनयारभ्यनरे
णमास्तुपुनस्तमभात्याज्यनेनेणनुप्रतिप्रकृतमेनः॥ मृद्वानि॥ विधेनवाचनवचनानु॥७॥ मन्त्रेकानिपुनिते
भ्यादिवाः॥ कषानन्तुपुनानुममृद्वानि॥ इतिमहाश्रानिमावृते॥ मन्त्रेकथेउत्तुकेपोताः॥ नेभ्यः॥ अनुचिच
देरागतभ्यायद्वामेतिनिगुयायैरुच्यत॥ एतानिचोषिमहाश्रानिताननारभ्यवादेकाचचकारात्रप
ठिवः॥ गम्यमानत्तानु॥ इत्यामृतिहरणवतु॥ ननुच्यनिदेशमन्त्रेभ्योः॥ सक्षानकमेत्तानु॥ विषययथांतरमिति
नस्यादयतः॥ मोक्षाभित्यादिइत्यामृतिहरवत्याभूतिवत्तानु॥ विशागिनचावयवप्रहणादिविधानाच्चैरु
त्प्रायाः॥ उपमुच्यता॥ निदस्तानिदस्तामीमापदइत्येवाचिचिचिनः॥७॥ परिमयाप्रिमित्यपिगोमाद्योनि
शिकारयमाणाश्चः॥ शालापरिमायनिचकारयमाणादिगावददाति॥ मन्त्रस्तकतुः॥ सामप्यानु॥ निगु
त्यनयवप्रहयकत्यामृतिहरणमप्यनिसुवमुच्यतादिप्रभूदित्यकस्यानु॥ कतुः॥ सोमोयस्यामृता
कानिपतने॥७॥ परादिहोमिजोवृत्तिप्रमदहाप्रविगीति॥ धोरसमदहापमानेनमेनेणविशे
ने॥७॥ मृतीकमुच्यथा॥ नानोवृत्तिप्रमदहाप्रविगीति॥ धोरसमदहापमानेनमेनेणविशे
अनिपारदहाप्रविगीति॥ नानोवृत्तिप्रमदहाप्रविगीति॥ धोरसमदहापमानेनमेनेणविशे
मायतु॥ सोमोयस्यामृता॥७॥ परादिहोमिजोवृत्तिप्रमदहाप्रविगीति॥ धोरसमदहापमानेनमेनेणविशे

भवन्ति विधिकर्माणि ॥ वशया पाकयज्ञा व्याख्याताः ॥ १९ ॥ अनया वशया पशुपाकयज्ञाः कथिता वेदि-
तन्याः । इतिकर्तव्यता तेष्वित्यर्थः ॥ इति श्रीभट्टदारिल्लुतौ कौशिकभाष्ये पञ्चमेऽध्याये नवमी कण्डि-
का ॥ ९ ॥ उतामृतासुः^१ शिवास्त^२ इत्यभ्याख्याताय प्रयच्छति ॥ १ ॥ प्रतिषिद्धकर्मकर्तृत्वेनाभिशस्तः अभ्याख्यातः ।
तस्मै मन्थौदनौ प्रयच्छति^३ । प्रायश्चित्तम् ॥ द्रुघणशिरो रज्ज्वा बध्नाति ॥ २ ॥ द्रुघणः रथकारोपस्करः द्रुममयो घनः^४ ।

- ५ तस्य शिरो बध्नाति रज्ज्वा सूत्रेण । तस्यावयवं बध्नाति । प्रसिद्धस्यावयवः । उत्तरत्र प्रतिरूपवचनात् ॥ प्रति-
रूपं पलाशायालोहहिरण्यानाम् ॥ ३ ॥ प्रतिरूपः द्रुघणशिरःसदृशः । पलाशः प्रसिद्धः । अयः कृष्णम् । लोहं ताम्रम् । हिर-
ण्यं सुवर्णम् । एतेभ्यः द्रुघणशिर इव कृत्वा बध्नाति । अभ्याख्यातप्रायश्चित्तम् ॥ येन सोमा^५ इति याजयिष्यन् सा-
रूपवत्समश्नाति ॥ ४ ॥ आर्त्विज्यं करिष्यन् । समानवर्णवत्सायाः पयसि संस्कृतः सारूपवत्सः । तमश्नात्याज्यतन्त्रे-
ण । न याजनकृतमेनः स्पृशति । 'आ नो भर'^६ इत्यनुक्त्वा 'येन सोमा'^७ इत्यस्य विधाने क्रमभेदः किमर्थः । उच्यते । 'आ
नो भर'^८ इत्यस्य यत्रतत्रस्थस्य सूक्तस्य संप्रत्ययार्थम् । नास्य 'ग्रहणमा ग्रहणात्'^९ इति निवृत्तिः ॥ निधने यजते ॥ ५ ॥
याजनसमाप्तौ यजते । सोमो देवता मन्त्रलिङ्गात् । नादित्यादिभ्यो नैघण्टुक्त्वात्^{१०} ॥ यं याचामि^{११} यदाशसा^{१२} इति
याचिष्यन् ॥ ६ ॥ प्रार्थनां करिष्यन् 'यं याचामि'^{१३} इत्यत आरभ्य सूक्तशेषेण । 'यदाशसा'^{१४} इति द्वे । अनयोरभ्यन्तरे-
ण सारूपवत्समश्नात्याज्यतन्त्रेण । न प्रतिग्रहकृतमेनः स्पृशति । निधने याजनवद्वचनात् ॥ मन्त्रोक्तनिपतिते-
भ्यो देवाः कपोत^{१५} ऋचा कपोतम्^{१६} अमून् हेतिः^{१७} इति महाशान्तिमावपते ॥ ७ ॥ मन्त्रोक्ता उत्लूककपोताः । तेभ्यः अनुचित-
१५ देशगतेभ्यः यदशर्म तन्निष्कयायेदमुच्यते । एतानि त्रीणि महाशान्तिं चानारभ्यवादोक्ताम् । न चकारोऽत्र प-
ठितः गम्यमानत्वात् । कृत्याप्रतिहरणवत् । तत्तुल्यनिर्देशश्चोभयोः समानकर्मत्वात् । 'विशये यथान्तरम्'^{१८} इति ।
तस्मात् 'अग्रतः प्रोक्षन्'^{१९} इत्यादेः कृत्याप्रतिहरणवत् 'माभूरिति'^{२०} इत्यन्तात् । 'निशि' इति चावयवग्रहणादविधानाच्चेह कृ-
त्यायाः 'अवमुच्योष्णीषी'^{२१} इति कृत्यानिदर्शनात् प्राप्नुयात् । इह त्वर्थवत्त्वान्निवर्तते ॥ परीमेऽग्निम्^{२२} इत्यग्निं गामादाय नि-
शि कारयमाणस्त्रिः शालां परिणयति ॥ ८ ॥ कारयमाणोऽग्निं गां चाददाति । मन्त्रस्त्वकर्तुः सामर्थ्यात् । 'निशि' इ-
२० त्यवयवग्रहणं कृत्याप्रतिहरणग्रन्थस्य 'निश्यवमुच्य' इत्यादेः 'माभूरिति' अन्तात् । कर्तुर्हामो यत्र मन्त्रो-
क्तनिपतनम् ॥ परोपेहि^{२३} यो न जीव^{२४} इति स्वप्नं दृष्ट्वा मुखं विमाण्डि ॥ ९ ॥ घोरं स्वप्नं दृष्ट्वाऽपमार्जनं मन्त्रेण शोध-
नम् । प्रतीकसमुच्चयः 'यो न जीव'^{२५} इति ग्रहणमविभागत्वात् । होमनिधानयोस्तु लिङ्गात् यथासंख्यम् ॥
अतिघोरं दृष्ट्वा मैश्वर्यान् पुरोडाशमन्याशायां वा निदधाति ॥ १० ॥ शत्रुक्षेत्रे वा मन्त्रलिङ्गाद्यथासंख्यम् । विमार्जनेन न योगः । ग्रहणस्या-
न्यार्थत्वात् सांग्रामिकवत्^{२६} ॥ पर्यावर्तते^{२७} इति पर्यावर्तते ॥ ११ ॥ येन पार्श्वेन स्वप्नः दृष्टः ततोऽन्येन पार्श्वेन शे-

ने॥ नहिने अमेतन्वदत्युत्तरापर्यावर्तने इत्यस्योच्यते स्वप्रसामान्यात् ॥ ७ ॥ यत्स्वप्रदत्यशित्वनिर्दिष्टे गमं चाने
 निहास्यते ॥ अन्वमिव भुक्त्वा ॥ ७ ॥ विध्यते स्वप्रतिस्वेषा मध्यस्थः ॥ अस्य पथो यस्य सवृणिसुप्रभाया
 नाविमर्चति ॥ ७ ॥ अनुक्रममेव विज्ञेयसामान्यादेव ॥ ७ ॥ नहिने अमेतन्वदतिवत्स्वायाचार्यस्यादहन उ
 पममाधाय निष्परिग्रह्यपुराडाज्ञाजुहेति ॥ यावत्तमं च न समप्योत् ॥ अस्तवायत्मा तेषां चार्थः कथि
 तः तत्पश्चात्समाचार्यावदानुवचनाश्रितेनेदमाचार्यभावादवानुवचनाभावानुतदभावानुवचकपदं
 वाच्यमिति वचनात् ॥ मध्यः ॥ सपुनरुक्तवेदमधीत्यप्रायदिदिवचनात् ॥ नापरित्यक्तस्य निमित्तकाला
 यात् ॥ ७ ॥ तस्मादुपेयनानेतरमवस्युवसकायाः ॥ सहितायामध्यायनदहनदेशस्तत्र प्रज्वाल्यमि
 उपममाधाय तथैलक्षणत्वात् ॥ मुहोतिग्रहणे अन्याद्यासां निदधानेति माभुत् ॥ निष्परिग्रहणमा
 दहनस्य न तत्रोपममाधानवचनात् ॥ ७ ॥ विराजमप्यवतमानः ॥ शरीरगुरुपापैर्नैत्यर्थः ॥ आदहना
 भिक्षुसगिरवान् ॥ आदहनसमीप उपशब्दात् ॥ ७ ॥ नोपशब्दोति तिकोशिकः ॥ नोपशब्दं नैकोशिको मय
 ने ॥ तस्माद्विज्ञेयमिधाने कृतः ॥ अमुचित्वात् ॥ ७ ॥ स्थावराभिरुत्थायात् ॥ एतत्कल्लाद्यायामिदं पृथक् ॥
 परिबोसणयोद्व्यादस्यासंवेदित्वित्वात् ॥ अंगिरसं प्रतिनस्त्रकमोगत्वात् ॥ ७ ॥ अपर्यवेतन्नः प्रत्युपया
 ने ॥ असमाभं त्रस्तन्ये पुनरुपनयनं कारयेत् ॥ ७ ॥ अवकाशित्वे ॥ नयथासन्नतया अन्यनभावावनु
 वकीर्णने ॥ ७ ॥ दभे मुन्वमासज्ययनेदवीत्यावपति ॥ अवकाशित्वे नारीतस्मै दभे मुन्वमीवायायतदे
 वीत्यनेन मतेन आवपति ॥ त्रीहियवानि ॥ स्नानामन्यतमं विकल्पेन तत्रे ॥ ७ ॥ एवमपातवनादपत्रिणा
 वसिच्य ॥ यनेदवीतिसूक्तनोदपात्रमपात्यते नोदपात्रमपात्यते नोदपात्रिदभे मुन्वमुवासव्यमीवाया
 मावपत्येव शब्दान् ॥ ७ ॥ मेत्रोक्तं शोक्तदकेनोपसिच्य मुन्वशोक्तदकेनोपसिच्य ॥ यनेदवीत्यत्र विमो
 क्तकं स्मरति ॥ तेने विष्टामिनिष्टे शोक्तदकेनोपसिच्य ॥ यनेदवीत्यत्र विमोक्तकं स्मरति ॥ तेने
 विष्टामिनिष्टे शोक्तदकेनोपसिच्य ॥ यनेदवीत्यत्र विमोक्तकं स्मरति ॥ तेने विष्टामिनिष्टे शोक्तदकेनोपसिच्य
 कर्मत्वात् ॥ ७ ॥ संसमिदिनस्वयं मज्जति तत्रे ॥ यवथायदि कश्चिन्नेगारवत्स्वजीतनतमं शोक्तकं
 हेति ॥ अस्तावमोसहजुहेति नित्युत्तरत्वात् ॥ अत्रोक्तस्य नित्युहेति नित्युत्तरत्वात् ॥ ७ ॥ अशिरस्तासि
 मेधोर्नितसेयं हस्तमिवाग्निमुपहतं ॥ ७ ॥ यदहं नितिसंदेहमपवप्य ॥ संदेहमकथितानि मुप

- ते । 'नहि ते अग्ने तन्व' इत्युक्त्वा 'पर्यावर्तते' इत्यस्योच्यते स्वप्नसामान्यात् ॥ यत्स्वप्न इत्यशित्वा वीक्षते ॥ १२ ॥ मन्त्रान्ते निभालयते अन्नमिव भुक्त्वा ॥ विद्य ते स्वप्न इति सर्वेषामप्ययः ॥ १३ ॥ अस्य पर्यायस्य सर्वाणि स्वप्नप्रायश्चित्तानि भवन्ति । अनुक्रमभेदो विशेषसामान्यादेव ॥ नहि ते अग्ने तन्व इति ब्रह्मचार्याचार्यस्यादहनं उपसमाधाय त्रिषपरिक्रम्य पुरोडाशं जुहोति ॥ १४ ॥ यावन्न संचयनं सामर्थ्यात् । ब्रह्मचारी अस्नातः । आचार्यः कथितः 'तद्यस्मात् स आचार्यो वेदानुवचनाच्च' इति । वेदस्य आचार्याभावादेवानुवचनाभावः । तदभावेऽन्यत्रैकं पदं वाच्यमिति वचनात् सिद्धम् । सपुनरुक्तं वेदमधीत्य स्नायादिति वचनात् नापरित्यक्तस्य नैमित्तिकं स्नानम् । तस्मादुपनयनानन्तरमेव सपुनरुक्तायाः संहिताया अध्ययनम् । आदहनदेशः । तत्र प्रज्वाल्याग्निम् 'उपसमाधाय' इत्यर्थलक्षणत्वात् । जुहोतिग्रहणं 'अन्याशायां वा निदधाति' इति मा भूत् । त्रिषपरिक्रमणमादहनस्य न तन्त्रमुपसमाधायवचनात् ॥ त्रिरात्रमपर्यावर्तमानः शयीत ॥ १५ ॥ गुरुपार्श्वेनेत्यर्थः । आदहनाभिमुखो गौरवात् ॥ आदहनसमीपे 'उप'शब्दात् । नोपशयीतेति कौशिकः ॥ १६ ॥ नोपशयनं कौशिको मन्यते । तस्माद्गोत्रेणाभिधानं कृतम् । अशुचित्वात् ॥ स्नानीयाभिः स्नायात् ॥ १७ ॥ एतत्कृत्वा । स्नानीयाभिरुपलक्ष्यते परिमोक्षः^{१०} । 'अपो दिव्या' इत्यासां वैशेषिकत्वात् । अङ्गिरसं प्रति न, स्वकर्माङ्गत्वात् ॥ अपर्यवेतव्रतः प्रत्युपेयात् ॥ १८ ॥ असमाप्तब्रह्मचर्यं पुनरुपनयनं कारयेत् । तद्यथा । आसन्नतया अन्येन भावेन वा ॥ अवकीर्णने दर्भशुल्बमासज्य यत्ते देवी^{११} इत्यावपति ॥ १९ ॥ अवकीर्णी ब्रह्मचारी । तस्मै दर्भशुल्वं ग्रीवायां बद्ध्वा 'यत्ते देवी' इत्यनेन सूक्तेन आवपति । ब्रीहियवतिलानामन्यतमम्^{१२} । विकल्पेन तन्त्रम् ॥ एवं संपातवतोदपात्रेण वसिच्य ॥ २० ॥ 'यत्ते देवी' इति सूक्तेनोदपात्रं संपात्य तेनोदपात्रेण दर्भशुल्बमवसिच्य ग्रीवायामावपति । 'एवं'शब्दात् ॥ मन्त्रोक्तं शान्त्युदकेनोपसिच्य ॥ २१ ॥ शुल्वं शान्त्युदकेनोपसिच्य । 'यत्ते देवी' इत्यत्र विमोक्त उक्तः । तं करोति । 'तत्ते-विष्यामि'^{१३} इति । पूर्वं शान्त्युदकेनोपसिच्य ग्रीवास्थं शुल्बमासक्तं यत् । अभ्यातानान्ते शान्त्युदकाक्रियावचनादेककर्मत्वाच्च ॥ सं समित्^{१४} इति स्वयंप्रज्वलितेऽग्नी ॥ २२ ॥ अनया यदि काष्ठैर्विनाऽङ्गारावस्थो ज्वलति तत्र अग्नौ सकृज्जुहोति । 'ज्यरत्नावग्नौ सकृज्जुहोति'^{१५} इति यथान्तरत्वात्^{१६} । अग्नौ इत्यसति जुहोतीति न स्यात् ॥ अग्नी रक्षांसि सेधति^{१७} इति सेधन्तम् ॥ २३ ॥ तमेवाग्निमुपतिष्ठते ॥ यदत्स्मृति^{१८} इति संदेशमपर्याप्य ॥ २४ ॥ संदेशमकथयित्वाग्निमुप-

[illegible]

- तिष्ठते । प्रकरणात् । पूर्वस्य क्रमभेदोऽग्निसंबन्धः । सोमस्य ग्रहणे जुहोतिविधानं तुल्यनिर्देशात् ॥
 प्रत्नो हि^१ इति पापनक्षत्रं जाताय । पापनक्षत्रं ज्योतिर्ग्रन्थस्मृतेः । मूलेन ॥२५॥ कर्म व्याख्यातम् । मूलेन फलं च इति
 एतत् । मूलजातस्येदमेव पापनक्षत्रत्वात् । ज्येष्ठादीनि पापनक्षत्राणि ॥ मा ज्येष्ठं^२ त्रिते देवा^३ इति परिवित्ति-
 परिविविदानाबुदकान्ते मौञ्जैः पर्वसु बद्ध्वा पिञ्जुलीभिराप्लावयति ॥२६॥ परिवित्तिर्ज्येष्ठः । परिविविदानः कनीयान् प-
 ५ रिणीतः ज्येष्ठेनापरिणीतेन । द्वितीयाद्विवचनम् । उदकसमीपे मौञ्जैः पाशैः मुञ्जनिर्वृत्तैः शरीरसंधिषु ब-
 द्ध्वा संपातिताभिरद्भिर्दर्मपिञ्जुलीभिराप्लावयति । उभौ एकचोदनाचोदितत्वात् । 'त्रिते देवा' इति सूक्तसंप्रत्य-
 यार्थं ग्रहणम् । 'नदीनां फेनान्' इत्याप्लावयति' इति ग्रहणप्रसङ्गात्^४ । उदकान्ते इति देशनियमः ॥ अवसि-
 ञ्चति ॥२७॥ अवसिञ्चति चेति चकारः चशब्दाभावे । उभयत्र मन्त्रस्तुल्यवदभिधानात् ॥ फेनवृत्तरान् पाशानाधा-
 य नदीनां फेनान्' इत्याप्लावयति ॥२८॥ नदीफेनेषु तान् मौञ्जान् पाशान् स्थापयति । कथम् । उत्तरोत्तरपाशोपर्यन्य-
 १० पाश इत्यशेषकिलिखप्रवाहणस्य ॥ सर्वेष्वव प्रविश्यापां सूक्तैः ॥२९॥ 'अम्बयो यन्ति'^५ इति गणोऽब्लिङ्गः । प्रविशंस्त-
 न्निवेशनं कर्ताऽऽप्लावयति अवसिञ्चतीति । वचनात् । सर्वग्रहणमप्यसंबन्धार्थम् । अब्लिङ्गानि समुदा-
 यः । सूक्तशब्दस्य स्तुतिनिमित्तत्वात् ॥ देवहेडनेन मन्त्रोक्तम् ॥३०॥ कुर्यादिति शेषः । 'यद्देवा देवहेडनम्'^६ इ-
 ति सर्वोऽनुवाकः । नाम्नाभिधानात् । किं मन्त्रोक्तम् । उच्यते । 'मेदस्वता सुवाज्यं जुहोति'^७ । गार्हपत्ये मातापित्रोश्चित्या-
 मारोप्यमाणयोः 'जिहिंसिम'^८ इति लिङ्गात् । अस्य प्रयोगः प्राक् सुवः प्रतिपत्तेः सुकृसाधनत्वात् ॥ आ-
 १५ चार्याय च ॥३१॥ मन्त्रोक्तं कुर्यात् 'च' वचनाच्चतुर्थीनिर्देशादिति गार्हपत्ये ॥ अथ जीवति स्यात् । उपदधीत ॥ ३२ ॥
 हविषामन्यतमं^९ जुहुयात् देवहेडनेन । कस्यानेनाधिकारः । अत्राह । उपदधीतेति यागकर्तुः । निमित्तसंप्र-
 योगात् । 'यद्... एनांसि चक्रमा वयम्'^{१०} इति निमित्तनिमित्तिसंयोगात् ॥ खदाशयस्यावपते ॥३३॥ खदायां शेते यद्
 धान्यं बीजं तस्यावपते । आवपतिग्रहणं व्रीहियवतिलार्थम्^{११} । अतश्च धान्यं निचेयम् ॥ वैवस्वतं य-
 जते ॥३४॥ विवस्वते खदाशयचरुं कुर्यात् ॥ चतुःशरावं ददाति ॥३५॥ खदाशयधान्यस्य चत्वारि शरा-
 २० वाणि पूरयित्वा देवहेडनेनानुवाकेनाभिमन्य ब्राह्मणाय दद्यात् । चतुर्णां शरावाणां समूहः चतुः-
 शरावम् । अतस्तच्चतुःशरावं ददाति । खदाशयस्य कर्माणि त्रीणि खदाशयावापादीनि ॥
 उत्तमर्णे मृते तदपत्याय प्रयच्छति ॥ ३६ ॥ देवहेडनेनाभिमन्य । 'तद्'ग्रहणं कृत्रिमापस्याय मा भूत् ॥ सगोत्रा-
 य ॥ ३७ ॥ अपत्याभावे ॥ यमशाने निवपति ॥ ३८ ॥ सगोत्राभावे तत् श्मशाने प्रक्षिपति देवहेडनेनाभिमन्य ॥

चतुष्पथेन शशाभावे चतुष्पथे सिंघनि ॥ ७ ॥ कक्षानादोपयति ॥ नृणामुष्णीस्त्रीर्दहति ॥ कक्षि
 मितमचाह ॥ कक्षानादोपयति ॥ आश्रुत्यानादनविभक्त्या तत्त्वान् ॥ ७ ॥ दिव्योत्तमामिनिपी
 विदुषा लयति ॥ विगता भविदनुपतिता त्रारिरिप्रसालयति ॥ ७ ॥ मयता ॥ आश्रुतेः ॥
 शनिगोष्टी लयति ॥ फलेः आश्रुदिभिः ॥ ७ ॥ यस्यानुमदतो पूर्वो ज्ञानेनोपव्याघ्रावित्यावपति ॥ यस्य
 वास्तव्य उत मोदतो दृश्यते ॥ तत्र यो व्याघ्रावित्यावपति ॥ त्रोत्सादो नृपवनिमिताभिधावे ॥ परिभाषिक
 भावोत्साभूत ॥ मन्त्रोक्तानियथास्युः ॥ देतुग्रहणमन्त्रलिङ्गविशेषान् ॥ ७ ॥ मन्त्रोक्तान्द्रायति ॥ त्रोत्सादो नृ
 मयुचितान्द्रोद्वीयानिन्दे शान् ॥ शोत्स्वकृत्तनमादिष्टानामात्रायति ॥ त्रोत्सादीनामव्यनमनमनमनु
 शोत्स्वकृत्तनमालीपाके ॥ आश्रयति बालं द्रव्यविकल्पः ॥ पृथिव्या नृपितरो च मातापितरो वा शय
 निषितामवित्येकत्रैः चकारान् ॥ मरुतस्य वात्रानं ॥ नृपत्ययाये ॥ तथैव वरसणा वले ॥ ७ ॥ इदं यत्
 कृत्वा नृपिण्यशकुनिना क्षिप्तं भूषा लयति ॥ कृष्णत्राकुनिः कानः ॥ अधिस्तपः ॥ नदायुसंस्पर्शमसाल
 नेद्रुभ्यामधिस्तस्य ॥ अश्वनष्टे पयधिकरोति ॥ कृष्णत्राकुनिस्तदन्तर्देद्राद्वाभ्यापयैधिकरोति ॥ म
 उज्ज्वलते कर्माणीति ॥ प्राचीन इत्यात्रांति कर्माणि ॥ ७ ॥ अत्र उपाधाय वत्सत्रामणः पादाः पदंति ॥ ७ ॥
 मनीन्वीन कल इत्यपामागे ॥ पामागीरादधानि ॥ इति व्याख्याने अपामागे समिधमादधात्यभिस्तपः ॥
 यदि वीचीनमित्यास्या किमथवापि पाठितं ॥ ७ ॥ यद्वीचीनमित्याचामिति ॥ अत्र तमुक्ता एवाउत
 रथा कर्मान्तरथा कर्मान्तरयोगादसमानलिङ्गत्वाच्च ॥ यत्तु भूमदति विरवननिगत यत्तु भूमदति ॥ ७ ॥ य
 त्तु नृमिति संवपति ॥ अन्वयागतादिप्रपूरण ॥ मृदन्तरयोगान् ॥ एधिव्युत्पत्तिप्रवणित्यप्रायश्चित्त
 ते अन्वत्तान् ॥ नन्वन्विप्रपूरणमव्यवस्थाप्रसंगान् ॥ ७ ॥ मृदिप्रहरतिकापि जलानि स्वस्य यवानि
 भवंति ॥ कपिजलानि निरसुद्राः ॥ नितिरिवेत्यपरे कपिजलवासितानि तान्यत्र ॥ मनुनिमपि प्राय
 वरं वत्सममित्रमिना विना नितरास्तस्य पाना विभवति ॥ अन्तरणाधिवासनजापसंयोगान् ॥ विराधि
 कारो हनिधिः ॥ स्वस्त्यनस्या ॥ यामभ्यवभृगावसीनि अभ्यवकाशे अन्तरे आकाशे अन्यस्मिन्
 वा नोक्तगोहेन दोषसंयोगान् ॥ दोषत्रामनायस्याजपः ॥ ७ ॥ दशमीकांडिका सयासा ॥ ७ ॥ महावेदो
 येनिरुपाधाय वत्सत्रामणः ॥ मपोत्रस्य भट्टहारिलकनो कौशिकमाव्ययचमोऽथायः ॥ ७ ॥

- चतुष्पथे च ॥३९॥ इमशानाभावे चतुष्पथे क्षिपति ॥ कक्षानादीपयति ॥ ४० ॥ तृणमुष्टीन्निर्दहति । कस्मिन्नि-
मिप्ते । अत्राह । 'कक्षानादीपयति' इति 'आ' श्रुत्या निर्दहनम् । विभक्त्यन्तरत्वात् ॥ दिवो नु माम्' इति वीप्र-
बिन्दून् प्रक्षालयति ॥४१॥ विगताभ्रबिन्दून् पतितान् शरीरे प्रक्षालयति द्वाभ्याम् ॥ अथ च । मन्त्रोक्तैः स्पृ-
शति ॥४२॥ वृक्षात् पतितैः फलैराम्रादिभिः ॥ यस्योत्तमदन्तौ पूर्वौ जायेते यौ व्याघ्रौ^१ इत्यावपति ॥४३॥ यस्य
५ बालस्य उत्तमौ दन्तौ दृश्येते तत्र 'यौ व्याघ्रौ' इत्यावपति ब्रीह्यादीन्^२ । पूर्वं निमित्ताभिधानम् । पारिभाषिक-
भावो^३ मा भूत् । मन्त्रोक्तानि^४ यथा स्युः । दन्तग्रहणं मन्त्रलिङ्गविशेषात् । मन्त्रोक्तान् दंशयति ॥ ४४ ॥ ब्रीह्यादीन्
समुच्चितान् । द्वितीयानिर्देशात् ॥ शान्त्युदकशृतमादिष्टानामाशयति ॥४५॥ ब्रीह्यादीनामन्यतमतण्डुलैः^५
शान्त्युदके शृतं स्थालीपाकमाशयति बालम् । द्रव्यविकल्पः षष्ठीश्रवणात् ॥ पितरौ च ॥४६॥ मातापितरौ चाशय-
ति । 'पिता मात्रा' इत्येकशेषः । चकारात् प्रकृतस्यैवाशनसंप्रत्ययार्थम् । तयोरेव भक्षणात् फलम् ॥ इदं यत्
१० कृष्ण^६ इति कृष्णशकुनिनाधिक्षिप्तं प्रक्षालयति ॥४७॥ कृष्णशकुनिः काकः । अधिकक्षेपः तद्वायुसंपर्शः । प्रक्षाल-
नं द्वाभ्यामधिक्षिप्तस्य ॥ अपमृष्टं पर्यग्निं करोति ॥४८॥ कृष्णशकुनिस्पृष्टं तत्प्रदेशं द्वाभ्यां पर्यग्निं करोति । 'म-
नुष्यजातेः कर्माणीति प्रतीचीनफलेत्यादीनि शान्तिकर्माणि' अत्र उपाध्यायवत्सशर्मपादाः पठन्ति ॥
प्रतीचीनफल^७ इत्यपामार्गधमेष्मामार्गारादधाति ॥ ४९ ॥ इति व्याख्यानम् । अपामार्गसमिध आदधात्यभिज्ञप्तः ॥
'यदर्वाचीनम्' इत्यस्याः किमर्थमत्रापि पठनम् । यदर्वाचीनम्^८ इत्याचामति ॥ ५० ॥ अनृतमुक्त्वा एतया उक्त-
१५ रथा कर्म । अनन्तरयोगात् समानलिङ्गत्वाच्च ॥ यत्ते भूम^९ इति विखनति ॥ ५१ ॥ तत् 'यत्ते भूम'^{१०} इति ॥ य-
त्त ऊनम्^{११} इति संवपति ॥ ५२ ॥ अनया गतादिप्रपूरणम् । मृदन्तरयोगात् । पृथिव्यूनप्रतिपूरणे नित्यं प्रायश्चित्त-
त्वमनन्यत्वात् । न च खनिपूरणमनवस्थाप्रसङ्गात् ॥ प्रेहि प्र हर...^{१२} इति कापिञ्जलानि स्वस्त्ययनानि
भवन्ति ॥ ५३-५४ ॥ कपिञ्जलः तिच्चिरिसदृशः । तिच्चिरिरेवेत्यपरे । कपिञ्जलवाशितानि तान्यशोभनानि अपि शाम्य-
न्त एव । यदा च शमितानि तानि तदा स्वस्त्ययनानि भवन्ति । अन्तरेणापि वाशनं जपसंयोगात् निरधि-
२० काराच्चेह विधिः स्वस्त्ययनस्य ॥ यो अभ्यु बभ्रुणायसि ...^{१३} इति अभ्यवकाशे संविशति ॥५५॥ अम्बरे आकाशे चान्यस्मिन्
वा लोकगर्हिते । दोषसंयोगात् दोषशमनायास्या जपः ॥ दशमी कण्डिका समाप्ता ॥ महावेदा-
र्थविद् उपाध्यायवत्सशर्मणः प्रपौत्रस्य भट्टदारिकृतौ कौशिकभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

ॐ । 'विधिनैमित्तिकः प्रोक्तः संहिताक्रमहेतुकः । क्रमप्राप्तोऽभिचारस्य संहिताया इहोच्यते' । ननु च परविना-
शप्रतिषेधादकर्तव्यस्योपदेशो वक्तव्यः । नैवाभिचारः प्रतिषिध्यते प्रत्युत विधीयते । 'न ब्राह्मणो
वेदयेत्' इत्यादि मनुः पठति ॥ अत्राह । उभयतःपरिच्छिन्नं शरमयं बहिराभिचारिकेषु ॥ १ ॥ बहि-
र्वेदिस्तरणार्थमन्यत्र दर्भशब्दप्रयोगात् 'अपरेणाग्नेर्दर्भानास्तीर्य' इत्यादि । अतश्च परिभोजनी-

५ यान् दर्भानेव । उभयतःपरिच्छिन्नं सर्वेच्छिन्नमूलप्राग्निप्राथम्यम् । शराः प्रसिद्धाः । तन्मयं वेदिस्तरणाय स्यात् ।
अभिचारप्रयोजनान्याभिचारिकाणि कर्माणि । आभिचारिकेष्वज्यतन्त्रपुरस्ताद्धोमादयो मन्त्रान्तरात्मना-
त् । जाङ्गमायने संपाताभावः 'शान्तानाम्' इति विशेषणात् । 'सबर्हिषः साज्या यज्ञाः' इति विशेषविधानात् ।
अत्र शरादिभिः संभारैः सामान्याधिकारात् । प्रसव्यं स्तरणं 'प्रसव्यम्' इति वचनात् । न पार्वणसमृद्धि-
काम्याः 'शान्तानाम्' इति विशेषणसामर्थ्यात् ॥ दक्षिणतः संभारमाहरत्याङ्गिरसम् ॥ २ ॥ कल्पः बहिरध्याय-

१० पठितः । आङ्गिरसः सप्तवर्गपठितः । कल्पः बहिरध्यायकश्चानारभ्यवादात् । ननु वेदिकरणं वच-
नात् दक्षिणस्यां दिशि आङ्गिरसाग्निनियमादसिद्धत्वम् । 'यथावितानम्' इति वचनात् घोरद्वया-
णां चाहरणविधानात् ॥ इङ्गिडमाज्यम् ॥ ३ ॥ श्वलोहितादिप्रसङ्गे इङ्गिडनियमाच्च दर्भस्तम्बनिवृत्तिः नोत्पव-
नकर्म । अमेध्यसंयोगात् । यथादिष्टं बर्हिः । 'परिस्तीर्य' इत्यत्रोत्पवनविधिः ॥ सग्यानि ॥ ४ ॥ आभिचारिकाणि ॥
दक्षिणापवर्गाणि ॥ ५ ॥ दक्षिणस्यां दिशि परिसमापनीयानि ॥ दक्षिणाप्रवण इरिणे दक्षिणामुखः प्रयु-

१५ ङ्क्ते ॥ ६ ॥ दक्षिणानिम्नदेशे इरिणे वा । उभयविशिष्टे इति केचित् । दक्षिणामुखः कर्ता प्रयुङ्क्ते ॥ किं चान्य-
दाभिचारिकाणामाह । साग्नीनि ॥ ७ ॥ न सर्वाणि । यानि साग्नीनि तानि । अन्यत्र वचनेऽप्ययं नियमः । यज्ञो-
पवीतीत्यादि च नियमात् न चाभिचारिकाणि पित्र्याणि ॥ अग्ने यत्ते तप इति पुरस्ताद्धोमाः ॥ ८ ॥

पञ्च सूक्तानि पुरस्ताद्धोमा इत्यादेशविधिवर्थम् ॥ तथा तदग्ने कृणु जातवेद इत्याज्यभागी ॥ ९ ॥ द्वे क्र-
चे आज्यभागग्रहणे आदेशार्थम् ॥ निरमुं नुद इति संस्थितहोमाः ॥ १० ॥ सूक्तं संस्थितग्रहणे उक्तम् ॥

२० कृत्तिकारोकारोधावाप्येषु ॥ ११ ॥ अभिचारप्रयोगकालविधिः । कृत्तिकासु नक्षत्रे । अरोकः कृष्णपक्षः । अ-
रोधः । अवाप्यः अमावास्या । एषु कालेष्वभिचारः कार्यः । कृत्तिकासु चारोके चारोधे चावाप्ये च । अरोक-
ग्रहणमा विधानसमाप्तेः । अवाप्यग्रहणमा अन्त्यविमोकात् ॥ भरद्वाजप्रव्रस्केनाङ्गिर-

- सं दण्डं वृश्चति ॥१२॥ 'द्यावापृथिवी उर्वन्तरिक्षम्' इति सूक्तं भरद्वाजप्रवृत्तं भरद्वाजसंप्रत्यायार्थम् । आङ्गिरस-
ग्रहणं पूर्वेऽधिकारे असंप्रयोगे आङ्गिरसप्रसङ्गादेव । सूक्तद्वयान्ते^१ छेदनम् । तृतीयाश्रवणात् ॥ मृ-
त्योरहम्^३ इति बाधकीमादधाति ॥१३॥ व्याधिघातकीं समिधमादधाति अभ्यातानान्ते । विशेषिता स्यात् आदेश-
त्वात् । 'येऽमावास्याम्'^४ इति च क्रमलोपः प्रधानत्वादस्या अङ्गत्वात् ॥ य इमाम्^५ अयं वज्र^६ इति द्विगुणामेक-
५ वीरां संनद्ध पाशाभिमुष्टितृतीयं दण्डं संपातवत् ॥१४॥ मुण्डहस्तः दण्डः । संपातवदुभयं मेखलां दण्डं च । 'य इमाम्' इति
सूक्तेन मेखलाम् । 'अयं वज्रः'
इति सूक्तेन दण्डं संपातवन्तं करोति ॥ पूर्वाभिर्वञ्जीते ॥ १५ ॥ मेखलाम् 'य इमाम्' इति तिसृभिर्ऋग्भिः स्त्रीलि-
ङ्गनिर्देशात् । प्रथमं संपात्य पश्चादभिमन्त्र्य बन्धनम् ॥ वज्रोऽसि सपत्नहा...^७ इति । आभिः । दण्डमादत्ते ॥१६॥ गृह्णाति ॥ भक्त-
स्याहुतेन मेखलाग्रन्थिमालिम्पति ॥१७॥ भक्तस्याहुतेन मेखलाग्रन्थिं सुष्ठु लिम्पति । ग्रन्थ्यालेपनादि प्रत्यहम् ॥
अयं वज्र^६ इति बाह्यतो दण्डमूर्ध्वमवागमं तिसृभिरन्वृचं निहन्ति ॥१८॥ यो दण्डः संपातितः तिसृभिराभिः कृ-
१० त्वा बाह्यतः तं दण्डमूर्ध्वमधोऽग्रं निहन्ति प्रत्यूचं प्रेरयत्यधः । तिसृग्रहणं 'अयं वज्र' इति प्रसङ्गात् ॥
अन्तरुपस्पृशेत् ॥१९॥ सदः प्रविश्य उदकमुपस्पृशेत् ॥ यदशनामि^८ इति मन्त्रोक्तम् ॥२०॥ 'यदश्रामि' इत्येतेषु मन्त्रे-
षु यदुक्तं तत्करोति । अशनं पानं च कुर्यात् । यथार्थलिङ्गप्रयुक्तस्य भक्तस्याहुतेनेत्येवमादि । आदौ तु सकृ-
त् दण्डादानं योगात् । 'अग्ने व्रतपते'^९ इति योगविमुक्तस्य पुनः सर्वम् । आह च- 'आदानं तु सकृद्योगात् भ-
क्तादिप्रत्ययोपरि । विमुक्तस्य पुनः सर्वं संकीर्णेषुऽपि विधौ तदा' ॥ यत्पानमाहन्ति फडढतोऽसाविति ॥ २१ ॥ यद् भो-
१५ जनपात्रं तदाहन्ति । फड हतो राम इत्यमुना ॥ इदमहमाभ्यायणस्यामुष्याः पुत्रस्य प्राणापानावप्या-
यच्छामि इत्यायच्छति ॥ २२ ॥ दण्डं गृह्णाति । 'इदमहं रामस्य प्रच्छन्नायनस्य चेल्लमुखायाः पुत्रस्य प्राणापानाव-
प्यायच्छामि' इति मन्त्रप्रधानमुच्यते ॥ येऽमावास्याम्^{१०} इति संनद्ध सीसचूर्णानि भक्तेऽलंकारे ॥ २३ ॥ सीसानि क-
थितानि^{११} । तानि चूर्णीकृत्य । चूर्णान्यन्तःपुटे बद्ध्वा तानि भक्ते आवपेद द्वेष्यस्य । अथ च द्वेष्यस्यालंका-
रे । सप्तमीनिर्देशात् ताष्टाधिधमवत्^{१२} । न तन्त्रमहोमसंयोगात् ॥ पराभूतवेणोर्यदप्या बाहुमात्र्याऽ-
२० लंकृतयाऽऽहन्ति ॥ २४ ॥ द्वेष्यम् ॥ द्यावापृथिवी उरु^{१३} इति परशुपलाशेन दक्षिणा धावतः पदं
वृश्चति ॥ २५ ॥ परशुः कुठारः । पलाशं कुठारमुखम् । दक्षिणायां दिशि धावतः द्वेष्यस्य पदं पादस्थानं छि-
नन्ति ॥ छेदनविधिमाह । अन्वक् त्रिः । अनुपदरेखाभिः । तिर्यक् त्रिः ॥ २६ ॥ पृथक्त्वेन तिसृभिः ॥

- अक्षया संस्थाप्य ॥२७॥ अक्षणा कोणः । कोणेन समापनम् । कोणद्वित्वाद् द्वयो रेखयोः क्रिया । प्रतिरेखं सूक्तावृ-
त्तिः । संस्थाप्येति वचनं प्रतिरेखं व्रश्चनग्रहणं मा भूत् ॥ आत्रस्कात् पांशून् पलाश उपनह्य भ्राष्ट्रेऽभ्यस्य-
ति ॥२८॥ व्रश्चितात् पदात् पांशून् गृहीत्वा बधकपर्णे बद्ध्वा भ्राष्ट्रे लोकप्रसिद्धे क्षिपति । क्षेपणे मन्त्रः प्रधानव-
दभिधानात् ॥ स्फोटत्सु स्तूतः ॥२९॥ शब्दे पांशुषु 'मृतो द्वेष्यः' इति ज्ञेयम् । न चेदस्तूतः ॥ पश्चादग्नेः कर्षा
५ कूद्युपस्तीर्णायां द्वादशरात्रमपर्यावर्तमानः शयीत ॥३०॥ पश्चादग्नेः कर्षू कूद्योपस्तृणाति । कूदी बदरी । द्वादशरा-
त्रमपर्यावर्तमानः शयीत इति प्राप्ते संवेशनेऽयं विधिः । भक्तस्याहुतेनेति प्रत्यहम् ॥ तत उत्थाय
त्रिरह उदवज्जान् प्रहरति ॥३१॥ ततः कर्षा त्रिः उदवज्जान् क्षिपति । दिवसस्य त्रिः कर्मविधिः । नामधे-
यात् 'स्वयमिन्द्रस्यौजः' इति । 'यो व आपोऽपां' ^२ 'यं वयम्' ^३ 'अपामस्मै वज्रम्' इति प्रहरणमन्त्राः । प्रत्यहमिद-
मङ्गकर्म ॥ नद्या अनामसंपन्नाया अश्मानं प्रास्यति ॥३२॥ यस्या नद्याः विशेषं नाम नास्ति तस्याः
१० अश्मानं गृहीत्वा प्रासनसंप्रत्ययात् । एतत् त्रिरहः प्रकरणात् । 'द्यावापृथिवी' इति सूक्तेन 'दक्षि-
णा धावतः' ^४ 'दक्षिणामुख' इति वचनात् ॥ उष्णेऽश्वतसकृतूनूपमथिताननुच्छ्वसन् पिबति । ३३॥ उष्णे
स्थितः न सदसि । अश्वतसकृतून स्वयं कृत्वाऽनाहताननुच्छ्वसन् पिबति कर्ता । अभिमन्युः पिबति ॥
कथं त्रींस्त्रीन् कार्शींस्त्रिरात्रम् ॥३४॥ त्रींस्त्रीनेकैस्मिन्नहनि त्रीण्यहानि ॥ द्वौ द्वौ त्रिरात्रम् ॥३५॥ 'अनुच्छ्वसन् पिबति' इत्या-
दि 'भक्तस्याहुतेन' इति च स्मर्तव्यम् ॥ एकैकं षड्रात्रम् ॥३६॥ एकैकं मुष्टिमहन्यहनि । एवं षडहानि । प्रत्यहं 'द्यावापृ-
१५ थिवी' इत्यनुमन्त्रणम् ॥ एकादश दिवसानधिवास्य । द्वादश्याः प्रातः क्षीरौदनं भोजयित्वोच्छिष्टा-
नुच्छिष्टं बहुमत्स्ये प्रकीरति ॥३७॥ क्षीरौदनं भोजयति द्वेष्यं यथावचनं तच्च 'अशिशिषोः क्षीरौदनम्' इति । तद् द्वये द्वे-
ष्यनिर्देशः । 'ब्राह्मणान्' इति च कल्पान्तरवचनात् । नात्र मन्त्रः संनह्यवत् । उच्छिष्टानुच्छिष्टं बहुमत्स्ये प्रकीरति । उच्छि-
ष्टं भोजनपात्रस्थम् । अनुच्छिष्टं कुम्भीस्थम् । बहवो यत्रोदके मत्स्यास्तत्र प्रकर्षेण क्षिपति ॥ संघावत्सु स्तू-
तः ॥३८॥ यदि मत्स्याः पङ्क्तिगतो धावन्ति तदन्नं ततो 'मृतः शत्रुः' इति ज्ञेयम् । क्षीरौदनाभिमन्त्रणं च प्रकरणा-
२० त् सकृद्वत् ॥ लोहितशिरसं कृकलासं अमून् हन्मि इति हत्वा सद्यः कार्यो भाङ्गे शयने ॥३९॥ रक्तवर्णशिर-
सं च 'अमून् हन्मि' इत्यनेन मन्त्रेण मारयित्वा । सद्यः कार्यमिति वक्तव्यम् । आभिचारिकप्रकरणात् । उच्य-
ते । कर्मलिङ्गत्वादुत्तरेण कालसंप्रयोगार्थम् 'असौ' अपि सद्य एव यथा स्यात् । भाङ्गिके शयने कृकला-

सं करोति ॥ लोहितालंकृतं कृष्णवसनम् । श्वादि लोहितेनालंकृतं मण्डितम् । कृष्णवस्त्रपरिहितम् । अनुक्तं दहति ॥ ४० ॥

प्रकृतेन सूक्तेन । नात्र तन्त्रं

दहतिचोदनात् ॥ एकपदाभिरन्योजुतिष्ठति ॥ ४१ ॥ प्रकृतमेव । एकावसानाः कार्याः । अन्यः कर्ता । अनुष्ठानं समूहनम् । सद्यः समानकालमेव दहनम् । अनुतिष्ठतिवचनं दाहोपचारार्थम् ॥ अङ्गशः सर्वहु-
तमन्यम् ॥ ४२ ॥ अन्यं 'लोहितशिरसं कृकलासं अमून हन्मि इत्येवं हत्वा सद्यः कार्यः' इत्यादिवचनात् ॥ पश्या-

५ दग्नेः शरभृष्टीनिधायोदग्गजत्या स्वेदजननात् ॥ ४३ ॥ पश्चादग्नेरिति देशसामान्यात् उत्तरतन्त्रे प्र-
वृत्ते । दीर्घाः शराः स्फाटिताः शरभृष्टयः स्थिताः । ताः शरभृष्टीः स्थापयित्वा उदङ्मुखो गच्छति । कायो
यावन्न स्वन्नस्तावद् व्रजति ॥ निवृत्य स्वेदालंकृता जुहोति ॥ ४४ ॥ स्वेदेन अभ्यवताः शरभृष्टीर्जुहोत्य-
ष्टौ^१ प्रतृचम् । तन्त्रमभ्यातानान्ते ॥ कोश उरःशिरोऽवधाय । अपनीतमांसास्थि कृकलासश-
रीरं कोशः । उरश्च शिरश्च उरःशिरः । तदुरःशिरः कोशे

१० प्रवेशयति । कृकलासस्थोरःशिर इति प्रकरणात्^२ । पदात्पांशून् ॥ ४५ ॥ द्वेष्ट्यस्य पादात् पांशून् कोशेऽव-
धाय ॥ पश्चादग्नेः । पांशून्धिकारात् । अवधयेति कोशे अहोमाश्रियुक्तस्य पुनः पुनः कर्म-
संबन्धात् । तन्नित्यमा विमोकात् । 'मृत्योरहम्'^३ इति च तस्मिन् व्रतग्रहणात् । लवणमृडीचीस्तिस्रोऽशीती-
विकर्णीः शर्कराणाम् ॥ ४६ ॥ कोशेऽवधाय । मृडीचीशब्दः अल्पपर्यायः । लवणरूपाः^४ कणा^५ इत्यर्थः । ति-

१५ तिस्रोऽशीतीः कोशेऽवधाय ॥ विषं शिरसि ॥ ४७ ॥ कोशे शिरसि विषमवदधाति । असमासः लवणश-
र्कराणामिति । द्वन्द्वसंज्ञात् विशेषणसंबन्धार्थं च ॥ बाधकेनावगग्रेण प्रणयन्नन्वाह ॥ ४८ ॥ व्या-
धिघातकदण्डेन अवागग्रेण प्रेरयन् मर्मं प्रति । कोशमन्वाह प्रकृतेन सूक्तेन ॥ पाशे स^६ इति कोशे ग्र-
न्थीनुद्ग्रथ्नाति ॥ ४९ ॥ 'पाशे स बद्ध' इत्यर्थेन भाङ्गानां ग्रन्थीनुद्ग्रथ्नाति पाशाकारान् । कथं तत्र दण्डेन अद-
ण्डः स्यात् । ततः प्रणयनमित्येवं कर्म । प्रथमं प्रणयनं कस्मात् । उच्यते । सूक्तेऽनुच्यमाने 'पाशे स' इत्यस्य क्रमः ।

२० कथम् । उद्ग्रथ्नातीत्यस्य च प्रणयनविधानम् । प्रथमगृहीतस्यानुवचनासंभवात् ॥ तद्देश एवा-
दानम् । तदनुवचनात् । आमुम्^७ इत्यादत्ते ॥ ५० ॥ 'आमुं दद' इत्यनेन गृह्णाति दण्डेन । ततो नाम ब्रू-
यात् । इह सूत्रन्यास उद्ग्रथितग्रहणं यथा स्यात् ॥ मर्माणि खादिरेण सूत्रेण गतं खनति ॥ ५१ ॥ म-

- मर्माणि मन्त्रोक्तानि । खदिरनिर्वृत्तः^१ खादिरः सुखः । तेन गर्ते खनति ॥ बाहुमात्रम्^२ ॥ बाहुः प्रमाणतः ॥ अतीव य^३ इति शरैरवज्वालयति ॥५२॥ गर्ते शरैः संतापयति मन्त्रलिङ्गात्^४ ॥ अवधाय । गर्ते कोशे प्रक्षिप्य । संचित्य लोष्टम् । संचयीकृत्य गर्ते लोष्टम् । सुवेण समोष्य ॥५३॥ खातात् पांशून् गर्ते कृत्वा ॥ अमुमुञ्च-
षम् इति^५ ॥ अनेन मन्त्रेण । उक्तावलेखनीम् ॥५४॥ अस्य सूक्तस्य 'प्रतिकृतिमावलेखनीम्'^६ इति वेधान्तं कर्म ॥
- ५ छायां वा ॥५५॥ द्वेष्यस्य दार्भ्युषेण^७ विधयति ॥ उपनिनयते ॥५६॥ द्वेष्यं समीपेनोदकेन मार्जयति ॥ अन्वाह ॥५७॥ भरद्वाजप्रवरस्केन ॥ महावेदार्थविद् उपाध्यायवत्सशर्मणः प्रपौत्रस्य भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये षष्ठेऽध्याये प्रथमा कण्डिका ॥ १ ॥ ॐ । भ्रातृव्यक्षयणम्^८ इत्यरण्ये सपत्नक्षयणीरादधा-
ति ॥ १ ॥ अरण्यमक्षेत्रादि । अश्वत्थाद्याः समिधः^९ संज्ञानिर्देशात् । 'अश्वत्थबधकताजद्भङ्गपरुषाहखदि-
रशराणाम्'^{१०} समिधः । तत्र विकल्पः । अन्तरे वा ॥ ग्राममेत्यावपति ॥ २ ॥ जनस्थानमागत्य व्रीहियवति-
१० लानामावपति^{११} । तन्त्रविकल्पः । प्रत्यृचम् । दक्षिणाप्रवणं^{१२} एव ॥ पुमान् पुंस^{१३} इति मन्त्रोक्तमभिहुतालंकृ-
तं बध्नाति ॥ ३ ॥ खदिराज्जातो अश्वत्थः । तन्मर्माणि बध्नाति । अभिहुतं कृत्वा । अभिहवनं सुवदण्डे बद्ध्वा होमः ।
अलंकरणं घृतेन । बन्धनमभिचरतः ॥ यावन्तः सपत्नास्तावतः पाशानिङ्गिडालंकृतान् संपातवतोऽज्वता-
न् ससत्रांश्चम्वां मर्माणि निखनति ॥ ४ ॥ यावतामभिचारं कर्तुमिच्छति तावतस्तत्परिमाणान्^{१४} पाशानिङ्गिडालंकृतान् सं-
पातवतः कुर्यात् प्रकृतेनैव सूक्तेन । अनूक्तान् संपातवतः कुर्यात् प्रकृतेनैव सूक्तेन । अनूक्तान् सह सूत्रेण संबद्धान् । चम्वां^{१५}
१५ कृत्वा मर्माणि निखनति । चमूः चरकी डिम्बिका ॥ नावि प्रैणान्^{१६} नुदस्व काम^{१७} इति मन्त्रोक्तं शाखया प्रणुदति ॥ ५ ॥ पूर्वसूक्ते-
न पाशान् सकृदिङ्गिडालंकृतान् कृत्वा अश्वत्थशाखया प्रेरयति नावम् ॥ तेऽधरन्व^{१८} इति प्रप्लावयति ॥ ६ ॥ अनया
क्रुचा नावमुदकेन पूरयति ॥
बृहन्नेषाम्^{१९} इत्यायन्तं शप्यमानमन्वाह ॥ ७ ॥ द्वेष्यो यदाऽऽक्रोश्यमाणो अभिमुख आगच्छेत् तत अन्वाह ॥ वै-
कङ्कतेन^{२०} इति । सुवेण होमः । मन्त्रोक्तम् ॥ ८ ॥ दर्विह^{२१} इति साम्नीनि ॥ ९ ॥ कर्मातिदेशः । कानि तानि । अत्रोपाध्याय-
वत्सशर्मपादाः पठन्ति 'कृकलासशरधृष्टिसपत्नक्षयण्यावापमणिपाशमन्त्रोक्तहोमा-
२० नां साग्निकत्वात् । न संनहनक्षीरौदनौ^{२२} अग्निसंयोज्यमन्त्रत्वात् पदव्रश्चनं च तण्डुः संयोगात्'^{२३} ॥
देशकपटु प्रक्षिणाति ॥१०॥ यत्र जातमहिच्छत्रकं तत्रैव विनाशयति सूक्तान्तेन ॥ तेऽवदन्^{२४} इति
नेतृणां पदं वृषचति ॥११॥ इत्यत्र अवयवग्रहणात् ब्राह्मणगोनेतृणां पदानि वृश्चति । सूक्तेन विधानं 'आ-

ऐभ्यस्यतीत्येवमनं॥७॥अन्नाह॥अथनान्नाहनेदु॥७॥ब्रह्मगवीमन्नाह॥नेनादेवाइतिस्मृत्यैव
 एकाब्रह्मगवीअमनपसत्यन्याआभ्याब्रह्मगवीभ्यानेवमन्नाह॥७॥वेदा॥अन्नाहेतिविशेषः॥वेद
 इन्नमाराणाविकर्तृनविस्तराधिप्रयत्नापचनभक्षणसादिष्यगवियानिष्टाब्रह्मगव्यापचिष्टास
 त्वापानु॥ब्रह्मगवीनिर्मायमाणामितिचतुर्थानुप्यावरहत्तगव्यामनुवचनसंयोगः॥नोवत्ता
 वावस्याःशोणसंयोगानु॥७॥विष्टतति॥ब्रह्महविःस्नेत्यर्थः॥कःक्रियाअन्नाह॥उवध्वे॥
 इष्यमनधिकृत्तासप्तमीनिर्देशानु॥इवशानिपाकस्थानेऊवध्वनव॥७॥निरयूहनस्वेति॥त्रि
 त्तिक्रियाभ्याहृतेनृत्ययुक्तमृतेब्रह्मगवीभ्यावक्तव्यकल्पजासवध्वनिरितिसेरव्यायाः॥इति
 धानादमूहनस्वेतित्रित्येववक्तव्यं॥कल्पजयासवध्वनानुमूहनस्वेति॥७॥आहृतिसेव
 धःसमहनेस्वरागमहनस्वेतिप्रदर्शन॥७॥उवध्वप्रदप्रमशानेचोभयन्नानुवचन॥७॥हाद्वारा
 मवैवज्रतउपप्रास्यति॥अस्यानप्रास्यसमेवतइत्यर्थः॥प्रास्यनिष्टनिशक्त्यापसा॥नाविशानि
 धीःसुतइतिवचन॥उपप्रास्यतीतिवचनत्वात्॥७॥हृतिरेतेमृतेः॥हाद्वारात्रादु
 दिःसवितरिउरतेनृष्टात्रुरितित्तये॥नतश्रानासुवचनंप्रयोजनाभावात्॥७॥अनागंभृगुनिवृत्ते
 यति॥अनागयथादेवावपेनपत्यचानमूवध्वप्रहादिरुदिनाते॥७॥उपप्रागादिविशुनपिउपादे
 प्रयति॥उपप्रागादित्यदिताययमृतेनरवचनानु॥पिउमकस्वपांडः॥अवलोकः॥७॥ताडिप्रा
 वि॥अस्मिन्मागवध्वानि॥अभिज्ञस्तभिन्नारेगुभ्रसिगात्॥जुदेति॥अपचान्गिरसिराहृ
 ति॥वनाहेजुदेतिव्यवधानानु॥७॥इदमनुजयतिचासोमनेसत्यादितामिप्रतिनिर्वपति॥आ
 हितामिनिर्वपेनंप्रतिनिर्वपति॥प्रनेवक्षणायात्तासहितामिकनरनोदक्षिणासुवत्ताकस्यानुर
 हेष्यत्यानुरनइतिवदुत्॥पूर्वोक्त्येवस्वरागमरज्यक्तुत्वावमुत्तमथारव्यक्तत्वादनन्तुत्त
 तेभित्तस्यादिद्रात्रीधामोहनेममिन्धारितेनेवचकनीमिनेवेइतिवचनानु॥पाकवैवज्रतइत्य
 गुणविषित्वानु॥७॥प्राप्तामासासुहृमितिनिर्वापः॥अरारसदित्यवज्ञाने॥७॥अथमप्यस
 त्रैवस्वपीकरयोमृतेति॥इतिशेषानु॥सक्तुवउमिधावानु॥नित्यतत्रवदेइत्युक्तानु॥
 ७॥निरुद्धमित्तुवैवध्वनमुपप्रास्यति॥नंतनिर्वसं॥अननसंतेनामिधेयाउपेचापिपञ्चा

ष्टेऽभ्यस्यति' इत्येवमन्तम् ॥ अन्वाह ॥ १२ ॥ अथ चाऽन्वाह नेतृन् ॥ ब्रह्मगवीभ्यामन्वाह ॥ १३ ॥ 'नैतां ते देवा' इति सूक्ते एका ब्रह्मगवी । 'श्रमेण तपसा' इत्यन्या । आभ्यां ब्रह्मगवीभ्यां नेतृन् अन्वाह ॥ चेष्टाम् ॥ १४ ॥ अन्वाहेति शेषः । चेष्टा हरणमारणविकर्त्तनविशसनाधिभ्रयणपचनभक्षणाद्या । द्वेभ्यगव्यां या चेष्टा । ब्रह्मगव्यां या चेष्टा । समाख्यानात् । ब्रह्मगवीति मार्यमाणा इति च । तथा कल्पान्तरे हतगव्यामनुवचनसंयोगः । जीवन्त्या अजीवन्त्या भोगसंयोगात् ॥ विवृतति ॥ १५ ॥ ऊवध्ये हविः कृत्वेत्यर्थः । काः क्रियाः । अन्वाह ॥ ऊवध्ये ॥ १६ ॥ द्वेभ्यं मनसि कृत्वा सप्तमीनिर्देशात् ॥ श्मशाने ॥ १७ ॥ श्वपाकस्थाने ऊवध्यवत् ॥ त्रिः अमून हनस्व इत्याह ॥ १८ ॥ त्रिरिति क्रियाभ्यावृत्तौ सुच्प्रत्ययः शब्दस्मृतेः । ब्रह्मगवीभ्यां वक्तव्यम् । कल्पजासंबन्धाच्च । त्रिरिति संख्यायाः पूर्वाभिधानात् । 'अमून हनस्व इति त्रिः' इत्येवं वक्तव्यम् । कल्पजया संबन्ध एतान् । 'अमून हनस्व इत्याह' इति संबन्धः । 'रामं हनस्व रामं हनस्व' इति प्रदर्शनम् ॥ द्वितीययाश्मानमूवध्ये गूहयति ॥ १९ ॥ ऊवध्यगोहे श्मशाने चोभयत्रानुवचनम् ॥

॥ द्वादशरात्रं

- १० सर्वव्रत उपश्राम्यति ॥ २० ॥ अश्मानं प्रास्य सर्वव्रत इत्यर्थः । प्राप्तनिवृत्तिः शक्त्यपेक्षया 'नातिशक्तिर्विधीयते' इति वचनात् । उपश्राम्यतीति वचनाच्च ॥ द्विरुदिते स्तृताः ॥ २१ ॥ द्वादशरात्रादूर्ध्वं द्विः सवितरि उद्गते 'नष्टः शत्रुः' इति ज्ञेयम् । ततश्च नानुवचनं प्रयोजनाभावात् ॥ अवागग्रेण निवर्तयति ॥ २२ ॥ अवागग्रेण दण्डेनापनयत्यश्मानमूवध्यगोहाद् द्विरुदितान्ते ॥ उप प्रागात् ' इति शुने पिण्डं पाण्डुं प्रयच्छति ॥ २३ ॥ 'उप प्रागात्' इत्युदितार्थं यथान्तरवचनात् । पिण्डो भक्तस्य पाण्डुः श्वेतगोलकः ॥ ताच्छं बध्नाति ॥ २४ ॥ आस्थिकमणिं बध्नाति । अभिशस्तेऽभिचारो मन्त्रलिङ्गात् ॥ जुहोति ॥ २५ ॥ अथर्वाङ्गिरसीः ॥ आग्निं प्रति निर्वपति ॥ २६ ॥ न ताच्छं जुहोतिव्यवधानात् ॥ इदं तद्युजे यत्किं चासी मनसा इत्याहिताग्निं प्रति निर्वपति ॥ २७ ॥ आहिताग्निं निर्वपन्तं प्रति निर्वपति । प्रतेलक्षणार्थत्वात् । आहिताग्नेरुत्तरतो दक्षिणामुखत्वात् कल्पान्तरे 'द्वेभ्यस्योत्तरत' इति तद्वत् । पूर्वा व्यक्तचोदना । उत्तरा अव्यक्तचोदना । उभयोरव्यक्तचोदनावे जुहोतीति न स्यात् । इन्द्रोऽग्नीषोमौ पूर्वस्याभिचारिकं तन्त्रम् । पाकयज्ञियं तन्त्रमिति केचित् । पाकयज्ञशब्दस्य गुणविधित्वात् । इन्द्रायाग्नीषोमाभ्यां जुष्टम् इति निर्वापः । अदारस्तु इत्यवेक्षते ॥ मध्यमपलाशेन फलीकरणान् जुहोति ॥ २८ ॥ पूर्वशेषान् । सूक्तेन तिष्ठभिधानात् । नित्यं तन्त्रं सूक्तहेतुत्वात् ॥ निरमुम् इत्यङ्गुष्ठेन त्रिरनुप्रस्तृणाति ॥ २९ ॥ तन्त्रं निर्वर्त्य । अनेन सूक्तेनाभिमन्त्र्याङ्गुष्ठेनाग्निं पश्चात्

श्रियुगंस्त्वणानि॥ शरं च चिंदो धेरलुनिर्वप्रति॥ शरविंदः शरवयं प्रसारणोत्तुदी केमिप्रसिधा
 भिधानान्॥ इंदुमोटे कुकाष्ठान्यभाजनमेवयानन्यनमिननिर्वनेयनिनुत्तरदे॥ इच्छापनाद॥ ८
 यदुक्तरातिपूर्वयानेहामस्तरणादिते अनुत्तरपूरणादुनिर्वनेयानुमन्येयायप्रत्यक्षिनिवाते॥
 ७॥ दोहिताम्युपावात्रानविषावथस्तं प्रुहात्यनुनिर्वनेतेमो निरुमिनिप्रुहानुरवमवमेक
 मेदोहिताम्युपावात्रानन॥ ७॥ तन्तुभाभिविमुचपुरोपनस्तक्ष्मायांक्रमेनरथधाप्यवा
 धनेमसंपिद्यनिस्वनति॥ त्वस्यत्रोपमेवेदनेचतुवत्तुद्रायाः नम्यार्जनः मुचपुरोपकुत्ताक
 वेतिमिरपदे॥ ७॥ अजुतिडिकाभिर्वातस्याभिसुखप्रयित्वावाधनेनसंपिद्युसचुष्येदृष्ट
 नमगिस्वनतिनिस्वनमेव॥ ७॥ ७॥ शोण्यायाधनडं मुचपुरोपनुरोशोण्यायाप्रवस्यवोयकनेसपि
 क्षानिरवनमि॥ ७॥ यथासूर्यइत्यन्नाह॥ यथासूर्योनघनायामित्यनयाहप्याननाह॥ ७॥ उनरा
 यस्तान्यपर्यति॥ चाननोभासपत्नानामिति॥ ७॥ नवाआगच्छयामनुकननोचत्रम
 पश्यंमवोतेन॥ ७॥ इंदोतिभिरयेनान्योन्येनआसद्येनः शरप्रदिदिनेसुद्रोः॥ ७॥ इ
 वनादयोहसोविषुधतः नव्यानुविषुधतीः अरण्यज्जराति॥ यामेसावप्रवि॥ इत्येवप्रुविनसा
 न्नामवानः शपारित्यमयोः समानारित्वानु॥ ममभेदाज्ज॥ ७॥ शोण्यापनाइत्युपुषीः पतता
 राजाऊमेनुषीरादधाना॥ निरुभिः॥ ७॥ प्रसरेदुत्तुपुरोडात्राप्रसवेसुवेकीमेमसवेदते॥ ७॥ उ
 केपुरोडात्राप्रानुपविरेडिननवनीतेनुरंमिदिकोयधमविबीडिनसपुइवेवावरायनहोम॥ ७॥ उ
 हस्यसावनिनोधाप्रजिमेइकेनीलपोहिताभ्यासकुसुव॥ ७॥ इच्छापनाइत्युपुषीः पतता
 यमपुपुरत्यामिनुडाति॥ इजधकेचरपायस्यतरषोकोजिमेइकेनीलपोहिताभ्यासकुसुव
 कोरदेव्यारायप्रत्याइविमडुकनानुइत्यमिनुडाति॥ इजधकेचरपायस्यतरषोकोजिमे
 इकेनीलपोहिदेवनपुमनेणसहबाहुभ्यावज्जुल्लगदे॥ शिपीवि॥ इजधकेचरपायस्यतरषोकोजिमे
 कृत्वाद्यापूर्वस्यदरनचास्थानिहरणार्थत्वात्॥ आइवोमयोक्तानंतरंवापि॥ ७॥ इजधकेचरपायस्यतरषोकोजिमे
 ॥ ननस्तयेचाभिनुज्जल्लगदेनपररोनकरेति॥ उमयचमेवः प्रधानवदमिधानान्॥ ७॥

- त्रिगुणं प्रस्तृणाति ॥ शरं कश्चिण्डकोष्ठैरनुनिर्वर्तयति ॥ ३० ॥ शरः शरमयं प्रस्तरणम् । कथुः तुट्टीकेति प्रसिद्धा-
भिधाना । इण्ड ओडेकः । कोष्ठं धान्यभाजनम् । एतेषामन्यतमेन निर्वर्तयति तमुत्तरवेदिस्थानात् पृ-
थक् करोति । पूर्वेण च होमः स्तरणादृते । अनुप्रस्तरणानुनिर्वोपयोस्तु तन्त्रे प्रयोगार्थं प्रत्यक्षं विधानम् ॥
लोहिताश्वत्थपलाशेन विषावध्वस्तं जुहोति ॥ ३१ ॥ अनुनिर्वर्तितेऽग्नौ 'निरमुम्' इति प्रत्युचम् । एवमन्तमेकं क-
५ र्म । लोहिताश्वत्थो लोहितावध्वनः ॥ त्वं वीरुधाम् इति मूत्रपुरीषं वत्सशेष्यायां कक्रचैरपिधाप्य बा-
धकेन संपिष्य निखनति ॥ ३२ ॥ वत्सस्य शेषसंवेष्टनं चर्म वत्सशेष्या । तस्यामन्तः मूत्रपुरीषं कृत्वा कक्र-
चैः तिमिरफलैः अजालेण्डिकाभिर्वा । तस्या मुखं पूरयित्वा बाधकेन संपिष्य संचूर्ण्य द्वेष्यस्य
मर्माणि निखनति । निखनने मन्त्रः ॥ शेष्यानडे ॥ ३३ ॥ शेष्याया नडे च मूत्रपुरीषपूर्णे ॥ शेष्यायाम् ॥ ३४ ॥ प्रवेश्य बाधकेन संपि-
ष्य निखनति ॥ यथा सूर्यं इत्यन्वाह ॥ ३५ ॥ 'यथा सूर्यो नक्षत्राणाम्' इत्यनया द्वेष्यानन्वाह ॥ उत्तरयाऽऽ-
१० यांस्तान् पश्यति ॥ ३६ ॥ 'यावन्तो मा सपत्नानाम्' इत्यनया आगच्छन् येषामनुवचनं कृतं तान् शत्रून्
पश्यति मन्त्रोक्तान् ॥ इन्द्रोतिभिः अग्ने जातान् यो नः स्तायद् दिप्सति यो नः शपात् इति वैद्युदतीः ॥ ३७ ॥ वि-
द्युता हतो वृक्षो विद्युद्धतः । तस्मात् निर्वृत्ता वैद्युदतीः । 'अरण्ये आदधाति । ग्राममेत्यावपति' इत्येव । मन्त्रलिङ्गसामा-
न्यात् । 'यो नः स्तायत्' 'यो नः शपात्' इत्युभयोः समानादित्वात् क्रममेदाच्च ॥ सान्तपना इत्यूर्ध्वंशुषीः ॥ ३८ ॥ ततो
राजा ऊर्ध्वशुषीरादधाति तिसृभिः ॥ ग्रंसशृतं पुरोडाशं ग्रंसविलीनेन सर्वहुतम् ॥ ३९ ॥ उष्णप-
१५ क्वं पुरोडाशमातपविलीनेन नवनीतेन इङ्गिडं कार्यम् । ग्रंसविलीनेन सर्वहुतम् । नावदानहोमः ॥ उ-
दस्य श्यावी इतीषीकाजिमण्डूकं नीललोहिताभ्यां सूत्राभ्यां सकक्षं बद्ध्वोष्णोदके व्यादाय प्रत्याहुति मण्डू-
कमपनुदत्यभिन्त्युज्जति ॥ ४० ॥ मुञ्जेषीकेव अजिः रेषा यस्य स इषीकाजिः ।
तं म-
ण्डूकं नीलेन लोहितेन च सूत्रेण सह बाहुभ्यां बद्ध्वा उष्णोदके क्षिपति । तत्रास्याऽऽस्यं व्यादाय विवृतं
२० कृत्वा । व्यापूर्वस्य ददातेऽश्वाऽऽस्यविहरणार्थत्वात् । प्रत्याहुति अग्नौ कृत्वाऽनन्तरं तथैवर्चा मण्डूकं नुदति ।
ततस्तथैवाऽभिन्त्युज्जत्युष्णोदकेन । तस्य अदर्शनं करोति । उभयत्र मन्त्रः प्रधानवदभिधानात् ॥

उपधावन्तमसदन् गावः इति काम्पीलं संनह्य क्षीरोत्सिक्ते पाययति लोहितानां चैकशम् ॥४१॥ आसादयतां श-
 त्रूयतां प्रकृताभिचारशान्तिरियम् ॥ अशिशिषोः क्षीरौदनम् ॥४२॥ भोजयित्वा 'उच्छिष्टानुच्छिष्टम्' ^३ इत्य-
 तः कर्म । एकदेशग्रहणात् 'उदस्य इयावौ' ^३ इत्यस्य सूक्तस्याऽऽभिचारिकप्रकरणात् । 'असदन् गावः'
 इति चास्य प्रकृताभिचारशान्त्यर्थत्वात् । त्रीणि प्रकरणात् ॥ आमपात्रमभ्यवनेने-
 क्त ॥४३॥ पार्थिवमपक्वभाजनम् । 'उदस्य इयावौ' ^३ इति शत्रुमभ्यवनेनेक्ति प्रक्षालयति । अस्य
 च प्रधानकर्मत्वे ज्ञापकमशिशिषोः क्षीरौदनादीनि ॥ इति ॥ महावेदार्थविद उपाध्या-
 यवत्सशर्मणः प्रपौत्रस्य भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये षष्ठेऽध्याये द्वितीया कण्डिका
 समाप्ता ॥ भग्नपृष्ठिकटिग्रीवः स्तब्धदष्टिरधोमुखः । कष्टेन लिखितं ग्रन्थं यत्नेन परि-
 पालयेत् ॥ १ ॥ शके १७६२ शार्वरीनामसंवत्सरे आषाढशुक्लत्रयोदश्यां रविवासरे समाप्तोऽ-
 १० यं ग्रन्थः । ग्रन्थसंख्या ३७९० । शुभं भवतु ॥ ॥

Appendix A

Critical notes, references etc.

References are made to page and note. Abbreviations are given elsewhere.

1. 1 KS 25.1–2 अथ ऋषज्यानि । लिङ्-
ग्युपतापो ऋषज्यम् ।
- 2 AV 1.3.1ab विद्या शरस्य पितरं
पर्जन्यं शतवृण्यम् ।
- 3 AV 1.3.2
- 4 Pañcapāṭalika 3.1 आर्षी या पाषंदे
पूर्वं प्रोक्ता ।
- 5 AV 3.10.10 ऋतुभ्यष्ट्वार्तदेभ्यो
माद्भ्यः संवत्सरेभ्यः । घात्रे विघात्रे
समृद्धे भूतस्य पतये यजे । KS 138.6
however reads ऋतुभ्यस्त्वेति
विघ्राहमण्टो ।
- 6 AV 11.3.32
- 7 AV 11.6.1
- 8 „ 11.6.23
- 9 „ 11.6.2 In respect of notes
7 to 9, Dārila wants to suggest
that AV 11.6.23 is to be joined
to each of the verses in 11.6
including the last one.
2. 1 AV 3.10.8
- 2 „ 3.10.9
- 3 „ 3.10.13
- 4 „ 3.10.12
- 5 „ 10.5.1
- 6 KS 49.2–4 आश्वत्थीरवपत्नाः । स्वयमि-
न्द्रस्यौज इति प्रक्षालयति । जिष्णवे
योगायेत्यपो युनक्ति ।
- 7 KS 1.2
- 8 „ 1.7–8
- 9 AV 6.108
- 10 „ 12.1.53
- 11 KS 10.20
3. 1 KS 8.7
- 2 AV 4.31–32; cf KS 14.26
- 3 „ 4.7
- 4 KS 10.1
- 5 „ 7.15

Appendix A

2

3. 6 AV 2.7

7 „ 1.6

8 „ 6.85

9 „ 6.109

10 „ 6.127

11 „ 8.7

12 KS 26.33

13 „ 4.11

14 „ 19.28

15 „ 8.21

16 cf KS 7.21; 28.16

17 cf P 1.4.49 कर्तुरीप्सिततमं कर्म ।

18 JS 4.3.15 स स्वर्गः स्यात् सर्वान्
प्रत्यविशिष्टत्वात् । cf Śābara on
this : ... सर्वे हि पुरुषाः स्वर्गकामाः ।
कुत एतत् । प्रीतिर्हि स्वर्गः । सर्वश्च
प्रीतिं प्रार्थयते ।

4. 1 KS 25.1

2 „ 7.1

3 AV 12.1.19-21

4 KS 2.41

5 AV 6.133.4-5

6 cf KS 56.1 श्रद्धाया दुहितेति
द्वाभ्यां भाद्रमौर्जी भेखलां बध्नाति ।

7 AVP 19.51.1-4

8 KS 42.15-16

9 AV 1.4; cf KS 9.1

10 KS 10.1

11 „ 11.1

12 „ 11.7

13 „ 11.11

14 „ 12.4

15 „ 12.5

16 „ 12.10

17 „ 14.1

18 KS 18.1

19 „ 32.28

20 „ 37.1

21 „ 38.1

22 „ 47.1

23 „ 50.1 स्वस्तिदा ये ते पन्थान
इत्यध्वानं दक्षिणेन प्रक्रामति ।

24 KS 52.18

25 „ 59.1 विश्वे देवा इति विश्वानायु-
ष्कामो यजते ।

26 KS 60.1 अग्नीनाध्यास्यमानः सवान्
वा दास्यन् संवत्सरं ब्रह्मादिकमग्निं
दीपयति ।

27 KS 69.1 पित्र्यमग्निं शमयिष्यञ्ज्ये-
ष्ठस्य चाविभक्तित्वात् एकान्निमाध्यास्यन् ।

28 KS 75.1

29 „ 80.1 अथ पितृमेधं व्याख्यास्यामः ॥

4. 30 The number 21 is made up of the विधि^s beginning with that prescribed in KS 9.1-9 and ending with that prescribed in KS 80.1

31 cf DB p. 2 l. 14 अथवा त्रीणि प्रमाणाति अत्र, प्रत्यक्षमनुमानमागम इति ।

5. 1 cf TA 1.2 स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानश्चतुष्टयम् ।

2 Manu 12.105

3 KS 7.2

4 „ 7.15

5 cf KS 35.6 युगतर्चना संपातवन्तं द्वितीयम् ।

6 cf TS 6.1.11.6 यदग्नीषोमीयं पशुमालभते वार्त्रघ्न एव सः or MS 1.6.10 यदग्नीषोमीयं पूर्णमासे हवि-रासीत्...पूर्वेषुः पशुमालभन्त ।

7 KS 10.2

8 „ 9.9

9 „ 14.2-4

10 AV 1.30

11 KS 59.1

6. 1 KS 10.2

2 AV 6.108

3 „ 12.1.53

4 KS 10.20

5 „ 11.11

6 „ 41.8

7 „ 37.1

8 „ 23.17; 24.36

9 „ 45.8

10 „ 6.29

11 „ 72.43 अथ प्रातरुत्यायाग्निं निमंथ्य यथास्थानं प्रणीय यथापुरमग्निहोत्रं जुहुयात् ।

12 KS 59.1 विश्वे देवा इति विश्वानायुष्कामो यजते ।

13 KS 74.13 आग्रयणे शान्त्युदकं कृत्वा यथर्तुं तण्डुलानुपसाद्य ।

14 KS 75.1 अथ विवाहः ।

15 „ 10.1

16 cf KS 60.1 अग्नीनाघ्रास्यमानः सवान् वा दास्यन् ।

17 AV 4.30

18 KS 10.16

19 „ 66.19; AV 9.7

20 „ 67-6

21 cf KS 60.1 संवत्सरं ब्रह्मोदनिक-मग्निं दीपयति ।

22 KS 26.1; AV 1.12.4

23 „ 25.2

24 AV 2.4

25 KS 42.23

Appendix A

4

6. 26 AV 2.4.6

27 KS 18.1

28 „ 87.1 अथ पिण्डपितृयज्ञः ।

29 „ 90.1 मधुपर्कमाहारयिष्यन् दर्भा-
नाहारयति ।

30 KS 18.6

31 „ 1.30

32 cf KS 75.1 अथ विवाहः ।

33 GDS 5.7 तस्मिन् गृहाणि
कर्माणि ।

34 AV 9.6.30a योऽतिथीनां स
आहवनीयः ।

7. 1 cf AV 9.6.30b यो वैश्वमनि स
गार्हपत्यः ।

2 GDS 5.23

3 AV 9.6

4 „ 9.6.13

5 „ 9.6.31

6 AV 9.6.38

7 cf KS 47.1 and so on.

8 KS 47.2

9 „ 60.10 तस्मिन् यथाकामं सवान्
ददाति एकं द्वौ सर्वान् वा ।

10 cf KS 20.10 ... पुरोडाशेनेन्द्रं
यजते ।

11 KS 2.15

12 „ 73.9 परिमृष्टे परिलप्ते च पर्वणि
व्रातपतं हावयेदन्नमग्नी । भूयो दत्त्वा
स्वयमल्पं च भुक्त्वाऽपराह्णे व्रतमुपैति
याज्ञिकम् ।

13 cf KS 6.23 अन्वाहार्यं ब्राह्मणान्
भोजयति ।

14 KS 30.16

15 „ 56.5 अथैनं व्रतादानीयाः समिध
आधापयति ।

16 KS 5.12

17 AV 6.128.3

18 KS 138.8

19 cf KS 2.31

20 KS 76.21-22 सप्त मर्यादा इति...

21 cf KS 138.1-2 अष्टकायामष्टका-
होमान्जुहुयात् । तस्या हवींषि धानाः...
यथोपपादिपशुः ।

22 KS 11.1

23 cf RV 7.1.23d यं सूरिरर्थी पृच्छ-
मान एति ।

8. 1 KS 2.6

2 „ 5.12

3 cf paribhāṣenduśekhara 1.17
एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः
सह वा निवृत्तिः ।

4 cf KS 72.25 अपरेद्युरग्निं चेन्द्राग्नी
च यजेत । KS 2.3; 2.25

5 cf VārāhaŚS 1.1.1.67 प्रत्याम्नाय-
प्रतिषेधार्थलोपः ।

8. 6 cf KS 3.15; 47.8

7 „ „ 138.2

8 „ „ 55.5 लौकिकं च समानमा
परिधानात् ।

9 KS 6.30

10 „ 45.19

11 „ 137.43

12 „ 55 5-7

13 „ 63.10

14 „ 59.1

15 AV 6.108

16 „ 12.1.53

17 KS 10.20

18 AV 5.3

19 cf KS 1.33

20 KS 8.21

21 AV 6.56

22 „ 7.56.5

23 AV 10.4

24 „ 12.1.46

25 „ 1.13

26 KS 139.8 ... आरेऽसावस्मदस्तु
यस्ते पृथुः स्तनयित्पुरिति संस्थाप्य
होमान् ।

27 AV 1.26

28 „ 7.11

29 „ 1.5

30 „ 10.5.23

31 „ 1.32

32 KS 6.17

9. 1 AV 7.72

2 „ 1.20

3 KS 2.39-40

4 AV 1.34

5 KS 76.8 ... लाक्षारक्तेन सूत्रेण
विग्रथ्यानामिकायां बध्नाति ।

6 AV 6.10

7 KS 9.3

8 „ 6.14

9 „ 38.2

10 AV 3.16

11 „ 6.125

12 „ 9.1; 19.3

13 KS 10.24

14 AV 5.1-2

15 KS 15.1

16 AV 5.2.4

17 KS 15.6

18 „ 8.21

19 AV 5.1.3

20 KS 21.12

21 „ 22.1

22 AV 19.59

23 „ 19.52

Appendix A

9. 24 KS 6.37
 25 AV 6.51
 26 KS 25.20
 27 cf KS 18.25
 28 KS 24.46
 29 AV 5.13
 30 KS 29.1
 31 „ 29.6
 32 AV 4.38.5-7
 33 KS 21.11
 34 „ 4.11
 35 AV 5.3
 36 KS 49.15...अभिमन्त्र्योपनिदधाति ।
 37 AVP 5.31.1-3
 38 KS 62.20-21
 39 „ 3.4
10. 1 AV 16.9.3-4
 2 KS 6.16

- 3 AV 19.59
 4 „ 19.52
 5 KS 6.37
 6 „ 7.15
 7 „ 7.16
 8 cf KS 7.18
 9 „ „ 7.7
 10 KS 8.6
 11 P 1.3.25 उपान्मन्त्रकरणे ।
 12 cf KS 8.23
 13 KS 49.15 ममाग्ने वचं इति बृहस्पति-
 शिरसं पृषातकेनोपसिच्याभिमन्त्र्योप-
 निदधाति ।
 14 cf KS 6.30
 15 KS 67.6
 16 „ 59.27
 17 „ 55. 6-7
 18 „ 80.1

19 cf Śrautakośa (Vol.I Sanskrit,
 p. 808): आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति
 यज्ञपात्रैश्च इति विज्ञायते quoting
 Baudhāyana Pitr̥medha 24;
 obviously it is a Brāhmaṇa
 text, perhaps going back to
 ŚB.12.3.5.2 ... यद्यु च्रियते स्वैरेव
 तमग्निभिर्दहन्ति ।

- 20 KS 9.8
 21 cf KS 8.25; 8.24
 22 cf Manu 12.105 प्रत्यक्षं चानुमानं
 च शास्त्रं च विविधागमम् । त्रयं
 सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ।
 23 KS 1.8
 24 Vaiśeṣikasūtra 1.1.3

11. 1 GB 1.1.1
 2 AV 9.1.24
 3 „ 8.10

Appendix A

11. 4 cf TS 1.5.9.1 अग्निहोत्रं जुहोति
यदेव किञ्च यजमानस्य स्वम् ...
5 KS 2.1
6 „ 2.15
7 „ 2.21
8 AVP 5.31.1-3
9 KS 62.20
10 „ 17.1
11 cf HSS 6.1.8 ... द्रव्यप्रकल्पनं
यजमानस्य दक्षिणादानं ब्रह्मचर्यं
जपाश्च । प्रत्यगाशिषो मन्त्रानकर्म-
करणाज्जपति ।
12. 1 AV 8.10.18
2 GB 1.2.8
3 cf Nir 14.33
4 AV 9.10.11
5 „ 9.10.16
- 6 AV 5.2.1
7 P 5.3.23 प्रकारवचने थाल् ।
8 AV 8.10
9 „ 9.6
10 „ 15.1
11 „ 15.4.5
12 cf KS 1.9.1
13 AV 8.9.1
14 „ 10.2.1
15 „ 10.7.1
16 „ 10.8.1
17 „ 11.5.1
18 „ 11.7.1
19 „ 11.8.1
20 KS 1.8
21 cf JS 1.6.3.3 विरोधे त्वनपेक्षं
स्यात् ।
- 22 cf P 2.3.61 प्रेष्यबुवोर्हविषो
देवतासम्प्रदाने and 62 चतुर्थ्यर्थे
बहुलं छन्दसि ।
23 cf DhP 1002 यज देवपूजासंगति-
करणदानेषु ।
24 KS 42.12
25 „ 87.1 अथ पिण्डपितृयज्ञः ।
26 „ 87.8 इदमग्नये कव्यवाहनाय
स्वधा पितृभ्यः पृथिविषद्भ्य इतीदं
सोमाय पितृमते स्वधा पितृभ्यः सोम-
वद्भ्यः पितृभ्यो वान्तरिक्षसद्भ्य इतीदं
यमाय पितृमते स्वधा पितृभ्यश्च दिवि-
षद्भ्य इति श्रीनवाचीनकाशीन् निर्द-
पति ।
13. 1 GobhilaGS 1.2.1 यज्ञोपवीतं
कुष्ठे सूत्रं वस्त्रं वा अपि वा कुश-
रज्जुमेव ।

Appendix A

३

13.2 cf KS 87.26 अतो यज्ञोपवीती
पित्र्युपवीती बहिर्गृहीत्वा विचृत्य संनहनं
दक्षिणापरमष्टमदेशमध्यवास्येत् ।

3 AV 12.3.55

4 KS 4.9

5 P 2.2.26 दिङ्नामान्यन्तराले ।

6 KS 137.36 प्रदक्षिणं बहिषां मूलानि
छादयन्गोत्तरस्या वेदिश्रोणेः पूर्वोत्तरतः
संस्थाप्य ।

7 KS 137.10 वि मिमीष्व पयस्वती-
मिति मिमानमनुमन्त्रयते ।

8 KS 137.12 यत्ते भूम इति विखनति ।

9 ,, 137.13 यत् ऊनमिति संवपति ।

10 ,, 137.15 बृहस्पते परि गृहाण वेदि-
मित्युत्तरवेदिमोप्यमानां परिगृह्णाति ।

11 KS 137.16 असंबाधं बध्यतो मान-
वानामिति प्रथयति ।

12 KS 137.17 यस्याश्चतस्रः प्रदिशः
पृथिव्या इति चतुरस्रां करोति ।

13 KS 137.30 अग्निर्भूम्यामोषधीष्व-
ग्निर्दिव आ तपत्यग्निवासाः पृथिव्य-
सितजूरेतमिधमं समाहितं जुषाणोऽस्मै
अत्राणि धारयन्तमग्न इति पञ्चभिः
स्तरणम् ।

14 KS 137.32 त्वं भूमिमत्येष्योजसेति
दर्शान् संप्रोक्ष्य ।

15 KS 8.6

16 ,, 138.14 सर्वा एव यज्ञतनूरवरुन्धे
सर्वा एवास्य यज्ञतनूः पितरमुपजीवन्ति य
एवमष्टकामुपैति ।

17 KS 1.17

18 ,, 80.37 प्रजानत्यध्व्य इति जघन्यं
गामेधमग्निं परिणीय ।

14.1 cf P 1.2.34 यज्ञकर्मण्यजपन्यङ्खसामसु
and 35 उच्चैस्तरां वा वषट्कारः ।

2 KS 4.11

3 AV 18.4.71

4 KS 18.4.73

5 ,, 12.3.31

6 cf AV 12.3.31b

7 DhP 1418

8 KS 4.10

15.1 cf ŚaṅkhBr 3.1 यद्यजते तेनोत्तराम् ।

2 KS 1.31

3 Nir 11.31 सिनीवाली । तिनम् अन्नं भवति
सिनाति भूतानि । वालं पर्व । वृणोतेः ।
तस्मिन् अन्नवती वालिनी वा ।

4 cf VaitānaŚS 3.17; 4.21

16.1 cf BhāṛŚS 4.15.16 : अथैकपर्वे
संस्थाप्य पर्वं सद्यस्कालमिष्टिं निर्वपति ।

The word सद्यस्काल is included
in कस्कादिगण (cf P 8.3.48)

- 16.2 KS 22. 4; also VaitānaSS 1.11—
यजमानोऽमावास्यायां पूर्वोच्चैरुपवत्स्यद्भक्त-
मश्नात्यपराह्णे ।
3 AV 5.3.1
4 KS 73.11 ... आग्नेयं तु पूर्वं नित्य-
मन्वाहार्यं प्रजापतेः ।
5 AV 7.74.4
6 KS 56.5 अथैनं व्रतादानीयाः समिध
आघापयति ।
7 KS 8.22
8 P 3.4.21 समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ।
9 KS 7.22
10 „ 74.13 आग्रयणे शान्त्युदकं कृत्वा
यधर्तुं तण्डुलानुपसाद्य ।
11 KS 2.27
12 „ 2.1
- 17.1 AVP 12.5.3
2 KS 20.10
- 3 KS 42.12
4 „ 48.27
5 „ 59.25 दोषो गायेत्यथर्वणिं समावृत्या-
श्नाति ।
6 cf KS 73.11
7 KS 2.4
8 „ 1.36
9 AV 12.3.13
10 KS 8.14
11 AV 10.6.3
12 KS 8.13
- 18.1 KS 72.24
2 cf VaitānaSS 2.2 प्रणीतासु प्रणीय-
मानासु वाचं यच्छत्या हविष्कृत उद्गाद-
नात् ।
3 P 3.4.21 समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ।
4 AV 11.1.16
5 „ 11.1.17
- 6 KS 11.1.18
7 „ 7.71.1
8 KS 1.4
9 „ 2.2
10 DB p.14, ll. 10-12
- 19.1 AV 16.2.6
2 KS 137.2...अग्नेस्तत्वेदिः ।
3 VaitānaSS 1.17 अथ ब्रह्माणं वृणीते
'भूपते भुवनपते भुवां पते महतो भूतस्थ
पते ब्रह्माणं त्वा वृणीमहे' (TBr 3.7.6.1)
इति ।
4 VaitānaSS 1.18 वृतो जपति 'अहं भूपतिः...
ओं भूर्भुवः स्वर्जनदोऽम्' इति अप्रति-
रथं च ।
5 AV 7.99.1
6 KS 1.4
7 cf KS 24.25
8 KS 16.31

19.9 cf KS 73.14 यथाशक्ति यथाबलं
हुतादोज्ये अहुतादोज्ये । वैश्वदेवं
हविरुभये संचरन्ति ।

10 KS 72.27 सायंप्रातर्ग्रीहीनावपेद् यवान्
वाज्जने स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति ।

11 KS 90.1 मधुपर्कमाहारयिष्यन् दर्भा-
नाहारयति ।

12 KS 73.9 परिमृष्टे परिलिप्ते च पर्वणि
व्रातपतं हावयेदन्नमग्नी । भूयो दत्त्वा
स्वयमल्पं च भुक्त्वापराह्णे व्रतमुचैति
याज्ञिकम् ।

13 KS 93.1 अथाद्भुतानि ।

20.1 KS 67.6 सवान् दत्त्वाजनीनादधीत ।

2 cf KS 3.10

3 KS 2.31

4 cf AVP 5.16.3 with रोह for सीद.

5 KS 2.31

6 KS 2.35

7 AV 1.20

8 „ 7.72. 1-3

9 „ 12.1. 19-21

10 „ 7.78.2

11 „ 10.6.35

21.1 TS 1.6.2.1. Dārila places this
passage at the end of the
second Kaṇḍika.

2 KS 137.28 विष्वंभरा वसुधानी प्रतिष्ठेति
लक्षणे प्रतिष्ठाप्य ।

3 KS 137.43 व्याख्यातं सवपाकयज्ञियं तन्त्रम् ।

4 „ 137.29

5 „ 53.4 परिसमुह्य पर्युक्ष्य परिस्तीर्य
बहिः...

6 AV 19.69. 1-4

7 „ 12.1.1-9

8 „ 12.1.59

9 AV 3.31.10

10 KS 24.31

11 „ 15.4

12 AV 12.1.29

22.1 KS 140.1 अथ राजामिन्द्रमहस्यो-
पाचारकल्पं व्याख्यास्यामः ।

2 KS 6.9

3 „ 80.29 ... पुरस्ताद्धोमसंस्थित-
होमानुद्धृत्य ।

4 KS 6.34

5 AV 4.39 10

6 cf KS 80.29

7 KS 4.5

8 „ 4.6

9 „ 14.1

10 „ 17.34

11 „ 47.1

22.12 अमुष्य इत्यस्य स्थाने राज्यवर्धनस्येत्यूहः ।

13 AV 4.39.9

14 „ 4.39.10

15 „ 5.29.1

16 „ 2.35.5

17 KS 4.19

23.1 KS 3.16; AV 4. 39.9-10

2 „ 4.1

3 AV 7.97

4 KS 6.3

5 „ 5.7

6 „ 7.15

7 „ 7.16

8 AV 2.19-23

9 KS 47.8

10 AV 5.29.2, 3

11 KS 47.9

12 AV 6.75

13 KS 47.10

14 AVP 19.52.6

15 KS 4.12

16 AVP 1.51.3

17 KS 4.9

18 „ 2.1

19 „ 4.6

24.1 KS 4.11

2 cf KS 19.29

3 KS 138.3 अष्टकायामष्टकाहोमान्जुहु-
यात् ।

4 KS 5.10

5 „ 6.34

6 AV 6.5.1

7 KS 4.3

8 Pañcapāṭalikā 1.1

9 KS 4.2

25.1 KS 4.3

2 cf P 3.2.56,57

3 AV 6.54.2

4 RV 1.93.9

5 KS 4.9; AV 6.5.1

6 „ 4.11

26.1 KS 4.8

2 cf KS 59.21 य ईशे ये भक्षयन्त इती-
न्द्राग्नी लोककामः ।

3 KS 5.10

4 AV 7.80.1; 7.79.1; KS 5.5-6

5 KS 5.7

6 AV 4.39.1; KS 5.8

7 KS 3.19

8 cf KS 73.12 अर्धाहुतिस्तु सौविष्टकृती
सर्वेषां हविषां स्मृता । आनुमती वा भवति
स्थालीपाकेष्वथर्वणाम् ।

26.9 KS 6.34

10 cf Nir 7.1 अथातो दैवतम् । तत् यानि
नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तत्
दैवतमित्याचक्षते । सा एषा देवतोपपरीक्षा ।
यत्कामः ऋषिः यस्यां देवतायामार्थपत्य-
मिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते तद्दैवतः स मन्त्रो
भवति ।

11 KS 6 30

12 AV 7.79.1

13 KS 93.1 अथाद्भुतानि ।

14 cf KS 94.7 त्रीणि पर्वाणि कर्मणः
पौर्णमास्यमावास्ये पुण्यं नक्षत्रम् ।

15 KS 25.1

16 ,, 18.6

17 cf KS 16.4

27.1 KS 3.19

2 AV 4.39

3 ,, 7.80.3

4 KS 5.4

5 ,, 5.11

6 ,, 4.6

7 ,, 6.34

8 AV 7.67

9 KS 45.17-18

10 AV 7.106

28.1 AV 7.97.1-8

2 ,, 7.97.8

3 KS 3.18

4 cf KS 1.36

5 AV 7.98.1

6 cf Nir 7.10 अथैतानि इन्द्रभक्तीनि ।

7 AVP 20.34.2

8 KāṭhakaS 31.14

9 AVP 13.10.1

10 AV 7.89.4

11 ,, 10.5.25

12 KS 8.25

29 1 AV 10.5.37-41

2 KS 1.26

3 AV 16.9.3

4 cf Sayana's introduction to
AV 16.6 : 'अगन्म स्वः' इत्यवसानद्वयेन
आदित्यमीक्षते सर्वेषु तन्त्रेषु ।

5 AV 16.6.1; cf KS 49.19-24

6 AV 1.5

7 ,, 10.5.23

8 ,, 1.32.1

9 cf KS 1.27; 2.28

10 ,, ,, 42.17

11 ,, ,, 3.4

30.1 KS 73.13

2 KS 59.1

3 ,, 59.2

4 ,, 58.1 भद्राय कर्णः क्रोशतु... (AVP
20.50.6-8) इति कर्णं क्रोशन्तमनुमन्त्रयते ।

- 5 KS 10.9
 6 „ 6.20
 7 „ 8.13
 8 „ 6.30
- 31.1 cf VaitānaŚS 4.27 एताभ्यामिष्टयो
 व्याख्याताः; 8.4 ओषधीषु पक्वास्वाम्न-
 यणेष्टिः ।
 2 cf KS 7.1
 3 KS 73.11
 4 AV 12.3.73; cf KS 8.14
 5 KS 2.1
 6 cf KS 2.1
 7 „ „ 2.5
 8 „ „ 2.2-3
 9 KS 73.11
 10 „ 2.5
- 11 KS 6.30
 12 „ 1.10
 13 „ 10.2
- 32.1 KS 73.13 उभौ च संधिजौ यौ वै
 वैश्वदेवौ यथत्विजौ । वर्जयित्वा सर्वाहिषः
 साज्या यज्ञाः सदक्षिणाः ।
 2 AV 11.1.16
 3 cf KS 2.7
 4 AV 7.71.1
 5 KS 2.10
 6 „ 2.36
 7 „ 2.37
 8 cf KS 2.38
 9 These two verses are not found
 in the extant GB.
 10 P 1.4.96 अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्ग-
 गर्हासमुच्चयेषु ।
- 33.1 KS 1.33
 2 „ 42.15
 3 „ 59.25 दोषो गायेत्यथर्वाणाम्...
 4 „ 73.11
 5 „ 6.29
 6 „ 6.31
 7 AV 19.59.1
 8 „ 19.52.1
 9 „ 1.4
 10 „ 6.51
 11 KS 25.20
 12 AV 19.59.1-3
 13 KS 1.1
 14 AV 6.7
- 34.1 KS 46.4
 2 „ 11.20
 3 „ 19.7
 4 cf KS 7.6
 5 KS 72.19 षट्संपातम्...

- 34.6 KS 18.19
 7 cf KS 25.1
 8 AV 6.10.1
 9 KS 12.3
 10 „ 18.34
 11 AV 4.14.5
 12 „ 11.1.36
 13 KS 63.9
 14 „ 2.27
 15 „ 10.4
 16 cf KS 4.11
 17 AV 6.51
 18 KS 25.20
 19 AV 19.59
 20 „ 19.52
 21 KS 6.37
 22 „ 16.14
 23 „ 71.2
 24 „ 10.1

- 35.1 KS 28.1
 2 cf MS 1.10.1; HŚS 5.6.1 चायव्या
 यदागूः प्रतिधुक् वा । Mahādeva, in his
 commentary, *vaijayanti* explains :
 प्रतिधुक् धारोणं पयः । तत्रैव रुदि-
 लिङ्गं च ।
 3 AV 1.1
 4 P 5.2.59
 5 KS 10.1
 6 „ 18.1
 7 „ 18.19
 8 „ 25.4
 9 „ 32.28
 10 „ 16.5
 11 AV 1.27.5
 12 KS 139.10 अव्यचसश्चेति जपित्वा
 सावित्रीं ब्रह्म जज्ञानमित्येका...
 13 cf *Mahābhāṣya* on P 7.1.95, 96

- 14 KS 139.11
 15 AV 6.3.1
 16 KS 50.4 आरेऽमूः पारे पातं नो य एनं
 परिषीदन्ति यदायुधं दण्डेन व्याख्यातम् ।
 17 KS 7.15
 18 „ 27.7
 19 AV 5.22
 20 KS 29.18
 21 „ 32.16
 22 „ 8.6
 36.1 P 5.3.27
 2 „ 5.3.28
 3 The two parts of the complete
 quotation remain untraced.
 4 AV 1.4
 5 „ 1.5; 1.6
 6 „ 6.24
 7 „ 3.13

36-8 AV 6.22

9 „ 6.23

10 „ 6.24

11 „ 6.51

12 KS 46.29

13 „ 27.7-8

14 AV 5.2.3

15 KS 21.21

16 „ 10.2

37.1 KS 32.29

2 „ 10.7

3 „ 54.11 यथा क्षीर्मनसे चेतसे धिय इति
महाव्रीहीणां स्थालीपाकं श्रपयित्वा...
प्राशयति ।

4 KS 35.6

5 P 2.4.26

6 AV 1.25.1

7 KS 26.25

8 KS 28.15

9 AV 6.10.5

10 „ 7.107

11 KS 31.27

12 „ 26.18-19

13 „ 50.16

14 „ 17.9

15 „ 19.22

16 „ 41.13

17 KS 19.25

18 P 3.4.71 आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ।

19 AV 17.1

20 KS 55.17 अस्मिन् वसु वसवो धारयन्तु
विश्वे देवा वसव आ यातु मित्रोऽमुत्र-
भूयादन्तकाय मृत्यव आ रभस्व प्राणाय
नमो ...

21 AV 6.10

22 KS 12.3

23 KS 7.16

38.1 P 1.4.54 स्वतन्त्रः कर्ता and 55
तत्प्रयोजको हेतुश्च ।

2 P 2.2.34 अल्पाक्षरम् ।

3 KS 7.16

4 P 3.3.169 अहं कृत्यतृचश्च ।

5 KS 47.32

6 „ 27.7; 32.14

7 „ 42.16

8 „ 10.24

9 AV 1.15.1

10 KS 19.4

11 AV 4.21.1

12 KS 21.8

13 „ 22.5

14 AV 6.45

15 „ 6.46

16 KS 46.9

Appendix A

16

- 39.1 Atharva-Pariśiṣṭa 43.3.1
 2 GobhilaGS 1.2.2
 3 KS 69.3...ज्येष्ठोऽन्वालिभते ।
 4 cf KS 138.15 न दविहोमे न हस्तहोमे
 न पूर्णहोम तन्त्रं क्रियेतेत्येके ।
 5 KS 23.12
 6 ,, 25.36
 7 cf Atharva-Pariśiṣṭa 36.1.5
 8 ,, KS 7.15
 9 AV 1.21
 10 ,, 7.55
 11 KS 51.7 ब्रह्म जज्ञानं भवाशर्वावित्या-
 सन्नम् ...
 12 KS 51.2 निनयनं समुह्य चारे सारूप-
 वत्सस्य ...
 13 P 1.3.25 उपात्मन्त्रकरणे ।
 14 KS 1.10
 15 cf KS 25.36
- 16 KS 10.16
 17 cf KS 53.2 अमग्निमोजोमानीं
 दूर्वाभिकर्णमश्वमण्डलमानदुहृशकृत्पिण्डं
 षड्दर्भमन्तानि कंसमहते वसने
 शुद्धमाज्यं शान्ता ओषधीर्नवमुदकुम्भम्
 and KS 53.17 आयमगन् सविता
 क्षुरेणेत्युदपात्रमनुमन्त्रयते ।
 18 KS 59.1-2
 19 ,, 6.21
 20 ,, 6.23-25
40. 1 KS 7.9
 2 ,, 63.17 समुच्चयस्तुत्यार्थानां
 विकल्पो वा ।
 3 KS 8.21
 4 ,, 2.39; AV 1.20
 5 ,, 140.10 अभिभूर्यज्ञ (AV 6.97-99)
 इत्येतैस्त्रिभिः सूक्तैरन्वारब्धे राजनि
 पूर्णहोमं जुहुयात् ।
- 6 KS 14.17; AV 3.2
 7 ,, 14.26; AV 4.32
 8 AV 6.104
 9 KS 11.19
 10 AV 10.7
 11 KS 16.6; AV 6.103-104
 12 ,, 16.21; AV 11.9-10
 13 ,, 16.27
 14 ,, 14.7; AV 6.65-66
 15 ,, 14.24; AV 4.22-23
 16 ,, 47.2
 17 ,, 7.12
 18 ,, 11.4
 19 ,, 25.13
 20 AV 1.3
 21 KS 25.12
 22 AV 5.11
 23 KS 12.1-2

Appendix A

- 41.1 AV 5.6.1
 2 KS 28.15
 3 „ 11.12-15: cf DB p. 50, ll. 17-18
 4 „ 27.10
 5 „ 10.13
 6 AV 12.3.31
 7 KS 1.24
 8 „ 18.33
 9 „ 25.37
 10 AV 10.6.1
 11 „ 10.6.3
 12 AV 12.3.13
 13 cf KS 1.3
 14 KS 53.3 बाह्यतः... उपसमाधाय ।
 15 „ 13.5
 16 „ 9.9
 42.1 KS 32.29
 2 „ 16.1

- 3 KS 29.12
 4 „ 64.26 धेन्वादीन्युत्तरतः... वासो
 हिरण्यं च ।
 5 KS 50.15 उपोत्तमेन सुहृदो ब्राह्म-
 णस्य शकृत्पिण्डान् पर्वस्वाधाय....
 पृच्छति ।
 6 KS 71.15 उत्तमवर्जं ...
 7 cf KS 8.16
 8 KS 17.25
 9 „ 11.18
 10 AV 4.7
 11 „ 7.74
 12 „ 7.80
 13 KS 32.8
 14 „ 59.19 घाता दधातु प्रजापतिर्जनयत्य-
 न्वद्य नो यन्न इन्द्रो ययोरोजसा विष्णोर्नुं
 कमग्नाविष्णू सोमार्द्रा सिनीवाली बृह-
 स्पतिर्नो यत्ते देवा अकृण्वन् ... को
 अस्या न इति प्रजापतिम् ।

- 15 cf AV 7.74.1-2
 16 AV 7.76.1
 17 „ 7.74.3
 18 cf KS 36.25
 19 AV 7.74.4
 20 KS 1.34
 21 „ 19.14
 22 AV 7.75.
 23 „ 7.75.2

- 43.1 AV 7.80.3
 2 cf DB p. 1, l. 12- p. 2, l. 4
 3 AV 8.8.2
 4 KS 16.11-12
 5 „ 138.6. cf note 5 on p. 1
 6 AV 3.10.10
 7 „ 11.3.26
 8 „ 11.3.32
 9 „ 11.3.33

- 10 AV 11.6.23
 11 KS 58.25
 12 AV 11.6
 13 KS 60.20-21 यजमानश्च in sūtra
 21 is given as the correct
 reading instead of यजमानं च ।
 14 KS 63.12
 15 ,, 60.1 अग्नीनाधास्यमानः सवान्
 वा दास्यन् संवत्सरं ब्रह्मोदनिकमग्निं
 दीपयति ।
 16 KS 69.1 पित्र्यमग्निं क्षमयिष्यञ्ज्येष्ठस्य
 चाविभक्तिन एकानिमाधास्यन् ।
 17 KS 75.1 अथ विवाहः ।
 18 ,, 80.1 अथ पितृमेधं व्याख्यास्यामः ।
 19 cf AV 12.5.47-50
 20 AV 3.12
 21 ,, 6.73
 22 ,, 6.93
 23 ,, 12.1

- 24 KS 43.4
 25 AV 12.2.63
 26 ,, 2.2
 27 ,, 6.111
 28 ,, 8.6
 44.1 KS 26.29
 2 AV 1.7
 3 ,, 1.8
 4 ,, 2.14
 5 ,, 2.18.3
 6 ,, 2.25
 7 ,, 4.20
 8 ,, 4.36
 9 ,, 4.37
 10 ,, 5.29
 11 ,, 8.3-4
 12 KS 25.22

- 13 cf KS 8.7; also 63.17 समुच्चय-
 स्तुत्यार्थानां विकल्पो वा ।
 14 KS 28.9-10
 15 ,, 8.21
 16 AV 1.4
 17 ,, 2.14
 18 ,, 1.5
 19 ,, 1.6
 20 P 2.2.34 अल्पाक्षरम् ।
 21 AV 3.21.1-7; cf KS 71.8
 हिरण्यपाणिम् (AV 3.21.8-10) इति
 क्षमयति ।
 22 AV 4.23
 23 ,, 4.30
 24 KS 10.16
 25 AV 4.28-29
 26 KS 27.34
 27 AV 6.24
 28 KS 30.13

- 29 AV 6.62
 30 KS 41.14
 31 AV 7.52
 32 „ 7.69
 33 „ 6.10
 34 „ 1.4
 35 „ 4.13
 36 cf KS 9.10-11
 37 KS 43.5
- 45.1 cf KS 43.4
 2 GB 1.1.34; KS 56.8 अथैनं बद्धमेखल-
 माहितसमित्कं सावित्रीं वाचयति ।
 3 AV 1.6
 4 „ 4.8
 5 KS 17.1
 6 cf KS 8.23
 7 „ „ 9.10-11
 8 KS 53.1 आयुर्दा इति गोदानं
- कारयिष्यन् संभारान् संभरति ।
 9 KS 69.1 पित्र्यमग्निं क्षमयिष्यन्
 ज्येष्ठस्य चाविभक्तिन...
- 46.1 AV 1.1
 2 KS 7.8
 3 cf DB p-9, ll. 17-19
 4 AV 10.3-11
 5 cf KS 7.15
 6 KS 3.18
 7 „ 73.13 उभौ च संघिजौ यो वै
 वैश्वदेवो ययत्विर्जौ । वर्जयित्वा
 सर्वाहिषः साज्या यज्ञाः सदक्षिणाः ।
 8 cf KS 8.5
 9 „ „ 7.4
 10 „ „ 138.15 न दविहोमे न
 हस्तहोमे न पूर्णहोमे तन्त्रं क्रियेतेत्येके ।
 11 cf KS 7.5
 12 KS 4.11
- 13 cf KS 7.6
 14 P 4.2.37 तस्य समूहः and 38
 भिक्षादिभ्योऽण् ।
 15 KS 7.16
 16 P 2.3.13 चतुर्थी संप्रदाने ।
 17 cf KS 56.12 मा दिवा स्वाप्सीः ।
 18 cf Nir 1.9 कर्णः कृन्ततेः निकृत्तद्वारो
 भवति । also cf Nir 2.4
- 47.1 KS 8.5
 2 AV 4.30
 3 „ 1.2
 4 KS 10.1
 5 „ 47.1; 14.1
 6 „ 14.7
 7 AV 5.1.3
 8 KS 21.12
 9 AV 5.1.1
 10 P 2. 2. 29

- 11 cf P 1.4.45 आघारोऽधिकरणम् ।
 12 AV 3.8; cf KS 55.18 अथापि परि-
 स्वरमाण आ यातु मित्र इत्यपि
 खल्वेतावतैवोपनीतो भवति ।
 13 cf KS 57.31 वेधाजनन आयुष्यै-
 र्जुहुयात् ।
- 48.1 cf P 5.1.109 प्रयोजनम् ।
 2 AV 6.108
 3 „ 12.1.13
 4 cf KS 7.6
 5 AV 7.61.1-3
 6 AV 3.16
 7 „ 6.69
 8 „ 9.1
 9 „ 4.30
 10 KS 7.29
 11 cf KS 18.19-24.45
 12 „ „ 18.1
- 13 KS 10.4-6
 14 „ 10.7
 15 ŚB 11.3.3.7
 16 KS 8.8
 17 cf KS 138.15 न दधिहोमे न हस्त-
 होमे ...
- 49.1 KS 11.11
 2 „ 7.16
 3 „ 10.4
 4 „ 10.6
 5 cf ŚB 3.8.3.7 त्रिष्कृत्वः पृच्छति
 त्रिवृद्धि यज्ञः ।
 6 KS 8.20
- 50.1 AV 1.9
 2 „ 1.35
 3 „ 5.28
 4 P 5.1.57
- 5 AV 5.11
 6 VaitānaSS 19.5 प्रस्थितैश्चरि-
 ष्यन्नश्चर्युः संप्रेष्यति होतर्यज प्रशास्त-
 ब्राह्मणाच्छंसिन् पोतनेष्टरग्नीदिति ।
 7 KS 8.15-16
 8 „ 8.8
 9 AV 6.10
 10 „ 13.1.33
 11 KS 11.12-15
 12 „ 11.11
 13 AV 3.30
 14 „ 5.1.5
 15 „ 6.64
 16 „ 6.73
 17 „ 6.74
 18 „ 6.94
 19 „ 7.52
 20 „ 1.1

51.1 AV 6.74

2 KS 7.13

3 „ 7.16

4 „ 7.8; AV 1.1

5 AV 5.3

6 KS 10.4-6

7 cf KS 11.11

8 „ „ 21.13

9 „ „ 44.15-35

10 AV 3.16

11 „ 6.69

12 „ 9.1

52.1 Nighaṇṭu 2.7.27

2 cf GDS 4.19 सुष्टयन्तरजातानां च ।

3 KS 12.14

4 cf KS 8.10

5 AV 6.38

6 „ 6.39

7 GobhilaGS 3.5.21-23 तत्रैते त्रयः

स्नातका भवन्ति । विद्यास्नातको

धृतस्नातको विद्याधृतस्नातक इति ।

तेषामुत्तमः श्रेष्ठस्तुल्यो पूर्वो ।

8 cf KS 63.17 समुच्चयस्तुल्यार्थानां

विकल्पो वा ।

9 AV. 3.16

10 „ 6.69

11 „ 9.1

12 GDS 2.8.27

53.1 KS 7.26

2 P 5.1.57 तदस्य परिमाणम् ।

3 cf Nir 4.19 उदकं रज उच्यते ।

4 cf P 2.1.9 सुप्र प्रतिना मात्रार्थे ।

Kāś on this : मात्रा बिन्दुः स्तोकमल्प-

मिति पर्यायाः ।

5 AV 12.1.23-25

6 cf KS 13.9

7 cf KS 17.31

8 „ „ 17.1

9 KS 17.30

10 „ 17.28

11 AV 8.8; cf KS 16.9

12 „ 8.8.24; cf KS 16.18

13 „ 8.8.24; cf KS 16.19

14 „ 8.8.24; cf KS 16.20

15 cf KS 6.34

16 KS 3.15

17 P 2.3.23 हेतो ।

18 cf P 5.1.111 अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ।

The Gāṇa is: अनुप्रवचन...अनु-

वासन ...अन्वारोहण ..

54.1 AV 1.2

2 „ 1.19

3 „ 1.20

- 4 AV 1.21
 5 „ 6.65
 6 „ 6.66
 7 „ 6.67
 8 „ 6.97
 9 „ 6.98
 10 „ 6.99
 11 cf KS 2.39
 12 „ „ 50.1 स्वस्तिदा य ते पन्थान
 इत्यध्वानं दक्षिणेन प्रक्रमति ।
 13 P 2.2.29 चार्थे द्वन्द्वः ।
 14 KS 1.4
 15 P 3.2.49 जाशिषि हनः ।
 16 P 3.2.53
 17 P 6.4.98 गमहनजनखनघसां लोपः
 विडत्यनङि ।
 18 P 4.1.15 टिड्ढाणञ्.. ख्युनाम् ।
 19 cf TS 6.2.1.5 प्रजापतेर्वा एतानि
 पशूमाणि यदश्ववालाः ।
- 20 AV 1.26
 21 „ 3.1
 22 „ 3.2
 23 cf KS 63.17 समुच्चयस्तुल्यार्थानां
 विकल्पो वा ।
 24 KS 4.11
 25 „ 138.15 न दर्विहोमे न हस्तहोमे
 न पूर्णहोमे तन्त्रं क्रियेतेत्येके ।
- 55.1 KS 7.16
 2 cf KS 2.1; 2.5; 6.7
 3 AV 3.19
 4 „ 4.22
 5 KS 14.8-11
 6 AV 3.26
 7 „ 3.27
 8 „ 4.31
 9 „ 4.32
- 10 cf KS 63.17 समुच्चयस्तुल्यार्थानां
 विकल्पो वा ।
 11 AV 5.1
 12 „ 5.2
 13 P 4.3.145 गोश्च पुरीषे ।
 14 KS 8.21
 15 AV 5.2.4; cf KS 15.6
- 56.1 cf KS 137.10-17 वि मिमीष्व पय-
 स्वतीमिति मिमानमनुमन्त्रयते and
 so on
 2 KS 14.8
 3 cf Mahābhāṣya on P 2.3.2:
 द्वितीयाविधानेऽभितःपरितःसमयानि
 कषाऽध्यधिधियोगेषूपसंख्यानम् ।
 4 P 2.3.18 कर्तृकरणयोस्तृतीया ।
 5 AV 5.2.4
 6 „ 6.13

- 7 cf KS 14.8-11
 8 AV 5.2.5
 9 „ 5.2.6
 10 „ 6.125
 11 „ 7.3
 12 „ 7.110
 13 „ 8.8.22
 14 „ 5.6.1
 15 KS 7.16
 57.1 KS 15.13
 2 AV 5.20
 3 „ 6.126
 4 cf KS 8.17
 5 AV 5.21
 6 ĀśvalāyanaŚS 1.5.5-6 वषट्-
 कारोऽत्यः सर्वत्र । उच्चैस्तरां बली-
 यान् याज्यायाः ।
 7 AV 6.67
 8 „ 6.98
 9 KS 7.8
 10 AV 6.103
 11 „ 6.104
 12 KS 14.28
 13 cf KS 8.17
 14 AV 7.118
 15 „ 6.40
 16 „ 8.8
 17 KS 16.14
 18 AV 8.8.2
 19 KS 60.5 ...निर्मथ्यो वा भवतः]
 58.1 B reads आह्व instead of परुषा-
 ह्व in KS 16.14; cf Sayana's
 introduction to AV 8.8 : आह्वः
 पलाश इति दारिलः तिणिरिति
 केशवः । वृक्षविशेषपर्यायार्थे आह्वपदं
 सूत्रेऽपपाठो न चेत् प्राक्तनेन प्रमादेन
 भवितव्यम् । परुष इत्येव नाम्ना
 भवितव्यं सूक्ते परुषाह्वपददर्शनात्
 (AV 8.8.4) । परुषाह्वः परुष इति
 आह्वानस्य स इति विग्रहः ।
 2 AV 8.8
 3 KS 14.28
 4 AV 8.8.24
 5 KS 7.3
 6 „ 47.3-4
 7 P 5.3.27 दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमी-
 प्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः and
 28 दक्षिणोत्तराभ्यामतसुष् ।
 8 cf TBr 1.2.1.5 and MS 1.6.12
 9 AV 11.9
 10 „ 11.10
 11 KS 14.8
 12 „ 14.29
 13 „ 16.6
 59.1 KS 16.22

59.2 cf KS 7.15

3 AV 1.9

4 „ 1.9.2

5 We read the colophon : भट्टदारिल-
कृतौ द्वितीयाध्याये सप्तमी कण्डिका ॥
on p. 59, l. 11; the exact
place for this is on p. 60, ll.
8-9.

6 P 5.4.36 तद्युक्तात् कर्मणोऽण् । cf
Mahābhāṣya on this : सांनार्यानु-
जावरान्शूकचातुष्प्राशयराक्षोऽध्नवैयात-
वैकृतवारिवस्कुताग्रायणाग्रहायणसांतप-
नानि निपात्यन्ते ।

7 आत्रस्क is from the root
आ-व्रश्च्.

8 cf KS 7.2

9 KS 3.15

10 AV 1.29

11 KS 7.19

12 AV 1.29.5-6

13 „ 3.3.4

60.1 P 5.3.42 सङ्ख्याया विधार्थे धा ॥

Kāś on this : विधा प्रकारः स च
सर्वक्रियाविषय एव गृह्यते ।

2 भट्टदारिलकृतौ द्वितीयाध्याये सप्तमी
कण्डिका । This is the corrected text.

But it is wrongly placed at p.
59, l. 11 above.

3 AV 4.8

4 P 4.2.70 अदूरभवश्च । According
to this sūtra, the word is to be
construed as महानदीनामदूरभवो
देशो माहानदः; but Dārila always
reads महानद.

5 AV 4.8.5

6 cf RV 10.65.13 दिवो धर्ता सिन्धु-
रापः समुद्रियः ।

7 cf KS 137.11 and also P 3.3.47
परी यजे ।

61.1 KS 7.1

2 cf KS 8.5

3 KS 17.5

4 „ 17.1

5 „ 17.2

6 „ 17.4

7 „ 17.6

8 cf AB 7.15 कलिः शयानो भवति
संजिहानस्तु द्वापरः । उत्तिष्ठंस्वेता
भवति कृतं संयते चरन् ॥ चरवेति ।

9 P 1.3.25

62.1 cf ŚB 6.5.3.1 एषां होव लोकाना-
मियं महिषी करोति । महिषी हीयम् ।
तद्यैव प्रथमा वित्ता सा महिषी ।

2 cf Mahābhāṣya on P 1.1.44

- Vār 17 यस्य पुनर्नित्याः शब्दा
गालवग्रहणं तस्य पूजार्थं देशग्रहणं च
कीर्त्यर्थम् ।
- 62.3 AV 4.22
4 KS 7.21
5 „ 17.4-5
6 AV 5.24
7 P 5.1.128 पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ।
8 AV 7.84.2-3
9 „ 1.9
10 KS 55.1-18 उपनयनम् and so on.
11 KS 56.8
12 „ 17.34
13 cf TB 1.1 9.6-7 गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्या-
दध्यात् । गायत्र्युच्छन्दा वै ब्राह्मणः । ...
त्रिष्टुप्भ्यो राजन्यस्य । त्रिष्टुप्छन्दा वै
राजन्यः...जगतीभिर्वैश्यस्य । जगतीछन्दा
वै वैश्यः ।
- 63.1 Manu 2.39
2 GB 1.1.31
3 KS 7.8; AV 1.1
4 „ 7.14
5 AV 1.4
6 cf KS 7.24
7 „ „ 1.11
8 P 1.3.72 स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये
क्रियाफले ।
9 KS 7.1
10 „ 7.15
11 cf KS 15.4
12 cf Kāś on P 4.4.91: नावा तार्यं
नाव्यमुदकम् । नाव्या नदी । शक्यार्थे
कृत्यः ।
- 64.1 KS 7.8; AV 1.1
2 AV 3.20
3 „ 5.7
- 4 KS 18.13
5 „ 4.4-5
6 „ 138.15 न दर्विहोमे न हस्तहोमे
न पूर्णहोमे तन्त्रं क्रियेतेत्येके ।
7 KS 18.7
8 AV 7.115.1
9 KS 48.23
10 AV 7.115.2
11 KS 18.2
- 65.1 GDS 8.19 इति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः ।
2 AV 7.61.1
3 KS 10.22
4 „ 24.45
5 „ 25.1-32.26
6 „ 10.1
7 Dārila takes कुलायशृतं as one word,
where कुलायः means पक्षिवासकः.
cf DB on KS 29.27 (p. 96,

- 1.5) वयोनिवेशनशृतं...पक्षिवासकशृतं,
Dārila also splits the word
कुलायशृतं as कुलाय शृतं.
- 8 KS 7.2
9 cf P 4.4.91
- 66.1 AV 1.6; 1.5
2 „ 5.6
3 „ 9.9
4 „ 13.1.25
5 „ 13.2
6 „ 16.3
7 „ 17.1-5
8 KS 19.1
9 „ 18.27
10 AV 5.6.2
11 KS 58.22 उदस्य केतवो मूर्धाहं विषा-
सहिमित्युद्यन्तमुपतिष्ठते ।
12 KS 24.46
- 13 KS 11.12
14 „ 12.4
15 „ 18.34
- 67.1 cf KS 18.21
2 KS 10.4
3 AV 3.22
4 KS 13.1
5 „ 12.14
6 „ 18.25
7 AV 5.6
- 68.1 cf Mahābhāṣya on P 1.1.20
and so on; see also परिभाषेन्दुशेखर
76 सांप्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिः ।
2 KS 4.11
3 „ 18.32
4 AV 1.4
5 „ 1.5-6
- 6 AV 4.1.1-7
7 „ 4.21
8 „ 5.15
9 cf P 3.1.104 उपसर्गं काल्या प्रजने ।
10 AV 1.15
11 KS 11.18
- 69.1 AV 2.24
2 KS 18.7
3 P 4.3.53 तत्र भवः ।
4 P 5.2.39 यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ।
5 AV 2.26
6 „ 3.14
7 „ 7.75.1
8 „ 9.7
9 „ 7.75.2
10 Dārila consistently holds that
गृष्टिः is द्वि. प्रसूता गौः; cf also p. 80,
l. 20; but Kās on P 2.1.65 says
गृष्टिरेकवारप्रसूता ।

69.11 P 2.3.18 कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥

70.1 AV 3.5

2 „ 8.5

3 „ 10.3

4 „ 10.6

5 KS 7.19

6 cf AV 10.6.29

7 AV 10.6.2

8 „ 10.6.6

9 „ 10.6.35

10 „ 10.6.29

11 „ 10.6.30

12 cf AV 10.6.31-32

13 AV 6.15

14 cf AV 6.15.3

15 cf DB p. 41, ll. 19-20

16 AV 6.142.3

17 cf KS 13.8

18 AV 3.10

19 cf KS 44.1-45.19

71.1 AV 3.10

2 KS 138.2 तस्या हवींषि घानाः

करम्भः शङ्कुल्यः पुरोडाश उदोदनः

क्षीरोदनस्ति लौदनो यथोपपादिपशुः ।

3 P 1.2.67

4 KS 44.3

5 „ 44.7

6 „ 44.8

7 cf KS 44.10

8 „ „ 44.11

9 KS 44.12

10 cf KS 44.13

11 „ „ 44.14

12 AV 2.34.5

13 cf KS 44.15

14 „ „ 44.16; AV 8.3

15 cf KS 44.17

16 „ „ 44.18

17 „ „ 44.19-20

18 „ „ 44.28

19 „ „ 44.29

20 „ „ 44.30

21 KS 44.30 शस्त्रं प्रयच्छति ।

22 cf KS 44.31

23 KS 44.33

24 JS 11.1.26 लोके कर्मार्थलक्षणम् । cf

Śabara on this: लोके कर्म अर्थप्रधानम् ।

कार्यवशात् सकृदप्युक्तोऽसकृदाहरति ।

असकृदप्युक्तः सकृदाहरति नाऽऽहरति

वा । अथेह शब्दलक्षणे कर्मणि यथाशब्दार्थ

प्रवृत्तिः ।

25 Dbp 1090

26 cf KS 8.1

27 AV 3.17

28 AV 8.8; KS 16.9

71.29 Dhṛ 1464
30 KS 20.8

72.1 AV 3.17.2

2 AVP 8.18.6; 5.30.9

3 cf Kāś on P 4.1.42 : कुशी भवति
अयोविकारश्चेत् । कुशाऽन्या ।

4 AV 3.17.2

5 „ 3.17.8

6 cf KS 8.21

7 cf P 1.4.54 स्वतन्त्रः कर्ता । and 55
तत्प्रयोजको हेतुश्च ।

8 AV 3.17

9 cf KS 4.11

10 KS 4.4

73.1 KS 19.29

2 „ 138.3 सर्वेषां हविषां समुद्भूत्व ।

3 P 4.1.33 पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ।

4 cf Nir 12.7 'एता उ त्या उषसः
केतुमकृत' (RV 1.92.1) एताः ताः
उषसः केतुमकृत । प्रज्ञानम् । एकस्या
एव पूजनार्थे बहुवचनं स्यात् ।

5 KS 20.11

6 „ 20.5

7 cf P 2.1.36 चतुर्थी तदर्थार्थबलिहित-
सुखरक्षितैः ।

8 cf JS 5.4.22-24 विकृतेः प्रकृतिकाल-
त्वात् सद्यस्कालोत्तरा विकृतिस्तयोः प्रत्यक्ष-
शिष्टत्वात् । द्वयहकाल्ये तु यथान्यायम् ।
वचनादैककाल्यं स्यात् ।

9 KS 2.25

10 AV 3.17.9

74.1 AV 3.17

2 „ 3.24.1-7

3 P 1.3.66

4 AV 6.79

5 cf P 5.2.67 उदराट्ठगाद्यूने । Kāś
on this: आद्यूने इति प्रत्ययार्थविशेष-
णम् । उदरे अविजिगीषुर्भण्यते । यो
बुभुक्षयाऽस्यन्तं पीड्यते स एवमुच्यते ।
उदरे प्रसितः औदरिकः आद्यूनः ।

6 AV 4.21

7 „ 4.21.7

8 KS 19.14; 20.10

9 „ 19.28

10 cf AV 4.38.7

75.1 AV 4.38.5-7

2 „ 5.1.3

3 KS 10.1

4 cf AV 5.1

5 KS 8.21

6 „ 34.21-22

7 cf KS 34.12

8 AV 5.1.8

75.9 cf P 1.3.72 स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ।	12 KS 7.26	2 AV 7.60.7
10 KS 75.11 अथ विवाहः । and 75.7 पतिवेदनं च ।	77.1 AV 5 1	3 „ 5.27
11 AV 5.1.9	2 „ 5.2	4 cf P 5.4.36
12 GDS 28.1-2	3 KS 13.7	5 cf KS 18.34
13 KS 7.7	4 „ 1.4	6 KS 18.32
	78.1 KS 15.1	7 AV 6.4
76.1 KS 21.12	2 „ 7.2	8 „ 6.141
2 AV 5.2.3	3 „ 13.7	9 „ 6.4; KS 23.9
3 KS 21.24	4 AV 5.3	10 KS 18.19
4 P 1.4.42 साधकतमं करणम् ।	5 cf JS 5.2.1-3 संनिपाते प्रधानाना- मेकैकस्य गुणानां सर्वकर्म स्यात् ।	11 „ 8.1
5 KS 22.1	सर्वेषां वैकजातीयं कृतानुपूर्व्यत्वात् ।	12 AV 6.141.2
6 „ 17.25	कारणादभ्यावृत्तिः ।	13 „ 6.141.3
7 „ 10.11	6 AV 5.26	80.1 AV 6.33
8 AV 5.2.7	7 „ 6.1	2 „ 3.17
9 P 8.1.7		3 cf KS 20.1-2
10 KS 39.26		4 „ „ 20.26
11 „ 8.19	79.1 AV 7.20.6	5 AV 6.142.1-3
		6 „ 7.14

Appendix A

80.7 AV 7.14.3

8 „ 7.15.1

9 „ 7.33

81.1 AV 7.39

2 KS 44.1

3 AV 7.60

4 AV 12.1.58

5 „ 7.60.7

6 „ 7.73.11

7 „ 7.81

8 „ 7.111

9 „ 9.4

10 cf Atharvaparīṣiṣṭa 18 c. 1.11-

रेतोश्चायं त्वाऽतिसृजामि... अपरिमित-

पोषायै त्वाऽतिसृजामीति पर्युक्ष्यैकरूपं

द्विरूपं बहुरूपं वा... तन्त्रं संस्थापयेयुः ।

11 KS 8.22

12 cf KS 1.36

13 AV 9.4.24

82.1 KS 24.9

2 „ 18.1

3 AV 12.1

4 „ 12.1.38

5 KS 24.37

6 „ 13.12; AV 12.1.23-25

7 AV 12.1.30

8 KS 58.7 ... जीवाभिराचम्य ।

9 AV 12.1.63

10 „ 12.1.1-7

11 „ 12.1.29

12 „ 9.2.25

13 „ 12.1.34

14 cf AV 12.1.1-9

15 AV 12.1.59

16 „ 3.31.10

17 KS 55.1,17

18 AV 7.53.7

19 „ 12.1.28

20 „ 12.1.33

21 cf Vār 1 पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्म-
ण्युपसंख्यानम् on P 2.3.28 अपादाने
पञ्चमी ।

83.1 KS 24.34

2 cf GDS 8.19 अष्टका पार्वणः श्राद्धं

श्रावण्याग्रहायणी चैत्र्याश्वयुजीति

सप्त पाकयज्ञसंस्थाः ।

3 AV 12.1.38

4 cf KS 23.17

5 AV 12.1.38

6 „ 12.1.40

7 „ 12.1.42

8 cf P 1.3.25 उपानमन्त्रकरणे ।

9 AV 12.1.4-45

10 „ 12.1.52

83.11 AV 13.1.21

12 cf KS 2.1-5

13 KS 18.19

14 „ 18.25

15 „ 18.27

16 „ 10.1

84.1 KS 11.1

2 „ 12.5

3 „ 12.10

4 „ 13.1

5 „ 18.1

6 „ 18.24

7 „ 18.19

8 „ 25.1

9 „ 32.26

10 cf KS 7.14

11 „ „ 7.1

12 cf Gobhila Grhyasamgraha :-

ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः
पुरा। कण्ठं भित्त्वा विनिर्याती तेन
माङ्गलिकावुभौ ॥

13 cf KS 24.45

85.1 AV 1.1; KS 7.8

2 „ 1.2

3 „ 2.3

4 cf AV 2.3.3

5 cf DB p. 41. 1, 21

6 AV 1.3.1-9

7 „ 1.3.8-9

86.1 AV 1.4

2 „ 6.51

3 „ 7.4

4 KS 8.25

5 AV 1.26

6 KS 14.14

7 KS 25.2

8 cf Śāntikalpa 2.21.2-3

9 AV 5.29.4

10 „ 9.4.24; cf KS 24.21

11 KS 8.21

12 cf GobhilaGS 2.6.8 दृषदं प्रक्षाल्य

ब्रह्मचारी व्रतवती वा ब्रह्मबन्धुः

कुमारी वाऽप्रत्याहरन्ती पिनष्टि ।

cf तर्कालङ्कार on this : अब्रह्मबन्धुः

इति केचित् पठन्ति तदाऽधीतवेद

इत्यर्थः । कथं पिनष्टि । अप्रत्याहरन्ती

प्रत्याहरणमकुर्वती । कथं नाम । तिर्यक्-

पुत्रकेन न पेषणं कर्तव्यम् । एवं खल्व-

प्रत्याहरणं पुत्रकस्य स्यात् । कथं तर्हि ।

उच्छिन्नपुत्रकेन आहत्याहृत्य पेषणं कर्त-

व्यम् ।

13 cf KS 47.1

87.1 P 1.2.67

87.2 cf P 2.2.24 अनेकमन्यपदार्थे ।

3 cf KS 138.15 न दविहोमे न हस्त-
होमे न पूर्णहोमे तन्त्रं क्रियेतेत्येके ।

4 cf P 3.4.27 अन्यथैवकथमित्थं सु-
सिद्धाप्रयोगश्चेत् । Kās on this :
निरर्थकत्वान्न प्रयोगमर्हति इत्येवमेव
प्रयुज्यते । अन्यथा भुङ्क्ते इति यावानर्थ-
स्तावानेव अन्यथाकारं भुङ्क्ते इति
गम्यते ।

5 KS 8.10

6 „ 25.22; 8.25

7 AV 1.10

8 KS 7.17

9 AV 1.12

10 KS 27.34

88.1 KS 25.2

2 „ 1.2

3 AV 1.22.3

4 cf Vār 2 नस् नासिकाया यत्तत्सुशुद्धेषु
on P 6.1.63

5 AV 1.17

6 „ 1.22

7 „ 1.22.4

8 KS 7.18

89.1 cf KS 8.10

2 KS 26.16

3 AV 1.23

4 „ 1.24

5 cf KS 30.12

6 AV 4.15

7 „ 7.18

8 „ 1.25

9 AV 1.28

10 KS 25.35

11 cf KS 8.24

12 cf ŚB 6.7.1.25 अथैनमिण्डवाभ्यां

परिगृह्णाति । Sayapa on this :
इण्ड्वे इति तप्तोखाधारणसाधनभूतौ
परिमण्डली पदार्थविशेषौ ।

90.1 KS 7.17

2 cf AV 2.2.2 ; AVP 1.7.2

3 AV 2.7

4 „ 2.25

5 „ 6.85

6 „ 6.109

7 „ 6.127

8 „ 8.7

9 cf KS 25.2

10 AV 10.6.30

11 KS 13.5

12 AV 2.8.1

13 „ 2.8.2

14 „ 2.8.3

91.1 AV 2.8.4

- 91.2 AV 2.8.5
 3 „ 2.9
 4 KS 13.5
 5 AV 2.10
 6 cf KS 25.37
 7 „ „ 7.15
 8 KS 7.17
 9 AV 2.29
 10 „ 2.29.6
 11 „ 2.31
 12 cf KS 2.31.1-2
- 92.1 cf KS 138.15 न दधिहोमे न हस्तहोमे
 न पूर्णहोमे तन्त्रं क्रियेतैस्येके ।
 2 AV 2.32
 3 cf AVP 2.14
 4 „ KS 27.14
 5 AV 2.33
 6 KS 7.17
- 7 AV 3.7
 8 cf DB p. 88, l. 20
 9 „ KS 26 11-16
 10 AV 3.11
- 93.1 KS 27.31
 2 AV 4.5-6
 3 „ 1.12.3
 4 „ 4.6-7
 5 KS 8.7
 6 cf Nighaṇṭu 2.10.8
 7 AV 4.12
 8 „ 4.20
 9 „ 4.28
 10 „ 4.37
- 94.1 AV 5.1.7
 2 „ 5.4
 3 „ 19.39.6-7
- 4 AV 4.12
 5 „ 5.5
 6 „ 5.6
 7 „ 5.6.2
 8 KS 7.18
 9 AV 5.9.1-3
 10 „ 5.9.7-8
 11 KS 19.28
 12 AV 6.91
 13 „ 5.13
 14 cf KS 28.1
 15 AV 4.6
 16 „ 5.13.2
 17 „ 5.13.3
 18 „ 7.88
 19 „ 5.13.4
- 95.1 AV 5.13.5
 2 „ 5.13.6

95.3 AV 5.13.7-8

4 „ 5.13.9

5 cf KS 10.16

6 AV 5.13.10

7 „ 5.13.11

8 „ 5.15

9 „ 5.16

10 „ 5.15.2-11; 5.16.2-11

11 „ 5.22

12 „ 5.23

13 KS 27.15-16

14 „ 33.7-9

15 „ 27.18

16 cf KS 8.10

96.1 AV 5.23

2 „ 5.23.13

3 cf KS 8.17

4 AV 6.2.2

5 AV 6.12

6 cf AV 6.12.3

7 KS 28.1

8 AV 6.14

9 „ 6.16

10 KS 3.16

11 cf KS 7.15

12 „ „ 25.2

13 „ „ 26.26

14 AV 6.20

15 KS 29.19

16 AV 6.21

17 „ 6.22

18 „ 6.23

19 cf KS 41.14

20 AV 7.2

21 „ 7.3

22 P 2.3.65

97.1 AV 6.23

2 „ 6.24

3 „ 6.25

4 KS 31.16

5 „ 23.17

6 AV 6.26

7 cf KS 26.2

8 „ „ 138.2 तस्या हवीषि घानाः

करम्भः शङ्कुत्यः पुरोडाश उदोदनः

क्षीरोदनस्तिरोदनो यथोपपादिपशुः ।

9 AV 6.30.2

10 P 2.4.17

11 KS 25.37

12 AV 6.32

98.1 cf KS 138.15 न दविहोमे न हस्त-

होमे न पुर्णहोमे तन्त्रं क्रियेतैत्येके ।

2 cf KS 4.11

3 AV 6.34

98.4 AV 7.114.2

5 „ 6.35-36

6 KS 8.7

7 AV 6.36.3

8 „ 6.44

9 cf Nighaṇṭu 2.11.6

10 KS 29.13

11 „ 30.11

12 „ 28.1

13 AV 6.90

14 KS 25.10

15 AV 6.52

16 „ 6.53

17 „ 6.57

18 „ 6.83

19 „ 7.76

20 „ 6.80

21 cf P 2.2.37

22 AV 6.83.3

23 AV 6.83.4

24 „ 6.96°

99.1 AV 6.100

2 „ 6.105

3 „ 7.105

4 KS 28.15

5 AV 6.136

6 „ 6.137

7 „ 7.10

8 KS 7.16

9 AV 7.29

10 „ 7.42

11 „ 7.46

12 „ 7.78

13 „ 7.112

14 „ 7.42.1

15 cf Nighaṇṭu 2.2.8

16 KS 7.15

17 AV 7.56

18 cf KS 29.10

19 KS 26.43

20 „ 28.4

21 AV 7.74

100.1 AV 7.74.1-2

2 P 5.2.48 तस्य पूरणे इद्

3 cf KS 27.29

4 AV 7.76.3

5 „ 7.83

6 „ 7.116

7 KS 26.18

8 AV 9.8

9 cf KS 25.2

10 AV 9.8.21-22

11 „ 10.4

12 KS 28.1

13 „ 29.1

100.14 AV 4.6

15 „ 10.4.25

16 KS 7.17

101.1 AV 10.4.26

2 AV 1.31.4; 4.23-29 ...

3 cf KS 25.2

4 AV 8.6.9

5 „ 1.11

6 cf KS 3.2

7 „ „ 8.22; AV 1.11.4-6

102.1 AVP 1.65.4

2 „ 1.65.3

3 cf P 4.1.42

4 KS 38.18

5 „ 36.12

6 „ 33.13

7 cf P 4.1.163 जीवति तु वंश्ये युवा । 105.1 cf KS 32.21

103.1 AV 1.32

2 cf KS 8.16

3 KS 32.19

4 AV 2.14

5 KS 34.1

6 cf P 8.1.7 उपर्यध्यघसः सामीप्ये ॥

7 KS 32.29

8 cf KS 25.1

9 AV 2.36

104.1 AV 2.36.7

2 „ 2.36.5

3 P 4.1.27

4 AV 5.1.4

5 „ 5.2.8

6 „ 6.60

7 „ 3.23

2 cf KS 10.16

3 AV 5.25

4 „ 6.11 शमीमश्वत्थ...; AV 6.81
यन्तासि...

5 AV 5.1.1

6 „ 6.17

7 cf KS 98.2 अच्युता द्यौरच्युतमन्त-
रिक्षमच्युता भूमिदिशोऽच्युता इमाः...

8 AV 7.17.1-4

9 „ 6.11.3

10 KS 12.9

11 AV 8.6

12 „ 8.6.18

13 „ 2.30

106.1 AV 6.8

2 „ 6.9

3 „ 6.102

4 „ 3.25

106.5 AV 3.25.3

6 „ 3.25.6

7 KS 35.11; AV 6.84

8 Dhp 1055

107.1 AV 4.5

2 cf KS 35.7

3 AV 6.77

4 „ 6.77.2

5 KS 7.15

6 AV 6.89

7 cf P 2.4.2 दृष्टव्यं प्राणितूर्यसेना-
ङ्मानाम् ।

8 AV 6.129

9 „ 6.139

10 „ 7.38

11 KS 33.13

12 „ 33.16

13 AV 6.130-132

14 KS 8.7

15 „ 35.28

16 AV 1.14

108.1 AV 1.14.1

2 „ 3.18

3 „ 3.18.6a

4 „ 3.18.6b

5 „ 4.33

6 „ 6.18.1-3

7 „ 7.45.1-2

8 „ 7.74.3

9 „ 6.18.3

10 „ 7.45.2

11 KS 25.18

12 „ 25.10

13 AV 6.42

14 „ 6.43

15 KS 33.13

16 AV 6.42.3

17 „ 7.34

18 „ 7.35

109.1 AV 7.90

2 „ 7.113.1-2

3 „ 7.114

4 „ 1.4

5 cf KS 10.1

6 KS 15.13

7 „ 7.16

8 AV 2.1

110.1 AV 1.12

2 cf KS 47.31

3 AV 1.13

4 „ 7.11

111.1 cf AV 1.13

111.2 AV 1.31

3 „ 1.31.3

4 „ 12.1

5 „ 1.34

6 „ 2.27

7 „ 2.11; KS 39.1

8 „ 2.35

12 AV 4.17

13 „ 4.18

14 „ 4.19

15 „ 5.14

16 „ 5.31

17 „ 8.5

18 „ 10.1

19 cf KS 9 6

20 „ „ 18.10

112.1 AV 4.1

2 „ 5.3

3 cf KS 38.21

4 AV 7.12

5 cf KS 7.6

6 KS 7.15

7 AV 12.1.58

8 „ 12.1.54

9 „ 2.11

10 cf KS 44.1

11 AV 4.40

113.1 cf KS 9.3; 9.5; AV 6.10

2 „ „ 71.1-8

3 AV 5.14.9

4 KS 35.28

5 AV 2.11

6 „ 10.1.25

7 „ 10.1.20 cd

114.1 AV 10.1.32

2 KS 9.6

3 cf AV 7.118

4 cf BhārṣṢ 8.24.9 द्वादशगवं सीरं
षड्गवं वोष्टारो वोष्टारं वा ।

5 cf KS 8.5

6 AV 5.21

7 „ 3.13

8 KS 7.16

9 AV 3.13.7a

10 „ 3.13.7b

11 „ 3.13.7c

12 „ 3.13.7d

115.1 KS 40.1

2 KS 27.10; cf ŚB 14.9.3.21

चतुरोदुम्बरो भवति । औदुम्बरश्चमसः ।

औदुम्बरः सुवः । औदुम्बर इक्षमः ।

औदुम्बरा उपमथन्यौ ।

3 cf KS 8.10

- 115.4 AV 7.41.1-2
 5 „ 3.20.1
 6 „ 4.4
 7 AVP 4.5.2
 8 KS 60.5 सवाग्निसेनाग्नी तादर्थिकी
 निमंथी वा भवतः ।
 9 P 1.2.67
 10 P 2.4.26
 11 AV 6.72
 12 cf AV 6.72.2
 13 AV 6.72.3
 14 „ 6.101
 15 „ 4.15
 16 „ 7.18
- 116.1 cf Manu 11.215 यतात्मनेऽश्मत्तस्य
 द्वादशाहमभोजनम् । पराको नाम कुच्छ्रो-
 ज्यं सर्वपापापनोदनः ॥
 2 Dhp 1204
- 3 cf KS 74.22-23 शक्त्वा वा
 दक्षिणां दद्यात् । नातिशक्तिविधीयते ।
 4 AV 4.15
 5 KS 40.7
 6 cf KS 2.18
 7 cf HSS 15.3.25 यस्याग्निहोत्रेऽधिष्ठिते
 हविषि वा निरुप्ते पुरुषः श्वा रथोऽनो वा-
 स्तराऽग्नी वीयात् गौर्वराह एडको वा
 तत्रापोऽन्वतिषिच्य गामन्वत्यावर्तयेत् ।
 8 AV 3.20
 9 „ 5.7
 10 „ 7.1
 11 cf DB p. 6, ॥ 5-6
 12 cf KS 138.2 तस्या हवींषि धानाः
 करम्भः शष्कुलः पुरोडाश उदीदनः
 क्षीरीदनस्तिलोदनो यथोपपादिपशुः ।
 13 P 1.3.24
 14 AV 1.4
 15 „ 4.38
- 16 AV 7.50
 17 „ 7.109
 18 KS 7.19
 19 KS 8.10
 20 AV 6.62
- 117.1 AV 2.15
 2 KS 54.11 यथा क्षीर्मनसे चेतसे क्षिय
 इति महान्नीहीणां स्थालीपाकं श्रपयित्वा
 शान्त्युदकेनोपसिच्याभिमन्त्र्य प्राशयति ॥
 3 AV 1.4
 4 „ 1.5-6
 5 „ 1.13
 6 AV 3.13
 7 „ 6.19
 8 „ 6.23
 9 „ 6.24
 10 „ 6.51
 11 „ 6.57.3

117.12 AV 6.59

13 „ 6.61

14 „ 6.62

15 „ 4.15

16 „ 1.1.2

17 „ 13.1.10-19

18 „ 6.70

19 „ 6.92

20 „ 7.4

21 KS 41.8

22 AV 7.8

23 P 1.3.56 उपाद्यमः स्वकरणे ।

24 AV 7.44

25 P 2.4.2 द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ।

26 KS 7.15

118.1 AV 7.60

2 „ 7.54.1-2

3 P 3.4.68 अव्ययेयप्रवचनीयोपस्थानीय-

जन्याप्लाव्यापात्या वा ।

4 KS 4.11

5 „ 7.3

6 „ 45.16

7 „ 41.3

8 „ 6.30

9 cf P 2.2.34 अल्पाचतरम्

10 cf KS 139.28 ये परिमोक्षं कामयन्ते

ते परिमुच्यन्ते ।

11 cf BGS 2.6 वेदमधीत्य स्नास्यन्नित्युक्तं

समावर्तनम् ।

12 AV 7.89

13 cf Atharvaparīṣṭa 46.1.7 शिरो-

व्रतं च सांवत्सरिकं वेदव्रतेनैव व्याख्या-
तम् ।

14 cf KS 53.3 बाह्यतः शान्तवृक्षस्येष्टमं

प्राञ्चमुपसमाधाय ।

15 AV 2.29.1-2

16 „ 13.1.59-60

17 cf KS 56.5 अथैनं व्रतादानीयाः समिध
आघ्रापयति ।18 P 3.3.113 कृत्यल्युटो बहुलम् । Kāś
on this: भावकर्मणोः कृत्या विहिताः
कारकान्तरेऽपि भवन्ति । स्नानीयं
चूर्णम् । दानीयो ब्राह्मणः ।

119.1 KS 55.6 उपेतपूर्वस्य नियतं ...

2 „ 42.14

3 „ 7.14

4 „ 139.28 ये परिमोक्षं कामयन्ते ते
परिमुच्यन्ते ।

5 AV 1.18

6 This is a rare word, used by
भवभूति in his उत्तररामचरितम्
(6.38) कुकूलानां राशौ तदनु हृदयं
पच्यत इव ।7 KS 138.15 न दर्विहोमे न हस्तहोमे
न पूर्णहोमे तन्त्रं क्रियेतेत्येके ।

119.8 AV 1.26

9 cf KS 14.14

10 AV 4.33; cf KS 36.22

11 P 2.3.18 कर्तृकरणयोस्तुतीया ।

12 AV 2.4

13 „ 2.4.4

14 „ 3.9

15 KS 23.11

16 AV 7.41

17 „ 3.12.1-8

120.1 cf AV 7.41

2 AV 7.41.1-2

3 „ 3.12

4 „ 6.73

5 „ 6.93

6 „ 12.1

7 KS 8.23

8 AV 12.2

9 AV 3.12.6

10 „ 3.12.8

11 „ 3.12.9

12 cf AV 3.12.1-2

13 AV 1.5-6

14 AVP 7.6.10

15 „ 20.22.2

16 AV 3.21

17 Thus emended. cf DB p. 121,

1. 2 कव्यादुपहृत इत्येव. Dārila's

commentary on this sūtra is

missing from our MS; but it

can be reconstructed from B's

fragmentary evidence (cf p.

120, B's text of KS): सप्त ऋग्भिः

(AV 3.21.1-7) पालाशमणिं बध्नाति ।

यदि जानीयात् कव्यादुपहतो विनश्येतेति

(as corrected) ।

121.1 AV 3.21

2 „ 4.2

3 P 5.3.27 दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमी-

प्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः ।

4 P 5.3.32 पश्चात् ।

5 AV 2.34

6 „ 2.14

7 P 2.3.4 अन्तराज्जरेण युक्ते ।

122.1 AV 2.34.5

2 „ 8.3-4

3 P 5.2.60

4 cf TS 3.1.4.3

5 KS 8.22

123.1 Dhp 1012 हन हिंसागत्योः ।

2 cf KS 3.9

3 AV 4.2

4 KS 45.15

124.1 Quoted by Śabara on JS

10.7.10

2 Dhp 1148 दो अवखण्डने ।

3 KS 45.2

4 „ 45.15

5 „ 4.4;510

6 AV 5.12

7 „ 5.27

8 „ 7.20.6

9 KS 81.25 अग्नेर्वर्मेति वपया सप्त-
च्छिद्रया मुखं प्रच्छादयन्ति ।

10 AV 18.1.60

11 KS 84.1-2 वह वपां जातवेदः पितृभ्यो
यज्ञैतान् वेत्य निहितान् पराके । मेदसः
कुल्या उप तान् स्रवन्तु सत्या एषामा-
शिषः सन्तु कामाः स्वाहा स्वधेति ।

12 cf AV 4.2

13 „ KS 5.12

14 AV 7.20.1

15 AV 3.29.7-8

16 „ 19.52

17 „ 6.71

18 „ 7.67.1

125.1 AV 5.1.7

2 „ 7.43

3 cf KS 7.7

4 Nir 9.23 द्रुघणः द्रुममयः घनः ।

5 AV 6.7

6 „ 5.7; cf KS 18.14

7 KS 8.21

8 cf Nir 1.20 नैघण्टुकमिदं देवतानाम् ।

प्राधान्येनेदमिति । तद्यदन्यदैवते मन्त्रे

निपतति नैघण्टुकं तत् ।

9 AV 5.7.5-10

10 „ 6.57.1-2

11 „ 6.27

12 „ 6.28

13 AV 6.29

14 KS 8.10

15 „ 39.8

16 „ 39.9

17 AV 6.28.2

18 „ 6.45

19 „ 6.46

20 cf KS 15.15

21 AV 7.100

126.1 AV 6.49

2 „ 7.100

3 „ 7.101

4 „ 16.5

5 cf KS 15.4

6 GDS 1.10-11

7 P 4.2.60 ऋतूक्यादिसूत्रान्ताद् ठक् ।

The गण उक्थादि according to Kās
runs thus: उक्थ । लोकायत । न्याय ।

- न्यास । निमित्त । पुनरुक्त । निरुक्त ।
 यज्ञ । चर्चा । धर्म । ...
 126.8 KS 46.10; 39.45
 9 AV 7.89.1-4
 10 KS 139.28 ये परिमोक्षं कामयन्ते ते
 परिमुच्यन्ते ।
 11 AV 6.63
 12 KS 7.5
 13 AV 6.63.1c
 14 AV 6.63.4
 15 KS 45.1
 16 cf KS 8.10
 17 AV 8 3.26
 18 ,, 7.106
 127.1 AV 6.110
 2 ,, 6.112
 3 ,, 6.113
 4 ,, 6.113.2
 5 KS 8.21
 6 AV 1.4; KS 7.14
 7 ,, 6.114-124
 8 cf AV 6.114.3
 9 AV 6.120.1
 10 cf KS 138.2 तस्या हवींषि...
 यथोपपादिपशुः ।
 11 AV 6.115.1
 12 cf KS 7.5
 128.1 AV 6.124
 2 ,, 6.140
 3 व्रीहि, यव, माष and तिल (cf
 AV 6.140.2)
 4 KS 7.5
 5 P 1.2.70
 6 AV 7.64.1-2
 7 ,, 76.65
 8 ,, 10.5.22
 9 AV 12.1.35
 10 ,, 12.1.61cd
 11 RV Khila 3.1
 12 AVP 20.8.4
 129.1 cf Manu 11.31-33 न ब्राह्मणो वेदयेत्
 किंचिद्राजनि धर्मवित् । स्ववीर्येणैव
 ताञ्छिष्यान् मानवानपकारिणः ॥ स्ववी-
 र्याद्राजवीर्याच्च स्ववीर्यं बलवत्तरम् ।
 तस्मात् स्वेनैव वीर्येण निगृह्णीयादरीन्
 द्विजः ॥ श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीः कुर्यादित्य-
 विचारयन् । वाक्शस्त्रं वै ब्राह्मणस्य तेन
 हन्यादरीन् द्विजः ॥
 2 KS 1.36
 3 P 6.1.149 प्रयोजनम् ।
 4 cf KS 3.2
 5 KS 3.18-19
 6 KS 73.13 उभौ च संधिजौ यौ वै वैश्व-
 देवौ यथस्विजौ । वर्जयित्वा सर्वाहिषः

- साज्या यज्ञाः संदक्षिणाः ।।
 129.7 KS 116.5 शरमयं बहिर्भयतः परि-
 च्छिन्नं प्रसव्यं परिस्तीर्य ।
 8 cf KS 5.4
 9 KS 137.1 यथावितानं यज्ञवास्त्व-
 ध्यवसेत् ।
 10 cf KS 116.6 विषावध्वस्तमिङ्गिडमाज्यं
 शाकपलाशेनोत्प्लुतं बाधकेन स्तुवेण
 जुहोति ।
 11 KS 1.11
 12 AV 2.19-23
 13 „ 5.29.2-3
 14 „ 6.75
 15 W. Caland, in *Altindisches
 Zauberritual* (p. 160) foot
 note 10, remarks thus: “Unsicher:
 कृत्तिकारोकारोधावाप्येषु scheint zu
 enthalten: कृत्तिकासु, अरोके (vgl.
 अरोक dunkel) = अपराल्ले (?)

अरोधे = अपरपक्षे (?) und अवाप्ये =
 अमावास्यायाम्.”

130.1 AV 2.12

2 cf KP (Varanasi MS p. 88, ll.
 7-8) अधुना दीक्षा उच्यते । शुक्लपक्षे
 त्रयोदश्यां पूर्वाह्णे अभ्यातानान्तं कृत्वा
 द्यावापृथिवी उर्विति सूक्तं कनकरजतेति
 सूक्तं द्वाभ्यां सूक्ताभ्यां वेणुदण्डं वृश्चति
 छिनत्ति । The abovementioned
 सूक्त beginning with कनकरजत
 is untraced.

3 AV 6.133.3

4 „ 1.16

5 „ 6.133

6 „ 6.134

7 AVP 19.42.4-6

8 AV 6.135

9 cf KS 56.6 अग्ने व्रतपते व्रतं चरि-

ष्यामि तच्छ्रेयं तत् समापेयं तन्मे
 राध्यतां तन्मे समृध्यतां तन्मे मा व्यनशत्
 तेन राध्यासं तत्ते प्रब्रवीमि तदुपाकरोमि
 अग्नये व्रतपतये स्वाहा ।

10 AV 1.16

11 cf KS 8.18

12 „ „ 25.27

131.1 AV 10.5.1; cf KS 49.2 स्वय-
 मिन्द्रस्योज इति प्रक्षालयति ।

2 AV 10.5.15

3 „ 10.5.42

4 „ 10.5.50; cf KS 49.13 यो व
 आपोऽपां यं वयमपामस्मै वज्रमित्यन्वृचं
 उदवज्जान् ।

5 AV 2.12

6 KS 47.25

7 „ 47.6

8 „ 48.42

131.9 KS 6.23

10 cf KS 47.23

132.1 KS 47.39

2 cf AV 2.12.1-8

3 „ KS 47.39

4 AV 6.133.3

5 P 5.3.66 प्रशंसायां रूपम् ।

6 cf Amarakośa 3.3 पुंसि लव-
लेशकषाणवः ।

133.1 cf P 5.4.36

2 The word बाहुमात्र should be construed with गर्तं in the previous sūtra. The मन्त्रलिङ्ग is ब्रह्मद्विषं द्यौरभिसंतपाति (cf AV 2.12.6d). The मन्त्र अमुमुनैषम् in KS 47.54 is not traced anywhere.

3 AV 2.12.6

4 cf KS 35.28

5 AV 2.18

6 cf KS 7.4; cf कौशिकसूत्रपाठ p. 7

7 KS 16.14

8 cf KS 7.5

9 „ „ 47.6

10 AV 3.6

11 P 5.2.39 यत्तदेतेभ्यः परिणामे वतुप् ।

12 cf ŚB 13.8.2.1 अन्तर्धायो हैके निव-
पन्ति । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या
अस्मिँल्लोकेऽस्पर्धन्त । ते देवा असुरान्
सपत्नान् भ्रातृव्यानस्माल्लोकादनुदन्त ।
तस्माद्या दैव्यः प्रजा अनन्तहितानि ताः
श्मशानानि कुर्वते । अथ या आसुर्यः
प्राच्यास्त्वद्ये त्वदन्तहितानि ते चम्वां
त्वद्यस्मिँस्त्वत् । In this connection
see Vedic Index of Names and
Subjects (Vol I pp. 255-256).

13 AV 3.6.8

14 „ 9.2.4

15 „ 3.6.7

16 „ 4.16

17 „ 5.8

18 „ 5.13

19 cf KS 47.14 य इमामयं वज्र इति
द्विगुणामेकवीरां संनह्य पाशान् निमुष्टि-
तृतीयं दण्डं संपातवत् ।

20 AV 5.17

134.1 KS 47.28

2 AV 5.18-19

3 „ 12.5

4 P 5.4.17 संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने
कृत्वसुच् and 18 द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ।

5 KS 74.23

6 AV 6.37

7 KS 8.10

Appendix A

134.8 AV 6.37.1-3

9 „ 6.54

10 „ 7.30

11 P 2.1.14 लक्षणनाभिप्रती आभिमुख्ये ।

12 cf KS 47.6

13 AV 1.20

14 KS 2.39

15 AV 6.75

135.1 AV 6.75

2 „ 6.138

3 „ 7.13.1

4 „ 7.13.2

5 „ 7.31

6 „ 7.34

7 „ 7.108

8 „ 7.59

9 KS 48.1-2

10 AV 7.77.1-3

11 cf KS 47.3

12 AV 7.95

136.1 AV 7.96

2 KS 47.33

3 AV 7.95

Appendix B

Additional notes

References are made to page and line.

1.1 The word ओम् might have been cited by Dārila at the beginning of the third sentence. This word, together with the word अय, is always regarded as मङ्गलार्थः; cf DB p. 84, l. 15 and note thereon; cf also Mahābhāṣya, Paspasāhnika मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते ।

2.1 cf KS 58.25 उत्तमासु यन्मातली रथक्रीतमिति सर्वासां द्वितीया ।

4.19 Dārila mostly uses the word विशेषः instead of शेषः.

6.16 cf DB p. 3, l. 17 and note thereon.

8.12 cf KS 2.1

10.20 Dhp 929 म्ना अभ्यासे ।

27.14 In the original manuscript a line is added at the top of the page, the insertion of which is indicated by *kākapada*. But in the process of photostating the manuscript that line is lost, the text of which runs as: उत्तरष्वान्धमिति मन्त्रलिगादयो स्विष्टकृत् ॥ अतच्चोर्ध्वं स्विष्टकृता सहेत्ययं-

विशेषः ॥ ७ ॥ ३

27.20 Fifth Kaṇḍikā ends at the end of this line but the manuscript does not give any colophon.

28 9 Dhp 1459 अञ्जू व्यक्तिमक्षणकान्तिगतिषु ।

33.16 cf KS 18.21

45.12 Generally the ending portion of the last sūtra of an Adhyāya is repeated to indicate the end of the same. But Dārila has not observed such repetition.

51.18 cf KS 7.21

67.4 KS 18.30 and 31 read प्रार्थयमाणः while Atharvaparīṣiṣṭa 32.2.4 has प्रार्थयमानः. This latter form is grammatically correct.

72.1 The word पूर्णक is used in connection with a bull; cf Sabara on JS 6.1.19: यथा पूर्णको-ऽस्माकं बलीवर्दानामीष्ट इति ।

74.10 According to Dārila प्रतिसायं is the correct reading in KS 21.3. Dārila justifies the use of the word प्रति by commenting as प्रतिग्रहणं भोजनाभ्यासार्थम् ।

76.10 cf P 4.2.24 साऽस्य देवता ।

76.19 DB and B's text read KS 21.25 as एवं पीर्णमास्याज्योतान्. But on the authority of DB p. 76, l. 21 the relevant por-

tion should be emended as पीर्णमास्याज्योपसिक्तान्.

81.2 cf P 1.2.42 तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ।

84.9 Pointing out the two types of diseases Dārila states that henceforward the KS prescribes the rites to cure the diseases that occur due to black magic or exorcism.

85.16 On the authority of AV 1.3.7 the reading in KS 25.16 should be वत्रं भिनत्ति. The manuscript of DB and B's text of KS read वतिं विभेति.

87.4 cf Kās on P 2.4.23 अमनुष्यशब्दो रुदिरूपेण रक्षःपिशाचादिष्वेव वर्तते ।

87.21 The IV chapter of KS (Kāṇḍikās 25 to 36) prescribes the rites relating to शैषज्य. Dārila appropriately, designates these Kāṇḍikās as शैषज्येषु in the colophon of the 25th Kāṇḍikā.

91.1 cf P 5.2.12 क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः ।

92.9 The word प्राचीम् in KS 27.23 is wanting in B's text and in DB; but on the authority of the commentary the same word should be retained in the sūtra-text; cf KS 27.25.

96.5 cf DB p. 65, l. 13

98.9 शूली means a person suffering from acute pain. cf पोटशूल

Appendix B

(colic) in Marāṭhi.

- 98.21 A line seems to be missing between lines 21 and 22.
- 101.13 cf KS 7.8
- 102.12 The text of KS 33.14 is emended on the authority of DB.
- 107.13 आकर्ष is an instrument for extracting burning coals. cf ŚB 14.6.9.19 अङ्गारावक्षयणम् ।
- 109.7 द्वादशमी is a peculiar form; cf Atharvaparīṣiṣṭa 71.11.1 द्वादशमे मासि ।
- 110.11 From his commentary Dārila seems to have two readings in

KS 38.3 as अस्युल्मुकं किष्कु-
रुन् and अस्युल्मुककिष्कुरुन्.

- 111.22 cf KS 39.1
- 116.9 cf KS 8.16
- 121.1 उदञ्चन is a peculiar vessel which is mainly used for taking out *soma* from pitchers filled with *soma*; cf RV 5.44.13; ŚB 4.3.5.21; AB 7.32.
- 123.1 The expression अमुष्याः पुत्रस्य in AV 10.5.36 and in KS 44.31-32 consists of two different words and it is supported by पदपाठ also. But according to P 5.1.133 अमुष्याःपुत्रस्य is a

compound-word.

- 123.3 It is better to read अक्षस्य ब्राह्मणायनपुत्रस्य. अक्ष, the son of ब्राह्मणायन, is the name of a person against whom exorcism is being practised.
- 129.2 The practice of exorcism is not prohibited in the Vedic texts. Hence many such references are found in these texts. cf ŚB 5.5.5.14 एतया वै भद्रसेन-माजातशत्रवमारुणिरभि चचार ।
- 135.20 cf P 1.3.20 आङो दोऽनास्यविहरणे । Kāś on this: अकर्त्रभिप्रायो-ज्यमारम्भः... अनास्यविहरणे इति किम् । आस्यं व्याददाति ।

Appendix C

Indexes

References are only to pages.

1. Names of authors, other proper names etc.

अक्षः 123
अग्निस्वामी 41
ईश्वरः 2,11,25,68
उपाध्यायवत्सशर्मपादाः 101,128,133
उपाध्यायवत्सशर्मणिः 84
ऋषभः 2
कणाशः 10
कल्पकारः 3
कल्पकाराः 1
काङ्कायनः 78
कौशिकः 1,2,4,15,31,40,126
गार्ग्यः 52,62

गोभिलः 13,39
गोभिलाचार्यः 39
गौतमः 2,65
चरकः 84
चेल्लमुखा 130
जैमिनिः 2
पार्थश्रवाः 62
पैठीनसः 1,10,31,32
पैठीनसिः 31,33,66
प्रच्छन्नायनः 130
बुद्धः 2
ब्राह्मणायनः 123
भागलिः 62
मनुः 1,2,5,6,12,129

राज्यवर्धनः 22,34
रामः 130,134
लोपालम्बायनिः 5
वत्सशर्मपादाः 73,107
वत्सशर्मा 22,33
वासुदेवः 2
वेच्चिका 123
व्यासः 2

2. Works

आङ्गिरसः 129
आधारश्रुतिः 47
आयुर्वेदः 84,85,101
कर्मप्रयोगः 26,27,38

कर्मप्रयोगस्मृतिः 46
 कल्पः 55,102,104,115,129
 कल्पान्तरम् 3,111,118,134
 गोपथब्राह्मणम् 32
 ज्योतिर्ग्रन्थस्मृतिः 127
 नक्षत्रकल्पः 12,20,22,84
 पञ्चपटलिका 43
 भागस्मृतिः 75
 वैद्यकम् 101
 शब्दविधिस्मृतिः 116
 शब्दस्मरणम् 12
 शब्दस्मृतिः 106,134
 शिष्टस्मृतिः 14
 संहिताविधिः 2,3,4,33,101,109
 स्मृतिः 119

3. Geographical names.

अटवी 74

आनन्दपुरम् 41
 आनर्ताः 41,67
 गङ्गा 60
 पुष्करम् 51
 मालवकः 41
 मालवाः 67,110
 यमुना 60
 सरस्वती 60
 सुराद्राः 42,110
 हिमवान् 41,55

4. Names of trees, plants, plant-products, etc.

अचलः 41
 अडोळसा 41
 अतसी 102
 अद्यण्डा 105
 अपटा 41
 अपामार्गः 41,112,128

अर्कः 110,115
 अर्जुनः 41,90,119
 अलाका 99
 अवका 114
 अवळी 41,70
 अश्मन्तकः 41
 अश्वत्थः 55,58,74,105,133,135
 असिकनी 89
 असितालकाण्डी 106
 आटरूपकः 112
 आमलकी 41
 आम्रम् 128
 आरालिका 102
 आलम् 85
 इक्षुः 79,80
 इषुः 106
 उदुम्बरः 79,80,84,103
 उमा 102

उलम् 85
 उलूकपत्रा 106
 उशीरम् 42,57,64,96
 एरण्डः 58
 कक्रचम् 135
 कण्टकशल्या 106
 करण्टकः 41
 करिमालकः 58
 करीरः 95
 कस्तुकशाकम् 85
 काकजङ्घा 102
 काचमाची 99
 काचमादनी 95
 काम्पीलः 41,91,93,112,121
 काशः 79,80,114
 कुकूलः 119
 कुटकः 41,107
 कूदी 75,131
 कृमुकः 93

कुष्णचणकः 91
 कुष्णतिलः 99
 कुष्णला 50
 कुष्णा 89
 केरापर्णी 110
 केशानी 111
 खदिरः 58,70,133
 खलकुलपर्णी 95
 खल्वः 91
 गरी 98
 गलाबलः 41
 गुरोलकः 98
 चम्पका 55
 चित्तिः 41,42,103,116
 जङ्गिडः 41,119
 जिह्वा 98
 जीवन्ती 99
 जीवी 90
 जोषणम् 41,42

ज्येष्ठीमधुकः 111
 तलाशा 70
 ताजद्भङ्गः 58
 ताष्टीघः 86
 तिनसः 41
 तिमिरः 135
 तिमिरका 89
 तिलकः 41,112,113
 तिलकुसलकः 90
 तिलपिञ्जी 90
 त्रिसन्ध्या 93,107,112
 देवदारुः 41
 धातकी 41
 धायटी 41
 निकटा 96
 नीली 89
 पद्मकन्दः 85
 पद्मह्वः 58
 पर्णफला 105

पलाशः 41,58,67,70,74,103,117,119,121,
125
पलाशका 105
पलाशविदारी 105
पलाशाम्बुका 70
पाटा 102,109,111
पिप्परी 73
पिप्पलः 55,58
पिप्पली 47,90
पूतीकाः 78
प्रसारिणी 111
प्रायश्चित्तिः 41
बदरी 106,131
बघकः 53,58,93,109,130,131,135
बाणापर्णी 108
बिभीतकः 61,96,116
बिल्वः 41
बिसम् 85
बृहती 105

भङ्गा 55,58,78,106,131,132
भृङ्गाकः 99
भृङ्गारकः 89
मदनः 41,96
मदनकः 40,50
मदुघः 106,111
माषस्मराः 107
मुञ्जः 55,75,85,88,101,127
मृदितोद्यासः 67
मेचिका 89
मेषशृङ्गी 94
यष्टिमधु 106
रक्तिका 50
रजनी 89
रामा 89
रिङ्गणिका 102
वरणः 41,70,90
वरीका 110
वाळा 42

वाशा 41,112
वासका 102
विलेभः 41
वीरिणः 69,89
वृषकः 41
वृषा 102
वेणुः 88
वेली 105
वेतसः 41,91,115
वेषः 41
व्याघ्रघातकः 130,132
शणः 87,93
शमका 97
शमी 94,97,98,105
शरः 58,92,129,132,135
शरपुङ्खा 108,109
शरपुष्पम् 48
शाकवृषा 102
शात्मलिः 41

शशपा 103
 शिशुः 96,110
 शिम्बलः 41,42
 शिलाका 41
 शीर्षम् 96
 शीर्षकरी 98
 शीर्षपर्णिका 98
 शृगालवंशका 41
 शोषबालः 114
 शेरणी 41
 श्यामाकः 48
 सदंपुष्पा 93,112
 सधूपः 86,96,105
 सहपाठा 112
 सितीवारः 112
 सुवर्चला 107
 सोमः 70,80,98,111
 सोमलता 57
 स्यगरः 106

सजः 102
 साक्यः 111,112
 हरिद्रा 93

5. Names of animals, birds, other substances etc.

अजः 40,52,112,114
 अजालेण्डिका 135
 अटनी 54
 अनड्वान् 74,80
 अरलुकः 119
 अलाबु 95,113,114
 अलगण्डुः 91
 अरवः 38,53,85,117
 अश्वतरी 108
 अष्ट्रा 54
 अहिः 94,95,101
 आकर्षः 107
 आगमकुशरः 104

आस्थिकः 134
 इटः 63,64
 इण्डः 135
 इन्दुकः 42,85,107
 उच्छुष्मा 115
 उदकरक्षिका 7,97
 उदङ्की 78
 उदञ्चनः 121
 उदशिवत् 99
 उलूकः 125
 ऋषभः 81,104
 एककुमिकः 92
 ओडेकः 135
 कधुः 135
 कपिकच्छुः 115
 कपिजलः 128
 कपोतः 125
 करभः 100
 कशिपु 82

काकः 64,104,128

किस्त्यः 7,47,97

किष्कुरुः 110

कीटिका 48

कुशरः 89,108,130

कुरीरिः 114

कुलायः 65,104

कुलिजः 51,120

कुशी 72,73,102

कुफलासः 131,132,133

कुक्वाकुः 114

कुशः 46

कुशरः 103

कुष्णशकुनिः 128

कोष्ठम् 135

खरी 108

खदंभः 40,114

गुगुलिका 82,88

गृहकोलिका 97

गृहकोलीयकः 75

गेन्दुकः 101

गोधूमव्याघ्रिः 85

गोमयः 14,49,55,69,89,93

गोमेणकः 46

गोवृषः 52

गोशृङ्गः 98

गौः 49,50,66-72,74,80-82,88,91,92,98,104,
105,109,112,114,115,117,121,125

घटः 51

घरट्टः 77

चटका 89

चमूः 133

चरकी 133

छुरिका 121

जतु 52,89

जलूका 97

क्षल्लरिका 53

डिम्बिका 133

तडागः 80

तन्त्रम् 99,113

तित्तिरिः 128

तुट्टिका 135

तैलम् 96

तोत्त्रम् 53,54

त्सरुशरः 103

दुहकः 63

दूर्वाग्रम् 41

दृतिः 53,108

द्रुघणः 125

धारणा 93

नवनीतम् 94,96,113,135

पक्षिवासकः 65,96

परशुः 89,108,130

परिव्याघ्रः 115

पिठरः 35,88

पूतिशफरी 93

पूलः 67

पूलकः 67
 पेटकः 63
 प्रमन्दः 42,85,107
 फैनपिण्डः 42
 बस्तः 52
 बस्तिः 53
 बह्नुकारिका 39
 बालजटा 92
 बृसीकशेरुः 110
 भेरी 53,57
 मण्डूकः 100,114,135
 भत्सिका 93
 भत्स्यः 131
 भशकादी 7,97
 मृदङ्गः 53
 भेदः 40,48

भेषः 116
 रथकारोपस्करः 125
 रोपणाका 89
 लकुटः 113
 लवणः 132
 लाक्षा 94,106
 लोटकः 121
 लोहकिट्टः 42
 वप्रा 80
 वल्मीकः 41,74
 वसा 48
 वेलुकः 53
 व्याघ्रः 52
 शङ्खः 47, 97
 शलली 42
 शुकः 46,89

शुक्तिः 77
 शुनःश्लेष्मा 97
 शूलम् 98
 श्वजाम्बीलः 97
 श्वलाला 7
 श्वा 48,98,116,129
 श्वाविच्छलाका 42,95
 सर्पः 85,100
 सारिः 46
 सिंहः 52
 सिलिसिलिकः 68,70
 सूकरः 55
 सूकरबालकः 115
 सैन्धवलवणम् 98
 हरिणः 92
 हस्तितोदनः 53
 हस्ती 52,53

Corrigenda

Page	Line	Incorrect	Correct	Page	Line	Incorrect	Correct
6	17	विधनात्	विधानात्	21	7	देवी	देवीः
7	6	आशिता°	अशिता°	21	17	स्तीर्ण एवा°	स्तीर्णमेवा°
7	13	°मशकादिभ्यां	°मशकादीभ्यां	21	17	एकेष्वाहत°	एकेष्वा हत°
7	14	मशकादिन्या	मशकाद्या	22	23	°तीना	°तीनां
7	14	आख्याविशेषः	आख्यया विशेषः	24	11	द्विरवत्त°	द्विरवत्त°
9	18	विकल्पः ।	विकल्पः	24	22	रक्षो देव-	रक्षोदेव-
10	20	°हकणाश	°ह कणाश	25	9	°परिभस्मनो	°परि भस्मनो
13	16	°निर्वृत्तेः	°निर्वृत्तेरित्यर्थः	25	11	प्रक्षिपति	प्रक्षिपति ।
15	1	। नित्यं	नित्यम् ।	26	21	सेनाकर्मसु°	सेनाकर्मसु°
15	2	°ग्रहणादिक्रिया°	°ग्रहणादि क्रिया°	27	7	तत्तल्लिङ्गनिर्देशाद्	तत्तल्लिङ्गनिर्देशाद्
17	19	उलूखलमुसलं	उलूखलं मुसलं	27	8	°मसंप्रत्ययः	°मसंप्रत्ययः
17	22	संस्कृत-	संस्कृतं	27	14	देवानामपि	°देवानामपि
18	6	सुष्ठु	सुष्ठु	27	20	सर्वप्राश्चित्ती°	सर्वप्रायश्चित्ती°
18	22	वचनम्	वचनम्	29	16	इति ॥	इति... ॥
19	9	ब्रह्मण	ब्रह्मणः	30	14	अन्य	अन्ये

Page	Line	Incorrect	Correct
34	15	समिधमा°	समिध मा°
34	16	। समिधः अनक्ताः	समिधः । अन्वक्ताः
36	3	सूर्योदनयतः	सूर्योदनयतः
36	17	बन्ध्यत	बध्यत
37	21	कर्ता	कर्ता°
38	16	धूम	धूमं
39	4	°चार्येणपठितम्	°चार्येण पठितम्
39	20	°नायुःकामो	°नायुःकामो
44	16	॥ ५ ॥	॥ ४-५ ॥
45	4	शं नो देवी	शंनोदेवी
45	5	शं नो देवी	शंनोदेवी
60	17	°योगात्	°योगात्
60	21	°दधाने	°दधाते
61	6	°दधाने	°दधाते
64	18	°वाङ्प्सु	°वाङ्प्सु
64	23	चित्रकर्म	चित्राकर्म
68	8	°र्व फल°	°र्वफल°
89	12	वचना दुदकेन	वचनादुदकेन

Page	Line	Incorrect	Correct
70	18	अष्टक्येति	अष्टकेति
71	1	अतश्चाष्टक्या गोर्वशा°	अतश्चाष्टक्यागोर्वशा°
72	10	कल्याणीर्वा	कल्याणीर्वा-
73	22	°लवणेऽति°	°लवणे अति°
74	1	°ञ्छकृतत्पिण्डान्	°ञ्छकृतत्पिण्डान्
74	3	तृतीयाध्या तृतीयाये	तृतीयाध्याये तृतीया
80	20	सूता	प्रसूता
83	11	पृषत्या°	पृषत्या°
85	7	द्विचनात्	द्विवचनात्
87	2	इत्येक शेषः	इत्येकशेषः
91	5	सशालतृणे	सशालातृणे
91	6	सशालतृणे	सशालातृणे
93	5	मृगारैर्मुञ्चेत्या°	मृगारैर्मुञ्चेत्या°
93	6	सर्वभैषज्य°	सर्वभैषज्य°
94	16	चोत्तरेण . . ॥२०॥	चोत्तरेण । इमं
		इमं यवमित्यनेन ^{१२}	यवमित्यनेन ^{१२} । यवं
		यवं बध्नाति ।	बध्नाति ॥ २० ॥

Corrigenda

Page	Line	Incorrect	Correct
98	17	आसुत्तस ^{१९}	आ सुत्तस ^{१९}
102	5	मारि-	मा रि-
106	1	न्तरेषु स्थगरा°	°न्तरेषुस्थगरा°
107	10	मध्यमायां	मध्यमायां
108	19	ज्यामिव ^{१३}	ज्यामिव ^{१३} इति
109	7	अम्बयो	अम्बयो
111	9	पुरोडाशादमोत्तरा°	पुरोडाशानश्मोत्तरा°
114	21	बद्ध्वा कक्षा	बद्ध्वा । कक्षा
115	5	°नञ्च	°नाञ्च
117	3	प्रस्रवन्ति°	प्र स्रवन्ति°
121	23	प्रत्यवशीर्षीमुद°	प्रत्यवशीर्षीमुद°
1 3	2	आस्यस्था	आस्यस्था-

Page	Line	Incorrect	Correct
123	13	देवस्त्वेति	देवस्त्वा... इति
125	7	सोमा ^५	सोम ^५
125	9	सोमा ^५	सोम ^५
126	1	पर्यावर्तते	पर्यावर्त
130	5	संनद्ध	संनह्य
131	7	कर्मविधिः ।	कर्म । विधिः
132	4	तमन्यम	तमन्यम्
133	5	दाभ्यूर्ध्वेण° विध्यति	‘दाभ्यूर्ध्वेण विध्यति’
133	13	सस्रत्रां°	सस्रत्रां°
134	11	स्तृताः	स्तृतः
Appendix A	7	„ 8.13	7 KathakaS 8.13
p. 13, l. 3-4	8	„ 6.30	8 KS 6.30